

ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ
Εἰς
ἈΝΑΣΤΑΣΙΟΝ Κ. ὍΡΛΑΝΔΟΝ

ΤΟΜΟΣ Α΄

ΑΘΗΝΑΙ 1965

ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ
Εἰς
ἈΝΑΣΤΑΣΙΟΝ Κ. ὉΡΛΑΝΔΟΝ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ
Εἰς
ἈΝΑΣΤΑΣΙΟΝ Κ. ὍΡΛΑΝΔΟΝ

ΤΟΜΟΣ Α

ΑΘΗΝΑΙ 1965

ΕΚΚΛΗΣΙΣ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΤΟΥ ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΥ

Ἀξιότιμε Κύριε Συνάδελφε,

Ἐφέτος συμπληρῶνται 75 ἔτη ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ ὁμοτίμου καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τοῦ Πολυτεχνείου Ἀθηνῶν καὶ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς τε Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κ. Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου, ἐν ὑγιείᾳ καὶ ἄκρᾳ δραστηριότητι συνεχίζοντος τὸ ἔργον αὐτοῦ.

Εἶναι τοῖς πᾶσι γνωστὴ ἡ μακρὰ συγγραφικὴ, ἀνασκαφικὴ, διδακτικὴ καὶ διοικητικὴ ἐργασία τοῦ καθηγητοῦ Ὁρλάνδου, σφραγίσασα τὴν τελευταίαν 25^{ετία} ἐν Ἑλλάδι, ἀπὸ ἀπόψεως ἰδίᾳ τῶν ἀναστηλώσεων καὶ τῆς μελέτης τῶν μνημείων τῆς τε ἀρχαίας καὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ δὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Οἱ συνάδελφοι ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ, τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, τῷ Μετσοβεῖῳ Πολυτεχνεῖῳ Ἀθηνῶν καὶ τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἑταιρείᾳ, φίλοι καὶ μαθηταὶ αὐτοῦ, προθύμως τιμώντες τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν ἐπιστήμονα τοσαύτης πολυσχιδοῦς θεωρίας καὶ δράσεως, ἀπεφάσισαν ὅπως προσφέρουν εἰς αὐτόν, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ, τόμον ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ, εἰς τὸν ὅποιον καλεῖσθε καὶ Σεῖς νὰ συνεργασθῇτε διὰ συμβολῆς μὴ ὑπερβαίνουσης τὸ τυπογραφικὸν φύλλον.

Αἱ συνεργασίαι πρέπει ν' ἀπευθύνωνται πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν, (ὁδὸς Πανεπιστημίου 22 Ἀθήνας διὰ «Χαριστήριον Ὁρλάνδου») νὰ ἔχουν φθάσει δὲ μέχρι καὶ τῆς 31^{ης} Δεκεμβρίου 1963. Δύνανται νὰ εἶναι συντεταγμέναι ἑλληνιστί, λατινιστί, εἴτε εἰς μίαν τῶν γλωσσῶν: ἀγγλικήν, γαλλικὴν, γερμανικὴν, ἰταλικὴν καὶ ἰσπανικὴν. Αἱ ἐργασίαι θὰ ἀναφέρωνται εἴτε εἰς τὴν ἀρχαιολογίαν καὶ τὴν βυζαντινολογίαν ἐν γένει, εἴτε εἰς οἰονδήποτε θέμα τῆς εἰδικότητος καὶ προτιμῆσεως τοῦ καλουμένου νὰ γράψῃ, θὰ δημοσιεύωνται δὲ εἰ δυνατόν κατὰ σειράν λήψεως καὶ εἰς τρία αὐτοτελῆ μέρη τοῦ δημοσιεύματος. Οἱ συγγραφεῖς θὰ λάβουν ἀνὰ 50 ἀνάτυπα δωρεάν.

Ἐπὶ τῇ ἐλπίδι, ὅτι θέλετε συμμετάσχει εἰς τὴν ἐν λόγῳ συλλογι-

κὴν ἐκδήλωσιν καὶ μὲ τὴν ἔκφρασιν τῶν προκαταβολικῶν εὐχαριστιῶν ἡμῶν, διατελοῦμεν

Μετὰ πάσης τιμῆς

Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ,	Καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Π. ΖΕΠΟΣ,	Καθηγητὴς τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Χ. ΚΑΡΟΥΖΟΣ,	Ἀκαδημαϊκός, Δ/ντὴς τοῦ Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσείου Ἀθηνῶν.
Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ,	Καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Μ. ΛΑΣΚΑΡΙΣ,	Ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ,	Τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
Π. ΜΙΧΕΛΗΣ,	Καθηγητὴς τοῦ Ἐθν. Μετσοβείου Πολυτεχνείου Ἀθηνῶν.
Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ,	Ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
Δ. ΠΑΛΛΑΣ,	Ἐφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων (Κόρινθος).
Ν. ΠΛΑΤΩΝ,	Διευθυντὴς τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν.
Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ,	Καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ,	Διευθυντὴς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Μουσείου Μπενάκη.

ΥΜΝΟΣ

Ὅρλάνδον μεγάλθυμον αἰίδεο, Μοῦσα λιγεῖα,
 ὅς τ', ἀγανὰ φρονέων, πολυιδρεΐησι νόοιο
 υἱέας Ἑλλήνων τε Φιλέλληνάς τε κέκασται,
 εἴτε θεῶν ἴρ' αὖτις ἀναστήσῃ πεπιεῶτα
 ἄσπεά τ' εὐρώεντα, θεμεΐλιά τ' ἐξερεΐνη,
 Μεσσήνης μεδέων ἥδ' εὐρυχόρου Σικυῶνος,
 εἴτ' εἰς ὑπερεφές μέγα δῶμ' ὁδὸν ἡγεμονεύει
 καλὸς ἰὼν μετ' Ἀθηναίους, καλοὶ δέ τε πάντες.
 ἔνθ' ἀρχαιολόγοισι μεταπρέπει ἀγρομένοισιν
 οἳ κέν μιν περὶ κῆρι θεὸν ὥς τιμήσουσι
 παντοίοις ἐπέεσσι, χαριζόμενοι παρεόντων.
 πῶς ἄρα σ' ὑμνήσω, πάντων πολυμυνότατ' ἀνδρῶν;
 ὦ πόποι, ἧ μέγα θαῦμα τόδ' ἀνθρώποισι τέτυκται·
 φαίη κ' ἀθάνατον καὶ ἀγήρων ἔμμεναι αἰεὶ
 ὃς τότε ἀκουάζοιτ' ὅπα λειριόεσσαν ἰέντος
 εὖ καὶ ἐπισταμένως, μάλα γὰρ πεπνυμένα βάζει.
 ἀλλὰ νιν αἰδώμεσθα, θεοῖς ἐπιείκελον ἄνδρα.

Καὶ σὺ μὲν οὕτω χαῖρε, διοτρεφές, εἰς ὃ κέ σ' αὖτις
 καλλίστας ἑκατονταετῇ τινώμεθ' ἀμοιβὰς —
 εἴ τις ἄρ' ἡμείων ἔτ' ἐπιχθονίοις μετέησι.

J. M. COOK

ΛΙΓΑ ΤΑΠΕΙΝΑ ΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΝ ΟΡΛΑΝΔΟΝ

Με χαρά ἄδραξα τὴν εὐκαιρία πὺν ἐπιθυμοῦσα νὰ εὗρω, γιὰ νὰ πῶ κι' ἐγὼ μερικὰ λόγια γιὰ τὸν σεβαστὸ κι' ἀγαπητὸ ἀρχαιολόγο κι' ἀρχιτέκτονα, πέρανοντας τὴν πρόσκληση τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἑορτασμοῦ τῶν 75 χρόνων ἀπὸ τῇ γέννησὶ του, μὲ τὴν ὁποία μοῦ ἔκαμε τὴν τιμὴ ἡ Ἐπιτροπὴ νὰ μὲ προσκαλέσῃ νὰ γράψω κι' ἐγὼ κάτι στὸν «Χαριστήριον» τόμο πὺν θὰ τοῦ προσφέρουν οἱ συνάδελφοί του, οἱ φίλοι του κ' οἱ μαθηταί του.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλούσιο ταμεῖο τῆς Σοφίας, θὰ ρίξω κ' ἐγὼ, «ὁ τὴν φωνὴν ἀξύνετος», τὸν ὀβολὸν τῆς χήρας. Κι' ἂν τὰ λίγα λόγια μου δὲν θὰ ἔχουν τὸ σοβαρὸ τόνο τῆς γνώσης καὶ τῆς ἐπιστήμης, θὰ ἔχουν τοῦλάχιστον τὸ εὐλογημένο μῦρο τῆς ἀγάπης, πὺν εἶναι εὐπρόσδεκτο ἀπὸ τοὺς μεγάλους, σὰν τὸ προσφέρουν οἱ ταπεινοὶ πὺν εἶναι προσκαλεσμένοι στὸν Μέγαν Δεῖπνον.

Δὲν θὰ πῶ κανένα προῶγμα καινούριο καὶ πρωτοεῖπωτο, λέγοντας πὺς ὁ ἐορταζόμενος εἶναι ἀληθινὰ τὸ πνευματικὸ «Ἀεικίνητον», πὺν δὲν σταμάτησε νὰ ἐργάζεται μῆτε ἡμέρα, μῆτε νύκτα, «οὐ στιγμῆς τὸ λεπτότατον». Σπάνια θὰ βρεθῇ ἄνθρωπος μὲ τέτοιον ἀνύσταχτον ζῆλο, μὲ τέτοια ἀκατάλυτη ἀντοχὴ στὴν ἐργασία, μὲ τέτοια ἱερὴ ἀγάπη, τέτοιον ἀκαταλίγιαστον ἔρωτα γιὰ τὰ πράγματα πὺν ἀγάπησε καὶ πὺν τοὺς ἀφιέρωσε τὸν ἑαυτὸ του «ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος καὶ ἐξ ὅλης τῆς διανοίας». Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴ συγκινητικὴ ἀφοσίωσή του στὸ ἔργο του, σταθήκανε καὶ στέκονται μὲ σεβασμὸ ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ ἀδύστηροὶ ἐπικριτὲς του, πὺν δὲν λείπουν ποτέ, γιὰ νὰ βεβαιώνουνε, ἄθελά τους, κάθε εἰλικρινῇ καὶ γενναῖον ἀγῶνα.

Αὐτὸς ὁ ἀγέραςιος πρεσβύτης δίνει, ὡς τὰ σήμερα, μὲ τὸ ἔργο του, πνευματικὴ παρόρμηση καὶ χαρὰ στοὺς νέους ἀρχαιολόγους κι' ἀρχιτέκτονας, λὲς καὶ εἶναι κανένας ἀθλητὴς ἀπάνω στὸ ἄνθος τῆς νεότητος του, πὺν ξεκινᾷ τούτῃ τὴν ὥρα γιὰ τὸν μαραθῶνειο δρόμο. Ἡ ἀγάπη του, τὸ πάθος του γιὰ τὸ ἔργο του θὰ περάσουν πολλὰ χρόνια γιὰ νὰ ξαναβρεθῇ σὲ ἄλλον ἄνθρωπο στὸν τόπο μας, μ' ὅλο πὺν δὲν εἶναι λίγοι ἀνάμεσά μας οἱ φιλόπονοι σοφοὶ πὺν καταγίνονται μὲ τὸν ἴδιο ἀγιασμένο ζῆλο στὴν ἐπιστὴμὴ τους.

Ἐκεῖνο πὺν θέλω νὰ σημειώσω μὲ ξεχωριστὸν τόνο γιὰ τὸν ἐορταζόμενον σοφὸ καὶ γιὰ τὸ ἔργο του, εἶναι τοῦτο, πὺν ἔχει περισσότερη σχέση μὲ τὴν ἰδιοσυγκρασία μου καὶ μὲ τὴν πνευματικὴ περιοχὴ μου: Τὸ ὅτι ὁ Ὁρλάνδος, παρὰ τὴν ἐντύπωση πὺν κάνει μὲ τὸ μεγάλο καὶ πολυσχιδὲς ἔργο του,

δὲν εἶναι ὥστος ἓνας ἐπιστήμονας βαρὺς καὶ βλοσυροὺς, ὅπως ἄλλοι, πὺν ἡ σοφία τοὺς κ' ἢ εἰδικότητά τοὺς τοὺς ἔχει περιχαρᾶκῶς σὲ τρόπο πὺν νὰ μὴ τοὺς πλησιάζει ἢ ἀγάπη κ' ἢ συμπάθειά μας. Στὰ ἔργα τοῦ Ὁρλάνδος, μ' ὅλη τὴν ἐπιστημονικὴ ψύχρα πὺν ἔχει πάντα μέσα τῆς ἡ θειτικὴ γνώση καὶ ἔρευνα, φανερώνεται συχνὰ ψυχὴ ποιητικὴ, συγκινημένη καὶ εὐαίσθητη, πὺν ἐκφράζει τὸν ἑαυτὸ τῆς ἀνεπιτήδευτα, μὲ ταπεινὴ συγκέντρωση, καὶ πολλὰς φορὲς, ἀκόμα καὶ μὲ τρυφερότητα. Τότε μπαίνει κατὰ μέρος ἡ σοφία καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἀντικειμενικότητα, καὶ φανερώνεται ὁ ἄνθρωπος, ὁ εὐαίσθητος ἄνθρωπος, ὁ ἐγκάρδιος φίλος τῶν ἀνθρώπων, ὁ ρεμβαστὴς πὺν κάθεται μὲ ἔκσταση μπροστὰ στὰ βουνά, στὴ θάλασσα, στὶς ἐρημικὲς τοποθεσίαις, στὰ παλιά κάστρα, στὰ μοναστήρια, πὺν μπαίνει μὲ κατάνυξη καὶ μὲ εἰρηνεμένη ψυχὴ στὰ ἐρημοκλήσια, κι' ἀνάβει ἓνα κερί στὸ σκουριασμένο μανουάλι, καὶ μ' ἓνα ἄλλο στὸ χέρι φέγγει στοὺς μαύρους τοίχους γιὰ νὰ ξεχωρίσει τοὺς ζωγραφισμένους ἄγιους, περνώντας εὐλαβητικὰ μπροστὰ ἀπὸ τὸν καθέναν, σὺν νὰ τοὺς ἀσπάζεται. Ὡρες πολλὰς ἔρευνᾷ ἀκούρατος σὲ κάθε γωνιά, μὴν τύχει καὶ μείνει ἀπαράτητος κανένας ἀσκητὴς μισοσβυσμένος καὶ καπνισμένος, χωμένος μέσα σὲ καμμιὰ τρύπα, λησμονημένος ἀπ' ὅλους, λὲς καὶ φοβᾶται ὁ προσκυνητὴς τοὺς πὺς θὰ δώσει λόγο γι' αὐτὴ τὴν παράλειψή τοῦ στὸν Κύριο, πὺν τοὺς ἔχει γράψει «ἐν βίβλῳ ζωῆς».

Θαρρῶ πὺς λίγοι προσέξανε αὐτὰ τὰ δροσερὰ λουλούδια τῆς εὐαισθησίας καὶ τῆς ταπεινῆς ποιήσεως πὺν βρίσκονται σπαρμένα ἐδῶ κι' ἐκεῖ μέσα στὰ ἔργα τοῦ Ὁρλάνδου. Εἶναι ἀλήθεια πὺς αὐτὰ τὰ σκιρτήματα τῆς καρδιάς εἶναι λιγοστά, λιγόλογα καὶ σεμνά, σὺν νὰ βγαίνουν ἀθελὰ του ἀπὸ τὸ «ταμεῖον» τῆς ψυχῆς τοῦ, πὺν μέσα σ' αὐτὸ θέλει νὰ τὰ κρατήσῃ κρυμμένα. Καὶ γι' αὐτὸ ἴσια - ἴσια τὰ προσέχει κανένας περισσότερο; Σὺν πρωτοδιάβασα τὰ «*Essais*», τοῦ Montaigne, μὲ τὴν ἀλύγιστη ἀσθηρότητα, μὲ τὴ φρόνηση τοῦ δικαστῆ, μὲ τὴν ἀσκητικὴ ἀπάθεια, μὲ τὴν ἀσυγκινησίαν τοῦ ὁρθοῦ λόγου, μοῦ ἔκαναν μεγάλη ἐντύπωση κάποια λιγοστά κεφάλαια ἢ φράσεις μοναχά, πὺν σ' αὐτὰ ἐκείνη ἡ ἀσθηρὴ μορφὴ τοῦ Σκιπίωνα καὶ τοῦ Βρούτου μαλακώνει συγκινεῖται καὶ στὸ τέλος δακρύζει, ὅπως γίνεται στὸ ἐξαίσιο κεφάλαιο πὺν γράφει «Περὶ φιλίας», πέρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὸν πεθαμένον φίλον τοῦ τὸν Στέφανο De La Boétie, πὺν μαζί τοῦ τὸν ἔδενε «ἡ βασιλικὴ φιλία», ὅπως τὴ λέγει. Ἡ συγκίνηση κ' ἡ τρυφερότητα πὺν φανερώνεται σπάνια ἀπάνω στὸ ἀσθηρὸ πρόσωπο ἐνὸς ἀνθρώπου πὺν ἔβαλε τὸν ἑαυτὸ τοῦ στὴν ὑπηρεσίαν κάποιας ιδέας καὶ πὺν θέλει νὰ τὴ φυλάξῃ ἀγγιχτὴ ἀπὸ αἰσθηματισμούς, εἶναι συγκλονιστικὴ. Στὰ ἔργα τοῦ Ὁρλάνδου, χωρὶς νὰ ἔχει

κανέννας αὐτὴ τὴν ἔντονη ἐντύπωση ἀπὸ τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ σοβαρότητα τοῦ ἐπιστήμονα καὶ τὸν συγκινημένον ἄνθρωπο, ὥστόσο νοιώθει μιὰ ἰδιαίτερη εὐχαρίστηση ἀπὸ τὰ λίγα λόγια ποὺ ἐκφράζουνε τὰ αἰσθήματά του, μέσα στὴν αὐστηρὴ μονοτονία ἐνὸς ἐπιστημονικοῦ ἔργου.

Στὸ τέλος, ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω τὸν ἐφοραζόμενο γιὰ τὰ πολλὰ ποὺ πρόσφερε στὴ βυζαντινὴ τέχνη καὶ γενικὰ στὴν παράδοση τῶν ἐκκλησιαστικῶν τεχνῶν μας, σὲ ὅποῖες βρίσκεται καὶ ἡ δική μου ἀγάπη, καὶ νὰ τοῦ εὐχηθῶ νὰ ζήσει πολλὰ χρόνια ἀκόμα, ὥστε νὰ τὸν ἔχουμε σὰν ἓνα ἀγέραςτο σύμβολο, σὰν ἓνα ὄρμημα γιὰ πνευματικὴ ἐργασία, ἀνύσταχτο, ἀκατάβλητο, «διηνεκῶς ἐν ἐργηγόρσει».

ΦΩΤΗΣ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ

ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

Α'. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ, ΤΙΤΛΟΙ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΑΞΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΙΜΗΤΙΚΑΙ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ

Ἐγεννήθη ἐν Ἀθήναις τὴν 23^{ην} Δεκεμβρίου 1887. Υἱὸς τοῦ ἱατροῦ Κίμωνος Ἀ. Ὁρλάνδου καὶ τῆς Μαριέττας, τὸ γένος Στεφ. Γαλάτη. Ἐγγονος ἐκ πατρὸς τοῦ συγγραφέως τῶν «Ναυτικῶν» τῆς Ἐπαναστάσεως Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου καὶ ἐκ μητρὸς τοῦ Στεφάνου Γαλάτη, πρώτου καθηγητοῦ τοῦ Ἐμπορικοῦ Δικαίου εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν (βλ. Ἀρ. Σκαρπαλέζου, Τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν σ. 104). Ἀπ' εὐθείας ἀπόγονος τοῦ Ἰωάννου Ὁρλάνδου, Προέδρου τοῦ Βουλευτικοῦ καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦ Ἰεροῦ Ἀγῶνος (ΜΕΕ, τόμ. 19 σ. 72).

Ὡς στρατιώτης τοῦ 7^{ου} Πεζικοῦ Συντάγματος μετέσχε τὸ 1912 τῶν μαχῶν: Ἐλασσόνος, Σαρανταπόρου καὶ Γιαντισῶν, προαχθεὶς εἰς δεκανέα ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης. Τὴν 26^{ην} Ὀκτωβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους εἰσῆλθε μετὰ τοῦ νικηφόρου ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰς Θεσσαλονίκην, ὡς σηματοφόρος τοῦ 7^{ου} Συντάγματος.

Ἀπὸ Ὀκτωβρίου 1915 μέχρι Φεβρουαρίου 1916 ὑπηρέτησεν ἐν Μακεδονίᾳ, ὡς ἀνθυπολοχαγὸς τοῦ Μηχανικοῦ (βλ. ΑΔ 1916, 144).

Διπλωματοῦχος Μηχανικὸς - Ἀρχιτέκτων τοῦ Ἑθν. Μετσ. Πολυτεχνείου 1908.

Ἀριστοῦχος Διδάκτωρ τῆς Φιλολογίας τοῦ Ἑθν. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 1915.

Τετραετεῖς ἀκροάσεις μαθημάτων ἀρχαίας ἑλληνικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ἐν Ἀθήναις παρὰ Wilhelm Dörpfeld 1912 - 1916.

(Fr. Studniczka, Archäologischer Anzeiger 1921, στ. 317: «Orlandos, der beste griechische Schüler Dörpfelds als Architektur - archäologe».)

Ἀκροάσεις μαθημάτων: Προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας (G. Karo), Ἀρχαϊκῆς γλυπτικῆς (R. Heberdey), Ἐπιγραφικῆς (A. von Premenstein) ἐν Ἀθήναις 1912-1916.

Συνεργασία εἰς ἀνασκαφὰς Κεραμεικοῦ μετὰ Alfred Brückner 1910 - 1911.

(Al. Brückner, Ἀνασκαφαὶ Κεραμεικοῦ, ΠΑΕ 1910 [1911], σ. 101.)

Συνεργασία εἰς ἀνασκαφὰς ἀρχαίας Ἡλίδος τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου 1911 μετὰ A. von Premenstein, C. Praschniker, A. Schober καὶ O. Walter.

(ÖJh 14, 1911, Beiblatt, στ. 97).

Συνεργασία μετὰ Th. Sauciuc εἰς ἀρχαῖα μνημεῖα Ἀνδρου. (Th. Sauciuc, Andros, Wien, 1914, σ. VI: «dem Architekten Herrn Anastasios Orlandos, der mich durch Herstellung der Zeichnungen und mannigfache Aufschlüsse verband».)

Ἀρχιτέκτων τῆς ἀναστήλωσης τῶν ἀρχαίων μνημείων Ἀκροπόλεως ὑπὸ τὸν Νικ. Μπαλάνον 1910 - 1917.

Ἐξάμηνος ὑποτροφία τοῦ Ὑπουργείου Συγκοινωνίας (Ὑπ. Ἀλεξ. Παπαναστασίου) εἰς Εὐρώπην πρὸς μελέτην τῶν μνημείων Ἰταλίας, Γαλλίας καὶ Ἰσπανίας 1920.

Διευθυντὴς ἀναστήλωσης τῶν ἀρχαίων μνημείων τῆς Ἑλλάδος (πλὴν τῆς Ἀκροπόλεως) Ὑπ. Παιδείας 1920 - 1942.

Συνεργασία μετ' Ἐφόρων Ἀρχαιοτήτων:

Κ. Κουρουνιώτης, (ΑΕ 1912, σ. 143): «Τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ Μεγάρου (τῆς Δεσποίνης ἐν Λυκοσούρῳ), ὅσον ἦτο δυνατὸν ἀληθῆ, ἐξεπόνησε μετὰ τῆς γνωστῆς αὐτοῦ καλαισθησίας καὶ ἱκανότητος ὁ παρὰ τῷ ἀρχιτεκτονικῷ τμήματι τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν ἀρχιτέκτων κ. Ἀν. Ὁρλάνδος».

Β. Στάης, Τὸ Σούνιον, Ἀθῆναι 1920, σ. 21: «Καὶ ὄντως διὰ τῆς μελέτης τούτων (τῶν λειψάνων) κατώρθωσεν ὁ διαπρεπὴς ἡμῶν συνάδελφος κ. Ὁρλάνδος ν' ἀναπαραστήσῃ τὰ αἰτώματα τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ τὴν ἀνασύστασιν τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ ἐν ταῖς δύο [ΑΔ 1, 1915 καὶ ΑΕ 1917, σ. 213] πραγματείαις αὐτοῦ», καὶ σ. 44: «ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ συνεργάτης ἡμῶν κ. Ὁρλάνδος, ὃ καὶ τὰ σχέδια πάντα ἐκπονήσας καὶ τὴν διασκευὴν ὅλου τοῦ ναοῦ [τῆς Ἀθηνᾶς] εὐφυνέστατα ἐρμηνεύσας».

P. L. Couchoud et J. Svoronos, Le monument dit «des taureaux» à Délos..., BCH 45, 1921, σ. 282, σημ. 2: «Les dessins soigneux de la fig. 1 sont dus à M. A. Orlandos».

Ν. Γ. Παπαδάκης, Ἀνασκαφὴ τῆς «Πυρᾶς τοῦ Ἡρακλέους» ἐπὶ τῆς Οὔτης, ΑΔ 5, 1919 [1922], Παράρτ. σ. 27, σημ. 1: «Ἐτι δὲ καὶ τῆς θύρας ὀλίγα μέλη καὶ τέλος μικρότερα τίνα γεῖσα, ἃ τελευταῖον ἀνεγνώρισεν ὁ φίλος κ. Ἀν. Ὁρλάνδος».

Κ. Κουρουνιώτης, Ὁδηγὸς τῆς Ἑλευσίνος, Ἀθῆναι 1924, σ. 39: «Ἡ εἰκὼν 8 (σ. 39) δεικνύει ἐν ἀναπαραστάσει τὴν ἐξωτερικὴν μορφήν τοῦ Τελεστηρίου, ἔγινε δὲ κατὰ σχέδιον τοῦ ἀρχιτέκτονος Ἀναστ. Ὁρλάνδου στηριζόμενον ἐπὶ τῆς μελέτης τῶν ὀλίγων στοιχείων, τὰ ὅποια ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω»

Διευθυντής τῆς Ἀναστηλώσεως τῶν ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν τῆς Ἀκροπόλεως) 1942 - 1958.

(G. Karo, Denkmalpflege auf der Akropolis von Athen, Antike 4, 1928, σ. 71 «ein mit allen modernen Verfeinerungen der Methode vertrauter Architekt wie Orlandos»).

A. Rumpf, Jahrbuch der Berliner Museen 6, 1964, σ. 7 «Anastasios K. Orlandos, ein wohlerfahrener und anerkannter Kenner antiker Baukunst und antiken Baumaterials»).

Τακτικὸς καθηγητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς Μορφολογίας καὶ Ρυθμολογίας τοῦ Ἑθν. Μετσοβείου Πολυτεχνείου 1919 - 1940.

Τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Ἑθν. Μετσοβείου Πολυτεχνείου 1943 - 1958.

Διευθυντὴς τοῦ Ἑθν. Μ. Πολυτεχνείου 1921 - 22.

Κοσμήτωρ τῆς Σχολῆς Ἀρχιτεκτόνων τοῦ Ε. Μ. Πολυτεχνείου ἐπανειλημμένως.

Τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας εἰς τὸ Ἑθν. Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν 1939 - 1958.

Κοσμήτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 1947-1948.

Τακτικὸν μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ 1926.

Τακτικὸν μέλος τοῦ ἐν Βερολίῳ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου ἀπὸ τοῦ 1925 (JdI 41, 1926, σ. 1).

Ἐνεργὸν (wirkliches) μέλος τοῦ ἐν Βιέννῃ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου ἀπὸ τοῦ 1930.

Ἐπίτιμον μέλος τῆς ἐν Λονδίῳ Society for the Promotion of Hellenic Studies ἀπὸ τοῦ 1951.

Ἐπίτιμον μέλος τοῦ Archaeological Institute of America ἀπὸ τοῦ 1955.

Βραβεῖον τῆς ἐν Παρισίοις Association pour l'encouragement des Études des Grecques en France. Prix Zographos (RÉG 64, 1951, σ. VII).

Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ 1956.

Ἀντεπιστέλλον μέλος τοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Γαλλίας (Académie des Inscriptions et Belles Lettres) (CRAI 1962, σ. 403).

Ξένος ἐταῖρος τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν τοῦ Palermo τῆς Σικελίας ἀπὸ τοῦ 1956.

Ξένος ἐταῖρος τῆς Βασιλικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βελγίου ἀπὸ τοῦ 1963 (Académie R. de Bruxelles. Index Biographique, Bruxelles 1964, σ. 196).

Ἰσόβιος Ἐταῖρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀπὸ τοῦ 1936 (ΠΑΕ 1936, σ. ιγ').

Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1951-1965 (ΠΑ 1951 σ. ε').

Ἀντιπρόεδρος τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τοῦ 1931.

Ἀντιπρόεδρος τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἀπὸ τοῦ 1955 (ΕΕΒ 1955, σ. 415).

Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος 1922 (ΔΙΕΕ 8, 1922, Πράξεις σ. 25).

Τακτικὸν μέλος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας 1956 (ΔΙΕΕ 11, 1956 σ. 342).

Ἐπίτιμον μέλος τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Ἑταιρείας 1957.

Πρόεδρος τῆς Ἐποπτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας ἀπὸ τοῦ 1961.

Πρόεδρος τῆς ἑλληνικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Association des Études Byzantines.

Ἐπίτιμον μέλος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας «ἡ Ἀθηνᾶ» 1964.

Ἀντιπρόσωπος τοῦ Ὁρθοδόξου Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων εἰς τὴν τριμελῆ ἐπιτροπὴν Ἐμπειρογνομόνων Ἀναστηλώσεως τοῦ Παναγίου Τάφου.

Σταυρὸς Ταξιαρχῶν τοῦ Τάγματος τοῦ Φοίνικος 1936.

Ταξίαρχης τοῦ Ἱταλικοῦ Στέμματος 1940.

Ordre National de la Légion d'Honneur, Chevalier de la Légion d'Honneur 1947.

Ἀναμνηστικὸν μετάλλιον Στρατιωτικῆς Διοικήσεως Δωδεκανήσου 1947.

Μετάλλιον ἀξίας τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν 1956.

Médaille d'Argent de la Ville de Paris 1957.

Σταυρὸς Ἀνωτέρων Ταξιαρχῶν τοῦ Τάγματος τοῦ Φοίνικος 1958.

Ταξίαρχης τοῦ Τάγματος τῆς Ἀξίας τῆς Ἱταλικῆς Δημοκρατίας 1962.

Ἀνώτατος Ταξίαρχης Γεωργίου Α' 1965.

Χρυσοῦς Σταυρὸς τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων.

Ἐπίτιμος Δημότης τῆς πόλεως Ἀρτης.

Ἐπίτιμος Δημότης τῆς πόλεως Πρεβέζης 1958.

Ἐπίτιμος Δημότης τῆς πόλεως Σικυνῶνος.

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΕΙΣ ΣΤΝΕΔΡΙΑ

— Α' Διεθνὲς Ἐτρουσκολογικὸν Συνέδριον, 1928 (I. Internat. Etruskologen - Kongress, Ἀνακοίνωσις: *Klio* 23, 1929 146-147).

— Β' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν Βελιγραδίου, 1929. (*Comptes Rendus du IIe Congrès Intern. d'Études Byz.*, Belgrade 1939. Δύο ἀνακοινώσεις: σ. 76-77 καὶ σ. 94).

— Γ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν Ἀθηνῶν, Ὀκτ. 1930. (*Actes du IIIe Congrès Intern. d'Études Byz.* édités par les soins de Anast. C. Orlandos, Secrétaire général du Congrès, Athènes 1932. Ἀνακοίνωσις σ. 253-255: Les monuments byzantins de Chios d'après les récentes recherches).

— Δ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν Σόφιας, Σεπτ. 1934 (*Actes du IVe Congrès Intern. d'Études Byz.* = *Izvestia* 10, 1936, σ. 168).

— Ε' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν Ρώμης, Σεπτ. 1936 (*Atti del V Congresso Intern. di Studi Bizantini* = *Studi Bizantini e Neoellenici* 6, 1940, Ἀνακοίνωσις σ. 305: *Recherches aux monuments byzantins des environs d'Arta*).

— Ζ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν Βρυξελλῶν, 1948, (Πρβλ. *L'Hell. Contemp.* Sept.-Oct. 1948, σ. 391-397).

— Η' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν Palermo, Ἀπρίλ. 1951 (*Atti del VIII Congresso Intern. di Studi Bizantini* = *Studi Bizantini e Neoellenici* 8, 1953. Ἀνακοίνωσις σ. 222: βλ. Βιβλιογραφία ἀρ. 199. Πρβλ. *L'Hell. Cont.* V, 1951, σ. 215-218).

— Θ' Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον Θεσσαλονίκης, Ἀπρ. 1953. (Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθν. Βυζαντ. Συνεδρίου = Ἑλληνικά, Παράρτημα 9, 1, Ἀνακοίνωσις σ. 329-339: βλ. Βιβλιογραφία ἀρ. 204).

— ΙΑ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν Μονάχου, 1958 (*Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses München* 1960, σ. XXVIII καὶ *Diskussionsbeiträge* σ. 64).

— ΙΒ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν Ἀχρίδος, Σεπτ. 1961. (*Actes du XIIe Congrès Intern. d'Études Byzantines*, 1963 σ. XXVI).

— Ε' Διεθνὲς Συνέδριον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας Aix-en-Provence, Σεπτ. 1954. (*Actes du Ve Congrès International d'Archéologie chrétienne*, 1957. Α' Ἀνακοίνωσις: βλ. Βιβλιογραφία ἀρ. 223. Β' Ἀνακοίνωσις: βλ. Βιβλιογραφία ἀρ. 224).

— Γ' Διεθνὲς Συνέδριον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας Ραβέννας, 1962. (Actes du VIe Congrès Intern. d'Archéol. chrétienne, ὑπὸ ἐκτύπωσιν. Ἀνακοίνωσις: βλ. Βιβλιογραφία ἀρ. 247).

— Α' Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον, Ἡρακλείου Κρήτης.

(Πεπραγμένα τοῦ Α' Διεθνοῦς Κρητολ. Συν.= Κρητικὰ Χρονικὰ 15-16, 1, 1963. Ἀνακοίνωσις: βλ. Βιβλιογραφία ἀρ. 67).

— Διεθνὲς Συνέδριον Ἀρχιτεκτόνων καὶ Τεχνικῶν, Παρίσιοι 1957. Πρόεδρος 4^{ος} τμήματος. Actes du Congrès International des Architectes et Techniciens, Paris 1958, Ἀνακοίνωσις: βλ. Βιβλιογραφία ἀρ. 59.

— Ζ' Διεθνὲς Συνέδριον Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας Ρώμης, 1958. (Atti del VII Congresso Intern. di Arch. Classica, I, 1961 Ἀνακοίνωσις: βλ. Βιβλιογραφία ἀρ. 69).

— 25^{ον} Συνέδριον Ἀνατολιστῶν Μόσχας, Αὔγ. 1960: XXV Mejdunaródnii Kongréss Vostokonédov, Moskva 1960 (Trudi dvalcat' pjatogo mezdunarodnogo Kongressa vostovedovec I, Moskva 1962. Ἀνακοίνωσις περὶ τοιχογραφιῶν Μ. Πάτμου σ. 460).

Β'. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑΙ

ABME	Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος.
ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον.
ΑΕ	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς.
ΔΙΕΕ	Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ τῆς Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας.
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.
ΕΕΦΣΠΑ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
ΕΜΜΕ	Εὐρετήριο τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος.
Ἔργον	Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
ΗΜΕ	Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος.
ΗΧρ	Ἡπειρωτικὰ Χρονικά.
ΚΧρ	Κρητικὰ Χρονικά.
ΝΕσ	Νέα Ἑστία.
ΠΑΑ	Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
ΠΑΕ	Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
ΠΠ	Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά.
ΦΗμ	Φοιτητικὸν Ἡμερολόγιον.
AJA	American Journal of Archaeology.
AM	Athenische Mitteilungen.
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique.
BNJb	Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher.
BZ	Byzantinische Zeitschrift.
CRAI	Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres.
JdI	Jahrbuch des deutschen Archäologischen Instituts.
JHS	Journal of Hellenic Studies.
ÖJh	Österreichische Jahreshefte.
RÉG	Revue des Études Grecques.
RHist.	Revue Historique.

Ι. ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Α') ΕΡΓΑ ΑΥΤΟΤΕΛΗ

1. *Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων*, τόμ. Α' (1955) 154 σ. Τόμ. Β' (1958) 426 σ. (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀριθ. 37). Ἐκδίδεται καὶ γαλλιστὶ ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς ὑπὸ τὸν τίτλον *Les matériaux de construction et la technique architecturale des Anciens Grecs*.

Β) ΜΕΛΕΤΑΙ ΕΙΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ (βλ. καὶ σχετικὸν χάρτην)

2. *Ἡ κρήνη τῆς Λυκοσούρας* (ΑΕ 1911, σ. 200–206).
3. *Preliminary Dowels* (AJA 19, 1915, 175–178 καὶ Πολυτεχνικὴ Ἐπιθεώρησις 6, 1915, σ. 28–29: *Παράγωμοι*).
4. *Τὸ ἀέτωμα τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος* (ΑΔ 1, 1915, σ. 1–27) (Ἐναΐσιμος ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβή).
5. *Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Πιῶου* (ΑΔ 1, 1915, σ. 94–110).
6. *Zum Tempel der Athena Nike* (ΑΜ 1915, σ. 27–44, 2 πίν.).
7. *Βεροΐας ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι* (ΑΔ 2, 1916, σ. 144–163).
8. *Παραστάσεις κρηνῶν ἐπὶ ἀγγείων* (ΑΕ 1916, σ. 94–107).
9. *Ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς* (ΑΕ 1917, σ. 181–187, 4 πίν.).
10. *Τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος τοῖχοι καὶ ὀροφή* (ΑΕ 1917, σ. 213–226).
11. *Ὁ ἐν Ἐλευσίνι ναὸς τῆς Προπυλαίας Ἀρτέμιδος* (Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκιν, 1921, σ. 159–169).
12. *Ἔργασιαι ἐν Δεύκτροις τῆς Θεσπικῆς* (ΠΑΕ 1922, σ. 38–40).
13. *Ἡ προϊστορικὴ μονοκατοικία* (ΗΜΕ 1922, σ. 264–275).
14. *Ὁ ἐν Σιγρᾷ τῆς Ἀκαρνανίας ναὸς τοῦ Διὸς* (ΑΔ 8, 1923, σ. 1–51).
15. *Ἡ οἰκία τῶν κλασσικῶν χρόνων* (Ἑλλ. Σπουδαὶ τευχ. 1, 1923, σ. 1–4).
16. *Note sur le sanctuaire de Némésis à Rhamnonte* (ΒCH 48, 1924, σ. 305–320, πίν. 5).
17. *Ἀνασκαφαὶ ἐν Μολυνκρείῳ τῆς Αἰτωλίας* (ΑΔ 9, Παράρτημα, 1924–25, σ. 55–64).

18. 'Ανασκαφαὶ ἐν Στυμφάλῳ (ναὸς Ἀθηνᾶς) (ΠΑΕ 1924, σ. 117 – 123).
19. » » (ἀγορὰ) (ΠΑΕ 1925, σ. 51 – 55).
20. » » (τείχη) (ΠΑΕ 1926, σ. 131 – 139).
21. » » (παλαίστρα) (ΠΑΕ 1927, σ. 53 – 56).
22. *Das Dach des peisistratischen Telesterion in Eleusis* (ἐν F. Noack, *Eleusis*, 1927 σ. 63 – 68).
23. Ἡ κρήνη τῆς Φιγαλείας (ΑΔ 11, 1927-28, σ. 1-7 καὶ Πελοπ. Πρωτ. 1962 σ. 3-6).
24. 'Ανασκαφαὶ ἐν Στυμφάλῳ (τάφος) (ΠΑΕ 1928, σ. 120 – 123).
25. Σύντομος ἐπισκόπησις τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον (Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδεῖα, τόμ. Ε', 1928, σ. 745 – 773).
26. 'Ανασκαφαὶ ἐν Στυμφάλῳ (ἐξέδρα) (ΠΑΕ 1930, σ. 88 – 91).
27. 'Ανασκαφὴ τοῦ ἐν Ἀθῆναις Ὁδείου τοῦ Περικλέους (ΠΑΕ 1931, σ. 25-36).
28. 'Ανασκαφὴ Πελλήνης (ΠΑΕ 1931, σ. 73 – 83).
29. Ὁ ἐν Ἐλευσίνι ναὸς τῆς Προπυλαίας Ἀρτέμιδος (2α ἐκδ.) («Ἐλευσινιακά» τευχ. 1, 1932, σ. 209 – 223)
30. 'Ανασκαφὴ Πελλήνης (ΠΑΕ 1932, σ. 62 – 63).
31. 'Ανασκαφὴ Σικυνῶνος (Γυμνάσιον) (ΠΑΕ 1932, σ. 63 – 76).
32. 'Ανασκαφὴ τοῦ Ὁδείου τοῦ Περικλέους (ΠΑΕ 1932, σ. 27 – 28).
33. *La fontaine de Sicyone* (AJA 38, 1934, σ. 153 – 157).
34. 'Ανασκαφὴ Σικυνῶνος (Γυμνάσιον) (ΠΑΕ 1934, σ. 116 – 122).
35. Αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Ἀλιφείρας (Ὀλυμπιακὸν Ἀρχεῖον 1934, σ. 1 – 6. JdI 48, 1933, AA στ. 232 - 233).
36. 'Ανασκαφὴ Σικυνῶνος (Γυμνάσιον, Ρωμαϊκὸν κτήριο) (ΠΑΕ 1935, σ. 73-83).
37. Ἡ κρήνη τῆς Ἐλευσίνος (Classical Studies presented to Ed. Capps, 1936, σ. 282 – 294).
38. 'Ανασκαφὴ Σικυνῶνος (ΠΑΕ 1936, σ. 86 – 94).
39. Ἡ κρήνη τοῦ ἐν Τήνῳ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀμφιτρίτης (ΑΕ 1937, σ. 608 – 620, 2 πίν.). Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Π. Οἰκονόμον.
40. 'Ανασκαφὴ Σικυνῶνος (Ναὸς Ἀρτέμιδος) (ΠΑΕ 1937, σ. 94-96).
41. 'Ανασκαφαὶ Σικυνῶνος (Βουλευτήριο) (ΠΑΕ 1938, σ. 120-123).
42. Ἐπιγραφαὶ τῆς Σικυνωνίας (Ἑλληνικά 10, 1938, σ. 5 – 18).
43. 'Ανασκαφαὶ Σικυνῶνος (Βουλευτήριο) (ΠΑΕ 1939, σ. 100-102).

44. Ὁ προορισμὸς τοῦ βορείως τοῦ Ὁρολογίου Ἀνδρονίκου τοῦ Κυρρηστοῦ ρωμαϊκοῦ κτίσματος (ΠΑΑ 15, 1940, 251-260).
45. Ἀνασκαφαὶ Σικυῶνος (Βουλευτήριον, συνέχεια) (ΠΑΕ 1941, σ. 55-60).
46. *Nouvelles observations sur la construction du temple d'Athéna Niké* (BCH 1947-48, σ. 1-38, πίν. I-II).
47. *Notes on the Roof-Tiles of the Parthenon* (Hesperia, Suppl. 8 Commemorative Studies in Honor of Theod. Leslie Shear, 1949, σ. 259-267, πίν. 26).
48. Αἰσθητικὴ ἀνάλυσις τοῦ δωρικοῦ ναοῦ καὶ εἰδικώτερον τοῦ Παρθενῶνος (ΠΑΑ 25, 1950, σ. 544-560).
49. Ἀνασκαφὴ Σικυῶνος (ΠΑΕ 1951, σ. 187-191).
50. Ἀνασκαφὴ Σικυῶνος (Μακρὰ Στοᾶ) (ΠΑΕ 1952, σ. 387-395).
51. Ἡ γραπτὴ ἀρχιτεκτονικὴ διακόσμησις τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος (ΑΕ 1953-54, τ. Γ', σ. 1-18).
52. Ἀνασκαφὴ Σικυῶνος (Βουλευτήριον) (ΠΑΕ 1953, σ. 184-190).
53. Ἔργασιαι ἀναστήλωσεως ἀρχαίων μνημείων κατὰ τὸ 1954 (ΠΑΕ 1954, σ. 383-395).
54. Ἔργασιαι ἀναστήλωσεως ἀρχαίων μνημείων κατὰ τὸ 1955 (ΠΑΕ 1955, σ. 338-341).
55. Ἡ ἀναστήλωσις τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας (Ἀρχιτεκτονικὴ τόμ. Α', 1956, 17).
56. Τὸ «μῆνυμα διὰ τὴν ἀναστήλωσιν τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀιτάλου» (Ν. Ἑστ. ἔτ. Α' τ. 60, τεύχ. 702, 1956, σ. 1314-1315).
57. Ἀνασκαφὴ Μεσσήνης (ΠΑΕ 1957, σ. 121-125).
58. Ἀνασκαφὴ Μεσσήνης (Ἔργον 1958, σ. 142-148 καὶ 193. ΠΑΕ 1958, σ. 177-183).
59. Σχέσις ἀρχιτεκτόνων καὶ ἀρχαιολόγων (Actes du Congrès International des Architectes et Techniciens 1957, Paris 1958, σ. 302-304).
60. Ἀνασκαφὴ Μεσσήνης (Ἔργον 1959, σ. 110-117 καὶ 187. ΠΑΕ 1959, σ. 162-173).
61. Ἀναστήλωσις τοῦ Τροπαίου τῶν Δεύκτηρων (Ἔργον 1959, σ. 173. ΠΑΕ 1959, σ. 240).
62. Ἀνασκαφὴ Μεσσήνης (Ἔργον 1960, σ. 169-167. ΠΑΕ 1960, σ. 210-227).
63. Ἀναστήλωσις τοῦ Τροπαίου τῶν Δεύκτηρων (συνέχεια) (Ἔργον 1960, σ. 222-224. ΠΑΕ 1960, Ἀναστήλώσεις).

64. Ἀναστήλωσις τοῦ Τροπαίου τῶν Δεύκτρων (συνέχεια) ("Εργον 1961, σ. 229, ΠΑΕ 1961, σ. 225).
 65. *La fontaine récemment découverte à Delphes* (BCH 84, 1960, σ. 148 - 160).
 66. Τὰ εὐρήματα τοῦ σπηλαίου Πιτσᾶς (Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά 1960, σ. 8 - 10).
 67. Νέον τεμάχιον τῆς συνθήκης Ὀλουντίων καὶ Ροδίων (Πεπραγμένα τοῦ Α' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, ΚΧρ 15 - 16, 1963, σ. 230 - 240).
 68. Τί ἦσαν οἱ ἄβακες τῶν Ρωμαϊκῶν θεάτρων; (ΠΑΑ 38, 1963, σ. 479-490, πίν. Α-Β).
 69. *Travaux récents d'anastylose de monuments préhistoriques et classiques de la Grèce* (Ἀνακοίνωσις εἰς τὸ VII Συνέδρ. Κλασσ. Ἀρχαιολ. Ρώμης τοῦ 1958. Atti del VII Congresso Intern. di Arch. Classica I, 1961, σ. 95 - 101 πίν. I-VIII).
 70. Πότε καὶ ἀπὸ ποίους κατεστράφη τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα τοῦ Θησείου (ΝΕσ 1962, σ. 144 - 147).
 71. Ἀνασκαφὴ ἐν Μεσσήνῃ ("Εργον 1963, σ. 88 - 102).
 72. Εὐρήματα κατὰ τὴν ἀναπαλαίωσιν τῆς Καταπολιανῆς Πάρου (ΑΕ 1960, Ἀρχ. Χρ., σ. 1 - 6, πίν. Α' - ΙΑ').
 73. *Pitsa* (Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale vol. VI Roma 1964, σ. 2 - 8).
 74. Ἀνασκαφὴ ἐν Μεσσήνῃ ("Εργον 1964, σ. 90 - 101).
 75. Δόγμα τῶν συνέδρων τῆς Μεσσήνης (ΑΕ 1965).
- Ἡ ἀντιδικία τῶν τόνων (Ἀθῆναι 1944, σ. 256 - 257).

II. ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Α') ΕΡΓΑ ΑΥΤΟΤΕΛΗ

76. **Ἡ Ὁμορφὴ Ἐκκλησιά**, Ἀθῆναι 1921, 43 σ.
77. **Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας**, Ἀθῆναι 1922, 42 σ.
Βιβλ. J. Ebersolt, RÉG 37, 1924, σ. 238 - 239.
78. **Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ**, 1^η ἔκδ. 1927 (88 σ.), 2^α ἔκδ. ηὐξημένη 1958, 179 σ.
Βιβλ. E. Weigand, BZ 28, 1928, σ. 158.
L. Bréhier, RHist. 1930, σ. 21.
N. Brounov, BNJb 6, 1927/28, σ. 586.
J. Simon, Analecta Bollandiana 47, 1929, σ. 129.
P. Graindor, Byzantion 4, 1927, σ. 129, 672.
R. Janin, Échos d'Orient 1928, σ. 241.
N. B. Δρανδάκη, ΕΕΒΣ 28, 1958, σ. 528 - 530 (διὰ τὴν 2αν ἔκδοσιν).
Ch. Delvoye, Byzantion 29-30, 1959-60, σ. 323-324 (διὰ τὴν 2αν ἔκδοσιν).
79. **Ἱστορία καὶ περιγραφὴ τῆς Ἱ. Μονῆς Ὁσίου Μελετίου**, Ἀθῆναι 1931 σ. 17.
80. **Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ, Πεντελικοῦ, Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω** (ΕΜΜΕ, τευχ. Γ', Ἀθῆναι 1933, σ. 123 - 230).
Βιβλ. W. Miller, JHS 54, 1934 σ. 324.
E. Weigand, BZ 37, 1937, σ. 460.
81. **Monuments byzantins de Chios**, relevés, dessinés et étudiés par A. Orlandos 2^ο vol, 56 planches (in - folio), Athènes 1930.
Βιβλ. E. Weigand, BZ 31, 1931.
82. **Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος (= ABME)**
Τόμ. 1 (1935) 209 σ. Τόμ. 4 (1938) 215 σ. Τόμ. 7 (1951) 216 σ.
» 2 (1936) 217 σ. » 5 (1939-40) 214 σ. » 8 (1955) 207 σ.
» 3 (1937) 208 σ. » 6 (1948) 228 σ. » 9 (1961) 228 σ.
» 10 (1964) 168 σ.
Βιβλ. G. Jerphanion, Orientalia christiana periodica IV, σ. 575.
Σ. Κουγέας, Ἑλληνικά 9, 1936, σ. 175.
Φ. Κουκουλές, ΕΕΒΣ 11, 1935, σ. 573.
E. Weigand, BZ 36, 1936, σ. 451.
Κ. Ἀμαντος, Ἑλληνικά 10, 1937/38, σ. 192.
83. **Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης**, τόμοι 1 - 2, 1952 - 1954, 606 σ. Εὐρετήριον, 1956, 134 σ. (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀριθ. 35).
Βιβλ. G. Downey, AJA 60, 1956, σ. 91 - 93.
P. Lemerle, BZ 48, 1955, σ. 178 - 179.
L. H. Vincent, Revue Biblique 64, 1957, σ. 107 - 112.
Δ. Πάλλας, Θεολογία 29, τευχ. Β', σ. 335 - 345.
F. Dölger, BZ 51, 1958, σ. 242.

84. *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης*, 2^α ἔκδοσις ἠϋξημένη 1963, 183 σ. 30 πίν., γαλ. περ. (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀρ. 52). Βιβλ. κρ. Fr. Deichmann, BZ 58, 1965 τευχ. 2.
- B) ΜΕΛΕΤΑΙ ΕΙΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗΝ ΣΕΙΡΑΝ (βλ. καὶ σχετικὸν χάρτην)
85. *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης* (ΑΔ 5, 1919, σ. 1-82).
Βιβλ. κρ. Heisenberg, BZ 24, 1924, σ. 240.
N. Βέης, BNJb 3, 1922, σ. 247.
86. *L'église byzantine des Sts Apôtres à Léondari* (RÉG 24, 1923, σ. 163-176).
87. *Τρεῖς ἀνέκδοτοι βυζαντινοὶ ναοὶ τῶν περιχώρων τῆς Ἄρτης* (ΔΙΕΕ 1922, σ. 312-332).
Βιβλ. κρ. J. Ebersolt, RÉG 37, 1924, σ. 239.
88. *Αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἡλείας* (ΑΕ 1923, σ. 5-35).
Βιβλ. κρ. E. Weigand, BZ 25, 1925, σ. 473.
89. *Ἡ Μονὴ Δουκοῦς* (ΗΜΕ Γ', 1923, σ. 419-433).
Βιβλ. κρ. J. Ebersolt, RÉG 37, 1924, σ. 240.
90. *Ναοὶ τῶν Καλυβίων Κουβαρά* (Ἀθηνᾶ 35, 1923, σ. 165-190).
Βιβλ. κρ. J. Ebersolt, RÉG 37, 1924, σ. 239-240.
91. *Ἡ Παλιοπαναγία* (Μαλεβὸς Γ', 1923, 1-5).
92. *Βυζαντινὸν προστομαῖον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου* (ΑΔ 9, 1924-25, σ. 188-191).
93. *Αἱ καμαροσκέπαστοι βασιλικαὶ τῶν Ἀθηνῶν* (ΕΕΒΣ 2, 1925, σ. 288-305).
94. *Ἐπιγραφαὶ ἐξ ἐκκλησιῶν τῶν Ἀγρᾶφων* (ΕΕΒΣ 3, 1926, σ. 299-300).
95. *Νεώτεραι ἐρευναι ἐν Ἀγ. Τίτῳ τῆς Γορτύνης* (ΕΕΒΣ 3, 1926, σ. 301-328).
Βιβλ. κρ. E. Weigand, BZ 28, 1928, σ. 220.
96. *Ἀνατολίζουσαι βασιλικαὶ τῆς Λακωνίας* (ΕΕΒΣ 4, 1927, σ. 343-351).
Βιβλ. κρ. P. Graindor, Byzantion 4, 1927, σ. 673-674.
97. *Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, ἡ Παναγία Βελλᾶς* (ΗΧρ. 2, 1927, σ. 153-169).
Βιβλ. κρ. P. Graindor, Byzantion 4, 1927, σ. 670-671.
E. Weigand, BZ 31, 1931, σ. 207.
98. *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Ὁρωποῦ καὶ Συναμίνου* (ΔΧΑΕ 4, 1927, σ. 25-45).
99. *Τεμάχια τραπεζῶν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Κρήτης* (BNJb 6, 1927-28, σ. 160-163).
100. *Τὸ βαπτιστήριον τῆς Κῶ* (ΠΑΑ 3, 1928, σ. 441-444).
Βιβλ. κρ. P. Graindor, Byzantion 4, 1927, σ. 674-675.

101. *Τὰ σαράνγια τῆς βασιλοπούλας τοῦ Μυσιρᾶ* (ΦΗ ἔτ. 2^{ον}, σ. 105-109).
102. *Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Δέσβου* (ΑΔ 12, 1929, σ. 1-72).
Βιβλ. H. Grégoire, Byzantion 4, 1927, σ. 711-715.
E. Weigand, BZ 31, 1931, σ. 466.
103. *Ὁ Ταξιάρχης τῆς Δοκρίδος* (ΕΕΒΣ 6, 1929, σ. 355-368).
Βιβλ. R. Goosens, Byzantion 5, 1929-30, σ. 822.
104. *Ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Πέτα* (ΗΧρ. 4, 1929, σ. 107-111).
105. *Une basilique paléochrétienne en Locride* (Byzantion 5, 1929-30, σ. 207-228).
Βιβλ. E. Weigand, BZ 31, 1931, σ. 197.
106. *Eine unbeachtete Kuppelform* (BZ 30, 1930, σ. 577-582).
107. *Les vrais fondateurs de la Panagia Vellas et leurs portraits* (Compte - rendu du IIe Congr. Int. des Ét. Byz., Belgrade 1939, σ. 76-77).
108. *Les établissements de bains chauds dans les monastères byzantins* (C. R. du IIe Congr. des Études Byz. Belgrade 1939, σ. 94).
109. *Ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ Κάστρου τῶν Ἰωαννίνων* (ΗΧρ. 5, 1930, σ. 7-8).
110. *La basilique paléochrétienne de Glyphada* (ΠΑΑ 5, 1930, σ. 258-265 πίν. I-II).
Βιβλ. E. Weigand, BZ 31, 1931, σ. 197.
111. *Ἡ ἐπὶ τῆς Ὁδοῦ Μονῆ τῆς Ἀντινίσσης* (ΕΕΒΣ 7, 1930, σ. 369-381).
112. *Δύο ἀνέκδοτοι ναοὶ τῶν Ἀθηναίων Μπενιζέλων* (ΕΕΒΣ 8, 1931, σ. 318-328).
113. *Ἀνασκαφαὶ Νικοπόλεως* (ΠΑΕ 1930, σ. 79-80).
114. *Συμπληρωματικὰ περὶ τῆς βασιλικῆς τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ* (ΕΕΒΣ 9, 1932, σ. 440-445).
115. *Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Βήρας* (Θρακικά 4, 1933, σ. 1-34).
Βιβλ. E. Weigand, BZ 34, 1934, σ. 454.
116. *Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος* (ΠΑΕ 1933, σ. 81-90).
117. *Ἡ «βασιλική» τῶν Κεγχρεῶν* (ΠΑΑ 10, 1935, σ. 55-57).
118. *Ἡ Πόρτα Παναγιά τῆς Θεσσαλίας* (ΑΒΜΕ 1, 1935, σ. 5-40).
119. *Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος* (ΑΒΜΕ 1, 1935, σ. 41-52).
120. *Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἀνατολικῆς Κορινθίας* (ΑΒΜΕ, 1, 1935, σ. 53-90).
121. *Οἱ Βυζαντινοὶ ναοὶ τῶν Ταρσινῶν καὶ τῆς Λέχοβας* (ΑΒΜΕ 1, 1935, σ. 91-98).

122. *Ἡ βυζαντινὴ βασιλικὴ τῆς Μένιξενας* (ABME 1, 1935, σ. 99-103).
123. *Παλαιοχριστιανικὴ θύρα Τεγέας* (ABME 1, 1935, σ. 103-104).
124. *Ὁ Ἅγ. Δημήτριος τῆς Βαράσοβας* (ABME 1, 1935, σ. 105-120).
125. *Ἡ Παναξιώτισσα τῆς Γαυρολίμνης* (ABME 1, 1935, σ. 121-124).
126. *Ἐκ τῶν βυζαντινῶν Ἀπιδεῶν* (ABME 1, 1935, σ. 125-138).
127. *Ἡ Παντάνασσα τῆς Μονεμβασίας* (ABME 1, 1935, σ. 139-151).
128. *Ἡ ὁρθομαρμαρῶσις τοῦ ἐν Μυστρᾷ ναοῦ τῆς Ὁδηγητρίας* (Ἀφεντικοῦ) (ABME 1, 1935, σ. 152-160).
129. *Ἡ ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνος μονὴ τῆς Παναγίας Ζωοδόχου Πηγῆς* (ABME 1, 1935, σ. 161-178).
130. *Ὁ παρὰ τὴν Ἀμφισσαν ναὸς τοῦ Σωτῆρος* (ABME 1, 1935, σ. 181-190).
131. *Τὸ πεταλόμορφον τόξον ἐν τῇ βυζαντινῇ Ἑλλάδι* (ΕΕΒΣ 11, 1935, σ. 411-415).
132. *Ἀνάγλυφον εἰκονίδιον τοῦ Μουσείου Χίου* (Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου, 1935, σ. 567-568).
133. *Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς Ἀρτης* (ΗΧΘ 10, 1935, σ. 265-269).
134. *L'arte bizantina in Grecia* (Enciclopedia Italiana, 1936).
135. *Ἡ παρὰ τὴν Ἀρτιαν Μονὴ τῶν Βλαχερνῶν* (ABME 2, 1936, σ. 3-50 καὶ 180).
136. *Ἡ Παναγία τοῦ Μπρυώνη* (ABME 2, 1936, σ. 51-56).
137. *Ἡ Μονὴ τῆς Κάτω Παναγιάς* (ABME 2, 1936, σ. 70-87).
138. *Ἡ Ἅγ. Θεοδώρα τῆς Ἀρτης* (ABME 2, 1936, σ. 88-104).
139. *Ὁ τάφος τῆς Ἅγ. Θεοδώρας* (ABME 2, 1936, σ. 105-115).
140. *Ὁ Ἅγ. Βασίλειος τῆς Ἀρτης* (ABME 2, 1936, σ. 115-130).
141. *Ὁ Ἅγ. Νικόλαος τῆς Ροδιᾶς* (ABME 2, 1936, σ. 131-147).
142. *Ὁ παρὰ τὴν γέφυραν τῆς Ἀρτης Ἅγ. Βασίλειος* (ABME 2, 1936, σ. 148-150).
143. *Τὸ κάστρον τῆς Ἀρτης* (ABME 2, 1936, σ. 151-160).
144. *Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς Ἀρτης* (ABME 2, 1936, σ. 161-171).
145. *Οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἀρτης* (ABME 2, 1936, σ. 172-179).
146. *Παλαιὰ ἀστικά σπίτια τῆς Ἀρτης* (ABME 2, 1936, σ. 181-194).
147. *Ἡ γέφυρα τῆς Ἀρτης* (ABME 2, 1936, σ. 195-199).
148. *Ἔργασίαι ἀναστηλώσεως βυζ. μνημείων* (ABME 2, 1936, σ. 203-206).

149. *Délos chrétienne* (BCH 60, 1936, σ. 68 – 100).
150. *Δανιήλ ὁ πρῶτος κτίτωρ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων τοῦ Μυστρᾶ* (ΕΕΒΣ 12, 1936, σ. 443 – 448).
151. *Βυζαντινὸς πύργος παρὰ τὴν Ὀλυνθον* (ΕΕΒΣ 13, 1937, σ. 393-396).
152. *Τὰ παλάτια καὶ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ* (ΑΒΜΕ 3, 1937, σ. 3 – 114).
153. *Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Χαλινάδου Λέσβου* (ΑΒΜΕ 3, 1937, σ. 115 – 127).
154. *Χριστιανικὰ γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Σμύρνης* (ΑΒΜΕ 3, 1937, σ. 128-152).
155. *Δύο ἀνέκδοτοι ναοὶ τῆς περιοχῆς Τρικκάλων* (ΑΒΜΕ 3, 1937, σ. 153-165).
156. *Ὁ Ἅγιος Γεώργιος τῶν Δουκισίων* (ΑΒΜΕ 3, 1937, σ. 166 – 171).
157. *Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀνθηδόνης* (ΑΒΜΕ 3, 1937, σ. 172 – 174).
158. *Ἡ Περίβλεπτος τῶν Πολιτικῶν τῆς Εὐβοίας* (ΑΒΜΕ 3, 1937, σ. 175-184).
159. *Ὁ Ἀγ. Ἀθανάσιος τῆς Δοκρίδος* (ΑΒΜΕ 3, 1937, σ. 185 – 186).
160. *Παλαιὸν ἀρχοντικὸν τῶν Ἀγρᾶφων* (ΑΒΜΕ 3, 1937, σ. 187 – 193).
161. *Βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν κλιτύων τοῦ Ταῦγέιου* (ΕΕΒΣ 14, 1938, σ. 461 – 485).
162. *Ἀνασκαφαὶ Νικοπόλεως* (ΠΑΕ 1937, σ. 78 – 83).
163. *Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστοριᾶς* (ΑΒΜΕ 4, 1938, σ. 3 – 215).
164. *Ἡ ἐπὶ τῆς Πίνδου Ἱ. Μονὴ Κορώνης* (ΕΕΒΣ 15, 1939, σ. 405-416).
165. *Ἡ Ἁγία Τριάς τοῦ Κριεζώτη* (ΑΒΜΕ 5, 1939-40, σ. 3 – 16).
166. *Ἡ Ἐπισκοπὴ τοῦ Δαμαλᾶ* (ΑΒΜΕ 5, 1939 – 40, σ. 17 – 33).
167. *Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσ. Μελετίου καὶ τὰ παραλαύρια αὐτῆς* (ΑΒΜΕ, 5, 1939 – 40, σ. 34 – 118 καὶ σ. 213).
168. *Γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Θηβῶν* (ΑΒΜΕ 5, 1939 – 40, σ. 119 – 143).
169. *Ἡ Ἀγ. Φωτεινὴ τῶν Θηβῶν* (ΑΒΜΕ 5, 1939-40, σ. 144 – 147).
170. *Δύο βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι παρὰ τὸ Κακοσάλεσι* (ΑΒΜΕ 5, 1939-40, σ. 148 – 152).
171. *Ἡ Μητρόπολις τῶν Σερρών* (ΑΒΜΕ 5, 1939-40, σ. 153 – 166).
172. *Σταχυολογήματα ἐκ Μονῶν τῆς Πίνδου* (ΑΒΜΕ 5, 1939-40, σ. 167-197).
173. *Ἀθηναϊκὸν ἀρχοντέσπιτο τῆς Τουρκοκρατίας* (ΑΒΜΕ 5, 1939-40, σ. 198 – 205).
174. *Ἔργασαι ἀναστηλώσεως βυζαντινῶν μνημείων* (ΑΒΜΕ 5, 1939-40 σ. 206 – 213).

175. *Προσθήκαι εἰς τὰ περὶ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Θρακικῆς Βήρας* (Ἀρχ. Θρακ. καὶ Λιογρ. Θησ. 6 = Ἐπιτύμβιον Χρ. Τσούντα, 1940, σ. 500 - 508).
176. *Ἡ Κινστέρνα τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ μονῆς τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων* (Μακεδονικά 1, 1940, σ. 377 - 383).
177. *Ἡ ἀναπαράστασις τοῦ ξενῶνος τῆς ἐν Κ/πόλει Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος* (EEBΣ 17, 1941-47, σ. 198 - 207).
178. *Zur Kirche von Drenovo*, (BNJb 16, 1944, σ. 207 - 209).
179. *Une inscription byzantine inédite du Parthénon* (BCH 70, 1946-47, σ. 418 - 427).
180. *La maison paysanne dans l'île de Rhodes* (L'Hell. Cont. 2e Série, Fasc. Mai-Juin 1947, σ. 223 - 231).
181. *Le VIe et le VIIe Congrès d'Études Byzantines* (L'Hell. Cont. Fasc. 5, Sept.-Oct. 1948, σ. 391 - 397).
182. *Παλαιοχριστιανικά μνημεῖα τῆς Κῶ* (Δωδεκανησιακὴ Επιθεώρησις Β', 1948, σ. 72 - 77).
183. *Παλαιοχριστιανικά λείψανα τῆς Ρόδου* (ABME 6, 1948, σ. 3 - 54).
184. *Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ρόδου* (ABME 6, 1948, σ. 55 - 215).
185. *Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς Ρόδου* (ABME 6, 1948, σ. 215 - 220).
186. *Βυζαντινὰ ἀγγεῖα τοῦ Μουσείου τῆς Ρόδου* (ABME 6, 1948, σ. 222-225).
187. *Τέσσαρες χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ τοῦ Μουσείου τῆς Ρόδου* (ABME 6, 1948, 226 - 227).
188. *Ἡ μητρόπολις τῶν Σεργῶν κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Πεδιασίμου* (EEBΣ 19, 1949, σ. 259 - 271).
189. *Ἡ προσωπογραφία Μιχαὴλ τοῦ Χωνιάτου* (EEBΣ 21, 1951, σ. 210 - 214).
190. *Ἡ σταυρικὴ βασιλικὴ τῆς Θάσου* (ABME 7, 1951, σ. 3 - 61).
191. *Παλαιοχριστιανικά γλυπτὰ τοῦ Λιμένος Θάσου* (ABME 7, 1951, σ. 62 - 71).
192. *Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ μονὴ τοῦ Σαγματᾶ* (ABME 7, 1951, σ. 72-110 καὶ 215).
193. *Σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Βάθειας Εὐβοίας* (ABME 7, 1951, σ. 111-130).
194. *Τὸ παρὰ τὸ Ἀλιβέρι μετόχιον τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ Φωκίδος* (ABME, 7, 1951, σ. 131 - 145).

195. *Τὸ καθολικὸν τῆς παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην Μ. Περιστερῶν* (ABME 7, 1951, σ. 146 - 167).
196. *Ὁ παρὰ τὸ χωρίον Ἅγιος τῆς Εὐβοίας ναὸς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου* (ABME 7, σ. 168 - 177).
197. *Ἡ Ὑπισκοπὴ τῆς Σαντορῆνης* (ABME 7, 1951, σ. 178 - 214).
198. *Le VIIIe Congrès d'Études Byzantines* (L'Hell. Cont. V, 1951, σ. 215 - 218).
199. *Il ritratto di Michele Choniatis, Metropolita di Atene* (Atti del VIII Congr. Int. di Studi Bizantini = Studi Biz. e Neoell. 8, 1953, σ. 222).
200. *L'architecture religieuse en Grèce pendant la domination turque* (L'Hell. Contemp. 1953, σ. 179-191 8 πίν.) (καὶ ἑλληνικὴ μετάφρασις). Βιβλ. P. Lemerle, BZ 47, 1954, σ. 256.
201. *Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Σουλίας* (Κρητ. Χρον. 7, 1953, σ. 337 - 359).
Βιβλ. P. Lemerle, BZ 47, 1954, σ. 257.
F. Dölger, BZ 47, 1954, σ. 503.
202. *Τὸ μαρμάρινον τέμπλον τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν* (ΕΕΒΣ 23, 1953 = Κανίσκιον Φαίδωνι Ἰ. Κουκουλέ, σ. 83 - 91).
203. *Ἀναστηλωτικαὶ ἐργασίαι βυζαντινῶν μνημείων* (ΠΑΕ 1953, σ. 309-316).
204. *Παραστάσεις ἐργαλείων τινῶν ξυλουργοῦ, μαρμαρογλύπτου καὶ κτίστου ἐπὶ παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων* (Πεπραγμένα Θ' Διεθν. Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου = Ἑλληνικά, Παράρτημα 9, τ. Α', σ. 329 - 339, πίν. 57 - 63).
Βιβλ. F. W. Deichmann, BZ 48, 1955, σ. 514.
205. *Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τῶν Αἰγοσθένων* (ΠΑΕ 1954, σ. 129 - 142).
Βιβλ. F. W. Deichmann, BZ 51, 1958, σ. 228.
206. *Ἀνασκαφὴ Σικυνῶνος* (βασιλική) (ΠΑΕ 1954, σ. 219 - 231).
Βιβλ. F. W. Deichmann, BZ 51, 1958, σ. 228.
207. *Ἀναστηλωτικαὶ ἐργασίαι ἐπὶ βυζαντινῶν μνημείων* (ΠΑΕ 1954, σ. 382 - 394).
208. *Νέον ἀνάγλυφον τῆς ἀναλήψεως τοῦ Ἀλεξάνδρου* (ΕΕΦΣΠΑ 1954-1955 = Ἀφιέρωμα εἰς Νικόλαον Ἐξαρχόπουλον, σ. 281 - 289).
Βιβλ. F. Dölger, BZ 48, 1955, σ. 516.
209. *Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς Μαστιχάρη τῆς Κῶ* (ΠΑΕ 1955, σ. 284-288).
210. *Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς Α τῆς Χερσονήσου* (ΠΑΕ 1955, σ. 237-335).
211. *Ἐξερεύνησις τῆς βασιλικῆς τοῦ Ὀλοῦντος* (ΠΑΕ 1955, σ. 336 - 337).

212. *Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἀνδρου* (ABME 8, 1955 - 56, σ. 3 - 67).
213. *Νεώτερα εὐρήματα εἰς τὴν Μονὴν Δαφνίου* (ABME 8, 1955-56, σ. 68-99).
214. *Ἀνάγλυφον κιβωτίδιον τῆς Μ. Μεγίστης Δαύρας* (ABME 8, 1955-56, σ. 100 - 104).
215. *Παραλειπόμενα ἀπὸ τὴν Μονὴν Χελανδαρίου* (ABME 8, 1955-55, σ. 105 - 106).
216. *Ψηφιδωτὸν δάπεδον ἐκ βασιλικῆς τῶν Τρικάλων* (ABME 8, σ. 117-125).
217. *Δύο βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Δυτικῆς Κρήτης* (ABME 8, 1955 - 56, σ. 126 - 205).
218. *Νέα προσθήκη εἰς τὰ περὶ τῆς Μονῆς τοῦ Σαγματᾶ* (ABME 8, 1955 - 56, σ. 206).
219. *Ὀνόματα ζωγράφων καὶ ἀφιερωτῶν ἐπὶ εἰκόνων τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων* (EEBΣ 26, 1956, σ. 340 - 357).
220. *Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς Καστρίου Χερσονήσου Κρήτης* (ΠΑΕ 1956, σ. 241 - 249).
221. *Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς Δ τῆς Νικοπόλεως* (ΠΑΕ 1956, σ. 149-153).
222. *Ἄγνωστος βυζαντινὸς ναὸς τῆς Λακωνίας* (Ἑλληνικά 15 = Τιμητικὸς τόμος Σωκράτους Β. Κουγέα, 1957, σ. 88 - 94).
Βιβλ. F. Dölger, BZ 51, 1958, σ. 491.
223. *Rapport sur les monuments paléochrétiens découverts ou étudiés en Grèce de 1938 à 1954* (Actes du Ve Congrès Intern. d'Arch. Chrétienne, Aix-en Provence 1954, 1957, σ. 109 - 116).
Βιβλ. F. W. Deichmann, BZ 50, 1957, σ. 556.
224. *Les baptistères du Dodécanèse* (Actes du Ve Congrès Intern. d'Arch. Chrét., Aix-en Provence 954, 1957, σ. 199 - 210).
Βιβλ. F. W. Deichmann, BZ 50, 1957, σ. 557.
225. *Ἔργασίαι Ἀναστηλώσεως Μ. Ὁσίου Λουκᾶ* (Ἔργον 1957, σ. 95 - 100, ΠΑΕ 1957, σ. 150 - 151).
226. *Ἡ τράπεζα τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου* (Δωδεκ. Ἀρχ. 3, 1958, σ. 3 - 8).
227. *Σφενδόγιον* (EEBΣ 28, 1958, σ. 401 - 405).
228. *Ἔργασίαι Ἀναστηλώσεως Μνημείων Ἀρτης* (Ἔργον 1958, σ. 187-189).
229. *Ἔργασίαι Ἀναστηλώσεως Παρηγορητίσσης Ἀρτης* (Ἔργον 1959, σ. 179, ΠΑΕ 1959, σ. 241).

230. *Ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς Δ Νικοπόλεως* (Ἔργον 1959, σ. 67 - 75. ΠΑΕ 1959 [1965], σ. 90 - 97).
231. *Δοκιμαστικὴ ἀνασκαφή ἐπαύλεως ἐν Νικοπόλει*, (Ἔργον 1959, σ. 72-75. ΠΑΕ 1959 [1965], σ. 98-113).
232. *Ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς Καστρίου Χερσονήσου Κρήτης* (Ἔργον 1959, σ. 148 - 153. ΠΑΕ 1959, σ. 220-229).
233. *Ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς Ὁλοῦντος* (Ἔργον 1960, σ. 213-218).
234. *Les églises byzantines de la Grèce* (La Revue Française, Avril 1959, σ. 51 - 55).
235. *Ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς «Τριῶν Ἐκκλησιῶν» Πάρου* (Ἔργον 1960, σ. 176 - 185).
236. *Ἀναστήλωσις τῆς Καταπολιανῆς Πάρου* (Ἔργον 1960, σ. 248 - 250).
237. *Ἀνασκαφή Νικοπόλεως* (Ἔργον 1961, σ. 107 - 118. ΠΑΕ 1961).
238. *Ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς «Τριῶν Ἐκκλησιῶν» Πάρου* (συνέχεια) (Ἔργον 1961, σ. 188-196. ΠΑΕ 1961, σ. 184-190).
239. *Ἀναστήλωσις βυζαντινῶν μνημείων Νικοπόλεως, Ἀρτης καὶ Καταπολιανῆς Πάρου* (Ἔργον 1961, σ. 241, 243. ΠΑΕ 1961, σ. 229-235).
240. *Ὁ ἐν Εὐρυτανίᾳ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς* (ABME 9, 1961, σ. 3 - 20).
241. *Ὁ ἐν Ἀκαρνανίᾳ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παλαιοκατούνας* (ABME 9, 1961, σ. 21 - 42).
242. *Ἡ παρὰ τὸ Ζαπάντι βασιλικὴ τῆς Μεγάλης Χώρας* (ABME 9, 1961, σ. 43 - 53).
243. *Τὸ φρούριον τοῦ Ἀγγελοκάστρου* (ABME 9, 1961, σ. 54 - 73).
244. *Ἡ ἐν Αἰτωλίᾳ Μονὴ τῆς Μυρτιᾶς* (ABME 9, 1961, σ. 74 - 112).
245. *Fresques byzantines du Monastère de Patmos* (Cahiers archéol. XII, 1962, σ. 285 - 302).
246. *Οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου* (ABME 9, 1961, σ. 113 - 224).!
247. *La forme primitive de la Cathédrale paléochrétienne de Paros* (Atti del VI Congr. Int. di Archeologia Cristiana Ravenna 1962, 1965, σ. 159 - 168).
248. *Αἱ ἐπὶ τῆς Πίνδου Ἱ. Μοναὶ Βράχας καὶ Ρεντίνης* (ΑΕ 1958, Χρονικά σ. 1 - 12) (Συνεργασία Μ. Θεοχάρη).
249. *Ἡ βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ* (Ὁδηγὸς τῆς Βυζαντινῆς Ἐκθέσεως Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1964, σ. 69 - 80).

250. *L'architecture religieuse en Grèce du IVe au XVe siècle* (XI Corso di Cultura sull'arte ravennate e bizantina, 1964, σ. 333-335).
251. *Δύο σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἀργολίδος* (Πελοπ. Πρωτ. 1964, σ. 8-10).
252. *Βυζαντινὸς ναὸς παρὰ τὸ Δραγάνο τῆς Ἀχαΐας* (Πελοπ. Πρωτ. 1965, σ. 5-9).
253. *Ἀνασκαφαὶ ἐν Πάρῳ* (Ἔργον 1963, σ. 137-149. Ἔργον 1964, σ. 126-129).
254. *Οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου*, Μέρος Β' (ABME 10, 1964, σ. 3-168).
255. *Ἡ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸ ἱερὸν πορεία τοῦ διακονικοῦ καὶ τῆς προθέσεως εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς βασιλικὰς* (ΔΧΑΕ 1965 = Τιμητικὸς τόμος Γ. Σωτηρίου).
256. *Ἡ Μονὴ Παναγίας τῆς Κορακονησίας* (ABME 11, 1966)

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ

257. *Marinos Kalligas*, Die Hagia Sophia, von Thessalonike, Würzburg 1935: ΕΕΒΣ 12, 1936, σ. 487 - 490.
258. *Magda Bararny - Oberschall*, Konstantinos Monomachos, craszar — The crown of the Emperor Constantine Monomachos. Βουδαπέστη 1937: Ἑλληνικά 10, 1937-1938, σ. 180 - 182.

III. ΦΡΑΓΚΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

259. *Ἡ φραγκικὴ ἐκκλησίᾳ τῆς Στυμφαλλίας* (Mélanges O. et. M. Merlier. Γ', 1957, σ. 99 - 116, 6 πίν.).
Ββλκρ. F. Dölger, BZ 51, 1958, σ. 491.
260. *Φραγκικὴ ἐκκλησίᾳ Στυμφαλλίας* (ΠΑΕ 1924, σ. 23, ΠΑΕ 1925, σ. 55. ΠΑΕ 1926, σ. 134 - 139).
261. *Φραγκικὴ σφραγὶς ἐκ Δαφνίου* (ΑΔ 9, 1924 - 25, σ. 192).

IV. ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

262. *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ τζαμίου Ὁσμάν - Σάχ τῶν Τρικινάλων* (ΠΑΑ 4, 1929, σ. 319 - 325).
263. *Τουρκικὰ κτήρια τῆς Ἀρτις* (ABME 2, 1936, σ. 200 - 202).
264. *Τὰ τουρκικὰ κτίσματα τῆς Καστοριάς* (ABME 4, 1938, σ. 211 - 213).
265. *Ὁ Μεδρεσὲς τοῦ Κάστρου τῆς Μυτιλήνης* (HME 1929, σ. 121 - 128).

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑΙ ΚΑΙ ΕΠΙΜΝΗΜΟΣΤΝΟΙ ΛΟΓΟΙ

- Αιγηνίτης Βασίλειος*, ΠΑΑ 34, 1959, 443 - 444.
**Αμαντιος Κωνσταντῖνος*, ΠΑΑ 35, 1960, 460 - 461.
Αντί Κάρολος, ΠΑΕ 1961, 1 - 2.
**Αργυρός Οδμβέρτος*, ΠΑΑ 38, 1963, 645 - 646.
Βέης Κωνσταντῖνος, ΠΑΑ 38, 1963, 644 - 645.
Βέης Νικόλαος, ΠΑΑ 33, 1958, 449.
Βιζουκίδης Περικλῆς, ΠΑΑ 91, 1956, 479. ΠΑΕ 1956, 3.
*Βογιατζίδης *Ιωάννης*, ΠΑΑ 36, 1961, 398.
Βορέας Θεόφιλος, ΠΑΕ 1954, 3.
Von Bissing Φρειδεῖκος Γουλιέλμος, ΠΑΕ 1956, 1 - 2.
*Buschor *Ερνέστος*, ΠΑΕ 1961, 2 - 3.
Γεννάδιος Θεμιστοκλῆς, ΠΑΕ 1951, 3.
Γερουλᾶνος Μαῤῥινος, ΠΑΑ 35, 1960, 464.
Charouthier Fernand ΠΑΕ 1953, 3 - 4.
Crosby Henry Lamar, ΠΑΕ 1954, 3.
Curtius Ludwig, ΠΑΕ 1954, 2.
Δοντᾶς Σπυρίδων, ΠΑΑ 33, 1958, 451.
Δόσιος Κωνσταντῖνος, ΠΑΕ 1955, 5.
Dawkins Ριχάρδος, ΠΑΕ 1955, 2.
Demangel Ροβέρτος, ΠΑΕ 1952, 2 - 3.
Dugas Κάρολος, ΠΑΕ 1957, 17 - 18.
Dunbabin Θωμᾶς, ΠΑΕ 1955, 3.
**Εξαρχόπουλος Νικόλαος*, ΠΑΑ 35, 1960, 461 - 462.
Εὐαγγελίδης Δημήτριος, Νεσ. 73, 1963, 743 - 745 («Ο *Αρχαιολόγος».)
Ζέγγελης Κωνσταντῖνος, ΠΑΕ 1957, 20.
*Θρεψιάδης *Ιωάννης*, ΠΑΕ 1962, 2 - 3.
Holleaux Maurice, Le Centenaire de l'École Française d'Athènes, BCH 1946, Supplément, σ. 135-139.
**Ισαακίδης Κωνσταντῖνος*, ΠΑΕ 1957, 20.
Jaeger Werner, ΠΑΑ 36, 1961, 399.
Καλομοίρης Μανόλης, ΠΑΑ 37, 1962, 397.
*Καραβίας *Ιπποκράτης*, ΠΑΕ 1954, 5.
*Κεραμόπουλλος *Αντώνιος*, ΠΑΑ 35, 1960, 463. Νεσ 67, 1960, 754 - 755.
Κοντολέων Γεώργιος, ΠΑΕ 1952, 3.

- Κούζης Ἀριστοτέλης, ΠΑΑ 36, 1961, 397-398. ΠΑΕ 1961, 3.
 Κονκουλές Φαίδων, ΠΑΑ 31, 1956, 476-477. ΠΑΕ 1961, 3.
Kenyon Frederick, ΠΑΕ 1952, 2.
Koschaker Παῦλος, ΠΑΕ 1951, 2.
Kretschmer Παῦλος, ΠΑΑ 31, 1956, 478.
 Λιγνός Ἀντώνιος, ΠΑΑ 31, 1956, 479.
 Λούβαρις Νικόλαος, ΠΑΑ 36, 1961, 398.
 Λυκούδης Στυλιανός, ΠΑΑ 33, 1958, 450.
Μαθιόπουλος Παῦλος, ΠΑΑ 31, 1956, 477-478.
Μαλιέζος Κωνσταντῖνος, ΠΑΕ 1951, 3.
Μακρόπουλος Ἰωάννης, ΠΑΕ 1954, 5.
Μητρόπουλος Δημήτριος, ΠΑΑ 35, 1960, 465.
Μπαλάνος Δημήτριος, ΠΑΑ 34, 1959, 444-445.
Μπαλῆς Γεώργιος, ΠΑΕ 1957, 19.
Μπενάκης Ἀντώνιος, ΠΑΕ 1954, 5.
Millet Gabriel, ΠΑΕ 1953, 1-2.
Moore Ada Small, ΠΑΕ 1955, 4.
Myres John, ΠΑΕ 1954, 2.
Οἰκονόμος Γεώργιος, ΠΑΕ 1951, 3-7. ΑΕ 1953-1954 [1955] Α', α'-ε'.
Παπαμιχαήλ Γρηγόριος, ΠΑΑ 31, 1956, 477. ΠΑΕ 1956, 3.
Παπανικολάου Γεώργιος, ΠΑΑ 37, 1962, 396.
Παπαστράτος Ἐπαμεινώνδας, ΠΑΕ 1953, 5.
Πελεκίδης Εὐστράτιος, ΠΑΕ 1957, 20-21.
Pace Biagio, ΠΑΕ 1961, 1-2.
Persson Axel, ΠΑΕ 1961, 1-2.
Philippson Ἀλφρέδος, ΠΑΕ 1953, 3.
Φιλαδελφεὺς Ἀλέξανδρος, ΠΑΕ 1955, 4.
Φωτεινός Γεώργιος, ΠΑΑ 33, 1958, 448.
Χαριτωνίδης Χαρίτων, ΠΑΕ 1954, 4.
Χατζῆς Ἀντώνιος, ΠΑΕ 1953, 4.
Wace Alan John Bayard, ΠΑΕ 1957, 18.

Ἡ ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα. Ὀχύρωσις, ναοί, ἐπιτύμβια μνημεῖα, ἐπιγραφαί. Δημοσίευμα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος Δημοσίευμα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Τὰ Χριστιανικὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος. Δημοσίευμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Δεξιὸν τῶν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων (Στοιχεῖα Α - Δ). Δημοσίευμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Βιβλιογραφία τῶν Μονῶν Ἑλλάδος. Δημοσίευμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴν Μεσσήνην (1. Τὸ θέατρον. 2. Τὸ βουλευτήριον. 3. Ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος). Δημοσίευμα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Τὸ ἐν Σικυνῶνι γυμνάσιον τοῦ Κλεινίου. Δημοσίευμα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Αἱ τοιχογραφίαι τῆς Μ. Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου. Δημοσίευμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Τὰ παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτὰ τῆς βασιλικῆς τῆς Τεγέας. Δημοσίευμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Δεύκωμα βυζαντινῶν γλυπτῶν τῆς Ἑλλάδος. Δημοσίευμα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Γ'. ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΥΠΟ ΤΗΝ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΝ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

(Βλέπε καὶ σχετικὸν χάρτην)

Ἄθως

Καρναί (ναὸς τοῦ Πρωτάτου), ΕΕΒΣ 11 (1935) 571, 24 (1954) 454, 26 (1956) 437.

Μ. Ἐσφιγμένον, ΕΕΒΣ 28 (1958) 599.

Μ. Λαύρας, ΕΕΒΣ 28 (1958) 599.

Μ. Ξηροποτάμου, ΕΕΒΣ 24 (1954) 454.

Μ. Παντοκράτορος, ΕΕΒΣ 24 (1954) 454.

Μ. Προδρόμου, ΕΕΒΣ 28 (1958) 599.

Μ. Σταυρονικήτα, ΕΕΒΣ 28 (1958) 599.

Μ. Χελανδαρίου, ΕΕΒΣ 24 (1954) 454.

Αἰτωλοακαρνανία

Ἄγραφα Καρύτσα, Παναγία Πελεκητή, ΕΕΒΣ 28 (1958) 599.

Αἰτωλία, Μ. Μυρτιάς, ΑΒΜΕ 5 (1939-40) 206. ΕΕΒΣ 15 (1939) 513.

Εὐρυτανία, Ἐπισκοπή, ΕΕΒΣ 26 (1956) 437, 27 (1957) 465, 28 (1958) 599. Ἔργον 1959, 175-179. ΠΑΕ 1959, 241.

Ἄνδρος.

Μ. Ἀγ. Νικολάου, ΕΕΒΣ 5 (1928) 420.

Ἄργολις

Δαμαλᾶς, Ἀγ. Δημήτριος, ΕΕΒΣ 26 (1956) 438.

Ἐπίδαυρος, Ἔργον 1955, 116-119, 1958, 192, 1959, 185. ΠΑΕ 1955, 339, 1956, 269. 1959, 243.

Μέρμπακα, Κοίμ. Θεοτόκου, ΕΕΒΣ 4 (1927) 395, 13 (1937) 518, ΑΒΜΕ 3 (1937) 196.

Ναύπλιον, Ἀγ. Μονή, ΕΕΒΣ 26 (1956) 438.

Ἄρκαδία

Δημητσάνα, Παλαιὰ Μ. Φιλοσόφου, ΕΕΒΣ 24 (1954) 453, 25 (1955) 406.

Λεοντάριον, Ἀγ. Ἀπόστολοι, ΕΕΒΣ 24 (1954) 453.

» Ἀγ. Ἀθανάσιος, ΕΕΒΣ 25 (1955) 406.

- Κοντοβάζαινα, "Αγ. Νικόλαος, ΕΕΒΣ 6 (1956) 439.
 Μεγαλόπολις, ΠΑΕ 1959, 243.
 Μ. Παναγίας Κλειβωκάς, ΕΕΒΣ 26 (1956) 439.
 Στεμνίτσα, ΕΕΒΣ 8 (1931) 414, 28 (1958) 600.
 » "Αγ. "Ανάργυροι, ΕΕΒΣ 16 (1940) 417.
 » "Αγ. Γεώργιος, ΕΕΒΣ 26 (1956) 438.
 » Ζωοδ. Πηγή, ΕΕΒΣ 16 (1940) 417.
 Τεγέα, Βασιλική, ΕΕΒΣ 24 (1954) 453.

Ἄττικη

- "Αγ. Ἀνδρέας Πατησίων, ΑΒΜΕ 3 (1937) 199.
 "Αγ. Πάντες Ἀμπελοκήπων, ΕΕΒΣ 26 (1956) 439, 27 (1957) 463.
 Ἀγορά, Πύλη ΑΔ 5 (1919) 16.
 Ἀκροπόλις, ΑΕ 1917, 238.
 «Θησεῖον», ΑΒΜΕ 2 (1936) 207-216. ΕΕΒΣ 12 (1936) 559.
 Καπνικαρέα, ΕΕΒΣ 20 (1950) 383.
 Μεταμόρφωσις Σωτήρος Ἀκροπόλεως, ΕΕΒΣ 11 (1935) 571.
 Μεταμόρφωσις Πλάκας (Σωτήρα Κοττάκη), ΑΒΜΕ 5 (1939-40) 207.
 ΕΕΒΣ 20 (1950) 383.
 Ὁμορφη Ἐκκλησιά, ΕΕΒΣ 11 (1935) 571, 26 (1956) 438, 28 (1958) 598.
 Παναγία Λυκοδήμου, ΕΕΒΣ 24 (1954) 454.
 Παρθενών, ΠΑΕ 1953, 309.
 Μ. Πετράκη, ΑΒΜΕ 5 (1939-40) 207.
 Τζαμί Κάτω Συντριβανιοῦ ΑΔ 1 (1915) 50.
 Φαληρικὸν τεῖχος ΑΔ 5 (1919) 16.
 Φετχιγέ τζαμί, ΕΕΒΣ 11 (1935) 571. ΑΒΜΕ 3 (1937) 204-206.
 Ὡδεῖον Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ΠΑΕ 1952, 652-653.
 Ὁρολόγιον Ἀνδρονίκου τοῦ Κυρρήστου ΑΔ 5 (1919) 14-16.
 Αἶγινα Ν. Ἀθηνᾶς Ἀφαίας, Ἔργον 1959, 170. ΠΑΕ 1959, 240.
 Βραυρών, βασιλική, ΕΕΒΣ 22 (1952) 372.
 Ἐλευσίς, Βασ. Ἀγ. Ζαχαρίου, ΕΕΒΣ 27 (1957) 598.
 Καλύβια Κουβαρά "Αγ. Πέτρος, ΕΕΒΣ 21 (1951) 343.
 Ν. Σωτήρος Μεγάρων, ΑΒΜΕ 3 (1937) 194-196. ΕΕΒΣ 13 (1937) 158.
 Μενίδι, θολωτὸς τάφος ΑΔ 1 (1915) 51-53. ΑΕ 1917, 238. ΑΔ 5 (1919) 11.
 Μ. Ἀγ. Ἰω. Θεολόγου, ΑΒΜΕ 3 (1937) 194. ΕΕΒΣ 13 (1937) 518.

Μ. Ἀστερίου, ΕΕΒΣ 6 (1929) 449, 10 (1933) 533, 13 (1937) 518. ΑΒΜΕ 3 (1937) 194.

Μ. Δαφνίου, ΑΕ 1917, 238. ΑΔ 5 (1919) 17. 3 (1926) 379, ΕΕΒΣ 4 (1927) 394-395. 11 (1935) 571, 12 (1936) 559, 21 (1951) 343, 25 (1955) 409, 26 (1956) 438, 27 (1957) 463, 28 (1958) 598. Ἔργον 1955, 115-116, 1956 128-129, 1958 182-183. ΠΑΕ 1955, 338, 1956, 266-267, 1957, 152.

Μ. Καισαριανῆς, ΕΕΒΣ 7 (1930) 440, 13 (1937) 518, 18 (1948) 300, 24 (1954) 455. ΑΒΜΕ 3 (1937) 194.

Μ. Νταοῦ Πεντέλης, ΕΕΒΣ 68 (1948) 300.

Ν. Ποσειδῶνος Σουνίου, Ἔργον 1959, 171-173. ΠΑΕ 1959, 240.

Ναοὶ Συκαμίνου, ΑΒΜΕ 5 (1939-40) 206. ΕΕΒΣ 15 (1939) 513.

Ναοὶ Ὁρωποῦ, ΕΕΒΣ 28 (1958) 598.

Ἀχαΐα.

Ἀκράτα, Μ. Ἀγ. Τριάδος ΕΕΒΣ 25 (1955) 406.

Ζαρούχλα, Κοίμ. Θεοτόκου ΑΒΜΕ 5 (1939-40) 207.

Καλάβρυτα Μ. Ἀγ. Λαύρας, ΕΕΒΣ 3 (1929) 449, ΕΕΒΣ 19 (1949) 381, 20 (1950) 383, 21 (1951) 343.

Κέρτεζη, Κοίμησις Θεοτόκου.

Πάτραι Ὁδεῖον, Ἔργον 1959, σ. 182-184, 1960, 226 - 228. ΠΑΕ 1959, 242. 1961, 226.

Σοπωτόν, Ἀγ. Γεώργιος, ΕΕΒΣ 24 (1954) 453.

Βέροια.

Ναὸς Χριστοῦ, ΕΕΒΣ 27 (1957) 465, 28 (1958) 599.

Βοιωτία.

Λεῦκτρα Τρόπαιον, Ἔργον 1959, 173, 1960, 222 - 224, 1961, 229 - 231. ΠΑΕ 1959, 240. 1961, 225.

Μ. Ὁσ. Μελετίου, ΑΒΜΕ 1 (1935) 206-208, 2 (1936) 207. ΕΕΒΣ 8 (1931) 414, 10 (1933) 532, 12 (1936) 559, 16 (1940) 417.

Μ. Ὁσ. Λουκᾶ, ΑΒΜΕ 5 (1939-40) 206. ΕΕΒΣ 3 (1926) 379 - 380, 8 (1931) 414, 12 (1936) 559, 14 (1938) 602, 15 (1939) 513, 24 (1954) 453, 25 (1955) 406, 26 (1956) 437, 27 (1957) 463, 28 (1958) 598. ΠΑΕ 1953, 310, 1954, 386, 1956, 267, 1957, 150-151. Ἔργον 1954, 56-59, 1956, 129-131, 1957, 95-100, 1958, 183, 1959, 174-175, 1962, 183-185.

Μ. Σκριποῦς, ΕΕΒΣ 7 (1930) 440, 8 (1931) 413-414.

λη'.

Εύβοια.

Άλιβέρι, Παναγιά, ΕΕΒΣ 28 (1958) 598.

Μακρυχώρι, Άγ. Δημήτριος, ΕΕΒΣ 28 (1958) 598.

Όξύλιθος, ΕΕΒΣ 3 (1926) 379.

Ριζοκαστριώτισσα ΕΕΒΣ 28 (1958) 588.

Σπηλιές, Άγ. Θέκλα, ΕΕΒΣ 28 (1958) 598.

» Κοίμησις ΕΕΒΣ 28 (1958) 598.

Φύλλα ΕΕΒΣ 28 (1958) 598.

Χαλκίς Μουσουλμανικόν τέμενος, Έργον 1958, 187. ΕΕΒΣ 28 (1958) 598.

» Άγ. Παρασκευή, ΕΕΒΣ 5 (1928) 420.

Ζάκυνθος

Θεοτόκος Άναφωνήτρια Σκουληκάδου, ΕΕΒΣ 25 (1955) 406.

Παναγία τών Άγγέλων, ΕΕΒΣ 24 (1954) 453, 25 (1955) 407, 27 (1957) 465, 28 (1958) 600.

Παναγία Μαύρα Μαχειράδου, ΕΕΒΣ 25 (1955) 406.

Ήπειρος

Άρτα, Άγ. Βασίλειος, ΕΕΒΣ 20 (1950) 383.

» Μ. Βλαχερνών, ΕΕΒΣ 12 (1936) 559.

» Άγ. Δημήτριος Κατσούρη, Έργον 1954, 62-63.

» Άγ. Θεοδώρα, ΑΒΜΕ 2 (1936) 203-205. ΕΕΒΣ 12 (1936) 559.

» Παρηγορήτισσα, ΑΕ 1917, 238. ΑΔ 5 (1919) 19. ΕΕΒΣ 15 (1939) 513, 19 (1949) 381, 20 (1950) 382, 26 (1956) 438, 28 (1958) 599. Έργον 1954, 62, 1956, 130, 1959, 179-180, 1961, 241-243, 1962, 181-182, 1963, 194. ΠΑΕ 1955, 339, 1956, 268. 1959, 241. 1961, 230.

» Κάτω Παναγιά, ΕΕΒΣ 4 (1927) 395.

» Άγ. Νικόλαος Ροδιάς, ΕΕΒΣ 28 (1958) 599. Έργον 1958, 187, 1959, 180.

Παναγία Βελλᾶς, ΕΕΒΣ 28 (1958) 599. Έργον 1958 187, 1959, 180. ΠΑΕ 1959, 241.

Ίωάννινα, Άγ. Παρασκευή, ΕΕΒΣ 27 (1957) 465.

» Άγ. Νικόλαος τοῦ Σπανοῦ, ΕΕΒΣ 24 (1954) 454.

» Μ. Φιλανθρωπηγών, ΑΒΜΕ 5 (1939-40) 206, ΕΕΒΣ 15 (1939) 513, 24 (1954) 454.

Μ. Μολυβδοσκεπάστον, ΕΕΒΣ 15 (1939) 513.

Νικόπολις (Βασιλική Α'), ΕΕΒΣ 12 (1936) 559. Έργον 1961, 241, 1962, 182.
ΠΑΕ 1961, 229.

» (Βασιλική Β'), Έργον 1962, 182-183, 1963, 193.

» (Βασιλική Δ'), Έργον 1962, 182-183.

Ζαγόρι, ΕΕΒΣ 28 (1958) 599.

Κόνιτσα, ΕΕΒΣ 28 (1958) 599.

Θάσος

Βασιλική, ΕΕΒΣ 18 (1948) 300.

Θεσσαλία

Ζαγορά, Ίστορικόν Οἶκημα, ΕΕΒΣ 22 (1952) 372.

Ζάρκον, Κοίμ. Θεοτόκου, ΕΕΒΣ 24 (1954) 454.

Κριτσίνι, Ταξιάρχαι ΑΒΜΕ 3 (1937) 198 - 199.

Πήλιον, Άγ. Λαυρέντιος, ΕΕΒΣ 10 (1933) 532.

Τρίκαλα, Πόρτα Παναγιά, ΕΕΒΣ 18 (1948) 300, 20 (1950) 383, 24 (1954) 454.

Θεσσαλονίκη

Άγ. Άπόστολοι, ΕΕΒΣ 16 (1940) 417.

Άγ. Γεώργιος, ΕΕΒΣ 22 (1952) 372, 24 (1954) 455. ΠΑΕ 1952 653.

Άγ. Δημήτριος, ΕΕΒΣ 19 (1949) 382, 20 (1950) 383, 22 (1952) 372.

Προφ. Ήλίας, ΕΕΒΣ 26 (1956) 438, 27 (1957) 464, 28 (1958) 599.

Θήρα

Ναός Περίσσας, ΕΕΒΣ 24 (1954) 454.

Ναός Έπισκοπής, ΕΕΒΣ 28 (1958) 600.

Θράκη

Φέροι (Φερετζίκ), ΕΕΒΣ 3 (1927) 380 6 (1926) 448, 16 (1940) 417.

Καστορία

Άγ. Άνάργυροι, ΕΕΒΣ 14 (1938) 602, 21 (1951) 343. ΑΒΜΕ 5 (1939 - 40) 206.

- ᾠ. Νικόλαος, Κασνίτζη, ΕΕΒΣ 20 (1950) 383, 21 (1951) 343.
 ᾠ. Στέφανος, ΕΕΒΣ 14 (1938) 602, 21 (1951) 343.
 Κουμπελίδικη, ΕΕΒΣ 19 (1949) 382.
 Μαυριώτισσα, ΕΕΒΣ 24 (1954) 453.
 Ταξιάρχαι, ΕΕΒΣ 14 (1938) 602. ΑΒΜΕ 5 (1939 - 40) 206.

Κέρκυρα

- ᾠ. Ἰάσων καὶ Σωσίπατρος, ΕΕΒΣ 24 (1954) 454, 26 (1956) 439.
 Ναὸς Παντοκράτορος, ΕΕΒΣ 24 (1954) 454.

Κεφαλληνία

- Κοίμ. Θεοτόκου Βαρέος, ΕΕΒΣ 27 (1957) 465, 28 (1958) 600.

Κόρινθος

- ᾠ. Ακροκόρινθος, ΑΒΜΕ 3 (1937) 196. ΕΕΒΣ 13 (1937) 518.
 Μ. τοῦ Βράχου Νεμέας, ΕΕΒΣ 26 (1956) 439.

Κρήτη

- ᾠ. Αλκυιανοῦ Χανίων, ᾠ. Αι - Κυργιάννης, ΕΕΒΣ 22 (1952) 372.
 ᾠ. Αμάριον, Παναγία Λαμπηνή, ΕΕΒΣ 26 (1956) 438.
 ᾠ. Αφέντης Χρῆστος, ΕΕΒΣ 21 (1951) 343.
 Γερακαρίου, ᾠ. Ἰωάννης ΕΕΒΣ 25 (1955) 406, 26 (1956) 438.
 Γουμπερνιώτισσα, ΕΕΒΣ 21 (1951) 343.
 ᾠ. Ηρακλείου, ᾠ. Μάρκος ΕΕΒΣ 26 (1956) 438, 28 1958) 600.
 Κρητσαῖ, ΕΕΒΣ 21 (1951) 343.
 Λατσίδα Μεραμπέλλον, μεταβυζαντινοὶ ναῖσχοι ΕΕΒΣ 20 (1950) 383.
 Μ. ᾠ. Αρκαδίου, ΕΕΒΣ 20 (1950) 383, 21 (1951) 343.
 Παναγία Σταυροφόρων, ΕΕΒΣ 24 (1954) 454.
 Ρέθυμνον, ᾠ. Ενετική λέσχη, ΕΕΒΣ 20 (1950) 383.
 Χερσόνησος, βασιλική, ΕΕΒΣ 24 (1954) 453.

Κύθηρα

- ᾠ. Δημήτριος, ΕΕΒΣ 21 (1951) 343.
 ᾠ. Πέτρος Μυλοποτάμου, ΕΕΒΣ 21 (1952) 343.

Λακωνία

Γεράκι, "Αγ. Νικόλαος, ABME 3 (1937) 197. EEBΣ 13 (1937) 518.

Ζαραφώνα, EEBΣ 25 (1955) 406.

Θεράπναι, "Αγ. Τεσσαράκοντα, EEBΣ 7 (1930) 440.

Λεοντάρι, "Αγ. Ἀθανάσιος EBΣΕ 35 (1955) 406.

Μάνη, "Αγ. Σέργιος καὶ Βάχχος Κίττας, EEBΣ 26 (1956) 438.

Μονεμβασία, "Αγ. Σοφία, EEBΣ 24 (1954) 453, 28 (1958) 600. Ἔργον 1958 192-193.

Μυστράς, "Αγ. Γεώργιος, EEBΣ 21 (1951) 343. ΠΑΕ 1953, 314, 1954 389. EEBΣ 24 (1954) 454. Ἔργον 1954, 60.

» "Αγ. Δημήτριος, EEBΣ 7 (1930) 440, 14 (1938) 601. ABME 5 (1939-40) 206.

» "Αγ. Θεόδωρος, EEBΣ 8 (1931) 414.

» "Αγ. Σοφία, ABME 2 (1936) 205-207 EEBΣ 3 (1927) 380, 12 (1936) 559. Ἔργον 1955, 119. EEBΣ 7 (1930) 440, 25 (1955) 406. ΠΑΕ 1955, 339.

» "Αγ. Χριστοφόρος, ΠΑΕ 1954, 38924 (1954 454. Ἔργον 1954 60.

» Ἀφεντικόν, EEBΣ 5 1928 421, 8 (1931) 414, 11 (1935) 571. ABME 1 (1935) 198-206.

Εὐαγγελίστρια EEBΣ 7 (1930) 440.

» Παλάτια, ABME 3 (1937) 198. EEBΣ 13 (1937) 518.

» Παντάνασσα, EEBΣ 13 (1937) 518.

» Περίβλεπτος EEBΣ 13 (1937) 518.

Χρύσαφα, EEBΣ 25 (1955) 405.

Λέσβος

Ἀντισσα, Μ. Περιβολῆς, EEBΣ 14 (1938) 601, 26 (1956) 438, 28 (1958) 600.

Λουτρόν, Βασιλική, EEBΣ 14 (1938) 601.

Μυτιλήνη, Μεσαιων. φρούριον, EEBΣ 15 (1939) 513.

Πέτρα, "Αγ. Νικόλαος, EEBΣ 15 (1939) 513.

Ὑψηλομέτωπον Βασιλική, EEBΣ 21 (1951) 343.

Χαλινάδος Βασιλική, EEBΣ 13 (1937) 518.

Λευκάς

Ναὸς Ὁδηγητρίας, EEBΣ 27 (1957) 465.

μβ'.

Μεσσηνία

Βουρνάζι, "Αγ. Νικόλαος, ΕΕΒΣ 26 (1956) 438.

Ζωοδόχος Πηγή, ΕΕΒΣ ΛΨ (1938) 601.

Καλάμαι, "Αγ. "Απόστολοι, ΕΕΒΣ 24 (1954) 454.

Μεθώνη, Μεσαιωνικὸν φρούριον, ΕΕΒΣ 27 (1957) 465.

Μεσσήνη, Πρόπυλον, "Εργον 1958, 193, 1959 187-188. ΠΑΕ 1959, 244.

Πύλος, Μεσαιωνικὸν φρούριον, ΕΕΒΣ 27 (1927) 465.

Μετέωρα

"Αγ. Τριάς, ΕΕΒΣ 22 (1952) 372.

Μ. Βαρλαάμ, ΕΕΒΣ 22 (1952) 372, 26 (1956) 438.

Μ. Μετεώρον, ΕΕΒΣ 22 (1952) 372, 27 (1957) 465.

Πάρος

Καταπολιανή, ΕΕΒΣ 5 (1928) 420, 29 (1959) 524, 30 (1960-61) 689.

"Εργον 1960, 248-250, 1961 243-247, 1962 186-193, 200-205, 1963, 200-205, 1964, 169-177. ΠΑΕ 1961, 231.

Πάτμος

Μ. "Αγ. "Ιω. Θεολόγον, ΕΕΒΣ 28 (1958) 600.

Πρέσπα

"Αγ. "Αχιλλεῖος, ΕΕΒΣ 22 (1952) 372.

Παναγία Πορφυρά, ΕΕΒΣ 22 (1952) 372.

Ρόδος

"Αγ. Γεώργιος Βάρδας, ΕΕΒΣ 18 (1948) 360-301.

"Ιλκ-Μιχράμπ, ΕΕΒΣ 18 (1948) 300.

Φουντουκλή, ΕΕΒΣ 18 (1948) 300.

Χουρμαλή Μεδρεσέ, ΕΕΒΣ 18 (1948) 300.

Σαλαμίς

Ναὺς Μεταμορφώσεως, ΕΕΒΣ 6 (1929) 448.

Μ. Φανερωμένης, ΕΕΒΣ 11 (1935) 571, 19 (1949) 381, 20 (1950) 383.

Σάμος

Μεταμόρφωσις Σωτήρος Τηγαίου, ΕΕΒΣ 24 (1954) 454, 26 (1956) 439.

Σέριφος

Κοίμησις Θεοτόκου, ABME 5 (1939-40) 206, EEBΣ 15 (1939) 513.

Σέρραι

Μητρόπολις (᾽Αγ. Θεόδωροι), EEBΣ 14 (1938) 601, 21 (1951) 343, 22 (1952) 372, 24 (1954) 454, 28 (1958) 599. ABME 5 (1939-40) 207.

Σιάτιστα

᾽Αγ. Παρασκευή, EEBΣ 22 (1952) 372,

᾽Αγ. Τριάς Βυθοῦ, EEBΣ 22 (1958) 372.

Κοίμ. Θεοτόκου, EEBΣ 22 (1952) 372.

Μετ. Σωτήρος, EEBΣ 22 (1952) 372.

Σπέτσαι

᾽Αγ. Τριάς, ABME 5 (1939-40) 207, EEBΣ 15 (1939) 513.

Οἰκία Χατζηγιαννούλη Μέξη, EEBΣ 3 (1927) 380 24 (1954) 453.

Τριφυλία

᾽Αγ. Σωτήρα, EEBΣ 24 (1954) 454.

Χριστιάνου, EEBΣ 14 (1938) 601, 15 (1939) 512, 16 (1940) 417, 22 (1951) 342, 25 (1955) 406. ABME 5 (1939-40) 206.

Φθιώτις

Γραβιά, Πανάσσαρη, EEBΣ 28 (1958) 599.

Δελφοί, ΑΔ 5 (1919) 16-17.

Λαμία, Μεσαιων. φρούριον, EEBΣ 28 (1958) 599.

Μαυρίλος ᾽Αγ. Δημήτριος, EEBΣ 28 (1958) 599.

Χίος

Βαβύλοι, Παναγία Κρήνη, EEBΣ 5 (1928) 420.

Νέα Μονή, EEBΣ 4 (1927) 395, 6 (1929) 449, 19 (1949) 381, 20 (1950) 383, 24 (1954) 453, 25 (1955) 406. ΠΑΕ 1952 649-651.

Πυργί, ᾽Αγ. Ἀπόστολοι, EEBΣ 5 (1928), 420 24 (1954) 453.

Δ'. ΑΝΕΓΕΡΘΕΝΤΕΣ ΕΠΙ ΣΧΕΔΙΩΝ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ
ΝΑΟΙ ΝΕΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΡΥΘΜΟΥ

- Ἀθῆναι, Ναὸς Ἀγ. Βασιλείου (ὁδὸς Μετσόβου).
Ναὸς Ἀγ. Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου (ὁδὸς Σκουφᾶ): ἐσωτερικὴ ἀρ-
χιτεκτονικὴ διαρρύθμισις.
Πανεπιστημιακὸς Ναὸς Καπνικαρέας Ἀθηνῶν: νέον τέμπλον.
- Ἀργολίς, Ναὸς Ἀγ. Τριάδος εἰς Μέρμυκα.
- Ἀρκαδία, Ναὸς Ἐπισκοπῆς εἰς Τεγέαν: τέμπλον καὶ δεσποτικὸς θρόνος.
Ναὸς εἰς Ρίζες Τεγέας.
- Ἀττικὴ, Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου εἰς Βάρκιζαν.
Κωδωνοστάσιον τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναλήψεως εἰς Κορωπί.
Ναὸς Εὐαγγελισμοῦ Θεοτόκου εἰς Καλύβια Κουβαρᾶ.
Ναὸς Ἀγ. Δημητρίου Σχολῆς Ἀεροπορίας εἰς Τατόϊ.
- Ἀχαΐα, Ναὸς Ἀγ. Παρασκευῆς εἰς Ταμπάχανα Πατρῶν.
- Ζάκυνθος, Ναὸς Ἀγ. Διονυσίου.
- Ἡλεία, Ναὸς Ἀγ. Ἰωάννου εἰς Βαρθολομιό.
Ναὸς εἰς Βροχίτσαν.
Ναὸς Ἀγ. Σπυρίδωνος εἰς Λαστέϊκα.
- Θεσσαλία, Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου εἰς Καλαμπάκαν.
Ναὸς καὶ τέμπλον Ἀγ. Παρασκευῆς εἰς Σοφάδες.
- Ἰωάννινα, Ναὸς Μπιζανίου.
- Κορινθία, Μητροπολιτικὸν Μέγαρον Κορίνθου.
- Κρήτη, Τέμπλον τοῦ Ναοῦ Ἀγ. Μηνᾶ εἰς Ἡράκλειον.
- Κυνουρία, Ναὸς εἰς Βούρβουρα.
- Λακωνία, Ναὸς Ἀγ. Νίκωνος ἐν Σπαρτῇ.
Ναὸς εἰς χωρίον Ἀφισοῦ.
Ναὸς εἰς χωρίον Γέρακα.
- Λοκρίς, Ναὸς Ἀγ. Γεωργίου ἐν Λιβανάταις.
- Μακεδονία: Γιαννιτσά, Ναὸς Ἀγ. Γεωργίου.
Ἐδεσσα, Μητροπολιτικὸς Ναός.
Θεσσαλονίκη, Μαρμάρινον τέμπλον τοῦ Ναοῦ Ἀγ. Δημητρίου.
Κομοτινὴ, Ναὸς Παναγίας Ἐλευθερωτρίας.
Χαλκιδική, Ναὸς Ἀγ. Ἀναργύρων ἐν Λιαριγκόβῃ.
- Ρουμανία, Μανσωλεῖον Χρυσοβελόνη ἐν Ghidigeni.

Fig. 1. Great Palace mosaic, Constantinople. Detail of warrior.
(Photo Walker Trust).

Fig. 3. Floor from Antioch. House of the Worcester Hunt.
C 525 (after Levi).

Fig. 2. Portion of the floor from Homs. Musée du Cinquantenaire, Brussels 539 AD.
(by Courtesy of M. Mayence).

ON THE DATE OF THE MOSAIC FLOOR OF THE GREAT PALACE OF THE BYZANTINE EMPERORS AT CONSTANTINOPLE

There can be no disputing the very high quality of the mosaic floor unearthed by the Walker Trust on a site in the area of the Great Palace of the Byzantine Emperors at Constantinople during a series of seasons of excavation between 1935 and 1938 and 1952 and 1955. There has however been a good deal of dispute as to its date, and in view of certain evidence which has emerged since reports on the excavations appeared, there seem grounds for a brief re-examination of the problem.

In the first report, published in 1947, the mosaic was assigned to the period of Theodosius II (408-450) and a date between 400 and 410 was suggested.¹ Certain scholars who had studied the mosaic on the spot had even proposed an earlier date, on the basis of the very classical appearance of the figures and the conservative nature of the costumes.² But others who wrote subsequently were not convinced by the evidence for early dating, and on the basis of the known attachment of the Byzantines to classical themes, suggested that the floor could well be as late as the mid-sixth century. Professor Lazarev called attention to the very classical character of the secular silver work,³ while others, notably Beckwith, compared the floor to a scroll mosaic, probably of the time of Justin II in Haghia Sophia.⁴ The more stylised character of the latter is perhaps to be accounted for by the fact that it is a wall and not a floor mosaic.

In view of these conflicting views, a fresh study of the floor was undertaken in the Second Report (pp. 153-160), in the light of new archaeological evidence that had been furnished by excavations during the post-war seasons of work, and on the basis of this the date between 400 and 410 originally proposed by Brett in the *First Report* was discarded,

¹ *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, being a first report on the excavations carried out in Istanbul on behalf of the Walker Trust (The University of St. Andrews), 1935-38, Oxford, 1947, p. 91.

² See D. TALBOT RICE, *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, Second Report, Edinburgh, 1958, p. 152 f.

³ *Vizantiski Vremennik*, VII, 1953, p. 373.

⁴ J. BECKWITH, *The Art of Constantinople*, London, 1961, p. 30. For a reproduction of the mosaic in Haghia Sophia see P. A. UNDERWOOD, «Notes on the work of the Byzantine Institute in Istanbul, 1954», *Dumbarton Oaks Papers*, IX & X, figs. 108, 110.

and it was suggested that the mosaics could hardly be earlier than 450 and might well be as late as 550. This new evidence was provided by an excavation undertaken on the south-east side of the peristyle after part of the floor had been lifted; it disclosed below the mosaics the remains of a building which looked like a bath; its walls were built of bricks, many of which bore stamps of a type hitherto regarded as sixth rather than fifth century, and within it were found three impost capitals also of a sixth century type⁵.

Had the purely archaeological evidence provided by this excavation been accepted on its face value, a date after rather than before 550 might have been suggested for the mosaic forthwith; but the absence of any textual evidence for this later date, the marked affinities with fifth century work brought out by the stylistic study, and the obvious decadence of sixth century work at Antioch led the writer to conclude that the floor could hardly be associated with any Emperor later than Justinian.

However, in a lengthy review of the *Second Report*, Mango quoted a little known passage from John of Ephesus in which were described large scale levelling operations done by Tiberius II (578-582) in the very part of the Palace where our excavations took place, and which he suggested might well refer to the destruction of our «bath» building⁶. He also stressed the fact that the brick stamps found in the «bath» building could not reasonably be dated before the sixth century (p. 69) and proposed a date in the reign of Justinian for the building itself. On this assumption he suggested the reign of Justin II (565-78) or Tiberius II (577-82) for the mosaic floor. Lavin, in a separate section of the same review, devoted to the mosaics rather than the building, also suggested that a date in the second rather than the first half of the sixth century was not by any means precluded by the stylistic evidence (p. 73).

More recently again further archaeological evidence which also supports a date around the middle of the sixth century has been brought forward by Mr. J. W. Hayes of Queen's College, Cambridge; it has not hitherto been published⁷. He points out that pottery fragments found in the filling below the setting bed of the mosaics⁸ belong to a group which was well known throughout the Mediterranean area and which is usually

⁵ *Second Report*, pp. 15 ff.

⁶ *Art Bulletin*, XLII, March 1960, pp. 67-70.

⁷ I would like to take this opportunity of thanking Mr. Hayes for communicating the results of his researches to me before their publication.

⁸ *First Report*, pl. 27 and fig. 9. Fragments of this type were very numerous.

called «Late Roman C». It is dated at Antioch to 526 or just after⁹, and finds made in the Agora at Athens support this date, for they are later than and distinct from those of another group which is firmly dated by coins to around 475¹⁰. In Mr. Hayes' opinion a date of 530, \pm 15 for the filling below the mosaic is firmly supported by the evidence of the pottery fragments found in it.

In our previous discussions of the mosaics an attempt was made to show that the Constantinople floor represented a more advanced stage in development towards a «mediaeval» style and away from a purely classical one than that reached in any other known floor mosaic¹¹. The very open composition of the Constantinople floor was contrasted with the much fuller, more crowded character of others, notably that at Piazza Armerina, and it was suggested that the fact that shadows were still present in the floor from Homs, now in the Brusses Museum, indicated that it belonged to a more conservative phase. Though individually many of the figures at Constantinople are very naturalistic, they are all isolated one from the other, the surface of the ground below them is very rarely included, and cast shadows are always omitted. The Homs floor is dated by an inscription to 539, though it has been suggested that this inscription belongs to a period of repair, and that the floor itself is earlier¹². In the *Second Report* it was proposed that the greater degree of conservatism to be seen in the Homs floor was to be attributed to the fact that it was set up in a provincial area, and that the more advanced stage reached in that at Constantinople was due to the fact that it was a metropolitan work. But in making this statement sufficient attention was perhaps not paid to the technical excellence and the quality of the Homs floor, which is so very much finer than more or less contemporary work at Antioch, like the floors of the House of the Worcester Hunt (c. 525) or the Megalopsychia (See figs. 1, 2, 3). The difference is indeed so striking that it hardly seems correct to describe the Homs floor as provincial. It may well be that Mr. Nordhagen is correct when he suggests that it is actually earlier, and that the date 539 belongs to a period of restoration.

⁹ F. O. WAAGE, «Hellenistic and Roman Table-ware of North Syria», *Antioch on the Orontes*, IV, 1, Princeton, 1948, pp. 1-60.

¹⁰ ROBINSON, *The Athenian Agora*, V, group M. 350. Mr. Hayes is engaged on a study of this material, and dates it around 500.

¹¹ *Second Report*, pp. 142 and 154.

¹² P. J. NORDHAGEN, «The Mosaics of the Great Palace of the Byzantine Emperors», *B. Z.*, 56, 1963, p. 58, n. 35

Additional evidence in favour of a late date for the Constantinople floor is afforded by the silver vessels of secular character, so fine a collection of which is preserved in the Hermitage at Leningrad. A comparison of the designs on some of them with the figures of the floor has been greatly facilitated by the publication of Mrs. Cruikshank Dodd's admirable book on the control stamps¹³, which brings into prominence the very classical character of many of the later silver vessels, notably the bucket with mythological figures in Vienna and the Meleager and Maenad plates in the Hermitage, all of which bear stamps which date them to between 613 and 630.¹⁴ On the first of these the ground is omitted, on the other two it is indicated, on the Meleager plate in a very naturalistic manner. As both Matsulevitch and Mrs. Cruikshank Dodd have pointed out, the silver work was almost certainly produced in the capital, for there is good reason to believe that the stamps were applied there and nowhere else, and in many cases they must, for technical reasons, have been put on before the decorations were completed.

Within the last months a proposal to date the Constantinople floor to the seventh or early eighth century and not to the sixth, has been put forward by Mr. Nordhagen.¹⁵ He bases his proposal firstly on a comparison of the figures with those to be seen on the later silver plates, secondly on the close similarity that the mosaics bear to those on the walls of the court of the Great Mosque at Damascus and on the floor at Khirbat al Mafjah, the former dated to 715 and the latter to 743, and thirdly on the assumption that a building complex of such great size as that constituted by the peristyle court and the great apsed hall could not have passed without mention in the texts, and that the most likely identification is with the Justinianos, which was erected by Justinian II (685-695 and 705-711). This suggestion is very attractive. The similarities with the Damascus and Khirbat al Mafjah mosaics is undoubtedly close and had already been noted by the writer¹⁶, while the Justinianos was certainly situated very close to where the foundations of the peri-

¹³ *Byzantine Silver Stamps*, Dumbarton Oaks, Washington, 1961.

¹⁴ *op. cit.*, pls. 56. 57. and 70.

¹⁵ 'The Mosaics of the Great Palace of the Byzantine Emperors', *B. Z.*, 56, 1963, pp. 53 ff. See especially p. 66.

¹⁶ 'The Mosaics of the Great Mosque of Damascus and those of the Imperial Palace at Constantinople', in *Proceedings of the Twentyfirst International Congress of Oriental Studies, Moscow, 1960*, vol. I, Moscow, 1962, p. 460.

style and the apsed hall lie:¹⁷ But against a dating as late as the end of the seventh century must be weighed the evidence of the pottery fragments in the filling, which Mr. Hayes firmly dates to around 530. This filling was beyond any possibility of doubt put there as a foundation for the mosaic floor, and the date of the placing of the filling and the setting of the mosaics must be the same. The filling was, however, brought from elsewhere, and there is always the possibility that it was taken from a dump of earlier date. What it does prove, beyond any doubt, is that the mosaic floor is later than c. 530.

Thus three possible dates for the mosaic exist, each supported by reasonably valid evidence. First is that around 530, suggested by the pottery found in the filling. Second is one in the later sixth or very early seventh century, supported by a comparison with the silver vessels in the Hermitage and supported by Professor Mango's evidence of levelling operations in the reign of Tiberius II (578 - 82). Finally there is one around 700 proposed by Mr. Nordhagen, which is certainly possible on stylistic grounds and of all perhaps the most probable on the evidence of topography. At the moment however the question must still lie open, though the archaeological evidence in favour of a date in the reign of Justinian I, coupled with the known activity of that emperor as a builder, is perhaps to be counted the most likely.

Edinburgh

D. TALBOT RICE

¹⁷ Most of the proposed reconstructions of the Great Palace agree on this point. See A. VOGT, *Le Livre des Cérémonies*, I. Paris, 1935, plan, and J. EBERSOLT, *Le Grand Palais de Constantinople et le Livre des Cérémonies*, Paris, 1910, plan.

IL RE E L' ARCHIMANDRITA

Nella apprezzata cretomazia di Raffaele Cantarella (*Poeti Bizantini*, Milano, 1948), della quale da tempo si auspica una ristampa, è riferita, col n. LXXVIII alle pp. 177 del vol. I (*Testi*), una iscrizione giambica proveniente da Rossano, nella cui intestazione è menzionato Ruggero, primo Re di Sicilia (1130 - 1154):

Ῥηγὸς κραταιοῦ τοῖς χρόνοις Ῥογερίου
τοῦ πανοσίου Λουκᾶ τῶν μονοτρόπων
ἄρχειν λαχόντος σκεῦος εἵργασται τόδε
πέμπτη σαρακοστῇ πρὸς ἑξακοσίων
ἕκτη τε χιλιάδι παρόδῳ χρόνων.

Dell'epigramma nel II volume (p. 208) è data la seguente interpretazione: «Al tempo che il potente Ruggero ottenne di regnare sui monaci del Santissimo Luca, fu fabbricato questo vaso, al volgere dell'anno 6645».

Nella premessa alla traduzione (p. 207), dopo aver ricordato che la iscrizione è «incisa in un vaso marmoreo conservato nel famoso monastero del Patir presso Rossano», si esprime anche la ipotesi che «poichè nella iscrizione si parla di monaci di S. Luca, il vaso deve prima aver appartenuto al monastero di S. Luca di Sinopoli (km. 46,5 da Reggio Calabria), diocesi di Mileto, unico monastero bizantino di tal nome a noi noto».

Tale interpretazione e la conseguente ipotesi lasciano tuttavia qualche perplessità. Che la sovranità di un re si estenda anche ai monaci è un fatto del tutto normale, che non ha bisogno di essere rilevato e sottolineato. Come ogni abitante del regno anche i monaci sono naturalmente sottoposti alla potestà regia. Più opportuno appare invece che qui accanto al Re sia menzionato l'egumeno del monastero, e ciò è pienamente possibile sol che si riferisca al πανόσιος Λουκᾶς, anzichè al Re, il genitivo assoluto λαχόντος del verso 3 (dove poi sarà meglio interpretare ΑΡΧΕΙΝ come grafia errata del più ovvio ἀρχήν, per indicare l'ufficio di abate). Senza dire che λαχεῖν è improprio per la maestà regale: il Re tiene il suo potere da Dio. Interpretaremo dunque: «Al tempo che il santo Luca aveva ottenuto in sorte il governo dei monaci».

Pensiamo che l'autore della Crestomazia sia stato fuorviato nella sua interpretazione dalla silloge alla quale ha attinto l'epigramma, che è l'APA, cioè il III volume della *Anthologia Palatina* nella edizione Didot,

la cosiddetta *Epigrammatum veterum ex libris et marmoribus ductorum Appendix nova*, pubblicata da Ed. Cougny nel 1890. Questi infatti (p. 336) accompagna al testo greco la seguente interpretazione latina:

*Regis potentis temporibus Rogerii
sanctissimi Lucae monachorum
principatum sortiti vas fabricatum est hocce
quinta quadragesima, praeter sexcentis (annis)
sextaque milliaria revolutione temporum.*

Alla traduzione del carme è annessa nella silloge del Cougny (p. 381) soltanto questa breve annotazione: «Vide Corp. Insc. gr. n. 8727. — Vss. 4-5. Annus est post Christ. 1137».

I nomi del Re e dell'Archimandrita ricorrono insieme congiunti in un documento di sette anni più antico del nostro epigramma, una crisobolla di Re Ruggero datata dal Maggio 1130, tramandataci in copia autentica, e pubblicata presso Trinchera (*Syllabus graecarum membranarum*, Napoli, 1885, pp. 138-141): con essa il Re conferma, a richiesta di Luca — allora appena subentrato al πατήρ (Bartolomeo) nella guida spirituale dei monaci — alla Abbazia di S. Maria Nuova Odigitria in Rossano i possessi e i privilegi già ad essa concessi da lui e dai suoi predecessori.

Tanto questo documento quanto la nostra iscrizione sono richiamati dal Batiffol nella sua insigne monografia su *L'abbaye de Rossano* (Parigi 1891) ed egli se ne vale per inserire (p. 24) l'egumeno Luca nella lista degli abati di Rossano. Della iscrizione egli riporta il testo seguente:

ΡΗΓΟΣ ΚΡΑΤΑΙΟΥ ΤΟΙΣ ΧΡΟΝΟΙΣ ΡΟΓΕΡΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΤΩΝ ΜΟΝΟΤΡΟΠΩΝ
ΑΡΧΕΙΝ ΛΑΚΟΝΤΟΣ ΣΚΕΥΟΣ ΕΙΡΓΑΣΤΑΙ ΤΟΔΕ
ΠΕΜΠΤΗ ΣΑΡΑΚΟΣΤΗ ΠΡΟΣ ΕΞΑΚΟΣΙΩ
ΕΚΤΗ ΤΕ ΧΙΛΙΑΔΙ ΠΑΡΟΔΩ ΧΡΟΝΩΝ.

Al medesimo Luca è dal Batiffol (alla stessa p. 25) riferita un'altra iscrizione, accompagnata anch'essa da un epigramma (che però non figura nella citata silloge del Cougny). Il testo ne è il seguente:

ΤΗ ΚΕΛΕΥΣΕΙ ΤΟΥ ΑΓΙΩΤΑΤΟΥ ΗΜΩΝ ΠΑΤΡΟΣ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΟΥ
ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΟΥ ΚΥΡΟΥ ΛΟΥΚΑ ΜΗΝΙ ΜΑΡΤΙΩ ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟΣ ΙΓ' ΕΤΟΥΣ ΞΧΜΓ
ΤΟΝ ΚΟΙΛΑΝΑΝΤΑ ΤΗΝ ΚΟΛΥΜΒΗΘΡΑΝ ΛΟΓΕ
ΣΩΖΟΙΣ ΓΑΝΔΟΥΛΦΟΝ ΤΑΙΣ ΠΡΟΦΗΤΩΝ ΠΡΕΣΒΕΙΑΙΣ

ΙΣ	ΧΣ
ΝΙ	ΚΑ

Avverte il Batiffol che le due iscrizioni «relevées au Patir au siècle dernier» erano andate nel frattempo disperse e si richiama all'opera di un erudito settecentesco, Don Gregorio PLACENTINI, abate di S. Maria di Velletri e ordinario di S. Basilio. Nel volume *De siglis veterum Graecorum* pubblicato postumo da Basilio Cardoni, anch'egli dell'ordine basiliano (Roma 1757), le iscrizioni sono accompagnate dalle interpretazioni e annotazioni che qui trascriviamo (cfr. anche Batiffol, p. 25, note 2 e 3).

Per la seconda iscrizione, *De siglis* p. 116: *In urna marmorea lustralis aquae pro Infantibus baptizandis... Iussu Sanctissimi Patris nostri et magni Archimandritae Domini Lucae. Mense Martio Indictionis XIII anni sexmillesimi, sexcentissimi quadragesimi tertii: post Christum natum MCXXXV. Qui excavavit piscinam, o Verbum, Salva Gandulphum Prophetarum precibus. Jesus Christus vincit.*

E per l'altra, alla p. 155: *In marmoreo vase, quod in Templo nostri Coenobii, vulgo Patiro nuncupati, supraque Coriolanum citerioris Calabriae oppidum positi, servatur....*

*Regis potentis temporibus Rogerii,
Sanctissimo Luca Monachorum
Praefecturam habente, Vas hoc effectum est;
Quinto quadragesimo, et sexcentesimo
Sexque millesimo annorum curriculo.*

Hoc est anno ab O.C. 6645, a Christo nato 1137.

E ci sia consentito — sia pure ἐν παρόδῳ — dare atto all'Editore settecentesco della retta interpretazione.

Ciò premesso, ci sembra possibile procedere ad una interpretazione più puntuale dei due testi. E anzitutto si impone una prima constatazione. La intestazione prosastica della iscrizione più antica (1135), dove al padre spirituale dei monaci viene espressamente attribuito il titolo di μέγας ἀρχιμανδρίτης, ci conduce ad osservare che a tale titolo di «archimandrita» deve essere considerata equivalente, nella formulazione poetica dell'epigramma posteriore, la espressione τῶν μονοτρόπων ἀρχὴν λαχόντος, così come allo ἁγιώτατος della prosa corrisponde il poetico πανόσιος. Qui sorge però una difficoltà. Il Luca che nella citata crisobolla di Re Ruggero (Maggio 1130 o piuttosto 1131, come vuole E. CASPAR, *Roger II (1101-1154) und die Gründung der normannisch-sizilischen Monarchie*, Innsbruck 1904, Reg. n. 68, p. 510) ci appare di recente confermato alla direzione del cenobio di Rossano, non è più egumeno di Rossano negli anni 1135 e 1137. Da tempo Ruggero andava costruendo, sulla punta del

Faro, entro il porto di Messina, un tempio e un cenobio intitolati al S. Salvatore. L'opera iniziata nel 1122 fu compiuta al termine di un decennio, nel Luglio 1132 (la notizia è registrata in una nota marginale al Mess. Gr. 115 fol. 16, presso GALLO, *Annali di Messina*, II, 576; cfr. anche M. SCADUTO *Il monachismo basiliano nella Sicilia medievale*, Roma 1947, p. 175). Tuttavia sin dal Maggio 1131 il Re manifestava il suo divisamento di rafforzare il monachesimo basiliano col creare nella sua Messina un centro di coordinamento e di propulsione della vita monastica nell'isola. Colla molibdobolla del Maggio 1131 (CASPARI, *Reg.* n. 69, pp. 510-11; il testo greco presso CUSA S. *I diplomi greci e arabi di Sicilia*, Palermo 1868, I, pp. 292-294) il S. Salvatore veniva eretto a μάδρα, o casa madre di monasteri greci; i quali vengono così liberati da ogni soggezione all'arcivescovo di Messina e posti alle dipendenze di un padre generale che ha il titolo di archimandrita. Ci è conservata la crisobolla, datata in Messina Febbraio 1134 (CASPARI o.c., *Reg.* n. 95, pp. 522-3) colla quale Re Ruggero insedia nelle funzioni di archimandrita del S. Salvatore il venerabile Luca e sottopone alla sua giurisdizione 42 monasteri, dei quali 31 di Sicilia e 11 di Calabria. Ventiquattro di essi sono vere e proprie «obbedienze» governate direttamente da economi nominati dall'archimandrita, mentre i rimanenti diciotto, pur eleggendo canonicamente i loro egumeni, li vedono sottoposti alla conferma, e al controllo disciplinare e amministrativo, dello archimandrita. Con atto successivo, nel Maggio dello stesso anno 1134 (CASPARI, *Reg.* n. 98 pp. 523-24), il Re concede al monastero autonoma giurisdizione e ne accresce con varie concessioni e privilegi le entrate. Dai documenti qui richiamati, risulta che Luca καθηγούμενος di Rossano nell'atto in cui il Re conferma possessi e privilegi al Monastero della Nuova Odigitria, è divenuto, almeno dal 1134 in poi, ἀρχιμανδρίτης del nuovo monastero di S. Salvatore, titolo che, nella innovazione del re normanno, non è un semplice sinonimo del consueto titolo di egumeno, ma designa la autorità preposta ad una congregazione di monasteri. Fra i monasteri sottoposti allo archimandritato non è tuttavia quello della Nuova Odigitria di Rossano. Come è dunque che Luca¹ può essere onorato a Rossano accanto al Re, come ar-

¹ Che si tratti di un medesimo Luca e non di due distinte persone risulta in maniera inconfutabile da un diploma del 1133, dove il Re espressamente dichiara di aver chiamato alla direzione del monastero messinese lo ex-egumeno della Nuova Odigitria: τὸν ἐν τῇ μονῇ τῆς Νέας Ὁδηγητρίας τῆς κατὰ Ρουσιάνον, γεγονότα ἡγούμενον, τιμιώτατον μοναχὸν κὺρ Λουκᾶν; cfr. Vat. Lat. 8201 f. 56 v riportato presso SCADUTO Mario S. J., o.c. pp. 176-177.

chimandrita, nelle due iscrizioni metriche, del 1135 e del 1137? A risolvere in qualche modo l'enigma è venuta una scoperta archeologica, non per verità recente. Il 26 ottobre 1876, a Messina, il Protopapa Filippo Matranga, «dentro il forte del S. Salvatore, della estremità della lingua del Faro, ove già esistevano il monastero dei RR. PP. Basiliiani e la Chiesa dedicata al SS. Salvatore» rinveniva «una conca di marmo bianco, ossia fonte di Battesimo, con iscrizioni greche le quali mostrano lo scultore che ne eseguì l'incavo e l'archimandrita che ne ordinò l'esecuzione». Abbiamo riportato le parole stesse colle quali il benemerito Matranga riferiva la sua scoperta (in Appendice agli *Annali della città di Messina* di Gaio Domenico GALLO, nuova edizione, Messina 1879, vol. II, p. 577). E prosegue:

«Nella parte convessa della conca in due linee sono scolpiti i seguenti due versi:

Τὸν κοιλάναντα τὴν κολυμβήθραν, Λόγε,
Σώζεις Γανδούλφον ταῖς Προφητῶν πρεσβείαις.

E più oltre:

«Rasente il labro della Conca, al di sopra dei due versi, comincia un'altra iscrizione in prosa, nella quale si legge il nome dell'archimandrita S. Luca, che ne ordinò la scultura, il mese e l'anno nel quale fu scolpita. La iscrizione, divisa in quattro scompartimenti, qui è riportata in quattro linee con le addizioni di quei caratteri, che per corrosione scomparvero, chiuse con parentesi:

- I. Ἐκοιλάνουσ[α] θο[λο]ει[δὲς τόδε τὸ βα]πτιστήριον]
- II. τῇ κελεύσει τοῦ] ἁγιωτάτου ἡμῶν Πατρὸς
- III. καὶ μεγάλου Ἀρχιμανδρίτου κυροῦ Λουκᾶ
- IV. μηνὶ Μαρτίῳ ἰνδικτιῶνος ιγ' ἔτους ςχμγ'

Traduzione lineare:

- I. Incavai (io Gandulfo) a forma di testugine questo Battistero,
- II. per ordine del Santissimo nostro Padre
- III. e grande Archimandrita signor Luca,
- IV. nel mese di marzo, indizione XIII, dell'anno 6643.

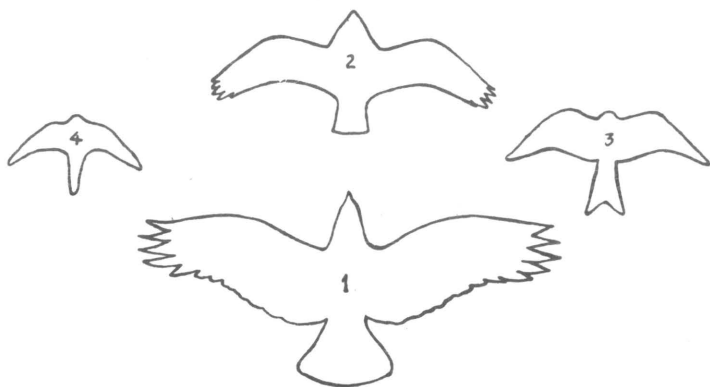
Questo anno del mondo 6643, secondo il computo cronologico dei Greci, equivale all'anno di G. C. 1135».

A parte i dubbi relativi alla lettura e alla integrazione del primo rigo della iscrizione prosastica (dubbi che un confronto coll'originale potrà eventualmente chiarire), si impone la constatazione della identità fra la iscrizione

messinese reperita *in situ* nel 1876 e la iscrizione che Don Piacentini nel 1757 aveva pubblicato come proveniente dal Patir di Rossano. E si dovrà pensare che il dotto basiliano del sec. XVIII, che lavorava a Roma, non abbia avuto diretta visione dei monumenti, ma si sia servito di trascrizioni fornite da confratelli e munite di indicazioni insufficienti circa la provenienza. Così avviene che al monastero di Rossano sia stato attribuito quello che invece spettava al S. Salvatore di Messina. Nè sorprende che nessuno in seguito abbia potuto ritrovare sul posto le due iscrizioni. Perchè naturalmente, dopo quanto si è detto, anche la iscrizione del 1137, che contiene la menzione del Re accanto al nome dell'archimandrita, è da ascrivere al cenobio di Messina, ancorchè non se ne sia conservata la traccia. Si sa infatti che quel monastero, che sorgeva in posizione strategica sul porto, fu distrutto nel 1546 da Carlo V, per far posto a opere di fortificazione. Ed è assai se il benemerito Protopapa Matranga potè ritrovare sul posto la vasca di Gandolfo.

Palermo

BRUNO LAVAGNINI

ΑΕΤΟΣ

Πιστεύεται ακόμη σήμερα, παρὰ τὰς ζωηρὰς ἀντιδράσεις ἀρκετῶν λογίων, ὅτι ἀρχομένης τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος π. Χ. εἰσῆλθον οἱ πρῶτοι Ἕλληνες εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἄν τοῦτο συνέβη, εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ εὐρυτέρας ἀναστατώσεως, (ὥς καὶ ἡ τοῦ 13^{ου} αἰ. βραδύτερον), ἣτις ἔθεσεν εἰς κίνησιν πολλοὺς λαοὺς. Τότε μεταναστεύει καὶ ὁ Ἀβραὰμ ἐξ Οὐρ καὶ οἱ Ἑβραῖοι πρὸς τὴν Παλαιστίνην. Ἡ κίνησις ἐπηρεάζει καὶ αὐτὴν τὴν Αἴγυπτον, καθ' ἣν δ' ἐποχὴν ὁ Μεσοελλαδικὸς πολιτισμὸς ἐξαπλοῦται εἰς τὴν Ἑλλάδα, οἱ Σημιτικοὶ ὕψους εἰσδύουν μέχρι τῆς καρδίας τῆς Αἰγύπτου. Ἐν κρατίδιον ἐπηλύδων ἰδρύεται συγχρόνως εἰς τὴν Ν. Μεσοποταμίαν, τὴν καρδίαν τῶν Σουμέρ, ἐνῶ ἡ πρώτη Δυναστεία τῆς Βαβυλῶνος ἐντὸς ὀλίγου καταλύεται ὀλίγον μετὰ τὸν Χαμμουραβί (ὑπὸ Χετταίων ἴσως) καὶ κατὰ τι βραδύτερον ὑποκύπτει καὶ ἡ δευτέρα εἰς τοὺς Κοσσαίους.

Εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην (κυρίως) προσιδιάζει ἐν Ἑλλάδι χαρακτηριστικὸν οἰκοδόμημα μεγαροειδοῦς τύπου, τὸ ὁποῖον ὅμως εἰς τὸ ὀπισθεν μέρος καταλήγει εἰς ἀψίδα. Οἱ δύο μακροὶ τοῖχοι δεικνύουν συνήθως καὶ οὗτοι καμπυλότητα. Ἡ πρόσοψις ὅμως (δσάκις ὑπάρχει) εἶναι εὐθύς τοῖχος, ὁ δὲ τύπος τοῦ οἰκοδομήματος τούτου φέρει ποικίλας ὀνομασίας (πεταλοειδής, καμπυλόγραμμα, ἀψιδωτός). Ἄν καὶ ὁ ὀρθογώνιος τύπος τοῦ Μυκηναϊκοῦ μεγάρου εἶναι πολὺ γνωστότερος εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης, ἐν τούτοις καὶ τὰ καμπυλόγραμμα οἰκοδομήματα ἔσχον μεγαλύτεραν ὄντοτητα, ἢ ὥς συνήθως πιστεύεται. Παντοῦ σχεδὸν εἰς τὰ θρησκευτικὰ κέντρα τὰ καμπυλόγραμμα κτίσματα προὔπηρξαν καὶ ἀνευρίσκονται ὑπὸ τὰ ὀρθογώνια (Ὀλυμπία, Περαιχώρα, Αἴγινα — Ἀφαία — Ἐρέτρια, Ἀκρόπολις, Θέρμον κλπ.). Εἰς ὠρισμένα μάλιστα μέρη (Θέρμον, Γόννους) τοιαῦτα κτίσματα ἢ ναοὶ διετηρήθησαν μέχρι καὶ τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου¹.

¹ C. WEICKERT, *Typen der archaischen Architektur* 9 ff. — H. PAYNE, *Perachora* 38. Ἀπόστοις μοι εἶναι ἡ μελέτη τοῦ R. MERINGER, SB. Wien. Akad. 181, 5 (1916) 21 ἐξ. ἐνθα ἀναπτύσσεται εἰδικῶς ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀψιδωτοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου μέχρι καὶ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. Ὁ R. VULPE περιγράφει ἀψιδωτὰ οἰκήματα ἢ ναοὺς ἐν Ρουμανίᾳ τοῦ

Δὲν θὰ ἐξετασθῇ ἐνταῦθα τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τοῦ ἀψιδωτοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου ἐν σχέσει πρὸς τὰ προϋπάρχοντα καμπυλόγραμμα σχήματα κατοικίας. Πάντως ἀπαντᾷ καὶ εἰς Δυτικὴν Μεσόγειον ἀνάλογος ἀψιδωτὸς τύπος (Navetas) καὶ ἴσως πρόκειται περὶ εὐρύτερον διαδεδομένου Μεσογειακοῦ τύπου κατοικίας. Ἐνταῦθα ἐνδιαφέρει ἡμᾶς μία μόνον λεπτομέρεια, ἡ στέγη τοῦ τύπου τούτου.

Ὡς γνωστόν, δύο εἶναι οἱ βασικοὶ τύποι στέγης: Ἡ ὀριζοντία (δῶμα), τυπικὴ κυρίως διὰ τὴν Κρήτην (καλεῖται ὑπὸ τινων «Μεσογειακὴ») καὶ ἡ ὀβελωγώνιος ἀμφικλινής, ἡ ὁποία προσιδιάζει γενικῶς εἰς τὸν Βορρᾶν καὶ πιστοῦται ἤδη ἀπὸ τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς ἐν τῇ Κεντρικῇ Εὐρώπῃ². Μεταξὺ τούτων ὁμως ὑπάρχει, ἀγνωστοτέρα καὶ οἶονεὶ λανθάνουσα, στέγη τρίτου τύπου, ἡ καμαρωτή, σχήματος ἡμικυλινδρικοῦ, ἡ ὁποία προσιδιάζει ἀκριβῶς εἰς τὰ ἐν λόγῳ ΜΕ ἀψιδωτὰ οἰκήματα.

Ἦδη ὁ Ρωμαῖος, περιγράφων μετὰ προσοχῆς καὶ ὀξυδερκειᾶς τὰ καμπυλόγραμμα κτίσματα τοῦ Θέρμου, διατυπώνει τὰς ἀκολουθούσας παρατηρήσεις: Οἱ τοῖχοι τοῦ «Μεγάρου Α» (ΜΕ - ΥΕ ἐποχῆς) εἰς τὰ ὑψηλότερα μέρη ἀπετελοῦντο ἐκ πλέγματος ξύλων καὶ καλάμων καλυπτομένων διὰ πηλοῦ. Ἐπὶ τῶν τοίχων, δσάκις διετηροῦντο εἰς ἀξιόλογον ὕψος, παρατηρεῖται σαφῆς κλίσις πρὸς τὰ ἔσω, ἄρα ἡ κατασκευὴ θὰ ἦτο θολωτὴ (ἀνάγνωθι «καμαρωτὴ», τοῦτο δ' ἐννοεῖ ὁ Ρωμαῖος). Τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ εἰς τὸ «Μέγαρον Β», ἦτοι τὸν πρωιμώτατον Γεωμετρικὸν ναὸν τοῦ Θέρμου³.

Ὁ Harland, ὅστις θεωρεῖ τὸ ἀψιδωτὸν οἶκημα ὡς εἰσαχθὲν ὑπὸ τῶν πρώτων Ἑλλήνων καὶ ὀνομάζει τοῦτο συμβατικῶς Μινυακόν, ὁμοίως περιγράφ-

Β' π. X. αἰῶνος, ὃν τὰ πρωτότυπα ἀναζητοῦνται εἰς τὴν Ἑλληνιστικὴν περίοδον. (Atti d. Settimo Congresso Internazionale di Archeol. Classica III (1961) 87 ἐξ.).

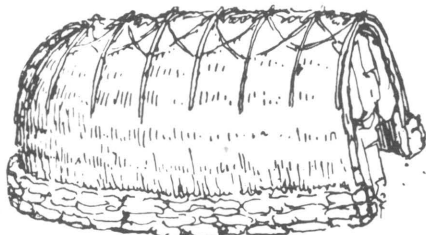
² Ὅρα λ.χ. ἀναπαράστασιν νεολιθικοῦ χωρίου παρὰ ΕΒΕΡΤ, *Reallexikon der Vorgeschichte* V 165 Taf. 36.

³ Ἀρχ. Δελτίον 1, 1915 σ. 233. Σχέδιον (ἔκτοτε πολλάκις ἐπαναληφθὲν, ἂν καὶ πρὸ χειρὸν τὸν χαρακτῆρα, μία νέα ἔρευνα καὶ ἀποτύπωσις εἶναι λίαν εὐκαταία), 231 εἰκ. 2. Περὶ τοῦ Γεωμ. ναοῦ 243 - 45 καὶ εἰκ. 8, πρβλ. καὶ τὴν τομὴν εἰκ. 12 (σ. 247), ἐνθα ὁ ἐνδοκλινὴς τοίχος φαίνεται καλῶς. Ἀναμφισβητήτως ὁ ΡΩΜΑΙΟΣ ὑπὸ τοὺς ὄρους «θολωτὴ στέγη» καὶ «μακροῦ θόλου» τῆς στέγης (277) νοεῖ στέγην καμαρωτήν, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ἀναλύσεώς του (277 - 8) ὅπου παραδέχεται τὴν στέγην ταύτην καὶ εἰς τὰ προϊστορικά κτίσματα τοῦ Θέρμου καὶ εἰς τὸ «Μέγαρον Β», ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν προσθήκην τῆς ἐξωτερικῆς ἐλλειψοειδοῦς κιονοστοιχίας. Ὁ WEICKERT, *Typen* etc. 9 ἐπαναλαμβάνει τὰ αὐτά, δηλ. ἡ στέγη «war in Fortsetzung der Böschung der Wände nach oben wahrscheinlich tholosförmig geschlossen». Περὶ τῆς μορφῆς τοῦ Γεωμετρικοῦ ναοῦ φρονεῖ, ὅτι εἰς μὲν τὸ Β. (τὸ καμπύλον) μέρος ἡ στέγη «war sicher ein Walm», εἰς δὲ τὸ Ν. μέρος (τὴν πρόσοψιν) «wahrscheinlich ein Giebel als normale Endigung eines Satteldaches. Das Dach war jedenfalls sehr flach, aus Holz konstruiert und mit Lehm bedeckt, gebrannte Ziegel besass es noch nicht».

Ὡς θὰ ἴδωμεν πράγματι ἡ πρόσοψις ἦτο «ἀέτος», ὅχι ὁμως καὶ ὡς νοοῦμεν τὸ ἀέτωμα κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους.

φει τὴν στέγην (Hooped Roof). Πιστεύει, ὅτι ἐσχηματίζετο διὰ τῆς κάμψεως λεπτῶν κορμῶν ἢ ἀρκετὰ παχέων κλάδων ἐκ χλωρῶν δένδρων. Τὰ στελέχη ταῦτα ἐστερεοῦντο προηγουμένως ἐντὸς τῶν πλαγίων τοίχων. Μικροὶ κλάδοι καὶ κλώνες διεπλέκοντο μεταξύ τῶν στελεχῶν τούτων, τὸ δὲ ὅλον ἠλείφετο διὰ πηλοῦ. (Εἰκ. 1 ἐνταῦθα κατὰ τὴν σχηματικὴν ἀναπαράστασιν, ἣν δίδει ὁ συγγραφεύς)⁴.

Προκειμένου τώρα νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὴν γένεσιν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ὅρου «ἀετὸς - ἀέτωμα» ὡς καὶ τῆς συναφοῦς ἐκφράσεως «πτερόν», ἀρκεῖ ἀπλῶς νὰ

Εἰκ. 1.

ἀποβλέψωμεν εἰς τὴν βαθμιαίαν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ καμαρωτοῦ εἰς τὸ γωνιακὸν ἀμφικλινὲς σχῆμα τῆς στέγης. Τὸ ἀμβλὺ τρίγωνον τῆς προσόψεως τῶν Ἑλληνικῶν ναῶν, τὸ ἄλλως καὶ Δέλτα λεγόμενον, δὲν ἔχει καμμίαν ὁμοιότητα πρὸς τὸ πτηνὸν τὸν ἀετόν. Ἐν τούτοις οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς καὶ λεξικογράφοι μᾶς βεβαιοῦν ρητῶς, ὅτι διὰ τὴν ὁμοιότητα ταύτην ἀπεκλήθησαν ἀε-

τοὶ καὶ ἀετώματα αἱ στέγαι καὶ αἱ προσόψεις, ἐξ οὗ εἶτα ἐναέτιος ὁ διάκοσμος τῶν τυμπάνων⁵.

Δέον προηγουμένως νὰ τονισθῇ, ὅτι χαρακτηριστικὴ εἰκὼν τῶν πτηνῶν εἶναι καὶ ἡ ἐν πτήσει. Αὕτη μάλιστα καταντᾷ νὰ εἶναι καὶ ἡ κυρία ὀπτική εἰκὼν προκειμένου περὶ ἀγρίων πτηνῶν. Ὅντως, πολλοὶ ἀνθρώποι σπανίως ἢ καὶ οὐδέποτε ἔτυχε νὰ ἴδουν ταῦτα ἄλλως ἢ ἐν πτήσει. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ ζωολόγοι παρέχουν τὴν ἐν πτήσει εἰκόνα τῶν πτηνῶν ὡς μέσον ἀναγνωρίσεως. Ἐξ ἐνὸς τοιούτου πονήματος παρέχουμεν εἰκόνας ἀετῶν καὶ ἄλλων ἱερακοειδῶν ἐν περιγράμματι, ὡς δηλαδὴ φαίνονται κατὰ τὴν ὥραν τῆς πτήσεως⁶. Ἡ εἰκὼν ἡμῶν (ὄρα τὸ ἐπίτιτλον τῆς παρουσίης μελέτης) εἶναι ἀπάνθισμα ἐκ πολλῶν ἄλλων ὁμοίων περιγραμμάτων, περιλαμβανόντων γενικῶς ἀρπακτικά, ὧν ὁ ἀετὸς ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ τὴν προσωποποίησιν.

Ἐκ τῶν ἀρχαίων μαρτυριῶν ἡ σπουδαιότερα πρὸς τὸν ἡμέτερον σκοπὸν εἶναι ἡ τοῦ Μ. Ἐτυμολογικοῦ ἐν λ. ἀετός: «Στέγασμά τι τῶν οἴκων ἐμφερὲς τῇ πτήσει τοῦ ζώου». Ἡ πηγὴ τοῦ λεξικογράφου ἦτο καλὴ, ἀλλ' ὁ ἴδιος δὲν

⁴ J. PENROSE HARLAND, *Life in a Minyan Village*, Archaeology 1948 σ. 94 ἐξ. καὶ εἰκ. 2 ἐν σ. 96.

⁵ Πλήρη ἀπαρίθμησιν τῶν χωρίων, ἐνθα ἀναφέρεται ἀ(ι)ετός καὶ ἀ(ι)έτωμα ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσίν μου, ἀειθαλὲς καὶ χαλκέντερος, ὁ τιμώμενος ἐνταῦθα ἐκ τοῦ ὑπὸ ἔκδοσιν Δεξικοῦ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ὅρων, τὸ ὁποῖον παρασκευάζει, ἐφ' ᾧ καὶ εὐχαριστῶ τοῦτον θερμῶς καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης.

⁶ O. FEHRINGER, *Das kleine Buch der Greife*, Leipzig, Insel-Verlag (ohne Datum), Flugbilder 1-18. Τὸ ἐπίτιτλον τῆς παρουσίης μελέτης παρέχει τὰ περιγράμματα τῶν ἐξῆς πτηνῶν: 1, Aquila chrysaetos L. 2, Pandion haliaetus L. 3, Milvus milvus L. 4, Falco vespertinus L.

κατενόει πλέον περί τίνος πρόκειται καὶ διετύπωσε τὸ πρᾶγμα ἀσαφῶς καὶ ἀορίστως ὑπὸ τὴν ἔκφρασιν «στέγασμά τι».

Ἐξ Ἰσου ἀσαφῆς καὶ ἀκατάληπτος, ἂν καὶ ἀληθής, εἶναι ἡ μαρτυρία Bekker, Anecd. Gr. 202, 20: «Τό τε πτηνὸν ζῶον καὶ... ὁ νῦν ἀέτωμα λέγουσιν. Ἡ γὰρ ἐπὶ τοῖς προπυλαίοις κατασκευὴ ἀετοῦ σχῆμα μιμεῖται ἀποτετακός τὰ πτερά». Φυσικά, οὐδέποτε ἐγένετο ἐκουσία μίμησις τῶν πτερῶν τοῦ ἀετοῦ ὑπὸ τῶν ἀρχιτεκτόνων. Τὸ πρᾶγμα ἄλλως συνέβη, λαβούσης δηλ. αὐτομάτως εἰς ὠρισμένην περίοδον τῆς στέγης τοιοῦτο σχῆμα, ὥστε νὰ ἐνθυμίξῃ ἱπτάμενον ἀρπακτικὸν καὶ ἀβιάστως νὰ ὀνομασθῇ οὕτως ἡ τοιαύτη πρόσοψις τῆς στέγης⁷.

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι προσέτι, ὅτι ἡ λ. ἀετός - αἰετός σημαίνει καὶ τὴν πρόσοψιν γενικῶς καὶ τὴν στέγην τῶν ἀμφικλινῶς στεγαζομένων κτισμάτων. Παρατηρητέον συγχρόνως, ὅτι ἡ λ. πτερὸν (καὶ πτέρωμα) ἀρχικῶς σημαίνει μόνον τὰς στέγας ἢ τὰς κεκλιμένας πλευρὰς τῶν ἀετωμάτων τῶν ναῶν, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν ἀρχαίων πηγῶν. Ἡ λ. πτερὸν πρὸς σύντομον δῆλωσιν τῆς περὶ τὸν ναὸν κιονοστοιχίας (ἐξ οὗ ὁ σημερινὸς πολύχρηστος ὄρος «περίπτερος» ναὸς) δὲν εἶναι κλασσική, ἀλλὰ σπανία καὶ ὀψιμοὶς ἔκφρασις⁸.

Ὑπολείπεται νῦν, αἱ γραφαὶ μαρτυρίαι νὰ καταστῶσι σαφεῖς διὰ τῶν πραγμάτων. Πρὸς τοῦτο ἀρκεῖ ἀπλῶς νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀψιδωτῆς στέγης τοῦ ΜΕ μεγάρου. Ἡ στέγη αὕτη ἦτο εὐρυτάτης διαδόσεως καὶ δὲν περιωρίζετο ἀπλῶς εἰς τὴν «Μινυακὴν» Ἑλλάδα. Ἐν Αἰγύπτῳ ὑπάρχει ἡ καμαρωτὴ στέγη (λίαν χαμηλὴ ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὡς ἄλλως ἀπαντᾷ ὑπὸ τὴν αὐτὴν μορφήν καὶ εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν Ἑλλάδα). Τοῦτο εἶναι φυσικόν, διότι τὸ ὕλικόν ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ ὑπαγορεύει πολλάκις καὶ τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν αἰσθητικὴν ἀκόμη μορφήν, εἰς δὲ τὴν Αἴγυπτον κάλαμος καὶ πάπυρος καὶ ψίαθοι εἶναι πολλῷ μᾶλλον ἢ ἐν Ἑλλάδι τὰ κύρια ὑλικά τῆς κατοικίας. Παρου-

⁷ Ἐκ τῶν ἄλλων μαρτυριῶν μνημονευτέα ἡ τοῦ ΕΥΣΤ. εἰς Ἰλ. 1352, 38: Ἐκ τοῦ ἀετοῦ τοῦ ζῶον καὶ μέρος τι τῶν ναῶν οὐ μόνον ἀέτωμα ἐλέγετο, ἀλλὰ καὶ αἰετοὶ διὰ τὸ εἰσπύεσθαι, φασί, πτέρουσιν ἀετοῦ. Ὁ Εὐστάθιος εἶναι εἰλικρινὴς καὶ ὑποδηλοῖ, ὅτι ὁ ἴδιος δὲν βλέπει τὴν ὁμοιότητα, ὅπως καὶ πράγματι δὲν ὑπῆρχε πλέον. Τὸ πλῆθος τῶν ὑπολοίπων μαρτυριῶν (ὧν πολλαὶ ἐπιγραφικαί), πιστοῦσιν ἀπλῶς τὴν ὀνομασίαν ἀετός - ἀέτωμα εἰς τὴν οἰκίαν θέσιν ναῶν καὶ ἄλλων κτισμάτων.

⁸ D. S. ROBERTSON, *Greek and Roman Architecture, Appendix III s. v. Pediment*. Ἐάν ποτε εὗρεθῇ ἀρχαϊκὴ παράστασις ναοῦ εἶτε γραπτῶς, εἶτε ἐν προπλάσματι ὡς τὰ ἐνταῦθα περιγραφόμενα, ἔνθα ἡ στέγη νὰ κοσμηθῇ διὰ τοῦ συνηθεστάτου λεπιδωτοῦ ἢ φολιδωτοῦ θέματος, θὰ ἔχωμεν μίαν ἐπὶ πλέον ἐρμηνείαν τῆς λ. πτερὸν μὲ τὴν ἐννοίαν τῆς στέγης. Πράγματι, πάντων τῶν ἀρπακτικῶν ἢ πτίλωσις τῶν πτερυγῶν παρέχει τὸ λεπιδωτὸν κόσμημα καὶ δὴ καὶ τοῦ ἀετοῦ καὶ τοῦ ἀλιαέτου. Εἰς τὴν Μυκηναϊκὴν τέχνην εἶναι ἐξ Ἰσου ἀγαπητὸν τὸ λεπιδωτὸν κόσμημα. Ἐπὶ τῶν πινακίδων τῆς Πύλου μία διακόσμησις περιγραφομένη ὡς *πι-τι-ρο-βε-σα*, ἥτοι *πιλόεσσα*, ἐταυτίσθη ὑπ' ἐμοῦ πρὸς τὸ λεπιδωτὸν κόσμημα καὶ θὰ ἔπρεπε μάλιστα νὰ εἰσαχθῇ ὁ ὄρος οὗτος, ὅστις εἶναι βραχὺς καὶ καίριος, ἀντὶ τῶν ποικίλων σήμερον χρησιμοποιουμένων ἐκφράσεων.

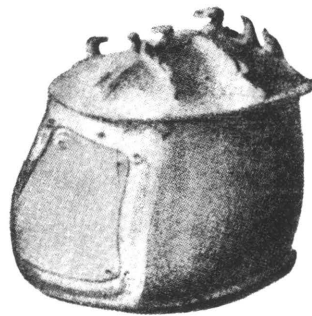
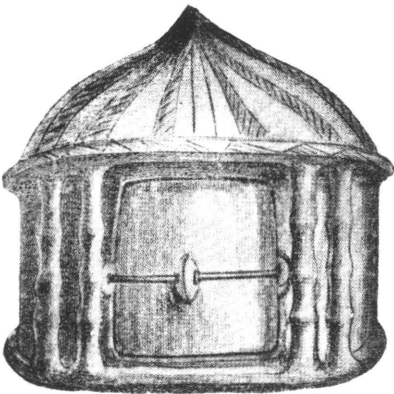
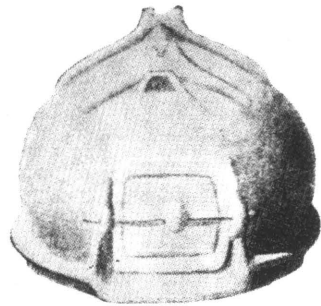
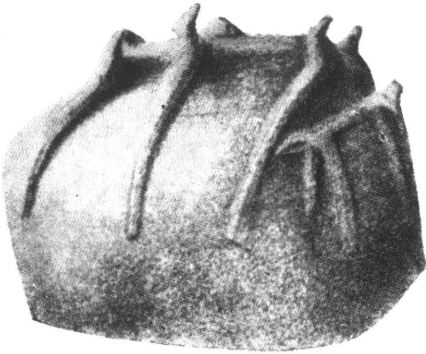
σιάζονται μάλιστα καμαρωταὶ στέγαι ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς Β' ἢ τῆς ἀρχῆς τῆς Γ' Δυναστείας, ἥτοι περὶ τὸ 2900, ἐπομένως πολὺ πρὸ τῶν «Μινυακῶν»⁹. Ἀναμφιβόλως δὲ καὶ εἰς τὴν Νότιον Μεσοποταμίαν, ἔνθα τὰ ὑλικά δομῆς ἦσαν κάλαμοι καὶ πηλός, ὑπῆρξεν ἡ καμαρωτὴ στέγη.

Προκειμένου περὶ τῶν πρωτογόνων καλυβῶν, ἥτοι τῶν ὑποστέγων τῶν σχηματιζόντων ἀκολούθως τὴν πρώτην οἰκίαν διὰ τῆς ἐμφράξεως τῶν δύο ἄκρων, ἡ στέγη αὕτη ἔχει τὸ προσὸν τῆς ἐξοικονομήσεως χώρου. Μία ἰσομεγέθης καλύβη, νοουμένων πάντοτε τῶν μικρῶν διαστάσεων τῆς ἀρχικῆς κατοικίας τοῦ ἀνθρώπου, στεγαζομένη ὅμως δι' ὀξυγωνίου ἀμφικλινοῦς στέγης, δὲν θὰ ἐπέτρεπε νὰ σταθῇ ἄνθρωπος ὄρθιος παρὰ μόνον εἰς τὸ μέσον, ὡς σήμερον συμβαίνει μὲ τὰς κωνικὰς ἢ ἀμφικλινεῖς σκηνάς. Ἡ ἡμικυλινδρική ὅμως καμαρωτὴ στέγη θὰ ἐπέτρεπε τοῦτο πρακτικῶς καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς κατοικίας. Φαίνεται ὅτι τὸ πλεονέκτημα τοῦτο, τῆς ἐξοικονομήσεως δηλαδὴ χώρου, ὠδήγησεν εἰς μίαν ἐνδιάμεσον βαθμίδα κατὰ τὴν ἐξέλιξιν ἀπὸ τῆς καμαρωτῆς πρὸς τὴν ἀμφικλινῆ ὀξυγωνιον στέγην. Ἡ ἐξέλιξις αὕτη ἀρχεῖται ἤδη ἀφ' ἧς στιγμῆς εἰς τὸν χορτοσκεπῆ ἡμικύλινδρον (εἰκ. 1) ἀρχίζει νὰ προστίθεται ἡ πρώτη ὀριζοντία δοκὸς - ράχης ἐπὶ τῆς κορυφῆς καὶ ἀπὸ στενῆς εἰς στενὴν πλευράν, ἵνα ἐκείθεν κρεμασθῇ ἡ στέγη. Μόλις τοῦτο συνέβη, ἀμέσως ὁ τέκτων ἀντελήφθη, ὅτι δύναται νὰ τοποθετήσῃ πλευρικῶς ἀντὶ τῶν εὐκάμπτων στελεχῶν, κατ' ἀνάγκην λεπτῶν καὶ ἀδυνάτων, συμπαγεῖς στερεὰς δοκοὺς.

Αἱ πλευρικαὶ αὗται δοκοί, οἱ ἀμείβοντες τοῦ Ὁμήρου¹⁰, τὰ σήμερον λεγόμενα ψαλίδια, βλέπομεν χαρακτηριστικῶς ὅτι εἰς τὰ παλαιότατα κτίσματα τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς δὲν εἶναι εὐθεῖαι δοκοί. Εἰς τὴν γνησίαν ἀμφικλινῆ ὀξυκόρυφον στέγην οἱ ἀμείβοντες βεβαίως εἶναι εὐθεῖαι δοκοί, αἵτινες καὶ εὐκόλον εἶναι νὰ ἐξευρεθῶσι καὶ καταλήλως νὰ πελεκηθῶσι. Τοῦναντίον οἱ ἀμείβοντες τῶν ἀρχαιοτάτων Γεωμετρικῶν κτισμάτων ἔχουσι σχῆμα καμπύλον, ἐλαφρῶς ἢ ἐντονώτερον κυρτούμενον κατὰ τὸ μέσον, καμπυλούμενον δὲ καὶ κατὰ τὰ ἄκρα, ὥστε νὰ λαμβάνῃ τὸ σχῆμα ἀμβλέος S. Τοιαῦτα ξύλα ὅμως (στραβόξυλα λεγόμενα σήμερον ὁσάκις χρησιμοποιοῦνται πρὸς εἰδικοὺς σκοποὺς) εἶναι δύσκολον νὰ ἐξευρεθῶν, ἰδίως ὅταν πρόκειται περὶ πολλῶν, ἅτινα δεόν νὰ ἔχουν ὁμοίομορφον καμπυλότητα, δεδομένου ὅτι ὁ ἀτμὸς δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη διὰ νὰ γίνε-ται εὐκόλως ἡ τεχνητὴ κάμψις. Δύσκολος ἦτο καὶ ἡ κατεργασία καὶ εἶναι πάντοτε, ἐφ' ᾧ καὶ ἡ σχετικὴ ἔκφρασις «στραβόξυλο» περὶ δυσνήτων καὶ δυσκόλων ἀνθρώπων. Τέλος σημαντικὴν δυσκολίαν παρῆχε καὶ ἡ τοποθέτησις τῶν στρεβλῶν ἔναντι τῶν εὐθέων ἀμειβόντων. Πρέπει λοιπὸν νὰ ὑπῆρχε σημαντικὸς λό-

⁹ EBBERT, *Reallexikon der Vorgeschichte* V Taf. 61a. Πρόκειται περὶ ξυλίνης σαρκοφάγου μιμουμένης οἰκίαν.

¹⁰ Ψ 712, ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ: *Ξύλα ὑπάρχοντα τὴν στέγην, ἀπερὶ σύνδυο... ἄνω συναγόμενα ἀντερείδουσιν ἄλληλα.*

Πήλινα όμοιώματα κατοικιών εκ της Κεντρικής Εύρώπης.

(Ebert, Reallexikon V, πίν. 77 α, β, 78 α, β).

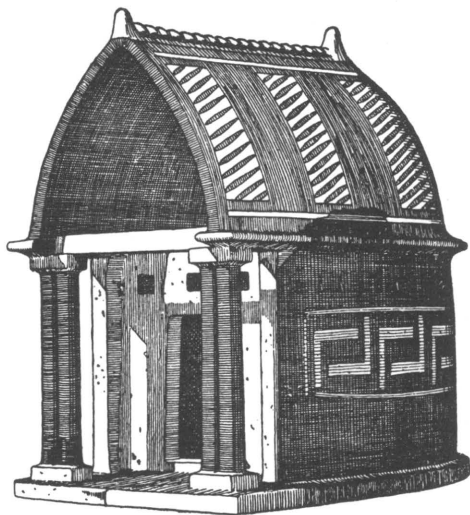
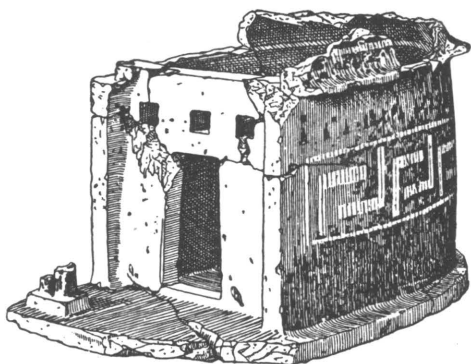
Πήλινον ὁμοίωμα κατοικίας.
(Ebert, Reallexikon V, πίν. 67, c).

Ἰχνογράφημα ὕδρομύλου (Hubert).

γος διὰ τὴν χρησιμοποίησίν των. Τοιοῦτοι δὲ λόγοι εἶναι δύο : Πρῶτον ἡ παράδοσις, ἣτις ἠμπόδιζε τὴν ἀπότομον μετάβασιν ἀπὸ τῆς καμαρωτῆς εἰς τὴν ἀμφικλινῇ ὀξυγώνιον στέγῃν. Δεύτερον καὶ κυριώτερον ἴσως ἡ μνημονευθεῖσα ἐξοικονόμησις χώρου. Ἴσως ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι λόγοι ἐμφανεῖς μὲν εἰς τοὺς τέκτονας, ἀφανεῖς δὲ εἰς τὴν ἀρχαιολογίαν τοῦ γραφείου.

Παραδείγματα τοιούτων στεγῶν, αἵτινες μέχρι καὶ σήμερον δὲν ἐξέλιπον ποτέ, διεσώθησαν σποραδικῶς ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, δεικνύουσαι μάλιστα διαφορὰς βαθμοὺς μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ πρὸς τὸ ὀξυκόρυφον. Μιμήσεις τοιούτων κατοικιῶν πληίνας ἐκ κεντρικῆς Εὐρώπης καὶ ἐξ Ἰταλίας παρουσιάζει ὁ πίναξ 1 καὶ 2 (ἄνω). Τὰ ἔργα ταῦτα πλησιάζουν χρονικῶς πρὸς τὴν σιδηρᾶν ἐποχὴν, ἐν μέρει μάλιστα καὶ χρονολογοῦνται ἐντὸς ταύτης¹¹.

Εἰκ. 2. Πήλινος ναῖσκος Περachώρας.

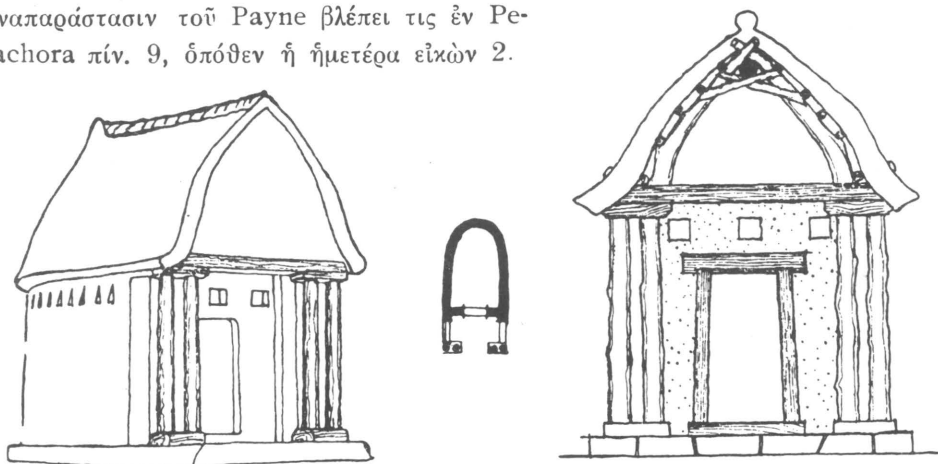
Ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου ἔχομεν ἐν ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρον παράδειγμα, τὸν πήλινον Γεωμετρικὸν ναῖσκον ἐκ τοῦ Ἡραίου τῆς Περachώρας, ὡς συνεπληρώθη καὶ ἡρμηνεύθη διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Payne καὶ τοῦ Bagenal¹².

Ὁ ναῖσκος οὗτος (εἰκ. 2), προφανῶς ὑπόδειγμα τοῦ πραγματικοῦ Γεωμετρικοῦ ναοῦ, ὅστις ὑψοῦτο αὐτόθι, εἶναι ἀψιδωτοῦ τύπου. Ἴσως ἀνάγεται καὶ εἰς τὸν ἑνατον αἰῶνα, πάντως δυνάμεθα ἀφόβως νὰ ἀναγάγωμεν τὸ πρόπλασμα

¹¹ EBERT, *Reall. d. Vorg.* V, Taf. 67c, 77a - b καὶ 78a - b.

¹² Τὰ σχετικὰ τεμάχια εὐρέθησαν ὑπὸ τὰ θεμέλια τῶν αὐτόθι λειψάνων τοῦ καμπυλογράμμου Γεωμετρικοῦ ναοῦ τῆς Ἡρας Ἀκραίας καὶ τοῦ πλησίον «βωμοῦ τῶν τριγλῦφων». Τὰ πήλινα τεμάχια ἀνῆκον τοῦλάχιστον εἰς τέσσαρας ναῖσκους. Τὰ ἀριστα διατηρούμενα, χρησιμεύσαντα ὡς βάσις τῆς τελικῆς ἀνασυγκροτήσεως, εἶναι τὰ (συναπτόμενα) τεμάχια τοῦ ναῖσκου Α. Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς στέγης, ἣτις ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐνταῦθα, ἐχρησιμοποιήθη καὶ μέγα τεμάχιον ἐκ τοῦ ναῖσκου Β. (*Perachora* σ. 35 καὶ πίν. 117, 2). Οὕτως ἀπετελέσθη τὸ ὁμοίωμα τοῦ πεταλοειδοῦς ναῖσκου ἔ. ἀ. Πίν. 9 καὶ ἡμετέρα εἰκ. 2.

τοῦτο μέχρι τοῦ 800¹³. Ὁ Payne γράφει περὶ τοῦ ἔργου τούτου, ὅτι ἡ στέγη «ἀνέρχεται λίαν ἀποτόμως, μετ' ἐλαφρᾶς, ἀλλ' ἐναργῶς αἰσθητῆς καμπύλης». Ἡ ράχis τῆς στέγης, ἣτις εἶναι συνεστραμμένη ὡς σχοινίον, δίδει κατὰ Payne τὴν κλεῖδα ὡς πρὸς τὸ ὑλικόν: «Μόνον ἡ στέγη ἐνὸς χορτοσκεποῦς οἰκοδομήματος (thatched) ἠδύνατο νὰ ἔχη τὴν μορφήν ταύτην... Τὰ ἀνώτερα στρώματα τοῦ καλαμίνου ὑλικοῦ συνεστρέφοντο καὶ εἶτα ἐτρέποντο ὀριζοντίως, ὅπου ἀναμφιβόλως ἐστερεοῦντο διὰ ξυλίνων γόμφων». Ὁ Payne ἀναφέρει διάφορα ὑλικά κατ'ἀλλήλα, ὅπως καλάμην τοῦ σίτου, σπάρτα, σχοίνους. Ἀναμφιβόλως τὸ ἄριστον πάντων τῶν ὑλικῶν πρὸς τοιοῦτον σκοπὸν ἦτο ἡ τύφη (ψαθί), διότι καὶ ὕδατοστεγὲς εἶναι καὶ ἀντέχει πάντων περισσότερον εἰς τὴν ὑγρασίαν¹⁴. Τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ Payne βλέπει τις ἐν Perachora πίν. 9, ὁπόθεν ἡ ἡμετέρα εἰκὼν 2.

Εἰκ. 3. Δομικὴ ἀναπαράστασις τοῦ ναΐσκου Περαχώρας.

Ἔτι σπουδαιότερος διὰ τὴν προκειμένην περίπτωσιν εἶναι ὁ ὑπομνηματισμὸς καὶ αἱ ἀναπαραστάσεις (ἐνταῦθα εἰκ. 3) τοῦ εἰδικοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Bagenal. Οὗτος ἐπραγματεύθη ἀρχιτεκτονικῶς καὶ κατὰ τρόπον λίαν διαφωτιστικὸν τὸν ναΐσκον τοῦ Ἡραίου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Payne, ὅστις δικαίως εἶχε γράψει περὶ τοῦ πηλίνου τούτου προπλάσματος: «Οὐδεὶς σοβαρὸς ἄνθρωπος θὰ ἀμφιβάλῃ, ὅτι τὰ προπλάσματα ταῦτα εἶναι πειστικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα. Ἀλλ' εἶναι καὶ κάτι περισσότερον, εἶναι ἡ πρώτη λεπτομερὴς μαρτυρία διὰ τὴν ἀρχαιοτάτην φάσιν τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς...»¹⁵

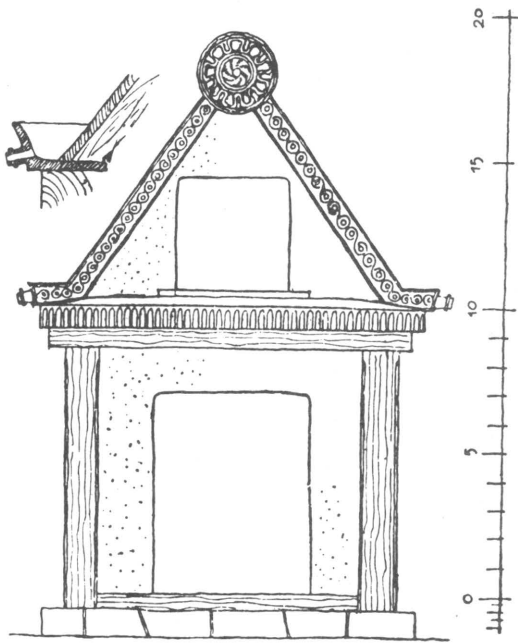
Ὁ Bagenal, πραγματευόμενος τὰ τῶν τεχνικῶν λεπτομερειῶν τοῦ ναοῦ,

¹³ Ἐ. ἀ. 37-38.

¹⁴ Τύφης ἔχνη παρετηρήθησαν καὶ εἰς τοὺς ταφικοὺς λάκκους τοῦ περιβόλου Β τῶν Μυκηνῶν, ἐνθα οἱ νεκροὶ ἀσφαλῶς ἐκαλύπτοντο δι' ὀριζοντίας στέγης, προτοῦ πληρωθῇ χωμάτων ὁ λάκκος: Γέρας Κεραμοπούλλου 59.

¹⁵ Perachora 37.

ὁμιλεῖ ἐν ἐκτάσει περὶ τῆς στέγης, παραθέτων καὶ παραδείγματα τῆς χρήσεως καμπύλων ἀμειβόντων (στραβοξύλων) ἐκ διαφόρων περιοχῶν τῆς Εὐρώπης. Παρέχομεν ἐνταῦθα ἐπιπροσθέτως τὸ ἰχνογράφημα ἑνὸς ὕδρομύλου, διότι δεικνύει καλῶς τὴν διὰ τοιούτων ἀμειβόντων ἐξοικονόμησιν τοῦ χώρου πλαγίως (πίν. 2 κάτω). Ὡς εἶχε παρατηρήσει ὁ Payne, ἡ ὑπαρξὶς παραθύρων ὑπὲρ τὴν θύραν τοῦ ναΐσκου Περachώρας (εἰκ. 3) δεικνύει, ὅτι ὑπῆρχεν ἐσωτερικὴ ὀριζοντία ὀροφή, ἣτις ἐχώριζε τὸν ναὸν ἀπὸ τῆς ὑπερκειμένης στέγης, ἣτις ἦτο εἰς τὴν πρόσοψιν τελειῶς ἀνοικτὴ, ἐπομένως ἄνευ τῆς ὀριζοντίας ὀροφῆς θὰ ἐφώτιζεν ἀπλῶς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ καὶ δὲν θὰ ἦτο ἀνάγκη προσθέτων παραθύρων. Ἐπομένως, προκειμένου περὶ ἰδιωτικῆς κατοικίας¹⁶, τὸ ὑπὸ τὴν στέγην ὑπερῶν¹⁷ ἐκέρδιζε πολυτιμον χώρον διὰ τῆς ἀμφικαμποῦς στέγης. Ἡ πρόσοψις τοῦ ναΐσκου Περachώρας, ὡς ἀναπαριστᾷ ταύτην ὁ Bagenal¹⁸ (ἐνταῦθα εἰκ. 3) δεικνύει καθαρῶς τὸ πρᾶγμα.

Εἰκ. 4. Πήλιμος ναῖσκος τοῦ Ἡραίου.

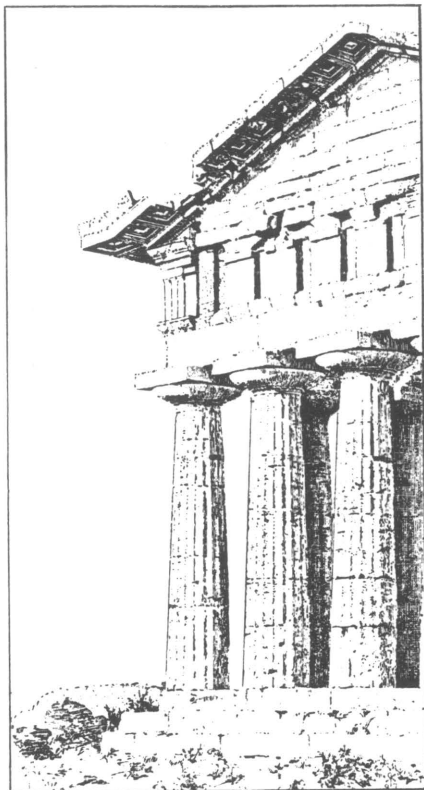
Ἐφθάσαμεν οὕτω εἰς τὸ τέλος καὶ συγχρόνως εἶναι τώρα φανερόν, διατὶ ἡ τοιαύτη ἀμφικαμπὴς στέγη ἐκαλεῖτο αἰτός. Ἀπλὴ σύγκρισις τῆς εἰκ. 3 πρὸς τὸν αἶτον τοῦ ἐπιτίτλου θὰ δείξη, ὅτι ἡ ὁμοιότης εἶναι τόσον πιστὴ, ὅσον θὰ ἡδύνατό τις νὰ ἐπιθυμήσῃ, τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς στέγης ἐνθιμίζοντος καὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ ἱπταμένου αἵτου. Εἰς προχειροτέρας κατασκευὰς οἱ κάλαμοι κλπ. τῆς στέγης ἡδύναντο νὰ προεξέχουν ἀκανονίστως εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς μιᾶς οἰκίας. Εἰς ἓνα ναὸν προεξεῖχον αἱ σωληνωταὶ

¹⁶ Ἡ κατοικία ἦτο ἐντελὲς ὁμοία πρὸς τὸν ναὸν οὐδ' εἶναι ἀπολύτως βέβαιον, ὅτι τὰ προπλάσματα τῆς Περachώρας ὡς καὶ τὸ ὅμοιον τοῦ Ἀργείου Ἡραίου, εἶναι ναοὶ καὶ οὐχὶ οἰκίαι. Τοῦ Ἀργείου Ἡραίου τὸ πρόπλασμα (πλεῖσται ἀπεικονίσεις, λεπτομερὲς πρᾶγματεία μετ' ἐξηγήσεως τῶν δομικῶν λεπτομερειῶν *Perachora* 43 εἰκ. 7 καὶ 8 κάτω, ὁπόθεν ἡ ἡμετέρα εἰκ. 4), παρέχει πράγματι, μὲ τὸ κατὰ τὴν πρόσοψιν ὑπαίθριον δῶμά του περισσότερο τὴν ἐντύπωσιν οἰκίας.

¹⁷ «Μέλαθρον», ὡς τὸ ἀποκαλεῖ ὁ BAGENAL, *Perachora* 46 εἰκ. 8 κάτω ἀριστερὰ καὶ ἡμετέρα εἰκ. 4 ἐνταῦθα.

¹⁸ *Perachora* ε. ἀ. εἰκ. 8 ἄνω δεξιὰ.

ὕδρορροαί, ὥς βλέπομεν εἰς τὸ πῆλινον πρόπλασμα τοῦ Ἑραίου τοῦ Ἀργους τὸ συμπληρωθὲν ὑπὸ τοῦ Bagenal (Perach. εἰκ. 8 κάτω δεξιὰ, ἐνταῦθα εἰκ. 4). Τοῦτο παρέχει πρόσθετον ὁμοιότητα πρὸς τὰ κοπήρη πτερὰ τῶν ἄκρων πτερύγων τοῦ αἵετος καὶ ἄλλων συγγενῶν πτηνῶν. Εἶναι νῦν φανερόν, διατὶ αἱ προσόψεις τοιούτων οἰκοδομημάτων ὠνομάσθησαν αἵετοι καὶ διατὶ ἐκάστη τῶν δε-

Εἰκ. 5. Ναὸς Ποσειδωνίας.

ξιὰ καὶ ἀριστερὰ κατερχομένων στεγῶν ἐλέγετο πτερόν. Κερδίζομεν ἐπὶ πλέον τὸ γεγονός, ὅτι αἱ ὀνομασίαι αἵετος καὶ πτερόν εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν εἶναι παλαιαί, ἀναγόμεναι τοῦλάχιστον εἰς τὴν Γεωμετρικὴν, ἂν μὴ καὶ παλαιότεραν ἐποχὴν.

Εἰς τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Ἑραίου τῆς Περαιώρας, ἀκόμη δὲ καλύτερον εἰς τὸ τοῦ Ἑραίου τοῦ Ἀργους¹⁹, βλέπομεν καὶ μίαν ἄλλην χαρακτηριστικὴν ἰδιορρυθμίαν τῆς στέγης: Τὰ δύο «πτερά», ἥτοι αἱ δύο ἀμφικλινεῖς πλευραὶ αὐτῆς καταλήγουν κάτω εἰς γείσωμα τολμηρῶς προεκτεινόμενον ὀριζοντίως, ὥστε νὰ προφυλάττῃ ἀπὸ τῶν ὄμβρων τοὺς πλινθίνους τοίχους. Οὕτω σχηματίζεται τὸ «κλαστὸν αἰετώμα» (Geknickter Giebel), τὸ ἄλλως λεγόμενον «Σινικὴ στέγη» (Chinese roof), ἔχον σχῆμα , ὅπερ ἀπαντῶμεν σποραδικῶς εἰς ἀρχαίους ναοὺς λόγῳ παραδόσεως πλέον, οὐχὶ λόγῳ ἀνάγκης, ἀφοῦ οἱ ναοὶ ἦσαν ἐξ ὀλοκλήρου λιθινοί. Παράδειγμα ὁ λεγόμενος ναὸς τῆς Δήμητρος (εἰκ. 5) ἐν Ποσειδωνίᾳ²⁰. Εἰς τὸν ναὸν μάλιστα τοῦτον δὲν

ὑπάρχει καὶ ὀριζόντιον γείσον αἰετώματος, ἥτοι ἡ βᾶσις τοῦ τριγώνου, ὥς ἐὰν ἔζη ἀκόμη ἡ ἀνάμνησις τῆς κατὰ τὴν πρόσοψιν ἀνοικτῆς στέγης τοῦ ναοῦ τῆς Περαιώρας. Ὁ συγκρίνων τὸ πρόπλασμα τοῦτο (εἰκ. 2 - 3) πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ποσειδωνίας (εἰκ. 5) θὰ πεισθῇ περὶ τῆς ὁμοιότητος καὶ τῆς συνεχείας τῆς παραδόσεως. Ὁ Robertson ὁμιλῶν περὶ τοῦ ναοῦ τούτου λέγει τὰ ἑξῆς: «... Τὸ

¹⁹ Κυρίως εὐδιάκριτος ὥς συμπληροῦται ὑπὸ τοῦ BAGENAL (ἐνταῦθα εἰκ. 4) ἀλλὰ τὸ λείψανον τοῦ ἀρχαίου τεμαχίου καθιστᾷ ταύτην βεβαίαν.

²⁰ Ἡ εἰκ. ἐκ ROBERTSON, *Greek and Roman Architecture* 79 fig. 32. Πρβλ. J. DURM, *Baukunst der Griechen* 277 καὶ εἰκ. 250, ἐπίσης 385 - 86 καὶ εἰκόνες 364 - 65.

γείσον τοῦ «ναοῦ τῆς Δήμητρος» ἦτο ἀκόμη περιεργότερον... Ἀντὶ νὰ διαθέῃ δλόκληρον τὸ οἰκοδόμημα ὀριζοντίως, ὥστε νὰ σχηματίζη, εἰς τὰς στενὰς πλευράς, τὴν βάσιν τοῦ ἀετώματος... ἀνερχοῖτο τολμηρῶς, σχεδὸν εὐθύς ὡς ἐρχόμενον ἐκ τῶν μακρῶν πλευρῶν ἔκαμπε τὴν γωνίαν, εἰς τρόπον ὥστε δὲν ὑπῆρχεν ὀριζόντιον γείσον εἰς τὰς προσόψεις οὔτε δάπεδον ἀετώματος... Ἀποτέλεσμα τοῦ σχήματος τούτου ἦτο, ὅτι ἡ γραμμὴ τοῦ πλευρικοῦ γείσου τοῦ ἀετώματος δὲν ἦτο εὐθεῖα ἀπὸ τῆς κορυφῆς πρὸς τὴν γωνίαν, ἀλλ' ἠνοίγετο ὀριζοντίως περὶ τὸ τέρμα. Ἀδυνατεῖ τις νὰ ἀντικρύσῃ τὸν χαρίεντα καὶ πρωτότυπον τοῦτον ναὸν χωρὶς τὸ αἶσθημα ἀπογοητεύσεως, ὅτι οἱ ἐπιγενόμενοι ἀρχιτέκτονες τοῦ Δωρικοῦ ρυθμοῦ ἀπέστρεψαν τὸ πρόσωπον ἀπὸ τοιούτων τολμηρῶν πειραμάτων καὶ συνεκέντρωσαν τὰ ἐκπληκτικὰ προτερήματά των περὶ τὴν μελέτην περιτέχνων ἐκλεπτύνσεων.

Διερωτᾶται τις: «Τολμηρὰ πειράματα» ἢ πολλῶ μᾶλλον συνέχεια παραδόσεως ὑπόκειται ἐνταῦθα ²¹;

Ἡ περιγραφὴ δηλαδὴ τοῦ Robertson, ἀκριβὴς καθ' ἑαυτὴν βεβαίως, περιλαμβάνει περιπλόκους σκέψεις, αἱ ὁποῖαι ὑποτίθεται ὅτι ἀπησχόλησαν καὶ τὸν ἀρχιτέκτονα. Εἶναι ἐν τούτοις φυσικώτερον νὰ σκεφθῶμεν, ὅτι διετηρήθη ἀπλῶς ἐνταῦθα ἡ ἀπλὴ λύσις τοῦ Γεωμετρικοῦ ἀρχιτέκτονος, ὅστις ἐξέτεινεν ὀριζοντίως τὸ κάτω ἄκρον τῆς στέγης του διὰ καθαρῶς πρακτικὸν λόγον. Τοῦτο φαίνεται νὰ συνέβη κυρίως εἰς ἐπαρχιακὰ κέντρα ἢ κέντρα ἰδιαιτέρως ὑποκείμενα εἰς τὴν Ἀργείαν—Κορινθιακὴν παράδοσιν. Οὕτω καθίσταται καὶ πιθανώτερα ἡ ὑπαρξίς τοῦ τύπου τούτου τῶν ναῶν, ἥτις ἀμφισβητεῖται ὑπὸ διακεκριμένων λογίων ²².

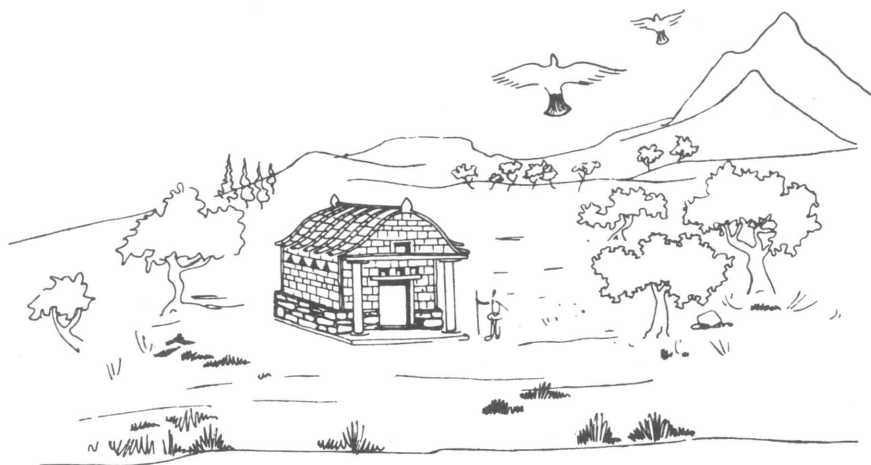
²¹ ROBERTSON, ἔ. ἀ. 80—81. Διὰ τὸν ἀναγνώστην τὸν μὴ καλῶς κατέχοντα τὴν Νέαν Ἑλληνικὴν οἱ λόγοι τοῦ R. εἶναι οἱ ἑξῆς: The cornice of the 'temple of Ceres' was even stranger... and instead of running horizontally all round the building, so as to form, on the short sides, the floor of a pediment... it boldly soared aloft, almost as soon as it had turned the corners from the long sides, so that there was no horizontal cornice on the façades, and no pediment floor... One result of this scheme was that the line of the raking cornice was not straight from apex to corner, but spread horizontally at the bottom. It is impossible to contemplate this attractive and original temple without a touch of disappointment that later Doric architects set their face against bold experiments, and concentrated their amazing gifts upon the elaboration of subtleties.

²² Πλὴν τοῦ ναοῦ τῆς Ποσειδωνίας τὴν αὐτὴν μορφήν, ἐξησθενημένην πως, παρουσιάζουν καὶ αἱ ἀναπαραστάσεις τοῦ ναοῦ C τοῦ Σελινούντος (κατὰ RUCHSTEIN). Περαιτέρω ὑπετέθη μετὰ μείζονος ἢ ἐλάσσονος πιθανότητος ὑπὸ ὀνομαστῶν ἀρχιτεκτόνων (ὅπως λ.χ. ὁ DYGGE), ὅτι ὁμοίας στέγας ἔφερον οἱ ναοὶ τῆς Καλυδῶνος, τῆς Ἐρετρίας καὶ τῆς Ἐφέσου. Εἶναι ὡσαύτως γνωστόν, ὅτι Φρυγικὰ ταφικά μνημεῖα παρουσιάζουν τὴν αὐτὴν μορφήν στέγης («Σινικὴν στέγην» ὡς ὑπὸ τινων καλεῖται). Ὁ θησαυρὸς τῶν Γελῶν ἐν Ὀλυμπίᾳ φαίνεται ὅτι ἔφερεν ὁμοίαν στέγην, ἥτις θεωρεῖται κυρίως ἰδιορρυθμία τῶν Δυτικῶν ἀποικιῶν. Δυστυχῶς αἱ γνῶμαι τῶν κορυφαίων εἰδικῶν δὲν συμπίπτουν. Ὁ DURM

Ὅπως δὴποτε, εἰς τὸν «Ναὸν τῆς Δήμητρος» τῆς Ποσειδωνίας (θεωρούμενον σήμερον ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς), τὸ προεξέχον γείσον μετὰ φατνωμάτων εἶναι βέβαιον. Τοῦτο δὲ εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον ἐνταῦθα, ὡς ἀνάμνησις ἐκ τῶν Γεωμετρικῶν ναῶν, κατὰ τοσοῦτο μᾶλλον, καθόσον πάντες συμφωνοῦν, ὅτι τὸ μοναδικὸν φαινόμενον τῶν φατνωμάτων εἰς τὴν θέσιν ταύτην εἶναι ἀνάμνησις τῆς ξυλοδομίας. Ἄλλο εἶναι τὸ ζήτημα, ἂν εἰς τὸ ὀριζοντίως ἐξέχον τοῦτο γείσον εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς ἢ πρὸς τὸν οὐρανὸν ἄνω ἐπιφάνεια ἦτο οὐχὶ «κλαστή» (Geknickt) ἀλλ' εὐθεῖα, σχηματιζομένου οὕτω τοῦ κανονικοῦ τριγώνου εἰς τὰς προσόψεις τῶν ἀετωμάτων (διότι τοῦτο μόνον ἀμφισβητεῖται). Ἐὰν τοῦτο πράγματι οὕτως ἔχει, ἡ ὀριζοντία πάντως προέκτασις τῆς στέγης ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχῃ, ὡς τὴν βλέπομεν καὶ εἰς τὰ πηλίνα προπλάσματα. Αἱ ἀντιρροήσεις ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξιν τῆς «Σινικῆς» στέγης²³ δὲν ἐπηρεάζουν τὴν ἐνταῦθα προτεινόμενην συνέχειαν τῆς Γεωμετρικῆς παραδόσεως τῶν ξυλοστεγάστων ναῶν.

Ἀθῆναι

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

εὐρίσκει δυσκολίας ὡς πρὸς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ πηλίνου διακόσμου καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα, ἅτινα δὲν θεωρεῖ πιστοποιηθέντα ὑπὸ τῶν σφωζομένων λειψάνων, ἐφ' ᾧ καὶ ἀμφισβητεῖ τὸ ὄρθον τῶν ἀναπαραστάσεων τοῦ FUCHSTEIN: *Baukunst der Gr.* 277-8, εἰκ. 250-51 καὶ 384 εἰκ. 364-65. Ὅμοιος ὁ DINSMOOR θεωρεῖ ἀπιθάνους τὰς «Chinese Roofs», *Archit. of Ancient Greece* 52 (Καλυδῶν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν DYGGVE), 81-2 (Σελινούς, ἀντιθέτως πρὸς τοὺς Cabrici, Darsoy καὶ Dyggve), 91 (ναὸς Δαφνηφ. Ἀπόλλωνος Ἐρετρίας), 95-6 (ναὸς Ποσειδωνίας) καὶ 132 (ναὸς Κροίσου).

²³ DINSMOOR, ἔ. ἀ. (τρίτη ἔκδ. 1950) σ. 96 καὶ σημ. 1. BERVE - GRUBEN - HIRMER, *Griechische Tempel und Heiligtümer*, 1961 σ. 204-5.

Τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Ἰω. Ἀντωνιάδην εὐχαριστῶ θερμῶς διὰ τὸ ἀνωτέρω σκαρίφημα.

ΟΝΟΜΑΤΑ “ΜΑΡΙΚΑ,, ΚΑΙ ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΑ

Ἐν καταλόγῳ γυναικείων ὀνομάτων, ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ ἀνακτόρου τῆς πόλεως Mari, γεγραμμένων εἰς σφηνοειδῆ γραφήν, ἀναγινώσκονται, συμφώνως πρὸς τὴν μεταγραφὴν αὐτῶν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τοῦ περὶ τοῦ καταλόγου τούτου σχετικοῦ ἄρθρου¹, καὶ τινὰ ὀνόματα τὰ ὅποια φαίνονται ὁμοιάζοντα, καθ’ ὅλα ἢ κατὰ μέρος, πρὸς λέξεις ἀνευρισκομένας εἰς ἐπιγραφὰς πινακίδων τῆς Κρητομυκηναϊκῆς Linear Script B—(ἢ καὶ τῆς Lin. Script A)—ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κατὰ τὴν «ἀποκρυπτογράφησιν» τῆς Lin. Script B προστιδομένων εἰς τὰ οἰκεία σημεῖα φωνητικῶν ἀξιών.

Κατωτέρω παρατίθενται τὰ ἐν λόγῳ ὀνόματα μετὰ σχετικῶν παρατηρήσεων.

Ὀνόματα καταλόγου Mari

Παρατηρήσεις

(Colonne 4 rev., 14’):

Da-i-ra - - - Εἰς τὴν πινακίδα KN O 7388. ε ἀναγινώσκεται ἡ αὐτὴ λέξις da-i-ra², ἣτις εἶναι πιθανὸν ὅτι ἀντιπροσωπεύει κύριον ὄνομα. Τὸ ὄνομα Daíra ἐμφανίζει ὁμοιότητα πρὸς τὸ ὄνομα τῆς ἐλευσινιακῆς θεαίνης Δάειρα - Δαῖρα.

(Col. 4 rev., 36’):

A-ki-ra - - - Εἰς τὴν πινακίδα PY Na 856 ἀναγινώσκεται ἡ λέξις a₂-ki-ra, ἀντιπροσωπεύουσα πιθανώτατα κύριον ὄνομα³ (εἰς τινὰς Κρητομυκηναϊκὰς λέξεις παρατηρεῖται ἐναλλαγὴ ἀρχικοῦ a->a₂-, ὥς π.χ. a-ke-te-re PY Jn 832.1/a₂-ke-te-re KN V 118, a-di-je-wo KN Dw 747.a /a₂-di-je-u PY An 656.2). Προβλ. καὶ Κρητομυκηναϊκὰ ὀνόματα ἔχοντα ἀρχικὰς συλλαβὰς a-ki-, ὥς π.χ. a-ki-re-u KN Vc 106/a-ki-re-we PY Fn 79+1192.2, a-ki-wa-ta KN As 1516.6 καὶ B 801.3, κλπ. Αἱ τελικαὶ συλλαβαὶ -ki-ra ἀναγινώσκονται ἐπίσης εἰς τὸ Κρητομυκηναϊκὸν ὄνομα o-ki-ra PY Cn 285.13, ὥς καὶ εἰς τὴν λέξιν τῆς Lin. A³ L57-ki-ra HT 8a.4—τὴν αὐτὴν δὲ κατάληξιν -ki-ra ἔχει καὶ ἕτερον ὄνομα τοῦ καταλόγου Mari, Col. 3 rev., 22’ = Sa-ki-ra.

¹ Βλ. MAURICE BIROT: Un recensement de femmes au royaume de Mari. («Syria», tome XXXV, 1958, pp. 9 - 26).

² Βλ. The Knossos Tablets, A Revised Transliteration..., 2nd edition, p. 106.

³ Διὰ τὰς ἐν μεταγραφῇ παρατιθεμένας ἐν τῷ παρόντι ἄρθρῳ λέξεις τῆς Lin. Script A, βλ. W.C. BRICE: Inscriptions in the Minoan Linear Script of Class A. (Oxford, 1961).

(Col. 3 rev., 38'):

Ia-ta-ra - - - Εἰς τὴν πινακίδα MY Ue 611.2 (πρβλ. MY Wt 501.1=a-ta-ra-qe) ἀναγινώσκεται ἡ λέξις a-ta-ra, πρβλ. καὶ a-ta-ro, πιθανῶς κύριον ὄνομα, PY An 35.5' (εἰς τινὰς Κρητομυκηναϊκὰς λέξεις παρατηρεῖται ἐναλλαγὴ ἀρχικοῦ a-> ja-, ὡς π.χ. a-sa-ro KN As 40.4/ja-sa-ro KN V 832.4, a-ke-te-re PY Jn 832.1/ja-ke-te-re PY Mn 11.2' πρβλ. καὶ Lin. A a-sa-sa-ra/ja-sa-sa-ra, a-ta-L100-L88/ja-ta-L100-L88).

Αἱ τελικαὶ συλλαβαὶ -ta-ra ἀναγινώσκονται εἰς διαφόρους Κρητομυκηναϊκὰς λέξεις, ὡς π.χ. ti-ta-ra PY An 1281.12, e-ra-ta-ra (γυναικεῖον ὄνομα) PY Eo 224.6' πρβλ. καὶ Lin. A da-ta-ra HT 6a. 1.

(Col. 1, 29):

Ki-hi-la-a - - - Εἰς τὴν πινακίδα HT 85 b.1 ἀναγινώσκεται ἡ λέξις ki-ki-ra-ja, δυναμένη νὰ ἀναγνωσθῇ καὶ ὡς ki-χί-la-ja' (εἰς τινὰς Κρητομυκηναϊκὰς λέξεις παρατηρεῖται ἐναλλαγὴ τελικοῦ -a-> ja-, ὡς π.χ. a-ra-ru-wo-a KN Ra 1541, κλπ., /a-ra-ru-wo-ja KN Sd 0408+0411. a, o-re-ne-a KN L593.1b/o-re-ne-ja KN Ld 579, κλπ.

(Col. 1, 27):

Pa-ti-ha - - - Εἰς τὰς πινακίδας KN As 1516. 17 καὶ Dd 1281. B ἀναγινώσκεται τὸ ἀνδρικὸν ὄνομα pa-ti.

(Col. 2, 30):

Ta-da-ra - - - Εἰς τὴν πινακίδα KN X 7563 ἀναγινώσκεται ἡ πιθανῶς ἀντιπροσωπεύουσα κύριον ὄνομα λέξις tu-da-ra. Αἱ τελικαὶ συλλαβαὶ -da-ra ἀπαντῶσι καὶ εἰς τὰ κύρια ὀνόματα ke-sa-da-ra (πιθανῶς γυναικεῖον ὄνομα) PY Ea 828, Fg 368, κλπ., wi-ja-da-ra PY Ad 142, a-re-ka-sa-da-ra-qe MY V 659. 2 (γυναικεῖον ὄνομα) πρβλ. καὶ τὰς ἀντιπροσωπευόσας πιθανῶς κύρια ὀνόματα⁴ λέξεις τῆς Lin. A a-ru-da-ra HT 28 b. 5 καὶ ku-ku-da-ra HT 117a. 7.

⁴ Διὰ τινὰ τῶν ἐν τῷ παρόντι ἄρθρῳ παρατιθεμένων Κρητομυκηναϊκῶν ὀνομάτων πρβλ. καί: LANDAU OSCAR, Mykenisch-Griechische Personennamen. (Göteborg, 1958).

(Col. 2, 31):

ka-ka-tu-ri-ia

(Col. 3 rev., 17', 40'):

ka-ka-iš-ha - - - Ἡ ἀρχικὴ διπλὴ συλλαβὴ ka-ka- ἀναγινώσκεται καὶ εἰς τὸ Κρητομυκηναϊκὸν ἀνδρικὸν ὄνομα ka-ka-ro PY Jn 320.3. Ὡς πρὸς τὸ δεύτερον τμήμα τοῦ «Μαρικοῦ» ὀνόματος Ka-ka-tu-ri-ia, πρβλ. τὰ Κρητομυκηναϊκὰ ὀνόματα tu-ri-ja-ti (γυναικεῖον) PY En 659.5 καὶ tu-ri-ja-jo (ἀνδρικὸν) PY Jn 431. 11.

(Col. 3 rev., 54'):

Ha-za-la

(Col. 4 rev., 32'):

La-ni-su-wi - - - Αἱ τελικαὶ συλλαβαὶ -za-la τοῦ «Μαρικοῦ» ὀνόματος Ha-za-la ἀναγινώσκονται καὶ εἰς τὴν Κρητομυκηναϊκὴν λέξιν (κύριον ὄνομα) pi-za-ra/-la KN X 36 bis+37 bis.1' εἰς τὴν αὐτὴν δὲ πινακίδα τῆς Κνωσοῦ, σειρὰ 2, ὡς καὶ εἰς τὴν πινακίδα KN B 41. 1, ἀναγινώσκεται ἡ λέξις ra/la-ni (κύριον ὄνομα), ἣτις ἐμφανίζεται συμπίπτουσα πρὸς τὰς δύο ἀρχικὰς συλλαβὰς τοῦ «Μαρικοῦ» ὀνόματος La-ni-su-wi' πρβλ. καὶ ra/la-ni-jo-ne (κύριον ὄνομα) PY An 207. 17.

(Col. 4 rev. 30'):

Nu-pa-ti-ia

(Col. 3 rev., 12'):

Iš-di-ia - - - Κατάληξις -ti-ja ἀπαντᾷ εἰς πολλὰς Κρητομυκηναϊκὰς λέξεις, ἐξ ὧν τινες ἀντιπροσωπεύουσι κύρια ὀνόματα, ὡς π.χ. sa-ma-ti-ja (γυναικεῖον ὄνομα) KN Ap 639. 8, ka-pa-ti-ja PY Eb 338. 1, κλπ.

Ἐπίσης αἱ τελικαὶ συλλαβαὶ -di-ia τοῦ «Μαρικοῦ» ὀνόματος Iš-di-ia εὔρηνται καὶ εἰς Κρητομυκηναϊκὰ ὀνόματα, ὡς π.χ. qa-di-ja KN C 911. 6b, i-ma-di-ja PY Ea 816' εἰς δὲ τὴν Lin. A ἀναγινώσκεται ἡ λέξις]da-L57-di-ja HT 126a. 3.

(Col. 3 rev., 46'):

An-nu-ti-ri

- - - Αἱ τελικαὶ συλλαβαὶ -ti-ri ἀπαντῶσιν εἰς τὰ Κρητομυκηναϊκὰ ὀνόματα nu-ti-ri (γυναικεῖον ὄνομα) PY Ep 212. 6 καὶ ja-ti-ri KN De 1301. B' πρβλ. καὶ τὴν πιθανῶς σύνθετον κρητομυκ. λέξιν ro-ro-ti-ri KN Se 879. b.

(Col. I, 34):

A-li-h[a]-ta-ti

--- Εἰς τὴν πινακίδα HT 26a. 2 ἀναγινώσκεται ἡ λέξις ta-ti, ἣτις - (ὡς καὶ ἄλλαι λέξεις τῆς Lin. A λήγουναι εἰς -ti, π.χ. ta-na-ti HT 7a. 4, ka-nu-ti HT 97a. 3)- θεωρεῖται ὡς ἀντιπροσωπεύουσα πιθανῶς κύριον ὄνομα· πρβλ. καὶ τὰς λέξεις τῆς Lin. B tu-ri-ja-ti (γυναικεῖον ὄνομα) PY En 659. 5, a-na-ki-ti (κύριον ὄνομα) KN Dv 1471 + 5404. B. Ὡς πρὸς τὰς ἀρχικὰς συλλαβὰς a-li- τοῦ «Μαρικοῦ» ὄνόματος, πρβλ. τὰ Κρητομυκηναϊκὰ ὀνόματα a-ri/li-ko KN Da 1353 + 1467. B, a-ri-ke-u KN X 966. b, a-ri-qa PY Jn 832.14, κλπ.

*
**

Κατὰ τὸν κ. Birot, ἐπὶ 68 ὀνομάτων γυναικῶν τοῦ «Μαρικοῦ» καταλόγου χαρακτηριζομένων ὡς δούλων — (μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ τὰ παρατιθέμενα ἀνωτέρω ὀνόματα: Daira, Iatara, Kihilaa, Patiha, Tadara, Kakaturia, Lanisuwī, Alih[a]tati) — 35 θεωροῦνται Ἀκκαδικὰ καὶ 33 δυτικοσημιτικά.

Δύναται βεβαίως νὰ διατυπωθῇ ἡ γνώμη, ὅτι αἱ ὡς ἀνωτέρω σημειούμεναι, μεγάλαι ἢ μικραὶ, ὁμοιότητες μεταξὺ «Μαρικῶν» ὀνομάτων καὶ Κρητομυκηναϊκῶν ὀφείλονται εἰς τυχαίαν σύμπτωσιν, μὴ ἐχόντων τῶν ὀνομάτων τούτων σχέσιν τινὰ πρὸς ἄλληλα. Ἀλλ' ἴσως δὲν θὰ ἀπεκλείετο καὶ ἡ πιθανότης, ὅτι ὑπὸ τὰς ἐν λόγῳ ὁμοιότητας εἶναι δυνατόν νὰ ὑποκρύπτεται συνάφειά τις, ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει θὰ προέκυπτε μία ἔτι ἔνδειξις σχετιζομένη πρὸς τὴν ἐπικοινωνίαν μεταξὺ Μινωικῆς Κρήτης καὶ χωρῶν τῆς Μεσοποταμίας.

Ἀθῆναι

ΚΩΝΣΤ. Δ. ΚΤΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΑ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΩΝ ΟΥΓΓΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

1. Ὁ χαλκοῦς σταυρός.

Ὁ ἱστοριογράφος Ἰωάννης Κίνναμος μᾶς διηγεῖται, ὅτι κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ ἔτους 1166 οἱ στρατηγοὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουήλ, οἱ στρατοὶ τῶν ὁποίων εἰσέβαλον εἰς τὸ ἔδαφος τῆς Οὐγγαρίας καὶ ἀπεκόμισαν ἐκεῖθεν μεγάλα λάφυρα καὶ πολλοὺς αἰχμαλώτους, πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς των ἔστησαν εἰς τὴν οὐγγρικὴν γῆν χαλκοῦν σταυρόν, εἰς τὸν ὅποιον τὸ ἐξῆς ἐπίγραμμα ἀπηθανάτιζε τὸν θρίαμβον :

*Ἐνθάδε Παννονίης ποτὲ ἄκριτα φῦλα γενέθλης
δεινὸς Ἄρης καὶ χεὶρ ἔκτανεν Ἀυσονίων,
Ῥώμης ὁππότε κλεινῆς δῖος ἄνασσε Μανουήλ,
Κομνηνῶν κρατόρων εὖχος ἀριστονόων¹.*

Τὴν διήγησιν τοῦ Κιννάμου ἐπιβεβαιώνει καὶ ἄλλη πηγὴ, δηλαδὴ ἓν ποίημα ἀνωνύμου ποιητοῦ τοῦ XII^{ου} αἰῶνος, τὸ ὅποιον διεσώθη εἰς τὸν Μαρκιανὸν κώδικα 524 καὶ ἔχει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν: «*Επίγραμμα γερονὸς ἐπὶ τῷ ἔμπαρῳ μέσῳ τῆς οὐγγρικῆς χώρας τιμῷ σταυρῷ*»².

Ἀπὸ τὴν διήγησιν τοῦ Κιννάμου (σ. 259, 23 - 261, 11) καταφαίνεται, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ εἰς τὸ ἔτος 1166 «ἐνενόει» νέαν τακτικὴν. Προσποιοῦμενος, ὅτι ἐτοιμάζει ἐπίθεσιν καὶ αὐτὴν τὴν φορὰν ἀπὸ τὸ συνειθισμένον μέρος, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ Σιρμίου, ἔστειλε εἰς τὸν Δούναβιν μὲ μεγάλον στρατόν, τοῦ ὁποίου ἀρχιστράτηγος ἦτο ὁ πρωτοστράτωρ Ἀλέξιος, τὸν μνηστῆρα τῆς θυγατρὸς του, Οὐγγρον πρίγκιπα Βελᾶν - Ἀλέξιον, ὁ ὁποῖος διέτριβε τότε εἰς τὴν βυζαντινὴν αὐλήν. Ταυτοχρόνως ὅμως διέταξε νὰ εἰσβάλλῃ εἰς τὸ ἔδαφος τῶν Οὐγγρων ὁ Λέων Βατάτζης μὲ ἄλλον στρατόν, εἰς τὸν ὅποιον ἦσαν καὶ Βλάχοι, ἀπὸ τὰ μέρη τοῦ Εὐξείνου Πόντου, δηλαδὴ καταφανῶς ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ Παριστρίου, «ὅθεν οὐδεὶς οὐδέποτε τοῦ παντὸς αἰῶνος ἐπέδραμε τούτοις», προσθέτει ὁ Κίνναμος. Τὸ σχέδιον τοῦ Μανουήλ ἐπέτυχε. Ἐνῶ οἱ Οὐγγροι ἐπερίμεναν τὴν ἔφοδον εἰς τὸ Σιρμιακὸν μέρος, ὁ στρατὸς τοῦ Βατάτζη εἰσέβαλε εἰς τὴν οὐγγρικὴν γῆν πιθανῶς δι' ἐνὸς τῶν στενῶν τῶν νοτίων Καρπαθίων

¹ KINNAMOS, ἔκδ. Bonn., 261, 8 - 11,

² Ἐκδοσις ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Νέος Ἑλληνομνημὼν 8 (1911) 178 - 179, Ν° 337.

καὶ μὲ μεγάλα λάφυρα καὶ μὲ πολλοὺς αἰχμαλώτους ἐπέστρεψε³. Ὁ αὐτοκράτωρ, ἐνθαρρυνθεὶς ἀπὸ τὴν ἐπιτυχίαν αὐτήν, ἐδευτέρωσε τὸ στρατήγημα, τὸ ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἀνωνύμου ποιήματος χαρακτηρίζει ὡς «εὐβουλίαν» (στ. 26), δηλαδὴ μετ' ὀλίγον ἔστειλε νέον στρατόν, τὸν ὁποῖον ὠδήγουν μὲν ὁ Ἀνδρόνικος Λαπαρδᾶς⁴, ὁ Νικηφόρος Πετραλοῖφας καὶ ἄλλοι, ἀρχιστρατήγος ὅμως ἦτο ὁ Ἰωάννης Δούκας⁵. Τὴν πληροφορίαν τοῦ Κιννάμου ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἀνωνύμου ποιήματος, ὅπου ἀναγινώσκωμεν τὰ ἑξῆς (στ. 17 - 19):

*Καὶ γὰρ στρατηγὸς γεννάδας ἐπικρίνας
καὶ παμμιγεῖς φάλαγγας ἐντάξας τόσας,
ἀρχιφαλαγγάρχην σε τὸν Δούκαν κρίνας.*

Ἀλλὰ ὁ Κίνναμος δὲν μᾶς πληροφορεῖ μῆτε περὶ τοῦ τόπου τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ, μῆτε περὶ τῆς διευθύνσεως τῆς πορείας του, μῆτε περὶ τοῦ τόπου τῆς εἰσβολῆς· γράφει μόνον, ὅτι ὁ στρατὸς ἔλαβε τὴν διάταξιν «ἀνωθέν ποθεν εἰς τοὺς προσοικοῦντας τὴν Ταυροσκυθικὴν ἐμβαλεῖν Οὐννους» (σ. 260, 20 - 21). Περαιτέρω ἀναγινώσκωμεν ἀκόμη περὶ τῆς ἐκστρατείας τὰ ἑξῆς: «οὐκ εἰς μακρὰν δολιχοὺς τινας καὶ δυσεμβόλους διαμείψαντες χώρους, ἀνθρώπων τε παντάπασιν ἔρημον διελθόντες γῆν ἐμβάλλουσι τῇ Οὐννικῇ, κώμαις τε πολυανθρωποτάταις ἄγαν ἐντετυχηκότες πολλαῖς μέγα τέ τι λαφύρων περιεβάλλοντο χρῆμα καὶ ἀνθρώπων πολλοὺς ἔκτειναν, πλείστους δὲ καὶ ἡνδραποδίσαντο» (σ. 260, 24 - 261, 5). Ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡ περιγραφή δὲν περιέχει ἀκριβέστερον προσδιορισμὸν τῶν τόπων.

Ἡ γεωγραφικὴ ἐπονομασία «Ταυροσκυθικὴ» καὶ ἐπίσης ἡ ἐθνικὴ ἐπονομασία «Ταυροσκύθαι» ἔχουν εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγὰς καὶ εἰς τὸ ἔργον τοῦ Κιννάμου τὴν σημασίαν «ρωσσικὴ γῆ» καὶ «Ρῶσσοι»⁶. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς λέ-

³ Ὁ GY. PAULER, *A magyar nemzet története az Arpád-házi királyok alatt* (=Ἱστορία τοῦ οὐγγρικοῦ ἔθνους κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Ἀρπάδων) I. (Budapest 1899) 312, γράφει, ὅτι ὁ βυζαντινὸς στρατὸς εἰσέβαλε εἰς τὴν Τρανσυλβανίαν διὰ τοῦ στενοῦ τοῦ λεγομένου Törcsvár, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι μόνον ὑπόθεσις.

⁴ Εἰς τὸν Βατικανὸν ἑλληνικὸν κώδικα 163, εἰς τὸ κάλλιστον χειρόγραφον τοῦ Κιννάμου, εὐρίσκεται πανταχοῦ (ἔκδ. Bonn. 260, 22, 271, 14, 273, 8, 16, 274, 13) αὕτη ἡ μορφή, ἀντὶ «Λαπαρδᾶς» τῆς ἐκδόσεως Bonn. Bl. F. BABOS, *Adalékok Kinnamos szövegtörténetéhez* (=Symbolae ad historiam textus Cinnami) [Οὐγγροελληνικαὶ Μελέται 26], Budapest 1944, 12 - 13. Ἐπίσης «Λαπαρδᾶς» ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ ἔργον τοῦ Νικίτα Χωνιάτου (ἔκδ. Bonn) καὶ τοῦ Γεωργίου Ἀκροπολίτου (ἔκδ. Heisenberg).

⁵ Περὶ Ἰωάννου τοῦ Δούκα βλ. G. STADTMÜLLER, *Byzantinische Zeitschrift*, 34 (1934) 356 - 358.

⁶ *Ταυροσκύθαι* KINNAMOS 232, 5, 234, 23, 242, 17, 246, 22, 250, 1. *Ταυροσκυθίς* 262, 8. *Ταυροσκυθικὴ* 94, 12, 115, 16, 235, 4, 236, 19, 23. *πρὸς τῷ Ταύρῳ ἰδρυμένων... Σκυθῶν* 218, 7. *τῶν ἀμφὶ τῷ Ταύρῳ ἰδρυμένων ἐθνῶν* 199, 15. Πβ. V. G. VASILJEVSKIJ, *Trudy*, II (S. Peterburg 1912) 404 ἐπ., III (Petrograd 1915) CXXIV.

ξεως «*Ταυροσκυθική*» οἱ ἐρευνηταὶ ὑπέθεσαν, ὅτι ὁ βυζαντινὸς στρατὸς προ-
χώρησε διὰ τῆς πεδιάδος τῆς σημερινῆς Ρουμανίας καὶ εἰσέβαλε εἰς τὴν οὐγγρι-
κὴν γῆν δι' ἐνὸς τῶν βορειοανατολικῶν στενῶν τῶν Καρπαθίων⁷. Ἀλλὰ τὸ ἀνώ-
νυμον ποίημα μᾶς διέσωσε τὸν τόπον τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ στρατοῦ. Ἀναγι-
νώσκομεν δηλαδὴ ἐκεῖ, ὅτι ὁ Μανουήλ (στ. 20 - 22) :

*Ἰστρον διελθεῖν⁸ ἐκ Βιδίνης προτρέπει
κάκειθεν εἰς γῆν εἰσβαλόντας Παιόνων
πληθὺν δορυάλωτον αὐτῶν ἐλκύσαι.*

Ἐὰν ὁ βυζαντινὸς στρατὸς διέβη τὸν Δούναβιν ἀπὸ τὴν Βιδίνην, ἔπρεπε
νὰ φθάσῃ εἰς τὸ ὑποθετικὸν βορειοανατολικὸν μέρος τῶν Καρπαθίων παρακάμ-
πτων τὰ Καρπάθια, καὶ δὴ μετὰ πορείαν περίπου 600 χιλιομέτρων, ὅπερ ἀπί-
θανον. Κατὰ τὴν γνώμην μας ἡ ἔκφρασις «*ἄνωθ' ἐν ποθεν*» δὲν ἀναφέρεται εἰς
τὴν γεωγραφικὴν θέσιν, ἀλλὰ θέλει νὰ εἴπῃ «ἀπὸ τὰ ὑψώματα» (δηλαδὴ τῶν
Καρπαθίων) καὶ ἡ ἔκφρασις «*οἱ προσοικοῦντες τὴν Ταυροσκυθικὴν Οὐννοι*»
ἤμπορεῖ νὰ συσχετισθῇ γενικῶς μὲ τοὺς Οὐγγρους κατοίκους τῆς Τρανσυλβανίας.
Λοιπὸν εἶναι πιθανόν, ὅτι ὁ βυζαντινὸς στρατὸς, ἐπειδὴ ἀνεχώρησε ἀπὸ τὴν
Βιδίνην καὶ διεπέρασε τὸν Δούναβιν, εἰσέβαλε εἰς τὴν Τρανσυλβανίαν, καθὼς
καὶ πρὶν, δι' ἐνὸς τῶν στενῶν τῶν νοτίων Καρπαθίων. Ἐκεῖ, εἰς ἄγνωστον τό-
πον, μετὰ τὴν νίκην ὁ Ἰωάννης Δούκας ἔστησε τὸν χαλκοῦν σταυρόν, τὸ ἐπί-
γραμμα τοῦ ὁποίου ἐξήμνησε τὸν θρίαμβον τοῦ στρατοῦ τοῦ Μανουήλ⁹. Ἀξιο-
σημεῖωτον, ὅτι τὸ θριαμβευτικὸν ἐπίθετον τοῦ αὐτοκράτορος «*Οὐγγρικός*» ἀπαντᾷ
τὸ πρῶτον ἀκριβῶς εἰς ἐκεῖνο τὸ ἡδικτόν του, τὸ ὁποῖον χρονολογεῖται ἀπὸ
τοῦ ἔτους 1166¹⁰.

⁷ Ο Κ GROT, *Iz istorii Ugry i slavyanstva v XII vjekje* (Varsava 1889) 360, νομίζει,
ὅτι ἡ ἐκστρατεία κατηυθύνθη διὰ μέσου τῆς σημερινῆς Μολδαβίας, Μπουκοβίνας καὶ βο-
ρείας Τρανσυλβανίας. Κατὰ τὸν PAULER, ἐνθ' ἀν. 312, ὁ στρατὸς τοῦ Ἰωάννου Δούκα εἰσέ-
δυσε διὰ τοῦ στενοῦ τοῦ λεγομένου Βοργό, ὁ δὲ STADTMÜLLER, ἐνθ' ἀν. 357, ἰσχυρίζεται,
ὅτι ὁ στρατὸς ἀνεχώρησε ἀπὸ τὴν Μαύρην Θάλασσαν καὶ εἰσέβαλε εἰς τὴν οὐγγρο-γαλιτζια-
κὴν συνοριακὴν περιοχὴν διὰ τῆς Μολδαβίας. Νεωστὶ ὁ Μ. Μ. FREJDEBERG, *Vizantijskij*
Vremennik 16 (1959) 39, γράφει, ὅτι ἔργον τοῦ στρατοῦ τοῦ Ἰωάννου Δούκα ἦτο νὰ εἰσδύσῃ
εἰς τὸ ἔδαφος τῆς Οὐγγαρίας διὰ τῆς Ρωσσίας(?).

⁸ Εἰς τὴν ἐκδοσὶν τοῦ Λάμπρου εὐρίσκεται ἐσφαλμένως «*προελθεῖν*» ἀντὶ τοῦ «*διελθεῖν*»,
τὸ ὁποῖον ἀναγινώσκεται εἰς τὸ φ. 182α τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικος 524. Ὡσαύτως εἰς τὸν στ.
25 τοῦ ποιήματος ἡ λέξις «*στέφει*» πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς «*στίφει*» τοῦ κώδικος.

⁹ Ο F. CHALANDON, *Les Comnènes, II. Jean Comnène (1118-1143) et Manuel Comnène*
(1143 - 1180), Paris 1912, 487, σημ. 4, ἐσφαλμένως γράφει, ὅτι τὸν σταυρόν ἔστησεν ὁ Βατά-
τζης. Ὁ Κίνναμος ἀποδίδει αὐτὸ εἰς τοὺς στρατηγούς τοῦ στρατοῦ, ὁ δὲ συγγραφεὺς τοῦ ἀνώ-
νυμου ποιήματος (στ. 5 - 7) κατ' εὐθείαν εἰς Ἰωάννην τὸν Δούκαν.

¹⁰ Ι. ZEPOS - P. ZEPOS, *Jus Graecoromanum*, I. (Ἀθήναι 1930) 410.

2. Τὸ χρυσοῦν «πατέλιον».

Ἐπίσης εἰς τὸν μνημονευθέντα Μαρκιανὸν κώδικα 524 μᾶς διεσώθησαν δύο ἄλλα ἀνώνυμα ποιήματα. Τὸ πρῶτον ἔχει τὴν ἐπιγραφὴν: «Ἐπὶ πατελίῳ χρυσοῦ γεγονότι παρὰ τοῦ σεβαστοῦ τοῦ Καλαμάνου καὶ δοθέντι τῷ ἁγίῳ ἡμῶν βασιλεῖ [ἔχοντι] εἰκονισμένα διάφορα κατὰ [βαρβάρων;] τρόπαια»¹¹. Ὁ Λάμπρος ἔχει δημοσιεύσει μόνον μερικὰς λέξεις τῶν τριῶν στίχων τοῦ ποιήματος, τὸ ὁποῖον εἶχε ἐν ὅλῳ 22 στίχους, προφανῶς διότι αἱ ἄλλαι λέξεις εἶναι δυσανάγνωστοι. Τὸ δεύτερον ποίημα ἔχει τὴν ἐπιγραφὴν: «Ἐπὶ πατελίῳ χρυσοῦ, ἐν ᾧ εἰκονίσθησαν τὰ κατὰ τὴν Οὐγγρίαν τρόπαια τοῦ βασιλέως»¹². Εἰς τοὺς 8 στίχους τοῦ ποιήματος αὐτοῦ ἀνευρίσκονται αἱ ὀλίγαι λέξεις τοῦ πρώτου ποιήματος. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι τὸ πρῶτον ποίημα ἀπετέλει ἐκτενεστέραν παραλλαγὴν τοῦ δευτέρου.

Καθὼς καταφαίνεται ἀπὸ τὰς ἐπιγραφὰς τῶν δύο ποιημάτων καὶ ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ δευτέρου, πρόκειται περὶ χρυσοῦ «πατελίον», τὸ ὁποῖον ἐδώρησεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ «ὁ σεβαστὸς Καλαμάνος», τουτέστιν «σεβαστὸς Δουκόπαις Καλαμάνος ἐκ παιονικῶν ῥιζωμάτων» (στ. 4 - 5).

Ἡ προσωπικότης τοῦ δωρητοῦ εἶναι ἀπὸ τὰς βυζαντινὰς πηγὰς γνωστή¹³. Ὁ Καλαμάνος ἦτο υἱὸς τοῦ Οὐγγρου πρίγκιπος Βορίση, ὁ ὁποῖος διέτριβεν εἰς τὴν βυζαντινὴν αὐλὴν καὶ ἐνυμφεύθη βυζαντινὴν πριγκίπισσαν. Ὁ Καλαμάνος ἔλαβε εἰς τὸ Βυζάντιον τὸ ὄνομα «Κωνσταντῖνος» καὶ τὸ ἀξίωμα σεβαστοῦ καὶ ἀπὸ τοῦ 1163 μέχρι τοῦ 1175 ἦτο δούξ τῆς Κιλικίας. Τὸ ὄνομά του ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸν μολυβδόβουλλον, ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ ἑξῆς: «Σφραγὶς σεβαστοῦ δούκα τοῦ Καλαμάνου»¹⁴. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ δευτέρου ποιήματος ὀνομάζει τὸ χρυσοῦν «πατέλιον» «Δουκικὸν δῶρον» (στ. 8). Ἄρα ὁ Καλαμάνος τὸ ἐδώρησεν εἰς τὸν Μανουήλ, ὅταν ἦτο δούξ εἰς τὴν Κιλικίαν.

Κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ δευτέρου ποιήματος τὸ χρυσοῦν «πατέλιον» εἰκόνιζε τὸν ποταμὸν Δούναβιν καὶ τὰς ἐκεῖ «μυριανδραγαθίας» τοῦ Μανουήλ. Εἶναι γνωστόν, ὅτι τὰ μεγαλουργήματα τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων συχνάκις ἀπεικονίσθησαν εἰς διάφορα καλλιτεχνικὰ μνημεῖα. Π.χ. εἰς τὸ ἀνάκτορον

¹¹ Ἐκδοσις ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, ἐνθ' ἀν. 129 - 130, Ν° 115. Δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἀντὶ τῆς συμπληρώσεως τοῦ Λάμπρου «βαρβάρων» εἰς τὸ πρωτότυπον ἦτο «τοὺς Οὐγγρους» ἢ «τὴν Οὐγγρίαν».

¹² Ἐκδοσις ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, ἐνθ' ἀν. 175, Ν° 330.

¹³ KINNAMOS, 216, 3 - 5, 286, 10 - 12. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, ἔκδ. Bonn. 183, 1 - 25' πβ. CHALANDON, ἐνθ' ἀν. 413, 525 - 528, 530, 533, GY. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, II. (Berlin 1958²) 146 - 147.

¹⁴ V. LAURENT, Ἑλληνικά 6 (1933) 84, Ν° 439 καὶ 7 (1934) 297 - 298, Ν° 671. BL. G. SCHLUMBERGER, *Un sceau de plomb au nom d'un prince de la famille royale de Hongrie au XIIe siècle au service de l'empire byzantin en Asie*, *Revue des Études Grecques* 32 (1919) 490 - 494.

τῶν Βλαχερνῶν μεγαλοπρεπῇ ψηφιδωτᾷ παρουσίαζαν τὰ ἀνδραγαθήματα τοῦ Μανουήλ¹⁵. Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ 524 μᾶς διέσωσε ποιήματα, τὰ ὅποια μνημονεύουν διάφορα καλλιτεχνικὰ ἀντικείμενα, εἰς τὰ ὅποια ἦσαν ἀπεικονισμένοι οἱ θρίαμβοι τοῦ Μανουήλ¹⁶. Τοιοῦτον ἦτο καὶ τὸ δῶρον τοῦ Καλαμάνου, τὸ χρυσοῦν «πατέλιον».

3. Τὸ ἄγαλμα τῆς Οὐγγρίσης.

Ὁ ἱστοριογράφος Νικήτας Χωνιάτης ἔχει καταγράψει περίεργον ἐπεισόδιον σχετιζόμενον μὲ τὴν τελευταίαν οὐγγρικὴν ἐκστρατείαν τοῦ αὐτοκράτορος Μανουήλ τὴν γενομένην κατὰ τὸ ἔτος 1167¹⁷. Ὅταν ὁ βασιλεὺς διέμενε εἰς τὴν Σαρδικὴν, ὅπου συνηθροίζετο ὁ στρατὸς του, ἐπληροφορήθη, ὅτι εἰς τὴν πρωτεύουσιν συνέβη θαυμάσιον γεγονός. Ἀπὸ τὰ εἰς τὴν δυτικὴν ἀψίδα τοῦ Κωνσταντιναικοῦ Φόρου εὗρισκόμενα δύο γυναικόμορφα χαλκᾶ ἀγάλματα τὸ «Ρωμαία» ὀνομαζόμενον κατέπεσε, τὸ δὲ «Οὐγγρισσα» λεγόμενον ἔμεινε ὄρθιον. Ὁ Μανουήλ, ἅμα ἔλαβε τὴν εἶδησιν, ἀμέσως διέταξε νὰ ἐπανορθωθῇ τὸ ἄγαλμα τῆς Ρωμαίας, τὸ δὲ τῆς Οὐγγρίσης νὰ καταρριφθῇ. Ἐνόμισε δηλαδὴ — προσθέτει ὁ Νικήτας Χωνιάτης —, ὅτι διὰ τῆς ἀντιστροφῆς ταύτης γίνεται δυνατὸν νὰ ἐπηρεάσῃ τὰ πράγματα, δηλαδὴ ν' ἀνορθώσῃ τὰ τῶν Ρωμαίων καὶ νὰ καταστρέψῃ τὰ τῶν Παιόνων (= Οὐγγρων).

Τὰ δύο αὐτὰ ἀγάλματα δὲν μνημονεύονται εἰς ἄλλας πηγάς, εἶναι ὅμως γνωστόν, ὅτι τὸν Κωνσταντιναικὸν Φόρον ἐστόλιζαν πολλὰ ἀγάλματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ περίφημον ἄγαλμα τῆς Τύχης¹⁸. Εἶναι ἐπίσης γνωστόν, ὅτι αἱ ρωμαϊκαὶ ἐπαρχίαι καὶ τὰ βάρβαρα ἔθνη ἀπεικονίζοντο συνήθως διὰ ἀγαλμάτων ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἀκόμη. Π.χ. μνημονεύεται, ὅτι κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Νέρωνος πρὸ τοῦ θεάτρου τοῦ Πομπηίου ὑπῆρξαν ἀγάλματα ξένων λαῶν¹⁹. Καθὼς τὸ μαρτυροῦν οἱ πανηγυρικοὶ τῶν συγχρόνων ρητόρων, ἡ βυζαντινὴ αὐλὴ ἐθεώρησε καὶ τοὺς Οὐγγρους ὡς ὑπόδουλον λαόν. Οὕτως ἐξηγεῖται, ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς πρωτεύουσας ἐπωνόμασαν τὸ ἐν λόγῳ ἄγαλμα *Οὐγγρισσαν*, θεωροῦντες τοῦτο ὡς τὸ σωματοποιηθὲν σύμβολον τοῦ θριαμβικοῦ ἐπιθέτου «Οὐγγρικός» τοῦ βασιλέως.

¹⁵ ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ 269, 1-6^ο πβ. Α. GRABAR, *L'empereur dans l'art byzantin* (Paris 1936) 40.

¹⁶ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ἐνθ' ἀν. 37-38, Ν^ο 72, 148-149, Ν^ο 224, 172, Ν^ο 315, 176-177, Ν^ο 333.

¹⁷ ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ 196, 1-197, 1. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΚΟΥΤΑΡΙΩΤΗΣ, ἔκδοσις Κ. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* VII. (Venetia - Paris 1894) 268, 20-30^ο πβ. GY. PAULER, ἐνθ' ἀν. 313. I. DUJČEV, *Appunti di storia bizantino-bulgara I. La leggenda bizantina della morte del re bulgaro Simeone*, Studi Bizantini e Neoeellenici 4 (1935) 129-133, βλ. 131.

¹⁸ *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, rec. Th. Preger (Lipsiae 1901-1907) I. 30-31, 158-159, 160, II. 204-206^ο πβ. R. JANIN, *Constantinople byzantine* (Paris 1950) 67-69.

¹⁹ SUETONIUS, *De vita Caesarum* VI. Nero 46.

Εἰς τὴν ζωὴν τῶν Βυζαντινῶν γενικῶς μεγάλον ὄλον ἔπαιζαν αἱ δεισιδαιμονίαι καὶ ὁ Μανουὴλ ὁ ἴδιος ἔδιδε πίστιν εἰς τὴν μαντείαν, ἀστρολογίαν καὶ μαγείαν²⁰. Εἶναι λοιπὸν εὐνόητον, ὅτι κατὰ τὰς πολεμικὰς προετοιμασίας ἐθεώρησε τὴν κατάπτωσιν τοῦ ἀγάλματος τῆς Ρωμαίας ὡς ἀπαίσιον προμήνυμα. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν δεισιδαίμονα δοξασίαν, ὅτι μεταξὺ τοῦ ἀγάλματος καὶ τοῦ προσώπου, τὸ ὁποῖον ἀπεικονίζεται, ὑπάρχει μυστικὴ μαγικὴ συνάφεια καὶ ὅτι ἡ τύχη ἑνὸς προσώπου, μᾶς πόλεως ἢ ἑνὸς λαοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν τύχην τοῦ «στοιχειωμένου» ἀγάλματος, τὸ ὁποῖον ἡμπορεῖ νὰ ἐξασκήσῃ αἰσίαν ἢ ἀπαισίαν ἐπίδρασιν, δυνάμεθα ν' ἀναφέρωμεν πολλὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν καὶ βυζαντινὴν ἐποχὴν. Διὰ νὰ διαφωτίσωμεν τὴν ἱστορίαν τὴν σχετιζομένην μὲ τὴν Ρωμαίαν καὶ τὴν Οὐγγρῖσαν, ἃς ἐξετάσωμεν τὰς σχετικὰς κυριωτέρας πληροφορίας τῶν βυζαντινῶν πηγῶν²¹.

Τὴν δεισιδαίμονα πίστιν, ὅτι τὸ ἄγαλμα εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκρούσῃ τὴν ἐχθρικὴν ἐπίθεσιν, μᾶς δεικνύει τὸ περίφημον ἄγαλμα τοῦ βασιλέως Ἰουστινιανοῦ ἐρίππου τὸ τοποθετηθὲν εἰς τὸν Αὐγουσταῖον Φόρον, τὸ ὁποῖον εἶχε καταφανῇ ἀποτρεπτικὸν χαρακτῆρα. Κατὰ τὴν σύγχρονον περιγραφὴν, ὁ αὐτοκράτωρ ἐκράτει εἰς τὴν ἀριστερὰν χεῖρά του τὴν σταυροφόρον σφαῖραν, δηλαδὴ τὸ σύμβολον τῆς κοσμοκρατορίας, τὴν δὲ δεξιάν του χεῖρα μὲ ἀνοικτοὺς δακτύλους ἐξέτεινε πρὸς τὴν Ἀνατολὴν κελύων τοὺς ἐκεῖ βαρβάρους, τουτέστι τοὺς Πέρσας, νὰ μένουν ἥσυχοι²².

Οἱ Βυζαντινοὶ ἐνόμιζαν, ὅτι ἡ κατάπτωσις ἀγάλματος εἶναι ὀλέθριος οἰωνὸς καὶ σημαίνει τὴν καταστροφὴν τοῦ μετὰ τούτου ταυτισθέντος προσώπου. Κατὰ τὴν βασιλείαν Μιχαὴλ Γ', συνεπεία τοῦ σεισμοῦ τοῦ ἔτους 864, εἰς τὴν συνοικίαν τῆς πρωτευούσης τὴν «Δεύτερον» ὀνομαζομένην ἐν ἄγαλμα κατέπεσε ἀπὸ τὴν βάσιν του. Κατὰ τὴν ἐξήγησιν Λέοντος τοῦ Φιλοσόφου τὸ γεγονός τοῦτο προεσήμανε τὸν θάνατον τοῦ μετὰ τὸν βασιλέα «δευτέρου» προσώπου, δηλαδὴ τοῦ καίσαρος Βάρδα, ὁ ὁποῖος ἐν ἔτος ὕστερον ἐσκοτώθη πράγματι²³. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α' (1081 - 1118) ἡ θύελλα κατέρριψε τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος, τὸ ὁποῖον εὗρίσκετο εἰς τὸν Κωνσταντιναικὸν

²⁰ Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, Α' II. (Ἀθῆναι 1948) 122 - 276, βλ. 126. R. GUILLAND, *Le droit divin à Byzance*, *Eos* 42 (1947) 142 - 168, βλ. 160 - 168 = *Études byzantines* (Paris 1959) 225 - 232, A. DUCCELLIER, *Les Byzantins* (Paris 1963) 46 - 53.

²¹ GUILLAND, ἐνθ' ἂν., ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, ἐνθ' ἂν. 237 - 239, ДУЖЕВ, ἐνθ' ἂν. 129 - 133. A. I. KIRPICNIKOV, *Čudesnija statui v Konstantinopolje*, *Ljetopis Ist. - fil. Obsčestva pri Imp. Novorossijskom Universitetje* IV. Vizantijskoje otdjelenije II. Odessa 1894. 23 - 47.

²² ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *De aedificiis* I. 2, ed. Haury 17, 27 - 18, 14. *Scriptores originum Constantinopolitanarum* II. 159, 3 - 17' πβ. KIRPICNIKOV, ἐνθ' ἂν. 35 - 36.

²³ ΓΕΝΕΣΙΟΣ, ἔκδ. Bonn. 105, 11 - 18. GEORGIUS CONTINUATUS, ἔκδ. Istrin 12, 10-14. THEOPHANES CONTINUATUS, ἔκδ. Bonn. 196, 20 - 197, 5. ΣΚΥΛΙΤΣΗΣ - ΚΕΔΡΗΝΟΣ, ἔκδ. Bonn. 173, 14 - 21.

Φόρον καὶ ὠνομάζετο ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς πρωτευούσης «Ἀνθήλιος». Τὸ πλῆθος ἐθεώρησε τὸ συμβὰν τοῦτο ὡς ἀπαίσιον οἰωνὸν καὶ ἐψιθύρισε, ὅτι προμηνύει τὸν θάνατον τοῦ βασιλέως²⁴.

Οἱ Βυζαντινοὶ συχνάκις προσεπάθησαν νὰ διαφυλάξουν τὸ ἄγαλμα ἄβλαβές διὰ ν' ἀσφαλίσουν τὴν αἰσίαν μαγικὴν του ἐπίδρασιν, δηλαδὴ τὴν εὐμερίαν τοῦ μετὰ τοῦ ἀγάλματος ταυτισθέντος προσώπου. Τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρον (912 - 913) οἱ μάγοι κατέπεισαν, ὅτι τὸ εἰς τὸ Ἱπποδρόμιον ἱστάμενον χαλκοῦν ἄγαλμα συὸς (καταφανῶς τοῦ Καλυδωνίου συὸς) εἶναι «στοιχεῖόν» του καὶ ὅτι ἡ ζωὴ του εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὸ ἄγαλμα τοῦτο. Δι' αὐτὸ ὁ βασιλεὺς συνεπλήρωσε τὰ ἑλλιπῆ μέλη τοῦ ἀγάλματος²⁵. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰσαάκιος Β' Ἀγγελος κατὰ τὴν δευτέραν βασιλείαν του (1203 - 1204), καθὼς συνεβούλευσαν οἱ ἀστρολόγοι, μετέφερε τὸ ἄγαλμα τοῦ Καλυδωνίου συὸς εἰς τὸ ἀνάκτορον, διότι ἐνόμιζε, ὅτι τοιοῦτοτρόπως ἡμπορεῖ νὰ δαμάσῃ τὸν λαὸν τῆς πρωτευούσης, ὁ ὁποῖος δίκην συὸς ἐλύσσησε²⁶.

Δύο διηγήσεις μαρτυροῦν τὴν δοξασίαν τῶν Βυζαντινῶν, καθ' ἣν, ἐὰν ἀποκρυφθῇ τὸ ἄγαλμα τὸ μετὰ τοῦ ἐχθροῦ ταυτισθέν, καθίσταται δυνατὸν ν' ἀποτραπῇ ἡ ἐπίθεσις τούτου. Δηλαδὴ κατὰ τὴν δεισιδαίμονα πίστιν τῶν τὸ ἀποκρυφθέν ἄγαλμα εἶχεν ἀποτρεπτικὴν δύναμιν. Κατὰ τὴν βασιλείαν Κωνσταντίνου Γ' εἰς τὸ ἔτος 421 ἀπὸ τὴν γῆν τῆς Θράκης ἐξωρύχθησαν τρεῖς ἀργυροὶ ἀνδριάντες, οἱ ὁποῖοι εἰκόνιζαν βαρβάρους βλέποντας μὲ δεδεμένας χεῖρας πρὸς βορρᾶν, δηλαδὴ πρὸς τὴν βαρβαρικὴν γῆν. Ἡ πηγὴ μας λέγει φανερώς, ὅτι αὐτοὶ οἱ ἀνδριάντες ἦσαν «τετελεσμένοι εἰς βαρβάρων ἀποκώλυσιν». Ἐπειδὴ δὲ αὐτοὶ ἀπεμακρύνθησαν ἀπὸ τὸν κρυψῶνά των, τρεῖς λαοί, ὁ εἷς κατόπιν τοῦ ἄλλου, Γότθοι, Οὔννοι καὶ Σαρμάται, εἰσέβαλαν εἰς τὴν Θράκην καὶ εἰς τὸ Ἰλλυρικόν²⁷. Οἱ Λατῖνοι οἱ λεηλατοῦντες τὴν Πόλιν κατὰ τὸ ἔτος 1204 ἀνεῦρον εἰς τὸν Φόρον Ταύρου ἄγαλμα ἐρίππου, τὸ ὁποῖον κατὰ γενικὴν γνώμην ἀπεικόνιζε τὸν Πήγασον καὶ τὸν Βελλεροφόντην. Ὅταν ἀπέκοψαν τὴν ὀπλὴν τοῦ ἵππου, ἤϋραν ἐκεῖ μικρὸν χαλκοῦν ἀνδριάντα, ὁ ὁποῖος ἦτο προσηλωμένος καὶ περιβεβλημένος μὲ μόλυβδον. Πολλοὶ ἐπίστευαν τότε, ὅτι τὸ ἀγαλμάτιον ἐξεικό- νιζε Βούλγαρον, ἄλλοι δὲ Λατῖνον, τουτέστι Βενέτικον²⁸. Προφανῶς οἱ Βυζαντινοὶ ἀπέδωσαν καὶ εἰς ταῦτα τὰ ἀποκρυφθέντα ἀγαλμάτια ἀποτρεπτικὴν δύναμιν.

²⁴ ANNA KOMNHNH, XII. 4, ἔκδ. Leib III. 66 - 67· πβ. GUILLAND, ἔνθ' ἀν. 167-168.

²⁵ GEORGIUS CONTINUATUS, ἔκδ. Bonn. 872, 20 - 873, 3, ἔκδ. Istrin 38, 14-18' (ΨΕΥΔΟ)-ΣΥΜΕΩΝ, ἔκδ. Bonn. 716, 21 - 717, 7. THEOPHANES CONTINUATUS 379, 12-17. ΣΚΥΛΙΤΣΗΣ - ΚΕΔΡΗΝΟΣ 276, 14 - 21. ΖΩΝΑΡΑΣ, ἔκδ. Bonn. III. 456, 14 - 457, 6· πβ. DUJCEV, ἔνθ' ἀν. 132, σημ. 5. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, ἔνθ' ἀν. 238· GUILLAND, ἔνθ' ἀν. 163 - 164.

²⁶ ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, 738. 5 - 11· πβ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, ἔνθ' ἀν. 238.

²⁷ ΟΛΥΜΠΙΟΔΩΡΟΣ, *Historici Graeci Minores*, ἔκδ. Dindorf I. 461, 1 - 25.

²⁸ ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, 848, 18 - 849, 14 - 857, 14 - 858, 18· πβ. ΚΙΡΠΙΣΝΙΚΟΝ, ἔνθ' ἀν. 47. DUJCEV, ἔνθ' ἀν. 131, ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, ἔνθ' ἀν. 238 - 239.

Ἐχομεν περισσότερα παραδείγματα, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν, ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ καταληφθέντες ἀπὸ δεισιδαίμονα φόβον ἐκολόβωσαν ἢ κατέστρεψαν τὰ μετὰ ἐχθρικοῦ προσώπου ταυτισθέντα ἀγάλματα διὰ ν' ἀποτρέψουν τὴν ὀλεθρίαν τῶν ἐπίδρασιν. Ὅταν τρεῖς ἀρχηγοὶ ἐνὸς βαρβάρου ἔθνους εἰσέβαλαν εἰς τὴν βυζαντινὴν γῆν, ὁ πατριάρχης Ἰωάννης ὁ τὴν φήμην ἔχων μάντεως καὶ γόητος, ἔδωσε τὴν συμβουλὴν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Θεόφιλον (829 - 842) ν' ἀποκόψη τὰς κεφαλὰς τοῦ τρικεφάλου χαλκοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἱπποδρομίου, τὰς ὁποίας ὁ πατριάρχης «κατὰ τινὰ στοιχειώσιν» ἐσχέτισε μὲ τοὺς ἀρχηγούς τῶν βαρβάρων. Ὁ βασιλεὺς συνεφώνησε καὶ προσέταξε τὴν ἀποκοπὴν τῶν κεφαλῶν. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νύκτος αὐτὸς οὗτος ὁ πατριάρχης μετέβη μετ' ἐκλεκτῶν ἀνθρώπων εἰς τὸ Ἱπποδρόμιον καὶ εἶπε «τοὺς στοιχειωτικὸν λόγους», «τὴν ἐνοῦσαν τοῖς ἄρχουσι δύναμιν εἰς τὸν ἀνδριάντα μεταγαγὼν ἢ μᾶλλον τὴν οὔσαν πρότερον ἐν τῷ ἀνδριάντι καταβαλὼν ἐκ τῆς τῶν στοιχειωσάντων δυνάμεως». Οἱ ἀνθρωποὶ τοῦ ἤρχισαν ἀμέσως νὰ ἐκτελοῦν τὸ ἔργον, ἀλλὰ κατάρθρωσαν ν' ἀποκόψουν μόνον δύο κεφαλὰς τοῦ ἀγάλματος· ἡ τρίτη κεφαλὴ δὲν ἀπεχωρίσθη ἀπὸ τὸ σῶμα ἐντελῶς. Κατὰ τὰς πηγὰς μας, συνεπεῖα τούτου μεταξὺ τῶν τριῶν ἀρχηγῶν τῶν βαρβάρων ἐξεργάγη πόλεμος. Ὁ εἷς ἐκ τούτων, ἂν καὶ ὁ ἴδιος ἐτραυματίσθη, ἀπέκοψε τὰς κεφαλὰς τῶν δύο ἄλλων καὶ τότε οἱ βάρβαροι τραπέντες ἐπέστρεψαν εἰς τὴν πατρίδα τῶν²⁹. Ὁ Μιχαὴλ Ραγγαβὲς κατὰ τὸ πρόσταγμα τοῦ βασιλέως Νικηφόρου Α' (802 - 811) ἀπέκοψε τὰς χεῖρας τοῦ ἀγάλματος τῆς Τύχης τοῦ εὐρισκομένου εἰς τὸν Κωνσταντιναικὸν Φόρον διὰ νὰ μὴ στασιάσουν οἱ δῆμοι κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος³⁰. Ἰωάννης ὁ ἀστρολόγος εἶπε εἰς τὸν βασιλέα Ρωμανὸν κατὰ τὸ ἔτος 927, ὅτι ὁ ἀνδριάς ὁ εὐρισκόμενος εἰς τὴν καμάραν τοῦ Ξηρολόφου εἶναι τοῦ Βουλγάρου ἡγεμόνος Συμεῶν καὶ ἐὰν ἀποκόψη τὴν κεφαλὴν του, τὴν ἰδίαν ὥραν ἀποθνήσκει ὁ Συμεῶν. Ὁ βασιλεὺς ἐδέχθη τὴν συμβουλὴν, προσέταξε τὴν νύκτα ν' ἀποκόψουν τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀνδριάντος καὶ ὁ Συμεῶν ἀπέθανε εἰς τὴν Βουλγαρίαν τὴν ἰδίαν ὥραν³¹. Ἡ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Γ' Ἀγγέλου (1195 - 1203) Εὐφροσύνη, ἡ ὁποία ἐπεδίεδετο εἰς τὴν μαγείαν καὶ μαντείαν, ἀπέκοψε τὸ ρύγχος τοῦ Καλυδωνίου συὸς τοῦ ἱσταμένου εἰς τὸ Ἱπποδρόμιον, ἐμαστίγωσε τὸν ἀνδριάντα τοῦ Ἡρακλέους, τὸ ἀριστούργημα τοῦ Λυσιμάχου, καὶ ἐκολόβωσε καὶ ἄλλα ἀγάλματα³². Κατὰ τὴν

²⁹ THEOPHANES CONTINUATUS 155, 5 - 156. 15, (ΨΕΥΔΟ -) ΣΥΜΕΩΝ 649, 20 - 650, 20. πβ. ΚΙΡΠΙΣΝΙΚΟΝ, ἔνθ' ἄν. 47. ДУЖЕВ, ἔνθ' ἄν. 130-131. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, ἔνθ' ἄν. 238, πίναξ Β' 3. GUILLAND. ἔνθ' ἄν. 164.

³⁰ *Scriptores originum Constantinopolitanarum* II. 205, 5 8. πβ. ΚΙΡΠΙΣΝΙΚΟΝ, ἔνθ' ἄν. 31.

³¹ THEOPHANES CONTINUATUS 411, 17 - 412, 2. (ΨΕΥΔΟ -) ΣΥΜΕΩΝ 740, 4 - 10. ΣΚΥΛΙΤΗΣ - ΚΕΔΡΗΝΟΣ 308, 1 - 8. ΖΩΝΑΡΑΣ III. 473, 7 - 15' πβ. ДУЖЕВ, ἔνθ' ἄν. 129. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, ἔνθ' ἄν. 238.

³² ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, 687, 16 - 688, 9' πβ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, ἔνθ' ἄν. 238, GUILLAND, ἔνθ' ἄν. 164.

βασίλειαν Ἰσαακίου Β' Ἀγγέλου (1203 - 1204) ὁ ὄχλος διέρρηξε τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς εἰς τὸν Κωνσταντινιакὸν Φόρον, διότι ἐνόμισε, ὅτι «ἐστοιχειώθη» πρὸς χάριν τῶν δυτικῶν στρατευμάτων³³. Κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸ ἔτος 1204 οἱ Λατῖνοι κατέστρεψαν τὰ «στοιχειώδη» ἀγάλματα, τὰ ὅποια οἱ Βυζαντινοὶ ἔστησαν εἰς τὰ τείχη τῆς πόλεως διὰ ν' ἀποκρούσουν τὰς ἐχθρικὰς ἐφοδούς³⁴.

Ἐὰν ἐξετάσωμεν τὴν ἱστορίαν τῆς Ρωμαίας καὶ τῆς Οὐγγαρίας διαφωτισθεῖσαν ἀπὸ τὰ παραδείγματα, τὰ ὅποια ἀνεφέραμεν, ἀνευρίσκομεν σχεδὸν ὅλα τὰ στοιχεῖα τῶν δεισιδαιμόνων πίστεων τῶν σχετιζομένων μὲ τὰ ἀγάλματα. Τὴν βᾶσιν ἀποτελεῖ ἡ δοξασία, καθ' ἣν ἡ τύχη τοῦ ἀγάλματος καὶ τοῦ ἀπεικονισμένου προσώπου ἢ λαοῦ εἶναι μαγικῶς — καθὼς ἀναγινώσκομεν εἰς τὰς πηγὰς συχνάκις «κατὰ στοιχείωσιν» — συνδεδεμένη. Φυσικὴ δύναμις καταρρίπτει τὸ ἐν ἄγαλμα, ὅπερ θεωρεῖται διὰ τὴν τύχην τοῦ μετὰ τούτου ταυτισθέντος λαοῦ ὡς ἀπαίσιος οἰωνός, ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος πιστεύων, ὅτι ἡ ἐπέμβασίς του ἡμπορεῖ νὰ ἐξουδετερώσῃ τὴν ὀλεθρίαν ἐπίδρασιν τοῦ συμβάντος, ἐπανορθώνει τὸ ἄγαλμα διὰ ν' ἀσφάλισῃ τοιουτοτρόπως τὴν εὐημερίαν τοῦ μετ' αὐτοῦ ταυτισθέντος λαοῦ, τὸ δὲ ἄλλο ἄγαλμα καταρρίπτει διὰ τῆς βίας νομίζων, ὅτι ἡμπορεῖ τοιουτοτρόπως νὰ καταστρέψῃ τὸν μετὰ τούτου ταυτισθέντα λαόν.

Ἀλλὰ τὰ ἐκτεθέντα εἶναι ἄξια προσοχῆς καὶ ἀπὸ γενικωτέρας ἀπόψεως. Καθὼς ἐξέθεσα καὶ ἀλλαχοῦ³⁵, καὶ εἰς τὴν ζωὴν τῶν βυζαντινῶν μυθικῶν παραδόσεων παρατηροῦνται δύο παράγοντες προσδιορίζοντες τὴν ἀνάπτυξιν, δηλαδὴ ἡ ἐπιβίωσις (survival) καὶ ἡ ἀναβίωσις (revival) διαφόρων κατὰ μέρος ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα κληρονομηθέντων στοιχείων. Τὸ ἴδιον φαινόμενον βλέπομεν καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν δεισιδαιμόνων πίστεων, αἱ ὅποια διατηροῦμεν διὰ τῆς παραδόσεως καὶ συμφώνως πρὸς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἀνανεοῦμεν καὶ ζωογονοῦμεν γεννοῦν διαφόρους νέας παραλλαγάς.

Βουδαπέστη

GYULA MORAVCSIK

³³ ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, 738, 12 - 15, 740, 6 - 10· πβ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, ἐνθ' ἀν. 238. GUIL-
LAND, ἐνθ' ἀν. 166.

³⁴ ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, 848, 13 - 18.

³⁵ GY. MORAVCSIK, *Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I.*, Dumbarton Oaks
Papers 15 (1961) 59 - 126.

LES VÊPRES SICILIENNES ET LA DÉVALUATION DE L'HYPERPÈRE

Σικελοὶ δὲ τῆς λοιπῆς ἰσχύος ἐκείνου ὡς οὐδὲν οὔσης καταφρονήσαντες, αἶρειν ἐτόλμησαν ὄπλα καὶ τῆς δουλείας ἐαντιὸς ἀνείναι· ὥστ' εἰ λέγοιμι καὶ τὴν νῦν ἐκείνων ἐλευθερίαν Θεὸν μὲν παρασκευάσαι, δι' ἡμῶν δὲ παρασκευάσαι τῇ ἀληθείᾳ συμβαίοντα λέγοιμι.

Autobiographie de Michel Paléologue, n. IX.

Édition plus abordable maintenant de H. Grégoire, dans *Byzantion* 29-30 (1959-60) p. 461.

Les Vêpres Siciliennes¹ marquent un tournant décisif de l'Histoire byzantine à la fin du XIIIe siècle. Elles ont sauvé l'empire renaissant d'un danger mortel, sinon d'une ruine totale. Le but de cette communication est de montrer que ce succès fut chèrement payé dans toute l'acception du terme et qu'il se solda par un nouveau fléchissement de la monnaie d'or, prélude à l'effondrement dont la politique imprévoyante d'Andronic II et de ses successeurs devait précipiter le cours.

1. Le précédent de 1269/70.

Le fait essentiel qui conditionne la solution du problème que nous allons débattre est énoncé dans un passage, fort connu et souvent cité, de Georges Pachymère². En voici la teneur d'après le texte révisé sur la tradition manuscrite :

Ἐπὶ Ἰωάννου τοῦ Δούκα τὸ² δέμοιρον τοῦ ταλάντου τῶν νομισμάτων χρυσὸς ἦν ἀπεφθός· ὁ δὲ καὶ ὁ ἐξ ἐκείνου διετήρει. Ὑστερον δὲ³ ἐπὶ Μιχαήλ, τῆς Πόλεως ἀλούσης, διὰ τὰς τότε κατ' ἀνάγκην δόσεις, καὶ

¹ Un ouvrage entier vient d'être consacré à cet événement. Cf. ST. RUNCIMAN, *The Sicilian Vespers. A history of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century*, Cambridge, University Press. 1958. Pp. 356. On devra s'y référer pour le cadre général des rapports siculo-byzantins que je n'ai pas à reconstituer ici. Une autre étude du même auteur (voir ci-dessous la note 10) nous retiendra davantage. On devra aussi tenir grand compte de cet autre ouvrage : D. J. GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, Cambridge, Mass. 1959, p. 335-367.

² G. PACHYMER., *De Andronico Palaeologo* VI, 8 ; éd. Bonn, II, p. 493, 494. On sait que ce texte a donné lieu à un contresens dont les historiens et les numismates les plus réputés ont été victimes et qui faisait de Michel Paléologue, après Nicéphore Botaniatè, le faux - monnayeur le plus insigne de toute l'histoire byzantine. Le vrai sens du passage et sa portée ont été nettement définis par D. A. ZAKYTHINOS, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*. Athènes, 1948, p. 8-10. A remarquer à propos de la note 5 (page 6) que I. Svoronos ne corrige nullement le texte de Pachymère.

μαῖλλον πρὸς Ἱταλοῦς, μετεγεγράφατο μὲν τὰ τῶν παλαιῶν σημείων ⁴,
τῆς Πόλεως χαραττομένης ὀπισθεν, καθυφίετο δὲ καὶ παρὰ κεράτιον ⁵
τὸ ἐκ χρυσοῦ νομιζόμενον, ὥς πεντεκαίδεκα πρὸς θ' ⁶ τὰ εἴκοσι τέσ-
σαρα γίνεσθαι. Μεταλλάξαντος δ' ἐκείνου, πρότερον μὲν εἰς ⁷ ιδ' περιέ-
στη πρὸς δέκα, νῦν ⁸ δὲ ἀλλὰ καὶ ἐφ' ἡμισείας τὸ ἄπεφθον καταμίννται.

A = cod. Vat. Barber. gr. 199 B = cod. Vat. Barber. gr. 204

C = cod. Monac. gr. 442 P = éd. Poussines (Bonn).

1 ἐκισιβδήλευεν (sic) C, ἐκισβδηλεύετο P. - 2 τὸν ABC. - 3 δ' ἐπὶ B.

4 σημῶν (sic) ABC, glosé dans le cod. Paris. 1723 par σφραγίδων.

5 παρακεράτιον A. - 6 πρὸς θ' tous les codd., omet P. - 7 εἰ C. - 8 νυν B.

«Voire, il (Andronic II) altéra jusqu'au nomisma par nécessité. Antérieurement, sous Jean Doucas, les deux tiers des nomisma composant le talent étaient d'or fin, et ce titre, son successeur l'avait conservé. Mais plus tard, au temps de Michel, quand la Ville eut été prise, à cause des libéralités que ce monarque fut obligé de faire aux Italiens, les anciens types furent modifiés, (l'image de) la Ville fut gravée au revers et le titre usuel de l'or abaissé d'un carat, en sorte que les 24 (carats) n'en firent plus que quinze contre neuf (d'alliage). Puis, quand ce prince fut mort, ils tombèrent à quatorze contre dix (d'alliage). Mais, à présent, c'est même de moitié que l'or fin est diminué».

Ce texte, écrit en 1308, évoque³ trois dévaluations dont la première aurait eu lieu sous Michel Paléologue, dont les deux autres seraient survenues au cours du quart de siècle qui suivit la mort de ce monarque. Considérons la première. Il nous est simplement dit qu'elle est postérieure à la reprise de Constantinople sur les latins (1261). En réalité, l'événement est à placer sensiblement plus tard. Puisqu'il eut pour cause les libéralités faites aux occidentaux et que celles-ci ne furent consenties que pour parer à un grand danger en se gagnant des alliés, on le situera, sans crainte de se tromper, après la bataille de Bénévent (26 février 1266), lorsque Charles d'Anjou, créé roi de Sicile, commença à regarder du côté de l'Orient, et après le traité de Viterbe (24 et 27 mai 1267) qui réunit dans une première coalition les forces jusque là incohérentes des puissances intéressées à la restauration de l'empire latin de Constantinople.

Cependant, si cette alliance lui causa effectivement quelque alarme, Michel VIII n'eut à craindre le pire qu'après la défaite de Conradin à Taglia-

³ Cf. I. N. SVORONOS, Βυζαντινὰ νομισματικά ζητήματα, dans *Journal International d'Archéologie Numismatique*, II, 1899, p. 347, 348.

cozzo (28 août 1268) et la mort, survenue le 28 novembre suivant, de Clément IV⁴. Le décès de ce pontife ouvrit en effet une vacance de trois longues années pendant laquelle le Sacré Collège eut le gouvernement de l'Église.

Charles d'Anjou, ayant réussi à bloquer l'élection d'un nouveau pontife, put s'abandonner sans contrainte à ses préparatifs de conquête en Orient. Les cardinaux, qui ne pouvaient se résoudre à se donner un chef, étaient d'autre part divisés en ce qui concerne l'attitude à observer à l'égard des avances byzantines en vue de l'Unité de l'Église. Or c'est à leur tribunal que saint Louis, roi de France, choisi par Michel VIII comme arbitre dans le conflit qui l'opposait à son frère, renvoyait les grecs dont nos Éminences incriminaient la déloyauté et les faux-fuyants. Leurs préventions risquaient de faire le jeu du roi de Sicile. Le basileus décida de les gagner en les traitant par l'argent. Il s'établit en effet alors un fréquent va-et-vient entre l'Occident et la Cour byzantine⁵. Situation que traduit à la lettre cet autre propos de G. Pachymère: *Ταῦτά τε συχνάκις διεμήννε καὶ χρυσὸν πέμπων καὶ ἀποδίδωναι*⁶. "Ces considérations, (Michel VIII) les fit notifier souventes fois, en les accompagnant d'envois d'or aux cardinaux". C'est en conséquence durant cette période, antérieurement à l'élection de Grégoire X (1er septembre 1271) dont le dévouement aux Grecs⁷ rendra superflu ces dispensieuses libéralités, que le Trésor impérial se vida assez de son or pour provoquer un premier abaissement du nomisma.

Cette conclusion est confirmée par l'examen de documents contemporains, qui marquent une étonnante oscillation du taux de la monnaie d'or byzantine. Ainsi, en 1274, on voit celui-ci descendre occasionnellement⁸ au-dessous du cours qui sera pratiqué au début du règne d'Andronic II, alors

⁴ Sur l'ensemble de ces événements voir GEANAKOPOLOS, *op. cit.*, pp. 197 - 228 (avec références).

⁵ Cf. F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des byzantinischen Reiches. III Teil: Regesten von 1204 - 1282*. München 1932. nn. 1966, 1968, 1969, 1971, 1974.

⁶ Cf. G. PACHYMER., *De Michaelis Palaeologo*, V, 8; éd. Bonn, I, p. 360. 1 - 8. L' historien ajoute que ses dons aux cardinaux et d'autres amis sûrs lui valurent aisément l'accord du pape. Il y a lieu de penser qu'il ignorait les conditions spéciales dans lesquelles se trouvait alors le gouvernement de l'Église Romaine.

⁷ Cf. V. LAURENT, La croisade et la question d'Orient sous le pontificat de Grégoire X, dans *Revue historique du sud-est européen*, XXII (1945) 106 - 137.

⁸ Cf. ZAKYTHINOS, *op. cit.*, p. 24, 25. Les calculs faits et leur résultat n'ont évidemment qu'une valeur indicative. Les éléments mis en œuvre sont en effet trop peu nombreux pour que l'on soit autorisé à formuler une constatation d'ordre général. Comme je l'indique, l'on peut seulement parler de flottement du cours pratiqué, donc d'insécurité qui pouvait tenir à d'autres causes et n'était pas particulier à la devise byzantine.

qu'elle aura subi une nouvelle amputation. Ce fléchissement excessif, s'il ne nous autorise pas à voir dans le taux pratiqué de 8 fr 81 et 8 fr 66 le cours réel de l'hyperpère, souligne la menace que la politique somptuaire de l'empereur laissait planer sur celui-ci. L'on peut cependant conjecturer prudemment que le préjugé favorable, dont bénéficièrent les Grecs sous le nouveau pontificat, stoppa l'hémorragie financière et recréa une certaine stabilité de la monnaie. Ce n'est certes pas que Michel VIII ait renoncé à sa politique de libéralités. Elle lui avait trop bien réussi pour l'abandonner totalement. Et de fait les diverses ambassades qu'on lui voit envoyer vers l'Occident furent en chaque occasion chargées de cadeaux. Mais, on doit le noter, ce furent surtout des dons en nature, des soieries somptueuses, de précieux manuscrits, voire, à l'occasion du concile de Lyon, ce que l'église de Sainte-Sophie possédait de plus précieux⁹. Le pontificat de Grégoire X (1271 - 1276) et ceux, éphémères, qui le suivirent immédiatement marquèrent une certaine pause dans les envois massifs d'or vers l'Occident. Celle-ci ne devait pas durer longtemps.

2. L'or byzantin et les Vêpres Siciliennes.

En 1279, la Curie Romaine, persuadée que les Byzantins se refusaient délibérément à restaurer l'unité ecclésiastique, émit des exigences susceptibles de rendre intenable la position de l'empereur et du patriarche catholique. Devant ce raidissement et l'agressivité ouverte de Charles d'Anjou contre ses états, Michel VIII rouvrit son trésor. Il tenta — la preuve semble bien en avoir été faite¹⁰ — d'obtenir du pape Nicolas III, contre de fortes sommes d'argent, non point un adoucissement des nouvelles conditions mises à la conclusion d'une véritable union des deux Églises, mais son veto au coup de force projeté par son vassal sicilien. C'est peut-être pour avoir accepté ou laissé conclure ce marché que la *Divine Comédie* fait de Nicolas III dans son *Enfer* la figure de proue des simoniaques. Le pontife avait au reste d'autres raisons de reprendre à l'égard des Grecs la conduite patiente¹¹ de ses prédécesseurs: les intérêts politiques de sa famille—les Orsini—qui heurtaient ceux de Charles d'Anjou dans l'Italie du Nord; un sentiment de gratitude qui le portait à prêter l'oreille aux avances de son ancien médecin, ce Jean

⁹ G. PACHYMER, *op. cit.*, V, 21; éd. Bonn, I, p. 397.

¹⁰ ST. RUNCIMAN, Pope Nicholas III and the byzantine gold, dans *Mélanges offerts à Etienne Gilson*, Paris - Toronto 1959, p. 537 - 545.

¹¹ Mais ferme; pour cet aspect de la politique pontificale voir GEANAKOPOLOS, *op. cit.*, p. 309 - 324.

de Procida¹² qui l'avait guéri d'une grave maladie et se trouvait pour l'heure tout occupé à monter sa coalition contre le monarque angevin; enfin l'annonce des mesures énergiques prises à Byzance par l'empereur grec pour imposer aux plus récalcitrants sa politique religieuse.

Mais la mort prématurée de ce pape (+ 22 août 1280) et l'avènement du français Martin IV créèrent soudain une situation extrêmement dangereuse pour l'empire byzantin. Excommunié à trois reprises¹³ et déclaré déchu de ses droits souverains, Michel Paléologue qui, après mûre réflexion, se refusa à dénoncer l'Union des Églises, avait un allié politique tout trouvé, le roi d'Aragon qu'il exhorta à faire valoir ses droits sur la Sicile et dont il s'offrit à financer l'expédition. Quoi que l'on ait récemment écrit à ce sujet¹⁴ le fait d'une entente entre les deux couronnes de Byzance et de Barcelone est solidement fondé sur les sources¹⁵. Il est attesté par les témoins les plus recommandables comme le franciscain Salimbene de Parme¹⁶ et le dominicain Ptolémée de Lucques qui affirme avoir eu le traité sous les yeux¹⁷. C'est aussi le sentiment de Sanudo l'Ancien, lequel voit en Michel VIII le chef de la conjuration qui provoqua la révolte et aboutit à la libération de la Sicile¹⁸. L'une des bulles pontificales d'excommunication, en date du 12 novembre 1282, le reconnaît au reste expressément en faisant état de la rumeur unanime à désigner l'empereur de Constantinople comme le fauteur, l'initiateur et le conseiller¹⁹ des pactes et alliances qui venaient de chasser l'angevin de Sicile. Ces témoignages concordants éclairent et confirment l'aveu consigné par l'empereur lui-même dans son Autobiographie: *Les Siciens comptant pour rien ce qui restait de forces à ce tyran* (Charles d'Anjou) *osèrent prendre les armes et se délivrer de la servitude; à ce point que, si j'affirmais que la liberté dont ils jouissent leur a été pro-*

¹² Exposé précis de la légende et l'histoire vraie de Jean de Procida dans ST. RUNCIMAN, *loc. cit.*, p. 538 - 544.

¹³ Les 21 octobre 1281 et les 7 mai et 18 novembre 1282. Cf. GEANAKOPOLOS, *op. cit.*, p. 340 suiv.

¹⁴ R. LOPRZ, *Genova marinara nel duecento: Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante*. Messina - Milano 1933, p. 66 - 69.

¹⁵ Cf. GEANAKOPOLOS, *op. cit.*, p. 375 - 377, dont les remarques au sujet de la lettre du roi Pierre d'Aragon (p. 376) ne me semblent pas toutes très heureuses.

¹⁶ *Ibid.*, p. 347 avec la note 44 (citation).

¹⁷ *Ibid.*, p. 346 avec la note 41 (citation).

¹⁸ *Ibid.*, p. 363, n. 95 a: L'isola di Sicilia ribellò al Rè Carlo, come ho detto, e fu per trattato dell'imperator Sior Michiel e suoi seguari.

¹⁹ *Ibid.*, p. 347, n. 45, 348: contra nos (Martin IV) ac regem Carolum consilio, auxilio vel favore, nec non pactis et confederationibus initis cum eodem (Michel VIII)...

curée par Dieu et que j'en ai été l'instrument, je ne dirais que la vérité"

Ce propos apparaît en effet à prime abord d'une vaniteuse forfanterie chez un monarque dont les lointaines armées ne suffisaient pas à garantir la sécurité de frontières trop étendues. En réalité ce n'est pas en jouant d'une force dont il ne disposait ni sur terre ni sur mer, mais bien à nouveau par des cessions massives d'argent qu'il parvint à ses fins. Voici, choisis entre dix autres, quelques témoignages qui à cet égard me paraissent irrécusables.

A Byzance même, on en était bien convaincu, s'il faut en croire N. Grégoras: "*Par des envois divers, répétés et volumineux d'argent, il (Michel Paléologue) poussa les rois, ses voisins, à la guerre contre lui (Charles d'Anjou, le roi de Sicile et le doge de Venise²¹)*". Le même historien dira ailleurs" de manière plus explicite quoique partiellement incorrecte: "*Il (Michel Paléologue) expédia beaucoup d'argent au roi de Sicile Frédéric et le poussa à faire la guerre à Charles de manière à empêcher ses forces navales de prendre le large, de façon aussi à le contraindre de reporter ses dangereux projets sur des objectifs plus proches plutôt que sur d'aussi lointains*„. Certes il y a sous la plume de cet écrivain légèrement postérieur confusion de nom et de lieux. Mais, ces faciles erreurs mises à part, son information est largement confirmée par ses émules occidentaux.

On lit ainsi dans les *Gestes des Chiprois*: «Si manda de par luy j message au roi d'Aragon, l bourgeois de Jene quy ot nom sire Benet Zaquerie, et traita et pourchassa l'acort entr'iaus *pour une cantité d'aver* que le dit empereur manda au roy d'Aragon²²».

Avec un peu de recul, l'un des meilleurs théoriciens de la croisade, Guillaume d'Adam écrit dans son *Directorium*: «*Dominum Petrum, regem tunc Aragoniae, induxit (Palaeologus) magnis exhibitis pecuniis et promissis quod, pro dicto Carolo rebellante, Siciliam occuparet, ut sic ipsum Karolum ab invasione imperii removeret, quod et factum est*»²³.

L'Histoire de Sanudo l'Ancien nous révèle même le montant de la somme que le Trésor byzantin s'engagea à verser annuellement au partenaire espagnol: «*Il detto imperatore (Michel VIII) avea promesso dar al Rè d'Aragona ogn'anno 60 mila Lipperi insimo a guerra finita*»²⁴.

²⁰ Voir le texte grec original en tête de ce petit travail.

²¹ NICEPH. GREGOR., *Historia Byzantina*, V, 2, 3; éd. Bonn, I, p. 124.

²² *Ibid.*, V, 6; éd. Bonn, I, p. 146.

²³ Ed. G. Raynaud, dans *Société de l'Orient Latin*, Genève 1887, p. 213.

²⁴ GEANAKOPLOS, *op. cit.*, p. 356, n. 69. Le *Directorium* en question est édité sous le nom de Brocard, mais ne lui est vraisemblablement pas attribuable.

²⁵ *Ibid.*, p. 356, n. 68 a. Voir à la note suivante l'information fournie par un

Il est d'autre part vraisemblable que ces versements s'accompagnèrent d'autres²⁶, d'une ampleur également certaine, à la veuve de Jean III Batatzès réfugiée auprès de sa nièce, la femme de Pierre d'Aragon. Sans l'accord de cette princesse, les chances de gagner le roi, son neveu, restaient précaires. En 1263 ou 1264, quand elle avait quitté l'Orient, l'ex-impératrice se trouvait en effet posséder en douaire trois villes de l'ancien empire de Nicée et maints châteaux dont le revenu annuel montait à 30.000 hyperpères. Or, réfugiée en Catalogne après la mort de son frère Manfred, elle n'avait jamais cessé, depuis bientôt vingt ans, de réclamer ses droits. Michel VIII qui l'aima passionnément, sans jamais arriver à faire céder sa vertu, se rendit-il alors à ses réclamations? Il est probable que la raison d'État fit fléchir son amour blessé mais depuis longtemps apaisé. Les femmes ont joué un rôle décisif dans sa diplomatie et, dans le cas présent, les intérêts de l'ex-souveraine et du basileus convergeaient incontestablement. Elle avait, elle, à venger le bourreau de sa famille; il était, lui, en quête d'un allié qui acceptât le risque de prendre l'angevin à revers. Il ne pouvait lésiner sur le prix et le paya selon toute vraisemblance.

Versé abondamment au roi et à sa tante, l'or byzantin dut l'être aussi aux insurgés de Sicile eux-mêmes. Il est en effet démontré qu'en dépit de son pacte avec les Grecs et de ses préparatifs, Pierre d'Aragon ne participa aucunement au soulèvement proprement dit de l'île et que, leur coup fait, les insurgés eux-mêmes ne songèrent pas à se donner à lui dès le premier moment. C'est au Saint-Siège qu'ils offrirent d'abord leur allégeance et le premier chef d'État, auquel ils firent notifier la nouvelle de leur libération, fut l'empereur de Constantinople. Ils espéraient de l'un la reconnaissance de leur nouvelle situation; à l'autre ils s'empressaient de manifester leur gratitude pour en obtenir encore plus d'aide. Les précisions qui sont consignées à ce sujet dans le *Rebellamentu di Sichilia* sont peut-être les seules valables de ce récit fabuleux²⁷.

autre chroniqueur, G. Villani, selon laquelle Michel Paléologue aurait effectivement versé à Pierre d'Aragon 30.000 onces d'or. A noter toutefois qu'à la différence de Marino Sanudo, ce dernier auteur n'est pas toujours digne de foi.

²⁶ Sur cette affaire consulter ma petite note : Les Vêpres Siciliennes et les dessous de la politique byzantine, dans *Atti dello VIII congresso bizantino di Palermo*, I, Rome 1953, p. 409-412.

²⁷ Edité dans V. DI GIOVANNI, *Chronache siciliane dei secoli XIII. XIV. XV.* Bologna 1865, p. 113-161. D'après ce récit Jean de Procida aurait été au centre d'une vaste conspiration où Michel Paléologue, qu'il serait allé visiter plusieurs fois sur le Bosphore, aurait joué un rôle encore plus actif que nous ne disons ici. Mais cette version de l'événement a soulevé de fortes suspicions, au sujet desquelles voir GRAMAKOPOLOS, *op. cit.*, p. 350, 351 avec littérature, n. 53.

Si nous jetons un regard d'ensemble sur les circonstances historiques que nous venons d'évoquer et qui ont amené Michel VIII à prodiguer son or hors des frontières de l'Etat, force nous est de constater que l'information de Pachymère est exacte. Les deux premières dévaluations signalées par lui correspondent bien, en leur point critique, aux deux crises internationales qui exigèrent de l'empire byzantin un effort financier ruineux. Mais on aurait tort de penser que l'abaissement du titre de l'or se fit en un temps comme par décret. L'examen du matériel numismatique oblige à nuancer les affirmations de l'historien, mais il en souligne parallèlement la valeur.

Voici un tableau schématique dressé par M. T. Bertelè à l'intention de cette étude²⁸:

Pachymère	Analyses de M. Bertelè (pièces ayant au revers le type de la Ville)
Michel VIII seul, carats 15 (après 1261)	carats c. 15, 1/2, c. 15, c. 14 1/2
Michel VIII et Andronic II (inédit, c. 1273)	carats c. 14
Andronic II, carats 14 (début de règne)	carats c. 14
Andronic II (c. 1308), carats 12 = Andronic II et Michel VIII	carats c. 14, c. 13, c. 12, c. 11 1/2

La colonne de droite prouverait assez que l'abaissement d'un quantième de carat à l'autre ne se faisait pas par unité bien tranchée. En réalité certain flottement fut toujours de règle qui tenait à l'imprécision de la technique, à des erreurs d'alliage ou simplement à la négligence des fonctionnaires chargés de l'opération. Ces variations accidentelles n'empêchaient pas que, à l'époque ici étudiée, le titre ne fut de 15 carats après 1261 et qu'il ne fut pas supérieur à 14 carats après 1283. Le cours légal suppléait à l'insuffisance d'une même émission.

La pièce inédite aux effigies de Michel VIII et d'Andronic II semble contredire assez nettement nos conclusions, si elle devait être datée des années 1272 et suivantes. En excluant l'hypothèse de la malfaçon, on peut

²⁸ Sur le destin de la monnaie d'or sous les Paléologues voir la pénétrante étude de T. BERTELÈ, *L'iperpero bizantino dal 1261 al 1453*, dans *Rivista Italiana di Numismatica*, LIX (1957). Tiré à part de 20 pages; avec une planche.

toutefois se demander si cette catégorie de pièces était dans la perspective de Pachymère. On est en effet tenté de les tenir pour secondaires. L'analyse du monnayage des souverains antérieurs ne présenterait-elle pas de précédent? L'existence, dans l'ombre des émissions régulières de titre officiel, d'autres émissions de titre et de poids inférieurs semble bien un phénomène caractéristique du monnayage byzantin à partir du XIe s. au moins. Celles-ci devaient être de volume réduit et, sous les Paléologues, devaient porter un nom spécifique qui permettait de les distinguer. Ce que l'historien doit vouloir dire c'est que l'on cessa sous Michel Paléologue, après la prise de la Ville (1261), de frapper de la monnaie d'or au titre de 16 carats et que, sous son successeur Andronic II, les émissions régulières ne comprirent plus, dès le début du règne, de nomisma au titre de 15 carats. Le fait même que notre tableau ne comporte, dans le second cas, aucune pièce égalant ce taux de fin me semble confirmer ma conclusion que l'abaissement de l'hyperpère à 14 carats était effectif quand mourut Michel Paléologue. Son fils aura simplement légalisé un état de fait en interdisant la frappe du solidus au taux encore pratiqué de 15 carats.

Il va sans dire que, la Sicile délivrée du joug angevin, la cour byzantine mit avec soulagement un terme à ses libéralités ruineuses. Mais l'arrêt des versements ne data pas nécessairement du jour de l'insurrection (30 mars 1282); il ne dut intervenir utilement qu'après la consolidation du nouvel ordre de choses. De la sorte il est à penser que l'année s'acheva sans qu'aucune décision ne fut prise. Lorsque Andronic II succéda à son père mort sur les entrefaites, le 11 décembre 1282, il trouva le Trésor en voie d'épuisement. Les mesures financières qu'il dut aussitôt prendre pour sauver son trône et payer les troupes mercenaires désormais sans emploi accusèrent la crise monétaire en cours jusqu'à ce qu'elle fut dénouée par l'abandon de la frappe de l'hyperpère au titre de 15 carats à la suite d'une décision prise au tout début de 1283. Ainsi Michel VIII est plus responsable de cette seconde dévaluation que son fils dont le trop long règne devait cependant consacrer l'irréversible déchéance de la monnaie d'or.

Cette double dévaluation, survenue en moins d'un quart de siècle (1270-1284) eut, selon moi, une autre conséquence: la création, par Venise, de son fameux ducat en 1284 imaginé moins pour concurrencer les monnaies d'or de Gênes et de Florence que pour fournir au commerce vénétien - byzantin toujours actif une valeur stable d'estimation, d'autant que, en raison de l'écartèlement de certaines régions de l'empire et de l'isolement où se trouvaient des villes d'affaires comme Vicina et Philadelphie, une série d'hyperpères de poids, sinon de titre différent, commençaient à proliférer. La Séré-

nissime eût - elle pris cette grave initiative si la nécessité d'acheter des alliances et de financer un vaste mouvement insurrectionnel n'avait pas provoqué cet avilissement du nomisma qui lui enlevait tout droit à rester l'instrument régulateur du commerce international en plein essor? J'en doute et crois que le ducat est né et que l'hyperpère est mort des suites d'un même événement : les Vêpres siciliennes.

Paris

V. LAURENT

ΚΟΡΥΦΩΜΑ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑΣ ΣΤΗΛΗΣ ΕΚ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ

Μέχρις οτου ήθελεν παρέλθει τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου καὶ ἀρχίσουν συστηματικαὶ ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι καὶ «... εἰς» τὸ «Βάκ|χου πέδον, ἀρχαῖον, φίλον, ἡδὺ| Μαρώνης...»¹, αἱ φροντίδες τῶν «ἰχνευτῶν» ἐρευνητῶν θὰ περισυλλέγουν καὶ θὰ μελετοῦν τὸ ἀρχαῖον ὕλικόν, τὸ προερχόμενον ἐκ τῶν ἐν τῇ φθινοῦσῃ Νέᾳ Μαρωνείᾳ ἐρειπωμένων πλέον, τέως λαμπρῶν «ἀρχοντικῶν»².

Ἐκ περισυλλογῆς προέρχεται καὶ τὸ κορύφωμα τῆς ἐπιτυμβίας στήλης, τὸ ἀποκείμενον σήμερον εἰς τὴν τοπικὴν συλλογὴν Νέας Μαρωνείας (πίν. 1α-β, 2α).

Μάρμαρον κρυσταλλικόν, χονδρόκοκκον. Ὁ λίθος εἶναι εἰς πολλὰ σημεῖα ἀποκεκρουμένος, ἡ συνολικὴ ὁμῶς σύνθεσις εὐκόλως συμπληροῦται³. Τὴν ἄλλοτε λαμπρὰν ἐπιφάνειάν του κατέφαγεν τὸ ἐπίχρισμα τῆς ἀσβέστου.

Ἡ πίσω ὀψις τοῦ λίθου εἶναι ἀδρά. Σωζόμενον ὕψος 0.56 μ. Συμπεπληρωμένον 0.645 μ. (= 2 πόδες πρὸς 0.328 μ. Ἀκριβέστατα θὰ ἦτο 0.656 μ.). Μέγιστον, ἀρχικὸν πλάτος εἰς τὰ ὀριζόντια, παραπληρωματικά, μακρόμισχα ἀνθέμια 0.533 μ. (= ἀκριβέστατα 1 ποῦς καὶ $\frac{10}{16}$ ποδὸς ἢ 1 πῆχυς καὶ 2 δάκτυλοι). Πάχος τοῦ λίθου εἰς διάφορα σημεῖα τῶν κροτάφων 0.18 μ. Εἰς τὴν κάτω γωνιακὴν διαμόρφωσίν του 0.185 μ., ἀπὸ τὰ ὁποῖα 0.125 μ. εἶναι τὸ πλάτος τῆς ἀναθυρώσεως, τὰ δὲ ὑπόλοιπα εἶναι ἀδρῶς εἰργασμένα. Τὸ σωζόμενον μῆκος τῆς πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ θεατοῦ κάτω λοξῆς πλευρᾶς εἶναι 0.155 μ., τῆς πρὸς τὰ δεξιὰ 0.165 μ. Τὸ συμπεπληρωμένον μῆκος ἑκατέρας τῶν πλευρῶν ἀνέρχεται εἰς 0.205 μ. = $\frac{10}{16}$ ποδὸς ἢ 10 δακτύλους. Ὑψος τῆς κορυφῆς τῆς γωνίας (τριγώνου) ἀπὸ τὴν νοτιτὴν βάσιν της 0.041 μ. = 2 δάκτυλοι. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ λίθου φέρει κυκλικὸν τόρμον. Διάμετρος τοῦ τόρμου 3.5 ἐκτ., ὅσον εἶναι καὶ τὸ βάθος του (εἰκ. 1).

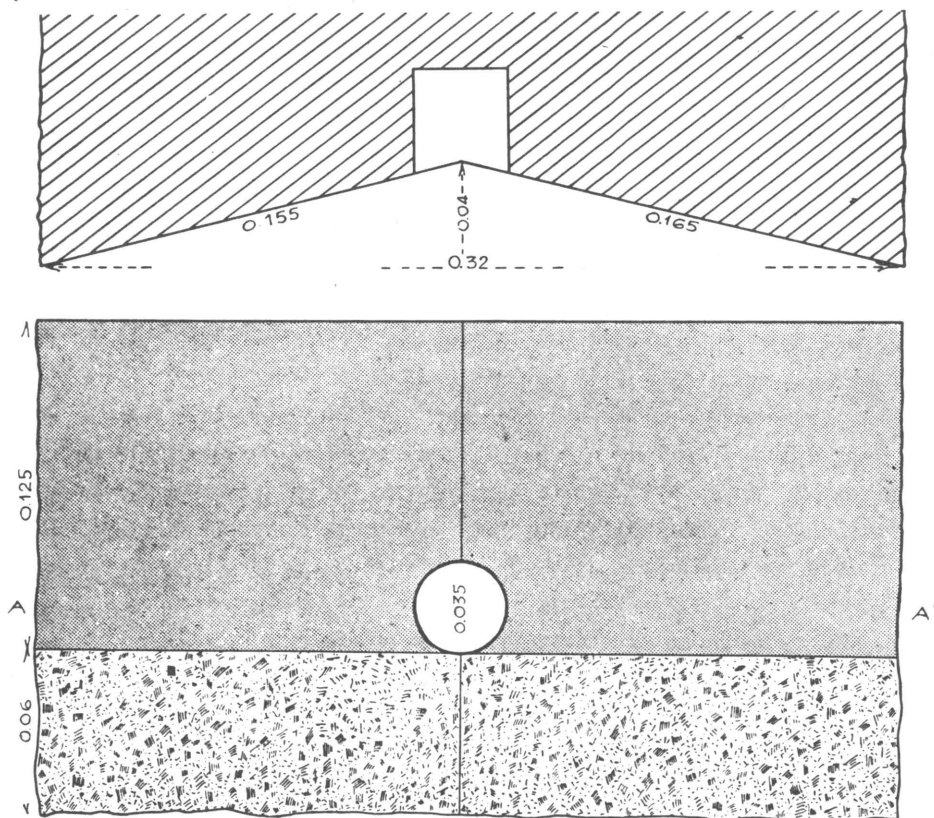
Ἄν καὶ εἶναι ἀρκετὸς ὁ τόρμος καὶ εἰς σύνδεσμος, ἴσως νὰ εἶχεν ὁ λίθος καὶ κατὰ τὰ ἀποκεκρουμένα ἄκρα τῆς κάτω ἐπιφανείας του ἀνὰ ἓνα ἀκόμη μικρότερον τόρμον, διὰ λεπτὸν «ὀβελόν». Ἡ συναρμογὴ τοῦ κορυφώματος καὶ τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης θὰ ἦτο βεβαιότερα, ὅπως εἰς ἄλλο, νεώτερον κορύφωμα τῆς αὐτῆς συλλογῆς (Πίν. 2β).

¹ Ἀπὸ ἀνέκδοτον ἐκ Μαρωνείας ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμα εἰς «Ξιφομάχον». Συλλογὴ Μαρωνείας.

² Ἑλληνικά 14, 1955, 3 κ.ε., πίν. 1-2 καὶ εἰκ. 1. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, Προανασκαφικὲς ἔρευνες ἐπὶ Θράκῃ, Θεσσαλονίκη 1958, 101.

³ Τὸ ἐπιπεδόγραμμα ἰχνογράφημα τοῦ πίν. 1β ἔγινε ἐπὶ τῇ βάσει ἐκτύπου χάρτου, κατὰ τὸν τρόπον τοῦ «ἐκτύπου» τῶν ἐπιγραφῶν. Διώρθωσε καὶ ἐμελάνωσε τὸ σχέδιόν μου ὁ φίλος ζωγράφος κ. Γ. Παραλῆς, τὸν ὁποῖον καὶ ἐδῶ θερμῶς εὐχαριστῶ.

Τὸ ἄνω πλάτος τοῦ ἀντιστοιχώσ δια τὴν σύναψιν του γωνιακῶς ἐξέχοντος κορυμῶ τῆς στήλης θὰ ἦτο τοῦλάχιστον 0.41 μ. Ἐνδέχεται ἀκόμη εἰς τὸ σημεῖον τῆς συνάψεως νὰ ἔφευρεν ἡ ἀπολεσθεῖσα στήλη κυμάτιον. Διὰ μικροτέρας ἀντιστροφους ἔλικας, ἐκβλαστανούσας ἀπὸ τῶν κατωτάτων, κατὰ τὰ γραπτὰ μέτωπα ἡγεμόνων κεράμων ἐκ τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκροπόλεως (Buschor, Tondächer, πίν. 7 καὶ 10) οὐδὲν ἴχνος ἐπὶ τοῦ λίθου ἔχομεν.

Εἰκ. 1. Προβολή, τομή καὶ ἄνω ὄψις τῆς γωνιακῆς διαμορφώσεως τοῦ κορυφώματος Μαρωνείας.

Τὴν βάσιν τῆς συνθέσεως τοῦ κορυφώματος δὲν ἀποτελοῦν δύο ἀνεστραμμένοι, ἀντιθετικοὶ καὶ σχεδὸν ὁριζόντιοι ἔλικες, ἀλλὰ χυμώδεις πλέον, ἀρραβδωτοὶ βλαστοί, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὴν προσέγγισιν των ὑπὲρ τὴν αἰετωματικὴν τοῦ λίθου διαμόρφωσιν, ἀνελίσσονται εἰς λεπτοτέρους κάπως, ἀλλὰ ἀρραβδώτους πάλιν βλαστούς. Οὗτοι, ῥυθμικῶς ἀπομακρυνόμενοι καὶ προσεγγίζοντες πάλιν, σχηματίζουν μίαν «ὀρθρὴν λύραν». Μεταξὺ τῶν ἀκροτάτων, ἀντιθετικῶν σπειρωῶν τῆς «λύρας» ἐνσφηνώνεται ὁ πλατύς ῥομβοειδὴς πυρὴν τοῦ κορυφαίου, «φλογωτοῦ» ἀνθεμίου, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται ἀπὸ δέκα καὶ τρία ἐπιπεδόγλυφα φύλλα, ἔλα-

φρῶς πρὸς τὰ ἄνω καμπυλούμενα καὶ συνημμένα κατὰ τὰ ἄκρα των.

*Αντιθετικά καὶ ἐξίσου σαρκώδεις σπείραι καὶ μακρόμισχα, ὀριζόντια, παραπληρωματικά, δεκαπεντάφυλλα ἀνθέμια, ἐκφύονται ἀπὸ τῶν κάτω γωνιῶν, ἀνωπαί δὲ καὶ ὁμοίως σαρκώδεις σπείραι κατὰ τὸ μέσον καὶ ἐσωτερικῶς τῆς «λύρας».

Τοὺς κόμβους τῶν ἀλλεπαλλήλων τριπλῶν ἐκπλαστήσεων δηλώνουν δακτύλιοι, καλυπτόμενοι ἀπὸ ὑποτυπώδη φυλλάρια ἀκάνθης (Hüllblättchen), τὰ ὁποῖα δὲν ἀποχωρίζονται σαφῶς μετὰ τῶν. Ταῦτα εἶναι ὁυθμικῶς ἐναλλάξ, μεγαλύτερα πρὸς τὰ μέσα, μεγαλύτερα εἴτα πρὸς τὰ ἔξω, καὶ τέλος μεγαλύτερα πρὸς τὰ μέσα.

Μεταξὺ τῶν ἀκροτάτων ἀντιθετικῶν σπειρῶν τῆς «λύρας» καὶ τῶν πρώτων φύλλων τοῦ κορυφαίου ἀνθεμίου ἐκφύονται, λοξῶς πρὸς τὰ κάτω, λογχοειδῆ παραφύλλα καὶ μακρόμισχα, προοπτικῶς δηλούμενα ἄνθη (Araceen Blüten. Möbius, Ornamente, 23 καὶ σημ. 10).

Οἱ πυρῆνες τῶν ὀριζοντίων, παραπληρωματικῶν ἀνθεμίων εἶναι ἐλαφρῶς κυρτοί. Τὰ φύλλα των ἔχουν ἐλαφρὰν ῥάχιν. Οἱ μίσχοι των κυματίζουν ἐλαφρῶς, ὅπως καὶ τῶν προοπτικῶς ἀποδιδομένων ἀνθέων.

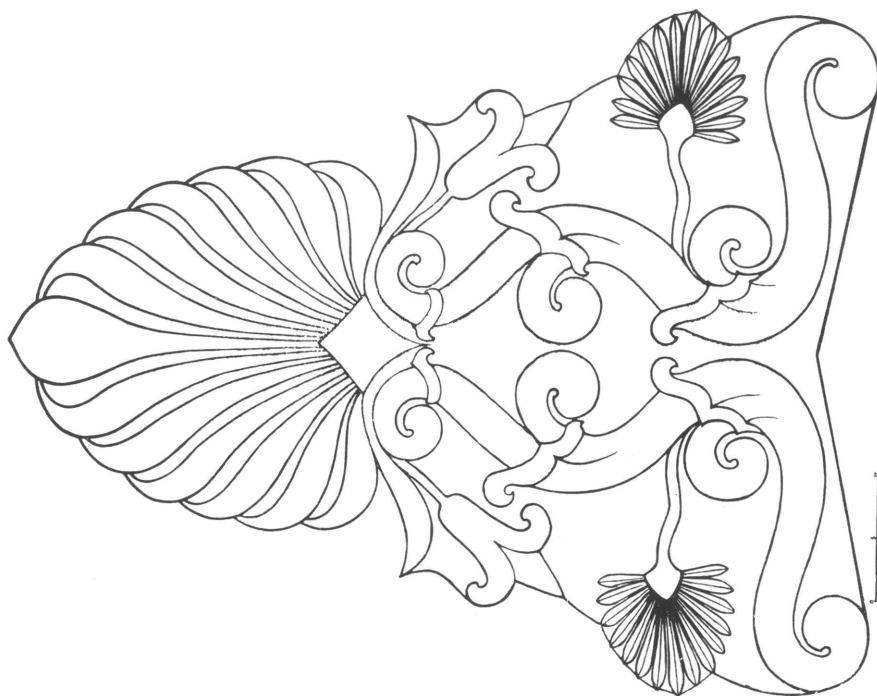
Ὁ ἐπιπεδόγλυφος πυρὴν τοῦ κορυφαίου ἀνθεμίου ἔχει κατὰ τὸ περίγραμμά του στενωτάτην ἀναγλυφικὴν ἑξαρσιν. Τὰ φύλλα τοῦ κορυφαίου ἀνθεμίου ἀποχωρίζονται διὰ μεγάλων ἐνδιαμέσων αὐλακώσεων - κενῶν, ἀντὶ τῶν λογχοειδῶν φύλλων τῶν παλαιότερων παραδειγμάτων. Τὰ κενὰ ταῦτα προσδίδουν εἰς τὸ σύνολον μεγάλην φωτοσκίασιν.

Τὰ δύο τρίτα τοῦ ὕψους τῆς ὅλης συνθέσεως προβάλλονται ἐπὶ ἐπιπέδου, περιμήτου ἐδάφους, τριγωνικοῦ περίπου περιγράμματος⁴. Τοῦτο δὲν ἀφηρέθη ἐντελῶς. Εἰς τινα σημεῖα τῶν κροτάφων καὶ ἰδίως μετὰ τῶν λοξῶν παραφύλλων καὶ τῶν κατωτάτων φύλλων τοῦ κορυφαίου ἀνθεμίου, ἔχομεν ἀκατάστατον ἄπεργον (πίν. 2α), τὸ ὁποῖον σκοπίμως δὲν ἀπεδόθη εἰς τὸ σχέδιον πίν. 1β.

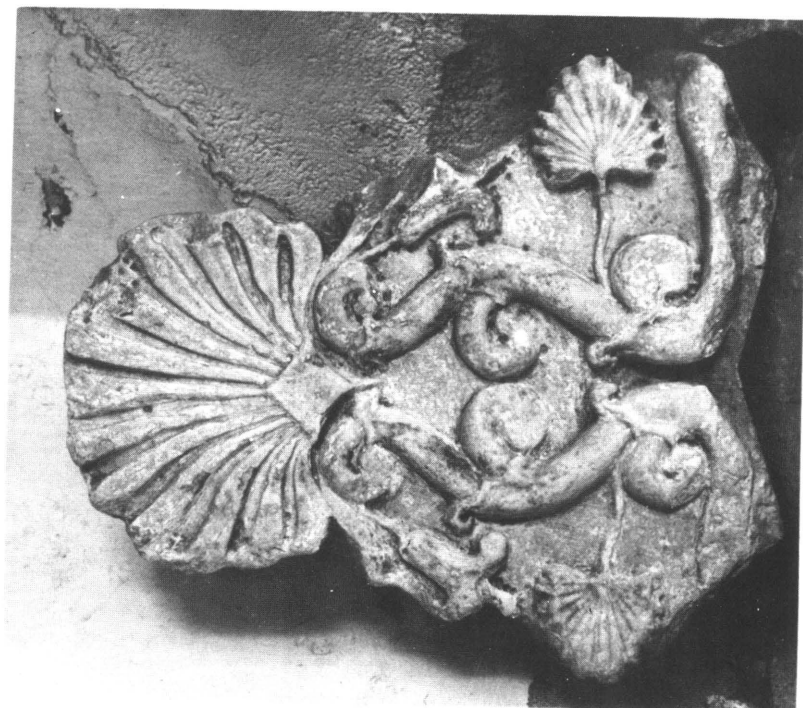
Ἡ ὅλη ἐργασία ἤρχισεν διὰ πυκνῶν διατρήσεων ἢ διὰ χρήσεως τρυπάνου⁵, μετὰ τὴν ἱχνογράφειν προφανῶς τῆς συνθέσεως ἐπὶ τοῦ λίθου. Τὰ ἱχνη τῶν τρήσεων εἶναι ὁρατὰ εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους τοῦ ἀναγλύφου (πίν. 1α καὶ 2α εἰς τὴν δεξιὰν πρὸς τὸν θεατὴν πλευράν, εἰς τὰ περιγράμματα τῶν ὀριζοντίων ἀνθεμίων, τῶν ἀνθέων, εἰς τὸ δεξιὸν ἄνω ἄκρον τῆς «λύρας»). Τὰ ἱχνη ταῦτα ἐνοχλοῦν βεβαίως σήμερον τὸν ἐρευνητὴν. Ἔνεκα

⁴ Πρβ. τὸ ἐκ τῆς Ἀπολλωνίας τῆς Ἡπείρου κορυφωμα τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου, FURTWÄNGLER, *Aegina* I, σ. 294 εἰκ. 249. JACOBSTHAL, *Ornamente Gr. Vasen*, πίν. 132. LIPFOLD, *Plastik*, 204. Πρβ. καὶ τὰς γραπτὰς ἀετωματικὰς στήλας ἐπὶ τῶν λευκῶν ληκύθων RIEZLER, *Weissagr. att. Lek.*, πίν. 17, BEAZLEY, ARV 467, 2 (ζ. ἐπιγραφῶν) καὶ RIEZLER, πίν. 23, BEAZLEY, ARV 807, 1 (ζ. Bosanquet).

⁵ ÖJh. 43, 1956 - 58, 31.

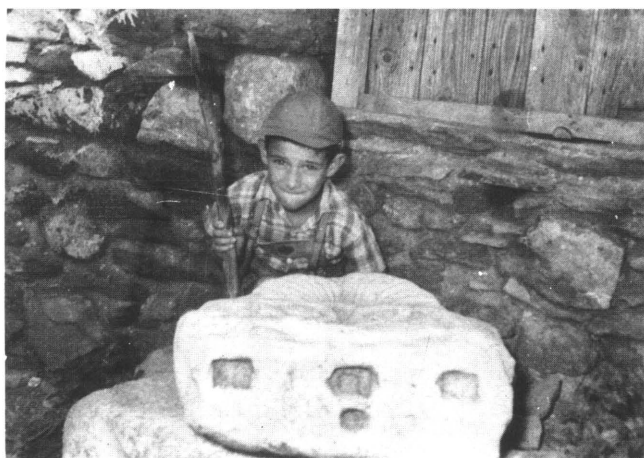
β. Συμπλήρωσις τοῦ χορυφώματος πίν. 1α.

α. Σύλλογὴ Μαρωεΐας

α. Συλλογή Μαρωνείας.

β. Συλλογή Μαρωνείας.

β. Μουσείον Σπάργης 839.

α. Μουσείον Σπάργης 454β.

ὅμως τοῦ σημαντικοῦ προφανεῶς ὕψους τοῦ ἐλλείποντος σήμερον κορμοῦ τῆς στήλης, ἀλλὰ καὶ τοῦ χρωματισμοῦ, οὐδόλως θὰ ἐφαίνοντο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

Ἐκ τῆς ἱκανῆς ἀναγλυφικῆς ἐξάρσεως σημειοῦμεν τὴν μεγαλυτέραν 3.5 ἔκτ. εἰς τὴν προσέγγισιν τῶν βλαστῶν⁶, τὴν μέσην 2.5 ἔκτ. εἰς τὰς σπείρας τῶν κάτω γωνιῶν, καὶ τὴν ἐλαχίστην 1.5 ἔκτ. εἰς τὰ φύλλα τοῦ κορυφαίου ἀνθεμίου. Λόγῳ τῆς μεταγενεστέρως κακῆς τύχης τοῦ λίθου, οὐδαμοῦ διετηρήθη δυστυχῶς ἡ ἀρχικὴ «δροσιὰ» τῆς ἐπιδερμίδος τοῦ ἀναγλύφου.

Ἡ σύνθεσις τοῦ κορυφώματος ἀποτελεῖται ἀπὸ διάφορα, ἀνάμεικτα μορφολογικὰ στοιχεῖα. Ἀλλὰ καὶ κατὰ διαφορετικὸν τρόπον ἀποδίδονται ταῦτα πλαστικῶς. Ἄλλα μὲν ἐξ αὐτῶν εἶναι τεχνοτροπικῶς παλαιότερα, ἄλλα δὲ εἶναι νεώτερα.

Διάφορα μορφολογικὰ στοιχεῖα ἀνευρίσκομεν κυρίως εἰς τὸν λυρόσχημον σκελετόν, τὴν «ραχοκοκαλιὰ» τοῦ κορυφώματος⁷. Εἶναι βέβαιον ὅτι οἱ κατώτατοι ἐλικόμορφοι βλαστοὶ ἔχουν ὑπ' ὅψιν των τὰς διπλὰς εἰς σχῆμα *CO* ἑλικας τῶν παλαιότερων κορυφωμάτων, ὅπως λ.χ. τῶν ἐκ Θεσσαλίας, παλαιότερων τοῦ κορυφώματός μας, ἐπιτυμβίων στηλῶν καὶ ἄλλων μνημείων⁸.

Ἀντὶ ὅμως τῆς ἐξωτερικῆς, ὀρθῆς ἐλίξεως, τῶν εἰς σχῆμα *CO* ἐλικῶν ἔχομεν εἰς τὸ κορυφωμὰ μας ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐκβλαστανούσας σαρκώδεις σπείρας,

Τὸ μέγιστον πᾶχος ἡ πλάτος τῶν βλαστῶν εἶναι 4 ἔκτ., τὸ ἐλάχιστον εἰς τὰς κορυφαίας σπείρας 2.5 ἔκτ. Ἐνδιάμεσον 3.5 ἔκτ. εἰς τοὺς κόμβους τῶν ἐσωτερικῶν σπειρῶν καὶ 3 ἔκτ. ἀμέσως ἄνωθεν αὐτῶν. Πλάτος βλαστῶν καὶ κατωτάτης ἐξωτερικῆς σπείρας 11 ἔκτ. - Ἀπέχουν οἱ βλαστοὶ εἰς τὸ πλατύτερον σημεῖον τῆς «λύρας» 0.23 μ. ἐξωτερικῶς. Αἱ κορυφαῖαι σπείραι τῆς «λύρας» 0.18 μ. ἐξωτερικῶς. - Μῆκος τῶν μίσχων τῶν ὀριζοντιῶν ἀνθεμίων 10 ἔκτ., τῶν πυρήνων των 2 ἔκτ. Μῆκος τῶν ἀνθεμίων μετὰ τοῦ πυρήνος 10 ἔκτ., ὅσον καὶ τὸ μέγιστον πλάτος των. - Μῆκος ἀνεστραμμένων ἀνθέων μετὰ τοῦ μίσχου των 0.15 μ., ἐξ ὧν 3.5 ἔκτ. εἶναι τὸ μῆκος τοῦ μίσχου, 7 ἔκτ. τοῦ κάλυκος καὶ 4.5 ἔκτ. τοῦ μεσαίου φύλλου. Πλάτος τοῦ κάλυκος τοῦ ἀνθους εἰς τὴν βάσιν του 2 ἔκτ., εἰς τὸ χεῖλος 9 ἔκτ. (3.5 καὶ 2 καὶ 3.5 ἔκτ.). - Ὑψος τοῦ πυρήνος τοῦ κορυφαίου ἀνθεμίου 8.5 ἔκτ., πλάτος 7.5 ἔκτ. - Συμπεπληρωμένον ὕψος τοῦ κορυφαίου ἀνθεμίου ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ πυρήνος 0.25 μ. Συμπεπληρωμένον πλάτος του εἰς τὸ δεύτερον, ἐκ τῶν κάτω, φύλλον 0.30 μ. Μέγιστον σωζόμενον πλάτος τοῦ μεσαίου φύλλου του 3.5 ἔκτ., συμπεπληρωμένον 7 ἔκτ. Πλάτος τοῦ κατωτάτου φύλλου εἰς τὴν ρίζαν του 4 χιλ. μέγιστον 2.5 ἔκτ. Μέγιστον πλάτος τῶν ἐνδιάμεσων αὐλακώσεων 12 χιλ.

⁷ Διὰ τοὺς τύπους τῆς «ὀρθῆς ἡ ἀνεστραμμένης λύρας» τῶν παλαιότερων κορυφωμάτων βλ. MÖBIUS, *Ornamente*, σ. 10, σημ. 58. 70, σημ. 104. AM 58, 1933, 28. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, *Ἑλληνικὰ Ἀμφίγλυφα*, 6 καὶ σημ. 1. Προανασκαφικὲς ἐρευνες, σ. 18 - 19. RIEZLER, πίν. 85-87. BEAZLEY, ARV 822, 1 - 3. JACOBSTHAL, *Orn. Gr. Vasen*, 142 κ. ε. καὶ πίν. 140, α - β.

⁸ Διὰ τὰς θεσσαλικὰς στήλας βλ. MÖBIUS, *Ornamente*, σ. 10 καὶ σημ. 19. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, *Ἑλληνικὰ Ἀμφίγλυφα*, 6 καὶ σημ. 1. AM 15, 1890, πίν. 4. 95, 1940, πίν. 73, 74, 1. καὶ 75, 1. πίν. 77, 2. AE 1932, Χρονικά 26, 9 καὶ εἰκ. 14. - Ἀττικὰ κορυφώματα τοῦ τέλους τοῦ 5ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π. Χ. αἰ. CONZE, 1019 πίν. 197. MÖBIUS, *Ornamente*, πίν. 8α. CONZE, 247 πίν. 41. MÖBIUS, *Ornamente*, πίν. 8β. Πρβ. καὶ τὴν λήκυθον τοῦ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου 1943, τοῦ ζωγράφου τῶν πτηνῶν. BEAZLEY, ARV 811, 1. PFUHL, εἰκ. 549.

ἄφ' ἑτέρου δὲ στρογγυλοὺς καὶ ἀρραβδῶτους βλαστοὺς, οἱ ὅποιοι ἀνελίσσονται κατὰ τὰ ἀκρωτήρια τῶν ναῶν τῆς Ἀφαίας καὶ τοῦ Σουνίου καὶ σχηματίζουν «ὄρθην λύραν», ἐνῶ εἰς τὰ παλαιότερα ἐπιτύμβια μνημεῖα μεταξὺ τῶν διπλῶν εἰς σχῆμα ∞ ἢ ∞ ἐλίκων ἐνσφηνώνεται ὁ πυρὴν τοῦ ἀνθεμίου ἢ καρδιό- σχημον, ἐγγεγραμμένον ἀνθέμιον, ὅπως συνεπληρώθη τὸ ἐκ τῆς Δικαίας παρ' Ἀβδηρα πῆλινον ἀκρωτήριο, ἀρχαϊκῶν χρόνων, κατὰ τὸ ἐκ Καυλωνίας, ὡσαύ- τως πῆλινον ἀκρωτήριο, τῶν μέσων τοῦ πέμπτου π. Χ. αἰῶνος (Προανασκαφι- κὲς ἔρευνες, πίν. 11).

Ὁ λυρόσχημος σκελετὸς τοῦ κορυφώματός μας εὐρίσκεται οὕτω μορφολο- γικῶς ἄφ' ἑνὸς μὲν πλησιέστερον πρὸς τὰ παλαιότερα παραδείγματα τῆς Ἀφαίας καὶ Σουνίου (Jacobsthal, Ornamente Griech. Vasen, πίν. 134 β, 133 α - β), διὰ τὴν τριπλὴν — πέραν τῶν βασικῶν ἀνεστραμμένων ἐλικοτῶν — ἀνέλιξιν τῶν βλαστῶν του, οἱ ὅποιοι οὐσιωδῶς διαφέρουν βεβαίως ἀπὸ τὰς ταινιοσχήμους — ἐπιπεδογλύφους — ἐλικας ἐκείνων, ἄφ' ἑτέρου δὲ πρὸς τὰ ἐπίσης παλαιότερα, λαμπρὰ «ἰωνίζοντα», γραπτὰ παραδείγματα τῶν ἐκ τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκροπόλεως πηλίνων ἡγεμόνων κεράμων (Buschor, Tondächer, πίν. 8, σ. 47 κ.έ., τῶν ἀρ- χῶν ἴσως ἀκόμη τοῦ πέμπτου π.Χ. αἰῶνος, πίν. 7, σ. 45 κ.έ., «τῶν χρόνων τῶν περσικῶν πολέμων», καὶ τέλος πίν. 10, εἰκ. 69 - 70, σ. 50 καὶ 56, «τοῦ ὀψίμου αὐστηροῦ ῥυθμοῦ ἢ γενικῶς τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ πέμπτου π.Χ. αἰ.»). Ἀπὸ τοῦ καρδιοσχήμου χώρου τῶν ἀθηναϊκῶν παραδειγμάτων ἐλλείπουν αἱ ἀντωπαὶ σπεῖ- ραι, διότι αἱ κορυφαὶ τῶν ἐλίκων των περατοῦνται ἀντιστρόφως πρὸς τὰς τοῦ κορυφώματός μας, διὸ καὶ ἔχομεν ἀνεστραμμένον ἀνθέμιον, τὸ ὕψος δὲ τοῦ ἐν μέρει ἀντιστρόφου λυροσχήμου σκελετοῦ τοῦ κοσμήματος εἶναι πολὺ μικρότερον. Πρὸβ. καὶ τὸ κορυφωμα τῆς ἐπιτυμβίας στήλης τοῦ Βρετ. Μουσείου, Conze 1513, πίν. 314. ÖJh. 13, 1910, 10 εἰκ. 7. Möbius, Ornamente, 20 σημ. 89, ὅπου, ἔχομεν ἀπλῶς ἐλικας εἰς σχῆμα ∞ , αἱ ἐσωτερικαὶ ἐλίξεις των ὁμοῦς ἀννιψώ- νονται σημαντικῶς καὶ ἐκβλαστάνουν πλέον ἀπὸ τῶν ἐξωτερικῶν γωνιῶν των συμπληρωματικαὶ σπεῖραι.

Οἱ ἀρράβδωτοι βλαστοὶ τοῦ ἐκ Μαρωνείας κορυφώματος συγγενεῖουν πρὸς ἐκείνους καὶ τὴν καρδιόσχημον ἀπόληξιν τοῦ ταπεινοῦ ἐκ Σάρδεων κορυφώμα- τος (Butlar, Sardis II, 78, εἰκ. III 92. Möbius, Ornamente, σ. 25, σημ. 26, πίν. 9α), τοῦ ἀνήκοντος εἰσέτι εἰς τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ πέμπτου π.Χ. αἰῶνος. Ἀρράβδωτοι εἶναι ὡσαύτως οἱ βλαστοὶ ἢ κλάδοι μᾶλλον τοῦ Β ἀκρωτηρίου τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἀργους (H. Gropengiesser, Pflanzlichen Akrotere, πίν. XVIII τεμχ. XIII καὶ πίν. XXI, τοῦ ἔτους 410 π. Χ.), τῆς ἐπιδauρικῆς θόλου (Gro- pengiesser, ἔ. ἄ. σημ. 185) καὶ ἐν μέρει οἱ βλαστοὶ τῆς ἐπιτυμβίας, προφανῶς, στήλης τοῦ Μουσείου Σπάρτης (πίν. 3α)⁹.

⁹ Κατάλογος TOD - WACE, σ. 179 ἀριθ. 454β, εἰκ. 58. MÖBIUS, Ornamente, πίν. 70α

Αἱ δύο σαρκώδεις σπείραι, κατὰ τὸ μέσον τῆς «λύρας» τοῦ κορυφώματός μας, εἶναι χαρακτηριστικόν, μορφολογικὸν στοιχεῖον ὅλων τῶν ἀπὸ καλυκωτῶν φύλλων ἀκάνθης ἐκβλαστανόντων, ἀπλῶν ἢ ἀλλεπαλλήλων λυροσχήμων ἀκρωτηρίων : Ἀφαιάς, Σουνίου, Παρθενῶνος Α καὶ Β (Gropengiesser, ἔ. ἀ., πίν. VI, X) Ἀργους Α καὶ Β (Gropengiesser, ἔ. ἀ., πίν. XIV καὶ XXI).

Ὡς πρὸς τὰ πρωτοφανῆ, μακρόμισχα ἀνθέμια, τὰ ὁποῖα προσδίδουν σημαντικὸν πλάτος καὶ εὐρυχωρίαν εἰς τὴν σύνθεσιν, θὰ πρέπη νὰ ἐπικαλεσθῶμεν τὰς ὑπερκειμένας καὶ ἀπὸ τῶν ὀριζοντίων ἐλίκων τῆς βάσεως ἐκβλαστανούσας σπείρας τοῦ παλαιότερου μαρμαρίνου κορυφώματος ἀπὸ τὴν Ἀπολλωνίαν τῆς βορείου Ἡπείρου εἰς τὸ Λοῦβρον καὶ τὰς ἐπ' αὐτῶν βαινούσας κόρας (460 π. Χ., ἐδῶ ὑπόσημ. 4). Πρβ. καὶ τὴν ἐπίστεψιν τῆς στήλης Conze 1518, πίν. 314. Möbius, Ornamente, πίν. 7β.

Τὰ πέταλα τῶν μοναδικῶν μέχρι τοῦδε ἀνθεμίων δὲν ἀποχωρίζονται διὰ ἐνδιαμέσων μίσχων ἢ λογχοειδῶν φύλλων, ἀλλὰ δι' ἀπλῶν γραμμῶν, ὅπως λ.χ. τὰ φύλλα τοῦ γωνιακοῦ ἐκ Μαρωνείας ἀκρωτηρίου (Ἑλληνικά 14, 1955, πίν. 1 - 2), τῶν κορυφωμάτων τῶν στηλῶν Giustiniani καὶ Καρύστου εἰς τὸ Βερολῖνον (Jacobsthal, Ornamente Griech. Vasen, πίν. 139α - β), τοῦ ἀνθεμίου τῆς στήλης τοῦ Χαρμαντίδου (Conze 1515, πίν. 315). Τὸ πλαστικὸν τοῦτο στοιχεῖον τοῦ κορυφώματός μας εἶναι τὸ πλέον παλαιότροπον.

Τὰ κατέχοντα τὴν θέσιν τῶν ἐξωτερικῶν, κατὰ τὸ μέσον ὅμως τῆς «λύρας», σπειρῶν, κατὰ τ' ἀνωτέρω ἀκρωτήρια, προοπτικῶς ἀποδιδόμενα ἀνεστραμμένα ἄνθη εἶναι στοιχεῖον μὴ δυνάμενον νὰ ἀναχθῇ εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν τῶν χρόνων τῶν πρωτοτύπων ἡγεμόνων κεράμων τοῦ Ἑρεχθείου. Τὰ ἐκ τῶν ἐπισκευῶν τῶν μεταγενεστέρων χρόνων προερχομένα καὶ δι' αὐτὸ ὀλίγον «χονδρὰ» εἰς τὴν ἐκτέλεσίν των ἐκείνα ἄνθη, εἶναι κατὰ τι φυσικώτερα τῶν ἀνθέων τοῦ κορυφώματός μας. Προηγῶνται χρονικὰ καὶ μορφολογικὰ τούτων καθὼς καὶ τῶν ἡγεμόνων κεράμων τοῦ Ἑρεχθείου οἱ κλειστοὶ κάλυκες τοῦ γωνιακοῦ ἀκρωτηρίου τῆς λεγομένης σαρκοφάγου τοῦ «σατράπου» τοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογουμένης κατὰ τὸ 420 π. Χ. (I. Kleemann, Der Satrapen - Sarkophag aus Sidon, Istanb. Forsch. 20, πίν. 18β). Σύγχρονα πρὸς τὰ ἄνθη τῶν πρωτοτύπων τῶν ἡγεμόνων κεράμων τοῦ Ἑρεχθείου καὶ τοῦ κορυφώματός μας εἶναι τὰ ἄνθη τῆς ἀττικῆς ἐπιτυμβίας ἐπίστέψεως Conze 1518 καὶ πίν. 314. Möbius, Ornamente, σ. 19 καὶ πίν. 7β. Μὲ μόνην τὴν διαφορὰν, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν, ἔνεκα τῆς καταφαγωγείσης ἐπιδερμίδος τῶν ἡμετέ-

Ἡ χρονολόγησις τῆς στήλης ἀπὸ τὸν Möbius, ἔ. ἀ. σ. 78 μοῦ φαίνεται πολὺ χαμηλὴ καὶ ἀδικοιολόγητος· ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ Α. ΧΡΗΣΤΟΥ, Ἀρχαία Σπάρτη, σύντομος ὁδηγὸς κλπ. 1960, σ. 78. Πιστεύω ὅτι τὸ β' ἡμῖσις τοῦ 4ου π. Χ. αἰ. εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ μνημείου. Διὰ τὰς φωτογραφίας τοῦ πίν. 3α - β εὐχαριστῶ θερμότατα τὸν φίλον κ. Χρήστου.

ρων ἐκτύπων ἀνθέων, νὰ γνωρίζωμεν, ἂν ὑπῆρχεν ἐπὶ τοῦ χυμώδους κάλυκός τω, ἢ γνώριμος, ἐγγάρακτος χηλή.

Χρησιμώτατον παράδειγμα διὰ τὸ κατώτατον χρονικὸν ὄριον τοῦ στοιχείου τούτου θὰ ἀπετέλουν οἱ ἀνεστραμμένοι κάλυκες τοῦ στεφανώματος τοῦ ἀττικοῦ ψηφισματικοῦ ἀναγλύφου τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν 7820 (IG, II, 671. Möbius, Ornamente, 28, σημ. 1 καὶ πίν. 14α, τοῦ ἔτους 377/76 π. Χ.). Δὲν νομίζομεν ὅμως ὅτι, καὶ διὰ τὰ ἄλλα νεότεροτα στοιχεῖα τοῦ κορυφώματός μας, δυνάμεθα νὰ κατέλθωμεν καὶ πέραν τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} π. Χ. αἰ. ἢ τὸ πολὺ πέραν τῶν κυριολεκτικῶς πρώτων ἐτῶν τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἰῶνος.

Τὰ συνοδεύοντα τὰ ἄνθη τοῦ κορυφώματος λοξά, ὑπερκείμενα ἐκείνων παράφυλλα, τὰ συναντῶμεν εἰς τὰ ἀκρωτήρια Κανλωνίας καὶ Σουνίου (τὸ δεύτερον ἀρκετὰ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5^{ου} π. Χ. αἰῶνος) καὶ εἰς τὰ κλειστά, παράμεσα ἀνθέμια τῶν κρατευτῶν τῶν βωμῶν Αἰγίνης καὶ Ἐπιδάφρου (Möbius, Ornamente, σ. 13 σημ. 53 καὶ πίν. 3β. AA 1938, 26 καὶ εἰκ. 18. Ἑλληνικά 14, 1955, 4).

Τὸ νεώτερον τέλος μορφολογικὸν καὶ πλαστικὸν στοιχεῖον τοῦ κορυφώματός μας εἶναι τὸ «ἐνιαῖον» κορυφαῖον, «φλογωτὸν» ἀνθέμιόν του, τὸ ὁποῖον ἐκφύεται ἀκόμη ἀπὸ μονοῦ πυρῆνος. Τὰ ἄκρα τῶν ἀνεμιζομένων φύλλων του κάμπτονται μὲν πρὸς τὰ ἄνω καὶ συνάπτονται μεταξύ των, δὲν ἀποχωρίζονται ὅμως εἰσέτι εἰς δύο ὁμάδας (Gesprengte Palmette), ἀλλὰ δεσπόζει τούτων τὸ κατακόρυφον μεσαῖον φύλλον.

Ἀπὸ μονοῦ, φοιδοσχέμου πυρῆνος ἐκφύονται τὰ ἑνδεκα φύλλα τῶν «φλογωτῶν» ἀνθεμίων τῆς ἐπιστέψεως ἐνὸς ἀριστουργήματος, τῆς ἐκ Σαλαμῖνος ἢ Αἰγίνης ἐπιτυμβίας στήλης τοῦ Ἑθν. Ἀρχ. Μουσείου ἀριθ. 715 (Möbius, Ornamente, σ. 17, σημ. 70 καὶ πίν. 5β, τῶν ἐτῶν 430 - 20 π. Χ.) καὶ πολλῶν ἄλλων ἀττικῶν δευτερευούσης σημασίας ἐπιτυμβίων μνημείων (Conze, III σ. 323, ἀριθ. 1511 - 1520, πίν. 314 - 15 καὶ σχῆμα εἰσαγωγικὸν εἰς τὴν ὁμάδα Α, μὲ ἐνιαῖον ἀνθέμιον «mit geschlossenem ἢ vollem Palmettenfächer». Διὰ τὸ ὑπ' ἀριθ. 1518, πίν. 314 βλ. ἐδῶ σ. 51), ἐνῶ τὰ σχεδὸν ὅμοια κατὰ τὰ ἄλλα φύλλα τῶν ἀνθεμίων τῆς σίμης τοῦ ναοῦ τῶν Ἀθηναίων εἰς τὴν Δῆλον (τῶν ἐτῶν 425/17 π. Χ. Möbius, Ornamente, σ. 16 καὶ πίν. 5α. Délos XII εἰκ. 159 καὶ πίν. XXVI b, ἀπὸ ὅπου Ν. Μ. Κοντολέοντος, Ὁδηγὸς Δήλου, εἰκ. 17) ἐκφύονται ὄχι πλέον ἀπὸ μονοῦ πυρῆνος, ἀλλὰ ὡς παραπληρωματικὰ γωνιῶν καὶ χωρίζονται εἰς δύο ὁμάδας. Ἀντὶ τοῦ ἐνὸς κεντρικοῦ, κατακορύφου φύλλου τῶν ἀνθεμίων τῆς στήλης Ἑθν. Ἀρχ. Μουσείου 715 καὶ τῶν ἀνωτέρω παραδειγμάτων, ἔχομεν εἰς τὰ ἀνθέμια τῆς σίμης τοῦ ναοῦ ἐκείνου δύο πλέον κεντρικά, ἀντιθετικά — ῥάχιν μὲ ῥάχιν — φύλλα.

Τὰ ἄκρα τῶν πρὸς τὰ ἄνω ἀνεμιζομένων φύλλων τοῦ ὀλιγοφύλλου, «ἐνιαίου φλογωτοῦ» ἀνθεμίου τῆς προφανῶς μὴ ἀττικῆς στήλης τῆς Grottaferrata,

τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ 5^{ου} π. Χ. αἰῶνος (Möbius, Ornamente, σ. 18 καὶ πίν. 6. Ἀντιθέτως G. M. A. Richter, AM 71, 1956, 141 κ.έ. καὶ πίν. 2-5), καίτοι ἐκφύονται ἀπὸ μονοῦ πυρῆνος συνάπτονται πλέον μεταξύ των καὶ πρὸς τὸ κατακόρυφον ἀκόμη μεσαῖον, ἐνῶ τὰ ἄκρα τῶν φύλλων τῆς ἀττικῆς ἐπιστέψεως Conze 1518, πίν. 314. Möbius, Ornamente, πίν. 7β, δὲν συνάπτονται, εἶναι ὅμως περισσότερα. Τὰ μεσαῖα πυκνώνουν αἰσθητῶς. Εἰς τὴν ἐπίστεψιν τῆς στήλης τῆς Νικησοῦς ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ Conze 824. Möbius, Ornamente, σ. 20 καὶ πίν. 7α, τῆς προτελευταίας δεκαετίας τοῦ 5^{ου} π. Χ. αἰῶνος, ἔχομεν ἀντὶ μεσαίου φύλλου κενόν.

Ἡ διάλυσις τοῦ ἐνιαίου καὶ πλήρους ἀνθεμίου εἰς 2 μέρη (Gesprengte Palmette) πρωτοπαρουσιάζεται εἰς τὸ ἐκ Πειραιῶς ἐπιτύμβιον Conze 1514 καὶ πίν. 315. Möbius, Ornamente, σ. 21, σημ. 94, ὅπου αἱ ἀνεστραμμέναι ἑλικές του ἀποχωρίζονται μετὰ τὴν ἀνέλιξιν των εἰς δύο ἀκανθοφυλλάρια, ἀνέχουν ὅμως εἰσέτι ἐνιαῖον ἐκ δέκα καὶ τριῶν φύλλων ἀνθέμιον. Εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1525, πίν. 315 μνημεῖον τὸ ἀνθέμιον καὶ χωρίζεται πλέον εἰς δύο ὁμάδας καὶ «φλογωτὸν» εἶναι (Conze, III, 324, ἀριθ. 1521 - 29 καὶ εἰσαγωγικὸν σχῆμα εἰς τὴν Β ὁμάδα μὲ ἀποκεχωρισμένον ἀνθέμιον «mit zweigeteiltem Palmettenfächer»). Τὸν νέον τύπον τοῦ κυριολεκτικῶς «ἀποκεχωρισμένου φλογωτοῦ» ἀνθεμίου ἔχομεν πλέον εἰς τὴν πλατυτάτην ἐπίστεψιν τῆς στήλης τῆς Εὐκολίνης ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ Conze 1528, πίν. 317. Möbius, Ornamente, σ. 21, σημ. 95, ὅπου ἀπὸ ἀντιπᾶς ἑλικας εἰς σχῆμα ΟΘ, ἐπεκτεινομένης κατὰ τὰ ἄκρα, ὑψώνονται ἐπὶ ἀκανθωτῶν βλαστῶν, καὶ ὄχι ἀπὸ μονοῦ πυρῆνος, πεντάφυλλα, «ἀποκεχωρισμένα φλογωτὰ» ἀνθέμια.

Εἰς τὸ πυκνόφυλλον κεντρικὸν ἀνθέμιον τοῦ ἐκ Μαρωνείας κορυφώματος δεσπόζει εἰσέτι τὸ μεσαῖον φύλλον, κατακόρυφον, καὶ ἡ θέσις του πρέπει νὰ εἶναι κατὰ ταῦτα ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπίστεψιν τῆς στήλης Möbius, Ornamente πίν. 7β. Ἐνδέχεται νὰ προηγήται ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἐκείνην τῆς Νικησοῦς, Möbius, Ornamente, πίν. 7α. Προηγεῖται ὅπωςδὴποτε ἀπὸ τὴν ἄρθρωσιν τῶν «ἀποκεχωρισμένων» πλέον «φλογωτῶν» ἀνθεμίων τοῦ κοινοῦ σήματος «τῶν ἐν Κορίνθῳ πέντε ἰππέων» τοῦ Ἑθν. Ἀρχ. Μουσείου ἀριθ. 754, τοῦ ἔτους 394 π. Χ., Möbius, Ornamente, σ. 24 καὶ πίν. 9, τῶν ὁποίων καὶ ἡ φωτοσκίασις εἶναι ἀκόμη μεγαλυτέρα ἀπὸ ἐκείνην τοῦ ἀνθεμίου τοῦ κορυφώματος μας.

* *

Παρὰ τὴν «κοινήν» πλέον κατὰ τὰς ἀρχάς τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἰῶνος ἀττικὴν θεματογραφίαν καὶ τὴν διαπραγματεύσιν, «τὸ πλάσιμο» πάσης σχεδὸν ἀναγλύφου ἐπιφανείας μὲ τὴν ἀττικὴν πλέον «ἀκρίβειαν», ἐπιζῇ ἀκόμη «παραστολισμένος» ὁ κόσμος τῶν παλαιῶν ἰωνικῶν κορυφωμάτων, ὄχι μόνον εἰς τὴν Ἰωνίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ψυχικῶς καὶ γεωγραφικῶς ἀνήκουν οἱ κατοικοῦντες τὰ θρακικὰ παράλια

καὶ συγκεκριμένως οἱ ἄποικοι τῆς Χίου Μαρωνῖται, ἀλλὰ καὶ ἄλλαχοῦ.

Οὐδὲν ἔκπληκτικὸν εἶναι οὕτω τὸ γεγονός, ὅτι ἡ «ἰωνικὴ» αὕτη πνοὴ φθάνει, ἔστω καὶ ὄχι τόσον σφριγώδης, καὶ μέχρι τῆς γεωγραφικῶς ἀπομεμακρυσμένης, ἀλλὰ καὶ «κατὰ κοσμοθερίαν» ἀποκεκλεισμένης λακωνικῆς περιοχῆς. Τοῦτο βεβαιώνεται ἀπὸ τὸ ἀνθεματὸν θέμα μιᾶς ἐκ τῶν πολλῶν, προφανῶς ἐπιτυμβίων, στηλῶν τοῦ Μουσείου Σπάρτης (πίν. 3α). Ὅσονδῆποτε χαλαρὰ καὶ ἂν εἶναι ἡ σύνθεσις του, ἡ διαμόρφωσις τῶν ἐν μέρει ραβδωμένων, εὐχύμων βλαστῶν καὶ σπειρῶν τοῦ λυροσχήμου κοσμήματος, εἶναι τὸ νεώτερον μὲν χρονολογικῶς, μορφολογικῶς ὅμως τὸ ἀμέσως πλησιέστερον πρὸς τὸ κορύφωμα Μαρωνείας παράδειγμα.

Ἀκόμη καὶ ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον πληροῦται ὁ ἐσωτερικῶς τῆς «λύρας» χῶρος, μὲ τὰς χυμώδεις μὲν, μεγαλυτέρας δὲ καὶ ἀποκλαδιζομένας σπείρας, τὸ ὑπεράνω αὐτῶν ἐσφηνωμένον καὶ ἀπὸ τοῦ πυρήνος τοῦ κορυφαίου ἀνθεμίου συνάμα κρεμάμενον ἄνθος, τὰ «παλαικὰ» ἀνθέμια λωτοῦ, τὰ ἀντικαταστήσαντα τὰ προοπτικῶς ἀποδιδόμενα ἄνθη τῆς ἐκ Μαρωνείας συνθέσεως, ἀποτελοῦν περαιτέρω «παραφορτωμένην» καὶ «ἀρχαϊστικὴν» τοῦ θεματός μας παράδοσιν. Ὁ λυρόσχημος σκελετὸς τοῦ σπαρτιατικοῦ στολίσματος ἐκβλαστάνει ἀπὸ τρία καλνκωτὰ φύλλα ἀκάνθης. Τὸ μεσαῖον, κατ' ἐνώπιον ἀναδιπλωμένον, ἔχει ἀπολεπισθῆ. Τὸ κορυφαῖον ἀνθέμιον ἀρθρώνεται εἰς πρώτην ἐντύπωσιν ἄνευ λόγου ἴσως, ὅπωςδῆποτε ὅμως ἄνευ ἀναλογιῶν. Ἀγκαλιάζει, μεταξὺ τῶν εἰς δύο ὁμάδας ἀποχωριζομένων, καμπύλων πρὸς τὰ ἄνω φύλλων του, «δίσκον» ὀλόκληρον, προβολὴν δηλονότι κατ' ἐνώπιον πραγματικοῦ ἄνθους¹⁰.

Μέχρι τινὸς ἐνομιζέτο ἀκαθόριστος καὶ ὁ προορισμὸς τῶν στηλῶν αὐτῶν, ἐνῶ οὐδεμία δυσκολία παρουσιάζεται διὰ νὰ τὰς ἐκλάβωμεν ὡς ἐπιτυμβίας. Ἀκόμη καὶ περὶ τῆς ἐποχῆς τῆς στήλης πίν. 3α, ὅπως καὶ περὶ τῶν ἄλλων, ἠγέρθησαν ἀμφιβολίαι. Νομίζω ὅτι οἱ ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἰ. χρόνοι εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς στήλης πίν. 3α καὶ ὄχι πολὺ ἀργότερον, ἐντὸς πάντως τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος, εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς ὑπ' ἀριθ. 839 «ὠραιοτάτης πασῶν» (Möbius) στήλης, ἐδῶ πίν. 3β.

Ἦτο ἄραγε Ἰων ὁ ἀπλοῦς τεχνίτης; ἢ εἶχεν ὑπ' ὄψιν του μᾶλλον περισσότερα πηγαῖα ἰωνικὰ δημιουργήματα¹¹, ὡς τὸ ἐκ Μαρωνείας κορύφωμα, τὰ ὁποῖα ὅμως ἄλλος τεχνίτης ὀλίγον ἀργότερον περισσότερον «παρεξήγησεν», ὅπως

¹⁰ Κατάλογος TOD - WACE, σ. 179, «egg shaped heart». Πρβ. ἐπίστεψιν ἐπιτ. στήλης Ἐθν. Μουσείου ἀριθ. 880. V. Staïs, *Marbres et Bronzes*, 123.

¹¹ Λακωνικὰ ἀνθέμια, Πελοποννησιακὰ 3, 1959, 263 κ.έ. διὰ τὴν ἰωνικὴν ἐπίδρασιν εἰς τὴν λακωνικὴν διακοσμητικὴν. Μὲ ἀφορμὴν τὴν ἐφάμιλλον πρὸς τὰς ἐκ Θάσου γνωστὰς ἀνθεματὰς ἐπιστέψεις τοίχων (βλ. ὑπόσημ. 13) ἐπίστεψιν τοῦ Μουσείου τοῦ Ἀργους ἀξίζει νὰ μελετηθῇ ἐκ νέου τὸ πρόβλημα τῆς ἰωνικῆς ἐπίδράσεως γενικὰ εἰς τὴν τέχνην τῆς Πελοποννήσου.

μαρτυροῦσιν πολλὰ ἄλλα παραδείγματα τοῦ αὐτοῦ Μουσείου; Καὶ ἂν ὄντως πρόκειται περὶ «ἀτυχοῦς», ὅπως νομίζουσιν τινες, «παρεξηγήσεως» εἰς τὴν ὀλίγον νεωτέραν στήλην πίν. Ββ¹², ἐπανερχονται ὅμως οἱ ῥαδινοὶ ἀνθεμοφόροι κλαδίσκοι ἀκάνθης, μὲ φανεροὺς τοὺς κόμβους καὶ τὰ καλύπτοντα αὐτοὺς φυλλάρια, οἱ περιβάλλοντες πλεόν ὥς πῆχεις λύρας τὸ «ἀνείμενον» ἀνθέμιον. Ἐκπλαστάνουν οὗτοι ἀπὸ καλυκωτὰ φύλλα ἀκάνθης, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κνήμας λεόντων συνάμα! Ἀντιθέτως πρὸς αὐτοὺς ἐκπλαστάνουν ὠραιόταται, ὀφθαλμοφόροι σπεῖραι καὶ κάτωθεν αὐτῶν ἀνεστραμμένον ἄνθος ἀκανθωτοῦ λωτοῦ. Φολιδωτὸς πυρρὴν ἀνέχει τὸ ἐνδεκαφύλλον ἀνθέμιον, τὰ φύλλα τοῦ ὁποίου, ἀμέσως καὶ ἐσωτερικῶς τοῦ στενοῦ, ἐπιπεδογλύφου περιγράμματός των, εἶναι κοῖλα! Τὸ μεικτὸν σύνολον, τὸ ἀπὸ τόσα φυσικῶς ἀποδιδόμενα καὶ ἄλλα τόσα σχηματοποιημένα στοιχεῖα ἀποτελούμενον, ὑπογραμμίζουν δύο, προοπτικὰ ἀποδιδόμενα, φυσικώτατα κρινόμορφα ἄνθη.

Τὸ παμπάλαιον θέμα τῶν ἀπλουστέρων κορυφωμάτων τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ ὀψίμων κλασσικῶν χρόνων μετεβλήθη εἰς τὰ σπαρτιατικὰ παραδείγματα εἰς ὅλους χυμῶδη καὶ ὀλόδροσα φυτά. Ἡ ἐπιθυμία ἴσως, καὶ ὄχι ἡ ἀδεξιότης τοῦ ἀφανοῦς τεχνίτου τοῦ δευτέρου κυρίως παραδείγματος, νὰ ὀδηγηθῇ περισσότερον ἀπὸ τὸ «κατὰ φύσιν μάθημα» καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ «κατὰ λόγον κόσμημα» ἐπέφερε τὴν χαλάρωσιν τῶν κορυφαίων ἀνθεμίων.

Ὅσον ὅμως καὶ ἂν ὁ φυτικὸς οὗτος κόσμος εἶναι πάλιν καὶ πάντοτε περισσότερον δημιούργημα «τῆς καρδιάς καὶ τοῦ νοῦ» τόσον τῶν ἀπλῶν, ὅσον καὶ τῶν μεγάλων καλλιτεχνῶν — τῶν δημιουργῶν τῶν ἀκρωτηρίων τῶν ναῶν —, καὶ ὄχι ἀπείκασμα ὠρισμένων «κατὰ φύσιν ὑπαρχόντων» φυτῶν¹³, ἀναμφισβήτητον εἶναι, ὅτι ταῦτα πάντα δὲν ἀποτελοῦν ἀπλᾶ διακοσμητικὰ θέματα. Τὸ νόημά των θὰ πρέπη νὰ εἶναι βαθύτερον¹⁴.

Τὸ «δένδρον τῆς ζωῆς» καὶ πολλοὶ παντοδύναμοι δαίμονες τοῦ φυτικοῦ καὶ ζωικοῦ κόσμου εἰσβάλλουν ἑνωρὶς ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐνισχύουν μὲ τὴν δυνάμιν των τὸ νόημα τῶν Ὀλυμπίων θεῶν, μαζὶ καὶ τὸ θεματολόγιον τῆς ἑλληνικῆς διακοσμητικῆς, τῆς διακοσμητικῆς τῶν ἑλληνικῶν ἐπιτυμβίων καὶ ἄλλων μνημείων, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ὀγδόου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἑβδόμου π. Χ. αἰῶνος¹⁵. Ἡ ὅλη ὅμως «ἑλληνικὴ» ἀρθρωσις τοῦ «φυτικοῦ» κο-

¹² BSA 13, 1906/7, 12 καὶ εἰκ. 4. MÖBIUS, *Ornamente*, 77. X. A. ΧΡΗΣΤΟΥ, ἔ. ἀ. σ. 78 εἰκ. 14.

¹³ ÖJh. 43, 1956-58, 19 καὶ σημ. 5.

¹⁴ Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ νόημα τῶν κοσμημάτων καὶ τῶν παραστάσεων τῶν ἀγγείων. K. SCHAUENBURG, *Zur Symbolik Unteritalischer Rankenmotive*, RM 64, 1957, 220 «Wichtiger ist aber, dass von einer allgemein gültigen» dekorativen «Auffassung keine Rede sein kann». E. LANGLOTZ, *Vom Sinngehalt attischer Vasenbilder*, Freundesgabe für R. Boehringer, 397.

¹⁵ K. SCHAUENBURG, ἔ. ἀ. 205. E. LANGLOTZ, *Festschrift für Heinrich Lützeler*, 359

σμήματος εἶναι κατὰ τοὺς ἀρχαίους κυρίως χρόνους, παρὰ τὴν φαινομενικὴν φυσικότητά της, «ἀφρημένη».

Εἰς τὴν αἰτικὴν τέχνην τῶν ἐπιτυμβίων, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἔργων, καὶ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 5^{ου} καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἰ., κατὰ τὴν δευτέραν δηλ. «κλασσικὴν περίοδον», ἐπανερχοῦνται δυνατώτερα τὰ φυτικὰ θέματα, συνοδευόμενα καὶ ὑπὸ δαιμονικῶν μορφῶν: σφιγγῶν, γρυπῶν, ἀντωπῶν τράγων κ. ἄ., ἀλλὰ καὶ ὑπὸ περισσότερον φανερῶν διονυσιακῶν καὶ χθονίων μορφῶν, θείων ἢ μυθικῶν μορφῶν. Ὑπολείμματα τῶν δαιμονικῶν μορφῶν εἶναι οἱ λεοντόποδες τῆς στήλης πίν. 3 β¹⁶.

Δαιμονικαὶ μορφαὶ καὶ φυτικὰ θέματα ὑποδηλώνουν τὴν μεγάλην σημασίαν πού εἶχε πάντοτε διὰ τὴν ζωὴν ἢ εἰς τὴν λατρείαν τοῦ «δενδρίτου καὶ φυταλμίου Διονύσου» καὶ τῆς «ἀνθείας Ἡρας» καὶ ἄλλων θεοτήτων ἀναχθεῖσα ἀντίληψις περὶ τῶν «χθονίων καὶ κουροτρόφων» δυνάμεων τῆς φύσεως¹⁷.

Αἱ δυνάμεις αὗται ὑποδηλώνονται καθαρῶς φυτόμορφοι εἰς τὰ ἐκ Σάρδεων, Μαρωνείας, καὶ Σπάρτης κορυφώματα, μεικταὶ εἰς τὸ ἕτερον ἐκ Σπάρτης θαυμαστὸν σύνολον. Ἡ ὑποδήλωσις τῶν δυνάμεων ἐκείνων συνεχίζεται ὁμως ἀκόμη καὶ εἰς τὸν γραπτὸν καὶ φειδωλῶς πλαστικὸν συνάμα διάκοσμον τῶν μεγάλων κατωιταλιωτικῶν ταφικῶν ἀγγείων¹⁸, τὰ ὅποια δὲν νοοῦνται χωρὶς τοὺς λακωνικοὺς — ταραντινοὺς κρατήρας, ὅπως καὶ οἱ νέοι, ἐπίχρυσοι, χάλκινοι τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης.

Τὸ νόημα τῶν τόσον εὐχύμων, φυτικῶν καὶ ἀνθεματῶν τούτων θεμάτων, τὰ ὅποια ἄκρως προσομοιάζουν πρὸς τὰ πραγματικὰ ἐπὶ τῶν τάφων φνύμενα, ἄνευ ἢ μετὰ φροντίδος ἄνθη καὶ φυτὰ¹⁹, εἶναι ἡ παρήγορος ἐλπίς διὰ τὴν ἀθανασίαν. Εἶναι ἡ γενικὴ πίστις ὅτι οἱ νεκροὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ζοῦν καὶ πέραν τοῦ τάφου, ὅπως ἀκριβῶς τὰ φυτὰ, τὰ ὅποια βλαστάνουν ἐπὶ τῶν τάφων των²⁰.

Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης

Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ

¹⁶ AM 69 - 70, 1954 - 55, 109 (TH. KRAUS). Festschrift für B. Schweitzer. 243. (Luschey). Studies presented to D. M. Robinson I, 683 κ. ἑ. Ἑλληνικά 15, 1957, 326. K. SCHAUBENBURG, ἔ. ἄ., 209 καὶ σημ. 85, 220.

¹⁷ E. LANGLOTZ, Festschrift Lützelers, 360. K. SCHAUBENBURG, ἔ. ἄ. 210, 219 - 220.

¹⁸ K. SCHAUBENBURG, ἔ. ἄ., 199.

¹⁹ Βλ. ἀναπαράστασιν τῶν τάφων τῶν Ἡρακλεωτῶν εἰς τὸν Κεραμεικόν. A. BRÜCKNER, *Friedhof am Eridanos*, 71 εἰκ. 43. G. KARO, *An attio Cemetery*, πίν. 32. K. SCHAUBENBURG, ἔ. ἄ., 200 καὶ σημ. 39.

²⁰ K. SCHAUBENBURG, ἔ. ἄ., 203, 209, 220 - 21. K. SCHERFOLD, *Meisterwerke Griech. Kunst*, 75.

Reliefplatte in San Marco.

EINE RELIEFPLATTE IN SAN MARCO

Eine der Parapetplatten des oberen Umganges von San Marco, Nr. 36, ist als dreigliedriges Relief angelegt. Das Mittelfeld zeigt eine henkellose Vase, aus der sich ein symmetrisch in die Fläche gebreiteter Weinstock erhebt: Komposition, Motivik und Technik reihen das künstlerisch recht schwache Relief in eine umfangreiche Gruppe von venezianischen Arbeiten ein, die in und für San Marco am Ende des 11. Jahrhunderts entstanden, im Zuge des umfassenden Neubaus der Dogenkirche¹.

Diese Lokalmanufaktur ist durch einen gewissen Variationstrieb bei geringer Phantasie charakterisiert, sowie durch die im allgemeinen schwache Qualität der Komposition und Ausführung. Allerdings ist dabei zu bedenken, daß es sich um Schmuckplatten handelt, die nur der Fernsicht zugänglich sind. Die beiden äusseren Platten zeigen je 2 Greifen, aufgerichtet («rampant») zu Seiten eines mit Pinienzapfen bekrönten Gebildes. Seltsamerweise blicken alle 4 Greifen nach links, sind also nicht streng heraldisch-symmetrisch angeordnet. Auch sonst ist der Steinmetz stellenweise von der Symmetrie abgewichen, vor allem in der Stellung der Pranken. Die Körper der Greife sind sackartig, die Flügel verkümmert; der Schwanz ist um einen der Hinterfüße geschlungen.

Am seltsamsten aber ist das Gebilde, dessen Mittelachse der Pinienstab bildet. Zu Seiten des mittleren Stabes finden sich leicht ausgeboogene Stab- oder Wulstformen, deren obere Enden durch die Greifenpfoten verdeckt sind. Diese Wulststäbe scheinen auf annähernd querovalen «Ring» zu stehen, diese wiederum auf je 2 Pfeilerchen, zwischen denen je eine rechteckige Platte herabhängt. Von den «Ständern» des Ringes geht symmetrisch je eine Spiralranke aus, deren Rundung von einem Weinblatt gefüllt ist.

Das Ganze ist ebenso unorganisch wie die Greifen; man hat den Eindruck, der Steinmetz habe gar nicht richtig verstanden, welche Form er zu bilden hatte. Trotzdem kann kein Zweifel darüber bestehen, was diese Form bedeutet: Es handelt sich um eine Reminiszenz an eine Fon-

¹ O. DEMUS, *The Church of San Marco in Venice. History, Architecture, Sculpture*. Washington, 1960; *Idem*, Zwei Dogengräber in San Marco. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, V, 1956, p. 41 ff.

H. BUCHWALD, ungedruckte Dissertation, Wien, 1961.

taine mit einem Pinienzapfen als Wasserspeier: Die gekrümmten, wulstartigen Stäbe sind die vom Pinienzapfen in das querovale Becken fallenden Wasserstrahlen. Das Becken steht auf einem Unterbau, - den beiden Pfeilern.

Damit wären die beiden äusseren Reliefabschnitte in ihrer Bedeutung erklärt — es handelt sich um das uralte Motiv der Greifen am Lebensbrunnen. Wir glauben aber, daß damit die Hintergründe der venezianischen Reliefs nicht erschöpft sind — zum mindesten wäre es möglich, daß dabei noch eine andere Reminiszenz mitgespielt hat, die — bewußt oder unbewußt, — das Schema der Komposition beeinflußt hat. Wenn man nämlich die rechts und links vom Sockel des Beckens angeordneten radartigen Ranken wirklich als Räder zu sehen versucht, dann nimmt das Ganze eine Form an, die an den Greifenwagen Alexanders denken läßt. Die Wasserstrahlen werden zur Doppeldeichsel, das Becken zum Wagenkorb, die Bestandteile des Sockels zu den Achsen und die Ranken zu den Rädern. Im Pinienstab könnte die Erinnerung an die Lanze mit der Lockspeise für die Greifen enthalten sein.

Durch diese Metamorphose hat das Relief nicht aufgehört, primär ein Greifenpaar am Lebensbrunnen zu bedeuten. Aber die Reminiszenz an die Himmelsreise Alexanders im Greifenwagen schwingt mit, wohl ausgelöst durch eine zuerst zufällige Ähnlichkeit des Schemas, die dann bewußt verstärkt worden sein mag. Bei den Reliefs kann ja überhaupt nicht von «Darstellungen» im eigentlichen Sinn die Rede sein. Es handelt sich nicht um solche, sondern um Produkte einer recht ärmlichen, barbarischen und durch die Riesenaufgabe der Herstellung von Dutzenden von Platten erschöpften Handwerkerphantasie, die bewußt und unbewußt an alles sich anzulehnen bereit ist, was irgend als motivische Anregung dienen könnte. Das ambivalente Mitschwingen einer an sich nicht «gemeinten» Deutung würde der mittelalterlichen Gegenstands- und Formphantasie durchaus entsprechen. Es findet sich häufig auch im pseudophilosophischen und theologischen Denken der Zeit, in dem auch widerspruchsvolle Doppeldeutungen einander nicht ausschließen.

Mit etwas Ähnlichem könnten wir es hier zu tun haben: mit einer etwas verschlüsselten Doppeldeutung, die dem geplagten Steinmetzen seine ermüdende Aufgabe ein wenig interessanter und amüsanter gemacht haben mag.

THE ORIGIN OF THE BUST FORM FOR PORTRAITS

For this volume in honour of my friend and colleague Professor A. Orlandos I want to contribute a discussion on an interesting problem that has hitherto received scant attention—the origin of the bust form for portraits. As is well known, the herm—its origin, evolution, and significance—has been treated by many authorities. The bust, on the other hand, seems to have evoked no such interest. The most that could be said about it is that it was evolved from the herm for Roman use and subsequently enjoyed great popularity¹.

It was of course natural that in Roman times the full-size portrait statues current for several centuries in Greece lost much of their vogue, and that herms and busts took their place; for the Romans placed likenesses of individuals not only in public places and sanctuaries, as had the Greeks, but in their own houses and gardens. In the restricted quarters of private dwellings the abbreviated forms of herm and bust were naturally preferred to the statue.

It is now common knowledge that the use of the herm for portraits goes back to Hellenistic Greek times, since portrait herms appear on Greek funerary reliefs datable in the second century B.C.² But what about the bust? Can this form likewise be traced back to late Greek times, or does it not occur before the Roman Republican period of the first century B.C.?

At the outset of my investigation I should state that by a bust I do not mean a «partial statue», cut off horizontally at the bottom, at a height ranging from below the shoulders to under the waist. Such partial statues occur for votive and sepulchral purposes in Greece and Italy, including Sicily and Etruria, from the 5th or 4th century B.C. on³. A bust, in the proper

¹ Cf., e. g. P. BIENKOWSKI, *Rev. arch.*, series 3, vol. 27, 1895, pp. 293 ff.; V. SCRINARI, *Enciclopedia dell'arte classica e orientale*, II, 1959, s. v. Busto (with bibliography).

² Cf. especially PFUHL, *J.d.I.*, 22, 1907, pp. 118 f., fig. 6; and the excellent résumé by K. SCHEFOLD in his *Bildnisse*, pp. 196 f.

³ Cf., e. g., O. BENNDORF, *Oest. Jahrb.* I, 1898, pp. 1 ff.; M. COLLIGNON, *Les statues funéraires dans l'art grecque*, 1911, pp. 301 ff. (examples from the Greek Islands and Mainland); G. KASCHNITZ-WEINBERG, *Rend. Pont. Acc.*, serie III, vol. III, 1924-25, pp. 326 ff. (examples from Etruria); G. LIBERTINI, *Centuripe*, 1926, pp. 94 f., pl. XX (Sicilian examples); G. PACE, *Arte e civiltà della Sicilia antica*, II, 1938, pp. 81 ff.; M. BORDA, *Studies presented to D. M. Robinson*, 1951, pp. 765 ff. (an example from Central Italy = Ariccia); A. GIULIANO, *Röm. Mitt.*, 60-61, 1953/54, pp. 172 ff. (examples from Palestrina); H. JUCKER, *Das Bildnis im Blätterkelch*, 1961, passim; R. STILLWELL, *A.J.A.*, 67, 1963, p. 170, pl. 36, fig. 17 (example from Morgantina).

sense of the word, must be rounded at the bottom, and so constitute an independent form.

As one tries to answer the question of the first appearance of the portrait bust there come to mind the likenesses of Hellenistic rulers on coins. Here we find that, whereas during the third century B.C. it is usual to show only the head and neck (cf. fig. 1), in the second century the bust is often included (cf. fig. 2-4)⁴. And the same change from head to bust is observable in the portraits which occasionally occur on engraved gems of the Hellenistic period. The earlier ones show only head and neck, the later ones often appear as busts⁵. Does it not seem likely that this innovation reflects a current fashion and was not confined to representations on coins and gems⁶? And here one may remember the full-size marble busts in medallion form once fastened against a wall of the heroon at Kalydon, now dated in the second century B.C.⁷ (cf. fig. 5). They represent, it is true, not portraits but deities and heroes — Aphrodite, Hermes, Herakles, etc. — but they nevertheless indicate that the bust form as such was known as early as the second century B.C. Then, about 100 B.C., bust medallions, unfortunately sadly mutilated, appear on the Monument of Mithradates Eupator at Delos⁸, where they had originally, like the Kalydon busts, been fastened against a wall.

As the missing link in this chain of evidence, I can now present two small terracotta busts (20 cm. high, 16 cm. wide), each with a portrait of Alexander the Great, one shown frontal (fig. 6-9), the other in three-quar-

⁴ Cf., e. g., the portraits of Ptolemy IV, V, VIII, of Heliokles and Eukratides of Baktria, and of the Greek kings of India and Parthia of the second and first centuries B.C. Cf., e. g., NEWELL, *Royal Greek Portrait Coins*, pp. 89, 91, figs. 9, 10, 12, p. 73, and my article on Late Hellenistic Portraiture, in *Archaeology*, 1963, p. 26, figs. 2-4, 8-10.

⁵ Cf. FURTWÄGLER, A. G., pls. XXXII, XXXIII, passim.

⁶ Whether these late Greek coin-portraits could be used as an argument for the early invention of the bust was hotly debated, I see, at the end of the last century e. g. by Helbig, Kekule, and Furtwängler. In favour was HELBIG (*Mon. Ant.* VI, 1895, p. 75, footnote 1, and *Untersuchungen über die campanische Wandmalerei*, pp. 39, 179). Against were KEKULE (*Berliner Winckelmannsprogramm*, 1894, p. 10) and FURTWÄGLER, (*Berl. Philol. Wochenschrift*, XVI 1896, col. 1518 «es giebt keine vorrömischen Büsten», and A.G., III, p. 162).

⁷ E. DYGGVE, F. POULSEN and K. RHOMAIOS, *Das Heroon von Kalydon*, 1934, pp. 361, 397 ff., figs. 78, 80, 81, 84.

⁸ F. CHAPOUTIER, *Délos XVI*, 1935, pp. 29 ff., fig. 36; S. RISOM, *Acta Archeologica XIX*, 1948, pp. 204 ff., with plates. Dated by the mention of the Athenian archon Echekrates on an inscribed base to 102-101 B.C.

Fig. 2. Demetrios I of Baktria,
c. 190 B. C. (Br. Mus.).

Fig. 3. Philoxenos of India,
2nd century B. C. (Br. Mus.).

Fig. 4. Heliokles of India,
2nd century B. C. (Br. Mus.).

Fig. 1. Nikomedes I of Bithynia,
278? - 250? B. C. (Br. Mus.).

Fig. 5. Marble medallion from Kalydon,
2nd century B. C. (Nat. Mus., Athens).

Fig. 9.

Fig. 6.

Fig. 7.

Figs. 6 - 9. Terracotta medallion with portrait of Alexander the Great. (ph. Alison Frantz).

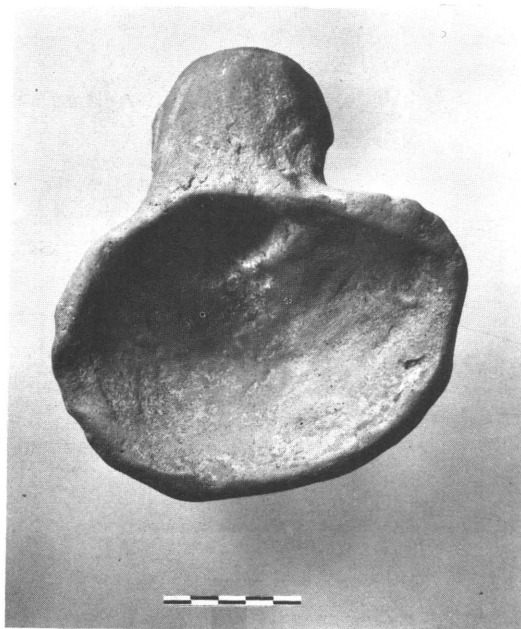

Fig. 8.

Fig. 10.

Fig. 11.

Fig. 12.

Figs. 10 - 12. Terracotta medallion, with portrait of Alexander the Great. (ph. Germ. Inst., Athens).

ter view (fig. 10 - 12). They are said to have been found in Macedonia, near Saloniki, and were acquired in 1963 by Mrs. Hélène Stathatos for her collection in the National Museum of Athens⁹. Alexander is represented wearing chiton, cuirass, chlamys, and aegis¹⁰ (of which the details, including the central gorgoneion were added in applied clay and have flaked off?). The head is modelled in the round, the bust is hollow; so these medallions must, like the Kalydon and Delos ones, have been fastened to some background (a small heroon?)¹¹.

The type of Alexander here represented—in which the head and eyes are turned upward, the mouth is a little open, the expression one of pathos, and the style is in the so-called Alexandrian «sfumato» tradition, is common in the Hellenistic period of the late third and second century B.C., conforming to the idealized conception of the deified Alexander. Comparable examples are the more or less life-size portraits in the British, Istanbul, and Cleveland Museums illustrated by M. Bieber in her *Sculpture of the Hellenistic Age*², figs. 334, 335, and in her «Portraits of Alexander the Great», *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 93, no. 5, 1949, figs. 46-50. Closely similar are also the small heads listed by K. Gebauer, «Alexanderbildnis und Alexandertypus» in his groups C and D, dated by him in the second century B.C. (*Ath. Mitt.*, 63 64, 1938/39, pp. 41-45; cf. especially pl. 10, nos. 1-2, pl. 11, nos. 3-4, pl. 8, no. 4). Then, according to Gebauer, in the first century B.C., the Alexander portraits show «rückgebildete Züge», that is, they become «classicizing» and lose their soft, sfumato character.

If Gebauer's analysis is correct—and it is well supported—we should have, in the two little Stathatos portraits, busts, practically in the round, assignable to the late Hellenistic period of the second century B. C. And this would indicate beyond question that the bust form for portraits was, like the herm, a Greek invention, which was later adopted by Republican Rome. It then became widespread and went through the many familiar stages of

⁹ Cf. *Hélène Stathatos Collection* III, no. 64 bis, and my forthcoming *Portraits of the Greeks*, under Alexander, and in the Introduction.

¹⁰ For the aegis on portraits of Alexander cf. GEBAUER, *Ath. Mitt.* 63 64, 1938/39, pp. 77 ff.

¹¹ For such small heroons cf., e. g., VON MATT and ZANOTTI-BIANCO, *Grossgriechenland* (1961), frontispiece—a marble statuette, 22 cm. high, found in Garaguso, in the province of Potenza, together with a small temple of the same marble, for which it evidently served as the cult statue: «Beide zusammen sind die verkleinerte Wiedergabe einer antiken Kultstätte die—vielleicht als fromme Stiftung—um das Jahr 470 B.C. von einem italiotischen Bildhauer errichtet wurde».

development, in size and shape, that have enabled us to assign Roman portraits to their specific periods ¹²

Roma

GISELA M. A. RICHTER

¹² I want here to acknowledge the friendly help I derived during my investigation in conversations with Christos Karouzos, who was the first to remind me of the medallions on the Monument of Mithradates in Delos, and with Hermine Speier, who detected the cuirass on the Stathatos Alexanders.

Ο ΦΟΒΟΣ ΚΑΙ Ο ΕΛΕΟΣ ΤΗΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ

I

Ἡ μελέτη τοῦ Wolfgang Schadewaldt, καθηγητῆ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Tübingen: *“Furcht und Mitleid? zur Deutung des aristotelischen Tragödien-satzes,”* (Περιοδ. Hermes, τόμ. 83, Wiesbaden 1955) εἶναι ἡ πιὸ πρόσφατη καὶ ἴσως ἡ τελειότερη ἐπεξεργασία τῆς «ψυχοφυσιολογικῆς» ἢ «παθολογικῆς» ἐρμηνείας τῆς Ἀριστοτελικῆς *κάθαρσης*¹. Οἱ κριτικὲς παρατηρήσεις ποὺ θ’ ἀκολουθήσουν θὰ δείξουν, ἐλπίζω, ὅτι καὶ μὲ αὐτὴ τὴ μορφή ἡ «παθολογικὴ» ἐρμηνεία δὲν ἔγινε ἰσχυρότερη. Κάτι περισσότερο μάλιστα: ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ μεταχειρίζεται ὁ W. Schadewaldt κατὰ τῶν ἄλλων, μποροῦν νὰ στραφοῦν καὶ ἐναντίον τῶν δικῶν του ὑποθέσεων.

Στὴν ἀρχὴ τῆς διατριβῆς του ὁ Γερμανὸς φιλόλογος προσπαθεῖ νὰ προσδιορίσει μὲ ἀκρίβεια τὸ νοηματικὸ περιεχόμενο τῶν ἐννοιῶν: *φόβος*, *ἔλεος* καὶ *φιλόανθρωπον*, ποὺ μὲ τὰ νήματά τους ὑφαίνεται ὁ ἀριστοτελικὸς ὅρισμός τῆς τραγικῆς *κάθαρσης*. Στους χρόνους τῆς Ἀναγέννησης, λέγει, ὁ *φόβος*, ἀποδόθηκε ὀρθὰ ἀπὸ τοὺς ἐρμηνευτὲς τοῦ κειμένου τῆς Ποιητικῆς: *terror, horror, ravor*. Κατὰ τὸν 18ο ὅμως αἰῶνα ὁ Lessing, γιὰ νὰ ὑποτάξει τὸ φόβο στὸν ἔλεο («dem humanitär-philanthropischen Trauerspiel zuliebe») μαλάκωσε τὸ νόημά του καὶ τὸν ἐρμήνευσε μὲ τὴ γερμανικὴ λέξη *Furcht*, ποὺ εἶναι πολὺ ἡπιότερη, καὶ τὸν ἔλεο, σύμφωνα μὲ τὸν χριστιανικὸ οὐμανισμό του, τὸν εἶπε *Mitleid* — συμπόνια (σελ. 129 - 130). Ἡ πραγματικὴ σημασία τοῦ *φόβου*, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι (σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸ *δέος* καὶ τὸ *δεῖμα*) *ταραχὴ*, ἓνα συναίσθημα ἰσχυρὸ ποὺ βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴ φρίκη. Ἡ «Ρητορικὴ» (σύμφωνα μὲ τὸν ὅρισμό ποὺ δίνει στὸ *δέος*, ὁ Πλάτων, *Λάχης* 198b) τὸν ὀρίζει μὲ σαφήνεια: «ἔστω δὴ φόβος λύπη τις ἢ ταραχὴ ἐκ φαντασίας μέλ-

¹ Εἶναι ἡ ἐπικρατέστερη στους φιλολογικοὺς κύκλους. Τὴ συναντοῦμε ἤδη στους χρόνους τῆς Ἀναγέννησης καὶ στὸν Γάλλο αἰσθητικὸ τοῦ 18ου αἰῶνα Batteux. Φιλολογικὰ θεμελιώνεται ἀπὸ τὸν HEINRICH WEIL (*Über die Wirkung der Tragödie nach Aristoteles*, Basel 1848) καὶ τὸν JACOB BERNAYS (*Zwei Abhandlungen über die aristotelische Theorie des Dramas*, Berlin 1880). Ὑποστηρίζει ὅτι ἡ τραγωδία διεγείρει τὰ πάθη (τὸ φόβο, τὸν ἔλεο καὶ τὰ παρόμοια), ποὺ εἶναι γιὰ τὴν ψυχὴ ὅ,τι οἱ κακοὶ χυμοὶ γιὰ τὸ σῶμα, γιὰ νὰ τοὺς ἀνοίξει διέξοδο νὰ ξεσπάσουν καὶ νὰ ξεθυμάνουν, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκατάσταση τῆς ψυχικῆς ὑγείας. - Κριτικὴ τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς καθὼς καὶ τὴν προσωπικὴ μου γνώμη γιὰ τὸ νόημα τῆς Ἀριστοτελικῆς *κάθαρσης*» βλ. στὴ μελέτη μου *“La catharsis des passions d’après Aristote,”* Collection de l’Institut Français d’Athènes, 1953, σελ. 5 κ. π. (Ἡ ἐλληνικὴ μετάφρασή της δημοσιεύεται στὸ βιβλίο μου *«Φιλοσοφία καὶ Παιδεία»*, Ἀθήνα 1958, σελ. 279 - 313).

λοντος κακοῦ φθαρτικοῦ ἢ λυπηροῦ» (B5 1382a 22 - 23) (σελ. 131). Ἐπίσης καὶ ὁ ἀριστοτελικὸς ἔλεος δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μετὰ τὸ συμπάσχειν καὶ συμπαθεῖν πού (διαμέσου τῶν λατινικῶν *compati* καὶ *compassio*) ἔγινε στὰ γερμανικά *Mit - erleiden* καὶ *Mitleid*. Ἄν ἤθελαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες νὰ ἐκφράσουν μιὰν ἀντίστοιχὴ ἔννοια, θὰ ἔλεγαν: συναλγεῖν, συλλυπεῖσθαι, συμπαθεῖν, συνοικτίζεῖν, συνοδύρεσθαι (ἐναντία: συγχαίρειν, συνήδεσθαι) (σελ. 134). Θὰ καταλάβομε τὸν ἑλληνικὸ ἔλεος, ἅμα ἐντάξομε τὸν ὅρο στὴν οἰκογένεια τῶν λέξεων: ἔλεεῖν, ἐλεαίρειν, ἐλεεινός, καὶ τῶν ἐννοιῶν - παραστάσεων: οἶκτος, οἰκτιρμός, ὀδυρμός, γόος, πένθος, ὀλοφυρμός (σελ. 137). Καὶ γι' αὐτὸν ἡ «Ρητορικὴ» μᾶς λέγει καθαρὰ ὅτι εἶναι «λύπη ἀπέναντι στὴν ἐμφάνιση ἑνὸς κακοῦ πού φέρνει φθορὰ καὶ πόνο σ' ἕναν ἄνθρωπο πού δὲν ἦταν ἄξιος γιὰ τέτοια συμφορὰ («λύπη τις ἐπὶ φαινομένῳ κακῷ φθαρτικῷ καὶ λυπηρῷ τοῦ ἀναξίου τυγχάνειν» B8 1385b 13 - 14) μετὰ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη διευκρίνηση: «ὃ κἂν αὐτὸς προσδοκῇ - σεῖεν ἂν παθεῖν ἢ τῶν αὐτοῦ τινα, καὶ τρῦτο ὅταν πλησίον φαίνεται» (14-16). Τρία λοιπὸν συστατικὰ στοιχεῖα συνθέτουν τὸν ἔλεος: 1. Ἡ παρουσία ἑνὸς φθαρτικοῦ καὶ λυπηροῦ κακοῦ πού πλήττει ἕναν ἄλλο ἄνθρωπο. 2. Ἡ συνείδησις μιᾶς ἀπειλῆς, ἢ προσδοκία ὅτι καὶ μᾶς μπορεῖ νὰ βρεῖ αὐτὸ τὸ κακό, ἐὰν βρεθοῦμε στὶς ἴδιες μ' ἐκεῖνον περιστάσεις ζωῆς, καὶ μάλιστα ὅταν ὁ κίνδυνος αὐτὸς εἶναι κοντά. 3. Ἡ πεποίθησις ὅτι ἐκεῖνος πού τώρα βιολογίζεται δὲν εἶναι ἄξιος αὐτῆς τῆς τύχης (σελ. 140 - 141). Αὐτὸ συγκεκριμένα τὸ τρίτο στοιχεῖο (πού ὄχι μόνο στὴ «Ρητορικῇ», ἀλλὰ καὶ στὴν «Ποιητικῇ» 1453a 4 τονίζεται) διαχωρίζει ἐντελῶς τὸν ἔλεος τῶν Ἀρχαίων ἀπὸ τὴ δική μας *συμπό-νια*. Γιατὶ τὸ ἀνάξιος δὲν εἶναι ἐδῶ ἕνας ἠθικὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ πάσχοντος, ἀλλὰ φανερῶναι μιὰ δυσαναλογία πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς ἀντικειμενικὲς περιστάσεις ζωῆς ἑνὸς ἀνθρώπου καὶ τοῦ κακοῦ πού τὸν βρῆκε. Αὐτὸ τὸ αἶσθημα ἐκφράζομε σήμερον ὅταν συγκινημένοι λέμε: Ἄ ὄχι! μ' ἕναν τέτοιο ἄθλιο τρόπο δὲν ἔπρεπε νὰ πεθάνει αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ νέος, ὠραῖος καὶ ἱκανὸς ἄνθρωπος (σελ. 141).

Ἐπομένως ὅπως ὁ φόβος ἔτσι καὶ ὁ ἔλεος εἶναι βασικά, «στοιχειακά» συναισθήματα ἰσχυρὰ (ἀψιθυμίες) πού ἀδράχνουν σῶμα καὶ ψυχὴ μαζὶ καὶ συγκλονίζουν τὸν ἄνθρωπο. Γερμανικά θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν μετὰ τὶς λέξεις, ὄχι *Furcht* καὶ *Mitleid*, ἀλλὰ: ὁ φόβος = *Schaafer* (*Schrecken*) καὶ ὁ ἔλεος = *Jammer* (*Rührung*) (σελ. 143). Τρόμος καὶ φρίκη τὸ πρῶτο, οἰκτιρμός καὶ ὀδυρμός τὸ δεύτερο. Μετὰ ἀνάλογη ὀπτικὴ γωνία πρέπει νὰ θεωρηθεῖ καὶ νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ *φιλάνθρωπον* τῆς «Ποιητικῆς». Δὲν εἶναι, λέγει ὁ W. Schadewaldt, ἡ μεταξὺ ἀνθρώπων ἀγάπη, ἡ *Menschenliebe*, ὅπως χριστιανικὰ ἐννοεῖ καὶ ἀποδίνει τὸν ὅρο ὁ Lessing, ἀλλὰ ἡ ἀνθρώπινη ἱκανοποίηση (*menschliche Genugtuung*) «πού, καθὼς ὁ τρόμος καὶ ὁ οἰκτιρμός, λείπει ἐντελῶς ὅταν ἕνας μοχθηρὸς εὐτυχεῖ... πληροῦται ὅμως ὅπωςδήποτε, ὅταν ὁ κακὸς βρίσκει κακὸ

τέλος» (σελ. 135-136· εἶναι τὰ παραδείγματα τῆς «Ποιητικῆς» 1452b 33-1453a 12). Ἡ διαφορὰ εἶναι φανερή: Ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη πηγαίνει σὲ ὅλους ἀδικρίτως, δὲ ρωτᾷτε ἂν αὐτὸς πὺν ἔπesse σὲ συμφορὰ τὸ ἀξίζει ἢ ὄχι· ὁ χριστιανὸς συμπονεῖ ὅπωςδήποτε τὸ δυστυχεῖ ὡς ἀδελφὸ ἢ ἀνθρώπινο πλάσμα. Τέτοιαν ἔκταση δὲν ἔχει τὸ *φιλάνθρωπον*, κατὰ τὸν W. Schadewaldt· εἶν' ἓνα αἰσθημα ἀνθρώπινης δικαιοσύνης: ὁ ἄνθρωπος ἐξεγείρεται ὅταν δυστυχεῖ ἢ ὅταν εὐτυχεῖ ὅποιος δὲν τὸ ἀξίζει. Ὅρθα τὸ ἐρμηνεύει ὁ Ed. Zeller: «ὅτι ἱκανοποιεῖ τὸ ἠθικὸ αἰσθημα· ὅποιος εἶναι εὖνους [φίλος] πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα πρέπει νὰ ἐπιθυμεῖ νὰ μὴ εὐτυχοῦν οἱ ἐχθροὶ τῆς»².

Τὸ πρῶτο λοιπὸν πὺν ἐπισημαίνει μὲ τὸν ὅρισμό του ὁ Ἀριστοτέλης — λέγει ὁ W. Schadewaldt — εἶναι ὅτι ἡ τραγωδία ὡς «μίμησις (ἢ σύστασις) φοβερῶν καὶ ἔλεινῶν πραγμάτων» προκαλεῖ μέσα στὴν ψυχὴ τῶν θεατῶν τὰ στοιχειακὰ συναισθήματα (*Elementaraffekte*) τοῦ τρόμου καὶ τοῦ οἰκτιρμοῦ. Ἀλλ' ἐὰν περιοριζότανε σ' αὐτὸ καὶ μόνο, δὲν θὰ εἶχε πῆ τίποτα τὸ καινούργιο, γιατί, ὕστερ' ἀπὸ τοὺς σοφιστὰς τοῦ 5ου αἰῶνα (τὸν Γοργία) καὶ τὸν Πλάτωνα, τοῦτο εἶχε γίνει μιὰ γενικὴ, κοινὴ τοῦ θέματος ἀντίληψη (δόξα). Αὐτὸς προχωρεῖ πὺν πέρα, καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ προσωπικὴ εἰσφορὰ του στὸ πρόβλημα, ἡ πρωτοτυπία του: παίρνει ἀπὸ μιὰν ἄλλη, συγγενικὴ περιοχὴ τὴν ἔννοια τῆς *κάθαρσης* καὶ τὴν εἰσάγει στὸν ὅρισμό τῆς τραγωδίας (σελ. 147). Ὁ ὅρος ἔχει προέλευση λατρευτικὴ καὶ ἱατρικὴ: καὶ σημαίνει τὸν ἀποχωρισμό, τὸν παραμερισμό, τὴν ἀποβολὴ ἐνοχλητικῶν καὶ ἐπιζήμιων οὐσιῶν (καὶ διεγέρσεων) ἀπὸ τὸν ὄργανισμό. Στὸν ὅρισμό ὅμως τῆς τραγωδίας ἐφαρμόζεται καὶ σὲ μιὰ περίπτωσι ὅχι φυσιολογικὴ, ἀλλὰ ἠθικὴ. Ὅχι πάντως γιὰ πρώτη φορὰ, γιατί ἤδη κατὰ τὸν «Σοφιστὴ» (226d) γενικὰ ἡ διάκρισις καὶ ἀπομάκρυνσις τοῦ χείρονος ἀπὸ τὸ βέλτιον ὀνομάζεται *κάθαρσις* καὶ στὸν «Φαίδωνα» (69c) λέγεται ὅτι ἡ σωφροσύνη, ἡ ἀνδρεία, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ φρόνησις εἶναι ἓνα εἶδος καθαρμοῦ, ἀφοῦ μὲ τὶς ἀρετὰς αὐτὰς ἀποβάλλονται οἱ ἡδονὰς καὶ οἱ φόβοι (σελ. 151-152). Ὅρθα λοιπὸν ὁ Heinrich Weil καὶ ὁ Jakob Bernays ἐρμήνευσαν τὴ λέξι μὲ αὐτὸ τὸ «στοιχειακὸ, βασικὸ νόημα» (*elementaren Grund-sinn*): *Purgierung*, ἐνέργεια καθαρτικὴ, καὶ ἦταν λάθος πὺν ὁ Bernays εἶδε κατόπιν τὴν *Purgierung* ὡς «ἐκφόρτισις» (*Entladung*)· δικαιολογημένα ἡ κριτικὴ ἀμφισβήτησε αὐτὴ τὴν πρόσθετη σημασιοδότησι τοῦ φαινομένου (σελ. 152-153· βλ. καὶ σελ. 167, ὑποσ. 1). Ἡ ἀριστοτελικὴ *κάθαρσις* εἶναι (ὅπως καὶ ὁ φόβος καὶ ὁ ἔλεος) κάτι τὸ ἀρχέγονο καὶ στοιχειακὸ (*roh-elementares*), μιὰ «στοιχειώδης ψυχοσωματικὴ διαδικασίᾳ—χωρὶς καμιάν ἀπὸ τὶς λεγόμενες ὑψηλὰς ἀξιώσεις» (σελ. 153).

² «*Philosophie der Griechen*», II' (1879) σελ. 786, ὑποσημ. 3. Ἀναφ. ἀπὸ τὸν W. Schadewaldt, σελ. 137, ὑποσ.

Ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς ψυχοφυσιολογικῆς ἐρμηνείας — συνεχίζει ὁ W. Schade-waldt — ἔγινε πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὴν πρώτη ἐμφάνισί της. Τὸ 1940 δημο-σιεύεται ἡ ἐργασία τοῦ Franz Dirlmeier³, ὁ ὁποῖος μὲ μιὰ πειστικὴν ἀνάλυση τῆς μουσικῆς διατριβῆς τοῦ Ἀριστοτέλη, πού περιλαμβάνεται στὸ VIII βιβλί-
 ον «Πολιτικῶν», ἔφτασε στὸ συνταρακτικὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κάθαρση «βρί-
 σκεται ὅσο μπορεῖ νὰ στοχαστεῖ κανεὶς πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ὑψη-
 λοῦ, τοῦ σεμνοῦ, τοῦ σοβαροῦ τραγικοῦ»· ἀκριβῶς ἡ θέσις της εἶναι ὅχι στὴ
 σφαῖρα τοῦ «ἠθικοῦ», ἀλλὰ στὴν περιοχὴ τῆς ἡδονῆς, νοούμενης ὡς ἀνάπαυσης
 καὶ ἄνεσης (χαλάρωσης) (σελ. 153). Ἡ ὑπόθεσις στηρίζεται στὶς δύο (ἀπὸ τὶς
 τρεῖς) περιφνημὲς περικοπὲς τῶν «Πολιτικῶν», ὅπου συναντοῦμε τὴ λέξη κά-
 θαρση. Καὶ οἱ δύο ἀναφέρονται στὴ σημασία τῆς μουσικῆς ἀγωγῆς. Ἰδοὺ τὸ
 πρῶτο χωρίο :

«Οὔτε γὰρ αὐλοὺς εἰς παιδείαν ἀκτέον οὔτ' ἄλλο τεχνικὸν ὄργανον, οἷον
 κιθάραν κἄν εἴ τι τοιοῦτον ἑτερόν ἐστιν, ἀλλ' ὅσα ποιήσει αὐτῶν ἀκροατὰς ἀγα-
 θοὺς ἢ τῆς μουσικῆς παιδείας ἢ τῆς ἄλλης. Ἔτι δ' οὐκ ἔστιν ὁ αὐλὸς ἠθικὸν
 ἀλλὰ μᾶλλον ὀργιαστικόν, ὥστε πρὸς τοὺς τοιοῦτους αὐτῷ καιροὺς χρηστέον ἐν
 οἷς ἡ θεωρία κάθαρσιν μᾶλλον δύναται ἢ μύθησιν» (VIII 6, 1341a 17-23). —
 «Ἦδη αὐτὸς ὁ διαχωρισμὸς τῆς κάθαρσης ἀπὸ τὴν παιδεία καὶ τὴ μάθησις»,
 παρατηρεῖ ὁ W. Schade-waldt, «εἶναι τόσο πειστικὰ σαφές, ὥστε δύσκολα κα-
 νεὶς καταλαβαίνει πῶς εἶναι δυνατόν, ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τότε πού ἀνθρώποι κα-
 θαρὰ στοχαζόμενοι μᾶς ἔκαναν προσεχτικοὺς σ' αὐτὴ τὴ διάκριση, νὰ ἐξακολου-
 θοῦν μερικοὶ νὰ συσχετίζουν στὸν Ἀριστοτέλη τὴ μουσικο-ποιητικὴ κάθαρση
 μὲ τὴν Ἠθικὴν» (σελ. 153).

Τὸ δευτέρου χωρίο εἶναι τοῦτο: «φαμὲν δ' οὐ μίαν ἔνεκεν ὠφελείας τῇ
 μουσικῇ χρῆσθαι δεῖν ἀλλὰ καὶ πλείονων χάριν (καὶ γὰρ παιδείας ἔνεκεν καὶ κα-
 θάρσεως — . . . — τρίτον δὲ πρὸς διαγωγὴν, πρὸς ἄνεσιν τε καὶ πρὸς τὴν τῆς συν-
 τονίας ἀνάπausιν)» (VIII 7, 1341b 37 - 1342a 1). Δύο ἀνωμαλίαι παρουσιάζει
 τὸ χωρίο τοῦτο: α. Ἐνῶ παραπάνω (VIII 5, 1339a 14 κ.π.) τονίζεται ὅτι σὲ
 τρεῖς περιοχὲς κατανέμεται ἡ ἄσκησις καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς Μουσικῆς: παιδιὰ
 (καὶ ἀνάπausis), παιδεία (τὸ ἦθος ποῖόν τι ποιεῖν) καὶ διαγωγὴ (= τρόπος ζωῆς
 ἀφιερωμένος στὴν ἀνώτερη καλλιέργεια τοῦ πνεύματος), ἔδῳ ἡ παιδιὰ παραλεί-
 πεται καὶ στὴ θέσις της ἐμφανίζεται ἡ κάθαρση. β. Ὁ προσδιορισμὸς «πρὸς
 ἄνεσιν τε καὶ πρὸς τὴν τῆς συντονίας ἀνάπausιν» δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεω-
 ρηθεῖ διευκρίνισις καὶ συμπλήρωσις στὴν ἀμέσως προηγούμενη λέξις «διαγωγὴν»,
 γιατί ὡς σοβαρὴ πνευματικὴ ἐνασχόλησις κάθε ἄλλο εἶναι ἡ διαγωγὴ παρὰ «ἄνε-
 σις» καὶ «τῆς συντονίας ἀνάπausis».

Ἡ λεπτομερὴς καὶ συστηματικὴ ἀνάλυσις ὅλου τοῦ κεφαλαίου ἔκαμε τὸν

³ F. DIRLMEIER, «Κάθαρσις παιδημάτων», περιοδ. Hermes, τόμ. 75 (1940) σελ. 81 κ.π.

Dirlmeier (λέγει πάντοτε ὁ W. Schadewaldt) νὰ προχωρήσει βαθύτερα στὴν ἐρμηνεία τῶν σκέψεων τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ νὰ ἀποδείξει ὅτι οὔτε μὲ τὴν παιδεία καὶ τὴ μόρφωση τοῦ χαρακτήρα, οὔτε μὲ τὴ «διαγωγή» σχετίζεται ἡ κάθαρση, ἀλλὰ μὲ τὴν παιδιὰ καὶ τὴν ἀνάπαυση. Γι' αὐτὸ στὸ δεύτερο χωρίο τὴ συναντοῦμε στὴ θέση τῆς παιδιᾶς· τρεῖς, παρατηρεῖ ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι οἱ ὠφέλειες τῆς μουσικῆς ἀγωγῆς: παιδεύει τὸν ἄνθρωπο (διαπλάσσει τὸ ἦθος του), καθαίρει τὴν ψυχὴ τοῦ καὶ καλλιεργεῖ τὸ πνεῦμα του. Παραπάνω εἶχε πεῖ ὅτι στὸ ἐρώτημα: «τίνα ἔχει δύναμιν» ἡ μουσικὴ καὶ «τίνος δεῖ χάριν μετέχειν αὐτῆς»μποροῦν νὰ δοθοῦν τρεῖς ἀπαντήσεις: 1. «παιδιᾶς ἕνεκα καὶ ἀναπαύσεως», 2. «πρὸς ἀρετὴν τείνειν τὴν μουσικὴν» καὶ 3. «πρὸς διαγωγὴν συμβάλλεται καὶ πρὸς φρόνησιν» (1339a 16-27). Ἡ κάθαρση λοιπὸν ἀντιστοιχεῖ στὴν περίπτωση 1, καὶ γιὰ τοῦτο ἀναφέρεται καὶ πάλι ἡ παιδεία καὶ ἡ διαγωγή, ἀλλ' ὄχι πλέον ἡ παιδιὰ.— Ὅσο γιὰ τὴν ἀνωμαλία ποὺ παρουσιάζει ἡ φράση τοῦ 1341b 41-1342a 1, ὅπου συμπλέκεται ἡ «διαγωγή» μὲ τὴν «ἄνεση» καὶ «ἀνάπαυση», ὁ Dirlmeier ὑποθέτει ὅτι ἐδῶ ἔχομε παρεμβολὴ στὸ ἀρχικὸ κείμενο· ἢ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης ἀργότερα ἢ ἓνα δεύτερο χέρι, γιὰ νὰ μνημονευτεῖ καὶ ἡ παιδιὰ, πρόσθεσε (μέσα στὸ κείμενο ἢ στὸ περιθώριο ὡς σημείωση) τὸ «πρὸς ἄνεσιν καὶ πρὸς τὴν τῆς συντονίας ἀνάπαυσιν» ποὺ εἶναι τὸ ἀντίστοιχό της. Τὸ κείμενο ἀποκαθίσταται ἐντελῶς, ἂν ἡ παρέμβλητη αὐτὴ φράση ἐξοβελιστεῖ. «Ἐχει ἀπόλυτα δίκιο» στὴν ὑπόθεσή του ὁ Dirlmeier, παρατηρεῖ ὁ W. Schadewaldt καὶ θεωρεῖ ἄστοχες τὶς ἐπικρίσεις ποὺ διατυπώθηκαν ἐναντίο της (σελ. 154, ὑπόσημ. 3).

Ὅσο γιὰ τὸ νόημα τῆς κάθαρσης (καὶ στὴ μουσικὴ καὶ στὴν ποίηση) δὲν τοῦ μένει καμιὰ ἀμφιβολία: εἶναι καθαρὰ ψυχοφυσιολογικό, ὄχι ἠθικὸ καὶ παιδευτικό. Τοῦτο, λέγει, τὸ ἀποδείχνει μὲ τρόπον ἀναμφισβήτητο τὸ χωρίο τῶν «Πολιτικῶν» VIII 7, 1342a 1-17 ποὺ δικαιολογημένα τὸ θεώρησαν τεκμήριο ἀδιάσειστο γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ὅρου οἱ Weil καὶ Bernays: «... φανερόν ἐστι χρηστὸν μὲν πάσαις ταῖς ἁρμονίαις, οὐ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον πάσαις χρηστὸν, ἀλλὰ πρὸς μὲν τὴν παιδείαν ταῖς ἠθικωτάταις, πρὸς δὲ ἀκρόασιν ἐτέρων χειροουργούντων καὶ ταῖς πρακτικαῖς καὶ ταῖς ἐνθουσιαστικαῖς κτλ. κτλ.». Ὁ ἴδιος τὸ παραθέτει σὲ ἐλεύθερη μετάφραση καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα: «Κατὰ τὴ σημασιολόγησιν τῆς τραγωδίας ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἔχει στὸ νοῦ του ἓνα ὁποιοδήποτε ἐξαγνιστικό, βελτιωτικό, ἠθικο-παιδευτικό, πρόσκαιρο ἢ μόνιμο ἀποτέλεσμα τῆς κάθαρσης, οὔτε μὲ τὴ στενὴ οὔτε μὲ τὴν πλατεῖα ἢ τὴν πλατύτατη σημασίαν (τῶν ὅρων), καὶ μὲ κανένα τρόπο δὲν ἐπισημαίνει μιὰν ὁποιαδήποτε συνέπεια τῆς κάθαρσης ἀπάνω σὶς ἀρετές, στὸ ἦθος ἢ στὴν ἔξιν τῆς ψυχῆς. Ἐκεῖνο ποὺ ἐπιδιώκει εἶναι ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ὁ πλησιέστερος χαρακτηρισμὸς τῆς εἰδικῆς γιὰ τὴν τραγωδίαν ἡδονῆς καὶ χαρᾶς» (σελ. 156). «Τὸ ἔργον τῆς Τέχνης καὶ τῆς Ποίησης γενικὰ εἶναι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ

εὐχαρίστηση καὶ μάλιστα, στήν τραγωδία, μιὰ εἰδικὴ γι' αὐτὴν εὐχαρίστηση. — Αὐτὴ τὴν τραγικὴ εὐχαρίστηση ὁ Γοργίας τὴν εἶχε τοποθετήσει ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος στὸ παράδοξο τῆς θεατρικῆς φαντασίωσης (illusion): ὅτι ἐδῶ πρέπει νὰ ἔχει κανεὶς τὴν «ἐξυπνάδα» ν' ἀφήνεται «ν' ἀπατηθεῖ» (fragm. 23, Diels), καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος — πιθανόν — στὸ παράδοξο τῶν αἰσθημάτων: ὅτι ἐδῶ «ὁ πόνος καὶ ἡ θλίψη δίνουν ἡδονή» (Πλάτ. Πολιτ. 605d, Φίληβος 48a, Αὐγουστίνου Confessiones 3, 21· ὁρθὰ ὁ von Pohlenz, Nachr. der Gött. Ges. 1920, σελ. 170, ὑποθέτει ὅτι πηγὴ τοῦ Αὐγουστίνου σ' αὐτὴ τὴν παρατήρηση εἶναι ὁ Γοργίας). Τὴν εὐχαρίστηση ποὺ δοκιμάζει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὰ τρομερὰ καὶ ὀδυνηρὰ θεάματα, ὁ Πλάτων ἔπειτα τὴν εἶχε θεωρήσει ἐπιζήμια καὶ στήν πολιτεία του ἀνεπιθύμητη καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο τὴν εἶχε ἀποκλείσει. Ὁ Ἀριστοτέλης κοιτάζει τὴ φύση τοῦ πράγματος. Βρίσκει (ἤδη στὸν Πλάτωνα· Φίληβος 32a, b· βλ. καὶ Τίμαιο 64d) ὅτι ἡ ἡδονὴ ἔγκειται στὴν ἐπιστροφή τοῦ ὀργανισμοῦ ἀπὸ τὴν διαταραχὴ στὴν κατὰ φύσιν ἁρμονία. Βρίσκει ἰδίως στὴν ἱατρικὴ ὅτι οἱ πολυποικίλες καθάρσεις ποὺ ἀπομακρύνουν τὰ ἐνοχλητικὰ στοιχεῖα — οἱ φυσικές, ὅπως τὰ καταμήνια, καθὼς κ' ἐκεῖνες ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ τὴν παροχὴ φαρμάκων — στὸ τελικὸ τους ἀποτέλεσμα συνδέονται μὲ συναισθημα εὐχαρίστησης. Καὶ τρίτο βρίσκει ὅτι μιὰν ἀντίστοιχὴ ἡδονὴ συναντοῦμε στὶς ἐκστατικο-ἐνθουσιαστικὲς λατρεῖες κατὰ τὶς γνωστὲς ἤδη ὡς καθάρσεις ψυχικὲς διαδικασίες. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἡδονὲς τῆς καθαρτικῆς λειτουργίας εἶναι «ἀβλαβεῖς ἡδοναί»: ἔρχονται ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν κατάσταση τῆς διεγερσης (τῆς *ταραχῆς*) ἐπιστρέφει (*καθίσταται*) στὴν κανονικὴ θέση. — Ἐντελῶς ἀντίστοιχες διεγερτικὲς διαδικασίες τελοῦνται καὶ κατὰ τὴν ἀκρόαση τῆς τραγωδίας, βασιζόμενες ὅχι στὸν ἐνθουσιασμό, παρὰ στὸ φόβο καὶ στὸν ἔλεο (οἱ διαθέσεις γι' αὐτὰ τὰ συναισθήματα ὑπάρχουν σὲ ὅλους γενικὰ τοὺς ἀνθρώπους). Καὶ ὡς θεατὴς μιᾶς τραγωδίας παθαίνει ὁ ἄνθρωπος διεγέρσεις· ὀρθώνονται οἱ τρίχες του, χτυπάει ἡ καρδιά του, δάκρυα κυλοῦν ἀπὸ τὰ μάτια του· καὶ ἐδῶ στὸ τέλος, ἅμα ἡ τραγωδία εἶναι σωστὰ καμωμένη, ξαναγυρίζει (*καθίσταται*) στὴν κανονικὴ θέση καὶ ἀκριβῶς, ὅπως σ' ἐκεῖνες τὶς ἐκστατικὲς καταστάσεις, ἡ ἐπιστροφή στὴν κανονικὴ θέση γίνεται ἐδῶ σὰ νὰ ἔχει κανεὶς ὑποστῇ μιὰ θεραπεία, μιὰ «κάθαρση» σὰν τὴν ἱατρικὴ: δηλαδὴ μιὰ κάθαρση συνυφασμένη μὲ ἡδονή· καὶ ἡ ἡδονὴ αὕτη εἶναι ἀβλαβής. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ κλιμακωτὲς ἀναλογίαι τῆς καθαρὰ ἱατρικῆς καὶ ἐκείνης τῆς λατρευτικῆς κάθαρσης ἔδωσαν στὸν Ἀριστοτέλη τὴν ὀπτικὴ γωνία γιὰ νὰ ὀρίσει μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια καὶ βαθύτερα ἀπὸ τὸν Γοργία τὴν τραγικὴ ἡδονή, τὸ ἔργο τῆς τραγωδίας, καὶ μάλιστα ἀπὸ δύο ἀποψεις: α. Ἡ τραγικὴ ἡδονὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ ἡδονὴ ποὺ δίνει ἡ θέα τοῦ τρομεροῦ καὶ τὸ παλαιὸ [ῥητορικὸ] *τέρπεσθαι γόοιο*· εἶναι ἡδονή, ἀλλὰ στὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα (*περαίνειν*), καὶ ἐπομένως ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ἔργου τῆς τραγωδίας ἡ εἰδικὰ τραγικὴ ἡδονὴ ἀνήκει στὴν περιοχὴ τῶν καθαρτι-

κῶν ἡδονῶν, εἶναι ἡ ἡδονὴ τῆς ἀνακούφισης καὶ τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπὸ τὰ συναισθήματα τοῦ τρόμου καὶ τῆς ὀδύνης ποὺ πρῶτα διεγείρονται καὶ ἔπειτα ἀποβάλλονται. β. Ὡς μία ἀπὸ τὶς καθαριστικὲς ἡδονὲς ἡ τραγικὴ ἡδονὴ τῆς ἀπελευθέρωσης καὶ τῆς ἀνακούφισης εἶναι ἀβλαβής» (σελ. 157 - 159).

Ι Ι

Ἀπάνω σ' αὐτὲς τὶς ἀναλύσεις καὶ σκέψεις τοῦ W. Schadewaldt ἔχω νὰ κάνω τὶς ἐξῆς παρατηρήσεις :

α. Δὲν μπαίνω στὶς λεπτομέρειες· θὰ περιοριστῶ στὸν πυρήνα τοῦ ζητήματος : στὸ νόημα τῆς ἀριστοτελικῆς κάθαρσης. Ὅσους ἐνδιαφέρονται νὰ βεβαιωθοῦν ἂν ἡ ἔρμηνεία ποὺ δίνει ὁ Γερμανὸς φιλόλογος στὶς λέξεις : φόβος, ἔλεος καὶ *φιλάνθρωπον* εἶναι ὀρθή ἢ ὄχι, τοὺς παραπέμπω στὴ διεξοδική κριτικὴ τοῦ Max Pohlenz : "*Furcht und Mitleid ; (ein Nachwort)*", ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ Hermes, τόμ. 84 (1956) σελ. 49 - 74. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ φόβου ἀντιρρήσεις δὲν ὑπάρχουν. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὴ σημασία ποὺ ὁ W. Schadewaldt δίνει στὸν ἔλεο. Τὸν ἑλληνικὸ ἔλεο μελέτησε συστηματικὰ στὴ διδακτορικὴ διατριβή του : "*Zum altgriechischen Mitleidsbegriff*", (1955, Πανεπιστήμιο τοῦ Erlangen) ὁ Walter Burkert καὶ ἔφτασε στὸ συμπέρασμα ὅτι «ὁ ἔλεος δὲν εἶναι συναισθηματικὴ διέγερση ποὺ παίζεται ἀπομονωμένη μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ἐνὸς ἀνθρώπου, ἀλλὰ κατὰ τὴν οὐσιαστικὴ σημασία του φέρνει τὸν ἕνα ἀνθρώπο σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν ἄλλο» (σελ. 20). Ὅταν ὁ W. Schadewaldt τὸν ἐρμηνεύει μὲ τὶς λέξεις : Jammer, Ergriffenheit, Rührung, παραβλέπει αὐτὸ τὸ στοιχεῖο τῆς ψυχικῆς μὲ τὸν συνάνθρωπο ἐπαφῆς, ποὺ ἦταν γιὰ τὸν ἀρχαῖο Ἕλληνα οὐσιαστικὸ στὴν ἔννοια τοῦ ἔλεου (Pohlenz, σελ. 53). Ἐκεῖνος θεωροῦσε τὸ συναισθημα τοῦτο κατ' ἐξοχὴν ἀνθρώπινο καὶ δὲν γνώριζε τὸν ἔλεο πρὸς τὰ ζῶα ἢ τὸν ἔλεο τῶν ζώων μεταξύ τους — μοναδικὴ ἐξαίρεση : ἡ περίπτωσις τῆς «Ἰλιάδας» P 441 ὅπου ὁ Ζεὺς ἔλεεῖ τὰ ἀθάνατα ἄλογα τοῦ Ἀχιλλέου (Pohlenz, σελ. 57).—Ἡ ἴδια παρατήρηση ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ *φιλάνθρωπον*. Ἡ λέξη πρωτοπαρουσιάζεται τὸν 5ο αἰ.· ὁ Αἰσχύλος ἀποδίνει τὴν τραγικὴ μοῖρα τοῦ Προμηθεά στὸν «φιλάνθρωπον τρόπον» του. Τὸν 4ο αἰ. ἡ χρῆσις ξαπλώνεται· κατὰ τὸν Πλατωνικὸ «Εὐθύφρονα» ὁ Σωκράτης παρορμαῖται στὸ ἔργο του ἀπὸ τὴ «φιλανθρωπία» του καὶ ὁ Ξενοφῶν ἐγκωμιάζει τὸν Κῦρο ὅτι καὶ μικρὸ παιδί ὑπῆρξε «φιλανθρωπότατος». Ὑπάρχει λοιπὸν στὴν ἑλληνικὴ ἔννοια τῆς «φιλανθρωπίας» μιὰ γραμμὴ ἀναμφισβήτητα ἠθικῆ. Βέβαια στὸν Ἀριστοτέλη τὸ *φιλάνθρωπον* δὲν εἶναι ἡ Χριστιανικὴ «ἀγάπη τοῦ πλησίον» ἢ ἡ «philanthropie» τοῦ 18ου αἰ. μας, ὅπως δὲν εἶναι οὔτε ἡ ἑλληνικὴ «ἀγάπη ὅλων τῶν ἀνθρώπων». Ὅταν ὅμως ὁ W. Schadewaldt τὸ ἐξηγεῖ στεγνά : αἰσθημα δικαιოსύνης, παραλείπει μιὰ πολὺ χαρακτηριστικὴ ἀπόχρωσή του : «Εἶναι τὸ συναισθημα τοῦ ἐσωτερικοῦ δεσμοῦ μὲ τὸν συνάνθρωπο,

Πλατύτερο ἀπὸ τὸν ἔλεο, ἀφοῦ αὐτὸς ἔχει νὰ κάνει μόνο μὲ τὸν ἄνθρωπο ποὺ πάσχει, εἶναι πάντως κι' αὐτὸ μιὰ φυσικὴ ὁρμὴ ἀπὸ τὴν ὁποία πηγάζει τὸ συναισθάνεσθαι τῇ δύσκολῃ θέσῃ τοῦ συν-ανθρώπου» (Pohlenz, σελ. 59). Τὰ ἠθικὰ λοιπὸν στοιχεῖα εἶναι παρόντα μέσα στὶς ἀριστοτελικὰς ἔννοιες τοῦ ἔλεος καὶ τοῦ *φιλανθρώπου* καὶ κακῶς ὁ W. Schadewaldt προσπαθεῖ νὰ τὰ ἀπαλείψει μὲ τὴν ἐρμηνεῖα ποὺ δίνει.

β. Κεντρικὴ γραμμὴ τοῦ Γερμανοῦ φιλολόγου μέσα στὸ δοκίμιό του εἶναι ἡ τάση του ν' ἀπογυμνώσει ἐντελῶς τὶς ἔννοιες καὶ τὶς λέξεις τοῦ ὁρισμοῦ τῆς τραγωδίας ἀπὸ κάθε «βαθύτερο» ἢ «ἀνώτερο» νόημα. Τῇ φόρτισή τους μὲ στοιχεῖα ἠθικὰ ἢ ἀποχωρῶσεις «φιλοσοφικὰς» τῇ θεωρεῖ ἀθέμιτη, νόθη προσθήκη καὶ διακόσμηση ποὺ δὲν ἀφήνει νὰ ἰδοῦμε καθαρὰ τὸν ἀπλὸ καὶ ἄδρὸ σκελετὸ τῆς σημασίας τους καὶ γι' αὐτὸ τὴν ἀποκρούει. Φόβος, ἔλεος καὶ κάθαρση, λέγει, εἶναι ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ψυχοσωματικὰς καταστάσεις καὶ διαδικασίαι, ἀπλές, βασικές, κοινές, χωρὶς κανένα «σκοτεινὸ» ἢ «ὑψηλὸ» περιεχόμενον. Τὰ φαινόμενα αὐτὰ τὰ χαρακτηρίζει κάτι τὸ «*roh-elementares*» (Schadewaldt, σελ. 153). Ὁ φόβος καὶ ὁ ἔλεος εἶναι: «*Seele wie Leib ergreifende Elementar-affekte*» (σελ. 131 καὶ 142). Καὶ ἡ κάθαρση ἐπίσης: «*seelisch-leiblicher Elementarvorgang*» (σελ. 153). Τὰ ἐπίθετα *roh* — ὦμος, ἄδρὸς, ἀκατέργαστος, καὶ *elementar* = στοιχειακός, βασικός, πρωτογενὴς παίζουν μεγάλον ρόλον στοὺς χαρακτηρισμοὺς τοῦ Schadewaldt· ἔρχονται καὶ ξανάρχονται διαρκῶς στὴν ἄκρῃ τῆς πένας του. Ἐπιμένει νὰ καταλάβομε ὅτι μόνο τότε θὰ ἀντιληφθοῦμε σωστὰ τὸν ἀριστοτελικὸν ὁρισμὸν τῆς τραγωδίας, ὅταν ἀπαλείψομε ἀπὸ τὸ νόημα τῶν λέξεων φόβος, ἔλεος, κάθαρση καὶ ἄλλη σημασία καὶ ἀφήσομε στὸ περιεχόμενό τους ὁλομόναχο τὸν καθαρὸν ψυχοσωματικὸν πυρήνα μιᾶς κατάστασης ἢ μιᾶς διαδικασίας ποὺ εἶναι — «*ohne irgendwelche sogenannten höheren Ansprüche*» (σελ. 153). Κανένας λόγος δὲν ὑπάρχει νὰ ταλαιπωροῦμε τὸ νοῦ μας γιὰ ν' ἀνακαλύψει τί τόχα κρύβεται πίσω ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὰ πράγματα εἶναι πολὺ ἀπλά: α. Ἀποβολὴ τοῦ στοιχείου ποὺ ἐνοχλεῖ (τῶν παθῶν). β. Σκοπὸς τῆς κάθαρσης εἶναι τὸ ξαλάφρωμα. Καὶ γ. αὐτὸ τὸ ξαλάφρωμα εἶναι ἐνωμένο μὲ ἡδονὴν (*ἀνακούφισις μετ' ἡδονῆς*)· ἄρα σ' αὐτό, τὸ ξαλάφρωμα, ἔρχεται νὰ προστεθεῖ, γιὰ νὰ τὸ εἰποῦμε ἀριστοτελικά, ἡ ἡδονὴ ὡς τέλος τι. Σύμφωνα μὲ αὐτὰ λέγω ὅτι τὸ καθαρτικὸν ξαλάφρωμα χρειάζεται στὸν Ἀριστοτέλη γιὰ νὰ δώσει τὸν χαρακτηρισμὸν (νὰ προσδιορίσει ἀπὸ πῶς κοντὰ τὸ εἶδος) ἐκείνης τῆς ἡδονῆς ποὺ προκαλεῖ καὶ ἡ τραγωδία. Τὸ νὰ μεταβαίνομε ἀπὸ τὸ πῶς στὴν περιοχὴ τοῦ ἠθικοῦ [νοήματος] εἶναι πάντοτε μιὰ μετάβασις εἰς ἄλλο γένος»⁴ (Schadewaldt, σελ. 158. ὑπόσημ. 2). Πῶς νὰ φαντασθοῦμε ἄραγε στὴ διαδρομὴ τῆς αὐτῆς τῆς «ὠμὰ στοιχειακῆς ψυχοσωματικῆς δια-

⁴ Οἱ φράσεις μὲ κυρτὰ γράμματα εἶναι γραμμέναι ἐλληνικὰ μέσα στὸ γερμανικὸν κείμενον.

δικασία»; Και τοῦτο ἐπίσης εἶναι κατὰ τὸν W. Schadewaldt πολὺ ἀπλό. Ὁ Ἀριστοτέλης βλέπει ὅτι αὐτὲς οἱ τρεῖς «στὴ ρίζα θεωρημένες» στοιχειακὲς ἔννοιες: φόβος, ἔλεος καὶ κάθαρση διαγράφουν μιὰν «ἐνιαία καμπύλη διέγερσης» (Erregungskurve) — ἡ καμπύλη ἀρχίζει, μὲ πολλὰ καὶ διάφορες παραλλαγὰς στὶς λεπτομέρειες, ἀπὸ τὸ φόβο καὶ τὸν ἔλεο, ἀνεβαίνει σιγὰ-σιγὰ «καὶ τελικὰ διαμέσου τοῦ τρόμου καὶ τοῦ οἰκτιρμοῦ καταλήγει στὸ ἡδονικὸ ξαλάφρωμα ἀπὸ τὸν τρόμο καὶ τὸν οἰκτισμό, πὺν ἔρχεται καθαρὰ μὲ τὰ μέσα τῆς πλοκῆς τοῦ μύθου (Ποιητικ. 1453b 5)» (σελ. 161). Παράλληλο πρὸς τὴν εἰκόνα αὐτὴ ἔχομε τὴν καμπύλη τῶν διαβαθμίσεων τῆς μέθης κατὰ τὸν Πλούταρχο (Quaest. Conviv. 3, 8, 2) πὺν τὴν ἀναφέρει σὲ ἄλλη περίπτωσις ὁ J. Bernays καὶ ἡ μέθῃ ἀρχίζει μὲ μιὰ διέγερσις καὶ τελικὰ καταλήγει στὸ *ἡσυχάζειν* (σελ. 161, ὑπόσημ. 2). Τὸ θέμα λοιπὸν τῆς κάθαρσης δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν παιδεία, ἀλλὰ μὲ τὴν παιδιὰ (ὅπως ἔδειξε καὶ ἡ ἔρευνα τοῦ F. Dirlmeier): ἀπαλλάσσει ἀπὸ τοὺς πόρους καὶ τὴν συντονίαν. Εἶναι δηλαδὴ ἓνα εἶδος θεραπείας. Ἔτσι ἀκριβῶς τὴν βλέπει ἓνας Staatshygieniker (ὕγιεινολόγος τῆς πολιτείας) — ὁ Ἀριστοτέλης (σελ. 163)...

Ἐὰν σταματοῦσε στὸ σημεῖο τοῦτο τὶς ἀναπτύξεις τοῦ ὁ W. Schadewaldt, ἡ μελέτῃ τοῦ δὲν θὰ ἦταν ἴσως πολὺ πρωτότυπη, ἀφοῦ ἀπλῶς ἀνανεώνει τὴν παλαιὰ θεωρίαν τῶν H. Weil καὶ J. Bernays, θὰ εἶχε πάντως ἔσωτερικὴν ἐνότητα καὶ μιὰ πολὺ καθαρὴ ἀρχιτεκτονικὴ γραμμὴ. Ἀλλὰ δὲν σταματᾷ. Προχωρεῖ σὲ «συμπληρώσεις» καὶ «βελτιώσεις» ἀπροσδόκητες πὺν ἀλλοιώνουν ἐντελῶς τὸ πρόσωπο τῆς ἐρμηνείας τοῦ καὶ τὸν παρουσιάζουν ἀνακόλουθο, ἀσυνεπῇ στὶς μεθοδολογικὰς ἀρχὰς τοῦ. Γιατὶ αἴφνης, στὶς τελευταῖες σελίδες τῆς διατριβῆς, ἐκείνες οἱ «ὡμὰ στοιχειακὰ», πρωτογενεῖς καὶ ἀπλὰς «ψυχοσωματικὰς καταστάσεις καὶ διαδικασίες», οἱ «διεγειρόμενες» καὶ «παραυούμενες» ἀπὸ τὴν τραγωδίαν, παίρνουν μιὰ βαθύτερη σημασία πὺν κανεῖς δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὑποπτευθεῖ ὅτι θὰ ἔστεργε ποτὲ νὰ τοὺς δώσει ἡ αὐστηρὴ καὶ ἀκρατὴ φιλολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ Γερμανοῦ ἐλληνιστῇ. Ἡ ἐκτροπὴ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ὥρα πὺν ὁ W. Schadewaldt παραλληλίζει τὸν Ἀριστοτέλη μὲ τὸν Goethe (τὸν ἀγαπημένο τοῦ ποιητῇ, στὸν ὁποῖο ἔχει ἀφιερώσει μιὰ πολὺ ἀξιόλογη μελέτῃ). Για τὸν Ἀριστοτέλη ὅπως καὶ γιὰ τὸν Goethe, γράφει, ἡ ποίησις εἶναι μιὰ «umfassende natürliche Lebenserscheinung, μιὰ στοιχειακὴ φυσικο-πνευματικὴ ζωτικὴ δύναμη» (σελ. 168). Ἔως ἐκεῖνη τὴ στιγμὴ ὁ λόγος ἦταν ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο γιὰ φαινόμενα ψυχο-σωματικὰ, «φυσικὰ». Καὶ νὰ πὺν ξαφνικὰ καὶ ἀναπάντεχα κοντὰ στὸ «φυσικὸ» κολλάει τώρα τὸ ἐπίθετο «πνευματικὸ»: eine natürlich-geistige Vitalpotenz! Ἡ ἐξήγησις ἀκολουθεῖ ἀμέσως, ἀλλὰ ἀντὶ νὰ διορθώσει χειροτερεύει τὴν κατάστασις: «Τέχνη καὶ ποίησις δὲν ὑπηρετοῦν σὲ τίποτα. Εἶναι, συμβαίνουν, γίνονται: ὅχι ἀπομονούμενες, κατὰ τὸ νόημα τοῦ l'art pour l'art, ἀλλὰ ὡς τεράστιας ἔκτασης δυνάμεις ζωῆς. Σὰ μιὰ τέτοια δύναμη ζωῆς

ἀναπήδησε ἡ τραγωδία μέσα στὴν περιοχή τῆς καταγωγῆς της, στὴ λατρεία. Καὶ ἡ λατρεία δὲν ἔχει νὰ βελτιώσει, νὰ διαπαιδαγωγήσει, νὰ ἐπιδράσει ἠθικά, νὰ ἐξαγνίσει. *Συμβαίνει καὶ συντελεῖται καὶ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἀποκαλύπτει μέσα στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων κάτι (ποὺ δὲν χρειάζεται νὰ περιγραφεῖ περισσότερο).* Ὡς λατρευτικὴ παράσταση [Kultspiel = λατρευτικὴ παιδιὰ], καὶ τέτοια εἶναι κάθε γνήσια τραγωδία, δὲν ἔχει καὶ ἡ τραγωδία τίποτα νὰ βελτιώσει, νὰ ἐξαγνίσει, νὰ διαπαιδαγωγήσει. Ἀπλῶς ἡ τραγωδία *γίνεται, γίνεται μέσα στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ κάτι μέσα σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ ἀποκαλύπτει* (ποὺ τὸ στενεύομε ὅταν παρεξηγώντας το τὸ λέμε «διδάσκειν»). Ἡ τραγωδία ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο, τὸν ἐγκλειστο μέσα στοὺς σκοποὺς τῆς ζωῆς καὶ στὶς συμβάσεις, ἕως τὴν Ἀλήθεια τοῦ Πραγματικοῦ, ἡ τραγωδία *συγκλονίζει*. Καὶ καθὼς μὲ τὴν ὁδύνῃ ἀπὸ τὸ Τρομερό, ποὺ εἶναι τὸ πρόσωπο ἐκείνης τῆς ἀλήθειας, καὶ μὲ τὴν ἀπόλαυση ποὺ δίνει ὁ θρῆνος, καταλήγει τελικὰ στὸ ἀνακουφιστικὸ λευτέρωμα, στραμμένη ὅπως εἶναι μὲ τὴν οὐσία της ἐντελῶς πρὸς κάπου ἄλλου, ἔχει ὡς ἐπακόλουθο τὸ ὅτι *μπορεῖ κάποτε, μὲ τὶς συνταραχτικὲς συγκινήσεις της, ν' ἀγγίξει τὸν πυρῆνα ἑνὸς ἀνθρώπου πού, ἀπὸ τοῦτο τὸ γεγονὸς ὅτι τὸν ἔχει ἀδράξει ἡ Ἀλήθεια τοῦ Πραγματικοῦ, βγαίνει ἴσως ἔπειτα [ἀπὸ τὸ θέαμα] ἀλλαγμένος*» (σελ. 168 - 169). Ὡς προσέξομε μέσα στὴν περικοπὴ αὐτὴ μερικὲς φράσεις (ἄλλες, ὑπογραμμίζει ὁ ἴδιος ὁ W. Schadewaldt καὶ ἄλλες ὄχι) ποὺ ἀξίζουν νὰ ἐξαρθοῦν γιὰτὶ δίνουν στὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀπροσδόκητες νοηματικὲς ἀποχρώσεις: «Μὲ τὴν οὐσία της ἡ τραγωδία εἶναι στραμμένη ἐντελῶς πρὸς κάπου ἄλλου», «Ἀποκαλύπτει μέσα στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων κάτι ποὺ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ περισσότερη περιγραφή», «Ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο ἕως τὴν Ἀλήθεια τοῦ Πραγματικοῦ», «Μὲ τὶς συνταραχτικὲς συγκινήσεις της μπορεῖ κάποτε ν' ἀγγίξει τὸν πυρῆνα τοῦ ἀνθρώπου», «Ὅταν τὸν ἀδράξει καὶ ἔπειδὴ τὸν ἔχει ἀδράξει ἡ Ἀλήθεια τοῦ Πραγματικοῦ, ὁ θεατὴς μπορεῖ νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ θέαμα ἀλλαγμένος». Δυσκολεύεται κανεὶς νὰ πιστέψει ὅτι ἓνας πιστὸς ὁπαδὸς τῆς ψυχοφυσιολογικῆς ἐρμηνείας, ὅπως ὁ W. Schadewaldt, ἐπέτρεψε σὲ τόσο ἰσχυροὺς καὶ σαφεῖς ἀρμονικοὺς «μεταφυσικῆς» ὕψους νὰ συνοδεύουν καὶ νὰ χρωματίσουν τὶς ἐννοιές του. Ἀκολουθοῦν ὁμως στὴν ἐπόμενη σελίδα τῆς μελέτης τοῦ ἀκόμη ἐντονώτεροι ἤχοι τοῦ ἴδιου ποιοῦ καὶ δὲν μένει, πλὴ καμὶ ἀμφιβολία ὅτι αὐτὴ εἶναι τοῦ συγγραφέα ἡ πρόθεσις. Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ τραγωδία (θεωρημένη πάντοτε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ Ἀριστοτέλη) φορτίζεται μὲ δαιμονικόν, φανουτικὸ νόημα. «Μέσα στὸ φόβο» γράφει ὁ Γερμανὸς φιλόλογος «ὡς ἀρχέγονο φόβο (ur-furcht) περιλαμβάνεται ὡς μέγιστη πραγματικότητα ἐκεῖνο τὸ ἀπειλητικόν, τὸ ἐρχόμενο καταπάνω μας, τὸ πελώριο ποὺ ἔχει ἡ Μοῖρα (δαίμων)»⁵. Καὶ στὸν ἔλεο «ὡς

⁵ Ἡ ur-furcht τοῦ W. Schadewaldt μοιάζει παραπολὺ μὲ τὴ reine Furcht τοῦ K. H. VOLKMAN-SCHLUSCK. («Die Lehre von Katharsis in der Poetik des Aristoteles», μέσα

στοιχειακά συνταραχτικὸν ὄδυρμό ἢ ὕψιστη δύναμη τοῦ πόνου ποὺ ἐκμηδενίζει (φθαερτικὸν) καὶ συνάμα μαζί της — στὴν περίπτωσιν ποὺ ὁ πόνος ἀναφέρεται στὸν ἀνάξιον — ἐκείνη ἢ τραγικὰ ἀναγκαίᾳ δυσαναλογία τῆς «κακοδαιμονίας», ὅπου κυρίως παρουσιάζεται ἡ τραγικὴ ἀμφιβολία τῆς κοσμικῆς Οὐσίας, ἡ τραγικὴ ἀντίθεση: *nil contra Deum nisi Deus ipse*. Ἔτσι μὲ τὴν τραγωδίαν ἀνοίγεται βαθὺς καὶ σκοτεινὸς ὁλόκληρος ὁ «ὀρίζων τοῦ Θείου» καὶ γίνεται μὲ ἱερὸ δέος νοητὸς ὁ λόγος τοῦ Σοφοκλῆ: «Καὶ μέσα σ' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει τίποτα ποὺ νὰ μὴν εἶναι Θεὸς» (σελ. 169-170)... Ἐννοῶ ἐντελῶς τὴ διάθεσιν ποὺ παρόρμησε τὸν Γερμανὸ φιλόλογο νὰ δώσει αὐτὲς τὶς προεκτάσεις στὴν ἐρμηνείαν του. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξηγήσῃ κανεὶς «ἐξαντλητικὰ» τὴ γνήσια, τὴν κλασικὴν τραγωδίαν καὶ νὰ τὴ διαχωρίσῃ ἀπὸ τὸ μοντέρνο «δράμα τῆς φρίκης» (*Schauerdramatik* ὅρος τοῦ W. Schadewaldt) χωρὶς νὰ διασκελίσῃ τὸ φράγμα καὶ νὰ περάσῃ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν ψυχοφυσιολογικῶν φαινομένων στὸ χωρὸ τῶν ὑψηλῶν θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν (μὲ τὴν πλατεῖαν σημασίαν τῆς λέξης) θεωρήσεων καὶ ἀνησυχιῶν. Τοῦτο ὅμως τὸ βῆμα ποὺ ἔκανε, ἐνῶ συμφωνεῖ μὲ τὶς λύσεις ποὺ ἐπικρίνει, τὴ δική του τὴν καταστρέφει.

γ. Οἱ ὁπαδοὶ τῆς ψυχοφυσιολογικῆς ἐρμηνείας τῆς κάθαρσης, γιὰ νὰ ὁλοκληρώσουν τὴν ὑπόθεσίν τους, ἔχουν τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐξηγήσουν πῶς γίνεται ὁ διεγειρόμενος (ἀπὸ τὸ τραγικὸ θέαμα) ἔλεος καὶ φόβος διὰ τοῦ ἔλεου καὶ τοῦ φόβου (ὅπωςδῆποτε κι' ἂν ἐρμηνεύσουμε τὸ διὰ τοῦ ἀριστοτελικοῦ ὀρισμοῦ: εἴτε μὲ τὸν ἔλεον καὶ τὸ φόβον — αὕτῃ εἶναι ἡ ὀρθόδοξη ἐρμηνεία — εἴτε διαμέσου τοῦ ἔλεου καὶ τοῦ φόβου, ὅπως προτείνει ὁ W. Schadewaldt)⁶ νὰ ἀποβάλλεται ἀπὸ τὴν ψυχὴ τῶν θεατῶν, καὶ ἔτσι τὸ θυμικὸ τους, ποὺ πρὸς στιγμὴ εἶχε διαταραχθεῖ, νὰ ἐπανέρχεται στὴ φυσιολογικὴν του κατάστασιν μὲ ἀποτέλεσμα: μιὰν ἀνακούφισιν συνοδευόμενὴν ἀπὸ ἡδονήν. Πῶς εἶναι δυνατόν τὰ ἴδια τὰ ἐνοχλητικὰ συναισθήματα, εἴτε ὡς ὄργανον (*instrumentum*) εἴτε ὡς διάμεσος μᾶζα (*medium*), νὰ ἐπενεργοῦν ἀπάνω στὸν ἑαυτὸν τους καὶ νὰ ἐπιφέρουν τὴν ψυχικὴν κάθαρσιν, δηλαδὴ τὴν ἐπάνοδο τῆς ταραγμένης ψυχῆς στὴν ἀρχικὴν τῆς ἡρεμίαν; Ἐδῶ χρειάζεται ὅπωςδῆποτε μιὰ ἐξήγησιν — ἐκτὸς ἐὰν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης μεταχειρίστηκε ἐπιπόλαια τὸν ἐπίμαχον ὅρον, χωρὶς νὰ ἔχει τίποτα

στὸν τόμον «*Varia Variorum. Festgabe für Karl Reinhardt*» Münster - Köln 1952, σελ. 115 κ. π.). Γενικὰ οἱ φράσεις του ἐδῶ θυμίζουν ἐκκλησιαστικὰ τὴ σημασιολόγησιν ποὺ δίνει ὁ τελευταῖος στὸν ἀριστοτελικὸν φόβον: «Ὁ φόβος ποὺ ἔχει φτάσῃ στὴν καθαρότητα τῆς οὐσίας του εἶναι τὸ εἶδος τῆς παρουσίας τοῦ πεπρωμένου ποὺ ἀπὸ τὴν οὐσίαν τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται ἀπάνω στὸν ἀνθρώπον, ἀκριβῶς τὴν ὥρην ποὺ ἔρχεται κτλ.». Ἡ κοινὴ ἰδεολογικὴ καταγωγὴ τῶν δύο Γερμανῶν φιλολόγων ἐξηγεῖ τὴν ὁμοιότητα τῶν στοχασμῶν τους. Ἡ σημειωθεὶς ὅμως ὅτι ὁ W. Schadewaldt ἀποδοκιμάζει τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Volkman - Schluck (σελ. 151, ὑπόσημ. 1).

⁶ Βλ. στὸ περιοδ. *Hermes*, τόμ. 84, σελ. 63, τὶς σοβαρὰς ἀντιρρήσεις τοῦ Max Pohlenz ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἐρμηνείας τῆς πρόθεσιν διὰ.

συγκεκριμένο στο νοῦ του ὡς πρὸς τὸν τρόπο πού γίνεται αὐτὴ ἡ παράδοξι διαδικασία... Τὴν ἀπάντησιν σ' αὐτὴ τὴν ἀπορία ὁ W. Schadewaldt (ἀκολουθώντας πιστὰ τοὺς H. Weil καὶ J. Bernays) πιστεύει, καθὼς εἶδαμε, ὅτι μᾶς τὴ δίνει τὸ περίφημο χωρίο τῶν «Πολιτικῶν» VIII 7, 1342a 1-17, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης μιλεῖ γιὰ τὴν κάθαρσιν πού ἐπιτελοῦν τὰ «ἐνθουσιαστικά μέλη» στὶς ὀργιαστικὰς τελετὰς τῆς θρησκευτικῆς λατρείας : ὅσοι, λέγει ἐκεῖ, κατέχονται ἀπὸ ἱερὴ μανία, ὅταν κάνουν χρῆσιν τῆς ὀργιαστικῆς μουσικῆς, κατευνάζονται· θεραπεύονται ἀπὸ τὸ νευρικὸ παροξυσμὸν τοὺς καὶ ἀνακουφίζονται «μεθ' ἡδονῆς» σὰ νὰ καθαρίζονται — «ταῦτ' οὖν τοῦτο ἀναγκαῖον πάσχειν καὶ τοὺς ἐλεήμονας καὶ τοὺς φοβητικούς καὶ τοὺς ὅλως παθητικούς». Μὲ ἄλλα λόγια : ἡ ὅλη διαδικασία εἶναι ἓνα ξεθύμασμα τοῦ πληθωρικοῦ πάθους. Τοῦτο ἐντείνεται καὶ πυκνώνεται ἕως ἐκεῖ πού δὲν παίρνει περισσότερο καὶ ὅταν φτάσει στὸ ἀποκορύφωμά του ἀρχίζει μόνο του νὰ ξεθυμαίνει — ἔχει γίνῃ ἡ ἐκτόνωση. (᾽Ας θυμηθοῦμε ἐδῶ τὴν Erregungskurve τοῦ W. Schadewaldt).

Εἶναι ὥστόσο πολὺ ἀμφίβολο ἂν πρέπει νὰ συσχετίσουμε τὴν κάθαρσιν τοῦ ὀρισμοῦ τῆς τραγωδίας μὲ τὴν κάθαρσιν — θεραπεία τῶν ὀργιαστῶν, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος στὸ χωρίο τοῦτο. Οἱ ἀντιρροήσεις ἔχουν διατυπωθεῖ ὄχι μόνο ἀπὸ ἀντίπαλους τῆς ψυχοφυσιολογικῆς ἐρμηνείας (Alfred Gudeman), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ φιλόλογους πού τὴ βλέπουν μὲ πολλὴ συμπάθεια. Ὁ Max Pohlenz λ. χ. παρατηρεῖ : «Δὲν πρέπει νὰ παραβλέψωμε ὅτι στὸ χωρίο τῶν «Πολιτικῶν» πρόκειται κατὰ πρῶτον λόγον γιὰ τὴ Μουσικὴ καὶ ἡ Μουσικὴ παίζει μικρὸ ρόλον μέσα στὴ «Ποιητικὴ». Στὸν ὀρισμὸν μάλιστα τῆς τραγωδίας μνημονεύεται ἔμμεσα μόνο. Κρύβεται μέσα στὸ γνῶρισμα ἡδυσμένῳ λόγῳ». (Hermes, τόμ. 84, σελ. 62). Οἱ οὐσιαστικὰς ὁμως ἀντιρροήσεις εἶναι πολὺ περισσότερες (τὶς ἔχω ἐκθέσει στὴν ὑποσ. 1 τῆς σελ. 11 τῆς γαλ. ἐκδ. τῆς πραγματείας μου) καὶ σοβαρότεραι ἀπ' ὅλες ἡ ἐξῆς : Οἱ πάσχοντες ἀπὸ ἱερὴ μανία βρίσκονται σὲ νοσηρὴ κατάστασιν καὶ ἔχουν ἀνάγκη θεραπείας μὲ τὰ «καθαρτικά μέλη», ὁ θεατὴς ὁμως ἔρχεται στὸ θέατρο ὑγιής· γιατί νὰ ταράξει τὸ ἥσυχον θυμικόν του ὁ τραγικὸς ποιητὴς εἰσάγοντας μέσα του τὸν ἔλεον καὶ τὸ φόβον, ἀφοῦ τελικὸ σκοπὸν ἔχει νὰ φέρει καὶ πάλιν τὴν ψυχὴν του στὴν ἀρχικὴν τῆς ἡρεμίας μὲ τὴν ἀποβολὴν τῶν διεγερόμενων συναισθημάτων ; Δὲν εἶναι ἄραγε ὅλη αὐτὴ ἡ σκηνοθεσία ἓνα κακὸ παιχνίδι χωρὶς νόημα, ἀφοῦ καὶ αὐτοὶ ἀκόμη «οἱ ἐλεήμονες καὶ οἱ φοβητικοὶ καὶ οἱ ὅλως παθητικοὶ» δὲν μποροῦν νὰ ἐλπίζουν ὅτι μὲ τὸ choc πού θὰ ὑποστοῦν θὰ θεραπευτοῦν ὀριστικὰ ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴν εὐαισθησίαν τους ; Εἶναι δυνατόν ὁ Ἀριστοτέλης, εἰσδυτικὸς στὶς παρατηρήσεις καὶ δξὺς στὶς κρίσεις του στοχαστής, νὰ μὴν εἶχε ἴδῃ τὴ μεγάλη διαφορὰ πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς δύο περιπτώσεις καὶ νὰ μὴν εἶχε ἀντιληφθεῖ πόσον ἄτοπον εἶναι νὰ ταυτίζεται ἡ «συγκίνησις» καὶ ἡ «χαρά», πού προσφέρει ἡ τραγικὴ ποίησις, μὲ τὸν κατευνασμὸν καὶ τὴν ἀνακούφισιν τῶν κορυβαντιῶντων ἀπὸ τὴν ὀργιαστικὴν μουσικὴν ; Θὰ ἀπαν-

τοῦσε ἴσως ὁ W. Schadewaldt: Μὰ ὁ Ἀριστοτέλης βλέπει τὰ δύο φαινόμενα μὲ τὴν οὐδετερότητα τοῦ ὑγιεινολόγου καὶ γι' αὐτὸ δὲν διστάζει νὰ τὰ ὑπαγάγει στὴν ἴδια τάξη ἔννοιῶν, στὴν κάθαρση: Purgierung. Ἀλλὰ τότε πῶς συμβιβάζεται μὲ τὸ νόημα τοῦτο ἡ ἄλλη βαθυστόχαστη διδασκαλία τοῦ Σταγειρίτη ὅτι ἡ ποίηση εἶναι «μίμησις μᾶλλον τοῦ καθόλου» καὶ ὥς τέτοια ἀποκάλυψη (ὁ ὅρος δὲν εἶναι μόνο δικός μας, ἀλλὰ καὶ τοῦ W. Schadewaldt, ὅπως εἴδαμε παραπάνω) εἶναι κατὰ «σπουδαιότερον καὶ φιλοσοφώτερον τῆς ἱστορίας»; Λησμονοῦν συνήθως οἱ φιλόλογοι σχολιαστὲς τῆς Ἀριστοτελικῆς Ποιητικῆς ὅτι ἡ ἐρμηνεία ποὺ δίνει στὴν τραγωδία ὁ ἀρχαῖος φιλόσοφος ἔχει δύο σκέλη: τὸ ἓνα εἶναι ἡ ἔννοια τῆς μίμησης καὶ τὸ ἄλλο ἡ ἔννοια τῆς κάθαρσης. Καὶ μὲ τὶς δύο ἔννοιες συνυφασμένες πρέπει νὰ ἐξηγήσουν τὴν τραγωδία, ὅχι μὲ τὴ μία μόνο. Ἀντίθετα (καὶ τοῦτο εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ) πονθεὶνὰ μέσα στὸ μελέτημα τοῦ W. Schadewaldt δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ θεωρία τῆς μίμησης. Ὅταν μάλιστα ὁ Γερμανὸς φιλόλογος ἀποκρούει τὴ θέση (τοῦ Lessing καὶ τῶν ὁπαδῶν του) ὅτι ὥς μίμησις εἶναι ἐπιτέλους ἡ τραγωδία κάποια μάθησις, ἄρα θὰ ἔχει ἡθοπλαστικὴν ἀξία, ἐρμηνεύει τὴν ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη μὲ τὸν ἐξῆς περιέργου τρόπο: «Βέβαια ὁ Ἀριστοτέλης μιλώντας γιὰ τὴ μίμηση (ὅπου στηρίζεται κάθε εἶδος ποίησης) τονίζει τὸ στοιχεῖο τῆς μάθησης ποὺ ὑπάρχει μέσα στὴν ἔννοιά της, ὅχι ὅμως ἐπειδὴ ἡ μάθηση εἶναι στόχος τῆς Τέχνης, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἀποτελεῖ συστατικὸ στοιχεῖο τῆς φυσικῆς χαρᾶς ποὺ αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴ μίμηση· γιὰτὶ χαρὰ αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος, παρακινούμενος ἀπὸ τὴν ὁρμὴ τῆς μάθησης, ὅταν παρατηρεῖ ἀπεικονίσεις ἀντικειμένων» (σελ. 168). Τίποτ' ἄλλο δὲν βλέπει μέσα στὴν κάθαρση (στὸ κύριο τουλάχιστο μέρος τῆς μελέτης του, ὅχι στὸν ἀταίριαστο μὲ τὸ ἄλλο σῶμα ἐπιλόγῳ του) ὁ W. Schadewaldt παρὰ τὸ «κουφίζεσθαι μεθ' ἡδονῆς»· ἐπομένως καὶ τὴ μίμηση-μάθηση ὡς λειτουργία ποὺ φέρνει ἡδονὴ τὴν ἐξηγεῖ, καὶ τὴ θεωρεῖ γυμνὴ ἀπὸ κάθε πνευματικὴ σημασία. Κάθαρση, λέγει κατ' ἐπανάληψη, εἶναι στὸ στόμα τοῦ ἀρχαίου φιλοσόφου ἓνας «πλησιέστερος χαρακτηρισμὸς» τῆς ἀνακουφιστικῆς ἡδονῆς ποὺ αἰσθάνεται ὁ θεατὴς τοῦ τραγικοῦ θεάματος, τίποτα περισσότερο. Ἀλλὰ τότε, ὅπως πολὺ ὀρθὰ παρατηρεῖ ὁ Max Pohlenz στὴν κριτικὴ του, γιὰτὶ τάχα ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τόσην ἐπιμέλεια ἀποφεύγει νὰ ὀνομάσει μέσα στὸν ὀρισμὸ τῆς τραγωδίας αὐτὴ τὴν κύρια ἔννοια (τῆς ἡδονῆς) ποὺ ἀποτελεῖ τὸν ὑποτιθέμενο κεντρικὸ ἄξονα τῆς θεωρίας του; Μὴ λησμονοῦμε ὅτι κατὰ μιὰ βασικὴν ἀντίληψή του ἡ ἡδονὴ στὴν ἀρετὴ, ὅπως καὶ στὴν εὐδαιμονία — γιὰτὶ ὅχι καὶ στὴν ποίηση; — εἶναι πάντοτε «ἐπιγιγνόμενον τι τέλος», ὅχι ὁ οὐσιαστικὸς πυρήνας τοῦ θέματος (Hermes, τόμ. 84, σελ. 62 - 63).

δ. Οἱ ὁπαδοὶ τῆς ψυχοφυσιολογικῆς ἐρμηνείας ἐξηγοῦν συνήθως τὴν κάθαρση-ξεθύμασμα μὲ τὴν ἱατρικὴ ἀρχὴ τῆς ὁμοιοπαθητικῆς θεραπείας ποὺ

δὲν ἦταν ἄγνωστη στοὺς ἀρχαίους: «ὅμοιον πρὸς τὸ ὅμοιον» — ἡ μανία κατευνάζεται μὲ τὴν ὀργιαστικὴ ὄρρηση, ἔτσι καὶ ὁ ἔλεος μὲ τὸν ἔλεο, ὁ φόβος μὲ τὸ φόβο πάλι κ.ο.κ. Ὁ W. Schadewaldt δὲν προσφεύγει σ' αὐτήν, ἀλλὰ καὶ δὲν δίνει καμιάν ἄλλη ἐξήγηση τοῦ φαινομένου. Ἡ ἀπόπειρα νὰ συμπληρωθεῖ ἡ θεωρία μὲ ἱατρικὲς διευκρινήσεις ἔχει γίνει ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητές· τώρα τελευταῖα ἔγινε ἀπὸ τὸν Hellmut Flashar πὺν ὑποθέτω ὅτι ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ W. Schadewaldt, ἀφοῦ ἡ μελέτη του πὺν περιέχει τὰ νέα στοιχεῖα: «Der Dialog *Ion* als Zeugnis platonischer Philosophie» (1954) εἶναι διδακτορικὴ διατριβὴ ἐγκειμένη ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Tübingen, ὅπου διδάσκει ὁ W. Schadewaldt· ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ H. Flashar μνημονεύει τὴν ἐργασία τοῦ δασκάλου ἀπάνω στὴν ἀριστοτελικὴν κάθαρση, εὐχαριστημένος πὺν ἡ δικὴ του ἐρευνα ἐπιβεβαιώνει τὰ συμπεράσματά της. Ἴδου τί ὑποστηρίζει: Ἀφοῦ, λέγει, ὁ Ἀριστοτέλης βλέπει τὸ θέμα τῆς τραγωδίας σὰ γιατρός, ἔψαξε κι' αὐτὸς μέσα στὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων γιατρῶν, στὸ Corpus Hippocraticum, γιὰ νὰ ἰδεῖ πῶς ἐξηγοῦσαν ἐκεῖνοι τὸ φόβο (= φρίκη) καὶ τὸν ἔλεο (= ὀδυρμό, γόο). Καὶ βρῆκε ὅτι κατὰ τὴν ἀντίληψή τους ὁ φόβος καὶ τὰ συμπτώματά του παρουσιάζονται ὡς συνέπεια μιᾶς μὴ κανονικῆς, ὑπέρμετρα μεγάλης *ψύξης*, καὶ τὰ δάκρυα, τὸ σύμπτωμα τοῦ ἔλεον, ἔρχονται ἔπειτα ἀπὸ μιὰ μὴ κανονικὴ, ὑπέρμετρα μεγάλην *ὕγρότητα* τοῦ σώματος. Ὅτι αὐτὲς τὲς ἐξηγήσεις τὲς ἤξερε ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ θὰ τὲς εἶχε ἀσφαλῶς ὑπόψη του στὸν ὀρισμὸ τῆς τραγωδίας, μποροῦμε νὰ τὸ θεωρήσουμε βέβαιο, ἀφοῦ τὲς συναντοῦμε πανομοιότυπες μέσα στὰ φυσιογνωστικά του συγγράμματα. Ἐκεῖ ὁ φόβος ὀρίζεται μὲ τὴν ἔννοια: *κατάψυξις περιττωματικὴ*· γιὰ τὸν ἔλεο μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι θὰ χρησιμοποιοῦσε τὴν ἀντίστοιχὴ ἔννοια: *ὕγροτης περιττωματικὴ*, ὅρος πὺν μαρτυρεῖται μέσα στὰ ἀριστοτελικά κείμενα, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ λέξη ἔλεος. . . . Τώρα πλέον, ὀπλισμένοι μὲ τὲς νέες αὐτὲς ἀνακαλύψεις, μποροῦμε — λέγει ὁ H. Flashar — νὰ δώσουμε στὴν κάθαρση τοῦ ὀρισμοῦ τῆς τραγωδίας «τὸ βαθυτέρο καὶ χαρακτηριστικὸ νόημά της». Σημαίνει (ὄχι μεταφορικά, ἀλλὰ πραγματικά) ὅτι ὁ ψυχосωματικὸς ὀργανισμὸς τῶν θεατῶν ἀπαλλάσσεται (καθαρίζεται) ἀπὸ μιὰν ὑπερβολικὴν ψύξη καὶ ἀπὸ μιὰν ὑπερβολικὴν ὕγρότητα καὶ ἔτσι ἐπανερχεται σ' αὐτὲς τὲς βασικὲς ποιότητες ἡ ὕγιης ἰσορροπία. Εἶναι πολὺ φυσικὸ ὅτι, ὅπως καὶ στὲς ἄλλες λειτουργίες, ἔτσι καὶ ἐδῶ ἡ ἀποβολὴ τῶν περιττωματικῶν οὐσιῶν γεννάει τὸ συναίσθημα τῆς ἡδονικῆς ἀνακούφισης⁷. . . . Ὅποιοσδήποτε ἄλλος μπορεῖ νὰ ἐκπλαγεῖ ἀπὸ τὰ πορίσματα αὐτῆς τῆς τόσο γόνημης ἀλλὰ ὄχι δυστυχῶς ἐξίσου πρωτότυπης ἱατροφιλολογικῆς ἐρευνας⁸ ἐκτὸς

⁷ HELLMUT FLASHAR, «Die medizinischen Grundlagen der Lehre von der Wirkung der Dichtung in der griechischen Poetik», περιοδ. Hermes τόμ. 84 (1956), σελ. 47 - 48.

⁸ Τὴν ἴδια περίπου ἐρμηνεία εἶχε (ἤδη τὸ 1911) ὑποστηρίζει ὁ Ἀγγλος ἐκδότης τῆς

ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς ψυχοφυσιολογικῆς ἐρμηνείας. Ὁ Η. Flashar ἀκολουθεῖ μὲ θαυμαστὴ συνέπεια καὶ ἕως τὴν ἄκρην τὸ δρόμον ποὺ χάραξαν ἐκεῖνοι. Ἀφοῦ καὶ ἡ τραγωδία καθαρίζει ὅπως ἓνα καθαριστὴν (κάθαρσις = Purgierung, λέγει κατ' ἐπανάληψιν ὁ W. Schadewaldt), πρέπει ἀπὸ καὶ νὰ ἀνακουφίζει τὸ θεατὴ. Τὸ καὶ αὐτὸ ἓνας ἱγεινολόγος, ποὺ θὰ μιλοῦσε τὴ γλώσσα τῶν γιατρῶν τῆς ἐποχῆς του, ὅπως εἶναι ex definitione ὁ Ἀριστοτέλης στὴν προκείμενη περίπτωσι, πῶς ἀλλιώτικα θὰ μποροῦσε νὰ τὸ προσδιορίσει παρὰ: περιττωματικὴν κατάψυξιν (= φόβος ἀπὸ τὴν ψυχικὴν του ἄποψιν) καὶ περιττωματικὴν ὑγρότητα (= ἔλεος ἀπὸ τὴν ψυχικὴν του ἄποψιν); Τὸ περισσὸ ψῦχος καὶ ἡ περισσὴ ὑγρασία ἀποβάλλονται, οἱ ποιότητες αὐτὲς ἐπανέρχονται στὴ φυσιολογικὴν τὴν στάθμην καὶ ἀπὸ τοῦτο τὸν κουφισμὸν ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται ἡδονή. . . . Ὁμολογῶ ὅτι αὐτὴ ἐπιτέλους εἶναι μιὰ πλήρης ἐξήγησις τοῦ φαινομένου. Πάντως ἐδῶ καταλήγει ἀπὸ λογικὴ καὶ ἀναπόδραστην ἀνάγκην, ἡ ψυχοφυσιολογικὴ ἐρμηνεία τῆς κάθαρσις. Οἱ ὁπαδοὶ τῆς δὲν ἔχουν εὐκολίαν ἐκλογῆς: ἢ θὰ τὴν παραδεχτοῦν ὁλόκληρην καὶ θὰ συμπεριλάβουν στὸ περιεχόμενον τῆς τὰ πορίσματα τῆς ἐρευνᾶς τοῦ Η. Flashar ἢ θὰ τὴν νοθέσουν μὲ ξένα στοιχεῖα, δάνεια ἀπὸ τὴν ἀντίπαλον ἐρμηνείαν καὶ μὴ συγχωνεύοντα μὲ τὴν κύρια μᾶζαν τῆς, ὅπως εἶδαμε ὅτι κάνει στὸ τέλος τῆς μελέτης τοῦ ὁ W. Schadewaldt. Τότε ὅμως θὰ τοὺς ποῦν ὅχι ἀπλῶς συγκρητικούς, ἀλλὰ ἀσυνεπεῖς.

Ἀθῆναι

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

ἀριστοτελικῆς «Ποιητικῆς» D. S. Margoliouth, Ἡ ἰδέα ἄλλωστε τοῦ Η. Flashar νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν (ἱπποκρατικὴν) φυσιολογίαν ἢ σημασίαν τῆς (ἀριστοτελικῆς) κάθαρσις βρίσκεται στὴν ἴδια γραμμὴ μὲ τὴν ἐρευνα καὶ τὰ πορίσματα τῆς Jeanne Croissant. Ὁ ἴδιος γνωρίζει καὶ δύο φορές μέσα στὴ μελέτη του (σελ. 18 καὶ 42) παραπέμπει στὸ βιβλίον τῆς «Aristote et les Mystères», (1932).

DEUX STÈLES D'ACHARNES

(Planches I à IV)

Les quelques remarques qui suivent portent sur des documents du IVeme siècle avant J.-C. Nous sommes heureux de les offrir en hommage à un maître, architecte et historien de l'art, qui occupe dans nos études une place exceptionnelle: car il est seul, sans doute, aujourd'hui parmi les archéologues à couvrir avec la même autorité l'hellénisme classique et la période byzantine. Les belles trouvailles qu'il a faites à Messène au cours des dernières années ont ramené son attention sur la Grèce du IVeme siècle, la Grèce des cités et de la liberté.

*
**

De part et d'autre de la porte d'entrée du pavillon directorial, à l'École française d'Athènes, sont encastrées deux stèles inscrites, ornées de reliefs¹. L'intitulé et le contenu des textes qui y sont gravés ne laissent aucun doute sur le site de leur provenance: le sanctuaire d'Arès à Acharnes. Elles ont été reproduites une fois, en 1938²; les photographies avaient été prises avant que les stèles ne fussent fixées sur le mur, ou plutôt dans le mur, mais les plaques ou films originaux ne se trouvent pas dans la photothèque de l'École, et ils me sont restés inaccessibles. Dans leur position actuelle, elles sont très difficiles à photographier convenablement; la vue en est bloquée, à 1 m. 10, par deux piliers massifs³. Il a fallu toute l'ingéniosité et la patience de Mlle Alison Frantz — ainsi qu'une série d'appareils — pour triompher des problèmes d'éclairage et de distance. Nous lui exprimons ici notre très vive gratitude: grâce à elle, grâce à Homer Thompson⁴, nous sommes en mesure de publier quatre

¹ Voir M. HOLLEAUX, CRAI 1932, p. 237 - 238, et L. ROBERT, *Études épigr. et philol.* (1938), pp. 293 sqq.: «En Juillet 1932 j'eus l'occasion de copier et de photographier les deux stèles que je publie ici. Quelques mois après, je pus m'en rendre acquéreur et les sauver ainsi de la destruction; l'École française d'Athènes m'en remboursa le prix il y a peu de temps».

² L. ROBERT, *l.l.*, pl. I et II.

³ Il y a quelques années, je n'avais pu fournir à E. Langlotz, qui s'intéressait aux reliefs, aucune photographie convenable.

⁴ Pour qui ont été prises ces vues. On sait qu'il s'intéresse particulièrement au sanctuaire d'Arès à Acharnes: dans diverses conférences il a développé l'hypothèse que le temple d'Arès vu par Pausanias sur l'Agora d'Athènes y a été transporté d'Acharnes, sous le règne d'Auguste; c'est la thèse qui est brièvement présentée dans le guide de l'Agora, *The Athenian Agora*, 2ème éd. (1962, pp. 68 - 69).

excellentes photographies, et il n'a pas été nécessaire de déposer les deux stèles, ce qui risquait d'entraîner de nouvelles éraflures ou épaufrures.

L'intérêt de ces deux monuments est considérable, à la fois à cause des textes qui y sont gravés⁵ et à cause des reliefs qui les accompagnent. Les trois textes ont été édités et commentés par L. Robert⁶; deux d'entre eux ont été repris dans différentes publications. Nous examinerons successivement les deux stèles, la stèle des serments (fronton décoré d'armes, serment des éphèbes, serment de Platées), et la stèle du décret acharnien (fronton nu à acrotères, relief à deux personnages, décret des Acharniens).

*
**

A. STÈLE DES SERMENTS

(planches I et II).

Marbre. H. max. 1 m. 26. Largeur : 0 m. 44 en bas, 0 m. 39 sous le fronton, 0 m. 432 à la base du fronton (au niveau du bandeau). Hauteur du fronton : 0 m. 215, y compris le bandeau et la moulure ; 0 m. 165 au-dessus du bandeau. L'épaisseur (0 m. 66 à la base, 0 m. 51 au sommet, d'après la première publication) n'est pas mesurable actuellement.

FRONTON

Bibliographie. Elle se borne à l'indication donnée dans la première publication, p. 302 : « Dans le fronton les diverses pièces de l'équipement défensif de l'hoplite (τὰ ὅπλα) ».

Au centre le grand bouclier rond. A gauche le casque et les cnémides. A droite la cuirasse à ptéryges et un objet qui ne se laisse pas identifier d'emblée. Il a l'aspect d'un tissu plié ; il s'agit très probablement de la chlamyde⁷, qui fait partie de l'équipement des éphèbes : « φορουοῦσι δὲ τὰ δύο ἔτη χλαμύδας ἔχοντες » (Aristote, *Const. d'Ath.*, 42, 5) ; un brillant

⁵ Il n'est pas inutile de republier ces textes ni de préciser leur interprétation. Des fautes d'accent se transmettent d'édition en édition. Une seule des éditions du serment lapidaire des éphèbes est correcte, et il n'y en a aucune qui le soit du serment de Platées. Un lapsus de traduction tel que « olives et figues » pour « oliviers et figuiers » (et ce n'est certes pas la même chose dans la formule du serment) est passé de la première publication, de diffusion limitée, dans l'admirable *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, de H. - I. Marrou, qui est entrée toutes les mains ; on le retrouve dans la thèse récente de Mlle CLAUDE MOSSÉ, *La fin de la démocratie athénienne* (Paris, 1962), p. 324, n. 5 ; etc. . .

⁶ L. l. (ci-dessus, n. 1), pp. 293 - 316.

⁷ La couverture, *impedimentum* indispensable pour les soldats comme pour les voyageurs, est d'ordinaire roulée : cf. par exemple D. B. THOMPSON, *Hesperia* 1952, p. 151 et p. 163, n° 71 et pl. 41. Ce n'est pas non plus un chitôn.

article de Pierre Roussel concerne l'origine des chlamydes noires qu'ils portaient avant l'intervention d'Hérode Atticus⁸.

Toutefois en dehors du tissu dont on aperçoit les plis, il y a comme une levée de terrain, très visible (parce que très accentuée par la lumière artificielle) sur la photographie de la planche I, d'une part vers la gauche en bas, près des ptéryges de la cuirasse, et surtout à droite, où se forment comme deux bosses. Peut-être y a-t-il là une notation aussi appropriée que pittoresque et réaliste : la chlamyde repose sur ces mêmes rochers, sur ce même sol que parcourent les éphèbes, durant leur service à l'intérieur des «frontières de la patrie», qui sont mentionnées dans le serment (cf. ci-dessous) et qu'ils ont la charge de défendre.

Naturellement ces ὄπλα valent aussi bien pour les hoplites en général, dont ceux de Platées (cf. ci-dessous, serment de Platées), que pour les éphèbes; mais le serment éphébique vient en tête sur la stèle et l'on connaît l'importance des exercices ἐν ὄπλοις dans la formation des éphèbes⁹.

INVOCATION ET DÉDICACE

Bibliographie. L. Robert, *l. l.* (1938), p. 302. — Tod, *Greek Hist. Inscr.* II (1948), p. 303.

L. 1, sur le bandeau situé entre le fronton et la moulure de raccord, hauteur des lettres : 0 m. 015.

Θ ε ο ί

L. 2 - 4, *stoichèdon* (20 files), hauteur des lettres : 0 m. 009; interligne : 0 m. 014.

2 Ἱερὺς Ἀρεὼς καὶ Ἀθηναῖς
Ἀρείας Δίων Δίωνος Ἀχαρ-
4 νεὺς ἀνέθηκεν

SERMENT DES ÉPHÈBES

Bibliographie. L. Robert, *l. l.* (1938), p. 296 - 307. — Martin Bock, Wiener Jahreshefte 33 (1941), pp. 46-59 (*Die Schwurgötter der Epheben von Acharnai*). — M. N. Tod, *Greek Histor. Inscr.* II (1948), n°204, pp. 303 - 306. — H.-I. Marrou, *Hist. de l'éducation dans l'antiquité* (5ème éd., 1960), p. 153. — Chrysis Pélékidis, *Histoire de l'éphébie attique* (1962), pp. 77 - 78, 113 et *passim*.

Stoichèdon rigoureux (31 files). Dans la première édition, reproduite par M. N. Tod, coupe fautive des lignes 18 et 19 (qui ont alors respectivement 28 et 34 lettres). Chr. Pélékidis, p. 113, est seul à imprimer un texte correct, sauf δὲ τις l. 14; (avant lui l. 17 Ἀγανυλός Tod; Ἐνύω, Rob.; l. 20 ἐλάαι Rob. et Tod). H. des lettres et interlignes : 0 m. 06 env. (16 l et 15 interl. au total occupent 0 m. 019).

⁸ Cf. P. ROUSSEL, REA 1941, p. 163 - 165; CHR. PÉLÉKIDIS, *Hist. de l'éphébie attique* (Paris 1962), p. 15 - 16 et p. 115 - 116.

⁹ Cf. CHR. PÉLÉKIDIS, *l. l.* p. 269 - 270.

Planche I. - La stèle des serments, partie haute.

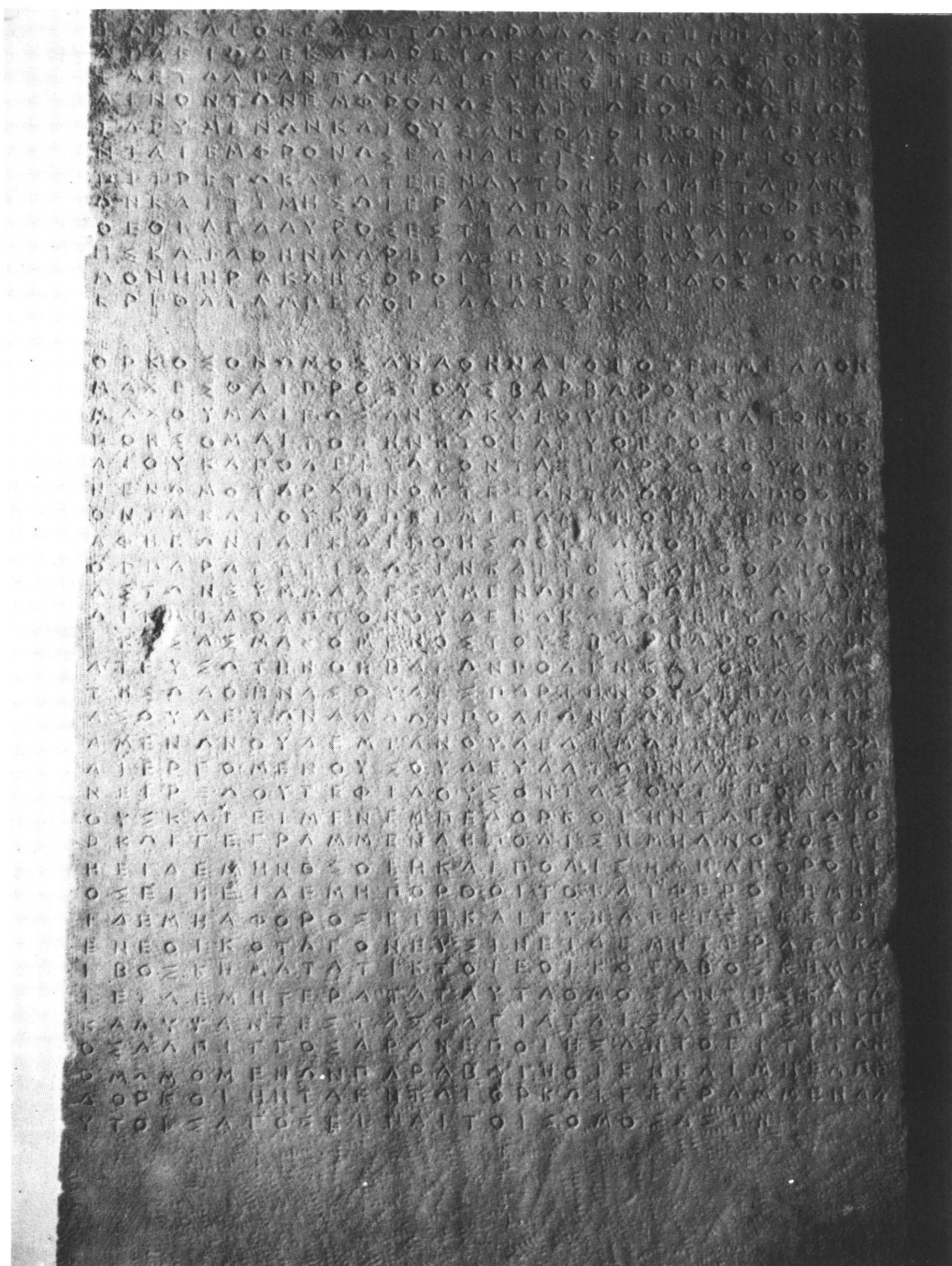

Planche II. - La stèle des serments, partie basse.

Planche III. - La stèle du décret acharnien.

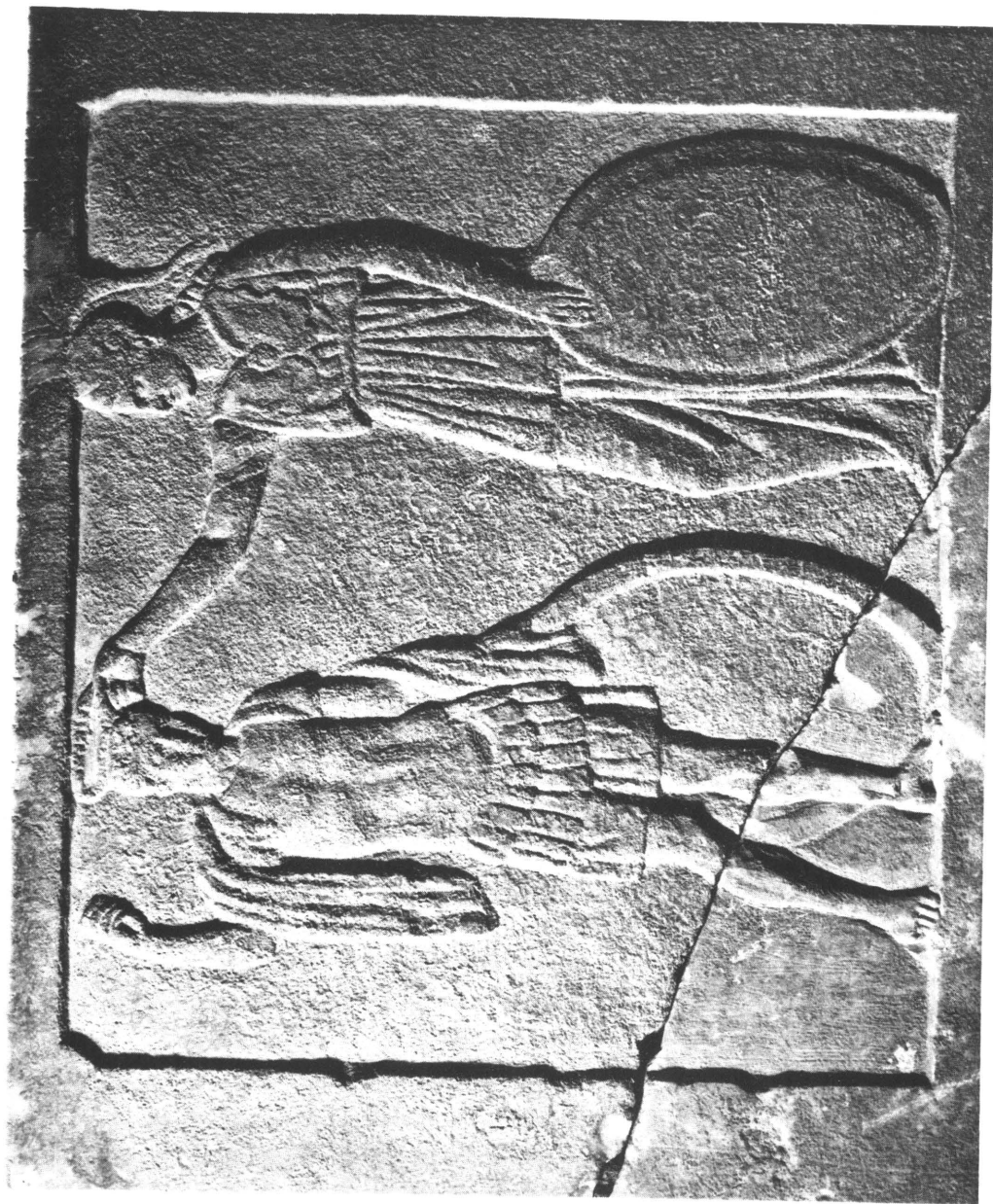

Planche IV. - Bas-relief en tête de la stèle au décret acharnien.

- Ὅρκος ἐφήβων πατριος δν ὁμνύναι δεῖ τ-
 6 οὺς ἐφήβους. *vacat* Οὐκ αἰσχυνῶ τὰ ἱερὰ ὅπ-
 λα οὐδὲ λείψω τὸν παραστάτην ὅπου ἄν σ-
 8 τ(ο)ιχῆσω· ἀμυνῶ δὲ καὶ ὑπὲρ ἱερῶν καὶ δσ-
 ῖων καὶ ο(ῦ)κ ἐλάττω παραδώσω τὴν πατρίδ-
 10 α, πλείω δὲ καὶ ἀρείω κατὰ τε ἑμαυτὸν κα-
 ῖ μετὰ ἀπάντων, καὶ εὐηκοήσω τῶν ἀεὶ κρ-
 12 αινόντων ἐμφρόνως καὶ τῶν θεσμῶν τῶν
 ἰδρυμένων καὶ οὔς ἄν τὸ λοιπὸν ἰδρῶσω-
 14 νται ἐμφρόνως· ἐὰν δέ τις ἀναιρεῖ, οὐκ ἐ-
 πιτρέψω κατὰ τε ἑμαυτὸν καὶ μετὰ πάντ-
 16 ων, καὶ τιμήσω ἱερὰ τὰ πάτρια. Ἱστορες <Ο>
 θεοὶ Ἀγλαυρος, Ἑστία, Ἐννώ, Ἐνυάλιος, Ἀρ-
 18 ης καὶ Ἀθηνᾶ Ἀρεία, Ζεύς, Θαλλῶ, Αὖξω, Ἥγε-
 μόνη, Ἡρακλῆς, ὄροι τῆς πατρίδος, πυροί,
 20 κριθαί, ἄμπελοι, ἐλαῖαι, συκαῖ. *vacat*

Notes critiques. Trois fautes de gravure : l. 8 σ|τειχῆσω, l. 9 οκ, l. 16, à la fin, une lettre ronde, mal effacée (peut-être le graveur aura-t-il commencé à graver le *thèta* de Θεοί ; puis il aura préféré ne pas couper le premier mot d'une liste).

Lycurgue, prononçant son discours *Contre Léocrate*, 76, avait fait lire le serment, mais le texte n'en est pas reproduit dans les manuscrits de son œuvre et seuls Stobée et Pollux nous l'avaient conservé. On trouvera dans le livre de Chr. Pélékidis, pp. 75 - 77 et pp. 110 - 113, toutes les références utiles à ce sujet. La plupart des variantes que présentent les trois textes — épigraphique, Pollux, Stobée — sont sans importance : les Anciens n'ont jamais eu le souci d'une acribie minutieuse, et l'*à peu près* est quasiment de règle lorsqu'il s'agit de détails de rédaction (Pollux et Stobée ont καταισχυνῶ, où la pierre donne αἰσχυνῶ, ... etc.)¹⁰.

C'est naturellement le document gravé qui fait foi. La traduction que j'en ai donnée il y a quinze ans¹¹ s'adressait à un public étendu et

¹⁰ D'autres appellent discussion : voir ci-dessous. On se reportera aux commentaires de L. ROBERT, *l. l.* pp. 296 sqq., et de M. N. TOD, *l. l.*, pp. 304 - 306.

¹¹ *Permanence de la Grèce* (Les Cahiers du Sud, 1948), p. 63 ; reproduite par CHR. PÉLÉKIDIS, *l. l.*, p. 113 : "Je ne déshonorerai pas les armes sacrées (que je porte) ; je n'abandonnerai pas mon camarade de combat ; je lutterai pour la défense de la religion et de l'État et je transmettrai à mes cadets une patrie non point diminuée, mais plus grande et plus puissante, dans toute la mesure de mes forces et avec l'aide de tous. J'obéirai aux magistrats, aux lois établies, à celles qui seront instituées ; si quelqu'un veut les renverser je m'y opposerai de toutes mes forces et avec l'aide de tous je vénérerai les cultes de mes

n'abordait pas de front toutes les difficultés. La plus sensible, me semble-t-il, réside dans le mot ἐμφορόνως, répété d'ailleurs à deux lignes de distance (l. 12 et l. 14)¹². Chr. Pélékidis a analysé les données de la question¹³; il rend ἐμφορόνως par «prudemment», et le mot français est fort convenable s'il est entendu au sens fort. On traduirait: «j'obéirai aux magistrats qui exerceront leur autorité selon la sagesse, aux lois établies, et à celles qui seront établies selon la raison, selon la sagesse». Car il faut considérer sans doute que cet adverbe, chaque fois, porte sur le participe qui précède. Cela ne va pas de soi: pourquoi n'est-il pas placé à l'intérieur du groupe participial, donc avant le participe? Serait-il possible de le rapporter à εἰηκοήσω: «j'obéirai... conformément à la raison, à la sagesse», avec une itération emphatique, l. 12 et l. 14? Aucune solution n'est vraiment satisfaisante. La première traduction semble introduire une réserve obscure et dangereuse: qui se fera le juge de la «sagesse» des magistrats et de la «sagesse» des lois? A quel moment la désobéissance devient-elle un devoir? Je renvoie à l'exposé très mesuré de Chr. Pélékidis; personnellement, je ne parviens pas à voir clair. L. Robert écrit, *l.l.*, p. 305: «[Pour l']obéissance aux lois... le ἐμφορόνως de Pollux se retrouve [sur la pierre], et non le ὁμοφορόνως de Stobée, contrairement à ce qu'on attendait. Je crois que le texte de Stobée¹⁴ est meilleur que celui de Pollux¹⁵; il doit conserver une variante authentique: la stèle parle des lois établies par les chefs avec sens, οὓς ἄν τὸ λοιπὸν ἰδρύσωνται (je lui donne comme sujet οἱ ἀεὶ κραίνοντες ἐμφορόνως), la formule de Stobée, des lois établies par le peuple d'un commun sentiment...; Pollux a un texte mixte, avec πλήθος et ἐμφορόνως». H. - I. Marrou¹⁶ loue également la ver-

pères. Je prends à témoin de ce serment les dieux, Aglauros, Hestia, Enyô, Enyalios, Arès et Athéna Areia, Zeus, Thallô, Auxô, Hégémonè, Héraclès, les Bornes de la patrie, les Blés, les Orges, les Vignes, les Oliviers, les Figuiers..»

¹² La question a été compliquée par une leçon fautive de Stobée qui écrivait ὁμοφορόνως dans le second passage. Après la découverte de la stèle, cet adverbe me paraît avoir perdu toute autorité; cf. cependant ci-après, p. 83 et note 17.

¹³ *L. l.*, p. 77 - 78.

¹⁴ STOBÉE: «καὶ τοῖς θεσμοῖς τοῖς ἰδρυμένοις πείσομαι καὶ οὐστινας ἄν ἄλλους τὸ πλήθος ἰδρύσῃται ὁμοφορόνως».

¹⁵ POLLUX: «καὶ τοῖς θεσμοῖς ἰδρυμένοις πείσομαι καὶ οὐστινας ἄλλους ἰδρύσεται τὸ πλήθος ἐμφορόνως».

¹⁶ Je reproduis ici toute sa traduction du texte lapidaire (*l. l.*, p. 153): «je ne déshonorerai pas ces armes sacrées, ni n'abandonnerai mon compagnon là où je serai en ligne; je combattrai pour les dieux et les foyers et je ne laisserai pas la patrie diminuée, mais (je la laisserai) plus grande et plus forte que je ne l'ai reçue, soit seul, soit avec tous, et je serai docile à ceux qui successivement auront autorité sur moi et l'exerceront avec sagesse, et j'obéirai aux lois existantes, et à celles que la sagesse des chefs pourra établir; si

sion de Stobée: «Le texte conservé par Stobée dit de façon plus précise: et aux lois que le peuple établira d'un commun accord». Or *ὁμοφρόνως* est presque un *hapax* et introduit une nouvelle difficulté de fond: une loi votée à la majorité ne lierait pas les éphèbes? Le mot me paraît, comme à Pélékidis¹⁷, résulter d'une faute de copiste, pour *ἐμφρόνως*.

Le serment a-t-il une couleur politique? Plusieurs commentaires ont essayé de la définir; Marrou écrit (*l. l.*, p. 153): «l'accent démocratique y a été certainement souligné à une époque récente si, pour l'essentiel, ce serment est bien, comme il semble, archaïque».

Quant aux dieux invoqués, aux *ἱστορες*, ils appartiennent à différentes catégories, et Martin Bock a réuni à leur sujet une bibliographie fort utile¹⁸. Aglauros, Hestia, Zeus sont des divinités du serment; Enyô¹⁹ et Enyalios, divinités du combat, figurent à côté d'Arès, mais le nom de ce dernier est apparié avec celui d'Athéna Areia; c'est le seul couple réuni par *καί*, et ils sont aussi les dieux du sanctuaire dont le service est assuré par le prêtre qui a élevé la stèle; là peut-être est la vraie raison de leur présence associée dans cette version du serment²⁰. Thallô est une *ᾠδα*, Auxô et Hégémonè sont deux *Χάριτες*²¹: les éphèbes sacrifiaient

quelqu'un c'erche à les renverser ou à leur désobéir, je ne le souffrirai pas, mais je combattrai pour elles, soit seul, soit avec tous; et je vénérerai les cultes de mes pères. (En soient) témoins: Aglauros, Hestia, Enyô, Enyalios, Arès et Athéna Areia, Zeus, Thallô, Auxô, Hégémonè, Héraclès, les frontières de la patrie, ses blés, orges, vignes, olives et figues!»,

¹⁷ *L. l.*, p. 78: «*ὁμοφρόνως* n'est plus soutenable contre *ἐμφρόνως* attesté par la tradition épigraphique et par Pollux». Par suite de quelque confusion dans le manuscrit, ou en cours d'impression, Pélékidis attribue, p. 77, n. 4, à tort la même opinion à L. Robert; les deux lignes de la note expriment en réalité le point de vue de Pélékidis.

¹⁸ Wiener Jahreshefte, 33 (1941), pp. 46-59: *Die Schwurgötter der Epheben von Acharnai*.

¹⁹ Au temps de Pausanias, il y avait dans le sanctuaire d'Arès à Athènes une statue d'Enyô, œuvre des «fils de Praxitèle» (PAUS I, 8, 4); peut-être se dressait-elle d'abord à Acharnes (cf. ci-dessus, n. 4). Enyô ne semble pas avoir connu d'avatars dans l'antiquité: elle est toujours depuis Homère la parèdre d'Arès (*Ἄρης καὶ πότνι' Ἐνυώ*); mais le bric à brac post-romantique ne l'a pas épargnée, et Théodore de Banville a donné son nom à une Nympe.

²⁰ Voir ci-dessous le décret d'Acharnes, p. 88. La mention d'Athéna Areia est sans doute l'explication, ou l'excuse, du titre donné par M. Bock à son article: *Die Schwurgötter der Epheben von Acharnai*; car le texte gravé est en principe le serment éphébique, valable pour tous les éphèbes athéniens, et non pas seulement pour ceux d'Acharnes.

²¹ L. ROBERT, *l. l.*, p. 305, groupe *Ἥγεμόνη* avec les «divinités de la guerre et du commandement» Enyalios et Arès. M. Bock, *l. l.*, p. 47, relève que cette interprétation ne s'accroche à rien dans la tradition.

aux Charites au début de leur service²². Héraclès est le dieu de la valeur guerrière. Les Bornes de la patrie, les Blés, les Orges, les Vignes, les Oliviers, les Figueurs²³ évoquent les réalités mêmes que les éphèbes auront à défendre.

SERMENT DE PLATÉES

Bibliographie. L. Robert, *l. l.*, p. 307 - 316.—D. W. Prakken, *AJPhil.* 61 (1940), pp. 62 - 65.—Georges Daux, *RA* 1941 I, pp. 176 - 183 : *Le serment de Platées* [cf. *AJPh* 1949, p. 189, n. 4 et *REG* 1949, p. 1, n. 1].—Martin Bock, *Wiener Jahreshefte* 33 (1941), p. 46-59 : *Die Schwurgötter der Epheben von Acharnai*, p. 55-58.—W. B. Dinsmoor, *Hesperia*, Suppl. V (1941), p. 158, notes 332 - 333.—M. N. Tod, *Greek Hist. Inscr.*, II (1948), n° 204, pp. 304 - 307.—H. W. Parke, *Hermathena* 1948, pp. 106 - 114.—Georges Daux, *Serments amphictioniques et serment de Platées*, dans *Studies* presented to D. M. Robinson, II (1953), p. 775-782.—Christian Habicht, *Hermes* 1961, pp. 1 - 35 : *Falsche Urkunden zur Geschichte Athens im Zeitalter der Perserkriege*.—Margherita Guarducci, *Rivista di Filologia*, 1961, pp. 48 - 76 : *Nuove osservazioni sul "decreto di Temistocle"*.

A o m. 025 sous le serment des éphèbes. *Stoichèdon* rigoureux (31 lettres). Lettres et interlignes : o m. 06 env. (31 lignes et 15 interlignes au total occupent o m. 39).

- Ὅρκος δὲν ὥμοσαν Ἀθηναῖοι ὅτε ἡμελλον
 22 μάχεσθαι πρὸς τοὺς βαρβάρους.
 Μαχοῦμαι ἕως ἂν ζῶ, καὶ οὐ περὶ πλέονος
 24 ποήσομαι τὸ ζῆν ἢ τὸ ἐλεύθερος εἶναι, καὶ
 οὐκ ἀπολείψω τὸν ταξίαρχον οὐδὲ τὸν
 26 ἐνωμοτάρχην οὔτε ζῶντα οὔτε ἀποθανόντα,
 καὶ οὐκ ἄπειμι ἑὰμ μὴ οἱ ἡγεμόνες
 28 ἀφηγῶνται, καὶ ποιήσω ὅ τι ἂν οἱ στρατηγ-
 οὶ παραγγείλωσιν, καὶ τοὺς ἀποθανόν-
 30 τας τῶν συμμαχεσασμένων θάψω ἐν τῷ αὐτῷ
 καὶ ἄθαπτον οὐδένα καταλείψω· καὶ ν-
 32 ικήσας μαχόμενος τοὺς βαρβάρους δεκ-
 ατεύσω τὴν Θηβαίων πόλιν, καὶ οὐκ ἀνασ-
 34 τήσω Ἀθήνας οὐδὲ Σπάρτην οὐδὲ Πλαται-
 ᾶς οὐδὲ τῶν ἄλλων πόλεων τῶν συμμαχεσ-
 36 αμένων οὐδεμίαν, οὐδὲ λιμῶι περιόψομαι
 ἐργομένους οὐδὲ ὑδάτων ναματιαίω-
 38 ν εἶρω οὔτε φίλους ὄντας οὔτε πολεμί-
 ους. Καὶ εἰ μὲν ἐμπεδορκοίην τὰ ἐν τῷ ὁ-
 40 ρκῳ γεγραμμένα, ἢ πόλις ἡμῶν ἄνσος εἴ-

²² Cf. CHR. PÉLÉKIDIS *l. l.*, pp. 217 - 218. Sur Auxô, Hégémonè et Thallô, cf. PAUSANIAS, IX, 35, 2.

²³ Et non «les olives, les figues» (trad. ROBERT, *l. l.*, p. 306), cf. ci-dessus n. 5.

- η, εἰ δὲ μή, νοσοίη· καὶ πόλις ἡμὴ ἀπόρθη-
 42 ος εἴη, εἰ δὲ μή, πορθοῖτο· καὶ φέροι ἡμὴ, ε-
 ἰ δὲ μή, ἄφορος εἴη· καὶ γυναῖκες τίκτοι-
 44 ἐν ἑοικότα γονεῦσιν, εἰ δὲ μή, τέρατα· κα-
 ἰ βοσκήματα τίκτοι ἑοικότα βοσκήμασ-
 46 ι, εἰ δὲ μή, τέρατα. Ταῦτα ὁμόσαντες, κατα-
 καλύψαντες τὰ σφάγια ταῖς ἀσπίσιν ὑπ-
 48 ὃ σάλπιγγος ἄρὰν ἐποιήσαντο, εἴ τι τῶν
 ὁμωμομένων παραβαίνοιεν καὶ μὴ ἔμπε-
 50 δορκοῖ(ε)ν τὰ ἐν τῷ ὄρκῳ γεγραμμένα, α-
 ὑτοῖς ἄγος εἶναι τοῖς ὁμόσασιν.

Notes critiques. Le texte n'a jamais été reproduit correctement dans son intégralité : lorsque je m'y suis efforcé, dans les *Studies presented to D. M. Robinson*, p. 777-778, une faute d'impression (je n'ai pas vu les épreuves ; par ailleurs le soin des correcteurs a été sans faille) s'est glissée à la ligne 39 et a été répétée à la ligne 50 : si aberrante qu'elle en devenait inoffensive (ἐμπεδορξ- ! pour ἐμπεδορκ-). Espérons que le sort sera cette fois favorable au serment de Platées.

Il n'y a qu'une faute de gravure assurée : l. 50, ἐμπεδορκοίην. Toutefois on notera la leçon ἐργομένους, l. 37, alors que l'on attendrait, en attique, εἰργ- (cf. l. 38 : εἰρξω) ; est-ce une graphie archaïsante ?

Texte de la première édition : l. 25, ταξιλοχον ; l. 28, ἀφήγωνται ; l. 28, πήσω omis ; l. 32, νικ[ή]σας ; l. 40 ἡ πόλις ἡ μὴ (cf. la fin de ces *Notes critiques*) ; l. 41, *idem* ; l. 42, πόρθοιτο ; l. 42 φέροι ἡ μὴ (cf. la fin de ces *Notes critiques*) ; l. 49 ὁμωμένων.

En 1941 (RA, l. l.) j'ai montré : 1° qu'il fallait lire ταξιάρχον (la leçon ταξιλοχον est malheureusement passée dans Tod, l. l., qui n'avait pas eu connaissance de mon article), 2° qu'aux lignes 40, 41 et 42 ἡ μὴ n'offre aucun sens, et qu'il faut écrire ἡμὴ (ou ἡ 'μὴ) = ἡ ἐμὴ ; aucun mot n'a été oublié par le lapicide : γῆ est normalement sous-entendu (ἡ ἐμὴ, Thuc. 6, 78 = mon pays) et φέροι est employé absolument ; donc l. 40 et l. 41 *ma ville*, l. 42, *mon pays, la terre de mon pays*²⁴.

"Serment prêté par les Athéniens au moment d'engager le combat contre les barbares.—Je combattrai aussi longtemps que je serai en vie et je ne mettrai pas la vie au-dessus de la liberté. Je n'abandonnerai pas mon taxiarque, ni mon énomotarque, vivants ou morts, et je ne reculerai que si mes chefs ordonnent un repli. Je me conformerai en toutes

²⁴ L. Robert, tout en gardant dans le troisième cas (comme dans les deux premiers) ἡ μὴ écrit, l. l., p. 313-314 : « Le lapicide d'Acharnai a d'ailleurs commis une faute ; entre πόρθοιτο et φέροι, il a oublié des mots : ... il fallait écrire, [l. 42] καὶ ἡ γῆ καρπούς φέροι ἡ μὴ ». M. Bock, l. l., p. 55, n. 101, propose la même correction sans se référer à L. Robert. DONALD W. PRACKEN, l. l., s'est aperçu en même temps que moi que ἡ μὴ était privé de sens et il a rétabli la vraie leçon, l. 40 et l. 41, mais il croit aussi que le lapicide a sauté des mots ligne 42 ; il écrit : καὶ (καρπούς). φέροι (γῆ) ἡ 'μὴ, qui est encore la leçon de Tod en 1948.

choses aux ordres des stratèges. J'ensevelirai sur la place mes camarades tombés en combattant et je n'en laisserai aucun sans sépulture. Après avoir remporté la victoire contre les barbares, je décimerai la ville de Thèbes; je ne dévasterai ni Athènes, ni Sparte, ni Platées, ni aucune des autres villes qui auront combattu contre les barbares; amies ou ennemies, je ne permettrai pas qu'elles soient pressées par la famine et je ne les priverai pas de l'eau de leurs sources. Si je reste fidèle aux clauses de ce serment, puissent les maladies épargner ma patrie, sinon, qu'elle soit frappée; et puisse ma patrie rester à l'abri du pillage, sinon, qu'elle soit pillée; et puisse la terre de ma patrie porter des fruits, sinon, qu'elle soit inféconde; et puissent les femmes mettre au monde des enfants qui soient semblables à leurs parents, sinon, qu'elles enfantent des monstres; et puissent les petits des bestiaux être semblables aux bestiaux, sinon, que le bétail enfante des monstres.—Après avoir prêté ce serment, ils ont couvert avec leurs boucliers les victimes du sacrifice et, soulignée par les accents de la trompette, ils ont prononcé une imprécation attirant sur leur personne le châtement des sacrilèges dans le cas où ils violeraient l'une des choses jurées et où ils ne resteraient pas fidèles aux clauses du serment.,.

La question la plus importante qui se pose à propos de ce texte est celle de son authenticité. Comme j'en ai traité à deux reprises, en 1941, puis en 1953 (*l. l.*), je n'y reviendrai pas longuement. Toutefois la polémique est devenue plus vive depuis la découverte du «décret de Thémistocle» trouvé à Trézène (M. H. Jameson, *Hesperia* 1960, pp. 198-223, publication suivie d'une abondante et surabondante littérature ²⁵). Dans les études très documentées de M. Guarducci et Chr. Habicht ²⁶, aucune réserve n'est exprimée: il s'agit d'un faux; le second auteur n'énumère pas moins de huit documents forgés, selon lui, de toutes pièces au IVeme siècle et qui remonteraient à la première moitié du Veme siècle.

Or je tiens pour indispensable de considérer séparément le cas de chacun de ces textes. Il y a des degrés dans la «falsification», et la question formulée par Chr. Habicht, *l. l.* p. 19, me paraît être un faux dilemme: «Sind diese Urkunden in der Substanz getreue Kopien zeitgenössischer Originale oder etwa spätere Schöpfungen, denen der Charakter der Urkundlichkeit durchaus mangelt?». Il convient de nuancer et la question

²⁵ Au moment où j'écris ces lignes paraît un article de GIANFRANCO MADDOLI, qui exalte la valeur du document, *Il valore storiografico del decreto temistocleo di Trezen e*, *La Parola del Passato*, 1963, pp. 419-434.

²⁶ Guarducci, *l. l.*, p. 63; Habicht *l. l.*, p. 18.

et les réponses. En ce qui concerne le serment de Platées, voici très schématiquement le point de vue que j'ai essayé, depuis plus de vingt ans, de défendre. Le fait même d'une prestation de serment avant la bataille de Platées est vraisemblable ; la ressemblance ou l'identité de certaines formules des serments amphictioniques avec le serment de Platées n'est à aucun degré un argument contre l'authenticité de ce dernier ; il est impossible de savoir à quel moment et sous quelle forme le serment de Platées a fait l'objet d'une rédaction diplomatique, mais tout porte à croire que ce fut immédiatement ou peu après la fin de la campagne ; à partir de ce moment un texte qui était approximatif dès sa rédaction est soumis à l'exploitation du nationalisme et des partis.

J'ai insisté dès 1941 sur l'accent anti-thébain du texte gravé. Cela peut donner une indication quant à la date de la stèle d'Acharnes. Mlle Guarducci propose 357 - 355, et la gravure peut très bien remonter jusque là²⁷. Pour le reste je me permets de renvoyer à mes précédents articles, qui continuent de me paraître valables contre un négativisme absolu²⁸.

*
* *

B. STÈLE DU DÉCRET ACHARNIEN

(planches III et IV).

Marbre. Dans son état actuel la stèle est formée de deux fragments qui ont séjourné dans des milieux différents ; la face du fragment supérieur — fronton, la plus grande partie du relief, quelques lettres — est couverte d'une pellicule de concrétions, tandis que la partie inférieure (qui devait se trouver dans un terrain très sec) est restée lisse. Brisé en bas. H. max. 0 m. 73 ; du fronton : 0 m. 192. Largeur : 0 m. 395 sous le fronton, et 0 m. 44 au niveau des acrotères latéraux, de pointe à pointe ; 0 m. 407 au niveau de la ligne 4 ; au-dessous le bord droit manque : largeur max. en bas 0 m. 37. Comme la précédente et comme il est normal, la stèle est donc légèrement pyramidante. Le champ du bas-relief, profond de 4 millimètres, mesure 0 m. 30 de largeur sur 0 m. 265 de haut ; les bords sont légèrement en biseau ; les deux angles supérieurs sont en pan coupé (avec peut-être amorce de courbe). L'épaisseur de la stèle n'est pas mesurable actuellement ; elle est de 0 m. 065 à la base et de 0 m. 06 au sommet, d'après le premier éditeur.

BAS-RELIEF

Bibliographie. L. Robert, *l. l.*, pp. 293-294 (et planche I) : «Au-dessus du décret, dans un cadre, bas-relief, haut de 26 cm. 8 : Athéna Areia, tournée vers la

²⁷ Elle peut même remonter plus haut ; une date immédiatement consécutive à la paix de 371 (RA 1941, I, p. 183) est à considérer, parmi d'autres.

²⁸ Il n'y a pas, quoi qu'en dise Habicht, prise de position unanime contre l'authenticité fondamentale du serment de Platées : dans la bibliographie ci-dessus, Dinsmoor, Parke et moi-même avons adopté un point de vue très différent et nuancé.

gauche, casquée, l'aigide sur sa poitrine s'appuie de la gauche sur son bouclier; de la droite elle couronne Arès; celui-ci s'appuie de la gauche sur son bouclier; de la main droite il s'appuyait sur sa lance, indiquée seulement par la peinture». — M. Guarducci, *Riv. di Filologia* 1961, p. 63, n. 1. — Ch. Picard, *Man. d'arch. grecque, La sculpture*, IV, 2 (1963), p. 1257 (note 2 de la p. 1256) et fig. 493 (contretype de la planche I de la publication originale), avec confusion des deux stèles, et *ibid.*, p. 1263 (n. 6 de la page 1262): «Les deux divinités sont représentées médiocrement»; «L'Athéna qui est représentée là couronnant Mars debout est comparable... à l'Athéna d'un en-tête de décret daté de 362-361 (Mus. nat. d'Athènes); cf. H. K. Süsserott, *Griech. Plastik des IV. Jahrh.*, pl. 4, 1».

En faible saillie sur le champ. A g. Arès maintient de la main gauche le grand bouclier rond et de la droite s'appuie sur une lance qui devait être figurée en peinture; ses jambes et ses pieds sont nus; il a revêtu la cuirasse à ptéryges, sous laquelle dépasse le chiton; la chlamyde (ou l'himation) est négligemment jetée d'une épaule à l'autre. A dr. Athéna maintient de la main gauche un bouclier rond (un peu plus petit que celui d'Arès) et, de la main droite tendue, pose une couronne sur la tête d'Arès; elle est vêtue du péplos ouvert avec long repli et ceinture sur le repli; l'égide et le gorgoneion sont schématisés; la tête de la déesse déborde légèrement la ligne supérieure du champ et le panache est indiqué par une série de traits gravés sur le bandeau supérieur. La différence est nette entre les deux personnages: la déesse de la cité couronne le dieu du dème.

L'exécution du relief est d'un honnête niveau artisanal²⁹, et les modèles dont s'est inspiré le sculpteur sont dans la meilleure tradition classique. Pour la date, voir ci-après.

DÉCRET DES ACHARNIENS

Bibliographie. L. Robert, *l. l.*, p. 294 - 296.

La ligne 1, qui a 32 lettres, est gravée sur le bandeau situé entre le fronton et le relief. H. des lettres: 0 m. 008.

Les lignes 2 à 18 sont gravées sous le relief selon un *stoichèdon* rigoureux de 31 files.

Ἐπὶ Λέοντος ἱερέως. Ἔδοξεν Ἀχαρνέουσιν.
 Καλλιτέλης Στησίον εἶπεν ὅπως ἂν ὁ βω-
 μὸς οἰκοδομηθῇ τοῦ Ἀρεως καὶ τῆς Ἀθη-
 4 νᾶς τῆς Ἀρείας ὥς ἄριστα· ἐπειδὴ ὁ θεὸς
 ἀνείλεν λώιον καὶ ἄμεινον εἶναι τῶι δ-
 6 ἡμῶι τῶι Ἀχαρνέων καὶ τῶι δῆμῳ τῶι Α[θ]-

²⁹ Que l'on compare ce bas-relief avec celui de la stèle qui porte la loi contre la tyrannie, *Hesp.* 1952, p. 355 et pl. 90, n° 5 (La Démocratie couronnant le Peuple): la stèle d'Archarnes est d'une classe supérieure.

- ηναίων οἰκοδομήσασι τοὺς βωμοὺς το[ῦ]
 8 Ἄρεως καὶ τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Ἀρείας ὅπως [ᾗ]-
 ν ἔχηι Ἀχαρνέυσιν καὶ Ἀθ[η]ναίοις εὖσ[ε]-
 10 βῶς τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς· δεδόχθαι Ἀχα[ρν]-
 εὔσιν, ἐπειδὴ οἱ αἰρεθέντες ἀποφαί[νο]-
 12 υσιν τὸ ᾗ[ν]άλωμα τῆς οἰκοδομίας κα[ὶ] οἱ
 ἀρχιτέκτονες, ἀποφῆναι ἅφ' ὅπου δ[ὲ]ν ᾗ[ν] δ]-
 14 ὅξηι τοῖς δημόταις οἰκοδομεῖν τοῦ[ς] β]-
 ωμούς, ὅπως ᾗν μηθὲν διακώλυμα γίγ[νητ]-
 16 αι οἰκοδομεῖσθαι πρὸ τῆς θυσίας [τῶν Ἀ]-
 ρείων· ὅπως δ' ᾗ[ν] ᾗ[ν]πολάβ[η]ι τὸ ἀργ[ύριον] ὁ
 προαναλώ[σας]

Notes critiques. L. 17, le P initial a complètement disparu depuis la première édition et la première photographie. L. 17, fin, dans la première édition la ligne se terminait avec ἀργ[ύριον] et n'avait que 30 lettres; Rob. s'est lui-même corrigé, *Rev. de Philol.* 1939, p. 128, n. 4 «je songe à τὸ ἀργ[ύριον] δ[ὲ]»; ne faut-il pas plutôt l'article ὁ suivi du participe προαναλώ[σας]?

Mention est faite de *l'autel* (au singulier) d'Arès et d'Athéna Areia à la ligne 3, mais de *leurs autels* (au pluriel) aux lignes 7 et 14, et c'est évidemment le pluriel qui est à retenir. Les Acharniens et les Athéniens sont associés à deux reprises dans le texte de l'oracle (ll. 6 et 9); le mot δῆμος est successivement employé, ligne 6, dans le sens étroit de dème (pour les Acharniens) et dans le sens large de peuple (pour les Athéniens). La construction des deux autels ne concerne donc pas seulement les Acharniens; la piété du peuple athénien tout entier est en jeu; c'est une indication de plus en faveur de la thèse d'Homer Thompson signalée ci-dessus, note 4: il n'y avait pas à cette époque de temple d'Arès sur l'agora d'Athènes; Acharnes était le centre principal du culte d'Arès pour tous les Athéniens.

La date, à l'intérieur du IVe siècle, dépend essentiellement d'éléments stylistiques: forme de la stèle, relief, gravure. Aucun n'est décisif. Le texte lui-même ne présente pas trace des graphies préeuclidiennes. Deux personnages y sont nommés: le prêtre Λέων, et le rapporteur Καλλιτέλης Στησίου. La prosopographie attique connaît un Καλλιτέλης Ἀχαρνεύς, prytane³⁰ en 360/59: ce peut être le nôtre³¹ ou un parent, ou un homonyme.

³⁰ *IG II*² 1745, 56 = PA 8206. B. D. Meritt veut bien me confirmer qu'il ne connaît aucun autre Καλλιτέλης ni aucun Στησίας à Acharnes

³¹ «L'absence du patronyme ne permet pas de rien affirmer», écrit justement

Le relief n'est pas d'une qualité telle qu'il se prête à une analyse serrée; le fait qu'il reste très classique de mouvement et de composition n'autorise aucune précision. Quant à l'écriture elle est en tout cas d'une autre main que celle de la stèle aux serments: le lapicide du décret se sert souvent d'une pointe pour accuser, pour ponctuer son trait, aussi bien dans les lettres rondes que dans les autres; l'Ε des serments a trois barres égales, tandis que dans le décret la barre médiane est très courte; etc...; les deux textes ont en commun un Ξ à haste verticale, avec trois barres égales. Il faudrait une étude très poussée de l'écriture attique au IVème siècle et de son évolution pour aboutir à une conclusion ferme. Mon impression est que la stèle au décret est postérieure de plusieurs ou de quelques années à la stèle aux serments, sans que l'on doive s'écarter beaucoup du milieu du siècle³².

Athènes - Paris

GEORGES DAUX

L. Robert. Ch. Picard mentionne à trois reprises, à propos du relief, *l. l.*, la date 360/59; mais, alors même qu'il s'agirait du même personnage, les deux documents mentionnant un Καλλιτέλης d'Acharnes peuvent se situer à dix, vingt ou même trente années de distance.

³² L'écriture (forme de l'omega en particulier) me paraît nettement antérieure à celle de la loi contre la tyrannie (ci-dessus, n. 29), rigoureusement datée de 337/6.

SUR LES DÉDICACES MONUMENTALES APPOSEES EN GRÈCE AUX ENTABLEMENTS DE FAÇADES D'ÉDIFICES SACRÉS OU CIVILS (Planches I - II)

A l'éminent savant hellène, à la fois archéologue et architecte expert, à qui les monuments historiques de la Grèce doivent déjà tant, des origines à l'Empire byzantin, il peut sembler audacieux de prétendre offrir ici ces quelques remarques, aux abords d'un domaine où sa compétence est dûment consacrée. Qu'il veuille bien trouver, dans l'apport de mon témoignage de respectueuse estime, la reconnaissance due à la Grèce éternelle, à la Société archéologique d'Athènes, et à lui-même, travailleur infatigable, dont les études remontent au temps du début des miennes, lorsque commençait ma carrière de jeune «Athénien» en Grèce: *longum aevi spatium*! Je ne saurais oublier, d'ailleurs, qu'il est maintenant, et fort à point, devenu en France notre aimable confrère à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, quai Conti¹.

Parmi les nombreuses questions dignes de susciter l'attention des hellénistes, je crois que l'on peut et doit retenir celle des règles qui concernèrent le droit à la dédicace personnelle sur les édifices religieux et civils. A-t-il été consenti un jour librement? Quand pouvons-nous constater son apparition? Existait-il, à son sujet, des règles prescrites? Pour quel genre d'édifices peut-on donc constater, et à quelles dates, la mise en usage des inscriptions monumentales attribuant à un vivant en pleine vue, le bénéfice d'une consécration, totale ou partielle?

*
* *

Au point de départ, nous pouvons constater une relative ressemblance

¹ Je profite de l'occasion qui m'est donnée, pour rappeler ici l'importance de récentes études de M. A. K. Orlandos, parues en 1955 - 1959, 1959 - 1960, et qui constituent un excellent bréviaire de la technicité en matière de construction, pour l'architecture grecque antique. Sous le titre *Tà ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, les deux volumes publiés apportent l'un et l'autre un complément précieux aux études anciennes de G. Perrot et Chipiez, de Marquand, de J. Durm, de D. S. Robertson, de W. Dinsmoor, de René Vallois, etc.; Le premier fascicule intitulé *Τὸ ξύλον καὶ ὁ πηλὸς* assemble une abondance d'indications sur la période archaïque et les origines, revisant la *Technologie*, de H. Blümner, et mettant au point aussi notre connaissance de l'outillage antique; le 2e t. est essentiellement consacré aux *Τρόποι ἐφαρμογῆς*: il est appuyé sur une directe documentation. Tirées à la fois des monuments figurés, des textes épigraphiques ou littéraires, ces recherches procurent un instrument de travail indispensable à tous.

entre les usages de l'Égypte, par exemple, et ceux de la Grèce: les pays du Nil ayant pu influencer, par la Crète et Mycènes, en ce domaine comme en tant d'autres, les pays du Proche-Orient et notamment les riverains de l'archipel égéen. On voit que les inscriptions commémoratives sur les temples ont été requises en Égypte à toutes époques; l'achèvement rituel d'une consécration faite par un Pharaon, p. ex., exigeait l'inscription de caractères sacrés gravés dans la pierre, attestant les droits du dieu, et, subsidiairement, ceux du prince qui, par l'édification d'un édifice sacré, avait visé à s'assurer la protection d'en haut. Sans qu'on veuille ici examiner spécialement et développer la question en Égypte on s'assurerait, sur ce point, de l'importance donnée aux attestations nominales par les textes hiéroglyphiques des temples; et aussi, p. ex., si l'on veut, en recourant au célèbre récit dit du "*Songe de Nectanebo*,"². On voit là un dieu égyptien, Onouris, apparenté à l'Arès grec, venir se plaindre devant Isis et toutes les divinités du Nil, d'être «exclu de son propre sanctuaire»: parce que les inscriptions hiéroglyphiques qui l'introniseraient en sa demeure ont été retardées par la négligence du grand prêtre Samaûs, le Pharaon lui-même étant disculpé de toute négligence. Quand Nectanebo s'éveille de ce songe prémonitoire, et de sa vision, il a grand soin de dépêcher aussitôt à Sebennytos, auprès du grand prêtre et du prophète d'Onouris, un messenger, mandataire officiel, pour exiger qu'on achève en hâte les opérations de gravure exigées par les dieux.

On sait quelles différences ont séparé l'Égypte pharaonique et la Grèce, au sujet de la conception des droits divins sur les édifices cultuels — voire d'ailleurs au sujet des dieux eux-mêmes! — On peut penser du moins qu'avant même la fin du préhellénisme créto-mycénien, les rapports établis entre les peuples de la mer et ceux du Nil avaient déjà familiarisé assez les futurs Hellènes avec les tendances religieuses de l'Égypte millénaire pour les rendre attentifs à ce qui se passait aux pays où Hélène de Sparte, disait-on s'était réfugiée un jour selon certaines traditions, où Héraclès avait combattu Busiris, où Pythagore sans doute avait séjourné, comme fit plus tard Hérodote. Les renseignements de l'érudit voyageur Halicarnassien sur les temples d'Égypte restent, quoiqu'on ait dit parfois, une source historique précieuse; et l'on sait par exemple au sujet de la tombe de Psousennès à Tanis, qu'il n'avait point égaré par ses dires, les pèlerins antiques, pas plus

² Cf. U. WILCKEN, *Urkunden ptolem. Zeit*, I, p. 369 - 374, N° 81; J. MANTEUFFEL, *De opusculis graecis Aegypti, e papyris, ostracis, lapidibusque collectis*, p. 112 - 116; A. J. FESTUGIÈRE, *La révélation d'Hermès Trismégiste*, I, *L'astrologie et les sciences occultes*, Paris, 1944, *Études bibliques*, p. 55 - 56. L'écrit est daté.

que les archéologues modernes. Partout où des vérifications ont pu être faites, on a vérifié largement déjà sa bonne foi.

Du côté de l'Asie, nous sommes beaucoup moins informés. S'il est permis de dire que les monuments sacrés ou civils ne donnent guère là de preuve d'une affectation nominale, à des dieux, à des princes souverains, au moins aux temps préhelléniques, il est prudent de s'en tenir, là, nous semble-t-il³.

Quoiqu'il en soit des conditions perceptibles en Égypte — où d'ailleurs, après la période saïte, les influences ont été réciproques, comme on verra —, c'est l'usage grec qu'il nous intéresse de rechercher ici. Or, il n'y a pas bien longtemps encore, on eût été embarrassé de le faire remonter à l'archaïsme même. On doit à M. Fr. Salviat, assez récemment⁴, d'avoir levé judicieusement une sorte d'interdit qui passait pour général, à propos du Trésor des Cnidiens à Delphes: édifice, non de culte à proprement parler, mais situé dans le *manteion* apollinien, et d'usage essentiellement sacré, comme ses congénères des autres grands sanctuaires. On sait qu'il avait été dédié par les Cnidiens dès le milieu du VIe s. av. notre ère. Du coup, M. Fr. Salviat, dont le travail (1955 - 1957) reste encore inédit, a permis aussi de ne plus hésiter à reconnaître le nom des Massaliètes sur l'épistyle du Trésor éolique de Marmaria, dans le sanctuaire annexe d'Athéna Pronaia où un culte s'était établi dès l'époque mycénienne. Ce sont là deux gains fort importants; il est aisé d'en juger. Pour le Trésor des Cnidiens, on avait joué de malheur⁵, et le cas doit inciter à la prudence. En 1963, le livre de MM. J. Pouilloux et G. Roux a proposé pour la dédicace du Trésor, en alphabet cnidien archaï-

³ On ne rencontre, nulle part, en Asie d'inscription de façade annonçant, de loin ou de près, les noms des divinités des races orientales; mais ceux-ci pouvaient figurer sur les empreintes des briques de construction, du moins (cf. R. GHIRSMAN, Ziggourat de Tchoga Zambil). A l'époque ptolémaïque, c'est l'influence de la Grèce et de ses usages qui a fait adopter les inscriptions monumentales, comme on le voit sur les temples d'Ashmounein - Hermoupolis. p. ex. (cf. ci-après).

⁴ Cf. provisoirement P. DE LA COSTE-MESSELIÈRE, *Comptes rendus Acad. Inscr.* 1950, p. 245 - 247 (Rapport sur les travaux de l'École française d'Athènes); depuis lors, J. POUILLOUX et G. ROUX, *Énigmes à Delphes*, Paris 1963 (Publications de l'Institut F. Courby, à Lyon), p. 67 - 68.

⁵ Le rapport des CRAI (ci-dessus) a relaté les états successifs de la question, depuis la grande fouille du sanctuaire (cf. *ibid.*, pour les travaux du temps de Th. Homolle, pour ceux de E. Bourguet, J. Replat, Martinaud (1909); pour ceux de W. B. Dinsmoor, 1913). Les recherches de Fr. Salviat ont modifié de façon importante «l'idée qu'on se faisait traditionnellement de ce Trésor, et de son emplacement dans le sanctuaire», écrivaient J. POUILLOUX et G. ROUX, *l. l.*, qui rappellent (outre les *Fouilles de Delphes*, III, I, p. 150 - 153), G. DAUX, *Pausanias à Delphes*, p. 108 - 171; P. DE LA COSTE-MESSELIÈRE, *Au Musée de Delphes*, p. 275 sqq.

que gravée sur l'architrave de façade⁶, une nouvelle restitution⁷ dont n'a pas été célé le caractère resté en partie hypothétique⁸: la longue dédicace du Trésor, écrit l'un des auteurs (*l. l.* p. 68) devait être à peu près la suivante:

Τὸν Θησαυρὸν τόνδε καὶ τὰγάλμα[τα Ἀπόλλωνι]
Πυθίῳ [ἀνέθηκε] δεκάτ[αν ὁ δᾶμος ὁ Κνιδί]ων.

Il est sûr, en tout état de cause que la dédicace ne commençait pas par la mention même des Cnidiens (peut-être, je le croirais, par révérence pieuse?); et que là, comme souvent ailleurs, la mention δεκάταν n'était précisée par rien.

A Delphes même, une autre dédicace amène à réfléchir sur la question. Au dernier quart du Ve s., semble-t-il⁹, est à envisager le cas du Trésor de Brasidas et des Acanthiens, simple *oikos* où les vainqueurs d'Athènes en Chalcidique avaient orgueilleusement commémoré leur succès. Où se trouvait, au juste, gravée la dédicace: Βρασιδάς καὶ Ἀκάνθιοι ἀπ' Ἀθηναίων? Nous n'avons plus aucun moyen de le savoir au juste; le Trésor se voyait encore en place au temps de Plutarque, qui attesta sa présence; mais non plus lors de la *Périégèse* de Pausanias. M. G. Roux écrit: «Je ne sais pas s'il subsiste encore dans le sanctuaire des blocs ayant appartenu à l'élévation du Trésor». Il ne s'agissait que d'une chambre rectangulaire, d'après le récent recenseur des «énigmes delphiques», fermé par une porte, avec à l'intérieur une statue de Lysandre, à l'ancienne mode — barbu et chevelu! — effigie qu'on prenait volontiers, dans l'antiquité, pour celle de Brasidas, comme le fait noter Plutarque; et il y avait là aussi, la maquette d'une trière d'or offerte à Lysandre après la victoire d'Ægos Potamoi¹⁰.

⁶ E. Bourguet la considérait comme gravée sur un degré de la *krépis*. W. Deonna voulait la placer à mi-hauteur du mur, sur un long côté du bâtiment. M. P. de la Coste—Messelière proposait aussi, *mais en façade*, cette position basse. C'est M. Fr. Salviat qui, le premier, avec d'excellents arguments, a établi que la dédicace occupait, à la façade, non la *krépis*, mais l'architrave, ce qui est bien plus normal et doit s'imposer désormais.

⁷ Elle tient compte des réserves avouées de Pausanias (IX, II, 5) qu'on a trop souvent accusé à tort, ou de négligence ou de manque de perspicacité. En fait, «rien n'indiquait sur le Trésor de Cnide les circonstances historiques de la consécration» (*Énigmes à Delphes*, *l. l.*, p. 67); d'où l'abandon nécessaire de la restitution proposée par Th. Homolle, contraire au témoignage de la *Périégèse* (*Fouilles de Delphes*, III, 1, 289) en tant qu'elle parlait d'une «dîme conquise sur l'ennemi» ce qu'on ignorait déjà à l'époque de Pausanias.

⁸ *Énigmes à Delphes*, p. 68: «L'ordre des mots est un peu insolite».

⁹ Cf. J. POUILLoux et G. ROUX, *Énigmes à Delphes*, *l. l.*, ch. II, p. 69-77 (de G. Roux); cf. déjà P. DE LA COSTE—MESSELIÈRE, *Au Musée de Delphes*, p. 468-482.

¹⁰ Par Cyrus le Jeune (G. Roux). La bataille d'Ægos Potamoi s'est livrée en 405.

Brasidas était mort en 422, après avoir pris Amphipolis (424) où il bénéficia d'un culte funéraire attesté par Thucydide (V, 11). C'est aussi une question de savoir si son nom fut ajouté *après* sa mort, ce qui, à mon avis est très probable. M. G. Roux dit justement: «A cette époque, ajouter le nom d'un particulier—fût-il Brasidas!—au nom d'un peuple sur la dédicace d'un Trésor, serait un honneur tout à fait extraordinaire». Tenons-nous en ici à ces constatations.

A Delphes encore, pour le Trésor de Cyrène dont M. J. Bousquet a définitivement et très ingénieusement fixé l'emplacement sur la fondation XIII (carte J. Pouilloux - G. Roux) et dont il a aussi assuré, avec les dates (p. 29: après 360: 360 - 330), la valeur instructive¹¹, il est fort regrettable que nous ne puissions savoir encore s'il y avait eu une dédicace à la façade même: ce n'est pas probable. Nous aurions eu là un indice chronologique, valable après la guerre sacrée, et même après la bataille de Chéronée. Mais je rappelle qu'il n'était pas dans mon dessein de constituer et d'alléguer ici un répertoire de tous les temples et trésors, par exemple; ce qui seulement pourrait autoriser des affirmations, en principe.

Reste ce qu'on accordera peut-être: jusqu'à l'expédition d'Alexandre en Asie, on semble pouvoir constater une hésitation marquée, chez les Grecs, à faire apparaître des noms de dédicants, peuples, villes ou particuliers, au dessus de l'entrée des édifices sacrés, en façade. Ni le Parthénon de Brauron, un des grands sanctuaires de l'Attique primitive, ni son rappel prestigieux sur l'Acropole d'Athènes, ne sont encore désignés par des dédicaces de façades. Depuis le temps de l'architecture archaïque en *póros* jusqu'à l'Erechtheion, la citadelle de Pallas, haut lieu de l'Attique, n'a pas mis en évidence nommément la nomenclature des dieux qu'elle honorait. L'information les concernant est à chercher ailleurs: aussi bien pour l'onomastique divine que, s'il arrive, pour celle des bâtisseurs et dédicants. Et il semble bien qu'il en ait été ainsi, à peu près partout, dans les grands sanctuaires où l'on venait soit quérir des oracles, soit organiser les compétitions des grands jeux helléniques, soit tenter de guérir les misères du corps. Un Asiatique, Crésus, avait été moins discret sur les colonnes (βωμόσπειρα) de l'Artémision d'Éphèse!

C'est vraisemblablement aux environs du temps d'Alexandre le Grand qu'un changement notoire s'est produit, et que ce qui n'avait été qu'exception a pu tendre à devenir habitude. Non sans restrictions et difficultés d'ailleurs, comme le montre bien ce qui arriva à Alexandre lui-même, après son débarquement victorieux en Anatolie et ses premiers succès. On sait qu'à

¹¹ *Fouilles de Delphes*, II: *Le Trésor de Cyrène à Delphes*, 1952.

Éphèse, Alexandre fit remettre à l'Artémis Éphésia le tribut versé jusqu'alors aux Perses¹². La déesse dut recevoir avec gratitude un cadeau généreux qui rappelait les libéralités de Croesus. Toutefois, lorsqu'Alexandre proposa de prendre à son compte les frais de reconstruction du sanctuaire de l'Artémision, à condition que son nom fût gravé sur l'architrave du temple principal, il se heurta à un refus courtois, où triompha l'habileté orientale du grand prêtre local, le Mégabyze. Il ne convenait pas, lui répondit-on, qu'un « dieu » fit offrande à un autre sur ses survis¹³. Alexandre dut se résigner à n'apporter que l'importante contribution mentionnée ci-dessus. Il devait bénéficier d'une meilleure chance à Priène où, pour ses dons, il obtint l'apposition de son nom sur la façade du temple d'Athéna. Ainsi fut créé un précédent qui ne manqua pas d'imitateurs dans la suite, voire une coutume traditionnelle pour la récompense de ceux qu'on appela plus tard à la romaine, des « mécènes ».

C'est en fait avant et après les temps de la conquête macédonienne en Asie, que semblent s'être multipliées les dédicaces monumentales apposées aux entablements de façade. On connaît le Thersilion de Mégalépolis depuis les fouilles anglaises de Gardner et Loring, dans la ville qui fut la création d'Épaminondas et de la ligue arcadienne après la victoire de Leuctres. Faisant face à un théâtre, ce grand hall, qui servait aux assemblées religieuses et politiques, centre de réunion de l'Assemblée fédérale des dix-mille, avait eu un dispositif comparable à celui du Téléstérion d'Éleusis. L'édifice de Mégalépolis était déjà ruiné au temps de Pausanias (VIII, 32, 1).

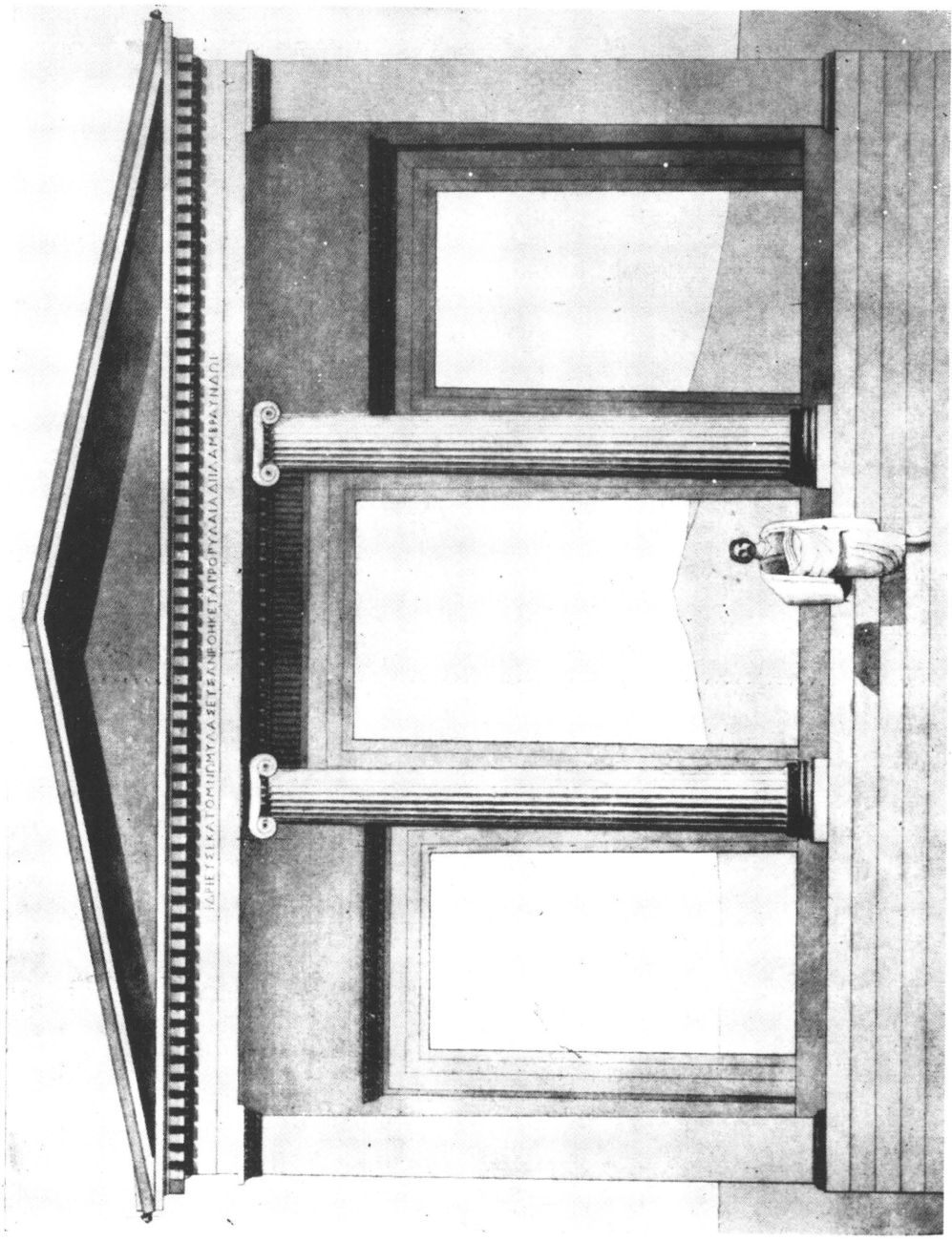
Qu'il me soit permis de mentionner du moins, à Thasos, un monument comparable - *mutatis mutandis*. C'est la grande salle hypostyle dite d'abord à tort « Bouleutérion », au moment de la découverte : l'exploration et la publication ont été jusqu'ici compromises par la fâcheuse décision de remblaiement qui, en 1934, a affecté aussi une partie de l'Héracleion.¹⁴

L'édifice thasien hellénistique, hélas remblayé — à plan quadrangulaire, avec *prostôon* — avait été découvert en 1913 par le regretté Ch. Avezou et

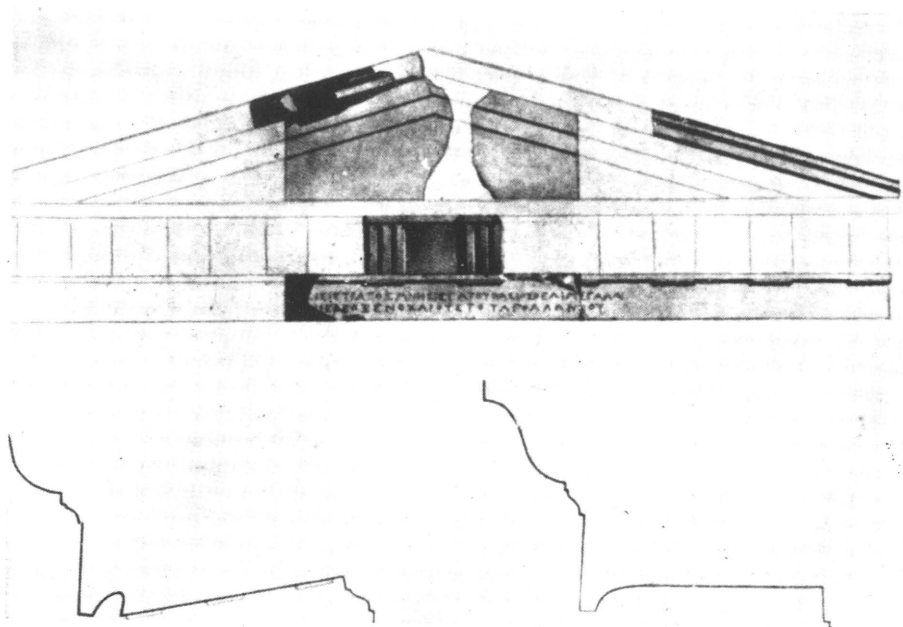
¹² CH. PICARD, *Éphèse et Claros*, 1922, p. 36 sqq., p. 634.

¹³ Strabon, XIV, 1, 22.

¹⁴ Pour l'Héracleion, cf. le plan donné par le regretté M. LAUNÉY, *Le Sanctuaire et le culte d'Héraclès à Thasos*, 1944 : *Études thasiennes* I, pl. XVIII-XIX : la partie Sud n'est plus visible. Le dommage est pire pour le Dionysion (salle hypostyle) tout voisin : car—là où la recherche avait été reprise à ma demande et par l'intervention de P. Roussel, directeur à son tour —, en 1932 tout a été remblayé... avant la publication : une partie des blocs réservés pour l'étude a disparu à partir de 1946.

Restauration du Propylée du Sud à Labranda (Carie).

a La dédicace monumentale de l'architrave, au temple de Theos Mégas, Istros.

b Entablement inscrit du temple de Theos Mégas, Istros.

moi-même (fig. 1-4)¹⁵. Comme on l'a montré¹⁶, il se rapproche à la fois de l'*oecus aegyptius* et des *stoaï* hypostyles, avec son *prostōon* à six colonnes au Sud. L'inscription qu'il portait—dédicace personnelle au nom d'un Thersil(ochos ?)—sur l'épistyle, est soigneusement gravée, et profondément (CRAI 1913, p. 370); mais six lettres seulement sont conservées¹⁷ avec quelques autres, fragmentaires. Sans qu'on entre ici dans le détail, nous avons aussitôt pensé—conjecturalement, il est vrai—au nom qui figure dans une liste de théores thasiens (IG XII, 8, 292 C, l. 24) où paraît malheureusement presque illisible (Musée du Louvre), la mention d'un Θερσίλοχος Ὁρθομένου: liste que C. Frederich avait datée du IIe s., ce qui pose des questions dont il n'est pas nécessaire d'aborder ici l'étude (descendant possible, ou datation abaissée à tort ?)¹⁸; compte tenu de ce qui a pu être relevé pour les caractères architectoniques de l'ordre et l'entablement, et le dispositif intérieur hardi, avec lanterneau carré couronnant et éclairant l'espace central (ὑπολαμπάς), la possibilité d'une destination religieuse paraît la plus probable; elle rend compte aussi, en particulier, de la présence d'un autel au voisinage du *prostōon*, autel dont l'orientation respectait une tradition antérieure; de la découverte enfin d'un puits - *bothros*, comme il y en eut un autre, en forme de *pithos*, dans l'Héracléion voisin¹⁹. Cette exégèse avait été admise peu

¹⁵ CH. PICARD et CH. AVEZOU, Comptes-rendus Acad. Inscr. (CRAI) 1913, p. 369-373.

¹⁶ Cf. notamment R. VALLOIS, *L'architecture hellénique et hellénistique à Délos jusqu'à l'éviction des Déliens* (160 av. J. C.), p. 167.

¹⁷ Hauteur complète (commune) 0,12 pour les six lettres conservées: les lettres rondes sont, ou égales, ou imperceptiblement inférieures aux autres.

¹⁸ Le nom de Thersilochos s'est retrouvé depuis lors, plusieurs fois à Thasos (cf. CHRIST. DUNANT et J. POUILLOUX, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos: de 196 av. J. C. jusqu'à la fin de l'Antiquité* II, 1958, p. 224, n° 386; déjà H. SEYRIG, BCH 51, 1927, p. 198-219: cf. p. 202, n. 1; et p. 371-373 (Αὐφώνιος Θερσίλοχος); cf. aussi P. CHANTRAINE, *A propos de Thersite*, L'Antiquité classique 32, 1963, I, p. 18-27: anthroponyme attesté, p. ex., en Thessalie: l'auteur signale, p. 21, la forme Θαρσί-λοχος, mais il ne fait pas état des documents onomastiques thasiens. Or le Thersilochos (Auphōnios) dont le nom s'est retrouvé à Thasos (ci-dessus) nous est connu là par une stèle funéraire à deux personnages humains. Le défunt est figuré par un cavalier thrace qui s'avance au pas vers la droite, faisant de la main droite le geste dit de la "*benedictio latina*", en usage dans le culte de Sabazios: devant lui, la défunte, dans une attitude majestueuse, est assise sur un trône, élevant vers son compagnon, de la dextre, un vigoureux rameau de lierre. H. SEYRIG, *l. l.*, a montré que les deux «morts» sont ici représentés comme déjà rendus à la vie, à titre d'initiés bienheureux, confondus après leur résurrection avec Dionysos et probablement Perséphone (*l. l.*, 201-214); le texte a été publié dans IG XII, Supplément.

¹⁹ Il n'est besoin que de rappeler ici la connexité connue dans la Grèce du Nord des cultes de Dionysos et Héraclès, fils de Zeus, chers l'un et l'autre aux Macédoniens. Pour le grand *bothros* de l'Héracléion, cf. M. LAUNEX *Ét. thasiennes*, I,

avant sa mort tragique et si prématurée, par le très regretté Marcel Launey, qui avait été amené à accorder l'hypothèse, préconisée par moi-même, d'une sorte de *Telestérion* pour des mystères bachiques. Il comptait proposer, pour la restitution de la dédicace sur l'épistyle, le formulaire ci-dessus visible (fig. 4), où le nom de Dionysos entre en compte, comme on voit. On sait qu'il y a eu aussi à Thasos même un *Dionysion* — sanctuaire, vers l'autre extrémité de la ville en direction du théâtre²⁰; le rapprochement d'une salle d'initiation du fils de Sémélé et de l'Héracléion s'explique du moins sans difficulté: par le voisinage et de l'Héracléion même et de la porte de l'enceinte commune aux deux dieux macédoniens demi-frères, fils de Zeus²¹: porte monumentale ouvrant sur la Nécropole et où une inscription archaïque célèbre, heureusement conservée, souligne encore la double présence des dieux frères avant le Ve s. classique.

Le nombre de lettres imposé par la restauration architecturale de l'Hy-postyle étant de 35, on peut songer à une dédicace comme (fig. 4):

Θεοσί[οχος Ὁρθομένου Διονύσω ἀνέθηκεν]

selon ce que j'avais proposé dès 1925: le formulaire reste, bien entendu, hypothétique, mais la présence sur l'architrave du *prostōon* ne l'est pas, les lettres du début étant là conservées.

Nous avons ainsi à Thasos, un exemple de dédicace personnelle sur édifice sacré qui remonte au début de l'époque hellénistique, et peut-être même au temps de l'expédition d'Alexandre, à laquelle participèrent des marins thasiens sous les ordres de Néarque d'Amphipolis, jusqu'au Golfe Persique, comme on sait²². A Thasos, les cultes insulaires les plus archaïques ont toujours prospéré, aux temps mêmes de l'empire romain.

1944, p. 87-89 (description), p. 179-182 (interprétation). Sur les cultes «jumelés» d'Héraclès et de Dionysos à Thasos même, cf. CH. PICARD, *Ét. thasiennes*, VIII, 1962, *Les murailles, les Portes sculptées*, p. 43-83.

²⁰ Sur le décor et le dispositif de ce sanctuaire, avec *stibadeion*, autels, etc., nettement identifié par les dédicaces et statues qu'il a fournies, cf. en dernier lieu, CH. PICARD, *Man. d'archéol. gr.*, *La sculpture grecque IVe s., deuxième partie*, 1963, p. 1153 sqq.

²¹ Je ne puis accepter les remarques du compte-rendu, d'ailleurs courtois, qui a été consacré par H. G. NIEMEYER dans *Gnomon* 32, 1963, p. 499-502, à: *Études thasiennes*, VIII, 1, *Les portes sculptées à images divines*. Il est surprenant que, pour la Porte d'Héraclès et Dionysos, où les attestations épigraphiques et archéologiques sont si démonstratives, on veuille encore tenter de revenir aux anciennes affirmations de Fr. Studniczka et à la vieille théorie des *Altäre mit Grubenkammer*, démentie par tous les faits, ici même comme à l'entrée du «passage des théores», (Prytanée) et partout. On ne connaît aucune trace de ces «autels», ni à Thasos, ni ailleurs.

²² On a constaté récemment la présence des marins de Néarque et d'Androsthènes des Thasos, marins en partie thasiens, à l'île de Kharg et sur l'île de Failaka,

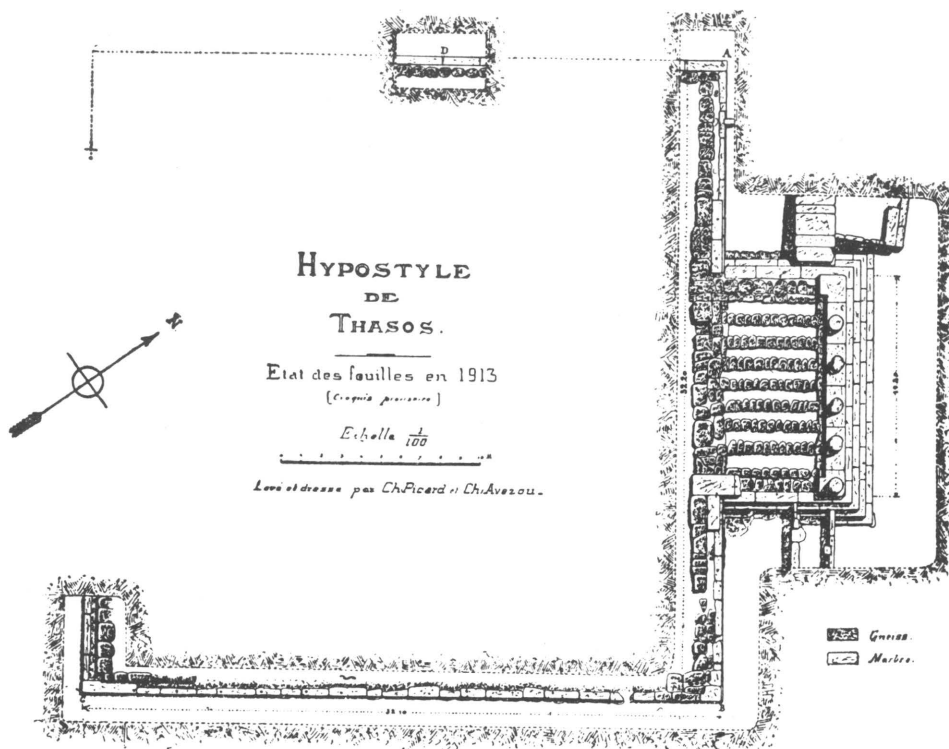

Fig. 1. Thasos: l'édifice hypostyle, 1913 (premières fouilles).

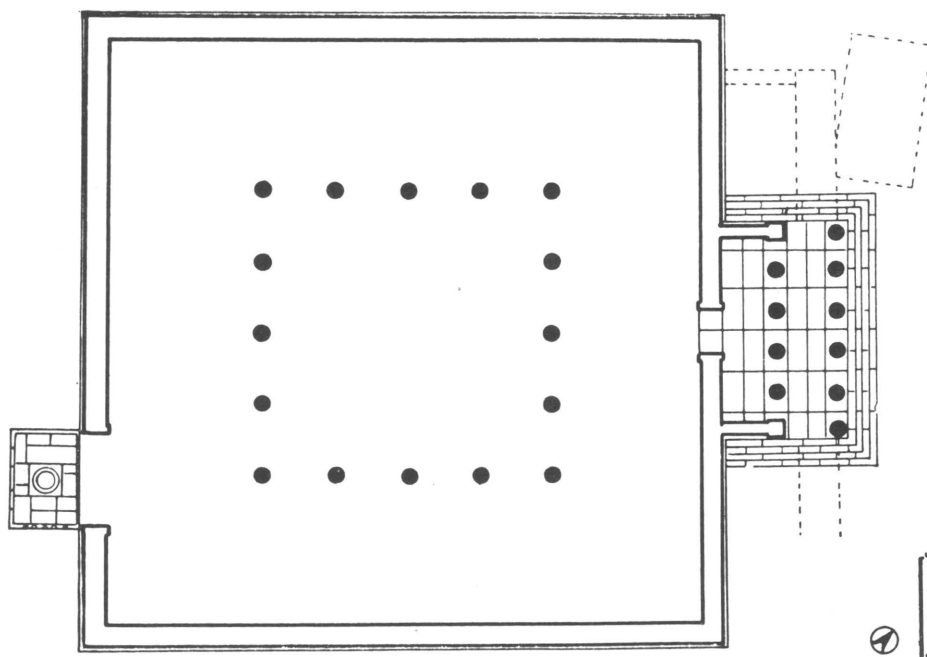

Fig. 2. Thasos: l'édifice hypostyle, après la fouille:
le prostôon, le lanterneau, le bothros.

On connaît d'ailleurs, dans l'île de l'Archipel thrace, d'autres dédicaces personnelles et monumentales mises en évidence par des personnages de l'île qui s'étaient intéressés aux cultes locaux, notamment aux cultes dionysiaques si intentionnellement groupés, comme on voit, vers les entrées d'une partie de l'enceinte, aux portes donnant sur la Nécropole²³. M. R. Martin doit traiter, dans son étude annoncée de la *Muraille thasienne* II²⁴, des aménagements architecturaux de cette entrée célèbre, que tant de voyageurs ont décrite. Bientôt, on l'espère, paraîtra, avec la reconstitution escomptée, la dédicace de Πύθιππος Πα[ιστροεάτου] dont l'emplacement fut reconnu en 1913 par l'architecte danois Swen Risom et nous-même²⁵. L'initiative du personnage, Thasien connu, doit être rapprochée de celle de Thersil(ochos). Les portes principales de la muraille thasienne étaient sacrées, et consacrées aux dieux protecteurs de la colonie. D'autre part, il faut signaler ici qu'aux Propylées de l'Artémision thasien, nous avons maintenant l'attestation de l'existence ancienne d'un Propylée qui aurait été construit sur le côté N. E. de l'enceinte, aux frais d'une thasienne, Épié, fille de Dionysios; un texte de grand intérêt, que M. Fr. Salviat a fait connaître, explique les circonstances de la donation: «Attendu qu'elle (Épié) a maintenu l'intention de faire construire le Propylée de l'Artémision à ses frais, avec des colonnes de marbre, des entablements, des portes — car, dans les circonstances actuelles, certaines ouvertures sont murées —, plaise au Conseil... qu'après avoir construit le Propylée, elle y inscrive: «Épié, fille de Dionysios, a dédié la restauration et la construction du Propylée à Artémis Eileithyié et au peuple» (cf. Fr. Salviat, BCH 83, 1959, p. 362-397: notamment p. 366 pour l'inscription, et p. 371 sqq. sur la date: relativement peu avant l'ère chrétienne). Les restes du Propylée n'ont pas encore été retrouvés, mais l'inscription avait dû figurer sur la façade de l'entrée sacrée Thasienne.

*
* *

dans le Golfe Persique: R. GHIRSHMAN, Rev. arch. 1959, I, p. 70-77: Rev. arts asiat. VI, 2, 1959, p. 107-120; J. et L. ROBERT, REG 74, 1961, p. 265-266 (n° 819)

²³ Porte de la Naissance de Dionysos; porte d'Héraclès et Dionysos, l'un et l'autre fils de Zeus: porte du Silène au canthare. Je dois à M. G. Daux (Sept. 1963) une information selon laquelle on aurait retrouvé à Thasos, cette année même les fragments d'un relief apposé en pendant à celui du Silène, enfoncé dans le passage de la Porte oblique(?) mais cette pièce ne semble pas archaïque.

²⁴ P. 71 dans *Ét. thasiennes*, VIII, I, 1962, une mention — dont je ne suis pas responsable — annonçait la parution du second fascicule concernant la muraille thasienne, par R. Martin et Ch. Delvoye (texte prévu pour être donné à l'impression en 1962).

²⁵ *Ét. thasiennes*, VIII, I, t. l., p. 172 sqq.

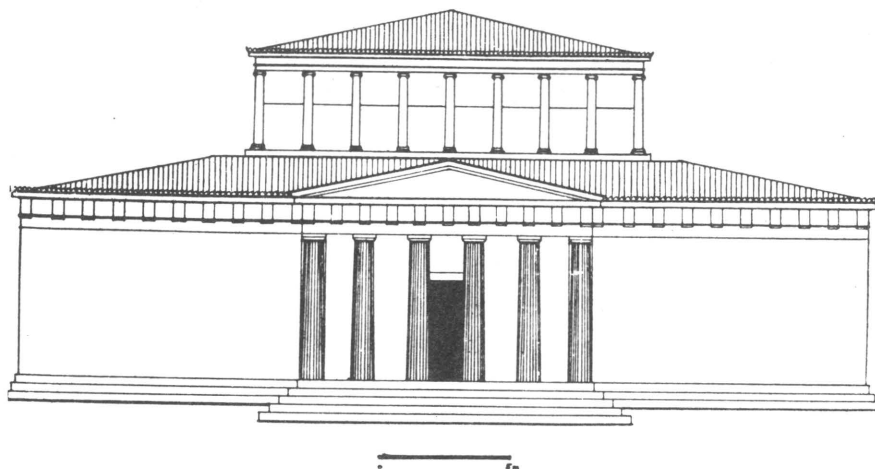

Fig. 3. Thasos: l'édifice hypostyle: élévation reconstituée, avec le lanterneau (hypolampas).

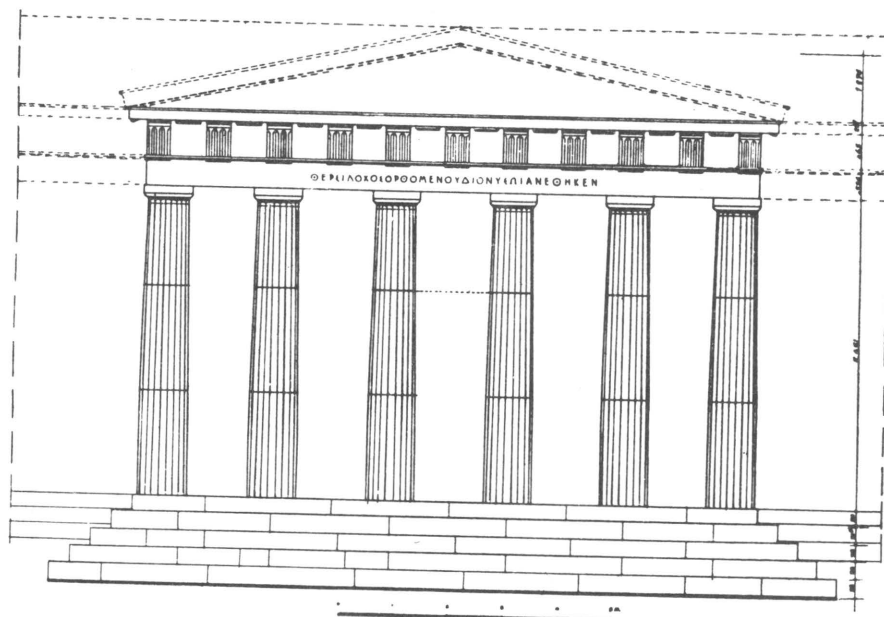

Fig. 4. Thasos: l'édifice hypostyle: reconstitution du prostœon avec l'inscription dédicatoire,

Après l'ère d'Alexandre le Grand, les dédicaces monumentales ont foisonné, ici et là, sur les édifices sacrés et civils : l'offrande aux dieux s'accompagne souvent de la mention de l'intervention humaine, générosité pieuse, travail technique qui ne veulent pas être oubliés. Les plus grands maîtres de l'art architectural et sculptural avaient alors marqué leur empreinte, ici et là parfois, au loin, sur un second classicisme, encore plus humain que celui du temps du Parthénon et de Phidias ; moins olympien, moins solennel ! L'ère des princes « s'est annoncée avec l'avancée triomphale de l'esprit grec jusqu'à l'Indus »²⁶. Les sculpteurs et architectes grecs ont voyagé dès lors de plus en plus, appelés ou emmenés en Égypte, en Asie. Art et religion, renouvelés, ne cesseront plus guère de diriger l'inspiration des temps nouveaux ; ils se sont visiblement enrichis, d'ailleurs, et parallèlement, d'un contenu psychologique plus complexe, non seulement sous l'influence de l'Académie d'Athènes, de Platon à Aristote, mais aussi bien par l'effort mystique des religions étrangères. On a insisté déjà, ailleurs, pour le montrer d'après les monuments du culte funéraire, depuis les mausolées, les piliers de nécropoles, les stèles, les ex-votos mêmes²⁷. L'architecture religieuse — temples, autels, propylées, portes monumentales, etc. — n'est, certes, pas moins influencée par les formes nouvelles d'une piété qui tient à faire vivre les dieux sur la terre, au plus près d'une ambiance humaine.

Comment s'étonner qu'à partir de Mausole — pour qui fut construit le premier et le plus orgueilleux des « mausolées », si typiquement grec d'inspiration religieuse et de technique, et dont plusieurs grands maîtres du IVe s. furent les « ensembliers » — les Halicarnassiens et leur dynastie royale aient voulu signaler ici et là leurs fondations pieuses par des inscriptions monumentales d'entablement, en caractères grecs ? Ne faisaient-ils point dresser aussi à Delphes, par Satyros, architecte et sculpteur, l'un des ordonnateurs

²⁶ Les marins thasiens de Néarque étaient allés par mer jusqu'au Golfe Persique et s'y sont installés (cf. ci-dessus, n. 22). L'Apollon Kômaios connu à Thasos et Philippos a procuré son épithète sacrée au mois Kômaiôn attesté à Colophon, voire à tous les Κωμαῖοι citoyens des villes ioniennes : il y a trace de l'Apollon Kômaios jusqu'à Séleucie du Tigre d'où les généraux de Lucius Varus razièrent un jour sa statue, emportée à Rome (Palatin) ; cf. L. ROBERT, *Εὐλαῖος* (et *Κωμαῖος*) *ἱστορία καὶ ἀνθρωπωνυμία* dans *Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 2e série, t. 13, Athènes, 1962-63, p. 519-529 (cf. 525 sqq.). On n'insistera jamais trop sur le rôle politique joué par l'élément *macédonien* en Asie, au temps des Séleucides : Théodore Reinach avait pu parler pour cette région d'une « Nouvelle Macédoine » : villes, fleuves, lieux dits y attestent, ici et là, en fait, l'emprise grecque.

²⁷ CH. PICARD, *Man. d'archéol. grecque. La sculpture*, t. IV, vol. 2 : période classique IVe s. (fin) : p. 1119 sqq. ch. XII et appendices à la suite.

mêmes du Mausolée, les effigies principales de leurs dynastes? Et leurs sculpteurs, ramenés un jour d'Halicarnasse au Péloponnèse par Scopas, n'y ont-ils pas consacré une dédicace, retrouvée, aux dieux vénérés de leur patrie carienne? ²⁸.

A Labranda, (pl. I) la mission suédoise qui a publié les Propylées du Sud, a récemment proposé une restauration de cet édifice, d'ordre ionique; elle est fondée sur les récentes découvertes. Elle fait apparaître une consécration due à l'un des successeurs de Mausole, Idrieus fils d'Hécatomnos, de Mylasa: il avait dédié les Propylées en cause, au dieu de Labranda, et il le fait savoir. La façade des Propylées de l'Acropole d'Athènes en son temps, était restée muette ²⁹!

Sans qu'on veuille dresser ici de répertoire, et dénombrer des faits qui s'accroissent assez vite en nombre, signalons encore qu'à Histria-Istros (Balkans, Roumanie), dans la zone sacrée, un temple dorique *dédié par un Thasién* au Θεὸς Μέγας, porte au centre de l'architrave une longue dédicace ³⁰, presque complète, en accord avec les tendances nouvelles: elle a été ainsi transcrite:

[Π]εισίστρατος Μνησιστράτου Θάσιος Θεῶι Μεγάλῳ

[ἐ]πὶ ἱέρειῳ Ξενοχάρους τοῦ Ἀπολλωνίου.

Un nom, un patronyme, un ethnique, et même une date, à la façade principale! Le style du temple, *in antis*, le rythme des triglyphes s'apparente à ce qu'on connaît en Asie Mineure, au temps du Bouleutérion de Milet et du temple de l'Athéna Polias de Priène, qui a dû porter le nom glorieux du jeune vainqueur de Darius. On songerait aussi au Cabirion de Samothrace, refait par Ptolémée II. Le temple d'Istros consacré à un dieu thrace surtout connu par les inscriptions et les monnaies, semble dater du IIIe s. av. J. C. (pl. II a-b). Le regretté A. Salač avait publié en 1925, lors des fouilles françaises du *Hiéron* samothracien, la dédicace du nouveau temple des grands dieux: elle occupait un entablement de façade.

²⁸ Cf. CH. PICARD, *ibid.* (n. 27): IVe s., 2e Partie, ch. VIII, 1954, p. 149 sqq.: Scopas à Tégée.

²⁹ KRISTIAN JEPPESEN, *Labranda: Swedish Excavations and researchs*, vol. I, part. I (Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen, 4e vol. I (Acta. Institute Atheniensis regni Sueciae) Sér. in - 4°, Glerup, Lund, 1955, pl. 21.

³⁰ cf. GABRIELLE BORDENACHE et D. M. PIPPIDI, BCH 83, 1959, II, p. 455-465: *Le temple du Θεὸς Μέγας à Istros*, cf. aussi *Materials si Cercetări arheologice* V, 1959, p. 287 sqq.; BCH 82, 1958, p. 347 et n. 1. C'est le premier temple en marbre parmi ceux qui ont été découverts en Roumanie (à Istros, à Tomis) qui puisse être connu plus ou moins dans sa superstructure.

³¹ BCH 49, 1925, p. 251 et fig. 5, *ibid.*

On pourrait suivre aisément, de l'Anatolie à l'Égypte, la destinée des inscriptions monumentales apposées sur les grands édifices, dûs à la piété soit officielle, soit privée. Les savantes recherches de la mission allemande qui avait travaillé, sous la direction de Günther Roeder, à Hermoupolis et Ashmounein, en Moyenne-Égypte, de 1929 à 1939³², nous ont valu, à ce sujet, de précieuses informations, encore incomplètement accessibles à ceux qui n'ont pu se rendre récemment sur place. On sait que postérieurement à la mission allemande, d'autres fouilles ont été menées, au même lieu (Ashmounein) par le regretté A. J. B. Wace et M. A. H. S. Megaw, au nom de l'Université d'Alexandrie. Elles ont permis d'identifier une basilique chrétienne du début du Ve s. de notre ère, d'après ce qu'on avait pris antérieurement pour une Agora (cf. G. Roeder, IV, l. l., paragr. 21 c et paragr. 72 d); Kl. Parlasca, Jahrb. d. römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz, 7, 1960, p. 200 sqq.) Sous la basilique ont été trouvés les éléments de la superstructure d'un temple périptère de style grec hellénistique, encore abandonné dans le marais local: il porte un grand bandeau d'épistyle avec trois lignes de dédicace monumentale³³: elles datent l'édifice de Ptolémée III, Evergète auquel sont associés la reine Bérénice et leurs parents, les Θεοὶ ἀδελφοί.

Il n'est pas question d'entreprendre ici de recenser un à un les édifices qui, du côté de l'Anatolie des Attalides, à Pergame, et de celle des Séleucides, d'autre part, voire en Grèce propre désormais, ont attesté les changements survenus, et le goût des dédicaces monumentales sur les façades. La tâche serait trop étendue. Dès le temps de Philétairos (283 - 263), l'inscription de l'architrave du temple de Mamurt Kaleh³⁴, consacré à la Mère des dieux sur le territoire pergaménien, proclame le nom de l'instigateur de l'acte pieux de fondation, Philétairos lui-même (architrave).

L'enceinte du Grand Autel a eu plus tard son inscription dédicatoire, dont il reste peu (*Altertümer von Pergamon*, III, 1). Ce qui nous est conservé des lettres de cette dédicace suggère — plutôt que l'époque d'Eumène II, à laquelle A. Conze songeait — les derniers temps du règne d'Attale 1er mort

³² Cf. GÜNTHER ROEDER, *Hermopolis 1929 - 1939, Ausgrabungen der deutschen Hermopolis Expedition in Hermopolis, Ober-Aegypten in Verbindung mit zahlreichen Mitarbeitern* herausgegeben von Günther Roeder, Hildesheim, 1959 (Pelizäus - Museum); cf. CH. PICARD, *Rev. arch.* 1956, II, p. 71 - 73. Le temple est daté par la dédicace du règne de Ptolémée III et de la reine Bérénice (246 - 221 av. J. C.).

³³ G. ROEDER, IV, p. 108, paragr. 20, c et paragr. 21, p. 109; surtout: A. J. B. WACE, *Bull. of the Faculty of Arts Farouk Ist. University, Alexandria*, III, 1946 et *JHS* 45, 1945, p. 109; pour l'inscription (sur trois lignes), une des plus longues.

³⁴ A. CONZE et P. SCHAZMANN, *Archaeol. Jahrb.*, Berlin (9. *Ergänzungsheft* 1911): date de l'inscription: vers 280 - 260.

en 197 (220 - 200). La reine Apollonis, épouse d'Attale 1er (247 - 197) qui avait construit à ses frais le sanctuaire urbain de Déméter, y avait installé la mention de ses libéralités (sur les frises): Propylées et portiques sont ainsi datés. Lorsqu' Apollonis mourut, il est à croire que le temple élevé à Cyzique pour cette reine célèbre, mère d'Attale et d'Eumène, comme témoignage de la piété filiale de ses descendants avait eu une inscription de façade (vers 159 av. J. C.): ce que laisse entendre le livre III de l'*Anthologie palatine*, au début, avant la description des dix-neuf *stylopinakia* des colonnes, illustrant intentionnellement les cas célèbres de gratitude envers les mères.

On connaît l'inscription dédicatoire, mutilée, du Laodikeion de Milet³⁵: puits consacré, aménagé entre 260 et 250, et où l'épouse d'Antiochos II a fait inscrire son nom.

A Athènes même, les Attalides avaient consacré des libéralités nombreuses, dont la *Stoa* d'Attale II, maintenant reconstituée, pour laquelle l'inscription dédicatoire (architrave) a été retrouvée³⁶. Il n'y a pas de texte de ce genre, ce qui est notoire, à l'édifice central de l'Agora considéré par les architectes américains comme l'Odéon d'Agrippa³⁷. Déjà pourtant, les petits Propylées d'Éleusis, sur leur architrave à trois faces bizarrement surmontée d'un triglyphon dorique, avaient porté mention de la libéralité d'Appius Claudius Pulcher, ami de Cicéron (vers 50 av. J. C.)³⁸. A Ægæe, au temple d'Apollon Chresteros, le proconsul P. Servilius Isauricus, gouverneur de la province d'Asie en 46 av. J. C. avait déjà rappelé, en Anatolie, sa libéralité de même sorte. On pourrait encore trouver des exemples à Délos, à l'époque des Portiques de l'Agora des Italiens et de Philippe V de Macédoine, p. ex.³⁹ mais nous sommes maintenant parvenus aux limites du temps de la liberté de la Grèce. L'époque romaine n'a fait que multiplier comme on le sait les exemples: ce qui avait été plus ou moins exceptionnel devient peu à peu comme une règle. Déjà sur l'Acropole, en face même de l'entrée du Parthénon, à 23 m., le petit temple circulaire de Rome et d'Auguste, avec sa dédicace retrouvée:

³⁵ TH. WIEGAND, *Milet*, I, Heft 7, p. 263 sqq. (puits aménagé sans portique corinthien); cf. W. ZSCHIETSCHMANN, *Die antike Kunst*, Band II, 2. Teil, 1939; p. 10, fig. 7 (inscription de l'architrave).

³⁶ W. JUDEICH, *Topographie von Athen*, 1931, p. 354 et n. 3.

³⁷ Pour les controverses relatives à cette identification, cf. CH. PICARD, *Rev. archéol.* 1960, t. I, p. 33 - 75; 1961, t. I, p. 5 - 10.

³⁸ HÖRMANN, *Denkmäler antiker Architektur*, I, 1932; cf. G. E. MYLONAS, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, 1961, p. 217, 275, fig. 57.

³⁹ Cf. R. VALLOIS, *Explor. archéol. Délos*, VII, I, pl. 2: façade dorique restaurée: Βασιλεὺς Μακεδόνων Φίλιππος Βασιλέως Δημητρίου Ἀπόλλωνι ἀνέθηκεν; cf. aussi, pl. 12: inscription sur l'architrave ionique (face Sud restaurée).

Θεᾷ Ρώμῃ καὶ Σεβαστῷ Καίσαρι

(IG III, 63, 334; W. Judeich, *Topogr. von Athen*, éd. 1931, p. 99, 256 - 257) porte la marque des temps nouveaux pour une date postérieure à 27 av. J. C. on ne tarda pas, comme on l'a montré plus d'une fois (cf. W. Judeich, *l. l.* p. 99) à déposséder et débaptiser des statues, pour honorer les princes de la dynastie julio-claudienne: fait parallèle!

Les usages de la latinité n'entrent point dans le propos de cette étude. Le Panthéon d'Agrippa à Rome, édifice particulièrement saint, et l'un des rares qui nous soient parvenus presque dans son intégralité, les attestait clairement, avec sa dédicace relative à la construction: "*M. Agrippa L. F. Cos. Tertium fecit.*". Le même personnage a consacré et daté par son nom en Provence gauloise, le Nymphée et le temple de Valetudo, à Glanum. Toutefois, il n'est pas inutile de marquer ici qu'il y a eu, sous l'Empire romain, à partir de l'ère d'Auguste même, bien des princes voyageurs qui sont allés en Grèce et en Orient, souvent pour y récolter des objets d'art, des reliques: ils ont propagé en retour vers la Méditerranée orientale et en Anatolie, la mode nouvelle des inscriptions dédicatoires apposées en nombre sur les temples, sur les arcs dits «de triomphe», les portes d'enceinte, etc.⁴⁰. Domitien a fait réparer le temple de Delphes, le célèbre *manteion* d'Apollon (R. Flacelière, *Fouilles de Delphes* III, fasc. 11, p. 197, n° 120: une dédicace monumentale l'attestait: elle a été retrouvée: "*Templum Apollonis sua impensa refecit.*". Hadrien aussi a consacré ses soins au temple où Apollon interpréta, tout au cours du paganisme, la prescience miraculeuse de Zeus (L'Antiq. class. 32, 1963, 1 fasc., 32, 1963, p. 43 et n. 51; cf. pour Hadrien, p. 28-45; cf. notamment p. 45). Le temps de l'Empereur Hadrien, voyageur et *architecte*, est caractéristique à cet égard. L'ordonnateur de la Villa Hadriana de Tibur, qui avait dressé des plans et des maquettes de temples à Rome même, avait synthétisé aux portes de sa capitale, la documentation recueillie attentivement au cours de ses pérégrinations, menées jusqu'au Proche Orient. Il a laissé ainsi à la postérité de précieuses indications archéologiques, dont le célèbre «Canope» de Tibur, p. ex. D'autres observations nous sont livrées sur place, là où l'évergète princier occidental avait passé, s'intéressant de près à l'état des sanctuaires les plus réputés: à Athènes, en Égypte, en Crète (Dictynnaeon), en Asie Mineure (à Éphèse, à Claros, à Cyzique, p. ex.). On a retrouvé récemment à Éphèse sur l'avant place même du temple per-

⁴⁰ Cf. p. ex., entre autres, les temples de Vienne, l'arc d'Orange, XV Suppl. à Gallia 1962 cf. aussi les monuments de Glanum (Provence)

sonnel qui fut dédié au voyageur expert, des invocations s'adressant à une série de divinités vénérées particulièrement dans la ville d'Artémis: Hestia Boulaia, Déméter et Coré, l'Apollon Clarios et d'autres figurent dans l'énumération⁴¹. Pour le *Clarion* même, on a publié récemment⁴² les fragments de la dédicace impériale, apposés sur la façade du temple rénové, à l'architrave dorique. Le *Clarion* dorique se classe donc dans l'imposante série des édifices cultuels d'Orient où se marquèrent les libéralités d'Hadrien: une partie de la titulature du prince fut apposée en lettres monumentales ἐν τῷ ἐπιφανεστάτῳ τόπῳ, et nous en avons le reste. Ce texte atteste, comme je l'avais déjà pensé et dit, une réfection généreuse de l'édifice, payée et préparée par l'illustre visiteur - architecte: eût-il souffert, face aux dénigrement possibles de confrères, de laisser inscrire son nom et sa titulature sur un temple qu'il n'aurait pas lui-même grandement restauré, à son goût, à ses frais? Ce que nous voyons aujourd'hui dans la plaine de Notion n'est plus le temple même où vint consulter Germanicus. Ainsi, l'empereur latin avait obtenu ce qui aurait été refusé à Alexandre même, le jeune conquérant macédonien qui venait d'être vainqueur au Granique, et menaçait l'Asie.

Il est possible de limiter ici ces remarques, non sans avoir rappelé qu'après le triomphe du christianisme, les édifices sacrés de la religion nouvelle ont mis, assez volontiers en place, à leur tour, des souvenirs issus de l'ancien goût païen. Les dédicaces monumentales n'y manquent pas, à Rome et ailleurs⁴³.

Paris

CH. PICARD

⁴¹ Oesterr. Jahreshfte 44, 1959, Beiblatt, col. 291 - 292, n° 66.

⁴² L. ROBERT, *Encyclopédie de la Pléiade: L'histoire et ses méthodes*, 1961, p. 494, fig. 5; REG 75, 1962, p. 131, n° 10 (Id. et JEANNE ROBERT, Bulletin épigraphique).

⁴³ Dédicace de la Basilique Saint - Pierre à Rome (frise de la façade) de Madero, avec mention du cardinal Paul V (Borghese), et offrande au «prince des Apôtres». On signalerait aussi les dédicaces du cardinal Mazarin, Paris (Chapelle de l'Institut); l'inscription de Germigny - des - Prés (Loiret), au clocher de la Tour centrale, en lettres d'argent; Haec, in honore Dei, Theodolpus templa sacravi, quae, dum quisquis ades, oro, memento nostris. Il s'agit du théologien conseiller de Charlemagne.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΟΡΤΗΣ
ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΘΕΟΚΤΙΣΤΗΣ ΤΗΣ ΛΕΣΒΙΑΣ ΚΑΙ Η ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΤΗΣ ΕΟΡΤΗΣ ΤΗΣ ΕΙΣ ΤΟ ΕΟΡΤΟΛΟΓΙΟΝ

Προκειμένου νὰ προσφέρω μικρὸν μελέτημα εἰς τὸ ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ πρὸς τιμὴν τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἀναστασίου Ὁρλάνδου, ἐπὶ τῇ 75ετηρίδι του, ἔκρινα ὅτι προσφορώτερον ἦτο νὰ γράψω περὶ τῆς ὑποθετικῆς ἀγίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας τῆς ἐν Πάρῳ ἀθλησάσης κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα, ὡς σχετιζομένης πρὸς τὸν ναὸν τῆς Καταπολιανῆς, ὃν ἀνεστήλωσεν ὁ σεβαστὸς συνάδελφος. Γνωρίζω βεβαίως ὅτι τὰ μὲν προβλήματα τῆς συγγραφῆς τοῦ βίου εἴτε ἔχουν λυθῇ εἴτε ὑπὸ ἄλλων ἔτι ἐρευνῶνται καὶ δὴ ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὸ Ἀκριτικὸν ἔπος. Ἀλλ' ἡ ἀνακεφαλαίωσις τῶν ζητημάτων, ἡ συγκέντρωσις τῆς βιβλιογραφίας καὶ ἡ ἐξέτασις τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ἀγίας εἰς τὸ Μηνολόγιον, εἶναι — νομίζω — χρήσιμον ἔργον.

Α'.

Σημαντικὸς ἀγιολόγος, ὁ ἀείμνηστος πατὴρ Ἰππόλυτος Delehaye, βολλανδιστής, ἀπέδειξε πρὸ πολλοῦ¹, ὅτι ἡ ὁσία Θεοκτίστη δὲν ὑπῆρξε καὶ ὅτι ὁ βίος αὐτῆς ἀποτελεῖ ἀπήχησιν τοῦ βίου Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας (1 Ἀπριλίου)². Συνήρτησε δὲ τὸ ἀγιολογικὸν τοῦτο θέμα πρὸς Ἰωάννην τὸν Μόσχον, τὸν Ἱεροσολύμων Σωφρόνιον καὶ Κύριλλον τὸν Σκυθοπολίτην³. Ἡ πολυῦμνητος παλαιστινικὴ ἀγία (πρβλ. BHG³ 1041 z - 1042 h, 1043 - 1044 e)⁴ κατεβίωσεν ἐν τῇ ἐρήμῳ γυμνὴ καὶ ἐκοιμήθη ἀφοῦ ἡξιώθη νὰ κοινωνήσῃ τῶν ἀχράντων μυστηρίων, κομισθέντων αὐτῇ ὑπὸ μοναχοῦ. Ἡ συγγραφὴ τοῦ βίου της κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἡρακλείου, ἐδημιούργησε τὴν δυνατότητα δύο αἰῶνας μετὰ ταῦτα νὰ μεταβιβάζεται ἡ θαυμαστὴ αὕτη ἄσκησις ἀπὸ στόματος εἰς στόμα, ὥστε κυνηγὸς ἐξ Εὐβοίας νὰ διηγηθῇ τὸ θέμα τῆς γυμνῆς μελαπῆς καὶ ἀκοινωνήτου ἀσκητρίας εἰς ἱερομόναχον ὑπηρετοῦντα τὸν περικαλλῆ ναὸν τῆς Θεομήτορος ἐν

¹ H. DELEHAYE, *La vie de sainte Théoctiste de Lesbos*, Byzantion I, 1924, σσ. 191-200. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Sanctus. Essai sur le culte de Saints dans l'antiquité*, Bruxelles 1927 (Subsidia Hagiographica 17), σσ. 221 - 228: Les saints qui n'ont jamais existé (Théoctiste). ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Un groupe de récits «utiles à l'âme»*. Mélanges Bidez. Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales. Université libre de Bruxelles, Bruxelles 1934, II, 1934, σσ. 255 - 266, ἐν σσ. 257 - 258.

² F. DELMAS, *Remarques sur la vie de sainte Marie l'Égyptienne*, EO IV, 1900-1901, σσ. 35 - 42, καὶ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Encore sainte Marie l'Égyptienne*, αὐτόθι V, 1901 - 1902, σσ. 15 - 17.

³ DELEHAYE, ἔνθ' ἄνωτ.

⁴ Διὰ Μαρίαν τὴν Αἰγυπτίαν ἐγράφησαν παλαιόθεν ὕμνογραφικὰ κείμενα κατάλληλα διὰ τὴν ἐορτὴν της καὶ δὴ ὑπὸ ὕμνογράφου ὡς Ἀνδρέας ὁ Κρήτης.

Πάρφ, οὐχὶ ὡς συμβάν ἐν Παλαιστίνῃ ἀλλ' ὡς εἰς τὸν ἴδιον τυχόν ἐκεῖ εἰς τὴν ἔρημον κυκλαδικὴν νῆσον, ὅπου μετ' ἄλλων συντροφῶν μετέβη διὰ κυνήγιον. Προσδιώριζε δὲ τὸ πρόσωπον τῆς ὁσίας ὁ διηγούμενος ὡς εὐρεθὲν εἰς τὴν αἰονικὴν νῆσον κατὰ μεταφορὰν αἰχμαλώτων ἐκ τῆς ὑπὸ τῶν Ἀραβοκρατῶν ἐπιδρομῆς τοῦ Νισίρεως κατὰ τῆς Λέσβου. Ἡ μοναχὴ Θεοκτίστη, Μυθημναία κόρη, διέλαθε τοὺς φρουρούς, ἐπροχώρησεν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς νήσου καὶ παρέμεινεν ἐν ἀσκήσει τρεφομένη ἀπὸ τὰ θέρμια τὰ ἐκεῖ ἀναπτυσσόμενα (λούπινα), γυμνὴ δέ, ἅτε παλαιωθείσης καὶ ἀποπεσούσης τῆς ἐνδυμασίας τῆς. Εἰς τὸν ναὸν τῆς Θεομήτορος, τὸν ὁποῖον εὐρίσκει εὐκαιρίαν νὰ περιγράψῃ ὁ διηγούμενος ταῦτα, εὔρε τὴν ὁσίαν, ἐσκέπασεν αὐτὴν μὲ τὸ ἴδιον ἱμάτιον, καὶ τῇ αἰτήσῃ τῆς τῇ ὑπεσχέθη ἐπανερχόμενος νὰ τῇ φέρῃ μερίδα τῆς θείας κοινωνίας (λαϊκὸς αὐτός! ἐνῶ εἰς τὸν βίον τῆς ὁσίας Μαρίας ὁ οὕτως ἐνεργῶν εἶναι ἱερωμένος). Τοῦτο καὶ ἐπραγματοποίησε κατὰ τὴν προσεχῇ ἐπάνοδον τῶν κυνηγῶν εἰς τὴν Πάρον πρὸς θήραν, μετ' ὃ ἡ ἁγία ἐκοιμήθη. Ἐπακολουθεῖ ἀπίθανον θαῦμα (ἀποκοπὴ τῆς χειρὸς - λειψάνου καὶ ὡς ἐκ ταύτης ἀδυναμία μετακινήσεως τοῦ πλοίου τῶν κυνηγῶν εἰς ἀπόπλουν, ἐπιστροφὴ τῆς χειρὸς) καὶ ἐξαφάνισις τοῦ λειψάνου ὁλοκλήρου. Ταῦτα πάντα διηγῆθη περὶ τὸ 902 ὁ ἱερομόναχος Συμεὼν (οἰκῶν ἐν Πάρφ ἀπὸ τοῦ 872) κατὰ τὴν στρατείαν Ἰμερίου κατὰ τῆς Κρήτης εἰς τὸν συστρατεύμενον *μάγιστρον Νικήταν*, ὡς συμβάντα περὶ τὸ 835 - 840, παρεκέλευσε δ' αὐτὸν νὰ γράψῃ τῆς ὁσίας τὸν βίον, προφητεύων καλὴν τῆς ἐκστρατείας ἐκβασιν καὶ τοῦ μαγίστρου τούτου καὶ τῆς οἰκογενείας του διάσωσιν. Ὅντως δὲ ὁ ἄλλως ἀγνοούμενος οὗτος Νικήτας μάγιστρος, ἄσχετος πρὸς τὸν Νικήταν Παφλαγόνα ἢ ρήτορα ἢ φιλόσοφον⁵, μετὰ τὸν θάνατον Λέοντος Σ' τοῦ καὶ Σοφοῦ (912) συνέγραψε τὸν ἐν λόγῳ βίον, παραθεωρήσας γεωγραφικὰ τινὰ στοιχειώδη, ὡς τὴν μεταξὺ Πάρου καὶ Νάξου ἀπόστασιν (πορθμὸς σταδίων 10 ἀντὶ 28) καὶ τὴν θέσιν τοῦ λιμένος ὅπου ἡ Καταπολιανή (πρὸς τὴν Νάξον βλέπωντος δῆθεν)⁶. Παρέβλεψεν ὅμως ὁ εὐσεβὴς συντάκτης καὶ τὴν δυνατότητα ἣν εἶχεν ὁ εἰς αὐτὸν διηγηθεὶς ἱερομόναχος νὰ πλάσῃ τὰ πράγματα, πιθανῶς ἀποβλέπων εἰς ἀναζωογόνησιν τοῦ προσκυνήματος τῆς Θεομήτορος καὶ τῆς ἐρήμου νήσου. Διότι, κατ' ἐμὲ κριτὴν, ἀπίθανον εἶναι οἱ κυνηγοὶ τῆς Εὐβοίας οἱ ἔχον-

⁵ HANS-GEORG BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, σ. 563, ὅπου καὶ ἡ ἄλλη βιβλιογραφία.

⁶ Π. ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, *Περὶ τοῦ ἀξιόπιστου τοῦ συναξαρίου Θεοκτίστης τῆς ὁσίας*, BZ X 1901, σσ. 159 - 165. Ὁ Ζερλέντης καταλήγει (σ. 164) ὡς ἐξῆς: «ὁ βίος ἔχει τὸ ἀξιόπιστον ἐν τῇ ἱστορίᾳ μανθάνομεν τὸ ὄνομα ἑνὸς τῶν καταρξάντων τοῦ ναυτικοῦ τῶν Ἀράβων τῆς Κρήτης, τοῦ Νισίρεως, τὴν κατὰ τῶν Λεσβίων ἐπιδρομὴν αὐτοῦ ἐν ἔτεσι 835 - 840 καὶ τὴν εἰς Καφηρέα (Ξυλοφάγον) συντριβὴν ὡς πρὸς τὴν Πάρον ὅτι ἦν ἔρημος κατοίκων ἀρχομένου τοῦ 10ου αἰῶνος καὶ ὅτι ὁ ναὸς Παναγίας τῆς Καταπολιανῆς ἔκειτο ἔκτοτε ἐν ἐρείπιοις».

⁷ Ὡς πρὸς τὸ *Ξυλοφάγος* παρατηρῶ ὅτι τοῦτο σημαίνει πλοιοφάγος, διότι *ξύλον* = ναῦς, σκάφος.

τες πρὸ τῶν ποδῶν των ἄφθονα θηράματα ἐν τῇ νήσῳ ἐκείνῃ νὰ ἐταξίδευσον συχνὰ εἰς Πάρον πρὸς ἄγραν ἐλάφων. Πιθανώτερον δ' ἦτο ὅτι τὴν μεταποίησιν τοῦ ποτε ἀναγνωσθέντος βίου τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας νὰ ἐνήργησεν αὐτὸς οὗτος ὁ ἱερομόναχος Συμεὼν καὶ ἐνεπιστεύθη ἢ ὑπέβαλεν εἰς τὸν κατάπληκτον ἐκ τῆς θείας τοῦ ναοῦ τῆς Καταπολιανῆς μάγιστρον Νικήταν, δι' ὃν λόγον εἶπον ἥδη.

Ὡς καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ὀλίγας δεκαετηρίδας μετὰ ταῦτα ὁ πολυπράγμων βυζαντινὸς πρωθυπουργὸς νομοδιδάσκαλος καὶ μεταφραστὴς (ἐκ τῆς δημώδους, ἀφελοῦς ἢ ἀτέχνου μορφῆς εἰς καλλιεπῆ) Συμεὼν ὁ λογοθέτης ἢ μάγιστρος⁷ εὔρε τὴν εὐκαιρίαν νὰ μεταλλάξῃ ἰδίᾳ τὸ προοίμιον τοῦ βίου τῆς ὁσίας Θεοκτίστης τοῦ ὑπὸ τοῦ μαγίστρου Νικήτα γραφέντος⁸. Ἀμελήσας ὅμως νὰ προσαρμόσῃ τὴν ἀρχὴν τοῦ βίου, παρέστησεν ἑαυτὸν ὡς ἐκστρατεύσαντα ἐπὶ Λέοντος Γ', καὶ ἐπὶ μήχιστον τοῦ αἰῶνος ζήσαντα⁹, ἐτιμωρήθη δηλονότι φιλολογικῶς ἀρκούντως διὰ τὴν παράλειπιν, ἕως οὗ ἀποκατεστάθησαν τὰ πράγματα. Σήμερον γνωρίζομεν σταθερώτερον τὰ τοῦ βίου τοῦ Συμεῶνος μεταφραστοῦ, οὐδὲν ἔτι περὶ Νικήτα τοῦ μαγίστρου, ἀσφαλῶς ὅμως πῶς ἐκ τοῦ βίου τοῦ τελευταίου προέκυψεν ὁ ὑπὸ τοῦ πρώτου τῆς ἁγίας Θεοκτίστης συγγραφεὶς βίος.

Προϊόντος τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἀπαιδευσίας τῶν δουλωθέντων Ἑλλήνων ὁ βίος μετεφράσθη εἰς ἀπλουστέραν Ἑλληνικὴν καὶ περιελήφθη εἴτε εἰς Συναξαριστὰς εἴτε εἰς συγγραφείσας ἀκολουθίας τῆς ὁσίας Θεοκτίστης, ὅτε συνεγράψαν αὐταί. Πρωτοτύπως δὲ ἐξεδόθησαν μόνον αἱ δύο μορφαὶ αὐτοῦ Νικήτα καὶ Συμεὼν τὸ 1884 ἐν Βενετίᾳ ὑπὸ Θεοφίλου Ἰωάννου ἐκ δύο ἑκαστος βίος μαρκανῶν ἑλληνικῶν κωδίκων καὶ ἐν κριτικῇ ἐκδόσει μόλις τὸ 1927 (*Acta Sanct. Nov.* IV στ. 224-233).

Ἰδοὺ βιβλιογραφικαὶ ἀναγραφαὶ τῶν ἐκδόσεων.

α'.

Βίος τῆς ὁσίας μητρὸς ἡμῶν Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας τῆς ἀσκησάσης καὶ κοιμηθείσης ἐν Νήσῳ τῇ καλουμένῃ Πάρῳ, συγγραφεὶς ὑπὸ Νικήτα τοῦ πανευκλεεστάτου μαγίστρου.

Codex Marc. Gr. 349 f. 116 (s. XII) Zan. Ἀντεβλήθη πρὸς τὸν Cod. Marc. Gr. 361 f. 76 (XIV s.) Zan.

Ὁ πρόλογος ἀρχεῖται: Ἐπαινεῖν μὲν τὰ χρηστὰ καὶ πρὸς ἀρετὴν καὶ εὐσέβειαν ἄγοντα... Λήγει: ὑμῖν ἀνειπεῖν, ἱκανῶς ὑμῶν παρὰσκευασμένων τὰς ἀκοάς.

⁷ Πρὸβλ. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Εἰς Συμεῶνα τὸν Μεταφραστὴν*, ΕΕΒΣ ΚΓ', 1953, σσ. 113-138 καὶ μετὰ συμπληρώσεων: ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων*, 1961, σσ. 198-222. Ἐκεῖ καὶ ἡ ἄλλη βιβλιογραφία.

⁸ *BHG*³ II, 1957, 270-271. ΔΕΛΕΗΑΥΕ, ἐνθ' ἄνωτ.

⁹ Εἰς τὰ «*Μνημεῖα ἀγιολογικά*» τοῦ ὁ ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ, Βενετία 1884, σ. ια' ἐξ. συνέχυσεν τὸν Συμεῶνα πρὸς τὸν Νικήταν. Τοῦτο διότι ὁ Μιχ. Ψελλὸς ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ

Ἡ διήγησις ἄρχεται : *Γενομένων μοι ποτὲ κατὰ τὴν Πάρον* ... Λήγει : *δα-
ριλεύσει τὴν ἀμοιβήν, πρεσβείαις τῆς παναχράντιον ... καὶ πάντων ἀγίων ... ἀμήν.*

(*Μνημεῖα ἀγιολογικὰ τῶν πρώτων ἐκδιδόμενα ὑπὸ ἱεροδιακόνου Θεοφίλου*

Ἰωάννου διδάκτορος τῆς Φιλολογίας, Βενετία 1884, σσ. 1 - 17).

Πρβλ. *BHG*³ II, 1957, σ. 270 N^οs 1723 - 1724, 1727.

β'.

Βίος καὶ πολιτεία τῆς ὁσίας καὶ ἀειμνήστου Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας
〈συγγραφεὶς ὑπὸ Συμεῶνος Μεταφραστοῦ〉.

Codex Marc. Gr. 351 f. 106 Zan. Ἀντεβλήθη πρὸς Cod. Marc. Gr. 584
 f. 117 Zan.

Ὁ ὑπὸ τοῦ Μεταφραστοῦ συγγραφεὶς πρόλογος ἄρχεται : *Εἰκόνες καὶ σιῆ-
λαι καὶ ἀνδριάντες διὰ τοῦτο Λήγει : τὰ τοῦ θείου τούτου βίου διηγητέον.*

Ἡ διήγησις ἄρχεται ὥς καὶ ἡ τοῦ Νικήτα, λήγει δέ : *τὸ τοῦ Παύλου καθ' ὅραν εἰπεῖν καὶ ἰσχυρὸν γενόμενον ἐν πολέμῳ εἰς δόξαν ... ἀμήν.*

(*Μνημεῖα ἀγιολογικὰ ... ὑπὸ Θ. Ἰωάννου, Βενετία 1884, σσ. 18 - 39*)

Πρβλ. *BHG*³ II, 1957, σ. 270, N^οs 1725, 1726, 1727.

γ'.

ΣΥΝΑΞΑΡΙΟΝ

α) τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ <9 Νοεμβρίου> μνήμη τῆς ὁσίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας.

Ἀρχεται : *Ἦτις ἦν πόλεως Μιθύμνης τὸν βίον μοναχή. Λήγει : τὴν μακα-
ρίαν ἐκείνην καὶ ἀξιέπαινον γυναῖκα.*

Synaxarium Constantinopolitanum, Bruxelles 1902, σσ. 206-207.

β) Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας.

Ἀρχεται : *Ταύτης ὑπῆρχεν ἡ πατρίς Λέσβος, πόλις Μίθυμνα. Λήγει ὥς
καὶ τὸ α.*

Μεταφράσεις.

α'. ΒΙΟΣ

1) Κ. Γ. ΝΑΥΠΛΙΩΤΟΥ, *Ἐκατονταπυλιανῆς (sic) Πάρου τὰ σωζόμενα*, Ἀθῆ-
ναι 1912 σσ. 35 - 58.

2) Τοῦ αὐτοῦ βιβλίου ἐν β' ἐκδόσει : Ἀθῆναι 1931, σσ. 89 - 111.

τοῦ Συμεῶνος ἔγραψεν ὅτι τὸ πρῶτόν του σύγγραμμα ἦτο ὁ βίος τῆς ὁσίας Θεοκτίστης.
Ἀπὸ τοῦ Ψελλοῦ δὲ ἀρχίζει ἡ σύγχυσις ὅτι δὴθεν ὁ Συμεὼν ἔγραψεν «ὅσα ἐν Πάρῳ τῇ
νήσῳ τεθεώρηκεν»!

Β'. ΒΙΟΣ

1) ΑΓΑΠΙΟΥ <Λάνδου τοῦ Κρητὸς> μοναχοῦ, *Νέος Παράδεισος*, ἥτοι λόγοι διάφοροι καὶ βίοι ἁγίων ἐκ τοῦ μεταφραστοῦ Συμεῶνος, εἰς τὴν κοινὴν ἡμετέραν δι᾿ ἄλεκτον μεταγλωττισθέντες, Ἑνετίησιν 1806, σσ. 182-187.

2) Ἀκολουθία τῆς δοσίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας ὑπὸ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΜΑΥΡΙΚΙΟΥ ἱεροδιακόνου, ἐν Ἀθήναις 1881, σσ. 3-9 (κατὰ Π. Ζερλέντην ἐν BZ X, 1901, σ. 159).

Υ'. ΣΥΝΑΞΑΡΙΟΝ

1) ΝΙΚΟΛΗΜΟΥ <Ἀγιορείτου, Ναξίου καὶ ὁσίου>, *Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἑνιαυτοῦ*, τόμος πρῶτος, ἐν Βενετίᾳ, 1819 σσ. 247-249.

Β'.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἂν ὁ βίος τῆς δοσίας Θεοκτίστης δὲν «μετεφράζετο» ἀπὸ τὸν Συμεῶνα, ἡ ἁγία δὲν θὰ εἶχεν οὐδὲ τύχην οὐδ' ἱστορίαν. Δεδομένου ὅτι πᾶσα ἡ ἀπὸ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος κῆξ. ἁγιολογία στηρίζεται εἰς τὰς ἐπικριθείσας μεταφράσεις τοῦ ἐν λόγῳ πολιτικοῦ ἀνδρός, ἡ διάδοσις τοῦ συναξαρίου ὀφείλεται ἀκριβῶς εἰς τὸ ὅτι ὑπετέθη ὅτι τὴν διήγησιν ἤκουσε καὶ τὴν Πάρον ἐπεσκέφθη καὶ τὸ καταπεσὸν κιβώριον καὶ τὸν περικαλλῆ ναὸν τῆς Θεομήτορος τῆς Καταπολιανῆς εἶδεν αὐτὸς οὗτος Συμεὼν ὁ μάγιστρος, λογοθέτης, ὁ ἐπικληθεὶς Μεταφραστής. Τοῦτο, συντελούσης καὶ τῆς συντόμου συναξαριακῆς διηγήσεως (ὡς θὰ εἴπω περαιτέρω) συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ «εὐρεθῇ» τὸ λείψανον τῆς δοσίας, «νὰ κλαπῇ καὶ ν' ἀποτεθῇ εἰς Ἱκαρίαν»¹⁰, νὰ δεικνύεται δὲ καὶ ὁ τάφος τῆς ἀφάντου πρώην, ἐν αὐτῷ τῷ ἐσχάτως ἀναπαλαιωθέντι ναῷ, νὰ προσδιορισθῇ δὲ καὶ ἡ ἡμέρα τῆς κοιμήσεως αὐτῆς. Αὕτη ἐτέθη τὴν ἐνάτην Νοεμβρίου.

Ὁ βίος, ὡς ἐγράφη ἀρχῇθεν ὑπὸ τοῦ Νικήτα, ἔλεγεν: «Πλὴν ἐν τοῦτο διὰ μνήμης εἶχεν (ὁ διηγούμενος εἰς τὸν ἱερομόναχον Συμεὼν κυνηγός), ὡς ἔλεγεν, ὅτ' εἶη φθινοπώρου καιρὸς καὶ πρὸς τὸν Νοέμβριον. Πλὴν ἀγαπητὸν τὸ καὶ γραφῇ τὸν βίον τῆς μακαρίας παραδοθῆναι, καὶ μὴ λήθης καταχωσθῆναι βυθῷ· τὴν δὲ μνήμην σπουδαῖοι πάντως ἄνδρες καὶ ζηλωταὶ ταύτης, εὐκαίρως ἐν ἡμέρᾳ, καθὼς ἀρέσκει, τάξωσιν ἐορτῆς»¹¹. Συμεὼν δὲ ὁ Μεταφραστὴς ἐκαλλώπισε τ' ἀνωτέρω οὕτως: «Ἐμοῦ δὲ πυνθανομένου τὸν τε χρόνον καὶ τὴν ἡμέραν τῆς τελευτῆς, ἵνα καὶ συγγραφῇ πάντως τῷ θαύματι καὶ ἡ μνήμη δι' ἔτους τελεῖται... ὀρειφοίτης ἐκεῖνος καὶ παχὺς ἄνθρωπος (ὁ κυνηγός) καὶ τῶν τοιούτων ἀνήκοος. Πλὴν ἐν τοῦτο διὰ μνήμης εἶχεν, ὡς ἔλεγεν, ὅτι φθινοῦσης τῆς ὁπώρας ὁ και-

¹⁰ ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, ἔνθ' ἀνωτ.

¹¹ Θ. ΙΩΑΝΝΟΥ, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 16.

ρός ἦν, καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν Νοέμβριον. "Αλλ' ἀγαπητὸν πάντως τὸ καὶ ἀπλῶς οὕτω γραφῇ τὸν βίον τῆς μακαρίας παραδοθῆναι εἰς πολλῶν ψυχῶν τῶν ἐντεν-
 ξομένων ὠφέλειαν τὴν δὲ μνήμην οἱ σπουδαῖοι καὶ φιλέοργοι τῶν ἀνδρῶν, καθ'
 ὃ βούλονται καὶ φίλον αὐτοῖς τάξουσιν»¹².

Ἐκ τῆς ὡς ἄνω μαρτυρίας τοῦ Μεταφραστοῦ συνάγεται ὅτι μέχρι τῆς
 ἡμέρας τῆς ὑπ' αὐτοῦ μεταποιήσεως τοῦ βίου τῆς ὁσίας Θεοκτίστης (μέσα τοῦ
 δεκάτου αἰῶνος), δὲν εἶχε θεσπισθῇ μνήμη τῆς Θεοκτίστης, οὐδ' εἰσαχθῇ εἰς τὸ
 ἑορτολόγιον. Σήμερον βλέπομεν ὅτι ἡ ὁσία ἑορτάζεται τὴν ἐνάτην Νοεμβρίου καὶ
 ὅτι τὴν αὐτὴν ἡμέραν τελεῖται καὶ ἡ μνήμη Συμεῶνος τοῦ Μεταφραστοῦ. Θὰ ὑπέ-
 θετέ τις ὅτι οἱ μετὰ ταῦτα, ἐν ἀπορίᾳ ποῦ τοῦ Νοεμβρίου νὰ θέσουν τὴν ἑορ-
 τήν, εὔρον προχειροτέραν τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης τοῦ βιογράφου τῆς Θεοκτί-
 στης Συμεῶνος, τοῦ ὁποίου τὸν βίον καὶ τὴν ἀκολουθίαν ἔγραψε τὸν ἐνδέκατον
 αἰῶνα Μιχαὴλ ὁ Ψελλός¹³. Ὡς εἶδομεν ἤδη ὁ Συμεὼν εἶναι ὁ προτρέψας εἰς
 τὸν καθορισμὸν τῆς ἑορτῆς τὴν τυχοῦσαν ἡμέραν ὑπὸ τῶν σπουδαίων (λο-
 γίων).

Ἄλλ' οὐδ' οὕτω φαίνεται ἔχοντα τὰ πράγματα, διότι ἀρχῇθεν ἡ μνήμη
 τοῦ Συμεῶνος ἐτελεῖτο τὴν 28ην Νοεμβρίου, ἐπέτειον τοῦ θανάτου του¹⁴, μετε-
 κινήθη δὲ μετὰ ταῦτα ἄγνωστον διατί (τοιαῦται μετακινήσεις δὲν ἦσαν ἀσυ-
 νήθεις εἰς τὸ Ἑορτολόγιον. Ἐκ τοῦ Βασιλειανοῦ Μηνολογίου π.χ. βλέπομεν
 τὴν ἁγίαν Ματρῶναν τὴν καὶ νῦν συνεορταζομένην μετὰ τῆς ὁσίας Θεοκτίστης,
 ἑορταζομένην τὴν προτεραίαν, 8ην Νοεμβρίου). Ὅπως καὶ ἂν ἔχουν τὰ πρά-
 γματα, ἡ μνήμη ἐτοποθετήθη τὴν 9ην Νοεμβρίου. Ἰσως τοῦτο ἐγένετο κατὰ τὴν
 ἀντιγραφὴν τοῦ βίου ἢ τὴν σύνταξιν τοῦ ἔξ αὐτοῦ ἀπορρέοντος, βραχυτέρου
 δέ, Συναξαρίου τῆς ὁσίας. Πάντως εἰς τὸ ἑορτολόγιον δὲν εἰσῆχθη ἐνωρίς ἡ
 Θεοκτίστη. Τοῦτο προϋπέθετε σύνταξιν ἁσματικῆς ἀκολουθίας καὶ δὴ κανόνος
 καὶ ὕμνου (κοντακίου καὶ οἴκου). Ἀλλὰ κοντάκιον καὶ οἶκος δὲν ἀπαντῶνται
 εἰς τὰ γνωστὰ ἡμῖν κοντακάρια. Πράγματι οὐδὲν κοντακάριον Πατμιακόν,
 ἀγιορειτικόν, σιναῖτικόν ἢ δυτικὸν ἢ ἄλλου τινὸς τύπου ἐκ τῶν περιγραφέντων
 ἢ χρησιμοποιηθέντων κατὰ τὴν τετράτομον ἀθηναϊκὴν ἔκδοσιν τῶν Ὑμνων
 Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, τὴν ἐπιχειρηθεῖσαν ὑπ' ἐμοῦ καὶ τῶν μαθητῶν μου
 (1952 - 1961) καὶ γραφέντων ἀπὸ τοῦ ἐνδεκάτου μέχρι καὶ τοῦ δεκάτου τρίτου
 αἰῶνος, περιέχει ὕμνογραφικὸν κείμενον σχετικὸν μὲ τὴν ὁσίαν Θεοκτίστην.

Πέρα τούτου, οὐδὲ τὸ Μηνολόγιον Βασιλείου τοῦ Β'¹⁵ γνωρίζει τὴν ὁσίαν.
 Οὐδὲ ἐν τῷ Βυζαντινῷ Ἑορτολογίῳ τῷ καταρτισθέντι ὑπὸ Μανουὴλ Ἰω. Γε-

¹² Αὐτόθι σσ. 36 - 37.

¹³ Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Σύλλαβος Βυζ. Μελ. καὶ Κειμένων*, σ. 210.

¹⁴ Κατὰ Ψελλόν, Πρβλ. ΤΩΜΑΔΑΚΗΝ, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 206.

¹⁵ MIGNE, P. G. CXVII, 1867, σσ. 9 - 614.

δεῶν¹⁶ εὔρηται ἡ Θεοκτίστη, ὅπου τὴν ἐνάτην Νοεμβρίου ἀπαντᾷται Συμεὼν ὁ Μεταφραστής¹⁷, ὃν ὁ Γεδεὼν παρέλαβεν ἐκ τοῦ Συναξαριστοῦ τοῦ Νικοδήμου.

Ἐν τούτοις Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης ἐν τῷ Συναξαριστῇ ὁμιλῶν περὶ τοῦ ἐν Πάρῳ ναοῦ τῆς Καταπολιανῆς, ἐπάγεται ἐν ὑποσημειώσει: «Πολλὰ δὲ παρεκκλήσια εὐρίσκονται ἐντὸς τοῦ ναοῦ, ὧν ἓν ἐστὶ καὶ τῆς ῥηθείσης ἀγίας Θεοκτίστης. Ἐν ᾧ καὶ ἐορτάζουσι τὴν μνήμην αὐτῆς οἱ Πάριοι, ἔχοντες καὶ τὴν ἁσματικὴν τῆς ἀκολουθίαν»¹⁸. Ὁ Νάξιος Νικόδημος εἶχε βεβαίως ἐπισκεφθῇ καὶ τὴν Πάρον καὶ τὴν Καταπολιανὴν πολὺ πρὸ τοῦ 1819, ὅτε ἐτυπώθη ὁ Συναξαριστής, ἐπομένως ἡ πληροφορία του, περὶ ὑπάρξεως ἁσματικῆς ἀκολουθίας εἰς τὴν ἀγίαν Θεοκτίστην ψαλλομένης κατὰ τὴν τοπικὴν πανήγυριν, ἀναφέρεται εἰς τὰ τέλη τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος.

Ὡς πρὸς τὰ Μηναῖα τυπωθέντα τὸ πρῶτον ἐν Ἑνετίᾳ, ὧν ἡ ἔκδοσις ἐστηρίζετο ἐπὶ ἀρίστων χει/φων κωδίκων, οὐδ' ἐκεῖ εὔρηται ἀκολουθία. Ὁ πολὺς ἀναθεωρητὴς τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργικῶν βιβλίων Βαρθολομαῖος ὁ Κουτλουμουσιανὸς¹⁹ γράφει: «Τῇ θ' τοῦ αὐτοῦ μηνὸς (Νοεμβρίου): Μνήμη τῶν ἁγίων μαρτύρων Ὁνησιφόρου καὶ Πορφυρίου καὶ τῆς ὁσίας μητρὸς ἡμῶν Ματρῶνης» καὶ ἐν ὑποσημειώσει: «Τὸ χειρόγραφον ἐπιγράφει καὶ ἑτέρας ὁσίας ὄνομα, Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας, εἰς ἣν ἔχει καὶ τρίτην ἀκολουθίαν, ψαλλομένην ἐν τοῖς Ἀποδείκνους ἀνώνυμος ὅμως ὁ Κανὼν αὐτῆς, καὶ ἄνευ ἀκροστιχίδος. Ἐκ τῶν ἐνταῦθα (τῷ Μηναίῳ) δύο ἀκολουθιῶν προτάττεται ἡ τῆς ὁσίας Ματρῶνης ἐν τῷ χειρογράφῳ»²⁰.

Καὶ περὶ Συμεῶνος τοῦ Μεταφραστοῦ σιγᾷ τὸ Μηναῖον, ὅπερ δύο ἔχει Κανόνας εἰς τοὺς μάρτυρας τὸν ἕνα, εἰς τὴν Ματρῶναν τὸν ἕτερον, ἀμφοτέρους Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου. Δυστυχῶς δὲν λέγει ὁ Βαρθολομαῖος ποῖον εἶναι τὸ χειρόγραφον τοῦ Νοεμβρίου, ὅπερ περιλαμβάνει τὴν ὡς ἄνω ἁσματικὴν τῆς Θεοκτίστης ἀκολουθίαν, εἶναι ὅμως γνωστὸν ὅτι οἱ κώδικες τοὺς ὁποίους ὁ Κουτλουμουσιανὸς ἐχρησιμοποίησεν ἦσαν τῶν αἰώνων ιβ' - ις'²¹.

Τέλος τὰ ἐν Ρώμῃ ὑπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἐκδοθέντα Μηναῖα τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ²² ἐν τῷ τίτλῳ τῆς ἐνάτης Νοεμβρίου ἀναγράφουν:

«Τῇ θ' τοῦ αὐτοῦ Μηνὸς (Νοεμβρίου) Μνήμη τῶν ἁγίων μαρτύρων Ὁνη-

¹⁶ *Μνήμαι τῶν ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἐορταζομένων ἁγίων ἐν Κωνσταντινουπόλει*. Ἐν Κων/λει 1899.

¹⁷ Αὐτόθι σσ. 189 - 190.

¹⁸ *Συναξαριστὴς Α'*, σ. 248 σημ.

¹⁹ Περὶ οὗ πρβλ. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΝ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*², ἐν Ἀθήναις 1958, σσ. 98 - 100 καὶ ΗΘΕ Γ', 1963, 620 - 621.

²⁰ *Μηναῖον Νοεμβρίου* διορθωθὲν ὑπὸ ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ ΚΟΥΤΛΟΥΜΟΥΣΙΑΝΟΥ, ἐν Βενετίᾳ 1852, σ. 61α σημ.

²¹ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 99.

²² Τόμος Β', ἐν Ρώμῃ 1889, σ. 89.

σιφόρου καὶ Πορφυρίου· καὶ τῆς δσίας μητρὸς ἡμῶν Μαρώνης καὶ Θεοπίστης (sic) τῆς Λεσβίας». Ἐν σ. 96 ὁμῶς: «Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, μνήμη τῆς δσίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας.

Στίχ(οι) Λέσβου τὸ θρέμμα, Παρθένος Θεοκτίστη,
κτίστη Θεῷ πρόσσει νύμφη Παγκάλῃ»²³

χωρὶς οὐδέν τῶν ψαλλομένων εἰς τὸν ἐσπερινὸν καὶ ὄρθρον ν' ἀναφέρεται εἰς τὴν δσίαν ταύτην Θεοκτίστην (ἐλλείπει ὄντως ἡ ἀκολουθία τοῦ Ἀποδείπνου).

Ἐν τούτοις ἡ συναξαριακὴ τύχη τῆς δσίας Θεοκτίστης ὑπῆρξε διάφορος. Ὁ συμβουλευόμενος τὸ ὑπὸ τοῦ Ἱππολύτου Delehayε ἐκδοθὲν ἐν Βρυξέλλαις 1902 *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* ἐν στ. 206 - 209 βλέπει ὅτι εἰς τοὺς ἀρχαίους ἤδη κώδικας²⁴ περιελήφθη τὴν 9ην Νοεμβρίου. «Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ μνήμη τῆς δσίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας», ἥς τὸ *Synax. Constant.* παρέχει δύο μορφάς. Ἀμφότεραι εἶναι ἐπιτομαὶ τοῦ γνωστοῦ βίου, ἀπειτοῦσαι τὸ ἐπεισόδιον τῆς ἀποκοπῆς τῆς χειρὸς τῆς δσίας, τοῦ θαύματος τοῦ πλοίου καὶ τῆς ἐξαφανίσεως τοῦ σκηνώματος τῆς Θεοκτίστης. Ἀμφότεραι τοῦναντίον διηγούνται πῶς αὕτη ἐτάφη προχείρως ὑπὸ τοῦ κυνηγοῦ, παρασχοῦσαι οὕτω τὴν εὐκαιρίαν εἰς τὴν λατρείαν τῆς ἀναδείξεως τοῦ τάφου της ἢ τῆς κλοπῆς τῶν λειψάνων της. «Ὡς δὲ πάλιν ὁ ἀνὴρ ἐπανῆκε φέρων τὰ θεῖα μυστήρια καὶ αὕτη ἐπευξαμένη μετέλαβεν, εὐχαριστίαν τῷ Θεῷ ἀναπέμψασα, αὐτὸς ἀπελθὼν καὶ θηρεύσας καὶ ταχὺ πάλιν πρὸς τὸ ποθούμενον ἐπανελθὼν, εὗρεν αὐτὴν κειμένην νεκράν. Καὶ ὥς ἦν αὐτῷ δυνατόν ὀρύξας τὴν γῆν καὶ πολλὰ δεηθεὶς κατέθηκε τὴν μακαρίαν ἐκείνην καὶ ἀξιεπαινον γυναῖκα»²⁵. Καὶ «Αὐτὸς δὲ ἀπελθὼν καὶ θηρεύσας καὶ ταχὺ πάλιν πρὸς τὸ ποθούμενον ἀνελθὼν, εὗρεν αὐτὴν κειμένην νεκράν. Καὶ ὥς ἦν δυνατόν ὀρύξας τὴν γῆν καὶ πολλὰ δεηθεὶς κατέθηκε τὴν μακαρίαν ἐκείνην καὶ ἀξιεπαινον γυναῖκα»²⁶. Καταλήγω καταγράφων τὰς μετὰ ταῦτα «φυλλάδας»²⁷, Ἀκολουθίας τὰς τύποις κατὰ τὰ τελευταῖα 100 ἔτη

²³ Οἱ Στίχοι ἔχουν ἤδη δημοσιευθῇ ὑπὸ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, *Συναξαριστὴς Α'*, ἐν Βενετίᾳ 1819, σ. 249.

²⁴ Ὁ SA εἶναι ὁ Parisinus olim Regius 2485 XII s.

²⁵ *Synax. Constantinopolitanum* στ. 206 - 207.

²⁶ Αὐτόθι στ. 208 - 209. Τὸ Συναξάριον τοῦτο παραφράζει ὁ Νικόδημος ἐν τῷ *Συναξαριστῇ*.

²⁷ Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὅπου τὰ παλαιὰ Μηναῖα δὲν ἀνέγραφον ἰδίαν ἀκολουθίαν εἰς ἅγιον (ἀπόστιχα, κανόνα, στιχηρά, κοντάκιον - οἶκον, στίχους κλπ.), κατὰ τοὺς νεωτέρους ἤδη χρόνους οἱ ζηλωταὶ τῆς μνήμης τῶν στερουμένων ὁμολογραφίας ἁγίων (τῶν νεομαρτύρων καὶ νεωτέρων δσίων), καὶ διὸ ὅπου κατὰ τόπους ἐωρτάζετο ὁ ἅγιος (τοπικὴ ἐορτὴ ἢ ναός), ἔψαλλον τὴν ἰδίαν ἀκολουθίαν ἀπὸ φυλλάδα. Αἱ φυλλάδες αὗται ἐτυπώθησαν κατὰ ἑκατοντάδας ὡς Ἀκολουθίαι κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας καὶ περιελήφθησαν βιβλιογραφικῶς ὑπὸ τοῦ ἄλλοτε Λατίνου ἐν Ἀθήναις ἀρχιεπισκόπου LOUIS PETIT εἰς τὴν *Bibliographie des Acolouthies Grecques* (BAG) Bruxelles, 1926. Ὁ Petit κατήρτισεν ἰδίαν πολυτιμον συλλογὴν, ἡ ὁποία περιῆλθεν εἰς τὴν Βατικανὴν βιβλιοθήκην. Ἀλλὰ καὶ τῶν μετὰ

ἐκδοθείσας, καθότι ἡ ὑπὸ τοῦ L. Petit ἐν *BAG*, 1926, σσ. 273 - 74 ἀναγραφὴ εἶχεν ἀνάγκην συμπληρώσεως:

1) Ἀκολουθία τῆς δσίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας ὑπὸ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ἱεροδιακόνου ΜΑΥΡΙΚΙΟΥ, ἐν Ἀθήναις 1881.

2) Ἀκολουθία τῆς δσίας μητρὸς ἡμῶν Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας ψαλλομένη τὴν 9 Νοεμβρίου. Ἐκδοθεῖσα ὑπὸ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΒΟΥΤΕΡΗ ἱερέως καὶ ἐφημερίου τοῦ Ναοῦ τοῦ δσίου Μελετίου (ἐν Ἀθήναις 1918).

3) Ἀκολουθία τῆς δσίας μητρὸς ἡμῶν Θεοκτίστης ὑπὸ ΝΕΙΛΟΥ ΦΟΥΤΡΙΑΟΥ ἱερομονάχου, Ἀλεξάνδρεια 1909 (Πρβλ. *BHG* N° 1726b καὶ ΣΩΦΡ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, Ἀγιολόγιον <1961> σ. 189).

4) Ἀκολουθία τῆς δσίας μητρὸς ἡμῶν Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ ἀρχιμανδρίτου ΙΑΚΩΒΟΥ Δ. ΜΑΛΛΙΑΡΟΥ, ἐν Ἀθήναις 1961, σσ. 32.

Ἀθήναι

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

ταῦτα τυπωθεισῶν ἀκολουθιῶν εἶναι ἀναγκαία σήμερον καταγραφὴ καὶ συγκέντρωσις. Πλῆθος τῶν παλαιότερων ἀκολουθιῶν εὗρηνται χει/φοι εἰς τὰς βιβλιοθήκας (ιδίᾳ τοῦ Ἀθω, βιβλιοθήκαι τῶν ναῶν).

ARCHITECTURAL NOTES FROM PYLOS

(Pl. I - V)

Excavations during the past twelve years in the Palace of Nestor at Englianos in southern Triphylia have shed a few rays of new light on various details of the methods followed by the Mycenaean builders of palatial structures. It is a pleasure and a privilege to have an opportunity to offer a brief report on some of these observations in the present volume, which is being issued in honor of the 75th birthday of Anastasios K. Orlandos, the eminent dean of the architectural archaeologists and the archaeological architects of our day, who has made so many distinguished contributions in the classical as well as in the post - classical and Byzantine fields of research.

The Palace of Nestor (Pl. Ia), consisting of four major structures (two large residential units, a workshop and a wine magazine) in addition to several small houses and huts, was almost wholly destroyed in a devastating fire at the end of the ceramic phase Mycenaean III B, and was never reoccupied. Despite the havoc wrought, many of the interior walls and part of the northeastern exterior wall of the Main Building were found still standing here and there to a height reaching a maximum of 1.25 m. above the floor. They provide clear evidence for the abundant use of wood in the construction of stone walls.

This characteristically Mycenaean architectural technique is remarkably well illustrated in the Throne Room. Each lateral wall, ca. 1.25 m. thick retains traces of 13 vertical slots, about 0.25 m. wide, and spaced some 0.80 m. apart, extending through the wall from face to face (Pl. II and IVb) and from top to bottom. The end walls, about 1 m. thick, also show signs of similar vertical chases of the same general dimensions and spacing (Pl. II). On all four sides of the room, moreover, it is evident that a horizontal beam-groove existed in the wall at floor level, the outer face of the beam being aligned with that of the wall, more or less like a baseboard, though not projecting. Some 0.70 m. above the floor indications of a second horizontal groove show the position of another beam, parallel to the one below; and it is likely that there were one or two additional timbers of the same kind — though exactly how widely spaced is unknown — in the upper part of the wall. Much carbonized matter, obviously from burned wood, was observed in many of the slots and grooves, sometimes in crumbling chunks of charcoal. In all the other rooms of the Main Building (except those in the ex-

treme western corner)¹, as well as in the Southwestern Building and in the Wine Magazine (wherever the walls were sufficiently preserved for this problem to be studied), evidence for the presence of similar horizontal grooves and vertical slots — marked by the charred or carbonized remains of wood — was definitely recognized. It is consequently certain that the interior walls which carried the weight of the superstructure, though made chiefly of unworked quarry stone or rubble, were reinforced by a massive timber framework, built of thick upright and horizontal beams, which were set in alignment with each wall-face and were no doubt connected and tied together by sturdy transverse struts.

Until recent times this method of building walls of crude brick has long been familiar in the Greek countryside, and it is still practised in some districts. It was no doubt a normal procedure in the Mycenaean age for constructions made of crude bricks, from which the architects of that era presumably transferred it to work in stone. They may have introduced the half timbered system as an antiseismic precaution in a region which has often been disturbed by earthquakes. The reinforcing wooden framework might well provide some useful resilience to a wall at the moment of a quake. This method of building walls in a wooden frame, as our local advisers told us, is called «xylodesiá» in Greek; and they informed us further that in the actual work of construction the timber framework is erected first and the stones are then laid by the masons, section by section.

The use of wooden beams and struts to reinforce walls made of crude brick is of course familiar from many widely separated ancient places and periods; and little or nothing new in this connection can be reported from Englianos. The combination of wood with stonework for the same purpose is also known to a considerable extent from Knossos and elsewhere in Crete as well as from the mainland centers, such as Tiryns, Mycenae and Thebes.

Evans recognized as a distinctive feature of what he called the MM III A period «the insertion of panels of good limestone masonry in a wooden framework formed of upright and horizontal posts»². Antecedents going back to MM II³, he believed, were reflected in numerous faience tablets, the Town Mosaic, showing many house fronts, clearly marked with horizontal beams

¹ It was observed during the excavations that the western corner, including Rooms 19, 20, 21, and 22, had suffered serious damage in one of the late phases of the palace, and the walls had been somewhat carelessly rebuilt without beam-slots and grooves.

² *P. of M.* II, 349, Fig. 251.

³ *P. of M.* I, 301 ff., Figs. 223 - 226.

visible in the stone masonry, and not a few fitted also with vertical timbers.

During the excavations in the eighteen-eighties, long before Knossos had begun to be uncovered, Dörpfeld had observed evidence of the same system of building in the palace at Tiryns, and explained its purpose⁴. A generation and more later K. Müller⁵ noted that vertical beam-slots sometimes extended through the wall from face to face. Rodenwaldt had previously discovered in the Tirynthian «Little Megaron» evidence that the horizontal beams, measuring 0.30 m. by 0.30 m. in section, had been left exposed to view, not covered by plaster⁶, but interrupting the frescoed decoration.

At Mycenae Tsountas found traces of horizontal beams in the ashlar wall on the northern side of the court in front of the megaron⁷. This evidence was seen again in the early nineteen-twenties by Wace, who also noted further the dowel holes in the tops of the stone blocks of the lowest wall-course on which the horizontal⁸ beam had rested. He likewise observed in the north and west walls of the great megaron, which were constructed of rubble, clear evidence that the stone work had been fitted into a heavy frame made of stout timbers: and some of the slots were seen to have run transversely through the thickness of the north wall⁹. The neatest and most orderly arrangement of a framework reinforcing walls built of rubble at Mycenae was found not in the palace, but in the South House, as it has been called from its position with reference to the Grave Circle A and the House of the Warrior Vase. Here the horizontal beam was laid in a groove, ca. 0.80 m. above the floor, supporting uprights spaced at intervals of ca. 0.80 m. to 0.85 m.; the slots rise vertically into the upper part of the wall, which may have been constructed of crude brick¹⁰.

In the House of Kadmos at Thebes Keramopoulos discovered in the rubble wall forming the north side of Room II a remarkably regular system of wooden reinforcement. Five vertical slots, ca. 0.14 m. to 0.19 m. wide, and spaced at intervals of 0.80 m. to 0.88 m., rose from the floor, intersecting two horizontal grooves, one at a height of 0.40 m. and the other at 0.68 m. above the first¹¹.

⁴ SCHLIEHMANN, *Tiryns*, 211 f., 255 ff., 262.

⁵ *Tiryns* III, 180 f., Fig. 81; 182, Fig. 83.

⁶ *Tiryns* II, 166 f.

⁷ TSOUNTAS, *Mykenai* (Athens 1893), 37; TSOUNTAS and MANATT, *The Mycenaean Age*, 58.

⁸ BSA XXV, 180 f. and Fig. 37.

⁹ Ibid. 240.

¹⁰ BSA XXV, 87 and Fig. 20.

¹¹ *Praktika* 1927, 38 ff. and Fig. 5.

Some of the buildings at Troy were likewise found to yield evidence that the technique of using a wooden framework to reinforce walls was known to and was applied by the Trojan architects. Dörpfeld observed that stout timbers, laid horizontally lengthwise and transversely, already played an important part in the construction of the great megaron of the Second Settlement which was built of crude brick resting on stone foundations¹². In the period of Troy VI wooden beams took their place also in stone walls. As seen and recorded by Dörpfeld, House VI F had heavy horizontal timbers in the outside and the inside faces of its massive walls¹³; and traces of horizontal grooves were noted by the Cincinnati Expedition in the walls of the Pillar House¹⁴. No upright beams were recognized except in the doorways where they served as jambs.

The comparisons cited above, which are far from exhaustive, indicate that the use of the «xyldoesiá» system in building stone walls was widespread in the Minoan - Mycenaean era. What is new at the Palace of Nestor is not the method of construction, but rather what has not yet been found at other sites, namely the methodical application of this technique throughout an entire large building containing some 50 halls, rooms, corridors, magazines and other apartments. That is obviously a factor which permits the conclusion that the work was carried out in accordance with plans made by an authoritative directing architect and under his own supervision and control. Similar methods may have been applied in all the palaces, but, if so, the accidents of circumstances have not favored the survival of the evidence. In any event the fortuitous preservation of the slots and grooves at Englianos adds a little to our knowledge of Mycenaean architecture.

The need for reinforcement of walls built of crude brick or rubble — especially in a structure of two stories with stone-work in the lower and adobe in the upper floor — is readily enough understandable. Somewhat more difficult to comprehend, however, is the practice of inserting at intervals a course of massive wooden beams in a wall made of properly squared building blocks laid in ashlar style. This system is represented in the Minoan palaces¹⁵ as well as at Mycenae¹⁶ and Englianos. The great horizontal beams, ca. 0.30 m. or more thick, might have been employed since they

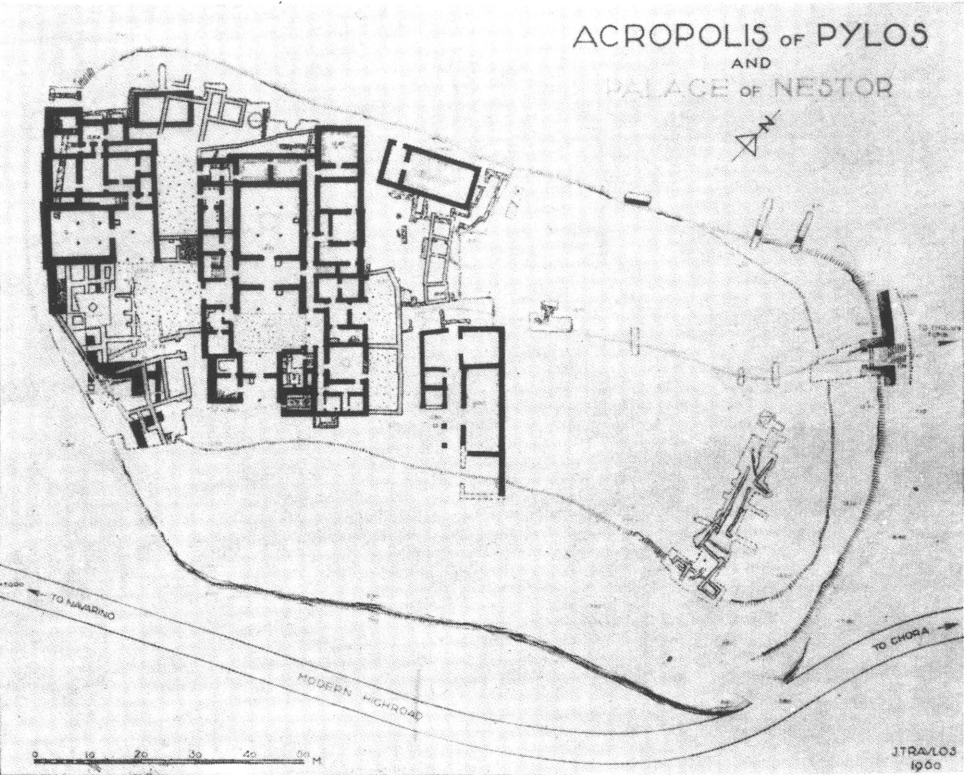
¹² *Troja und Ilion*, 99 ff. and Figs. 26, 27, 28 and 29.

¹³ *Troja und Ilion*, 164 and Fig. 62; *Troy* III, 287 ff.

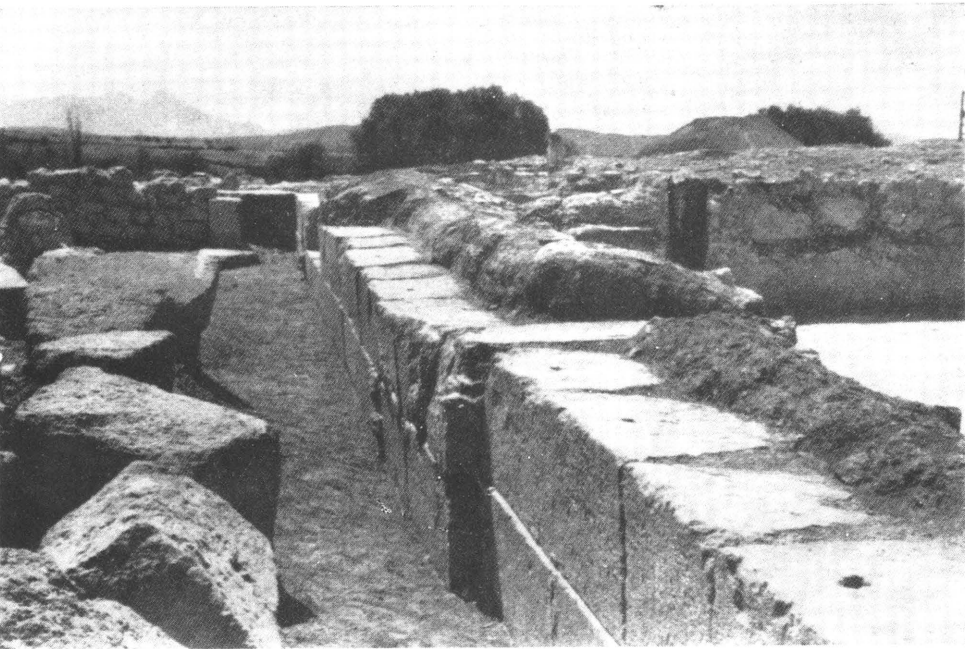
¹⁴ *Troy* III, 221.

¹⁵ *P. of M. e. g.* II, 391, 514 and Fig. 316; III, 160, 324, Fig. 216 and Plan G; 333 ff. and Figs. 221, 222, 225.

¹⁶ *BSA* XXV, 189 ff., Fig. 37 and Plate XXXIV c.

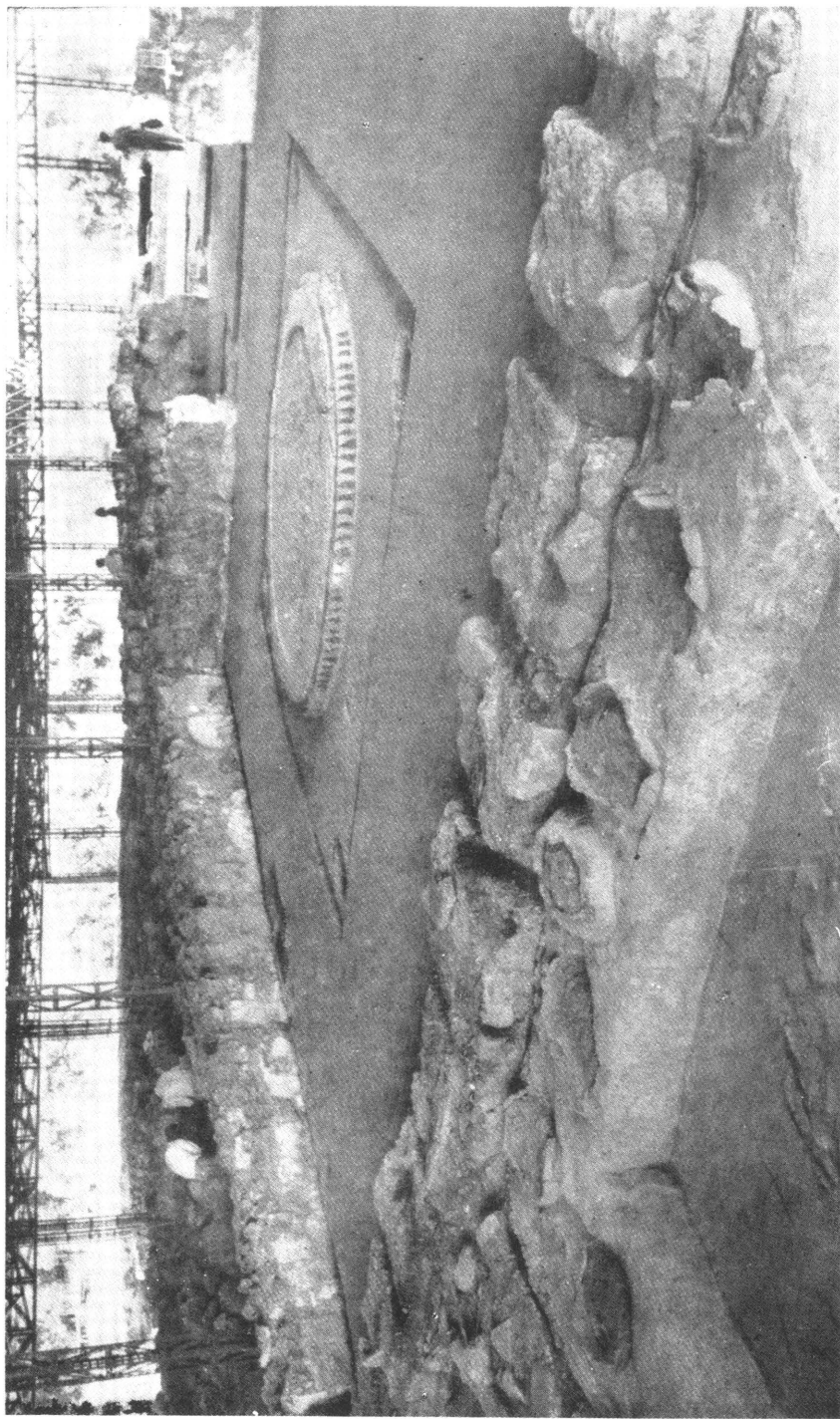

a. Plan of the Palace of Nestor

b. Northeast exterior wall of Main Building with outer face of squared blocks of poros, and inner part of rubble

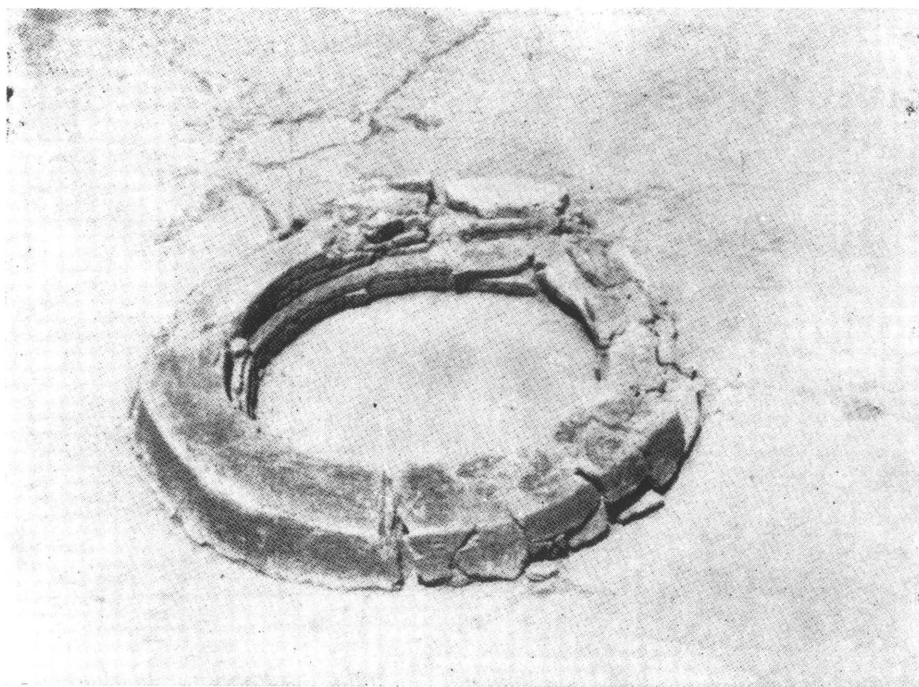
(Photograph by Alison Frantz)

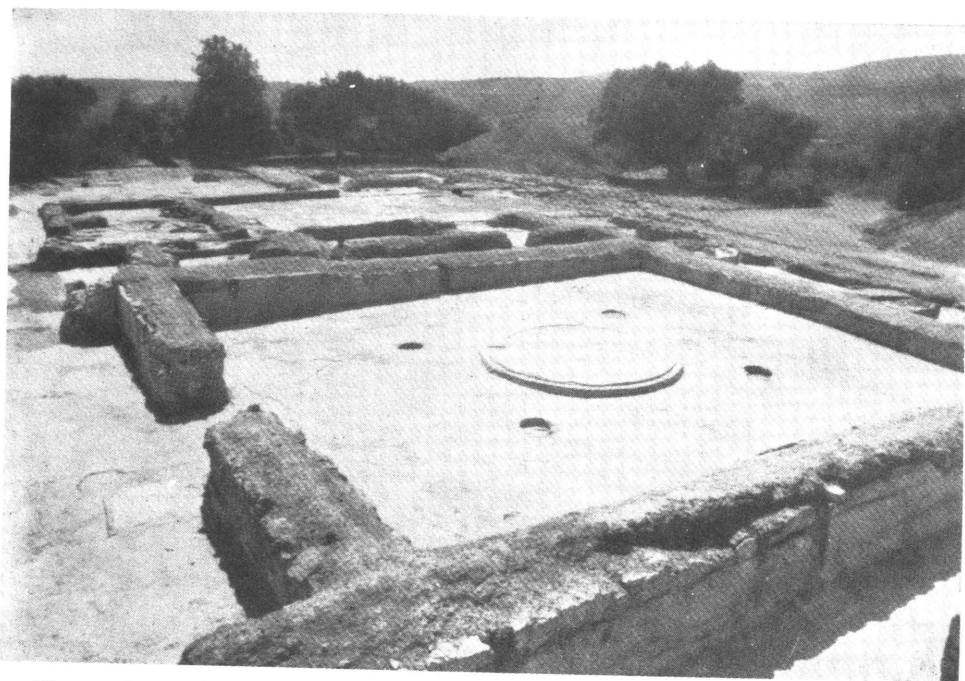
Throne Room from west, showing slots for wooden framework in the stone walls
(Photograph by Manuel Litran)

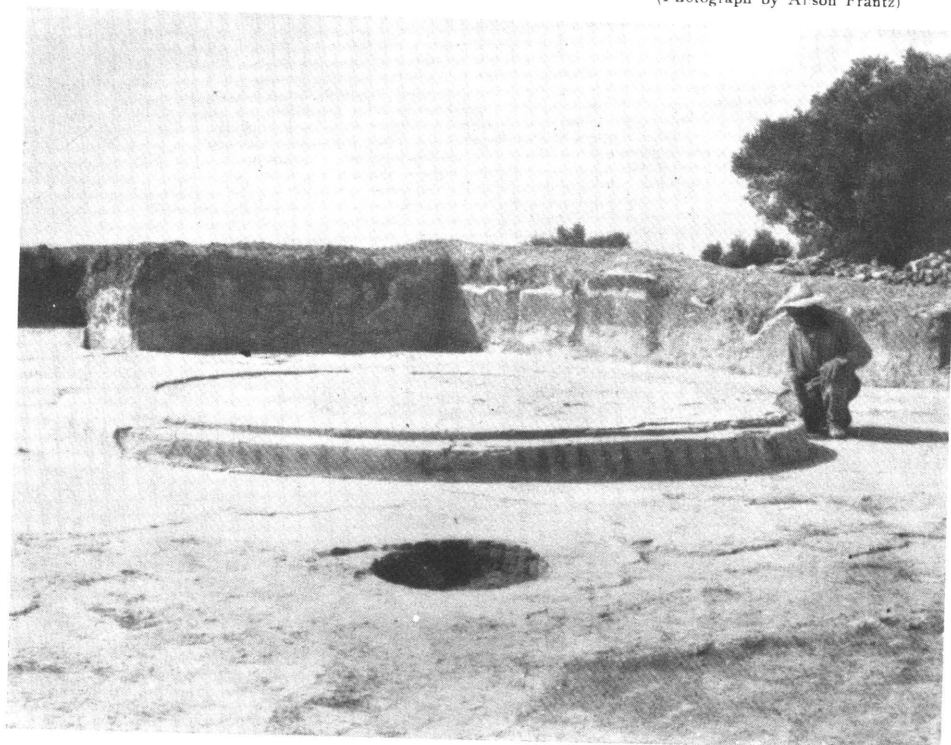
a. Propylon of Main Building with column bases. From southeast
(Photograph by Alison Frantz)

b. Column base in outer stoa of Propylon, showing imprint of flutings
in stucco ring and floor

a. Throne Room from east, showing positions of four column bases deep below floor
(Photograph by Alison Frantz)

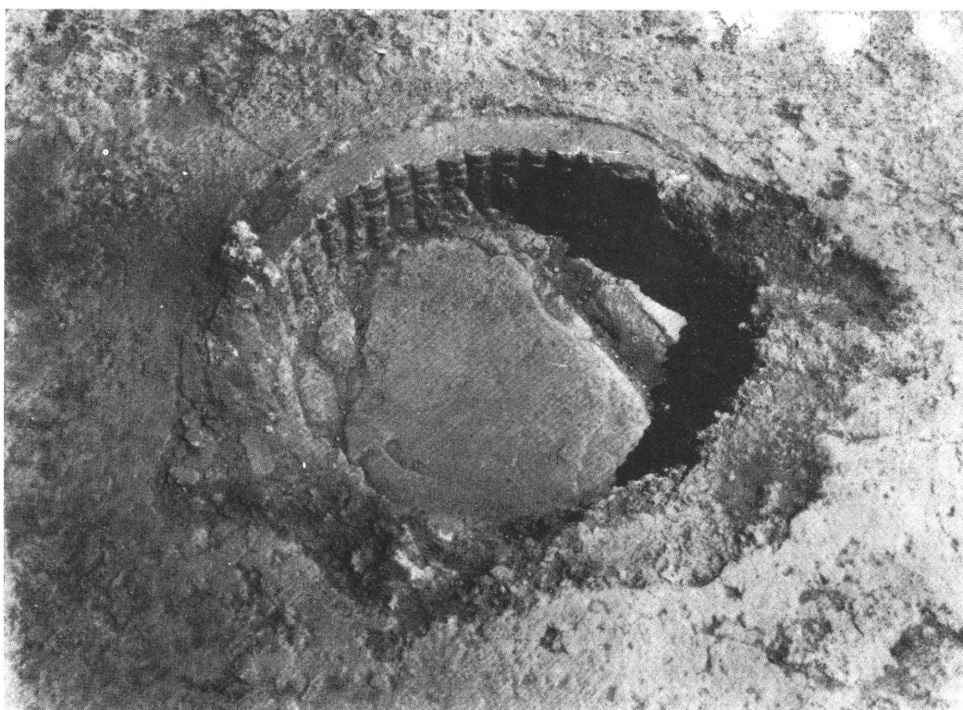

b. North column base in Throne Room; impressions of flutings of wooden columns in the successive coats of lime flooring; in background southwest wall with slots in which wooden beams once stood

a. Two column bases of Northeast Stoa with decorative rings of stucco.
From northwest

(Photograph by Alison Frantz)

b. Base of interior column in Entrance Hall of Southwestern Building ; traces
of decorative ring on floor and impressions of flutings in successive coats of flooring
(Photograph by Alison Frantz)

would serve admirably for sills and lintels of window openings in the wall. In the Palace of Nestor an additional explanation may also be suggested. The exterior walls of the two residential buildings were everywhere erected with an outer facing or revetment of neatly dressed blocks of poros, while the core and the inner part were made of rough unworked quarry stone (Pl. Ib). This inner portion was invariably fitted into the normal timber framework of the «xylodesiá» system, as shown by the horizontal grooves and the vertical slots, abundant traces of which have survived; transverse struts were undoubtedly used to tie the beams in the outer face to the wooden frame on the inner side, thus holding the two parts together.

The ashlar blocks, which form the facing of the northeastern exterior wall of the Main Building at Englianos, are preserved in two courses to a length of some 16 m. The top of the upper course had been worked smooth along its outer edge to a width ranging from 0.25 m. to 0.36 m.: this was the bedding for a great wooden beam which was held in place by dowels. They were fixed in small rectangular cuttings (13 in the length of the wall as preserved) at irregular intervals varying from 0.76 m. to 1.78 m. No trace of metal was found in the dowel holes, though one or two were observed to contain a considerable amount of lime, apparently the fused remains of stone. Pieces of stone of suitable shape could possibly have served as dowels, but the lime in the cavities might well have come from the calcination of parts of the poros blocks. Although no sign of carbon or charred matter was noted in the dowel holes, pins or pegs of wood might have been used to keep the beams from shifting their position.

In addition to the extensive employment of timber framing in their stone walls the builders of the Palace of Nestor made abundant use of wood for doors and door jambs, wainscoting, columns, balconies, the supporting girders of the roof, fixed furniture and other details. Though little that was not already known has come to light at Englianos concerning most of these purposes, some new factual information regarding columns is worthy of attention. The columns themselves were altogether consumed in the great fire, leaving only more or less black carbonized matter where they had stood or fallen. But the stone bases on which they had been set and the lime plaster which was laid up against the lower ends of the shafts have added some further useful details to our knowledge. Eleven columns were erected in the Main Building and there were at least seven in the Southwestern Building.

The principal entrance to the palace was a Propylon having the plan of a capital letter H, with the doorway in the crossbar and a single column

between antae in each façade. The plan itself is not new, having possible analogies at Mycenae¹⁷ and in Crete¹⁸. The circular standing places cut on the stone bases indicate a diameter of ca. 0.47 m. for the shafts. Around the foot of the latter, both in the outer and the inner porch (Pl. IIIa) was laid a decorative ring of stucco, ca. 0.08 m. to 0.10 m. wide, from 0.01 m. to 0.03 m. thick, and flat on top. Five or more successive layers of lime stucco were laid up against the column, each painted red on its upper surface; they ultimately raised the height of the ring to 0.10 m. and more, and the imprints of the flutings of the columns are clearly preserved (Pl. IIIb). Evidence for a similar decorative ring at the bottom of the column was observed in the Portico of the Megaron, in the Northeast Stoa, in the façade and in the interior of the Entrance Hall to the Southwestern Building; it is likely that the four columns in the great Throne Room (Pl. IVa) originally had comparable rings though in the latest phase only an appreciable rise in the floor around the bottom of the shaft is to be seen. The stone bases, which now lie with the surface 0.07 m. to 0.12 m. below the final floor, could not be measured, but the impressions of the flutings of the pillars indicate that the diameter of the latter was ca. 0.51 m. The floor here consists of several coats or layers and the imprint of the flutes is sharp; no entire circle is preserved, but in two instances half of it has survived, and 16 flutes can be counted. The whole number was certainly 32 (Pl. IVb).

The columns in the main Portico were no doubt similarly fluted, but because of the badly damaged state of the remains the number must be left uncertain. The standing places on the stone bases suggest a diameter of ca. 0.48 m. or 0.49 m. for the shafts.

Two columns supported a porch, called the Northeast Stoa, since it flanked the Court of the Megaron on that side (Pl. Va). Each pillar had a diameter of ca. 0.41 m., as indicated by the decorative stucco ring which was found partly preserved where it had been laid around the foot of the shaft. The flutings, small and rather delicate, were calculated to number 60.

In the outer façade of the Northeast Gateway, which opened into a walled court, a single wooden pillar or post stood between antae on a stone base of irregular oblong shape. No evidence has survived to indicate whether the pillar was rectangular or rounded in section and whether it was plain or fluted.

Two columns, standing *in antis* in the façade of the entrance hall to

¹⁷ BSA XXV, 212.

¹⁸ *P. of M.* I, 214, Fig. 108.

the Southwestern Building, rested on large stone blocks, each with its surface some 0.12 m. to 0.13 m. below the level of the latest floor. Neither base can now be measured to its full extent without removing part of the floor which is made of six layers of plaster. Upon the uppermost layer around the northeastern base part of the decorative stucco ring that encircled the lower end of the column has survived. On the inside of the ring as well as on the successive coats of the floor are clearly impressed the flutings of the pillar, numbering 44 as calculated by our architect. The southwestern base lacks its ring, though some traces indicate that it once existed. Here too the imprints of the flutings led to the calculation that there were 44 flutes. The columns seem to have had a diameter of 0.49 m. to 0.50 m. In the middle of the Entrance Hall, almost accurately set in the longitudinal axis, is the stone base of an interior column. It is a large block, the exact size and shape of which are concealed by the stucco floor; the latter, composed of eight successive strata of plaster, rises 0.12 m. above the top of the base. These coats were laid against the column after it had been set in place, and the stucco bears the impressions of the flutings (Pl. Vb). Here too part of the circle has suffered damage, but nearly half of it has retained evidence to show that the number of the flutings was 44. The decorative ring is not preserved, but some fragments of edged stucco found on the floor near the base presumably came from the ring.

In the great hall, which we take to be the Throne Room of the Southwestern Building, one column base was discovered in its original position and the circular foundations of three others could be recognized. But this part of the palace has suffered much damage from erosion and the plundering carried out by seekers of building material, and the greater part of the floor and the deposit below it is missing. The single surviving base is a block of limestone 0.65 m. by 0.62 m. and 0.35 m. thick. Its top was smoothed and dressed so that a fairly regular circle, 0.52 m. in diameter, rises slightly above the rest of the surface to form the standing place for the column. Nothing is left to show whether the shaft was fluted and was surrounded by a decorative ring; but it is likely that this much more important room was no less elegantly decorated than the entrance hall leading to it.

In summary, 18 wooden columns once stood in various places on the ground floor in the two residential units of the Palace of Nestor. Three of them are now represented only by the circular foundations which supported the stone bases, now missing. The bases of two others have survived *in situ* but they give little information beyond the maximum possible diameters of the pillars. Eleven of the columns have left evidence of concave fluting, four

in the great Throne Room with 32 flutes, three in the Entrance Hall of the Southwestern Building with 44 flutes, two in the Northeast Stoa with 60 flutes, and two in the Propylon with 64 flutes. Two others, in the Portico, were also surely fluted, though no actual evidence has survived in place.

In nine instances remains have been found of a decorative stucco ring, painted red, laid around the foot of the column: two in the Propylon, two in the Portico, two in the Northeast Stoa, and two in the Entrance Hall of the Southwestern Building, while four in the Throne Room probably at some time had each a similar ring.

The appearance of fluted columns in Crete was noted long ago by Evans. In the area of the Hall of the Colonnades «at the level of the floor of the Middle East West Corridor» a large piece of a carbonized wooden column was found: it had a diameter of 0.35 m. and bore flutes which were calculated to number 24¹⁹. The impressions of parts of two columns decorated with convex fluting were discovered in the Lustral Area of the Little Palace: 15 flutes could be counted and the total number around the whole shaft was computed to be 28²⁰. Fluted columns are also said to have stood in the north entrance to the domestic quarters from the Great Court in the palace at Phaistos²¹.

At Mycenae fluted columns, though not common, have long been known. The most familiar are the half pillars of gypsum that flanked on each side the doorway of the «Tomb of Clytemnestra»; 13 flutes can be counted²². Miniature fluted columns in ivory have been found, perhaps parts of small boxes or chests or furniture or for use as inlays; their occurrence in this material must reflect the existence of actual fluted columns in buildings²³.

The frequent — not to say regular — use of fluted columns in the Palace of Nestor leads one to wonder if the other contemporary palaces at Tiryns, Mycenae, Thebes and elsewhere were not equally well provided with pillars similarly decorated. The timbers themselves perished at all sites, leaving only ashes and charred matter. The survival of so much accidental evidence at Pylos may well have been owed to special circumstances or conditions that

¹⁹ *P. of M.* I, 344.

²⁰ *P. of M.* II, 520 ff., Fig. 323; EVANS, *Tomb of the Double Axes*, 62 ff., Figs. 76, 77.

²¹ *Mon. Ant.* XII, 56; XIV, 363, Fig. 19.

²² BSA XXV, 359 f.; PERROT & CHIEPIEZ, *Art in Primitive Greece* (London 1894) II 83, Fig. 284.

²³ Found by TSOUNTAS in Chamber Tomb 27: *Eph. Arch.* 1888, cols. 146, 164 f., Pl. 8, No. 8; it has 24 flutings. Others found by WACK in the House of the Shields and the House of the Sphinxes: BSA 49 (1952), 241, Pl. 40 (c); (1933), 187 ff., Pl. 30 (a).

did not prevail at the other capitals mentioned. Perhaps the continuance of some kind of occupation at Tiryns, Mycenae and Thebes after the great destruction led to the disappearance of the rather fugitive evidence that survived at Pylos which was left deserted and never reinhabited following the disaster.

When we turn again to the neatly made ring of stucco that was commonly used as a kind of decorative moulding²⁴ around the foot of each column in the Palace of Nestor we search in vain for analogies at other sites. No comparable ring appears to have been observed and reported from any of the contemporary palaces either on the mainland or in Crete. Were there really no analogous rings at Tiryns and Mycenae, and was this merely a local innovation in Western Messenia? I think it is more likely that similar decorative additions to the columns must have been equally fashionable throughout the whole Mycenaean world. Their failure elsewhere to survive sufficiently well to be recognized must surely be attributed to less favorable circumstances than those that accompanied and followed the great fire at Pylos.

In conclusion it is fair to say that a little fresh light has been reflected on the technique of «xylodesiá» in Mycenaean buildings as well as on the use of fluted columns and of the ornamental stucco rings that were laid around the bottoms of the shafts. The excavations in the Palace of Nestor have also facilitated the collection of a multitude of measurements: dimensions of courts, rooms, walls, doorways, of squared building blocks, of intervals between the upright beams in the wooden framework of walls and in the spacing of dowel holes for the fastening of horizontal timbers, and other details. This material will not be presented here: it requires much further study before it can be fully evaluated; and there is no certainty that it might, as we hope, ultimately permit some approximate determination of Mycenaean units of measurement.

Yet other palaces will no doubt be discovered and excavated in the future in this land of inexhaustible antiquities; and one may feel confident that each will contribute something not yet known to increase and enrich our knowledge of Mycenaean architecture.

Athens

CARL W. BLEGEN

²⁴ We have called these mouldings «decorative rings» and the application of red paint on each successive coat of lime stucco justifies the use of that term. It is not impossible, however, that the rings were also designed to serve some practical purpose. As the floors gradually rose higher and higher with each new added layer of stucco, the stone column bases were left deeper and deeper below the level of the pavement. A moulded ring of plaster around the foot of the column might have been laid to prevent moisture from seeping down and thus causing the lower ends of the pillars to decay.

Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ὁρθώσατε στὸ χῶρο μιὰ στήλη· ἔχετε ἤδη ἓνα ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο, γιὰ νὰ μὴν πῶ ἓνα μνημεῖο, ὅπως τὰ Μενχίρ τῶν προϊστορικῶν χρόνων. Διότι ἀποτελεῖ κατάκτηση τοῦ ἀνθρώπου νὰ στήσῃ ὄρθιο ἐκεῖνο ποὺ ἀπὸ φυσικοῦ του θά ἔμενε πλαγιασμένο στὸ χῶμα, κατάκτηση τεχνικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ. Ἡ στήλη τώρα ἀποτελεῖ ἔκφραση μιᾶς νίκης ἀπάνω στὴ δύναμη τῆς βαρύτητας, ἀφοῦ ἰσορροπεῖ ὄρθια, σφηνωμένη στὴ γῆ ἢ ἐδραζόμενη πάνω στὴ μικρὴ ἐπιφάνεια τῆς διατομῆς της, καὶ ὑψώνεται μέσα στὸ τοπεῖο κατακόρυφη, ἀντιτιθέμενη στὸ ὀριζόντιο ἐπίπεδο τῆς γήινης ἐπιφάνειας. Τὸ μνημεῖο αὐτὸ εἶναι καὶ μιὰ εἰκόνα τεχνητῆ, ποὺ τὴ δημιουργήσῃ ὁ ἄνθρωπος καὶ θυμίζει παρόμοιες εἰκόνες φυσικῆς, ὅπως τὸ κυπαρίσι ποὺ στέκει καὶ αὐτὸ ὄρθιο μέσ' στὸ τοπεῖο καὶ ἰσορροπεῖ κατακόρυφο, παρ' ὅλο τὸ φόρτο τοῦ φυλλώματος, ἢ ὅπως τὸ ἄλογο ποὺ τρομαγμένο ἀνασηκώνεται στὰ δύο του πόδια καὶ κατορθώνει νὰ σταθῇ ὄρθιο ἔστω καὶ γιὰ μιὰ στιγμὴ σὰν νὰ ἦταν ἑτοιμο νὰ πετάξῃ ἴδια ὁ Πήγασος, τέλος τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο ποὺ ὀρθοποδεῖ.

Παρατάξατε τώρα δύο στήλες, τρεῖς, τέσσερες, ἕξι καὶ ἔχετε ἓνα αἶσθημα καινούργιο ἅμα τὶς ἀντικρύνετε, τὸ αἶσθημα τοῦ ρυθμοῦ. Τὸ ἐπαναλαμβανόμενο αὐτὸ στοιχεῖο δημιουργεῖ μιὰ ρυθμικὴ σειρὰ, μιὰν ἐναλλαγὴ ἀπὸ πλήρη καὶ διάκενα. Βέβαια, μέσα κεῖ τὸ στοιχεῖο τῆς στήλης ἀτονεῖ, δὲν εἶναι πιὰ ἀπὸ μόνη της ἓνα μνημεῖο, γιατί ὑποτάσσεται στὸ σύνολο, ἀλλὰ ὅλες μαζὶ οἱ στήλες ἀποτελοῦν ἓνα ἔργο, μιὰ νέα ἀρχιτεκτονικὴ κατάκτηση ὅπως στὶς μακρὲς σειρὲς τῶν Μενχίρ ἢ τῶν Σφιγγῶν ποὺ πλαισιώνουν σὲ δύο στίχους παράλληλους τὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ στοὺς Αἰγυπτιακοὺς ναοὺς.

Ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ πλήρη καὶ τὰ διάκενα πάλ्लεται τώρα ὁ χῶρος, φανερόνεται δηλαδὴ τὸ δοχεῖο ὑποδοχῆς, ἡ ἀγκαλιά, ἡ μήτρα, ποὺ μπορεῖ νὰ περιλάβῃ καὶ τοῦτο καὶ κεῖνο καὶ τὸ ἄλλο καὶ ὅ,τι ἄλλο, τόσο μεγάλῃ καὶ ἀπέραντῃ εἶναι. Στὸ χῶρο μέσα χωράει ὁ κόσμος ὅλος.

Τὸ βλέμμα μας πηδώντας ἀπὸ τὴ μιὰ στήλῃ στὴν ἄλλῃ ἀφήνει τὸ πνεῦμα μας νὰ νοιώσῃ ὅτι ὁ ρυθμὸς αὐτὸς μπορεῖ νὰ συνεχισθῇ ἐπ' ἄπειρο. Καὶ τότε χαίρουμε ὅπως ὅταν ἀντικρύνουμε μιὰ σειρὰ ἀπὸ δέντρα, ἢ ἀπὸ ζῶα ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ ἓνα τὸ ἄλλο στὸν ἀγρό. Ἐδῶ πιὰ δὲν εἶναι μόνον ἡ νίκη τῆς ἀνορθώσεως τῆς στήλης ποὺ ἱκανοποιεῖ ἀλλὰ καὶ ἡ τάξη ποὺ διαβλέπουμε, καὶ τὴν τάξῃ ἀναζητοῦμε παντοῦ, στὸ σμάρι τὰ πουλιὰ ποὺ σὲ σχῆμα V ταξιθεύουν στὸν οὐρανό, ἀκόμη καὶ στὸ πυκνόφυτο δάσος ὅπου τάξῃ δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ. Ἡ τάξῃ ἀποτελεῖ μιὰ νίκη πάνω στὸ χάος. Μ' αὐτὴν ἀρχίζει νὰ ξε-

χωρίζη τὸ ἓνα μέσα ἀπὸ τὰ πολλὰ καὶ τὰ πολλὰ νὰ γίνωνται ἓνα εὐχάριστο σύνολο, μιὰ ρυθμικὴ παράταξη, κατάταξη καὶ σύνταξη.

Τὰ πτερὰ τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ναῶν ἀποτελοῦνται ἀπὸ στοῦς ποὺ δὲν εἶναι κατὰ βάση παρὰ μιὰ ρυθμικὴ παράταξη στύλων, ὅπου τὰ κενὰ ἐναλλάσσονται μὲ τὰ πλήρη, κι' ἔχει κανεὶς γι' αὐτὸ τὴν ἐντύπωσι ὅτι ὅλος ὁ ναὸς ἀλάφρυνε, ἀναπτερώθηκε. Εἶναι ὡσὰν ἡ στοὰ νὰ προέκυπτε ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν προσθετικὴν παράταξη τῶν στύλων ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν διακένων ἀπὸ ἓνα συμπαγῆ τοῖχο. Ἐνα διάτρητο σῶμα δημιουργεῖται ἔτσι κατὰ πολὺ ἐλαφρύτερο ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Τὸ πτερό τοῦ δωρικοῦ κυρίως ναοῦ δύναται κανεὶς νὰ τὸ ἐκλάβῃ ἔτσι ἐπειδὴ ἔχει ὑψηλὸ θριγκὸ καὶ στυλοβάτη, ποὺ συνδέουν τοὺς στύλους μεταξύ των καὶ δὲν τοὺς ἀφήνουν νὰ ἔχουν ἐλεύθερη ἀπόληξιν καὶ ἰδιαίτερη βάση ὁ καθένας. Τεχνικῶς βέβαια, τὸ *τριλιθ* τῶν προϊστορικῶν χρόνων βρίσκεται ἐδῶ ὡς θεμελιώδης ἰδέα τοῦ συστήματος τοῦ δοκοῦ ἐπὶ στύλων, ἰδέα, ποὺ ἡ φαντασία μπορεῖ νὰ τὴν δεχθῇ ὡς προκύψασα καὶ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση κενοῦ μέσα ἀπὸ ἓνα συμπαγὲς τοίχωμα. Ἡ εἰκόνα αὕτη βρίσκεται στὴ φύσιν εἴτε στὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου μιᾶς σπηλιᾶς, εἴτε στὸ σῶμα ἀπὸ τὰ τετράποδα ποὺ ἰσορροπεῖ ὀριζόντιο πάνω στὰ κατακόρυφα ποδάρια.

Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ τῆς δοκοῦ ἐπὶ στύλων δίνει τὴν ἐντύπωσιν τῆς *πύλης*. Ἀποχωρίζει ἓνα κόσμον πίσω της κι' ἓνα κόσμον μπροστά της καὶ αὕτη στέκει ἀνάμεσα ὄχι μόνον ὡς ἓνα διαχώρισμα — ὅπως ἓνας τοίχος — ἀλλὰ καὶ ὡς ἓνας σύνδεσμος τῶν δύο αὐτῶν κόσμων. Μᾶς προσκαλεῖ νὰ περάσουμε ἀπὸ μέσα της περισσότερον ἔντονα ἀπὸ ὅτι τὸ κατορθώνουν δυὸ μεμονωμένες στήλεις, γιατί περνώντας θὰ χαροῦμε καὶ μιὰν ἄλλην τῆς κατάκτησιν ὅτι κατόρθωσε νὰ σηκώσῃ ἓνα δοκάρει καὶ νὰ τὸ ξαπλώσῃ ὀριζόντιο πάνω ἀπὸ τὸ κενό, νὰ καταστήσῃ δηλαδὴ τὴ βαρεῖα τὴν ὕλη *αἰωρούμενη*. Ἐκεῖθε ἡ χαρὰ ποὺ νοιώθουμε ὅταν περνᾶμε μέσα ἀπὸ ἓνα φυσικὸ ἄνοιγμα στὸ βράχο, ἢ ἀπὸ δύο δέντρα ποὺ συμπλέκουν ἀπὸ πάνω τὰ κλαδιὰ τους, ἢ κάτω ἀπὸ ἓνα γιοφύρι.

Διαγράψατε, τέλος, μὲ τὴν παράταξιν τῶν στύλων ἓνα *κύκλο* γύρω σας, κι' ἔχετε μιὰ ρυθμικὴ τάξιν ἀναρχὴ καὶ ἀτέρμονη ἀλλὰ ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα κλειστὸ σχῆμα ἐνιαῖο. Κλείνει μέσα της κι' ἓνα χώρον ποὺ τὸν στεγάζει ὁ οὐράνιος θόλος, καὶ αὕτη σὰν τὴ γραμμὴ τοῦ ὀρίζοντα τὸν περισφίγγει καὶ τὸν ἐνοποιεῖ. Τὰ προϊστορικὰ Κρομλὲξ εἶναι καὶ δῶ τὰ πρωτεῖκά δείγματα γιὰ τὴ στοιχειώδη καὶ μεγαλειώδη αὕτη ἀρχιτεκτονικὴ μορφή, ποὺ μιμεῖται τὸν κύκλο τοῦ ὀρίζοντα ποὺ περιζώνει τὸ σύμπαν. Γιὰ τοῦτο ὁ χώρος μέσα στὸ κυκλικὸ αὐτὸ διάτρητο τοίχωμα, μᾶς δίνει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι χωράει τὸν κόσμον ὅλον.

Δοκιμάσατε τώρα νὰ στεγάσετε τὸ κυκλωτερές αὐτὸ σχῆμα μὲ μιὰν ὀροφὴ κωνικὴ ὅπως στίς πρωτόγονες καλύβες ἀπὸ φύλλα καὶ κλαδιὰ, ἢ μὲ θόλο τεχνικὸν ἐκφορικὸν ὅπως στὸ Θησαυρὸ τοῦ Ἀτρέως, ἢ κανονικὸν ὅπως στὸ Πάνθεον, ἀντικαθιστώντας ἔτσι τὸν οὐρανὸ μ' ἓνα χειροποίητον οὐρανόν, κι' ἔχετε

τὴν εἰκόνα τοῦ σύμπαντος σὲ μικρογραφία, ἔχετε ἓνα «κόσμον ἐν κόσμῳ». Στὶς σπηλιὰς οἱ πρωτόγονοι ἐστόλιζαν τοὺς τοίχους μὲ ζωγραφικὰς ζώων καὶ ἀνθρώπων ὥστε νὰ ξαναφέρουν τὸ ὑπαιθρο γύρω τους, καὶ ἀργότερα οἱ Αἰγύπτιοι ἐστόλισαν τὶς ὀροφὰς μὲ ἄστρα καὶ γύπες ἱπτάμενους βάφοντας μὲ τὰ φόντα τῶν φατνωμάτων γιὰ νὰ θυμίσουν τὸ στερέωμα. Ἡ ἐπίπεδη ὀροφή καὶ οἱ ὀρθογώνιοι χώροι δὲν ἀλλάζουν κατὰ βάσιν τὴν ἐντύπωση τοῦ χώρου καὶ τοῦ κόσμου γύρω μας ὅχι μόνον γιὰτὶ παρόμοιες μορφὲς βρίσκονται στὴ φύσιν σὲ σπηλιὰς καὶ χαράδρες, ἀλλὰ κυρίως διότι κλειστὲς καθὼς εἶναι δὲν δίνουν οὔτε τὴν ἐντύπωση τοῦ ἀχανοῦς οὔτε τῆς φυλακῆς, ἐπιτρέπουν τὴν κίνηση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ σῶμα καὶ μὲ τὸ πνεῦμα, ἐφ' ὅσον βασιλεύουν τάξιν καὶ καλὰς ἀναλογίας στὴ σύνθεσιν.

Πραγματικά, ἂν πάρετε τὰ στοιχεῖα ἑξῶρα θὰ δῆτε ὅτι δὲν μᾶς ἱκανοποιοῦν μόνον μὲ τὴν στάσιν τους ἀλλὰ ζητοῦμε νὰ μᾶς ἱκανοποιοῦν καὶ μὲ τὴν μορφὴν τους καθ' ἑαυτήν· δηλαδὴ, τὸ σχῆμά τους, τὶς ἀναλογίες, καὶ τὴν διάπλασίν τους. Μιὰ στήλη δὲν ἀρκεῖ νὰ στέκη ὀρθία, διότι μπορεῖ νὰ εἶναι κοντὴ, χοντρή, λεπτὴ, ραδινή, νὰ εἶναι ὀβελίσκος μὲ συμβολικὴ γραφὴ ἢ ρωμαϊκὴ στήλη μὲ παραστάσεις ἐλίσσόμενες στὸν κορμό της, ἢ ἑγχρωμὴ τοτεμικὴ στήλη τῶν Ἰνδιάνων. Εἶναι πάντα σχεδὸν μιὰ εἰκόνα συμβολικὴ ποὺ δηλώνει τὸ σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖον στήθηκε καὶ ἀνακινεῖ στὴ φαντασίαν μας κάτι πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ στήλη καὶ ὅταν ἀκόμη δὲν μποροῦμε νὰ διαβάσουμε τὰ γραπτὰ σημεία της. Ἀλλὰ καὶ ἄγραφη ἂν εἶναι ἡ στήλη θὰ εἶχε κάποια ἑλαφρὰ «μείωση» πρὸς τὰ κάτω ὅπως οἱ στήλεις τοῦ Κεραμεικοῦ, ἢ πρὸς τὰ ἄνω ὅπως οἱ κλασσικοὶ κίονες, ἢ ἔντονη μείωση ὅπως ὁ ὀβελίσκος. Θὰ θυμίζῃ λοιπὸν τὴν εἰκόνα τοῦ κορμοῦ δέντρου, ἢ τῆς κνήμης ποὺ στυλώνει τὸ σῶμα.

Ὁ στῦλος δὲν μειώνεται ἀπλῶς, ἔχει καὶ «ἔνταση» καὶ στέφεται μὲ τὸν ἐχῖνο ἂν εἶναι δωρικός, τοὺς ἑλικες ἂν εἶναι ἰωνικός, τὴν κάλαθο τῆς ἀκάνθου ἂν εἶναι κορινθιακός, δηλαδὴ μ' ἓνα κιονόκρανο ποὺ μέσω τοῦ ἄβακος παραλαμβάνει τὸ ἐπιστύλιο. Ὁ κορμὸς ἔχει συνήθως ραβδώσεις σὰν νὰ εἶναι πολυστέλεχος, καὶ βάσιν ὅπως ἡ κνήμη ἔχει τὸ πέλμα τοῦ ποδιοῦ, ἢ ὁ κορμὸς τοῦ δέντρου τὸν κόμβο τῆς ρίζας του. Ἡ βάσιν, ὁ κορμὸς, τὸ κιονόκρανο, τὸ ὑποτραχήλιο, οἱ ἱμάντες εἶναι ὅροι συμβολικοὶ ποὺ θυμίζουν καὶ ὑποβάλλουν τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ κίονες εἶναι σώματα ποὺ ὀρθιώνονται καὶ στέκουν σὰν σώματα ἀνθρώπινα. Καὶ ἡ ἀντιστοιχία αὕτη δὲν εἶναι σχῆμα λόγου, πραγματοποιεῖται σὲ εἰκόνα ὀλοζώντανη ὅταν ὁ στῦλος γίνεται ἀνθρωπόμορφο στήριγμα, ὅπως συμβαίνει μὲ τὶς Καρυάτιδες, τοὺς Τελαμώνες, τοὺς Τιτάνες, προϋόντα μιᾶς ἀνθρωπομορφικῆς θεώρησης.

Στὴν Αἰγυπτιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ πρυτανεύει ἡ *φυτομορφικὴ* διάπλασις καὶ φθάνει στὴν πλέρια ἀπομίμηση τοῦ λωτοῦ καὶ τοῦ παπύρου, κλειστοῦ καὶ ἀνοικτοῦ, σύνθετου ἢ πολυστέλεχου καὶ μή, μὲ κωδωνοειδῆ ἐνίοτε κιονόκρανα ποὺ

μοιάζουν να έχουν ελεύθερη απόληξη. Στην 'Ελληνική αρχιτεκτονική ή φυτομορφική διάπλαση χωρίς να εξαφανίζεται σμίγει σ' ένα αμάλγαμα εξαίσιο με την ανθρωπομορφική κάτω από μιάν επιταγή *τεκτονική*. Τα μέλη δηλαδή της αρχιτεκτονικής αυτής παρὰ τὸ συμβολικό τους διάκοσμο, παρὰ τὴ γλῶσσα τῶν εἰκόνων πού μιλοῦν, γίνονται κυρίως στοιχεῖα τεκτονικά.

Ἡ *εἰκονοπλαστική* διάθεση ὅμως δὲν σβύνει ποτέ, οὔτε στὸ Βυζάντιο, οὔτε στὴ Γοτθικὴ τέχνη, οὔτε στὴν Ἀναγέννηση. Ἀποτελεῖ τὴ βάση κάθε ἀρχιτεκτονικῆς διαμορφώσεως τῶν στοιχείων ἑνὸς μεγάλου ρυθμοῦ ὃχι μόνον στοὺς κίονες, τὶς δοκοὺς καὶ τὰ τόξα, ἀλλὰ καὶ στὰ κυμάτια, πού σὰν φύλλα πλοχμοί, σπείρες, προεξοχές ἢ βαθύνσεις κοσμοῦν τὰ μεσάζοντα στοιχεῖα πού ἀρθρώνουν τὴν κατασκευὴ καὶ τὴ μορφή. Ἀκόμη καὶ οἱ τοῖχοι πότε διακοσμοῦνται σὰν χαλιά, πότε σὰν τοπεῖα μὲ παραστάσεις τοῦ ὑπαίθρου. πότε σὰν βραχῶδεις ἐπιφάνειες ὅπως στὸ Μπαρόκο ἢ τὸ Ροκοκό. Οἱ ὀροφές μὲ τὰ φαινώματα μοιάζουν πλέγματα ἀράχνης αἰωρούμενα, οἱ Βυζαντινοὶ θόλοι μὲ τὰ ἄστρα σὰν οὐρανοί, τὰ γοτθικὰ σταυροθόλια μὲ τὶς νευρώσεις σὰν συμπλεκόμενα κλαδιὰ ἀπὸ δέντρα, καὶ οἱ ἀπλωμένες ἔγχρωμες ὀροφές στὰ νεοκλασσικά σὰν τέντες. Οἱ γωνίες τῶν Αἰγυπτιακῶν πυλώνων μιμοῦνται μ' ἓνα βεργίο τὸν κορμὸ τοῦ φοίνικα πού πιθανώτατα προστάτεψε ἀρχικῶς τὶς πλίθινες κατασκευές. Τὰ δάπεδα διακοσμοῦνται μὲ μοτίβα ἀβακωτὰ ἢ παραστάσεις κήπων, ζώων τῆς στερεῆς ἢ τῆς θάλασσας καὶ κάποτε φθάνουν νὰ μιμηθοῦν καὶ τὸν ἀσάφωτον οἶκο, ὅπως στῆς Πομπηίας τὸ γνωστὸ δάπεδο.

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἑξωτερικὲς μορφές τῶν κτισμάτων ὑποβάλλουν εἰκόνες γνωστὲς ἀπὸ τὴ φύση. Τὰ κυκλικά, ὅπως ὁ Ἅγ. Γεώργιος τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ δαχτυλίδι τοῦ ὀρίζοντος, τὰ θολοσκεπῇ, τὴν εἰκόνα τοῦ οὐράνιου θόλου. Οἱ τύμβοι καὶ οἱ πυραμίδες, τὰ πυργούμενα βουνά. Τῶν τοίχων τὰ κατακόρυφα ἐπίπεδα, τὰ ἀπόκρημνα βράχια. Στους βράχους καὶ τὰ βουνὰ θὰ ἀνεύρισκε κανεὶς ὑποτυπωδῶς πολλὰ στερεομετρικὰ σχήματα, τὸ πρῖσμα, τὸν κύβο, τὸν κῶνο, ὅπως στὰ Μετέωρα τῆς Θεσσαλίας ξαναβρίσκει κανεὶς τοὺς πύργους ἢ τοὺς οὐρανοξύστες.

Τέλος, καὶ τῆς κατασκευῆς οἱ κυρίαρχοι συνδυασμοὶ ξαναβρίσκονται στὶς εἰκόνες τῆς φύσεως, ὅπως στὸ πλέγμα τῆς ἀράχνης τὰ σιδηρᾶ δικτυώματα, στὶς κλειδώσεις τοῦ σώματος οἱ ἀρθρώσεις, στὸ σκελετὸ τοῦ θώρακος οἱ λίθινες νευρώσεις, στὸ κέλυφος τοῦ αὐγοῦ ἢ τῶν ὀστράκων τὰ κελύφη μετεὶν-ἀρμέ, στὰ κλαδιὰ τῶν δέντρων οἱ πρόβολοι, στὰ σαλιγκάρια οἱ ἔλικες, στὰ κέρατα τῶν ζώων, στὶς νευρώσεις τῶν φύλλων, καὶ στὰ τόσα ἄλλα, πολλὰ ἀνεύρετα ἀκόμη γιὰ τὴν τεχνική. Γι' αὐτὸ τίποτε δὲν θὰ φανῇ νέο σ' ὅποιον σπουδάζει τὴ φύση.

Ἡ γλῶσσα τῶν εἰκόνων ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα τὴν πρωτεῖκὴ πηγὴ

κάθε καλλιτεχνικῆς διαμορφώσεως, γιατί εἶναι αὐτὴ πού κατορθώνει νὰ συμβολίσῃ ἅμεσα ἂν ὄχι τὶς προθέσεις, πάντως τὶς διαθέσεις πού κατέχουν τὸν δημιουργὸ τεχνίτη ὅταν πλάθῃ τὸ ἔργο του.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ κατατάσσεται συνήθως, μὲ τὴ μουσικὴ μαζί, στὶς τέχνες πού κάνουν μεγαλύτερη ἀφαίρεση καὶ χρησιμοποιοῦν σχήματα ἀφηρημένα γιὰ νὰ ἐκφραστοῦν διότι δὲν μιμοῦνται τὴ φύση ἅμεσα. Εἰδικώτερα θεωρεῖται ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀρκεῖται στὴ χρῆση γεωμετρικῶν σχημάτων γιὰ νὰ ἐπιτέλῃ τὸν προορισμό της, σχημάτων πού εἶναι ξένα πρὸς τὴ φύση, ἀλλ' εἶναι ἰδεατά. Ἐπὶ πλέον ὅτι τὰ δομικά της συστήματα προκύπτουν ἀπὸ τεκτονικοὺς διαλογισμοὺς πάνω στὴν ἀντοχὴ τῆς ὕλης καὶ τὸ νόμο τῆς βαρύτητας, χωρὶς καμιά συσχέτιση μὲ τὴ δομὴ τῶν φυσικῶν πλασμάτων. Τέλος, ὅτι ἡ ὁμορφιά της μπορεῖ ν' ἀποποιεῖται κάθε εἰκονοπλαστικὴ ἀνάμνηση — σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ ζωγραφικὴ καὶ κυρίως τὴν πλαστικὴ — γιατί ἀρκοῦν οἱ ἐναρμόνιες ἀναλογίαι τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων μεταξύ τους καὶ πρὸς τὸ ὅλο γιὰ νὰ ὑποβάλλουν τὸ αἰσθητικὸ συναῖσθημα. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἄρχισε νὰ ἐπικρατῇ μὲ τοὺς Palladio καὶ Vignola, τοὺς «ἀκαδημαῖκους» τῆς Ἱταλικῆς Ἀναγεννήσεως, πού καλλιέργησαν τὴ «λευκὴ» ἀρχιτεκτονικὴ ἀποστερώντας τὴν ἀπὸ τὸ χρῶμα γιὰ νὰ περιορισθοῦν στὶς αὐστηρὲς ἀναλογίαι τῶν πέντε ρυθμῶν πού τυποποιήθηκαν ἔκτοτε. Ἀλλὰ ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἔφθασε στὸ ἄκρον ἄωτο εἶναι στὴ σύγχρονη ἀρχιτεκτονικὴ, ἡ ὁποία προτάσσοντας τὴν *σκοπιμότητα* στὴ διάταξη τῶν μορφῶν καὶ τὴν *τεχνικὴ ἀλήθεια* στὴν κατασκευή, ἀρνήθηκε κάθε διακοσμητικὸ στοιχεῖο καὶ κατήργησε κάθε εἰκονοπλαστικὴ διάθεση. Ἔτσι, ἀντὶ νὰ ἀπαλλάξῃ τὰ ἔργα της ἀπὸ τὰ νεκρά διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ἐνέκρωσε τὰ ἴδια της τὰ ἔργα κάτω ἀπὸ ἐπιφάνειες μονότονες, χωρὶς πλαστικὰ μέλη, γλυπτικὸ διάκοσμο, κυμάτια, παραστάσεις φυτῶν, ζώων καὶ γενικὰ χωρὶς εἰκονοπλαστικὰ στοιχεῖα. Οἱ ψυχρὲς ἀναλογικὲς σχέσεις καὶ ὅπου εἶναι ἄρτιες δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ συγκινήσουν τὸν ψυχικὸ μας κόσμο πού δὲν παύει νὰ εἶναι ἓνας κόσμος πλούσιος ἀπὸ μνῆμες, συνειρμούς, ἐντυπώσεις καὶ συναισθήματα, πού μόνον μὲ τὶς γνωστὲς του φυσικὲς εἰκόνες μπορεῖ νὰ τὰ συνδέσῃ, γιατί μόνες αὐτὲς μποροῦν ν' ἀποτελέσουν γι' αὐτὸν *σύμβολα* τῶν πολυποίκιλων ψυχικῶν του παρορμήσεων, τῶν διανοημάτων του καὶ τῶν ὑπερβατικῶν του ἀκόμῃ ὀπτασιῶν.

Ἐγκαταλείποντας ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τὴν φυτομορφικὴ καὶ τὴν ἀνθρωπομορφικὴ διάπλαση μετεπῆδησε σὲ μιὰν *εἰκονοκλαστικὴν* περίοδο, ὅπως νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ὀνομασθῇ. Ἴσως ἄλλοι νὰ τὴν ὀνόμαζαν *γεωμετρικὴ* ἐνθυμούμενοι τὴν ἀνάλογον περίοδο τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης, ἀλλὰ σ' αὐτὴ παρὰ τὴ σχηματικὴ αὐστηρότητα τῶν μορφῶν της, τὰ γωνιώδη περιγράμματα, καὶ τὴ γεωμετρικὴ κατὰ βάση τεχνοτροπία τῶν τεχνιτῶν, ἡ νοοτροπία παρέμεινε *εἰκονοπλαστικὴ*. Παρεμόρφωσαν καὶ σχηματοποιοῦσαν τὰ σώματα καὶ τὰ κοσμητικὰ μοτίβα, ἀλλὰ δὲν ἀρνοῦντο τὴ γλῶσσα τῶν εἰκόνων. Σήμερα τὴν ἀρνοῦνται,

έγιναμε εικονοκλάστες όχι μόνον στην αρχιτεκτονική αλλά και στη ζωγραφική και τη γλυπτική, όπως μαρτυρούν τα έργα της λεγομένης «άφηρημένης» τέχνης. Καί πολλοί νομίζουν ότι ή ζωγραφική και ή γλυπτική φιλοδοξούν να μιμηθούν την αρχιτεκτονική που υπήρξε ανέκαθεν «άφηρημένη» και γεωμετρική, χωρίς να σκέπτονται ότι και ή μουσουλμανική άκόμη τέχνη που υπήρξε εικονοκλαστική δέν έπαψε με τα άραβουργήματά της, τους σταλακτίτες και τη διακόσμησή της να όμιλη τη γλώσσα των εικώνων. Φαίνεται λοιπόν ότι ό βαθύτερος λόγος είναι κάποιος άλλος : δέν θέλησαν άπλώς να μιμηθούν την αρχιτεκτονική — που κατá τόν Πλάτωνα δέν μιμείται είδωλα άπατηλά όπως ή ζωγραφική αλλά είναι έπιστήμη και κατασκευάζει — αλλά θέλησαν ν' άρνηθούν τα παραστατικά σύμβολα της γλώσσας των εικώνων και να τ' άντικαταστήσουν με σημεία. Δέν μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι ή σύγχρονη τέχνη είναι άσυμβολική, διότι τέχνη χωρίς σύμβολα δέν ύπάρχει, αλλά μπορούμε να πούμε ότι είναι κρυπτοσυμβολική. Έκείθε και τό μεγάλο ένδιαφέρον της νεώτερης αισθητικής για τη συμβολική, και τη σημασιολογία (semantics). Έκείθε και ή επίμονη άρνηση της άφηρημένης τέχνης να έκφράση με τό έργο της ένα συγκεκριμένο θέμα, μολοντί οι καλλιτέχνες συχνά δίνουν έκ των ύστέρων ένα τίτλο στον πίνακα, όπως «μπλε συμφωνία», ή «τελεία και κύκλος». Νομίζουν ίσως ότι τό «τελεία και κύκλος» δέν είναι θέμα ή ότι έπειδή μπήκε έκ των ύστέρων τό έργο έκφράζει περισσότερα άπ' αυτό τό πεζό σύμπλεγμα μιás τελείας κι' ενός κύκλου. Πιθανόν και να νομίζουν ότι θεματογραφικά έργα, όπως μια προσωπογραφία του Rembrand, δέν έκφράζει παρά τό πρόσωπο που παριστάνει και για τοúτο είναι ρηχή ως περιεχόμενο, μονοσήμαντη και όχι πολυσήμαντη. Άλλ' όσοι νομίζουν αυτά πλανώνται.

Δέν θύ έπιμείνω να έξηγήσω τη σύγχρονη τέχνη με τις άρνητικές της θέσεις που άποτελούν αντίδραση προς κάποια παρακμή του άκαδημαϊσμού, ούτε να δείξω πώς με τις αντιφάσεις στις όποιες πέφτει ή ίδια άρνείται την άρνησή της και γίνεται κάποτε περισσότερο θεματογραφική από τις «άκαδημαϊκές» παραστάσεις. Θ' ανατρέξω όμως στην ύπερρεαλιστική της φάση για να παρατηρήσω ότι σ' αυτή, όπου όλος ό αυτόματισμός των όνειρικών παραστάσεων του ύποσυνείδητου ξεχειλίζει, δέν γίνεται κατá βάθος τίποτε άλλο παρά μία πλοκή συμβόλων ύποκειμενικής σημασίας των όποιων ή έξηγηση άποτελεί πρόβλημα άντικειμενικώς άλυτο, έκτός έάν έχουμε όνειροκρίτη. Έτσι δέν άπομένει παρά ή χαρά των χρωματικών συνδυασμών, των άναλογιών, και ή έξαψη της φαντασίας που προσπαθεί να λύση μαντικά τη κρυπτοσυμβολική αυτή γλώσσα τοποθετώντας νοήματα δικά της στο έργο. Δέν είναι, βέβαια, σπάνιο να συμπέσουν δύο άτομικά συναισθήματα ή βιώσεις, και τοúτο πρέπει να συμβαίνει με πολλούς θεατές άν όχι με όλους όταν ό καλλιτέχνης έκφράστηκε άμεσα και είλικρινά, σνν όλη τη ψυχή, αλλά ή σύμπτωση δυσχεραίνεται γιατί τα σύμβολα

εἶναι κρυφά, ὑποκειμενικά, ὄνειρικά. Ἔτσι ὁ καθένας ὀνειρεύεται γιὰ λογαριασμό του καὶ κινδυνεύουμε νὰ θεωρήσουμε ὡς αἰσθητικὴ χαρὰ τὴν ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἔργου κατὰ μόνας συνδιάλεξη, τὴν ἐνδοσκόπηση. Ἀλλὰ καμιὰ χαρὰ δὲν ὁλοκληροῦται ὅταν δὲν ἐπεκτείνεται καὶ σὲ ἄλλες ἀνθρώπινες ψυχές. Βέβαια, ὑπάρχει κάτι θετικὸ μέσα στὴ Βαβέλ αὐτὴ τῶν συμβόλων τῆς σύγχρονης τέχνης: ἡ Βαβέλ ἡ ἴδια. Καὶ ὁ πόνος γιὰ τὴ χαώδη αὐτὴ ἔλξη τῶν ἀποσχισμένων ἀτόμων τῆς κοινωνίας, ἡ τραγικὴ σχέση τῶν ἀσυσχετίστων παθῶν, τάσεων καὶ δράσεων, φανερόνεται μέσα ἀπὸ τὸ κράμα τῶν ὀνειρικῶν αὐτῶν συμβόλων, σὺν ἱλιγγος τῶν εἰκόνων τῆς ζαλισμένης κεφαλῆς τῆς ἀνθρωπότητος ποὺ πολεμáει νὰ βάλῃ τάξιν στὸ χάος, καὶ ἀπλώνει τὰ χέρια νὰ πιαστῇ ἀπὸ ἓνα κλαρὶ τὴν ὥρα ποὺ γκρεμίζεται στὸ κενό.

*
**

Ἀλλὰ ἂς ἀφήσουμε τὸ παράδειγμα τῆς ὑπερρεαλιστικῆς ζωγραφικῆς ὅπου ξεφύγαμε γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε γενικώτερα τὸ μεγάλο δράμα καὶ ἂς ἔλθουμε στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ὅπου θὰ τὸ ἀντιληφθοῦμε σαφέστερα.

Ἡ σύγχρονη ἀρχιτεκτονικὴ θέλει πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὶς ἀνάγκες μας εἰλικρινὰ καὶ μέχρι ὁμότητος ὀρθά. Εἶναι κυρίως ἔκφραση τῆς σκοπιμότητος καὶ ἔχει γιὰ τοῦτο περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ θέμα στὸ ἔργο της. Βέβαια, τὸ θέμα της δὲν εἶναι ἰδέα ἀφηρημένη ὅπως ἡ ἰδέα τοῦ Ἡρώου ἀλλὰ κάτι χειροπιαστό, τὸ ἐπιβάλλει ἡ ἴδια ἡ ἀνάγκη ἡ συγκεκριμένη ποὺ καθοδηγεῖ τὴ διάταξη τῶν χώρων πρὸς ἐξυπηρέτηση τοῦ ἀνθρώπου. Τῶν μαζῶν ἡ διάταξη ἀποτελεῖ συνέπεια τῆς προηγουμένης, τῶν μορφῶν ἡ διάθρωση συνέπεια καὶ τοῦ συστήματος κατασκευῆς, καὶ τῶν μορφῶν ἡ διάπλαση μιὰ κατὰ τὴ φύσιν τοῦ ὕλικου καὶ πρὸς ἀνάδειξη τῆς ὕψους του ἐπεξεργασία, χωρὶς καμιὰ διακοσμητικὴ διάθεση. Ἀπὸ αἰσθητικῆς ἀπόψεως λοιπὸν τὰ πάντα καταλήγουν στὶς ἁρμονικὰ ἀναλογίες τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων, στοῦ φωτισμοῦ τῇ σαγήνῃ καὶ στῆς ὕλης τὴν ὕψιν.

Αὐτὰ λέγει ἡ θεωρία. Ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα δὲν ἱκανοποιοῦν τὸν ἄνθρωπο μόνον οἱ ἀναλογίες τῶν ἀπολιθωμένων γεωμετρικῶν σχημάτων. Ἡ πυραμίδα ἀρέσει μεσ' στὴν ἀχανῆ ἔρημο γιὰτὶ ἀντικαθιστᾷ τὸν τύμβο, τὸ βουνὸ ποὺ λείπει, καὶ διότι εἶναι σὲ αὐστηρὸ σχῆμα διαγραμμένη. Ἀλλὰ ἡ πυραμίδα φύεται κι' ἀνάμεσα ἀπὸ Σφίγγες καὶ Μασταμπάδες, καὶ ἄλλα κτίσματα καὶ μικρὲς πυραμίδες ποὺ τῆς δίνουν τὴν κλίμακα. Ἐχομε συνηθίσει ἀπὸ τὴ φύσιν τὸ φῶς νὰ φωτίζει μορφὰς πλαστικὰς, τὸ χρῶμα νὰ βάφῃ σχήματα μὲ ζωντανό περιεχόμενο καὶ τοῦτο ἐπιθυμοῦμε κι' ἀπ' τὴν τέχνη. Καὶ ἂν δὲν τὸ ἐπιθυμῇ ἡ διάνοια, τὸ ἐπιθυμεῖ ἡ φαντασία· σ' αὐτὴν ἀποτείνεται ἡ τέχνη, ἀφοῦ μ' αὐτὴν κυρίως δημιουργεῖται.

Γιὰ τοῦτο ἡ σύγχρονη ἀρχιτεκτονικὴ ρίχνει τὸ βάρος της στὴ λειτουργικὴ

διάταξη τοῦ χώρου καὶ τὴν αἰσθητική του. Οἱ χώροί της, διαταγμένοι ἔτσι ὥστε νὰ διευκολύνουν τὴν κίνηση τῶν κατοίκων πὺ ἐξυπηρετοῦν, ἔπαψαν νὰ εἶναι αἰθουσες - κουτιά σὰν σὲ παράταξη. Συμπλέκονται, συνδέονται καὶ στρέφονται σ' ἓνα ὡροσυνεχῆ μὲ ἐλαφρὰ χωρίσματα, ἢ, ὅπου παραμένουν αἰθουσες - κουτιά, λιγοστεύουν τὶς ἀποστάσεις, καὶ κατατάσσονται λειτουργικά. Μία γωνία ἐδῶ, μιὰ κόγχη ἐκεῖ, ἓνα παραπέτασμα πὺ κάτω, ἓνα ἄνοιγμα διαγωνίως καὶ ἄλλα καμπύλα καὶ εὐέλκτα σχήματα προκύπτουν σὰν ἀπὸ μιὰ πλαστική ὕλη πὺ ὑπεχώρησε ὅπου κανεὶς κινήθηκε γιὰ νὰ διανοίξῃ δρόμο, ἢ τοποθέτησε ἓνα ἔπιπλο, ἢ ἔμεινε ὅπου στάθηκε κενό. Σὲ τοῦτο βοηθοῦν ἴσως οἱ σύγχρονες κατασκευαστικὲς δυνατότητες τοῦ πετρὸν - ἄρμέ, οἱ μεταλλικὲς κατασκευές, τὰ πλαστικά ὕλικά, τὰ κόντρα - πλακέ κλπ. Γι' αὐτὸ τῆς σύγχρονης ἀρχιτεκτονικῆς ἢ γνώση ἀποκτᾶται ὅχι ὅταν κανεὶς θεωρῇ τὸ ἔργο της ὡς μορφὴ καθ' ἑαυτὸ, ὡς μιὰ ἀντικειμενικῶς ἀξιόλογη σύνθεση μελῶν σ' ἐνότητα, ἀλλὰ ὅταν τὸ χρησιμοποίησῃ, τὸ περπατήσῃ ὡς ἓνα ὑποδοχέα τῶν ἀναγκῶν μιᾶς ὀρισμένης λειτουργίας, σὲ μιὰν «ἐλεύθερη κάτοψη». Χαίρεται τότε γιὰ τὸν ἐξυπηρετῆ ὡς σχολεῖο, τὸν βολεῖ ὡς κατοικία, «δουλεῖ» καλὰ ὡς νοσοκομεῖο, ἀλλὰ ἂν σταθῇ καὶ τὸ κυττᾶται καθ' ἑαυτὸ τοῦ εἶναι ἓνα ἀκατάληπτο συχνὰ σύμπλεγμα, σημεῖο βουβό.

Τὸ σύμπλεγμα αὐτὸ πὺ κατὰ κανόνα βγαίνει ἀπὸ μιὰν «ἐλεύθερη κάτοψη» καὶ ὑψώνεται μὲ τεχνικὰ συστήματα νέα, ὥστε καὶ καθ' ὕψος νὰ ἀποβαίνει μιὰ ἄνθιση ἐλεύθερη, «ἀνοικτὴ» καὶ ὅχι «κλειστὴ» ὅπως τὰ κλασσικὰ κτήρια, γιὰ νὰ τὸ συλλάβουν οἱ ἀρχιτέκτονες ὡς ἐνότητα τὸ σχεδιάζουν συνήθως ἐξ ἀπόπτου. Ἐκεῖ ἢ πολυπλοκότητά του ξεκαθαρίζει, ἀλλὰ ἢ θεὰ αὐτὴ ἀποτελεῖ μιὰν ἀφαίρεση πὺ ὁ θεατῆς πὺ κινεῖται στῇ γῇ δὲν μπορεῖ εὐκόλα νὰ τὴν κάμῃ ἢ καὶ ποτέ. Γι' αὐτὸ ἀπέναντι στὰ σύγχρονα ἔργα τὸ Πάνθεο, ἢ Ἀγιά - Σοφιά, ὁ Παρθενώνας στέκουν ὡς θαύματα ἀπλότητος, εὐληπτα καὶ πλούσια σὲ ποικιλία ἐναλλαγῶν μορφῆς καὶ γραφικότητος. Ἀντιθέτως, τὰ σύγχρονα ἔχουν ξεπέσει στὸν ἐξυπηρετικὸν τοὺς προορισμὸν, τοῦ νοσοκομεῖου, τοῦ σχολείου, τῆς ἀγορᾶς κλπ. καὶ τίποτε πὰ δὲν μένει γιὰ τὰ μάτια, δηλαδὴ γιὰ τὴν τέρψη τῆς ψυχῆς ἄσχετα ἀπὸ τὸν πρακτικὸν προορισμὸν τῆς μορφῆς. Ἡ γλῶσσα τῶν εἰκόνων ἐξωστρακίσθηκε. Δὲν ἀπομένουν παρὰ κάποιες ἀναλογίες καὶ κάποιον δραματικοὺς συσχετισμοὺς τῆς ὕψους τοῦ γυμνοῦ ὕλικου.

Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἐξωστρακίσθησαν καὶ τὰ σύμβολα ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονική, τουλάχιστον τὰ κρυφὰ τῆς σύμβολα, τὰ «σημεῖα» πὺ δὲν προσέχουμε συνήθως. Ἡ θύρα δὲν παύει νὰ εἶναι σύμβολο διαβάσεως καὶ χωρισμοῦ ἔσω καὶ ἔξω χώρου. Τὸ παράθυρο σημείον θέας καὶ εἰσοδοῦς τοῦ ἔξω στὸν ἔσω ὡροσυνεχῆ καὶ ἀντιστροφῶς. Ὁ τοίχος σημείον στηρίξεως καὶ διαχωρισμοῦ αἰθουσῶν. Τὸ δάπεδο, ἢ ὀροφή, οἱ βαθμίδες, οἱ κλίμακες καὶ προπαντὸς ὁ στῦλος, ἢ δοκός, ὁ πρόβολος, τὸ κέλυφος, μ' ἓνα λόγο ὅλα τὰ τεκτονικῶς καὶ λει-

τουργικῶς ἀναγκαῖα στοιχεῖα εἶναι σημεῖα δομικῆς καὶ ἐξυπηρετικῆς σκοπιμότητος. Θὰ μπορούσαν νὰ ὀνομασθοῦν σύμβολα τεκτονικὰ καὶ λειτουργικά.

Τὰ «σημεῖα» αὐτὰ ὑπῆρχαν πάντοτε ἀλλὰ δὲν ἀποτελοῦσαν μιὰ γλῶσσα αὐτάρκη γιὰ τὴν τέχνη, διότι δὲν ἦταν γλῶσσα ποιητική. Δὲν ἦταν γλῶσσα «ποιητικῆς μεταφορᾶς», ὅπως εἶναι ἡ γλῶσσα τῆς Πύλης τῶν Λεόντων στὶς Μνηκῆνες, χάρις ἀκριβῶς στοὺς λέοντες ποὺ τὴ φρουροῦν καὶ τῆς προσθέτουν νόημα καὶ περιεχόμενο γιὰ τὴ φαντασία. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ σύγχρονη ἀρχιτεκτονικὴ ἐφτώχυνε τὸ λεξιλόγιό της διότι δὲν στηρίζει τὴν ὑποβολή της στὴν ποιητικὴ εἰκονοπλασία. Ἡ ποιητικὴ της ἔκφραση ἔγινε πεζή, εἰκονοκλαστικὴ ὅπως εἴπαμε καὶ κρυπτοσυμβολικὴ. Δὲν μιλάει πλέον μὲ εἰκόνες ἢ μὲ σύμβολα παραστατικά ἀλλὰ μὲ νοήματα πεζά, μὲ σημεῖα. Ὅπως τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου ἐκεῖ ποὺ εἶχαν μιὰ παράσταση ἑνὸς γνωστοῦ ἀντικειμένου γιὰ νὰ συμβολίζη τό Α ἢ τὸ Β, τώρα ἔχουν ἀπομείνει συμπλέγματα μερικῶν γραμμῶν ποὺ δὲν παριστάνουν τίποτε καὶ τὰ κατανοεῖ μόνον ὁποῖος ξέρει τὸ μυστικό. Ἡ γλῶσσα τῆς σύγχρονης ἀρχιτεκτονικῆς ἔγινε κατ' ἀναλογίαν μυστικὴ. Πρέπει νὰ τὴν ἐκμάθῃς γιὰ νὰ μπορῇς νὰ τὴν διαβάσῃς, ἐνῶ παλαιότερα εἶχε γιὰ κάθε θεατὴ κάτι νὰ πῇ, κάποιες εἰκόνες ποὺ τὸν μετέφεραν σὲ ἀνάλογες παραστάσεις ἢ καταστάσεις. Ἦταν ἡ τέχνη τῆς ποιητικῆς μεταφορᾶς. Καὶ ἴσως αὕτὴ νὰ πέθανε στὴ σύγχρονη τέχνη.

Ἀθῆναι

Π. Α. ΜΙΧΕΛΗΣ

Le langage des images en Architecture

Dans les formes simples du Menhir, du linteau sur colonnes et du Kromlech nous voyons l'architecture sortir victorieuse de sa lutte avec la matière, car elle parvient à élever la stèle, à enjamber les ouvertures, et à encercler l'espace. Le rythme naît de l'arrangement des colonnes, l'espace est animé par l'alternance des pleins et des vides, et la grâce des formes est intensifiée par le choix des proportions. Le symbolisme des formes est exprimé à travers leur aspect phytomorphique ou anthropomorphique. Dans l'architecture grecque c'est la conformation «tectonique» (architecturée) qui prédomine. Cependant, la tendance à former des images ne se perd pas ; elle constitue le fondement de toute formation architecturale, et se retrouve même dans les formes constructives qui semblent imiter les structures de la nature, et ceci malgré que l'architecture soit un art «abstrait», non-imitatif, dont les formes charment, surtout grâce à leurs relations rythmiques et proportionnées.

Mais aujourd'hui nous nous trouvons dans une ère iconoclaste. Notre art n'est certainement pas asymbolique, mais il est cryptosymbolique. Les formes de l'architecture s'adaptent principalement à la fonction, créent un espace continu, et ne demandent pas à être contemplées comme valables en-soi, mais comme des objets utilitaires. Leurs symboles sont d'abord fonctionnels et «tectoniques» et non pas le produit d'un langage poétique. Les images sont remplacées par des signes, tout comme ce fut le cas pour les lettres de l'alphabet, qui depuis pour être comprises demandent à être apprises. Le langage de l'art devient secret, alors qu'auparavant par ses images il avait quelque chose à dire à chaque spectateur. C'était l'art de la métaphore poétique, et peut-être est-ce elle qui meurt de nos jours.

P. A. MICHELIS

ZUR ENTSTEHUNG DER SPÄTANTIKEN ZWEIZONEN-TIERKAPITELLE

(Taf. I - IV)

Die Kapitelle mit Tieren oder Tierprotomen sind eine nicht nur weit verbreitete sondern auch reiche und qualitätvolle Variante des frühchristlichen Kapitells. Meist bezeichnet man heute diese Kapitelle als Zweizonen-Kapitelle, da Tiere oder Tierprotome eine obere Zone, über einem Blattkranz, über einer Ranke oder einem Korbgeflecht, einnehmen¹.

Nicht nur J. Strzygowski sondern auch eine Reihe anderer Forscher des ersten Viertels unseres Jahrhunderts waren überzeugt, dass die Tierkapitelle unter persischem Einfluss entstanden seien², und jüngst hat nochmals M. Pinard einen Zusammenhang mit iranischer Form und Bedeutung angenommen³. Dagegen sah R. Kautzsch die unmittelbaren Vorläufer in römischen Figuralkapitellen⁴, während nach ihm E. Kitzinger zwei Grundtypen mit verschiedenen Wurzeln unterschied⁵: 1. Kapitelle mit einem meist aus feingezahntem (sogenannten theodosianischen) Akanthus bestehenden Blattkranz, der von den Protomen oder Tieren horizontal nicht besonders getrennt ist; die Tiere kommen zum Teil hinter den Blättern hervor. 2. Kapitelle mit zwei scharf voneinander abgesetzten Zonen: in der oberen Tiere, meist kurze Protome oder Vollfiguren von Vögeln, in der unteren eine abgesetzte Blattzone oder eine horizontal eingefasste Ranke oder ein horizontal oben endendes Korbgeflecht. Die erste Gruppe, als die ältere dem fünften Jahrhundert angehörig, würde eindeutig auf römische Figuralkapitelle zurückgehen⁶; die zweite, jüngere Gruppe des sechsten Jahrhunderts zeige dagegen in den Protomen der oberen Zone eine starke Ähnlichkeit mit entsprechenden ikonographischen Motiven Irans.

Es ist richtig, dass die kurzen Protome, die nur in der zweiten Gruppe vorkommen, vor allem die Vogelgreifen, aber auch Löwen und Stiere, in

¹ Vgl. R. KAUTZSCH, *Kapitellstudien* (1936) 153: der Terminus geht vor allem auf E. Weigand zurück.

² Vgl. CH. DIEHL, *Manuel d'art byzantin* I² (1925) 142 f. «... têtes des animaux, aigles, béliers etc., ce qui semble bien encore être une inspiration persane».

³ M. PINARD, *Les chapiteaux à béliers et à aigles de Damous-el-Karita*, Cah. de Byrsa 9 (1960/1) 37 ff.

⁴ KAUTZSCH, *Kapitellstudien*, 152 ff.

⁵ E. KITZINGER, *The Horse and Lion Tapestry at Dumbarton Oaks*, Dumbarton Oaks Papers 3 (1946) 15 ff., mit Katalog der meisten bekannten Stücke: 61/71.

⁶ KITZINGER, a. O. 19: «...the immediate antecedents of the first type are the Hellenistic and Roman capitals mentioned above.» (Vgl. dazu auch die folgende Anm.).

höherem Masse «orientalisch» wirken als die «hellenistischen» Halbfiguren etwa der Widder und Vögel⁷. Aber die Halbfiguren von Widdern an den Blattkapitellen des ersten Typus (Kitzinger) (Taf. Ia) erscheinen in fast identischer Ausbildung auch an den Korbkapitellen des zweiten (Taf. IIa)⁸, und die heraldischen Adler, die für den älteren Typus charakteristisch sein sollen, kommen auch beim jüngeren vor (Taf. IIb)⁹. Andererseits wirken die «natürlich» gebildeten und bewegten Vögel der Kapitelle der zweiten Gruppe (Kitzinger) eher «römisch» oder «hellenistisch» als «orientalisch», oder genauer «iranisch-sassanidisch». Vor allem erweisen sich Kapitelle mit feingezahntem Blattkranz und Korbgeflecht, die also nach Gruppe 1 und 2 zu trennen wären, sehr ähnlich in der Struktur des geschwungenen Abakus¹⁰, während die Greifenkapitelle der Gruppe 2 (Kitzinger) einen glatten Abschluss, überhaupt nicht mehr als gesondertes Glied behandelten Abakus haben (Taf. Ib)¹¹. Unter diesen Kapitellen mit Greifenprotomen, die als iranisch beeinflusst gelten und sich typologisch als jünger von den übrigen absetzen, hat nun ein im Dom von Modena als Weihwasser-Becken dienendes Exemplar¹² eindeutig «hellenistische» Elemente, nämlich Blattmasken und Gorgoneia zwischen den Vogelgreif-Protomen. Dass die verschiedenen Typen der spätantiken Zweizonen-Tierkapitelle so scharf voneinander getrennt werden können, unterliegt daher unserem Ermessen nach berechtigtem Zweifel. Es ist daher zwingend, die Frage nach dem Zusammenhang mit der «hellenistischen» Tradition neu für alle Zweizonenkapitelle zu stellen.

Dass gegenständige Tierprotome, unter ihnen besonders Fabelwesen wie Greifen, aber auch heraldisch-gegenständige Vögel, allgemein orientalischen, zum Teil auch iranischen Ursprungs sind, steht ausser Zweifel. Viele dieser Motive wurden jedoch schon in jener Zeit, als sich die griechische Kunst bildete, übernommen und sie sind von da an immer wieder, in unerschöpf-

⁷ KITZINGER, a. O. 18 hat gerade diese Unterschiede hervorgehoben.

⁸ Zu vergleichen sind etwa die Stücke KITZINGER, Nr. 22/7, Fig. 68/71 sowie KAUTZSCH, Nr. 494 und KITZINGER, Nr. 43/4, Fig. 88/9.

⁹ Etwa bei dem Kapitell in Preveza aus Nikopolis, KITZINGER, Nr. 80, Fig. 110, sowie A. K. ΟΡΑΝΑΟΣ, *Ενλόστεγος παλαιοχριστιανική Βασιλική* 305, εικ. 257 oder in Hagios Demetrios zu Thessalonike, KITZINGER, Nr. 91, Fig. 122. ΟΡΑΝΑΟΣ, 309, εικ. 263. sowie bei dem dies erstmals veröffentlichten Kapitell aus der Moschee von Mahdia mit dem äusserst seltenen, gerahmten, feingezahnten Akanthus.

¹⁰ Vgl. die Kapitelle KAUTZSCH, Nr. 477/8. 490. 494. 496. 499. Taf. 30 sowie Nr. 501. 508, Taf. 31 mit dem Rankenkapitell Nr. 515, Taf. 31 und den Korbkapitellen Nr. 522/3, Taf. 32.

¹¹ Neben anderen die Kapitelle in Ravenna, Salona und Poreč-Parenzo, vgl. KAUTZSCH, Nr. 517/19, Taf. 32.

¹² Jetzt bei E. v. MERCKLIN, *Antike Figuralkapitelle* (1962) Nr. 362, Abb. 676 7. 680.

lichen Variationen in Malerei und Plastik verwendet worden, und zwar sowohl in der griechisch-klassischen als auch in der hellenistischen Kunst. Rom übernahm, wie so vieles, auch diese Motive.

In jedem Falle des Auftauchens von Motiven orientalischen Ursprungs muss daher die Frage gestellt werden, ob das Motiv durch eine längere griechische Entwicklung ging oder ob eine neue Übernahme aus dem Orient vorliegt. Gerade bei den Tierprotomen ist es besonders nötig möglichst präzise vorzugehen, weil Tierprotome in frühsassanidischer Zeit, an achaemenidische Werke anknüpfend, wenn auch nicht an Sattelkapiteln wie in der achaemenidischen Architektur so doch an grossen, einer Hälfte eines Sattelholzes sehr ähnlichen Balkenkonsolen wieder vorkommen¹³ (Taf. IIIa). Wenn auch diese sassanidischen Neubelebungen achaemenidischer Formen bereits dem dritten Jahrhundert n. Chr. angehören, also ungefähr zweihundert Jahre älter als die «byzantinischen» Werke sind, so muss dennoch geklärt werden, ob sie oder vielleicht spätere sassanidische Werke, die uns nicht erhalten sind, Vorgänger oder sogar Vorbilder der byzantinisch-spätantiken Tierkapitelle gewesen sein könnten¹⁴.

Für die Frage eines genetischen Zusammenhangs der spätantiken Tierkapitelle mit iranischen Formen ist etwas nach unserer Meinung Entscheidendes bisher nicht untersucht worden: nämlich die Rolle, welche die Protome oder Tiere in der Struktur des Kapitells, beziehungsweise des Sattelholzes oder der Konsole, einnehmen. In der Tat ist nun die Stellung in der Struktur jeweils gänzlich verschieden: denn während bei den iranischen, ganz anders als die klassischen gestalteten Baugliedern (und zwar sowohl bei den achaemenidischen Sattelhölzern von Persepolis, Susa oder Naqš i Rostem als auch und vor allem bei den in unserem Zusammenhange so wichtigen sassanidischen Konsolen von Bisapur) (Taf. IIIa) die Protome fast die ganze Höhe und Breite einnehmen und sie damit eigentlich allein das stützende Glied bilden¹⁵, so sind bei den spätantiken Kapitellen die Protome oder ganzen Tierfiguren, besonders die Vögel, akzessorische, wenn auch in die Struktur eingebundene Elemente. Hier unterfangen Tiere oder Protome ähnlich den Aussenhelices die Ecken des Abakus, stützen sie gleichsam ab

¹³ R. GHIRSEMAN, *Iran. Parther und Sassaniden* (1962) Fig. 190.

¹⁴ Eine solche vermutete Abhängigkeit erscheint als ein wesentliches Argument für eine breite Beeinflussung der justinianischen Kunst Konstantinopels durch die sassanidische angesehen zu werden, vgl. z.B. A. GRABAR, u. a. in *Cah. Archéol.* II (1960) bes. 268; vgl. dazu unsere Entgegnung in *Byz. Zs.* 54 (1961) 105 f., 109.

¹⁵ Die ganze Gruppe der achaemenidischen Kapitelle jetzt zusammen bei v. MERCKLIN, *Figuralkapitelle*, Nr. 82/5, Abb. 109/28, dazu ebendort der einleitende Text. S. 27.

und haben wie die Helices ihren Platz allein in der oberen Hälfte des Kapitells. Die Zweizonenkapitelle erweisen sich damit auf das klarste als Derivate des korinthischen Kapitells. Niemals reichen Tiere oder Protome bis zur Kapitellbasis, das heisst sie nehmen niemals die ganze Höhe des Kapitellkörpers ein; während die iranischen Bauglieder gegenständige Protome haben, erscheinen gemäss der Struktur des korinthischen Kapitells an den spätantiken Kapitellen vier. Aber eine unmittelbare Verbindung, das heisst die Übernahme von Elementen aus dem iranischen in den byzantinischen Kreis, setzte doch voraus, dass charakteristische Züge der iranischen Struktur erkennbar geblieben wären.

Die so verschiedene Funktion der Protome oder Tiere macht dagegen eine wirkliche, das heisst unmittelbare Abhängigkeit der spätantiken Zweizonen-Kapitelle in ihrer Gesamtheit von den iranischen höchst fraglich. Eine Übernahme aus Iran würde auch beim Typus 2 (Kitzinger) tiefgreifende Veränderungen im Sinne der klassischen Kapitell-Tradition voraussetzen: und beim Vergleich erscheinen die verschiedenen spätantiken Typen, gegenüber den iranischen Baugliedern, gleich ob sie dem fünften oder sechsten Jahrhundert angehören, von grosser Einheitlichkeit. Die Unterschiede etwa in der Ausbildung der unteren Zone erweisen sich als Varianten des Dekors, nicht als Gegensatz im Aufbau des Kapitells und dem Charakter des Dekors als solchem. Andererseits gibt es unseres Wissens keine iranische Parallele für das Korbgeflecht oder die ringförmige, horizontal eingefasste Ranke der unteren Zone¹⁶.

Sollte eine Interpendenz bestehen, so wird man sie also nicht in der Spätantike suchen, sondern bei den Vorstufen der spätantiken Zweizonen-Tierkapitelle: und in der Tat geht ihnen eine ungefähr tausendjährige Entwicklung in der klassisch antiken, der hellenistischen und römischen Welt voraus.

Für die Frage der Genesis geben die Kapitelle mit Stierprotomen Aufschlüsse. Die Übernahme der Stierprotome in die griechische oder griechisch beeinflusste Kunst hat E. v. Mercklin verfolgt¹⁷. Nachdem sich die Tierprotome der paphlagonischen Felsgräber als jünger wie früher vermutet erwiesen zu haben scheinen¹⁸, kommt den iranischen Sattelholzprotomen zweifellos der Primat zu. Möglicherweise war das Eindringen des Motivs im westlichen Kleinasien für die weitere Entwicklung, das heisst für die Über-

¹⁶ Als typische Entwicklungsformen der justinianischen Kunst ist ihre Entstehung nicht durch äussere Einflüsse bedingt, vgl. unten S. 144.

¹⁷ Vgl. Röm. Mitt. 60/1 (1953/4) 184 ff. sowie *Figuralkapitelle*, 194 ff.

¹⁸ Vgl. v. MERCKLIN, *Figuralkapitelle*, 27 m. Lit.

nahme solcher Formen in die griechische Kunst, von Bedeutung. Im vierten Jahrhundert v. Chr. gibt es sodann auf Kypern Kapitelle mit Stierprotomen¹⁹, bei denen die achaemenidische Struktur des Sattelholzes durch die griechischen Formen auf das klarste durchscheint: der Sattel zwischen den Protomen der achaemenidischen Kapitelle ist ausgefüllt und durch eine Ranken entwachsende weibliche Gestalt ohne jegliche Beziehung zur eigentlichen Struktur dekoriert.

Dem hellenistischen Syrien gehören nun Kapitelle mit vier Protomen an; letztere bilden zusammen den Kapitellkörper. Der Umriss kommt dem des korinthischen Kapitells besonders bei dem nur bossierten Beispiel von Arak el Emir²⁰ nahe: die Angleichung an antike Grundformen wird hier deutlich. Bei einigen hellenistischen Kapitellen aus Westkleinasien sind dagegen Stierköpfe in ganz äusserlicher Weise mit antiken Kapitellformen verbunden, ohne dass sie eine Funktion in der Struktur des Baugliedes einnehmen, wie es bei ionischen Kapitellen aus Magnesia und Ephesos der Fall ist²¹: an die Volutenpolster sind jeweils gegenständig Stierköpfe angefügt. Hier scheint deutlich die Stellung der Protome an den iranischen Sattelhölzern durch. Die fremde Form ist nicht mit der Struktur des klassischen Kapitells verschmolzen und die Derivation von orientalischen Formen bleibt klar erkennbar. Dass sich diese Kapitelle mit keiner der Typen spätantiker Tierkapitelle in Bezug auf die Struktur verbinden lassen, ist nur zu deutlich.

Die Zusammenhänge klärt erst ein Blick auf die Figuralkapitelle des späten Hellenismus. Vor allem im italischen Kreis, in Tarent, Campanien und den mit diesen Zentren verbundenen Gebieten, hatten sich auf der Basis des korinthischen Kapitells reiche Formen von Figuralkapitellen entwickelt, bei denen über dem unteren Blattkranz zwischen den Aussenhelices figürliche Motive, darunter auch Fabelwesen, vor allem aber Köpfe erscheinen²². Diese figürlichen Motive sind gleichsam ornamentale, nicht in das Kapitellgerüst eingebundene Anfügungen. Im ersten Jahrhundert v. Chr. kommt etwas entscheidend Neues: die figürlichen Motive erhalten einen Platz in der Kapitellstruktur, das heisst sie treten an die Stelle von Gli-

¹⁹ Das Kapitell aus Salamis im British Museum, vgl. v. MERCKLIN, *Figuralkapitelle*, 29, Nr. 86, Abb. 129.

²⁰ Vgl. v. MERCKLIN, *Figuralkapitelle*, 195, Nr. 474, Abb. 901/3; weiter das Kapitell aus Aradus im National-Museum zu Damaskus, v. MERCKLIN, *Figuralkapitelle*, 195, Nr. 476, Abb. 899.

²¹ v. MERCKLIN, 196, Nr. 478, Abb. 912 (aus Magnesia am Maeander in Berlin) 196, Nr. 479, Abb. 913 (Ephesos und Wien).

²² Vgl. jetzt die reiche Zusammenstellung bei v. MERCKLIN, *Figuralkapitelle*, etwa Nr. 118/209.

dern des korinthischen Kapitells, und zwar ersetzen Protome von Fabelwesen oder Tieren Aussenhelices oder Voluten, stützen also gleichsam die Ecken des Abakus. Die ältesten bekannten Beispiele sind wohl zwei Eckkapitelle aus Pompei mit Sphinx - und Vogelgreifenprotomen²³, vor allem aber die auf 49 v. Chr. datierten Kapitelle von den Kleinen Propyläen zu Eleusis mit Protomen gehörnter Löwengreifen²⁴, sowie schliesslich die reichen in der Datierung zwischen dem ersten Jahrhundert v. Chr. und dem ersten Jahrhundert n. Chr. umstrittenen, aber noch ganz hellenistisch anmutenden Kapitelle des Palazzo delle Colonne zu Ptolemais in der Kyrenaika mit Protomen von Widdern, Pegasoi und wahrscheinlich auch Stieren (Taf. III b)²⁵: hier sind die Widder ohne Beine gegeben, die Greifen in Pompei und Eleusis schneiden glatt mit der Büste ab. Es handelt sich also gerade um jene für die zweite Gruppe (Kitzinger) der spätantiken Zweizonenkapitelle charakteristischen Protomen - Typen. Darin unterscheiden sie sich von den Tierkapitellen des zweiten Jahrhunderts n. Chr., unter ihnen die bekanntesten jene der Tempel des Mars Ultor und der Concordia zu Rom²⁶, welche die für die spätere römische Tradition im Gegensatz zur iranischen als charakteristisch angesehenen Tier - Halbfiguren haben²⁷. Derartige halbe oder ganze Tierfiguren an Stelle der Aussenhelices gehen wahrscheinlich ebenfalls schon auf den späten Hellenismus zurück, denn sie lassen sich in den letzten Jahrzehnten v. Chr. nachweisen, zum Beispiel in der gemalten Architektur des Hauses der Livia auf dem Palatin²⁸. Solche Tierfiguren haben aber auch in späterer Zeit keineswegs die kurzen Protome gänzlich verdrängt.

Das bezeugen unter anderem einige kleinasiatische Figuralkapitelle des zweiten beziehungsweise des dritten Jahrhunderts n. Chr. Vor allem sind zu nennen die grossartigen, leider stark zerstörten ionischen Figuralkapitelle vom Didymaion aus römischer Zeit (Taf. IVa)²⁹: an Stelle der Voluten wechseln Götterbüsten mit Protomen von Löwen - oder Vogelgreifen ab, zwischen ihnen Bukranien. Die weit vorspringenden Greifenprotome mit horizontal abgeschnittener Brust erinnern eindringlich an jene der spätantiken Kapitelle. Bei einem kürzlich in Hierapolis entdeckten Figuralkapitell (Taf. IVb)³⁰ ragen

²³ V. MERCKLIN, *Figuralkapitelle*, 76 f., Nr. 191/2, Abb. 365/6.

²⁴ V. MERCKLIN, *Figuralkapitelle*, 250 f., Nr. 609, Abb. 1171/2.

²⁵ V. MERCKLIN, *Figuralkapitelle*, 184 ff., Nr. 446 a, Abb. 864/6.

²⁶ V. MERCKLIN, *Figuralkapitelle*, 203 f., Nr. 494, Abb. 943/5.

²⁷ V. MERCKLIN, *Figuralkapitelle*, 252 f., Nr. 610, Abb. 1179/80.

²⁸ V. MERCKLIN, *Figuralkapitelle*, 309 f., Nr. 759, Abb. 1383/6.

²⁹ V. MERCKLIN, *Figuralkapitelle*, 122 f., Nr. 337, Abb. 614, 618; dazu sind heranzuziehen die Abbildungen in *Didyma I* (1941) 92 f., Taf. 170 F, 426.

³⁰ P. VERZONE, *Annuario Scuola Archeol. Atene*, n. s. 23/4 (1961/2) 647, Abb. 28.

über dem unteren Blattkranz in der oberen Zone Löwenprotome weit vor, die Stierköpfe in den Pranken halten und sie mit den Zähnen reissen: obere und untere Zone sind durch dieses Vorkragen gleichsam der Protome scharf horizontal geschieden. Die Löwen sind nicht als Halbfiguren sondern nur bis zur Schulter gegeben, ähnlich wie die Stiere, Löwen und Widder der spätantiken Kapitelle der Gruppe 2 (Kitzinger), nur mit dem Unterschied einer reichen und virtuosen, lebhafteren, ja dramatischen Gestaltung, welche diese ganze auf das Hochpergamenische zurückgreifende Kunst des zweiten Jahrhunderts n. Chr. in Westkleinasien auszeichnet: sowohl die Kapitelle vom Didymaion als auch das von Hierapolis scheinen eng mit der Bauplastik von Aphrodisias zusammenzuhängen ³¹.

Wir möchten annehmen, dass diese im besonderen strukturellen Ähnlichkeiten der behandelten westkleinasiatischen Figuralkapitelle mit den spätantiken Tierkapitellen nicht zufällig seien. Bei der Entstehung der spätantiken Plastik Konstantinopels hat Westkleinasien überhaupt eine wichtige, wenn nicht sogar entscheidende Bedeutung gehabt ³². Andererseits kann die Herkunft der Mehrzahl der spätantiken figuralen Zweizonenkapitelle aus Konstantinopel und seinem engen Umkreis nicht bezweifelt werden ³³. Figuralkapitelle sind in Westkleinasien auch noch im dritten Jahrhundert hergestellt worden, wie etwa gewisse Blattmaskenkapitelle von Hierapolis ³⁴. Eine westkleinasiatische, entsprechende Tradition, die ohne wirklichen Bruch bis zur spätantiken Kapitell - Skulptur Konstantinopels geführt hat, liegt durchaus im Bereich der Möglichkeiten ³⁵.

Wir fassen nun nochmals zusammen. Trotz der scheinbar «orientalischen» Züge, die auf eine Abhängigkeit von der sassanidischen Kunst weisen könnten, sind die Zweizonen - Tierkapitelle der Spätantike, deren Mehrzahl aus Konstantinopel oder seiner unmittelbaren Umgebung stammt, aus der griechisch - römischen Tradition hervorgegangen. Diese Tatsache erweist sich auf

³¹ Vor allem G. KLEINER, 105. Berliner Winckelmannsprogramm (1949) 35 (für Didyma), sowie die Vergleiche des Kapitells von Hierapolis mit einem in Aphrodisias bei VERZONE, a. O.

³² Vgl. hierzu u. a. unsere *Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. u. 6. Jh.* (1956) bes. 57 ff.

³³ Schon R. KAUTZSCH hat den rein «byzantinischen» Charakter hervorgehoben und die Kapitelle in der Mehrzahl nach Konstantinopel verwiesen, a. O. 153; des weiteren Hinweise in der Festschrift G. Soteriu, Δελτ. Χριστ. 'Αρχαιολ. 'Ετ. περ. Δ', τ. Δ, (1964) 71 - 82.

³⁴ Vgl. das Kapitell bei VERZONE, a. O. 645 mit. Abb. 22, aus dem Theater von Hierapolis.

³⁵ Das Problem liegt ganz ähnlich beim feingezahnten Akanthus, vgl. die Zusammenfassung in *Studien zur Architektur Konstantinopels*, 60 ff.

das klarste aus der Entwicklung der Kapitell - Struktur.

Entscheidend für die Entwicklung des römischen und spätantiken Figural Kapitells war der letzte Hellenismus. Damals wurden Tier- und Fabelwesen - Protome in die Struktur des korinthischen Kapitells eingefügt. Damit war zugleich die Funktion der Protome gegenüber jener, die sie an den orientalischen und den von ihnen noch ganz abhängigen Baugliedern eingenommen hatten, innerhalb des ganzen Kapitell - Aufbaus stark reduziert. Die Funktion der Protome entsprach nun schon ganz derjenigen, die sie an den spätantiken Kapitellen haben.

Züge, die für die spätantiken Zweizonenkapitelle charakteristisch werden, tauchten weiterhin im zweiten Jahrhundert n. Chr. in Westkleinasien auf, zum Beispiel die scharfe horizontale Trennung der Kapitelle in zwei Zonen. Möglicherweise knüpfte die Produktion von Zweizonenkapitellen in Konstantinopel an solche westkleinasiatische Traditionen an.

Die verschiedenen Gruppen der konstantinopler Zweizonenkapitelle sind untereinander eng verwandt. Der geschweifte Abakus verbindet zum Beispiel Kapitelle mit unterem Blattkranz mit solchen, die mit Korbgeflecht oder Ranken dekoriert sind. In dieser Beziehung unterscheiden sich von ihnen die Greifenkapitelle: ein Abakus im eigentlichen Sinne ist nicht mehr vorhanden und diese Erscheinung weist auf eine Entstehung eher im fortgeschrittenen sechsten Jahrhundert, wegen der Analogie zum reifjustinianischen Kämpferkapitell.

Die Datierung der Kapitelle mit einem Kranz von «theodosianischen» das heisst feingezahnten Akanthusblättern auf Grund des Blatt - Typus muss heute fragwürdig erscheinen: feingezahnte Akanthusblätter sind zweifellos über das fünfte Jahrhundert hinaus verwendet worden⁸⁶. Die frühen Datierungen vor der Mitte des fünften Jahrhunderts stützen sich meistens auf die Kapitelle des Vortores am Goldenen Tor, das sich jedoch als mittelalterlich und nicht zur Anlage Theodosios' II. gehörig erwiesen hat: die bekannten, dort verbauten Kapitelle sind Spolien und geben daher keinen Anhalt für Datierungen⁸⁷.

Man muss vermuten, dass zum Beispiel Widderkapitelle oder solche mit Adlern, bei denen die untere Zone aber verschieden dekoriert ist, nämlich mit Blattkranz oder Ranke oder Korbgeflecht, annähernd gleichzeitig

⁸⁶ In das 5. Jahrzehnt des 6. Jh. ist fest datiert z. B. der feingezahnte Akanthus der Presbyteriums - Gesimses in S. Vitale zu Ravenna, zweifellos aus Konstantinopel importiert.

⁸⁷ Vgl. A. M. SCHNEIDER u. B. MEYER - PLATH, *Landmauer von Konstantinopel II*, (1943) 53 ff.

gearbeitet worden sind. Die Mehrzahl dieser Kapitelle dürfte gegen das Ende des fünften Jahrhunderts und danach entstanden sein. Damit soll keineswegs die Möglichkeit der Existenz älterer Zweizonenkapitelle aus Konstantinopel ausgeschlossen werden: zu solchen älteren würde man vor allem das hervorragend gearbeitete Pegasos - Kapitell im Istanbuler Museum zählen ³⁸.

Nichts spricht dafür, dass die mit Korbgeflecht oder Ranken verzierten unteren Kapitellzonen etwas mit iranischen Formen zu tun hätten. Während das Korbgeflecht am Figuralkapitell römische Vorgänger hat ³⁹, ist eine horizontal verlaufende, à jour gearbeitete Ranke am Kapitell sicherlich eine neue, aus der antiken Tradition nicht erklärbare Erscheinung. Diese Ranken gehören zu den neuen Ornamentformen des sechsten Jahrhunderts, vorzüglich des justinianischen Zeitalters. Ihr gleichsam naturalistischer Charakter kehrt wieder an ionischen Kämpferkapitellen: zu vergleichen wären ihres allgemeinen Charakters wegen die Ranken der doppelten ionischen Kämpferkapitelle in der Westempore der Sophienkirche zu Konstantinopel ⁴⁰, im besonderen die ganz ähnlichen Ranken an dem Kapitell der Bible House Zisterne und dem Kämpfer mit Pfau und Ranken im Museum zu Istanbul ⁴¹. Bei letzteren gleichen die Ranken und besonders die Blätter auf das beste den entsprechenden Elementen an den Greifenkapitellen aus Salona, Ravenna und Poreč-Parenzo ⁴².

Es kann kein Zweifel darüber bestehen, dass die Zweizonen - Kapitelle mit Ranken in jene eigene, nicht von aussen her stimulierte konstantinopler Entwicklung der Bauglieder und ihres Ornamentes, die in justinianischer Zeit kulminierte, gehören, eine Entwicklung, in der im besonderen eine Reihe der traditionellen Ornament - Motive abgelöst und durch neue ersetzt wurden, wozu auch bei anderen Kapitell - Typen der Akanthus - Blattkranz gehört, an dessen Stelle, gemäss dem neuen Geschmack, sowohl das Korbgeflecht, besonders aber die Ranken an den Greifenkapitellen getreten sind.

Rom

FRIEDRICH WILHELM DEICHMANN

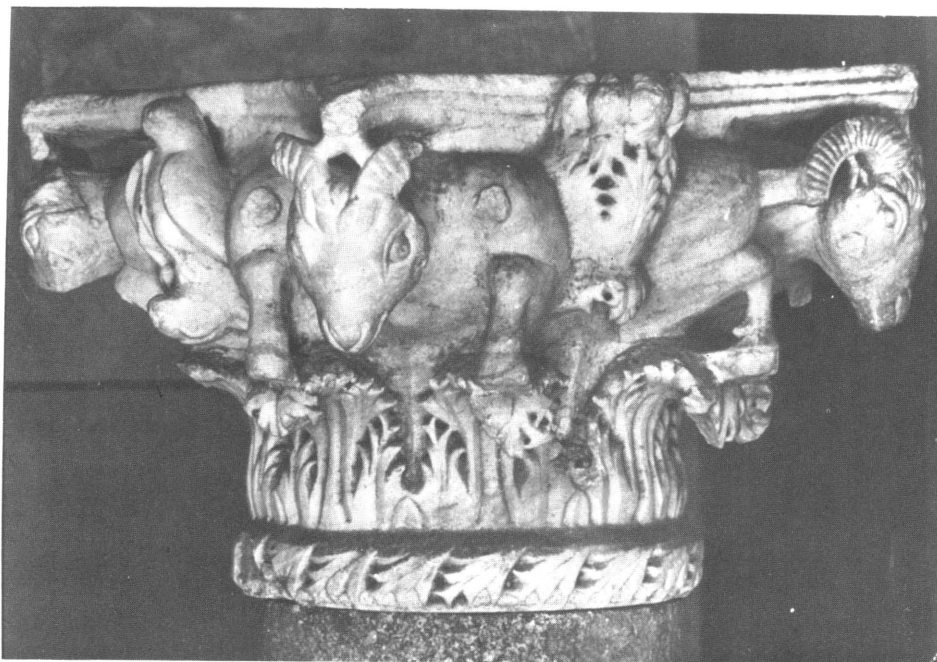
³⁸ KAUTZSCH, 155, Nr. 484. KITZINGER, 63 Nr. 5, Fig. 15. 53.

³⁹ Beispiele bei v. MERCKLIN, *Figuralkapitelle*, Nr. 667/70, Abb. 1289/95.

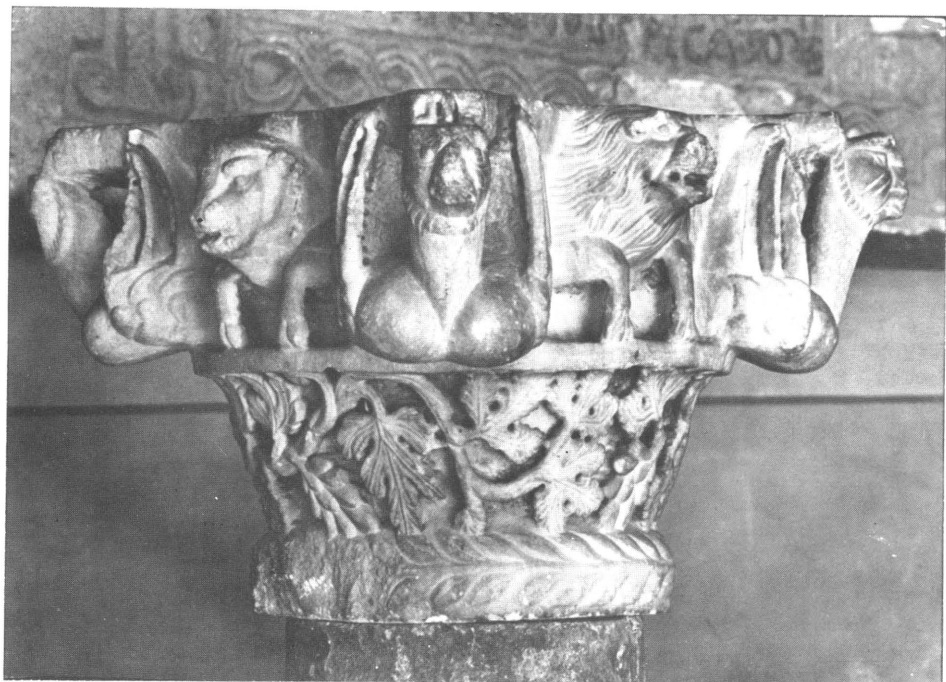
⁴⁰ KAUTZSCH, 174, Nr. 560, Taf. 34, dazu *Studien zur Architektur Konstantinopels*, 83.

⁴¹ KAUTZSCH, 175 f., Nr. 563/4, Taf. 35.

⁴² Vgl. Anm. 11.

a. Ravenna.

b. Ravenna.

a. S. Marco.

b. Mahdia.

a. Bisapur.

b. Ptolemais.

a. Didyma.

b. Hierapolis.

ΖΕΥΣ ΕΛΑΣΤΕΡΟΣ

Ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι 1948-1949 σελ. 1 ἔξ. κατεχωρίσθη μελέτη τοῦ καθηγητοῦ Ν. Κοντολέοντος ὑπὸ τὸν τίτλον «Ζεὺς ἐλάστερος ἐν Πάρῳ» περὶ ἐπιγραφῆς εὐρεθείσης ἐκεῖ ἐπὶ κιονίσκου καὶ ἀναγραφούσης νέον, τέως ἄγνωστον, ἐπιθέτον τοῦ Διός. Ὁ συγγραφεὺς χρονολογεῖ τὴν ἐπιγραφὴν περὶ τὰ μέσα περίπου τοῦ 5ου π. Χ. αἰῶνος. Σημειωτέον ὅτι τὸ ἐπιθέτον τοῦτο εἶχεν ἤδη ἀνευρεθῆ καὶ εἰς δύο ἄλλας ἐπιγραφάς, ἀλλὰ ἐν αὐταῖς ἀνεφέρετο μόνον τὸ πρῶτον γράμμα (ἐ) καὶ τὰ δύο τελευταῖα (ρο) ἔνεκα βλάβης τοῦ λίθου. Συνεπληρώθη τότε ποικιλοτρόπως, διὰ τοῦ ἐλάστερος, περιστερός, ἔνδεδρος, τὰ ὅποια ὅσον καὶ ἂν ἐφαίνοντο πιθανὰ καὶ ἴσως καὶ εὐστοχα, διότι ἐστηρίζοντο εἰς χωρία συγγραφέων ἀναφερόντων αὐτάς τὰς λέξεις, δὲν ἦσαν, ὡς βλέπομεν τώρα, ἡ ὀρθὴ συμπλήρωσις.

Ἡ ὀρθὴ ὁμως τώρα ἀνάγνωσις τοῦ ἐπιθέτου ἐλάστερος ἐγέννησε νέα ζητήματα ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τοῦ ἐπιθέτου τούτου, δὲν κατωρθώθη δὲ ἀκόμη νὰ ὁρισθῇ ἡ ἀκριβὴς αὐτοῦ σημασία. Καὶ ὁ συνάδελφος Σπυρίδων Μαρινάτος ἔγραψε περὶ τοῦ ἐπιθέτου ἐν τῇ Ἀρχαιολ. Ἐφημερίδι 1950-51, σ. 182-183.

Ἐξετάζων τὸ ζήτημα ἀπὸ ἄλλης ἀπόψεως δὲν ἔρχομαι εἰς συζήτησιν τῶν γνωμῶν τῶν ἀνωτέρω ἐρευνητῶν, τὰς ὁποίας ὁμως γνώμας ἐμελέτησα μὲ πολλὴν προσοχὴν.

Καὶ ὁ Frisk εἰς τὸ ἐτυμολ. Λεξικὸν ἐν λ. περιωρίσθη μόνον εἰς τὸ νὰ παραβάλλῃ τὸ ἐλάστερος πρὸς τὸ Ὅμηρ. ἐλατήρ (Λ 702, τὸν δ' ἐλατήρ ἀφίει ἀκαχήμενον Ἰππων, καὶ ἀλλαχοῦ) καὶ τὸ Πινδαρικόν (Ὀλ. Δ 1) ἐλατήρ ὑπέριτατε βροντᾶς ἀκαμαντόποδος. Σημειωτέον ἐνταῦθα, διὰ τὰ κατωτέρω λεχθησόμενα, ὅτι ἔχομεν καὶ τύπον ἐλαστής (=ἐλατήρ) ἐν τῷ Μεγ. Ἐτυμ. 325, καὶ ρῆμα ἐλαστρῶ (Ὅμ.) = ἐλαύνω. Περαιτέρω παραβάλλει ὁ Frisk τὸ ἐλάστερος πρὸς τοὺς σχηματισμοὺς πενέστερος — πένης, ὀρέστερος — Ὀρέστης.

Ἡ προκειμένη μελέτη ἐπιζητεῖ νὰ δώσῃ ἄλλην ἐρμηνείαν τῆς λέξεως ὡς ἐπιθέτου τοῦ «μεγάλου» Διός.

Οὐχὶ ὀλιγώτερα τῶν 20 σελίδων ἐπώνυμα τοῦ Διὸς ἀναφέρει ὁ Bruchmann εἰς τὸ βιβλίον του *Epitheta deorum*. Εἰς δὲ τὸ ὄνομα Zeus (*“Beinamen des Zeus”*) ἐν τῷ Λεξικῷ τῆς Ἑλλην. καὶ Ρωμ. Μυθολογίας τοῦ Roscher (τόμ. τοῦ 1924) εὐρίσκονται ἐν ἄρθρῳ τοῦ Fehrle οὐχὶ ὀλιγώτεροι τῶν 156 στηλῶν ἐπωνομασίαι τοῦ Διὸς μετὰ σχετικῆς ἐρμηνείας αὐτῶν, ἐκτενεστέρας ἢ συντόμου.

Εἰς τὸ ἐπίσημον, ὡς εἵπωμεν οὕτω, ἱερατικὸν βιβλίον τῶν ἀρχαίων, τὴν

Θεογονίαν τοῦ Ἡσιόδου, λέγεται (στ. 468) «πατήρ θεῶν ἡδὲ καὶ ἀνδρῶν». Ἦτο οὐράνιος («ἐπουράγιος» κατὰ τὸν Νόννον) ἀλλὰ καὶ καταχθόνιος (ὡς Ἀΐδης), εἶχε πολλὰ ἐπίθετα σχετιζόμενα καὶ μὲ τὰς καιρικὰς μεταβολάς, μὲ τὸ φῶς (φαέθων, ἡέριος, ἡεροφεγγής, εὐφεγγής, κελαινεφής) μὲ φυσικὰ φαινόμενα (κεραύνιος, βαρυβρεμέτης, βαρύγδουπος, βαρύκτυπος, ελασίβροτος ἢ ελασιβρόντης (Πινδ.), ἀστράπιος, ἀστεροπητής κλπ.

Ἐκ τῶν μνημονευθεισῶν ἀνωτέρω ἐπιγραφῶν ἔχομεν καὶ τὸ νέον ἐπίθετον ἐλάστερος. Ἡ ἀκριβὴς ἐρμηνεία τοῦ ἐπιθέτου τούτου ἢ τε γραμματικὴ καὶ ἢ σημασιολογική, θὰ διαλευκάνῃ τὸ ζήτημα. Πρέπει νὰ ἐξετασθῇ (καὶ ἐξητάσθῃ) ἡ σύνθεσις του. Ἀναμφιβόλως εἶναι ἐκ τοῦ ἐλαύνω καὶ ἀστήρ, ὡς προέτεινεν καὶ ὁ ἐκδώσας τὴν ἐπιγραφὴν καθηγητὴς Ν. Κοντολέων. Ἔχομεν παρομοίαις συνθέσεις ἢ καὶ ἀπλᾶ μόνον ὀνόματα ἐκ τοῦ ἐλαύνω. Ἔχομεν λοιπὸν τὰ ἐλαστής (Μεγ. Ἐτ.), ἐλατήρ (βροντῆς Πινδ., νεφέων Ὀπ. Κυρηγ. 1,119 «εἶαρι χροσεῖω, κρυερῶν νεφέων ἐλατήρι») ἔπειτα ἔχομεν ἐλάσιππος (ἔθνος, Πινδ.), ἐπὶ τοῦ ἡλίου (Ὀρφ. Ὑμν. 8, 18) ἐλασίχθων (Ποσειδῶν, Πίνδαρ. παρ' Εὐσταθίῳ, Ἐλάσσ. Ἔργα 56, 19) ἐλασίβροτος ἢ ελασιβρόντης («ἐλασίβροντα παῖ Ρέας» Πίνδ. ἀποσπ. 114, (108) εὐάνεμος (Ἰων. εὐήνεμος Πausan. 3, 13, 8), οὐράνιος, ὑέτιος, ὕψιστος (ἐξ οὗ τόσα παρέλαβεν ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία βλ. κατωτέρω) καὶ ἄλλα πολλά. Ἰδιαιτέρως ἀναφέρω δύο ἄλλα νεώτερα ὀνόματα ἐξ ἐπιγραφῶν, καὶ πρὸς τὸν Δία. Ἐλάσιππος (βλ. ἀν.) καὶ Ἐλασίστρατος (Ὀρχομ. καὶ Ἐτ. δ. Bechtel, *Histor. Personennamen* σελ. 151.

Ἐλάστερος λοιπὸν σημαίνει, πάντως, ὁ ἐλαύνων, ὁ ἐκδιώκων τοῦ ἀστέρας (τῆς νυκτός, τοῦ σκότους) καὶ ποιῶν ἡμέραν, φῶς. Μήπως δὲ σημαίνει καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Διὸς ἐτυμολογικῶς τὸ φῶς, τὴν ἡμέραν (Σανσκρ. *Dyaus*, βλ. Frisk ἐν λ.). Εἶναι ὁ θεὸς τοῦ οὐρανοῦ («οἱ κάτοχοι ἁγίου Οὐρανίου Διὸς» μτγν. Byz. Zeit. 1905, 22) καὶ τοῦ φωτός.

Ὁ Ἀπόλλων ἀρχικῶς, ὡς εἶναι γνωστόν, δὲν ἦτο ὁ θεὸς τοῦ φωτός, ἀλλὰ τῆς γεωργίας καὶ βλαστήσεως («φυτάλμιος» δένδρον του ἢ δάφνη) ἔγινε δὲ θεὸς τοῦ φωτός «ἐκ τῆς ἀπαστραπτούσης καὶ φωτεινότητος μορφῆς τοῦ Ὀλύμπου» (Nilsson, *Gr. Mythol.* 1, 498 ἐξ.).

Ὑπὸ γραμματικὴν ἔποψιν τὸ ἐλάστερος δὲν παρέχει οὐδεμίαν συνθέσεως ἀνωμαλίαν, διότι τοιαύτας «ἀπλολογίας» ἔχομεν πλείστας ὅσας ἐν τῇ γλώσσῃ. Δὲν πρέπει πάντοτε νὰ νομίζωμεν ὅτι πᾶν τὸ σήμερον εἰς τὴν γλῶσσάν μας προφερόμενον ἢ λεγόμενον θὰ ἤρρεσεν ἢ δὲν θὰ ἤρρεσεν εἰς ἓνα ἀρχαῖον ἑλληνικὸν γλωσσικὸν αἶσθημα. Ἔχομεν τὸ κελαινεφής (ἀντὶ κελαινονεφής), ἀμφορεύς (ἀμφιφορεύς), μῶνυξ (μονῶνυξ), ξύλοχος (*ξυλόλοχος) βασκοσύνη (*βασκανωσύνη), ὠλέκρανον (*ὠλενόκρανον), τέτραχμον (τετράδραχμον) κλπ. καθὼς καὶ τὰ μεταγενέστερα Χαλκονδύλης (Χαλκοκονδύλης), ἀστροπελέκι κλπ. (πρβλ. Schwyzer, *Griech. Gramm.* I, 263 ἐξ. Γ. Ν. Χατζιδάκι, Ἀκαδ. Ἀναγν. 1, 51 ἐξ.).

Εἶναι λοιπὸν τὸ ἐλάστερος ἐπίθετον τοῦ μεγάλου Διὸς ὅστις διενεργεῖ τὸ μέγα καὶ καταπληκτικὸν κοσμικὸν φαινόμενον τῆς μεταβολῆς τοῦ σκότους, τῆς μεταβολῆς τῆς νυκτὸς εἰς φῶς καὶ ἡμέραν. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς νυκτὸς εἶναι τὰ ἄστρα μὲ τὰ τόσα ἀνεξήγητά της. Τοιοῦτόν τι μόνον ὁ οὐράνιος Ζεὺς ὁ μέγιστος καὶ «ὑψιστος» τῶν θεῶν, «ὁ πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε» θὰ ἠδύνατο νὰ κάμῃ, καὶ οὐχὶ ἄλλος τις δευτερότερος θεός.

Ὡς πρὸς τὸ μέλι καὶ τὰς μελιχίους σπονδὰς μὴ λησμονῶμεν ὅτι ὁ ἐλάστερος Ζεὺς ἦτο καὶ *Χθύνιος*.

Ἡ αἰωνία ἐναλλαγὴ νυκτὸς καὶ ἡμέρας, ἡ γέννησις τῆς μιᾶς (κυρίως τῆς ἡμέρας) ἐκ τῆς ἄλλης (τῆς νυκτὸς), εἶναι φαινόμενον τοῦ ὁποίου συχνότατα γίνεταί μνεῖα εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλλ. φιλολογίαν. Ἐκ τοῦ Χάους (ἑρέβους) λέγει ὁ Ἡσίοδος (Θεογ. 123) ἐγένετο «ἡ μέλαινα νύξ», «Νυκτὸς δ' αὖτ' Αἰθήρ τε καὶ Ἡμέρη ἐξεγένοντο».

Εἰς τὸν Ἀγαμέμνονα 263 τοῦ Αἰσχύλου ἡ Κλυταιμῆστρα εὐχεται νὰ ἔλθῃ «εὐάγγελος ἕως» «μητρὸς εὐφρονῆς πάρα» (ἰδὲ τὴν ἐκεῖ ἐκτενῆ σημείωσιν τοῦ Fraenkel ἢ τὴν συντομωτέραν τοῦ Schneidewin - Henze). Ὁ ὅχι καὶ τόσον θρησκευτικὸς Ἀρχίλοχος εὐχεται (94 (88)) «ὦ Ζεῦ, πάτερ Ζεῦ, σὸν μὲν οὐρανοῦ κράτος κλπ.» (ἰδ. Wilamowitz, *Der Glaube der Hellenen* 1, 347).

Εἰς τὰς Τραχινίας τοῦ Σοφοκλέους (στ. 94) ὁ χορὸς «αἰτεῖ» «τόν φλογιζόμενον, Ἄλιον, Ἄλιον» «δὴν αἰόλα νύξ ἐναριζομένα τίκτει κατευνάζει τε» «τοῦτο κηρυῖναι» κλπ. Εἶναι ὁ Ἥλιος, ὁ μέγας θεὸς τοῦ κόσμου, ὁ πρῶτος καὶ ἀρχαιότατος θεός, Σοφ. Οἰδ. Τυρ. 660 «οὐ τὸν πάντων θεῶν θεὸν πρόμον Ἄλιον» ὥς ἀνακηρύττει αὐτὸν ὁ ἡλιολάτρης Χορός. Καὶ διὰ νὰ γυρίσωμεν ἀκόμη περισσότερον ὀπίσω, εἰς τὸν Ὅμηρον P, 645 ὁ Τελαμώνιος Αἴας παρακαλεῖ τὸν Δία «Ζεῦ πάτερ, ποιήσον αἴθρην, δὸς δ' ὀφθαλμοῖσιν ἰδέσθαι».

MIMNERMUS' RIVER

αἰπεῖ[άν?] τε Πύλον, Νηλήιον ἄστυ, λιπόντες
 ἡμερτὴν Ἀσίην νηυσὶν ἀφικόμεθα,
 εἰς δ' (ἐ)ρατὴν Κολοφῶνα βίην ὑπέροπλον ἔχοντες
 ἐξόμεθ' ἀργαλέης ὕβριος ἡγεμόνες·
 5 κεῖθεν † διαστήεντος ἀπορνούμενοι ποταμοῖο
 θεῶν βουλῇ Σμύρναν εἴ(λ)ομεν Αἰολίδα

(Strabo XIV 634 = Mimnermus fr. 9 Bk, 12 Diehl). The present note is concerned only with the crux in line 5 of the poem, which has been a target for conjectures in the last five hundred years. Kramer's critical note on this line reads as follows (his edition of Strabo, 1844-52): «*διαστήεντος F' δι' ἀστήεντος s δ' ἀνασιάντες x δ' Ἀσιύεντος* edd.: δ' Ἀλήεντος Tzsch. coni., cum prope Colophona fluvius Ἄλης commemoretur a Pausania VII, 5, 5. VIII, 28, 2 et a Tzetze ad Lycophr. v. 868; nominatur idem *Halesus* a Plin. V, 29. Liv. XXXVII, 36.: δὲ κρυόεντος scripsit Bergk, l.c., simul δὲ *σιβῆντος* proponens, quod sane propius accedit ad codd. scripturam, atque haud iniuria suspicans ad hunc ipsum locum respicere Pausaniam VIII, 28, 2 scribentem Ἄλεντος¹ δὲ τοῦ ἐν Κολοφῶνι καὶ ἐλεγείων ποιηταὶ τὴν ψυχρότητα ἄδουσιν». (We may for completeness add that Groskurd, with Tzschucke, preferred δ' Ἀλήεντος). *C* and *F* are the principal manuscripts of Strabo at this point; *s* and *x* are late manuscripts, and their readings here seem to be attempts at emendation by scholars not versed in prosody. In his own text Kramer read † δ' Ἀστήεντος, and he has been followed with no appreciable change by Meineke, Müller and Jones in the Teubner, Didot and Loeb editions. Scholars who concern themselves with the lyric anthology have naturally been less conservative than the editors of Strabo. Diehl discreetly prints † διαστήεντος. But I have found the following conjectures attributed in addition to those cited in Kramer's critical apparatus: δ' Ἀλήεντος (= Tzschucke) Brunck; δ' αὖ στυγέεντος Bergk; δ' αὖτ' Ἄλεντος (or Ἡλεντος) Bergk (Ahrens?); δ' ἀκτιέεντος Bergk; παχνήεντος Meineke (ad Theocr. p. 246 Wil.); δ' αὖτις Ἄλεντος Ahrens (?); δ' αὖ Μήλητος Schneidewin²; δ' ἄστυ, Ἄλεντος Hartung; δ' ἀενάοντος

¹ The manuscripts have Ἀνελόντος; here; but in book VII Pausanias speaks of the Ales near Colophon as being the coldest river in Ionia.

² «Usus Choerobosco I 142 ubi a fluvio Μέλης secernitur ἄλλος ποταμὸς ὁ Μήλης ὁ διὰ τοῦ ἡ (sic) τῆς Κολοφῶνος, qui I 45 Μίλης dici videtur» (BERGK, ad loc.).

Hecker; ἀγαστονόεντος and δ' αἰπήεντος Kalinka; δ' ἀλοήεντος Edmonds; δινήεντος Lattimore, de Falco.

The editors of Strabo had the advantage that, being — if only from a distance — concerned with historical topography, they seem to have understood an essential point. There is no notable river of Colophon; and a reference to an unnamed and unspecified stream there would have been meaningless to the poet's audience. The various conventional epithets that have been proposed are therefore not only individually more or less arbitrary, but they are in general unacceptable. The restoration of the name Ales and the epithets relating to water-temperature are, it is true, not without point. But not one of them seems both to fit well in the line and to keep close to the manuscript reading. Besides this, it seems quite clear from Pausanias that the river he calls Ales is the little stream that rises behind Colophon and flows to the sea past Claros. We now know — what Tzschucke, Bergk and Meineke could not have discovered — that at Colophon itself (i. e. Old Colophon) this stream does not yet exist (it is the river of Claros and New Colophon), and it would not have been seen at any point by a traveller setting out from Colophon for Smyrna. We should more naturally suppose that the ποταμός of Mimnermus is the large stream or small river, now called Tahtali Çay, which flows in front of Colophon at a distance of three or four miles and has to be crossed by the traveller going from Colophon in the direction of Smyrna. This is marked «Astes» or «Asteeis» on the maps now used by scholars, and consequently the reading δ' Ἀστήεντος is often regarded as being beyond all doubt correct. But in fact the sole authority for this name on the maps is the text of Mimnermus which we are considering. The Tahtali Çay is the river that separates Colophon and Lebedos. It is the only river that does so, and as such it is named in Pausanias VII, 3, 5; unfortunately, its name is not Astes but Calaon³. There remains the inscrutable river Μήλης (or Μίλης) of Choeroboscus, of which we can only say that if it had any independent existence of its own it must have been a tiny affluent⁴. It can hardly have merited a mention in Mimnermus' poem;

³ A similar name (Kaleon, and also Kallon) appears beside a river god on imperial coins of Smyrna. Perhaps at that time Smyrnaean territory extended to the upper course of the Tahtali Çay.

⁴ The name Μήλης seems to have been noted as that of a river god on imperial coins of Smyrna (RE s. v. *Meles* 2); but if this is really so, it can hardly be other than a variant of the name Μέλης there. The name Μήλης - Μίλης in Choeroboscus is perhaps to be connected with the corruption Μιλήτης which is read in most manuscripts in line 3 of the hymn to Artemis quoted in note 10.

and indeed, if he had mentioned it, we might expect to hear of the name again in the coinage, epigraphy and literature of later Colophon. Like the Ales and «Astes», this stream cannot be a serious candidate for mention in line 5 of the poem; and what seems to emerge from our discussion up to date is that the universal view that Mimnermus was speaking of a river of Colophon presents greater difficulties than scholars have hitherto suspected.

If not a river of Colophon, then a river of Smyrna. The river of Smyrna was the Μέλης. It was very short; but it was very famous, for it was the reputed father of Homer, and the name is found in Hecataeus (*ap.* Steph. Byz.) and several poems in the epic tradition not to mention later writers, inscriptions and imperial coins of Smyrna. It lay just outside the Hellenistic city of Smyrna and is probably to be identified with the stream at Halka Pinar about half an hour's walk south of the old city of Smyrna⁵. In line 5 of Mimnermus' poem the letters - HENTOΣ could well be a corruption of ΜΕΛΗΤΟΣ (perhaps through the form ΜΕΛΙΤΟΣ which is found in many Homeric manuscripts and R of Stephanus Byzantius); and the line might thus have read

κείθεν δ' αὖτε Μέλῃτος ἀπορνώμενοι ποταμοῖο.

We should then perhaps interpret Mimnermus in the sense that his ancestors had advanced as far as the river Meles, and that it was from there that they effected the capture of Aeolic Smyrna; this could fit with the story in Herodotus (I, 150) that the Colophonian *émigrés* were received with amity by the Aeolians of Smyrna before the capture of the city. In any case the mention of the Meles in a Smyrnaean poem would be uniquely appropriate.

The argument here advanced has a certain degree of logical cogency. But by itself this would not justify committing it to print if no outside support could be found for it. Fortunately, however, there is (as I have remarked elsewhere⁶) a close connection between this passage of Mimnermus and that part (lines 3-8) of the Homeric epigram (IV) that relates to Aeolic Smyrna⁷. The relevant passage runs as follows:

⁵ See CADOUX, *Ancient Smyrna*, 9 ff.; cf. also BSA 53-54, 23.

⁶ BSA 53-54, 13 n. 20.

⁷ *Vita Herodotea* 14.

- οἷη μ' αἶσῃ δῶκε πατὴρ Ζεὺς κύρμα γενέσθαι.
νήπιος αἰδοίης ἐπὶ γούνασι μητρὸς ἄταλλον,
ἥν ποτ' ἐπύργωσαν βουλῇ Διὸς αἰγιόχοιο
λαοὶ Φοῖβωνος, μάργων ἐπιβήτορες ἱππων,
5 δπλότεροι μαλεροῖο πυρὸς κρίνοντες Ἄρηα,
Αἰολίδα Σμύρναν ἀλιγείτονα ποτνιανακτον,
ἥν τε δι' ἀγλαὸν εἶσιν ὕδωρ ἱεροῖο Μέλητος.
ἐνθεν ἀπορνύμεναι κοῦραι Διὸς.....

(i. e. the Muses decided to remove to Cyme). Here we have the Aeolic claim to Smyrna. The foundation βουλῇ Διὸς αἰγιόχοιο balances the Ionic θεῶν βουλῇ. The audacious δπλότεροι phrase, with its insistence on supremacy in battle, corresponds to Mimnermus βίη ὑπέροπλος and the tyranny of his line 4; and following the mention of the river, the participle ἀπορνύμενοι, though not (as Meineke supposed⁸) so unprecedented as to require emendation in the Mimnermus text, is at least a confirmation of the dependance of one of the two passages on the other. The Aeolic epigram is not only vehement in tone but it is ramshackle in construction. The lines about Aeolic Smyrna sit uneasily in their context. In fact the Aeolic versifier protests too much; and this seems to justify the assumption that he is concerned to outdo Mimnermus. The epigram could well be considerably later than Mimnermus; for it is an integral part of the argument contained in the Herodotean Life, and the Life can hardly have been composed before the fourth century B. C.⁹

The epigram takes up the points that relate to Smyrna in the Mimnermus passage. We must therefore pay attention to the line in which a river is named. As it stands, line 7 fits very loosely into the sentence and seems totally irrelevant; and it is difficult to see why the composer of the epigram should have been at such pains to drag in the river unless he regarded it as an essential part of his counterclaim. The Aeolic claim, of course, did not concern only Smyrna. The Herodotean Life is the Aeolic claim to Homer, and it purports to have the seal of the poet's own words. If Mimnermus had claimed Homer's Meles for his Ionians, the Aeolic forger must at all costs work in a mention of the river

⁸ *Vindictiae Strabonianae* 217 f. For other occurrences see DIEHL, ad loc.

⁹ The Life has sometimes been dated much later than the fourth century B.C.; but the language and institutions seem to fit well with a fourth-century date.

into his epigram¹⁰. This does not prove that Mimnermus did in fact mention the Meles in line 5 of his poem; but the assumption that he did helps to explain the anomaly of line 7 in the Homeric epigram¹¹.

Bristol

J. M. COOK

¹⁰ It is perhaps legitimate to remark that mention of the river Meles seems to be normal when Smyrna is brought into relation with Colophon - Claros in sub - Homeric poetry. In the shorter Homeric Hymn to Artemis (IX) the goddess

*ἵππους ἄρσασα βαθυσχοίνοιο Μέλητος
 ῥίμψα διὰ Σμύρνης παγχρύσειν ἄρμα διώκει
 5 εἰς Κλάρον ἀμπελόεσσαν,*

and the Colophonian oracle on the refoundation of Smyrna pronounces blessings on those

οἱ Πάγον οἰκήσουσι πέτρην ἱεροῖο Μέλητος.

¹¹ I am grateful to Professor H. Lloyd - Jones for valuable comments on the first draft of this note.

ΤΟ ΦΙΛΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΙΝΟΝ ΕΝ ΤΗ ΠΟΛΕΙ¹

Περὶ τὴν ἔννοιαν τῆς «κοινότητος», ἔννοιαν θεμελιώδη τῆς ἠθικῆς, τῆς κοινωνιολογίας, τῆς πολιτειολογίας καὶ τῆς παιδαγωγικῆς, ἐγένοντο κατὰ τὴν πρῶτην μεταπολεμικὴν δεκαετίαν πολλαὶ συζητήσεις καὶ προεβλήθησαν ἀντιλογίαι κατὰ τοῦ παραδεδομένου νοήματος αὐτῆς, ἰδίως ἐν Γερμανίᾳ. Αἱ συζητήσεις κυρίως εἶχον ἀφορμὴν τὸν καθορισμὸν τοῦ σκοποῦ τῆς αἰγωγῆς τοῦ πολίτου, ἡ ὁποία, εἰς τὴν χώραν ταύτην, συνδεθεῖσα μὲ τὰς τύχας καὶ περιπετείας τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς Γερμανίας, κατὰ τὴν πρῶτην 50ετίαν τοῦ αἰῶνος μας, ἐκρίθη, πλὴν ἄλλων, ὡς ὑπέχουσα ἐν τισι τὴν εὐθύνην τῆς ἥττης καὶ τῶν συνεπειῶν τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου.

Τὸ γνήσιον νόημα τῆς ἐννοίας τῆς κοινότητος διεσάφησε κατὰ τὸν Ed. Spranger², ὁ φιλόσοφος καὶ κοινωνιολόγος Ferdinand Tönnies³ διὰ τοῦ ἔργου του «*Gemeinschaft und Gesellschaft*», (1885), εἰς τὸ ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς διακρίνει δύο ἐκδηλώσεις τῆς ἀνθρωπίνης ὁμαδικῆς ζωῆς· μίαν τεχνητὴν μορφήν, τὴν κοινωνίαν (*Gesellschaft*), καὶ μίαν φυσικὴν, τὴν κοινότητα (*Gemeinschaft*). Ἡ κοινωνία, κατὰ τοὺς Tönnies καὶ Spranger, ὡς τεχνητὴ μορφή τοῦ ὁμαδικοῦ βίου, στηρίζεται πάντοτε ἐπὶ συνειδητῆς διαμορφώσεως, εἶναι κάτι προμελετηθὲν, τεχνητόν. Οὕτω λ. χ. τὰ μέλη ἐνὸς σωματείου, ἐπιδιώκοντος ὥρισμένον σκοπὸν, εἶναι συνδεδεμένα πρὸς ἄλληλα διὰ τῆς συνειδήσεως τῆς ταυτότητος τοῦ κοινοῦ σκοποῦ. Ἡ κοινότης τοῦναντίον εἶναι ἡ φυσικὴ μορφή ἀνθρωπίνης ὁμαδικῆς ζωῆς. Τὸ ἀρχέγονον ἔρεισμά της εἶναι ὁ ἐξ αἵματος δεσμός, ὁ σύνδεσμος τῶν μελῶν της εἶναι στενωτέρως, ἐσωτερικώτερος. Οἱ κοινωνικοὶ δεσμοὶ εἶναι ἐπιφανειακοί, περιφερειακοί, οἱ κοινοτικοὶ κεντρικοί, οὐσιαστικοί. Ὅταν καὶ ὅπου ἄνθρωποι ζοῦν ἐν κοινότητι, ἀποκαλύπτουν ἀμοιβαίως πρὸς ἀλλήλους τὸν ἐσωτερικὸν τῶν κόσμον.

Οὕτω νοουμένη ἡ ἰδέα τῆς κοινότητος, ἀπετέλεσε κατὰ τὸν Ed. Spranger μίαν τῶν θεμελιωδῶν ἰδεῶν τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς προπολεμικῆς Γερμανίας καὶ κατευθυντήριον δύναμιν τῆς γερμανικῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως καὶ τῆς λεγομένης μεταρρυθμιστικῆς παιδαγωγικῆς (*Reformpädagogik*),

¹ ΠΛΑΤ. Νόμ. Γ 697c.

² Βλ. ED. SPRANGER, κατὰ μετάφρασιν Κ. ΒΟΥΡΒΕΡΗ, *Die Deutsche Pädagogik der Gegenwart* ἐν «Δελτίῳ» ΟΛΜΕ 1932.

³ Βλ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ὁ Φερδινάνδος Tönnies καὶ ἡ κοινωνιολογία» (Ἀρχεῖον Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἑπιστημῶν 6, 1926, σελ. 315 κ. ἐ.). Π. ΖΗΣΗ, «Ἡ συμβολὴ τοῦ Ferdinand Tönnies» (αὐτόφθι 8, 1928, σελ. 205 κ. ἐ.). Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας», Ἀθήναι 1932 (σελ. 70 κ. ἐ., 166 κ. ἐ.).

ἥτις τοσούτους ἔσχεν καὶ παρ' ἡμῖν ὁπαδούς, ἀλλὰ καὶ θύματα, εἰς τε τὴν θεωρίαν καὶ τὴν σχολικὴν πράξιν.

Εἰς τὴν παιδαγωγικὴν ζωὴν τῆς μεταπολεμικῆς Γερμανίας ἡσκήθη κατὰ τῆς ἐννοίας τῆς κοινότητος (Gemeinschaft), ὑπὸ τὸ ἀνωτέρω ἐκτεθὲν νόημά της, δοριμεῖα κριτικὴ, ἔχουσα ὡς στόχον τὴν πολιτικὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς ἐννοίας ταύτης ὑπὸ τοῦ γερμανικοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ, ἀπὸ τῆς ἐπικρατήσεώς του καὶ ἐξῆς. Τὸ πολιτικὸν τοῦτο σύστημα κατακρίνεται ὑπὸ τῶν μεταπολεμικῶν ἐπικριτῶν του, διότι προσέθηκεν εἰς τὸ ἠθικὸν περιεχόμενον τῆς ἐννοίας τῆς κοινότητος ἐθνικὸν καὶ φυλετικὸν παραπλήρωμα, οὕτω δὲ ἀπειργάσθη τὴν κατολίσθησιν τῆς ἐννοίας ταύτης τῆς κοινότητος εἰς τὴν ἐννοίαν «λαϊκὴ κοινότης» (Volksgemeinschaft) καὶ ἰδίως «λαϊκὴ κοινωνία ἐταίρων ἢ συντροφῶν» (Volksgenossenschaft).

Ἄν καὶ εἰς τὴν μετουσίωσιν τῆς ἰδέας τῆς κοινότητος ἀπὸ Gemeinschaft εἰς Volksgemeinschaft καὶ Volkgenossenschaft καὶ τὴν ὑπὸ τὸ πνεῦμα τῶν ἰδεῶν τούτων ἀσκησιν τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς ὠρίμων τε καὶ νέων ἀποδίδεται μεταπολεμικῶς μέγα μέρος τῆς εὐθύνης διὰ τὴν γερμανικὴν ἥτταν καὶ τὰς συνέπειάς της, οὐδεὶς ἀρνεῖται τὴν ἀνάγκην καὶ τὴν σκοπιμότητα τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτου, μᾶς ἀγωγῆς τοῦ πολίτου εἰς τε εὐρυτέραν καὶ εἰς στενωτέραν κλίμακα, καθαιρομένης ὅμως ἀπὸ τῶν ἰδεολογικῶν παραπληρωμάτων, μὲ τὰ ὁποῖα τὴν ἐβάθυνεν ἡ πολιτικοκομματικὴ σκοπιμότης. Χαρακτηριστικῶς μάλιστα τονίζεται, ὅτι ἀγωγή τοῦ πολίτου πρέπει κυρίως νὰ ἀσκήται εἰς τὸ σχολεῖον καὶ ὑπὸ τὴν εὐθύνην του, διὰ νὰ ἀποφευχθῇ ἡ εἰς τὸν τομέα τοῦτον ἐπέμβασις ἀδιστάκτων καὶ ἀνευθύνων φορέων τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας.

Εἰς τὸ θέμα τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτου ὑπάρχουν δύο τάσεις: ἡ συντηρητικὴ καὶ ἡ ἐπαναστατικὴ. Ἡ πρώτη ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ τῶν φίλων τῆς ἀνθρωπιστικῆς μορφώσεως, οἱ ὁποῖοι εἰς τὸν βίον τῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιότητος ἀναζητοῦν καὶ προβάλλουν πρότυπα ἢ, ὀρθότερον, παραδείγματα πολιτικῆς διαπαιδαγωγήσεως τῶν συγχρόνων. Ἡ ἐπίδρασις τῶν παραδειγμάτων τούτων ἐπὶ τὸν σύγχρονον ἄνθρωπον, καὶ ἰδίᾳ τὸν ὑπὸ ἀνάπτυξιν διατελοῦντα παῖδα καὶ ἔφηβον, γίνεται εἰς τὸ μάθημα τῆς ἀρχαίας ἱστορίας καὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν Ἑλληνικῶν καὶ Ῥωμαίων Κλασσικῶν.

Ἡ ἀντίθετος ἀντίληψις δὲν ἀρνεῖται τὴν ἀξίαν τῶν κλασσικῶν προτύπων πολιτικῆς σκέψεως καὶ ἀγωγῆς, οὐδὲ ἀμφισβητεῖ τὴν ἀνάγκην παιδαγωγικῆς καυπάσεως τῶν πολιτικῶν γεγονότων τοῦ ἀρχαίου βίου, ἀλλὰ ἀπαιτεῖ ἓνα ἀμεσώτερον καὶ ἐντονώτερον προσανατολισμὸν πρὸς τὰς συγχρόνους συνθήκας καὶ τὰ πολιτικὰ προβλήματα τῆς συγχρόνου ζωῆς.

Ἡ κατὰ τῆς ἐννοίας τῆς κοινότητος μεταπολεμικὴ κριτικὴ, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ προσανατολισμοῦ τῆς συγχρόνου ζωῆς πρὸς τὰς σημερινὰς πολιτικὰς καὶ κοινωνικὰς συνθήκας, ἀντέταξεν εἰς τὴν ἐννοίαν τῆς κοινότητος (Gemein-

schaft) τὴν ἔννοιαν τῆς Partnerschaft (κοινωνία ἐταίρων-συνεργατῶν). Θεωρητικὸς τῆς ἰδέας ταύτης ὑπῆρξεν ὁ καθηγητὴς τῆς Παιδαγωγικῆς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Κιέλου Theodor Wilhelm, ὅστις ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Friedrich Oetinger ἐδημοσίευσεν εἰς ἐπανελημμένας ἐκδόσεις τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον: *Partnerschaft, Die Aufgabe der politischen Erziehung*, 1956⁴ βιβλίον του⁴.

Κατὰ τὸν Wilhelm ἡ Partnerschaft εἶναι ἴδιος τρόπος στάσεως καὶ συμπεριφορᾶς ἐν τῇ πολιτικῇ κοινότητι, διαφέρον τὸσον ἀπὸ τὴν ἐνδοστρεφῆ κοινωνικὴν ἀπομόνωσιν τῆς οὐμανιστικῆς προσωπικότητος, ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν ἀγελαίαν ἀνωνυμίαν τῆς μαζικῆς συμβιώσεως. Ἡ ἀνωτέρω στάσις χαρακτηρίζει μίαν ὑγιᾶ πολιτικὴν συμβίωσιν ἀνθρώπων, ἡ ὁποία οὔτε ἄθροισμα μεμονωμένων ἀτόμων οὔτε μᾶζα ἀνθρωπίνη εἶναι. Προχωρῶν περαιτέρω ὁ Wilhelm προβάλλει ὡς γνώρισμα τῆς Partnerschaft τὴν εἰλικρινῆ παρρησίαν τοῦ ἀτόμου πρὸς τὰ λοιπὰ μετ' αὐτοῦ συμβιούντα ἄτομα καὶ τὴν δυνατότητα αὐτῆς, ὅπως, εἰς τὸν αἰῶνά μιν τὸν ἀπειλούμενον ἀπὸ τὴν ὑπερτεχνικὴν καὶ τὴν μαζοποίησιν τῶν ἀνθρώπων, συντελέσῃ εἰς τὴν δημιουργίαν πολιτικῆς κοινωνίας, σταθερωτέρας καὶ ἀνθεκτικωτέρας ἀπὸ τὴν ἀστικὴν καὶ ἀνθρωπινωτέρας ἀπὸ τὴν κομμουνιστικὴν.

Στρεφόμενος κατὰ τῆς ἀνθρωπιστικῆς κοσμοθεωρίας ὁ Wilhelm ἀποδίδει εἰς αὐτὴν δύο γνωρίσματα: πρῶτον τὸ ὅτι, κατ' αὐτήν, ὁ ἄνθρωπος μὲ συνεχῶς αὐξανομένην πνευματικὴν μόρφωσιν ἐπαρκεῖ δι' ἑαυτὸν καὶ δεύτερον ὅτι ἡ γνησία ἀνθρωπιά ἐγκεῖται εἰς τὴν αὐτοσυγκέντρωσιν καὶ αὐτοδιαμόρφωσιν τοῦ ἀτόμου, ἀπέχοντος ἀπὸ τοὺς συνανθρώπους του. Ἀποδίδει δηλαδὴ ὁ Wilhelm εἰς τὴν ἀνθρωπιστικὴν ἀρχὴν περιεχόμενον ταυτίσεως τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ μεμονωμένον ἄτομον.

Ἀλλὰ μετὰ τῆς ἰδίας ὀξύτητος στρέφεται ἡ θεωρία τῆς Partnerschaft καὶ πρὸς τὴν ἀντίθετον ἀποψιν τῆς κοινωνικότητος τοῦ ἀνθρώπου, ἥτις χαρακτηρίζει τὸν κατὰ τὸν Ed. Spranger κοινωνικὸν τύπον ἀνθρώπου, ὅστις «οὐδεμίαν ἄλλην δύναμιν ἐπιδράσεως θέλει καὶ γνωρίζει εἰ μὴ τὴν δύναμιν τῆς ἀγάπης». Ἡ κατὰ τῆς συμπαθείας καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου κριτικὴ τοῦ Wilhelm ἐκφράζεται διὰ τῆς γνώμης του, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη προσωπικότης καὶ ἀτομικότης καταθλίβεται, ὅταν τὸ συναίσθημα τοῦ Ἐγὼ μετουσιώνεται συνεχῶς εἰς συναίσθημα φιλαλληλίας καὶ ὅτι ἡ κατὰ τὸν ἀνωτέρω τρό-

⁴ Τὸ βιβλίον ἐξεδόθη τὸ πρῶτον τῷ 1951 ὑπὸ τὸν τίτλον: *Wendepunkt der politischen Erziehung-Partnerschaft als pädagogische Aufgabe*, Δευτέρα ἐκδοσις τῷ 1953. Βλ. τοῦ ΑΥΤΟΥ, *Pädagogik der Gegenwart*, 1960, ἰδίως σελ. 239 κ.έ. Λεπτομερὴ βιβλιογραφίαν, ἀναφερομένην εἰς τὰ σύγχρονα προβλήματα τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτου καθόλου, βλ. εἰς τὴν μελέτην ΚΩΝΣΤ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ, Ἡ Ἀγωγή τοῦ πολίτου ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀρχαίων (Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας, σειρὰ πρώτη: «Ἀρχαιότης καὶ σύγχρονα προβλήματα», ὑπ' ἀριθ. 6, σελ. 18), Ἀθήναι 1961.

πον συνεχῆς κατολίσθησις τῶν ὁρίων μεταξὺ τοῦ Ἐγὼ καὶ τοῦ Σὺ ταράσσει τὴν ἰσορροπίαν τῶν κοινωνικῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τοὺς ἐν τῇ πολιτικῇ καὶ κοινωνικῇ συμβιώσει συνανθρώπους του.

**

Αἱ ἀνωτέρω δι' ὀλίγων ἐκτεθεῖσαι ἀρχαὶ τῆς θεωρίας τῆς Partnerschaft δικαιολογοῦνται ἐν τινι μέτρῳ, ἐὰν καὶ ἐφ' ὅσον στρέφονται οὐχὶ κατὰ τῆς ἐννοίας τῆς κοινότητος μὲ τὸ γνήσιον καὶ ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν πηγῶν ἀντιλούμενον περιεχόμενόν της, ἀλλὰ κατὰ τῶν νόθων παραπληρωμάτων, δι' ὧν ἐβάρυνε τὴν ἐννοιαν ταύτην ἡ πολιτικὴ σκοπιμότης. Διὰ τοῦτο ἡ ἐνδεικνυομένη κριτικὴ τακτικὴ καθ' ἡμᾶς θὰ ᾔτο ἡ ἀπὸ τῶν παραπληρωμάτων τούτων ἀποκάθαρσις τῆς νοθευθείσης ἐννοίας καὶ ἐν οἷονεὶ ἀναβάπτισμα αὐτῆς εἰς τὰ κρυσταλλίνης διαυγείας νάματα τῆς ἑλληνικῆς καὶ πλατωνικῆς Κασταλίας. Εἰς τὴν ἀνανέωσιν καὶ ἐξυγιάνσιν τῆς ἐννοίας προσπαθεῖ νὰ συμβάλῃ ἡ παροῦσα μελέτη. Ἀλλὰ προηγουμένως πρέπει νὰ καθαρθῇ τὸ ἔδαφος τῆς ζητήσεως ἀπὸ παρερμηνείας τινὰς τῆς ἀνθρωπιστικῆς κοσμοθεωρίας. Ἀφετηρία τῶν παρερμηνειῶν τούτων ἦτο ἡ καθ' ἡμᾶς οὐχὶ ἀκριβὴς ἀντίληψις τῆς ἑλληνικῆς ἐννοίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐπ' αὐτῆς στηριζομένης πηγαίας καὶ γνησίας ἀντιλήψεως τοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Ἡ θεωρία τῆς Partnerschaft οὐχὶ ὀρθῶς ἀποδίδει εἰς τὸν ἀνθρωπισμὸν ταύτισιν τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ ἄτομον. Διὰ τοὺς Ἕλληνας τῶν κλασσικῶν χρόνων, ἄνθρωπος ἔξω τόπου καὶ συνανθρώπων, ἀποτελούντων τὸ πολιτικοκοινωνικὸν πλαίσιον καὶ τὴν προέκτασιν τῆς ζωῆς του, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῇ. Κοινὴ τῶν Ἑλλήνων συνείδησις ἦτο τὸ ὅτι φυσικοὶ-ὕλικοι καὶ πνευματικοὶ-ψυχικοὶ δεσμοὶ ἀκατάλυτοι συνδέουν τὸν ἄνθρωπον τόσον μὲ τὸ ἔδαφος καὶ τὴν φύσιν τῆς πατρίδος του, ὅσον καὶ μὲ τοὺς συνανθρώπους του, οἱ ὅποιοι ζοῦν εἰς τὸ ἴδιον ἔδαφος καὶ εἰς τὴν ἰδίαν φύσιν. Εἰς τὸ κοινὸν ἔδαφος καὶ τὴν κοινὴν φύσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἔζων ὅμαιμοι, ὁμόφυλοι καὶ ὁμόγλωσσοι, ἐδημιουργεῖτο κοινὴ ζωὴ καὶ συνείδησις μὲ τὰ κοινὰ ἥθη καὶ ἔθιμα, τὰς κοινὰς παραδόσεις, τὴν ἰδίαν θρησκείαν καὶ λατρείαν, τὸ ἴδιον δίκαιον, τὰς κοινὰς εὐτυχίας καὶ ἀτυχίας, μὲ τὰ κοινὰ βιώματα, πεπωμένα καὶ ἰδανικά. Ὅλα αὐτὰ ἐκτρέφουν καὶ καλλιεργοῦν μίαν ἐνιαίαν ψυχικοκοινωνικὴν ἀτμόσφαιραν, δημιουργοῦν τὴν κοινωνικὴν ὁμάδα ἢ κοινότητα, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὑποχωρεῖ καὶ ἀφανίζεται τὸ ἐγώϊστικὸν ἄτομον καὶ ἀντ' αὐτοῦ διαμορφώνεται ὁ κοινωνικὸς ἢ, ἀκριβέστερον, ὁ πολιτικὸς ἄνθρωπος, διότι ἡ «πόλις» ἦτο ἡ κοινὴ τῶν ὁμαδικῶν αὐτῶν σχέσεων, ψυχικῶν συναντήσεων καὶ κοινωνικῶν διαμορφώσεων, καὶ ἡ «πόλις» ἦτο ἡ ἐγγύησις διὰ τὴν συνέχειαν τῆς κοινῆς ζωῆς, ἐφ' ὅσον ἐντὸς τῆς κοίτης τῆς «πόλεως» αἱ διαδεχόμεναι ἀλλήλας γενεαὶ παρελάμβανον τὴν κοινωνικὴν συνείδησιν καὶ τὴν ὁμαδικὴν πολιτικὴν καὶ πολιτιστικὴν κληρονομίαν τῶν προγενεστέρων.

Ἐντὸς λοιπὸν τοῦ πλαισίου τῆς «πόλεως» ἕκαστος πολίτης-ἄνθρωπος ἦτο ὁ κόμβος ποικίλων δεσμῶν καὶ σχέσεων: ὕλικῶν, πνευματικῶν, πολιτικῶν, ἡθικῶν, τόσον μὲ τὴν πόλιν, τὸ κράτος, ὅσον καὶ μὲ τοὺς συνανθρώπους του, τοὺς συμπολίτας του. Ἐντὸς τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς κοινότητος τῶν κλασσικῶν χρόνων ἦτο ἀδύνατον νὰ διακρίνης τὸν πολίτην ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον. Καὶ ἡ ἐτυμολογικὴ δὲ σχέσις τῆς λέξεως «πολιτισμός» μὲ τὴν λέξιν «πολίτης» ἐκφράζει κατὰ εὐστοχὸν σύμπτωσιν τὴν ἑλληνικὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὴν συμβίωσιν, συνεργασίαν καὶ ἀμοιβαίαν παιδείαν τῶν πολιτῶν. Αὐτὸς λοιπὸν εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ὅπως τὸν εἶδον οἱ Ἕλληνες τῶν κλασσικῶν χρόνων καὶ ὅπως τὸν ἐξιδανίκευσεν ὁ φιλόσοφος ἑλληνικὸς νοῦς: ὅχι τὸ ἐγωϊστικόν, ἀνεξάρτητον, μεμονωμένον καὶ ἀσύδοτον ἄτομον, ὅχι ὁ ἕξω τόπου «ἄπολις» ἄνθρωπος, ἀλλὰ ὁ ἔχων πολιτικὴν συνείδησιν «πολίτης-ἄνθρωπος».

Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ πολιτικὴ ιδιότης τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐκείνη ἡ ιδιότης, ἡ ὁποία κάμνει τὸν ἄνθρωπον ὄντως ἄνθρωπον: «καὶ πρότερον δὲ τῇ φύσει πόλις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἐστίν· τὸ γὰρ ὅλον πρότερον ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ μέρους»⁵. Δηλαδή προϋπόθεσις τῆς ὑπάρξεως ἀνθρώπου, τῷ ὄντι ἀνθρώπου, δημιουργοῦ ἀνωτέρων ἀξιῶν τῆς ζωῆς, αἱ ὁποῖαι διακρίνουν τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὸ κτῆνος, εἶναι ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ του συμβίωσις, τὸ πολιτικὸν σύνολον, ἡ πόλις.

Καὶ τοῦ πλατωνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς κατὰ Πλάτωνα παιδείας κεντρικὸν νόημα εἶναι ἡ διαμόρφωσις τοῦ «πολίτου-ἀνθρώπου», ὅπως δεικνύουν ὅχι μόνον τὰ μεγαλύτερα πολιτικὰ συγγράμματα τοῦ Πλάτωνος, ἡ «Πολιτεία» καὶ οἱ «Νόμοι», ἀλλὰ καὶ τὸ ὅλον ἔργον τοῦ φιλοσόφου τούτου. Εἶναι χαρακτηριστικὸς τοῦ εἰρημένου κεντρικοῦ νοήματος ὁ ὁρισμὸς τῆς παιδείας εἰς τοὺς «Νόμους» (Α 643e κ.ε.): «τὴν δὲ πρὸς ἀρετὴν ἐκ παίδων παιδεῖαν, ποιοῦσαν ἐπιθυμητὴν τε καὶ ἔραστην τοῦ πολίτην γενέσθαι τέλεον, ἄρχειν τε καὶ ἄρχεσθαι ἐπιστάμενον μετὰ δίκης. Ταύτην τὴν τροφὴν ἀφορισάμενος ὁ λόγος οὗτος, ὡς ἐμοὶ φαίνεται, νῦν⁶ βούλοιντ' ἂν μόνην παιδεῖαν προσαγορεύειν, τὴν δὲ εἰς χρήματα τείνουσαν ἢ τινα πρὸς ἰσχύν, ἢ καὶ πρὸς ἄλλην τιὰ σοφίαν ἄνευ νοῦ καὶ δίκης, βάνανυσόν τ' εἶναι καὶ ἀνελεύθερον καὶ οὐκ ἀξίαν τὸ παράπαν παιδεῖαν καλεῖσθαι».

Ἀρκούμεθα εἰς τὰς ἀνωτέρω παρατηρήσεις ἐκ τῶν ὁποίων καταφαίνεται ἡ ἀληθὴς ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τοὺς Ἕλληνας τῶν κλασσικῶν χρόνων, ἣτις πᾶν ἄλλο ἐκφράζει παρὰ ταύτισιν τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ ἄτομον, οἷα παρατηρεῖται εἰς τοὺς μετακλασσικοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους. Τὴν ὑποκατάστασιν τῆς ἐν-

⁵ ΑΡΙΣΤΟΤ. *Πολιτικ.* Α. 1253a, 18 κ.ε. (W. D. Ross).

⁶ Ὁ ἀνωτέρω ὁρισμὸς εἶναι ὁ τέταρτος κατὰ σειράν ὁρισμὸς τῆς παιδείας, ὁ ἀποδίδων τὸ γνήσιον νόημα αὐτῆς, ὡς ἀνθρωποπλαστικῆς λειτουργίας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς προηγουμένους ὁρισμούς, τοὺς ἐκφράζοντας τὴν ἐπαγγελματικὴν περὶ παιδείας ἀντίληψιν.

νοίας τοῦ ατόμου εἰς τὴν ἔννοιαν «ἄνθρωπος» καὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ ὑπὲρ χρόνον καὶ τόπον ἀνθρώπου εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ πολίτου-ἀνθρώπου τῶν κλασσικῶν χρόνων ἐκφράζει κατὰ τὸν Jaeger ἡ εὐρύτερον γνωστὴ ρῆσις τοῦ Μενάνδρου «ὡς χαρίεν ἔστ' ἄνθρωπος, ἂν ἄνθρωπος ᾖ», ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀφορμῶνται ὅλαι αἱ παρερμηνεῖαι τοῦ γνησίως ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῶν κλασσικῶν χρόνων, ἦτοι τοῦ πολιτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ κεντρικὴ ἰδέα «ἄνθρωπος» ἐκφράζει τὴν εἰς πνευματικὴν ἐνότητα συνυφὴν καὶ σύνθεσιν πολιτικῆς καὶ ἀνθρωπίνης οὐσίας.

*
* *

Ἐπὶ τῆς ἀνωτέρω ἐκτεθείσης ἐννοίας τοῦ πολίτου ἀνθρώπου ὡς κεντρικῆς ἐννοίας τοῦ πολιτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῶν Ἑλλήνων στηρίζεται ἡ ἔννοια τῆς κοινότητος, τῆς ὁποίας σπουδαιότερα μορφή κατὰ τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα ἦτο ἡ μορφή τῆς πολιτικῆς κοινότητος, τῆς ὁποίας οὐσία εἶναι τὸ «φίλον καὶ τὸ κοινὸν ἐν τῇ πόλει». Τὴν πλατωνικὴν εἰκόνα τῆς πολιτικῆς καὶ ἀνθρωπίνης ταύτης ἐννοίας προτιθέμεθα νὰ δώσωμεν εἰς τὰ ἐπόμενα. Ἐπαναλαμβάνομεν δὲ ὅτι τῆς παρούσης ἐκθέσεως ἡ προσπάθεια ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ γνησίου νοήματος τῆς ἐννοίας τῆς κοινότητος διὰ τῆς προβολῆς τῶν πρωταρχικῶν καὶ πηγαίων στοιχείων τῆς ἀπὸ τὸν πλατωνικὸν κόσμον.

Ἡ ὕγιης καὶ εὐνομος πολιτικὴ κοινότης κατὰ τὸν Πλάτωνα δὲν εἶναι μηχανικὸν κατασκευάσμα· τὸ κράτος δὲν εἶναι μηχανὴ κατὰ τὴν ἀτυχεστάτην συνήθη ἐκφρασιν τὴν ὀφειλομένην εἰς πτωχὴν καὶ πεζὴν καὶ ὕλιστικὴν ἀντίληψιν τῆς οὐσίας καὶ τῆς φύσεως αὐτοῦ· εἶναι πνευματικὸν δημιουργημα καὶ σύνολον, συνυφή, ὁργανικὴ ἐνότης⁷. Κοινότης (Gemeinschaft) εἶναι, ὄχι κοινωνία (Gesellschaft) κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαν διάκρισιν τοῦ Tönnies. Ἀρχοντας καὶ ἀρχομένους δὲν συνέχουν μόνον οἱ δεσμοὶ τῶν νόμων καὶ ὁ φόβος τῆς ποινῆς, ἀλλὰ κυρίως οἱ ἠθικοὶ δεσμοὶ τῆς φιλίας καὶ τῆς ἀλληλεγγύης, τὸ πολύτιμον τῆς κοινότητος συναίσθημα. Ἀπὸ τοῦ «Κρίτωνος» καὶ τοῦ «Λύσιδος», ἔργων τῆς πρώτης περιόδου τοῦ Πλάτωνος, μέχρι τῶν «Νόμων» καὶ τῶν «Ἐπιστολῶν» διήκει⁸ διὰ τοῦ «Γοργίου», τοῦ «Συμποσίου» καὶ τῆς «Πολιτείας» ὑπὸ

⁷ ΠΛΑΤ. Πολιτ. Δ 423c-d (ιδίῃ 423d 5 κ.ε.: «...καὶ οὕτω δὴ σύμπασα ἡ πόλις μία φύηται ἀλλὰ μὴ πολλαί»), Ε 462a κ.ε. Ἡ σύστασις τῆς πολιτείας παραβάλλεται ἐν τῷ Πολιτικῷ (308d κ.ε.) πρὸς τὴν συμπλοκὴν τῆς ὕφαντικῆς. Ὡς ἡ δευτέρα ἐλέγχει καὶ ἐπιστατεῖ ἐν τῇ παρασκευῇ τῶν νημάτων καὶ τῶν λουπῶν χειρῶν, φροντίζουσα, ὅπως τὰ πάντα καταστῶσιν ἐπιτήδεια πρὸς ὕφανσιν, οὕτω καὶ ἡ πολιτικὴ πάντα ἐλεγχον ὀφείλει νὰ ἀσκήσῃ, ὅπως προλάβῃ τὴν ἐν τοῖς κόλποις τῆς πολιτείας γένεσιν στοιχείων φαύλων καὶ πᾶν πολιτικὸν καὶ παιδευτικὸν μέτρον πρέπει νὰ μετέλθῃ, ὅπως προπαρασκευάσῃ τὴν ἐκ χρηστῶν πολιτῶν καὶ πρεπόντων ἡθῶν σύνθεσιν καὶ σύγκρασιν αὐτῆς.

⁸ Παραπέμπομεν ἀπλῶς εἰς ὀλίγα τινὰ χαρακτηριστικὰ χωρία: Κρίτ. 44c, Γοργ. 507e κ.ε., Συμπ. 182b-c, Πολιτ. Ε 462b κ.ε., Νόμ. Γ 678e: «ἡγάπων καὶ ἐφιλοφρονοῦντο ἀλλήλους», Νόμ. Γ 649a-b, 695d, 698c, Ἐπιστ. Ζ 325d, 331d-e, 334b. Κοινότητα ἀπετέλουν οἱ

ποικίλας μορφάς, ἀλλ' ἡ αὐτὴ κατὰ βάσιν προσήλωσις τοῦ Πλάτωνος πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς φιλίας καὶ τῆς κοινότητος⁹, τὴν πλατωνικὴν ἀναβίωσιν τῶν περὶ ἁρμομονίας ἰδεῶν τοῦ Πυθαγόρου καὶ τῶν περὶ φιλότητος τοῦ Ἐμπεδοκλέους. «Φασὶ δ' οἱ σοφοὶ... καὶ οὐρανὸν καὶ γῆν καὶ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους τὴν κοινωνίαν συνέχειν καὶ φιλίαν καὶ κοσμιότητα καὶ σωφροσύνην καὶ δικαιοσύνην, καὶ τὸ ὅλον τοῦτο διὰ ταῦτα κόσμον καλοῦσιν... οὐκ ἀκοσμίαν οὐδὲ ἀκολασίαν»¹⁰.

Εἰς τὸν νομοθέτην τῆς πολιτείας τῶν «Νόμων» προβάλλεται ἡ τρίτη ἀπαίτησις, ὅπως ἡ νομοθετουμένη πολιτικὴ κοινότης «ἐλευθέρα τε ἔσται καὶ φίλη ἑαυτῇ καὶ νοῦν ἔξει»¹¹. Τὸ αἷτημα τῆς φιλίας, κείμενον μεταξὺ τοῦ αἰτήματος τῆς ἐλευθερίας τῶν πολιτῶν καὶ τῆς δεσμευούσης ἐπιταγῆς τοῦ νόμου, προλαμβάνει τὰς ἐκατέρωθεν ἀκρότητας τῆς δουλείας καὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ διασφαλίζει τὴν τήρησιν τοῦ μέτρου. Ἡ ὑγιὲς πολιτικὴ κοινότης τῆς ἀνεκτῆς εἰς τὸν Πλάτωνα ἱστορικῆς πραγματικότητος οὐδὲν τὸ κοινὸν ἔχει πρὸς τὴν ἀσυδοσίαν τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας καὶ τὴν ἀπολυταρχίαν τῆς πολιτείας τῶν Περσῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς παρακμῆς τῶν πολιτειῶν τούτων. Κεῖται μεταξὺ ἀλλ' ὑπεράνω ἀμφοτέρων τὸ πλατωνικὸν «μέτρον»¹². Ἡ πλατωνικὴ πολιτικὴ παιδεία προάγει τὸ «φίλον καὶ τὸ κοινόν», καλλιεργεῖ καὶ θεραπεύει τὸ συναίσθημα τῆς κοινότητος, συνέχει τὸν «κόσμον» καὶ τὴν ἁρμοσίαν ἐν τῇ πολιτείᾳ, ἀποτρέπει τὴν ἀκοσμίαν καὶ τὴν ἀκολασίαν, ποιεῖ τὴν πόλιν «φίλην ἑαυτῇ».

Ὡς ἡ ἀρίστη πολιτεία μετέχει τοῦ θείου, τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ, οὕτω καὶ οἱ νόμοι εἶναι ἔκφρασις τοῦ νοῦ καὶ τοῦ λόγου. Νόμος ὀνομάζεται ἡ «διανομὴ τοῦ νοῦ»¹³, ἣ ὁ λογισμὸς ὁ γενόμενος «κοινὸν δόγμα» τῆς πόλεως¹⁴. Εἰς τὴν σύγκρασιν τῆς πολιτικῆς οὐσίας, τὴν ὁποίαν ἀπαιτεῖ τὸ πλατωνικὸν μέτρον, οἱ νόμοι, νοῦς καὶ λόγος τῆς πολιτείας, ἀντιπροσωπεύουν τὸ στοιχεῖον τῆς δεσμεύσεως καὶ τοῦ χαλινοῦ κατὰ τῶν ἀκροτήτων τοῦ ἐτέρου πολιτικοῦ στοιχείου, ἥτοι τῆς ἐλευθερίας. Ἡ φιλία, τὸ τρίτον στοιχεῖον, κεῖται ἐν τῷ μέσῳ τῶν δύο τούτων ἄκρων καὶ ἐξασφαλίζει τὴν ἐξισορρόπησιν τῶν πολιτικῶν δυνάμεων, τὴν ἁρμοσίαν καὶ τὴν συνοχήν τῆς πολιτικῆς κοινότητος: «τὸ μὲν γὰρ κοινὸν συνδεῖ τὸ δὲ ἴδιον διασπᾷ τὰς πόλεις»¹⁵. Ἀντίστοιχος πρὸς τὴν ἐν τῇ πολιτικῇ κοινό-

εἰς τὴν Ἀκαδήμειαν φοιτῶντες, οἱ «συνόντες» καὶ «ἐταῖροι». Πρβλ. καὶ τὴν φιλίαν τοῦ Πλάτωνος πρὸς τὸν Δίωνα.

⁹ Ὡς πρὸς τὴν συναφῇ ἔννοιαν «τὸ κοινόν», βλ. Νόμ. Γ 680e, 681a, 692e «τό τε Ἀθηναίων καὶ Λακεδαιμονίων κοινῇ διανόημα» (πρβλ 687c: «κοινὸν ἐπιθύμημα»).

¹⁰ Γοργ. 507c κ.ε.

¹¹ Νόμ. Γ 701d. Πρβλ. Νόμ. Γ 694b «δι' ἐλευθερίαν τε καὶ φιλίαν καὶ νοῦ κοινωνίαν».

¹² Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ μέτρου βλ. Κ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ, *Αἱ ἱστορικαὶ γνώσεις τοῦ Πλάτωνος*, Α', Βαρυβαρικά, σελ. 75.

¹³ Νόμ. Δ 714a.

¹⁴ Νόμ. Α 644d κ.ε.

¹⁵ ΠΛΑΤ. Νόμ. Θ 875a.

τητι ἁρμονίαν τῶν στοιχείων τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας εἶναι ἢ ἐν τῇ ψυχῇ ἐκάστου ἀτόμου-μέλους τῆς πολιτικῆς κοινότητος συμφωνία λόγου καὶ συναισθήματος.

Τὴν θεωρίαν περὶ πολιτείας, ὡς κοινότητος συμβιούντων ἀνθρώπων, ἢ, διὰ τὰ μεταχειρισθῶ ὄρον τοῦ Πολιτικοῦ¹⁶, ὡς θεσμοῦ «κοινοτροφικοῦ ἀνθρώπων», «ἀνθρωπονομικοῦ», ὁ Πλάτων, συνδυάζων τὴν φιλοσοφίαν μετὰ τῆς ἱστορίας εἰς ἀπαράμιλλον ἐνότητα λόγου καὶ βίου, δεοντολογίας καὶ φαινομενολογίας τῆς πολιτείας, ἐποπτικοποιεῖ, ἐνυφαίνων εἰς τὰς ζητήσεις τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας του παραδειγματικά στοιχεῖα, εἰλημμένα ἐκ τῆς ἑλληνικῆς καὶ περσικῆς ἱστορίας.

Εἰς τὰ παραδείγματα ταῦτα ἡ ἔννοια τῆς κοινότητος διασαφεῖται, οὐ μόνον εἰς τὴν περιοχὴν ἐπὶ μέρους πόλεων-κρατῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν εὐρυτέραν περιοχὴν συμμαχιῶν πόλεων καὶ ἐθνικῶν κόσμων καὶ κοινοτήτων πολιτισμοῦ.

Οὕτω λ.χ. ὁ ἑλληνικὸς κόσμος διαστέλλεται, ὡς ἐνιαία κοινότης φυλῶν συγγενῶν καὶ οἰκείων πρὸς ἀλλήλας καὶ κοινότης πολιτισμοῦ, ἀπὸ τὸν «δθνεῖον καὶ ἀλλότριον» κόσμον τῶν μὴ Ἑλλήνων βαρβάρων¹⁷. Οἱ περσικοὶ πόλεμοι εἶναι μία ἔμπρακτος πολεμικὴ ἐκδήλωσις τῆς κοινότητος ταύτης τῶν Ἑλλήνων, εἶναι τὸ «κοινῇ διανόημα»¹⁸ Ἀθηναίων καὶ Λακεδαιμονίων πρὸς ἀπόκρουσιν τῆς ἀπειληθείσης ὑποδουλώσεως τῶν Ἑλλήνων εἰς τοὺς Πέρσας κατὰ τὴν πρώτην καὶ δευτέραν ἐκστρατείαν αὐτῶν κατὰ τῆς Ἑλλάδος.

Κοινότητα πόλεων-κρατῶν, πολλὰ ὑπισχνουμένην διὰ τὴν κραταίωσιν τῆς πολιτικῆς ἰσχύος τῶν Ἑλλήνων ἐναντι ἐξωτερικῶν κινδύνων, ἠθέλησαν τὰ διαμορφώσουν, κατὰ τὸν Πλάτωνα, ἐν ἀρχῇ οἱ κατελθόντες εἰς Πελοπόννησον Δωριεῖς, ὅπως φαίνεται ἐκ τοῦ κοινοῦ ὅρκου τῶν ἀρχηγῶν των βασιλέων (Νόμ. Γ 684a-b): «*βασιλεῖται ἱρεῖς βασιλευμέναις πόλεσιν τριτταῖς ὥμοσαν ἀλλήλαις ἐκάτεραι, κατὰ νόμους οὓς ἔθεντο τοῦ τε ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι κοινούς, οἱ μὲν μὴ βιαιοτέρην τὴν ἀρχὴν ποιήσεσθαι προϊόντος τοῦ χρόνου καὶ γένους, οἱ δέ, ταῦτα ἐμπεδούντων τῶν ἀρχόντων, μήτε αὐτοὶ τὰς βασιλείας ποτὲ καταλύσειν μήτε ἐπιτρέψειν ἐπιχειροῦσιν ἑτέροις, βοηθήσειν δὲ βασιλῆς τε βασιλεῦσιν ἀδικουμένοις καὶ δήμοις, καὶ δῆμοι δήμοις καὶ βασιλεῦσιν ἀδικουμένοις ...*».

Ἡ ἐπιδιωχθεῖσα ὁμως κοινότης τῶν τριῶν βασιλειῶν καὶ τοῦ πολιτικοῦ τούτου συνασπισμοῦ, «*συστήματος*», ἡ συνοχὴ καὶ ἐνότης δὲν ἐπετεύχθη. Τὴν διερεύνησιν τῶν αἰτίων τῆς ἀποτυχίας κάμνει ὁ Πλάτων ἐν Νόμ. Γ 686b,

¹⁶ 267d.

¹⁷ Πολιτ. Ε 470c-d. Πρβλ. ΚΩΝΣΤ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ, Ἡ ἐθνικὴ συνείδησις τοῦ Πλάτωνος, Ἀθῆναι 1939.

¹⁸ Νόμ. Γ 692e-693a. Πρβλ. καὶ Μενέξ. 243b («*κοινῇ ἐξέβαλον μεθ' ἡμῶν*») βλ. ΚΩΝΣΤ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ, Αἱ ἱστορικαὶ γνώσεις τοῦ Πλάτωνος, Α', Βαρβαρικά, Ἀθῆναι 1938, σελ. 28 καὶ 60.

ἀρχόμενος τῆς ἐρεύνης διὰ τῆς ἐρωτήσεως: «πῶς οὖν καὶ πῇ διώλετο; ἄρ' οὐκ ἄξιον ἐπισκοπεῖν τηλικούτον καὶ τοιοῦτον σύστημα ἥτις ποτέ τύχη διέφθειρε;» Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἡ πλατωνικὴ ζήτησις δίδει τὴν ἐξῆς ἀπάντησιν: ἐκ τῶν τριῶν πολιτειῶν τοῦ δωρικῡ συνασπισμοῦ τῆς Πελοποννήσου μόνον μία, ἡ πολιτεία τῶν Λακεδαιμονίων, διτηρήθη καὶ διατηρεῖται ἐν ἀκμῇ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Πλάτωνος (693d κ.ἐ.). Αἱ ἄλλαι δύο πολιτεῖαι, ἡ τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Μεσσήνης, παρήκμασαν, διότι εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀρχόντων τῶν δύο τούτων πολιτειῶν ἐπεκράτει «διαφωνία» (689a) καὶ δυσαρμονία (ἐν 691a «πληγμύλεια» καὶ «ἀμουσία») μεταξὺ τοῦ λογικοῦ καὶ τοῦ συναισθήματος. Κατ' ἀκολουθίαν δὲ δὲν ἐτηρήθησαν εἰς τὰ κράτη τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Μεσσήνης αἱ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαι τρεῖς βασικαὶ πολιτειολογικαὶ ἀρχαί, δι' ὧν ἐπιτυγχάνεται ἡ σύμπηξις ὑγιᾶν πολιτικῶν κοινοτήτων καὶ συνασπισμῶν, ἥτοι ἡ ἐλευθερία, ἡ φιλία καὶ ἡ νοῦ κοινωνία ἢ φρόνησις. Ἡ διάσπασις τῶν ἐνωτικῶν δυνάμεων τῆς εὐρυτέρας ταύτης πολιτικῆς κοινότητος τῶν τριῶν δωρικῶν πολιτειῶν τῆς Πελοποννήσου, εἶχε κατὰ τὸν Πλάτωνα τὸν δυσμενῆ ἀντίκτυπον αὐτῆς καὶ εἰς τὴν κατὰ τῶν Περσῶν ἄμυναν. Διότι, κατὰ τὴν περσικὴν ἐπίθεσιν ἡ μὲν Μεσσήνη ἠμπόδισε τὴν Σπάρτην, «πολεμοῦσα αὐτῇ κατὰ κράτος»¹⁹, νὰ βοηθήσῃ ἐγκαίρως τοὺς ἐν Μαραθῶνι μαχομένους Ἀθηναίους, τὸ δὲ Ἄργος, ἡ τρίτη πόλις, «ἡ πρωτεύουσα ἐν τοῖς τότε χρόνοις τοῖς περὶ τὴν διανομήν, . . . παρακαλουμένη ἀμύνειν τὸν βάρβαρον οὗτ' ἐπῆκουσεν οὗτ' ἤμυνεν». Ἀντιθέτως, ἡ Σπάρτη ἤκμασεν ὡς πολιτικὴ κοινότης, διότι ἐν αὐτῇ ἐγένετο ὀρθολογιστικὴ κατανομὴ τῶν κρατικῶν καὶ πολιτικῶν δυνάμεων διὰ τῆς ὀρθῆς «μείξεως» μοναρχικῶν καὶ δημοκρατικῶν στοιχείων κατὰ τὸν ἐξῆς τρόπον: Πρῶτον θεὸς τις ἴσως προέλαβεν ἐνδεχομένας ἀκρότητας καὶ ὑπερβασίας διὰ τοῦ θεσμοῦ τῶν δύο βασιλέων «τῆς διδύμου γενέσεως τῶν βασιλέων», περιορίζοντος τὴν πιθανὴν ἀπολυταρχίαν τοῦ ἑνός. Μετὰ τοῦτο ὁ Λυκούργος προσέθηκε τὴν γερούσιαν πρὸς περιορισμὸν ὑπεράγαν δεσποτικῶν τάσεων τῶν βασιλέων, οὕτω δὲ ἐπέτυχε καὶ αὐτὸς μείξιν τῆς συνετῆς δυνάμεως τοῦ γήρατος μὲ τὴν αὐθάδη ρώμην τῶν βασιλέων καὶ τὴν ἔπαρσιν αὐτῶν ὡς ἐκ τῆς εὐγενοῦς τῶν καταγωγῆς. Τρίτος τέλος σωτὴρ ἵδρυσεν τὴν ἀρχὴν τῶν ἐφόρων, ἡ ὁποία ἦτο σχεδὸν κληρωτὴ καὶ ἀπετέλει δεύτερον χαλινὸν τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς. Οὕτως ἀπεφύχθησαν αἱ ἀκρότητες καὶ ἐξησφαλίσθησαν αἱ νομοθετικαὶ προϋποθέσεις διὰ μίαν ὑγιᾶ πολιτικὴν κοινότητα, ἥτοι πολιτείαν ἐλευθέραν, φρόνιμον (νομοκρατουμένην καὶ δικαιοκρατουμένην) καὶ φιλικῶς πρὸς ἑαυτὴν διαχειμένην.

Καὶ τώρα ἂς ἔλθωμεν εἰς τὸ ἐκ τῆς περσικῆς ἱστορίας παράδειγμα, ὅπως μᾶς προσφέρει τοῦτο ὁ πλατωνικὸς λόγος: «Πέρσαι γάρ, ὅτε μὲν τὸ μέτριον μᾶλ-

¹⁹ Νόμ. Γ 692d. Ἱστορικὴν ἐρμηνείαν τῶν συναφῶν ἀποσπασμάτων βλ. ἐν ΚΩΝΣΤ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ, *Αἱ ἱστορικαὶ γνώσεις τοῦ Πλάτωνος*, Α', Βαρβαρικά, σελ. 60 κ.ἐ. καὶ 107 κ.ἐ.

λον δουλείας τε καὶ ἐλευθερίας ἦγον ἐπὶ Κύρου, πρῶτον μὲν ἐλεύθεροι ἐγένοντο, ἔπειτα δὲ ἄλλων πολλῶν δεσπότες. Ἐλευθερίας γὰρ ἄρχοντες μεταδιδόντες ἀρχομένοις καὶ ἐπὶ τὸ ἴσον ἄγοντες, μᾶλλον φίλοι τε ἦσαν στρατιώται στρατηγοῖς καὶ προθυμοὺς αὐτοὺς ἐν τοῖς κινδύνοις παρείχοντο· καὶ εἴ τις αὖ φρόνιμος ἦν ἐν αὐτοῖς καὶ βουλευεῖν δυνατός, οὐ φθονεροῦ τοῦ βασιλέως ὄντος, διδόντος δὲ παρρησίαν καὶ τιμῶντος τοὺς εἰς τι δυναμένους συμβουλεύειν²⁰, κοινὴν τὴν τοῦ φρονεῖν εἰς τὸ μέσον παρείχετο δύναμιν, καὶ πάντα δὴ τότε ἐπέδωκεν αὐτοῖς δι' ἐλευθερίαν τε καὶ φιλίαν καὶ νοῦ κοινωνίαν»²¹. Καὶ ἡ ἐπὶ Δαρείου ἀκμὴ τοῦ περσικοῦ κράτους ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος εἰς τὰς αὐτὰς δημιουργικὰς τῆς πολιτικῆς κοινότητος δυνάμεις τοῦ «φίλου καὶ τοῦ κοινου». Ἄλλ' ἂς ἀντλήσωμεν πάλιν ἀπὸ τὸ πλατωνικὸν κείμενον τὴν πηγαίαν ἐρμηνείαν τῆς ἀκμῆς τῆς περσικῆς πολιτείας ἐπὶ Δαρείου: «Δαρεῖος... βασιλέως οὐκ ἦν υἱός, παιδεία τε οὐ διατρύφωσθαι τεθραμμένος, ἐλθὼν δ' εἰς τὴν ἀρχὴν... καὶ νόμους ἡξίου θέμενος οἰκεῖν ἰσότητι κοινὴν τινα εἰσφέρων,... χρήμασι καὶ δωρεαῖς τὸν Περσῶν δῆμον προσαγόμενος· τοιγαροῦν αὐτῷ τὰ στρατεύματα μετ' εὐνοίας προσεκτήσατο χώρας οὐκ ἐλάττους ὧν κατέλιπε Κύρος»²². Τοῦ στοιχείου τῆς φιλίας, ὡς συνεκτικῆς δυνάμεως τῆς πολιτικῆς κοινότητος, φορεῖς καὶ ἐκπρόσωποι εἰς τὴν περσικὴν πολιτείαν ἐγένοντο κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὁ Κύρος, ἀνὴρ κατὰ Πλάτωνα «ἀγαθὸς καὶ φιλόπολις» καὶ καθ' Ἡρόδοτον (III, 89) «πατὴρ... ἥπιος», καὶ ὁ Δαρεῖος «φιλίαν πορίζων καὶ κοινωνίαν πᾶσιν Πέρσαις...».

Τὸ τρίτον παράδειγμα πολιτικῆς κοινότητος παρέχει ἡ Ἀθηναϊκὴ πολιτεία κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Μηδικῶν. Ἡ «παλαιὰ» Ἀθηναίων πολιτεία εἶναι τὸ σολώνειον τιμοκρατικὸν πολίτευμα, ὅπερ διὰ τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Κλεισθένους εἶχεν ἀποκτήσει σταθερὰν δημοκρατικὴν βάσιν. Ὁ κορμὸς τῆς πολιτείας τότε ἦτο δημοκρατικὸς μὲ τὰ κύρια γνωρίσματα τῆς ἰσονομίας, φιλίας καὶ ἐλευθερίας τῶν πολιτῶν. Ἀλλ' ἡ ἐλευθερία αὕτη δὲν ἦτο ἄκρατος, διότι «δεσπότις ἐνῆν τις αἰδώς»²³, δι' ἣν ἐκόντες οἱ πολῖται ὑπετάσσοντο, «ἐδούλευον» εἰς τοὺς ἰσχύοντας νόμους. Ἡ καλῶς νοουμένη αὕτη δουλεία εἰς τοὺς νόμους καὶ τοὺς ἄρχοντας ἐνισχύθη περισσότερον ἐκ τοῦ φόβου τοῦ προερχομένου ἀπὸ τὸν περσικὸν κίνδυνον, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ οἱ φιλικοὶ δεσμοὶ τῶν πολιτῶν πρὸς ἀλλήλους ἐγίναν στενώτεροι. Ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτεία ἀπετέλει τότε πολιτικὴν κοι-

²⁰ Ὅσα ἡ θεωρία τῆς Partnerschaft λέγει περὶ τῆς σχέσεως ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων καὶ συνειδήσεως εὐθύνης καὶ ὑπάρξεως παρηγορίας (πρβλ. OETINGER, σελ. 90, 104 κ.ἐ.) οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀπηχήσεις τῶν πλατωνικῶν τούτων γνώμων περὶ τῶν σχέσεων ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων εἰς μίαν ὑγιὰ πολιτικὴν κοινότητα. Εἰδικώτερον τὰ κατὰ ΠΛΑΤΩΝΑ «ἀξιώματα» τοῦ ἀρχεῖν καὶ ἀρχεσθαι βλ. ἐν Νόμ. Γ 690a κ.ἐ.

²¹ Νόμ. Γ 694a κ. ἐ.

²² Νόμ. Γ 695c κ. ἐ.

²³ ΠΛΑΤ. Νόμ. Γ 698b.

νότητα συγκεντρώνουσιν τὰ τρία ἀνωτέρω μνημονευθέντα προϊόντα ὑγιоῦς πολιτείας, ἥτοι τὴν ἐλευθερίαν, τὴν σωφροσύνην, φρόνησιν ἢ «νοῦ κοινωνίαν» καὶ τὴν φιλίαν²⁴.

Ἡ εἰκὼν ὑγιоῦς κοινότητος εἰς τὴν πολιτικὴν πραγματικότητα²⁵ διαφωτίζεται ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ διὰ τῆς παραθέσεως ἀντιθέτων εἰκόνων νοσοῦσης πολιτικῆς κοινότητος. Εἶναι δὲ αἱ εἰκόνες αὗται ἡ θεωρητικὰ πλάσματα τοῦ φιλοσόφου ἢ πλατωνικαὶ ἐρμηνεῖαι πολιτικῶν κοινοτήτων τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος.

Οὕτω λ.χ. κατὰ τὸν Πλάτωνα, ἡ διατήρησις τοῦ σχεδιασθέντος πολιτικοῦ συστήματος τῶν τριῶν δωρικῶν πολιτειῶν τῆς Πελοποννήσου θὰ ἦτο δυνατόν νὰ δημιουργήσῃ προπύργιον ἱκανὸν νὰ προλάβῃ τὰς κατακτητικὰς βλέψεις τῶν Περσῶν κατὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἡ διάσπασις τῆς κοινότητος τῶν δωρικῶν πολιτειῶν, ἥτις δὲν ἐπέτρεψεν μίαν μόνιμον πολιτικὴν ἔνωσιν αὐτῶν καὶ τὴν δημιουργίαν μιᾶς ἐνιαίας δωρικῆς πολιτικῆς κοινότητος, εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὑπὸ τῶν Περσῶν καταφρόνησιν τῆς ἑλληνικῆς ἀντιστάσεως εἰς τὰ σχέδιά των²⁶.

Θεωρητικὸν πλάσμα νοσοῦσης πολιτικῆς κοινότητος εἶναι καὶ ἡ πλατωνικὴ εἰκὼν τῆς καταστάσεως, εἰς ἣν θὰ περιήρχοντο αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις, ἐὰν τὸ «κοινῇ διανόημα» τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Λακεδαιμονίων δὲν παρεσκεύαζε καὶ ἐξησφάλιζε τὴν ἐρρωμένην ἄμυναν κατὰ τῆς ἀπειληθείσης ὑποδουλώσεως εἰς τοὺς Πέρσας: «... εἰ μὴ τό τε Ἀθηναίων καὶ τὸ Λακεδαιμονίων κοινῇ διανόημα ἤμυνεν τὴν ἐπιούσαν δουλείαν, σχεδὸν ἂν ἤδη πάντ' ἦν μεμειγμένα τὰ τῶν Ἑλλήνων γένη ἐν ἀλλήλοις, καὶ βάρβαρα ἐν Ἑλλήσι καὶ Ἑλληνικά ἐν βαρβάροις, καθάπερ ὧν Πέρσαι τυραννοῦσι τὰ νῦν διαπεφορημένα καὶ συμπεφορημένα κακῶς ἐσπαρμένα κατοικεῖται»²⁷.

Ὡσαύτως νοσηρὰν μορφὴν πολιτικῆς κοινότητος ἀπετέλεσε κατὰ τὸν Πλάτωνα τὸ περσικὸν κράτος λόγῳ τῆς ἀκράτου δεσποτείας τῶν βασιλέων του, ἐξαιρουμένων τοῦ Κύρου καὶ τοῦ Δαρείου. Εἰκόνα δὲ τῆς φθορᾶς τοῦ συναισθη-

²⁴ Τὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τῶν μελῶν τῆς Ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς κοινότητος κατὰ τὰ Μηδικά, βλ. ἐν Κ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ, *Πλάτων καὶ Ἀθῆναι*, σελ. 110 κ.έ. Ἡ ἰδέα τῆς φιλίας εἶναι διὰ τὴν πόλιν τῶν «Νόμων» ὅ,τι εἶναι ἡ ἰδέα τῆς δικαιοσύνης διὰ τὴν πόλιν τῆς «Πολιτείας». Πρβλ. καὶ Κ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ, *Τὸ νόημα τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου τῆς ζωῆς* (Δημοσιεύματα Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας, σειρὰ πρώτη, ἀριθ. 7), Ἀθῆναι 1961.

²⁵ Ἡ πολιτικὴ πραγματικότης, ὅπως τὴν ἐκφράζουν τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα παραδείγματα ὑγιῶν πολιτικῶν κοινοτήτων εἰς τὸν ἑλληνικὸν καὶ τὸν περσικὸν πολιτικὸν βίον, δὲν πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς κατάστασις ἰδεώδους ἢ πρότυπος διὰ τὸν Πλάτωνα. Εἶναι ἀπλῶς πραγματικότης ἀνεκτὴ εἰς αὐτόν. Τὸ πλατωνικὸν πολιτικὸν ἰδεῶδες ἐκφράζει ἡ ὅλη πολιτικὴ φιλοσοφία του καὶ εἰδικώτερον τὰ ὑπ' αὐτοῦ προβληθέντα σχέδια πολιτικῶν κοινοτήτων: ἥτοι ἡ πόλις τῆς «Πολιτείας» καὶ ἡ πόλις τῶν «Νόμων».

²⁶ Νόμ. Γ 692c.

²⁷ Νόμ. Γ 692e - 693a, πρβλ. Γ 700d κ.έ.

ματος τῆς κοινότητος ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων ἐν Περσίᾳ παρέχει ὁ Πλάτων ἐν Νόμ. Γ 697d κ. ἐ.: «τούτου δὲ (δηλαδὴ τοῦ φίλου καὶ τοῦ κοινοῦ) φθαρέν-τος, οὐθ' ἢ τῶν ἀρχόντων βουλή ὑπὲρ ἀρχομένων καὶ τοῦ δήμου βουλεύεται, ἀλλ' ἔνεκα τῆς αὐτῶν ἀρχῆς, ἂν τι καὶ σμικρὸν πλέον ἐκάστοτε ἡγῶνται ἔσεσθαι σφισιν, ἀναστάτους μὲν πόλεις, ἀνάστατα δὲ ἔθνη φίλια πυρὶ καταφθείραντες, ἐχθρῶς τε καὶ ἀνηλεήτως μισοῦντες μισοῦνται· ὅταν τε εἰς χρεῖαν τοῦ μάχεσθαι περὶ ἑαυτῶν τοὺς δήμους ἀφικνῶνται, οὐδὲν κοινὸν ἐν αὐτοῖς αὐτὰ μετὰ προθυμίας τοῦ ἐθέλειν κινδυνεύειν καὶ μάχεσθαι ἀνευρίσκουσιν, ἀλλὰ κεκτημένοι μυριάδας ἀπερράντους λογισμῶ, ἀχρήστους εἰς πόλεμον πάσας κέκτηνται, καὶ καθάπερ ἐνδεεῖς ἀνθρώπων μισθούμενοι, ὑπὸ μισθωτῶν καὶ ὀθνεῖων ἀνθρώπων ἡγῶνται ποτε σωθῆσεσθαι. Πρὸς δὲ τούτοις ἀμαθαίνειν ἀναγκάζονται, λέγοντες ἔργοις ὅτι λῆρος πρὸς χρυσόν τε καὶ ἄργυρόν ἐστιν ἐκάστοτε τὰ λεγόμενα τίμια καὶ καλὰ κατὰ πόλιν».

Ὡς ἐν Περσίᾳ τὸ δεσποτικὸν ἔφθειρε τὸ συναίσθημα τῆς κοινότητος, οὕτω καὶ ἐν Ἀθήναις ἡ ἄκρατος ἐλευθερία κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Περικλέα χρόνους τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας ἀπειργάσθη τὴν κατολίσθησιν αὐτῆς, ἀπὸ τῆς ὑγινοῦς ἀνεκτῆς εἰς τὸν Πλάτωνα ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς κοινότητος κατὰ τὰ Μηδικά, εἰς σχεδὸν ἀναρχομένην «στασιωτείαν». Ἡ φθορὰ αὕτη τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας συνέβη ὅταν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Περικλέους ἀνετραπήσαν οἱ φραγμοὶ τῆς παραδόσεως καὶ τῶν νόμων καὶ τὴν λελογισμένην ἐλευθερίαν διεδέχθη ἡ ἀσυδοσία καὶ ὀχλοκρατία τῆς ὁποίας ἐναργεστάτη εἰκὼν παρέχεται ἐν Νόμ. Γ 700b κ. ἐ.²⁸.

*
**

Αἱ ἀντίθετοι εἰκόνες πολιτικῶν κοινοτήτων τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀνεκτῶν εἰς τὸν Πλάτωνα, ἀφ' ἑτέρου δὲ νοσηρῶν μορφῶν αὐτῶν, κατακρινομένων ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου, καθιστοῦν περισσότερον σαφῆ καὶ ἐποπτικὴν τὴν ἰδέαν τῆς κοινότητος, εἴτε ὑπὸ τὴν πολιτικὴν μορφήν της εἴτε ὑπὸ ἄλλας μορφὰς ἀνθρωπίνης συμβιώσεως, ὅπως τὴν ἰδέαν ταύτην συνέλαβεν ἡ πολιτικὴ σκέψις τοῦ Πλάτωνος. Δὲν εἶναι ἔργον τῆς παρουσίας μελέτης νὰ ἐρμηνεύσῃ διεξοδικώτερον τὸν παρὰ Πλάτωνι συνδυασμὸν τοῦ δέοντος καὶ τοῦ δυνατοῦ γενέσθαι, τοῦ ἰδανικοῦ καὶ τοῦ ἀνεκτοῦ, τῆς πλατωνικῆς θεωρίας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος ἀφ' ἑτέρου, ὡς εἶδομεν αὐτὸν ἐν τῇ ἀπλῇ ἀνωτέρω ἐκθέσει καὶ παραλληλία πολιτικῆς φιλοσοφίας καὶ ἱστορίας. Οὐδὲ εἶναι δυνατόν νὰ ἐκταθῶμεν εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν αἰτίων τῆς διασπάσεως τῶν πολιτικῶν κοινοτήτων (λ. χ. κακὴ παιδεία, διαφωνία λόγου καὶ συναισθήματος εἰς τὰς ψυχὰς τῶν κοινοτικῶς συμβιούντων, κ.λπ.), ὅπως παρέχει αὐτὴν ἡ πλατωνικὴ πολιτικὴ φιλοσοφία καὶ ἀνθρωπολογία. Δὲν ἔξετάζομεν ὡσαύτως τὴν ἱστο-

²⁸ Ἐρμηνείαν διεξοδικὴν τῆς εἰκόνος ταύτης βλ. ἐν Κ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ, *Πλάτων καὶ Ἀθήναι*, σελ. 116 κ. ἐ.

οικήν ἀκρίβειαν καὶ ἀξίαν τῶν ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος χρησιμοποιουμένων διὰ τοὺς θεωρητικούς σκοπούς του ἱστορικῶν στοιχείων, ὡς τοῦτο ἐπράξαμεν εἰς ἄλλας ἐργασίας ἡμῶν¹⁹. Περιορίσθημεν ἐνταῦθα εἰς τὴν θεωρητικὴν καὶ ἱστορικὴν ἐν τῇ ἀνωτέρῳ εἰδικωτέρῃ πλατωνικῇ ἐννοίᾳ διασάφειν τῆς ἑλληνικῆς ἰδέας τῆς κοινότητος, καθ' ὃν ἀντιπροσωπευτικὸν τρόπον προέβαλεν αὐτὴν ὁ πλατωνικὸς λόγος περὶ τοῦ «φίλου καὶ τοῦ κοινοῦ ἐν τῇ πόλει».

Ὅσα ὁ διακεκριμένος θεωρητικὸς τῆς Partnerschaft μετὰ τὴν ὀξύτητα τῆς σκέψεως καὶ τὸν πλοῦτον καὶ τὸ κάλλος τῆς διατυπώσεως ἐκθέτει ὡς οὐσιώδη γνωρίσματα καὶ χαρακτηριστικὰ τῆς ἰδέας ταύτης, ὑπάρχουν ἤδη κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν πλατωνικὴν ἐννοίαν τῆς κοινότητος. Τὸ μέτριον δουλείας καὶ ἐλευθερίας, τὸ ἐλεύθερον, ἡ φιλία, ἡ προθυμία πρὸς αὐτοθυσίαν, ἡ ἀπουσία φθόνου ἀπὸ τὰς ψυχὰς τῶν ἀρχόντων, ἡ ὑπ' αὐτῶν εἰσφορὰ κοινῆς τινος ἰσότητος εἰς τὸν βίον τῆς κοινότητος, ἡ εὐνοία τῶν ἀρχομένων πρὸς τοὺς ἀρχοντας, ἡ παρηγσία τῶν ἀρχομένων καὶ ἡ ἀνοχή τῆς ὑπὸ τῶν ἀρχόντων, ἡ ἀναγνώρισις τῶν ἀξίων μελῶν τῆς κοινότητος, ἡ προσφορὰ τῶν ἱκανοτήτων αὐτῶν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ κοινοτικοῦ συνόλου καὶ ἡ συνείδησις τῆς κοινῆς εὐθύνης ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων, ἐνὶ λόγῳ τὸ «φίλον καὶ τὸ κοινόν», συνθέτουν τὸ πηγαῖον πρότυπον τῆς ἰδέας τῆς Partnerschaft. Ἀλλὰ ταῦτα συνθέτουν ταυτοχρόνως καὶ τὴν οὐσίαν τῆς πλατωνικῆς ἰδέας τῆς κοινότητος, ἡ ὁποία, καθαιρομένη ἀπὸ τὰ κατὰ καιροὺς παραπληρώματα τῆς πολιτικῆς ἐπικαιρότητος καὶ σκοπιμότητος, εἶναι ἱκανὴ νὰ δίδῃ καὶ σήμερον εἰς τὴν θεωρίαν καὶ τὴν πράξιν τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἀνθρωπίνου βίου τὴν πολύτιμον καὶ ἀθάνατον προσφορὰν τῆς.

Ἀθῆναι

ΚΩΝΣΤ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ

¹⁹ Κ. Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ, *Αἱ ἱστορικαὶ γνώσεις τοῦ Πλάτωνος*, τόμοι Α' - Β', βλ. ἀνωτέρω.

THE ACHARNIAN AQUEDUCT

(Pl. I - II)

Professor Orlandos has always been interested in fountains and in the course of his long career has published fountain houses in Lykosura, Phigaleia, Sicyon, Eleusis and Delphi, as well as a study of the representations of fountain houses on ancient vases. For his Festschrift I offer a short essay on an ancient aqueduct.

Several years ago Their Royal Highnesses the Princesses Sophia and Eirene of Greece and their tutor Miss Arvanitopoulou discovered two interesting inscriptions in the district known as Psorilla at the foot of Parnes about six kilometers northeast of the village of Menidi (now officially Acharnai) and published them in a monograph entitled *Archaiologika Poikila*¹. These inscriptions have recently been re-published and commented on by Mr. Günther Klaffenbach in an article in *Athenische Mitteilungen* entitled ΟΡΟΙ ΕΝΝΑΙΑΣ². Mr. Klaffenbach corrects certain errors made by the original editors and adds the texts of two other inscriptions dealing with the same subject that were found many years ago and are published in the *Corpus*³. We thus have four inscriptions, all found in the neighborhood of Menidi, recording agreements between a board of commissioners charged with the construction of a water system (οἱ κοινωνοὶ τοῦ Ἀχαρνικοῦ ὀχετοῦ) on the one hand and various individuals through whose property the system was to pass on the other hand. Even after these various publications, however, problems still remain, and in this note I should like to touch on a few of them, correcting some misapprehensions and making some suggestions that may further our understanding of this interesting matter.

First, however, for the convenience of the reader, I give texts and photographs of the four inscriptions.

1. *Archaiologika Poikila*, pp. 29 - 33. Plate Ia, is taken with permission from Fig. 26 of the publication.

¹ *Ἀρχαιολογικὰ Ποικίλα*, ὑπὸ τῶν Α.Α. Β.Β. Υ.Υ. τῶν Βασιλοπαίδων ΣΟΦΙΑΣ καὶ ΕΙΡΗΝΗΣ καὶ τῆς Καθηγητρίας Αὐτῶν Θεοφανοῦς Ἀ. Ἀρβανιτοπούλου. Ἐν Ἀθήναις 1960. The texts are also available in *SEG* 19, n° 181 - 182. See also *AJA* 65 (1961) 299; *Polemon Z* (1962) 95; and *REG* 75 (1962) p. 150, n° 126.

² *AM* 76 (1961) 121 - 126.

³ *JG* II³, 2491 and 2502.

"Ορος ἐνναίᾳς πεπρα-
 μένης καὶ ὀχετῶι δια-
 γωγῆς παρὰ Κτήμονος
 Συπαλητίου ἐκ τοῦ χω-
 5 [ρ]ίου τούτου εἰς τὸν ἄπ-
 [αν]τα χρόνον ꞑ Η Η δραχμ-
 [ῶν] τοῖς κοινωνοῖς τοῦ
 [Ἀχα]ρνικοῦ ὀχετοῦ ὥσ-
 [τε ἐξ]εῖναι αὐτοῖς ἄγει-
 10 [ν τὸν ὀ]χετὸν βάθος
 [ὅσον ἄν] βούλονται

In the restoration of lines 7 and 9 I follow Mr. Klaffenbach's suggestions.

2. *Archaiologika Poikila*, pp. 33 - 34. Plate Ib is taken with permission from Fig. 27 of the publication.

"Ορος ἐνναίᾳς πε-
 πραμένης καὶ ὀχ-
 ετῶι διαγωγῆς πα-
 ρὰ Ἀνθεμίωνος Κ-
 5 ητίου ἐκ τοῦ χωρ-
 ίου τούτου εἰς τ[ὸν]
 [ἅπαντα χρόνον]
 [ꞑ Η Η δραχμῶν τοῖς]
 [κοινωνοῖς τοῦ Ἀχαρ-]
 10 [νικοῦ ὀχετοῦ ὥσ-]
 [τε ἐξεῖναι αὐτοῖς]
 [ἄγειν τὸν ὀχετὸν]
 [βάθος ὅσον ἄν βούλ-]
 [ωνται]

Lines 7 and following are restored *exempli gratia* on the model of the previous inscription. The amount of money involved (line 8) was perhaps not the same in both cases, however.

3. *IG* II², 2491. Plate IIa is from a photograph kindly supplied by Mr. Mitsos, Director of the Epigraphical Museum, where the stone is now kept.

-¹⁰ Ο Ι
⁹ Ι Ο Ι Ο . . .
⁸ νου καὶ [.]
⁸ ένου οί μ-
 [ετὰ . . .]οκλείους Ἀχ-
 5 [αργέ]ως ἐφ' ὧτε τή-
 [ν ἐ]νναίαν τήν ἐκκ τ-
 [ο]ῦ χωρίου ἅπαντος
 έαυτῶν εἶναι καὶ ἐ-
 10 ξεῖναι αὐτοῖς ἄγε-
 ιν ὑπονόμους διὰ τ-
 οῦ χωρίου ὁποῖα ἄ-
 ν βούλωνται καὶ ὁπ-
 ὄσους ἂν βούλωντα(ι)
 15 καὶ βάθος τῶν ὑπον-
 ὄμων ὁπόσον ἂν βού-
 λωνται.

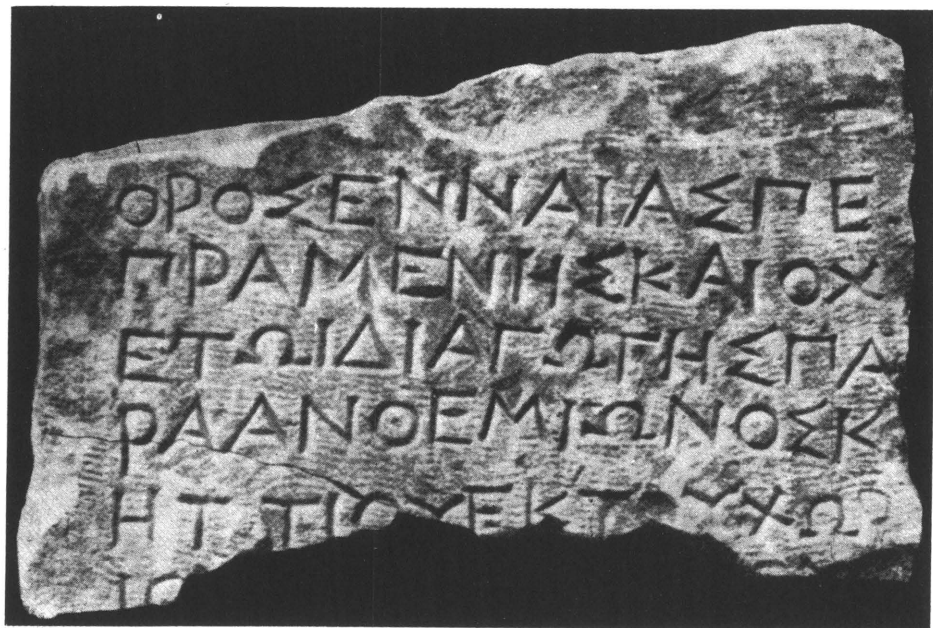
4. *IG* II², 2502. Plate II b is from a photograph of the Berlin squeeze kindly supplied by Mr. Klaffenbach. The present whereabouts of the stone is not known.

- . . . [— — — — —]
 ναι . . .⁷ Τ — — — — —]
 ν Συπαλή[τι]ος [— — — — —]
 ἡλίου ἀνιόν(τ)ο[ς] — — — — — δ-]
 5 ραχμῶν, ὥστ' εἶ[ναι τήν ἐνναίαν τοῦ χωρίου τῶν κοι-]
 νωνῶν τοῦ Ἀχ[αργικοῦ ὀχετοῦ καὶ ἐξεῖναι αὐτοῖς]
 τὸν ὀχετὸν ἄγ[ειν διὰ τοῦ χωρίου βάθος ὅσον ἂν βο]
 ὑλωνται, ἐὰ[ν δὲ — — — — —]
 ξηράνωσι [— — — — —]
 10 ς τὸ φρέαρ [— — — — — χω-]
 [ο]ίου τοῦ [— — — — —]
 [.]ς ὑγρῶν [— — — — —]
 [.]τιωνα [— — — — —]
 [. .]σεγ [— — — — —]

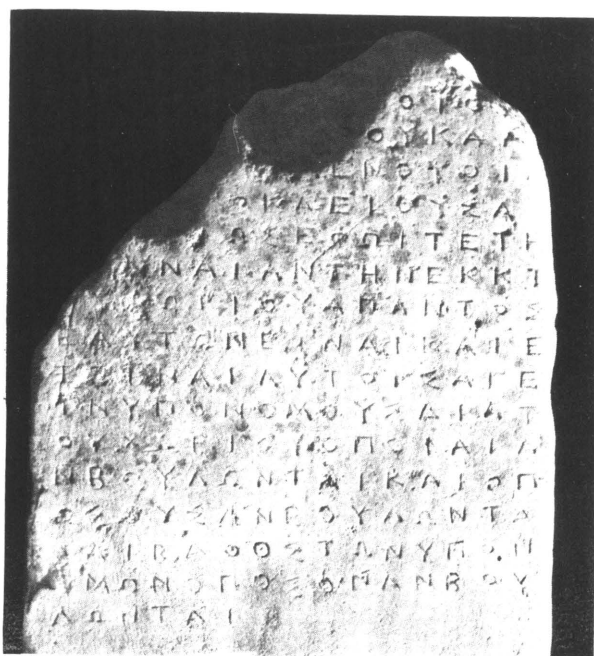
I have adopted Mr. Klaffenbach's restorations in lines 5 - 7 and his suggested readings elsewhere, except at the beginning of line 13 where I have kept the *Corpus* tau the upper part of which shows clearly in the pho-

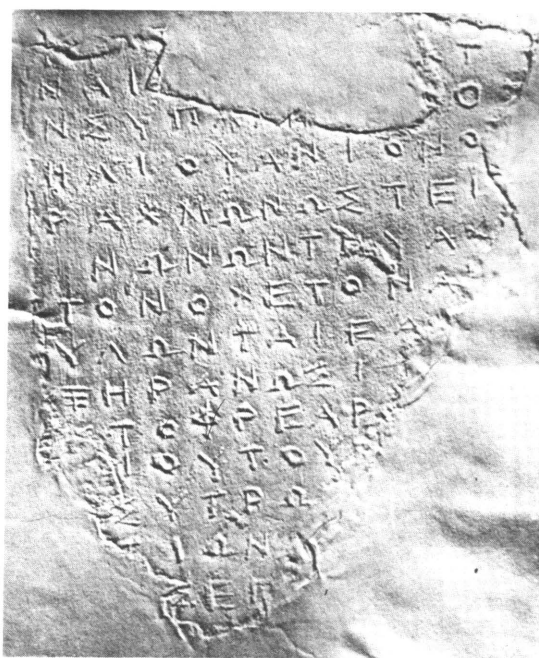
a. Inscription N° 1.

b. Inscription N° 2

c. Inscription N° 3.

d. Inscription N° 4.

tograph and could in my opinion hardly be a pi. The last letter of line 14 might, however, be a pi. Mr. Klaffenbach suggests that the man from Sypalettos (line 3) might be identical with the Ktemon of Sypalettos of the first inscription and that the properties in question might also be the same. The fact that the two inscriptions were found about six kilometers apart (see below) argues against this idea.

In discussing the purpose of the water system mentioned in their two newly discovered inscriptions, the Princesses had assumed that it was an aqueduct belonging to the deme of Acharnai and that it drew its water from springs at the foot of Mount Parnes. Mr. Klaffenbach, on the other hand, supposed that it was for drainage. He was drawn to this conclusion chiefly by an inscription from Eretria which records an agreement between the people of Eretria and a certain Chairephanes for the drainage of a swamp and in which we find some of the same terms as are used in the Acharnian inscriptions⁴. In choosing between these two opposing views there can be no doubt which we should prefer. In the gently sloping terrain at the foot of Parnes where these inscriptions were found drainage takes place naturally. There is no swamp as at Eretria and hence no need for an elaborate expensive drainage system. On the contrary, water is at a premium. It is something to be collected carefully and led to where it can be used. The Princesses are undoubtedly right in supposing the system to be an aqueduct, and Mr. Klaffenbach, with whom I have had a cordial exchange of letters, agrees.

The exact meaning of the word *ἐνθαλα* which is found only in these inscriptions, also presents a problem. The Princesses, in editing their two new inscriptions where the full word appeared for the first time, saw from its derivation and context that it had to do with water, but they refrained from a precise definition. Hiller von Gaertringen, in editing one of the previously known inscriptions⁵ where the word is partially preserved, had divined the basic meaning and the correct restoration, but likewise did not proceed further. Mr. Klaffenbach suggests as a meaning «was an Feuchtigkeit vorhanden ist, den Wassergehalt eines Grundstückes», in other words,

⁴ *IG* XII, 9, n° 191. One of the words which Mr. Klaffenbach singled out in support of his view was *ξηράνωσι* in *IG* II², 2502, line 9. This word does not, however, necessarily refer to the project as a whole. Coming as it does in a conditional clause introduced by *ἐάν* *δέ*, it may rather refer to compensation for the owner of the property in case the new works cause some already existing source of water, perhaps the well of line 10 (?), to go dry.

⁵ In DITTENBERGER, *Sylloge*³, n° 967 (=n° 3 above).

the *ground water* of a piece of property. In this, I think, he is basically right, but, having mistaken the purpose of the water system, his definition loses its force. The meaning comes out most clearly in the third inscription where we have an agreement between the commissioners and one of the land-owners under the terms of which the *ennaia* from the entire property is to belong to the commissioners and they are to have the right to run galleries at any place, in any number and to any depth they may wish. We have to do then, with an aqueduct, the water for which is being gathered from various springs and underground sources. The owners of the land yield the *water rights* and the right of passage for the conduit to the community as a whole, represented by the *κοινωνοὶ* or commissioners, in return for a monetary compensation. In order to obtain the water, to improve the supply, and to lead it to the desired place, the commissioners are permitted to dig underground collecting galleries (*ὑπόνομοι*) in the water-bearing strata, and a passage for the conduit (*ὀχετῶν διαγωγὴ*) at any place and to any depth that they see fit. Such a method of collecting water is common practice even today at country springs, and a system very similar to that described in the inscriptions is still to be seen below Varibopi Rock at the foot of Parnes, as the Princesses observed.

The building of such an aqueduct must have involved a great deal of negotiation and legal work, for agreements had to be made with landowners not only in the areas where water was being collected but along the line where the conduit was to pass. The inscriptions give us examples of two different types of agreement. The *ὄροι ἐνναίας* are boundary markers with the agreement simply noted on them, as in the case of mortgage stones, and probably represent agreements freely arrived at. The other two texts (3 and 4) are longer documents and appear to be detailed contracts; they are probably the result of elaborate negotiations. Finally, in one case at least, there appears to have been a full-dress lawsuit in which the commissioners hired the services of the well known orator Deinarchos. We may deduce this from the entry in Harpokration *s. v.* *Παιανίης καὶ Παιονίδαι* where, with reference to Paionidai, we read *μνημονεύουσι δὲ καὶ τούτων οἱ ῥήτορες, ὡς περὶ καὶ Δείναρχος ἐν τῷ κατὰ Στεφάνου περὶ τοῦ ὀχετοῦ*. Paionidai is a deme near Acharnai, and this speech «against Stephanos in the matter of the aqueduct» must surely concern our Acharnian aqueduct⁶, which to judge from the care with which the contracts were let and the concessions staked

⁶ This suggestion was made by MILCHHOEFER in E. CURTIUS and J. A. KAUFERT, *Karten von Attika*, Erläuterender text von A. MILCHHOEFER, VII, p. 8, but it has not been brought into the recent discussions.

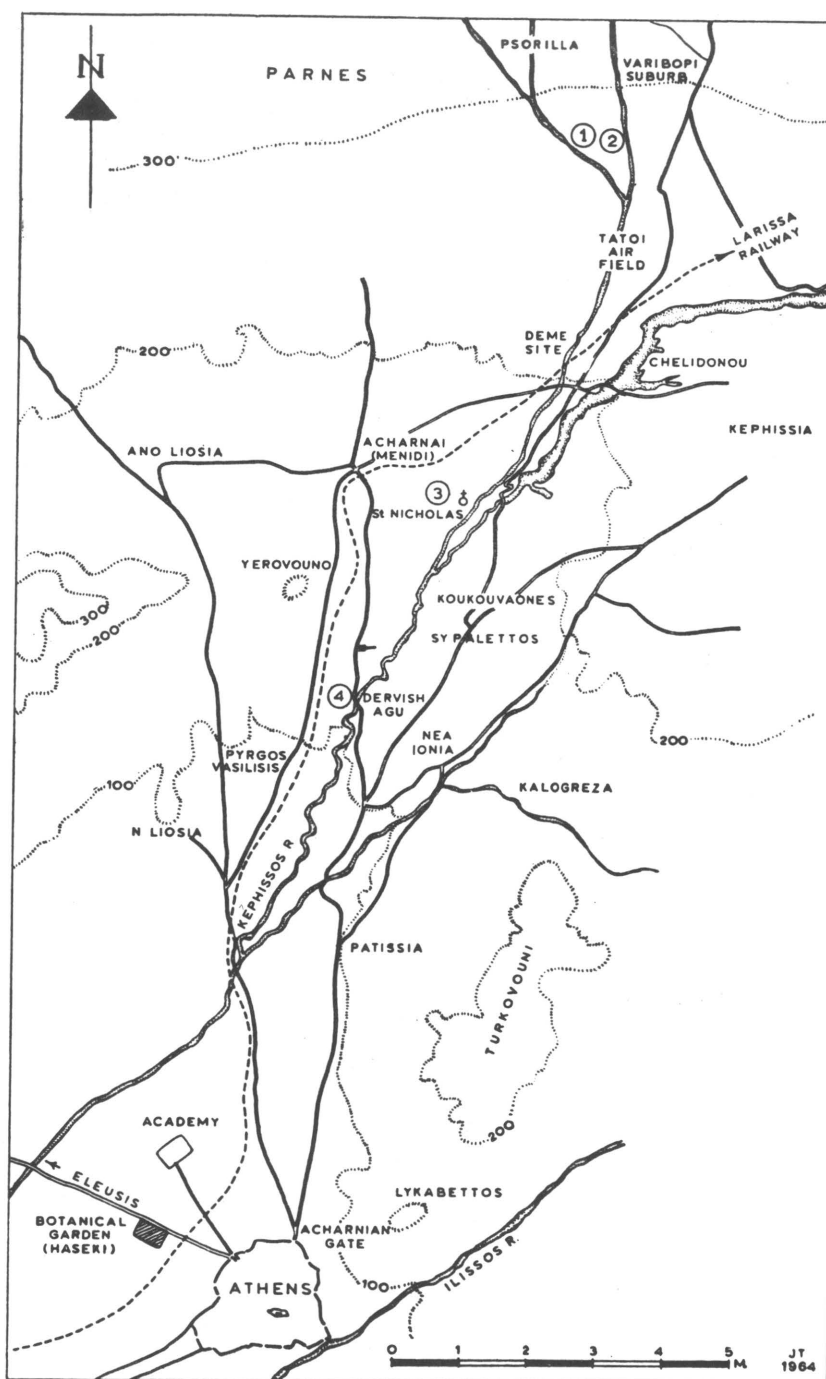

Fig. 1. Map to illustrate the suggested course of the Acharnian Aqueduct. The numbers 1-4 indicate the finding places of the four inscriptions.

Drawn by John Travlos

out, must have involved a great deal of litigation. Deinarchos' activity falls mainly in the last third of the fourth century, a date which would suit the aqueduct inscriptions admirably.

It would be difficult and it might prove impossible, to identify and trace the Acharnian aqueduct among the many aqueducts known to exist in the Menidi area⁷. In any case it would be beyond the scope of this paper. A few general observations may, however, give us a clue to its approximate course and ultimate destination. (Fig. 1). The first two inscriptions, the ὄροι ἐνναίαις, were found in the Psorilla district at the foot of Parnes⁸, and the Princesses have shown that there are abundant sources of water in the district that might have fed the aqueduct. The third inscription was found near the church of St. Nicholas a kilometer and a half southeast of Menidi and close to the Kephissos, and in the stream bank below the church there is a spring that seems to issue from a collapsed underground aqueduct. The fourth comes from a locality once known as Dervish Agu (Derwisch Au) and now called Kokkinos Mylos, («Wassermühle» above the word «Georgios» on sheet V of the *Karten von Attika*) about three kilometers south of Menidi where the road to Patissia and Athens crosses the Kephissos. If the finding places of these inscriptions give us a correct indication of the course of the aqueduct we see that it is following the valley of the Kephissos southward and that it skirts the territory of Acharnai but does not pass very near Menidi or any of the sites that have been suggested for the town of Acharnai proper⁹. Dervish Agu, the southernmost point on our line, must

⁷ The fullest account is that of ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΟΡΑΕΛΛΑ, *Αἱ Ἀθήναι ἐξεταζόμεναι* ὑπὸ Ὑδραυλικῆν Ἔργων (Ἀθήνησι 1879) pp. 80-81, 83-84, 126-127, but even this, as the author states (p. 83), is not complete and only discusses the principal aqueducts. See also MÜLCHHOEFFER's text to the *Karten von Attika* cited in the previous footnote, pp. 6-8, and ZILLER in AM 2 (1877) 128 f.

⁸ About six kilometers northeast of Menidi and north of the Tatoi Air Field. The land belonging to the building cooperative of the National Resistance Fighters League, «Phloga», where the stones were actually found is a triangular tract with its apex to the south, bounded on the east and southwest by deep torrent beds. On the *Karten von Attika* it falls in the lower central part of Sheet XX. The northern limit of the tract must be about along the 280 meter contour line, just below the words «Verfallene Hsr.» (These last appear to have been a small ancient settlement or farm; remains of house walls are visible and coarse tiles and sherds of Roman times are to be seen in the fields over a limited area). The modern «Hadrian» aqueduct passes a little west of this.

⁹ It is a paradox that the location of Acharnai, the largest of all the Attic demes, is not exactly known. I believe it was either on the site of the modern village of Menidi or in the plain to the southwest. Mr. Klaffenbach, following E. Kirsten, places it at Yerovouno. Yerovouno, however, is not a town site, but rather a

be at the extreme southern limit of the territory of Acharnai if not outside it altogether. We are entitled to ask, therefore, whether the aqueduct was really a local Acharnian one as its name suggests, or whether it was perhaps one intended to serve Athens and which took its name from the area where its principal sources were located, or from a branch which may have served Acharnai before continuing to Athens.

Now, according to Kordellas¹⁰, water from Dervish Agu, some of which issued from a large ancient underground aqueduct, was in Turkish times carried across the Kephissos on a stone bridge (which had lately collapsed and had been replaced by an iron one)¹¹ and on down to the Haseki estate at the present Botanical Garden just outside Athens, turning eight water mills along the way. In ancient times the water might similarly have been led across the river and, keeping a slightly higher course via Patissia, where an ancient underground aqueduct is known to exist¹², have reached the northern part of the city of Athens via the Acharnian Gate.

The great cost of the project — indicated by the fact that 700 drachmas was paid as indemnity to a single landowner, Ktemon of Sypalettos — and the elaborate legal negotiations outlined above also favor the idea that the aqueduct was an Athenian one rather than a local Acharnian one.

Athens, under the financial regime of the orator Lykourgos, would have had the means to carry out this ambitious project. The technical difficulties would not have been great as the terrain slopes gently downwards

fort of Hellenistic times (and not a mediaeval fort as R. HOPE SIMPSON asserts in BSA 53 - 54, 1958 - 1959, pp. 292 - 294). Nor was Acharnai «among the foothills of Mt. Parnes» (A. W. GOMME, *A Historical Commentary on Thucydides*, II, p. 73), or «up on the slopes» (S. Dow, T. A. P. A. 92, 1961, p. 74, note 7); this is taking too literally Thucydides' statement that Archidamos remained at Acharnai and did not *descend* into the plain.

¹⁰ Op. cit. note 7, pp. 94 - 96.

¹¹ The iron bridge is gone, but the ruins of the stone bridge are still to be seen four hundred meters upstream from the modern highway bridge at Kokkinos Mylos, and the aqueduct can be traced upstream another five hundred meters or more along the west bank. There are several good springs along this stretch and one of them issues from a rock-cut tunnel in the stream bank that is large enough even in its present dilapidated state for a man to enter standing upright.

¹² Described thus by E. ZILLER in AM 2, 1877, p. 125. «*Unterirdische Patissia - Wasserleitung*. Wenn man von Athen nach Patissia geht und die Stadt kaum im Rücken hat, bemerkt man rechts an der Strasse einige in der Reihe liegende Schachte, die einer unterirdischen Wasserleitung angehören; sie soll vom Parnes her kommen. Untersucht hat sie noch niemand, Ausgrabungen wären daher wünschenswert». I take this to be the aqueduct two shafts of which are shown on the *Karten von Attika*, Sheet V, lower left, above the word «Lukas».

from the foot of Parnes to Athens, and no high ridges or deep valleys intervene. And the need for water in the great city, always pressing, may have been greater than usual at this time, for investigations in the residential districts surrounding the Agora have shown that there are very few wells of the fourth century B.C., and that cisterns to collect rain water are being built instead. Evidently the water table had dropped and the relatively shallow wells that were usually dug in those days no longer tapped an adequate supply of water.

The Acharnian aqueduct, as we have conceived it, would thus take its place historically between the Peisistratid aqueduct that drew on sources in the upper Ilissos valley in the direction of Hymettos, and the Hadrianic aqueduct which reached out to Kephissia and the eastern part of the upper Kephissos valley, and perhaps also to Parnes¹³.

NOTE ON AN ANCIENT DEME SITE

While doing some reconnaissance in connection with the above article I came on the site of an ancient settlement, probably a small deme, that has not been reported previously as far as I am aware. It lies south of the Ta-toi Air Field and may be most conveniently reached from the crossroads a kilometer south of the Air Field by taking the paved road that leads to Menidi and, after crossing the railway, turning right on the first dirt road and proceeding northward for about 600 meters to the point where an electric power line on concrete poles crosses our road. On the *Karten von Attika* this point falls at the top of Sheet V, a little northeast of the three red stars marked «Spuren einer Wasserleitung» (now part of the modern Hadrian aqueduct).

The remains are scattered over an area of several acres and consist of unworked stones, broken roof tiles and potsherds. At a wayside shrine in the southwestern part of the area there is a fragment of a small Doric column and on the shrine is a fragment of an inscription, 'Hφα - - - | 'Hφαι - - - - (Hephaistion, son of Hephaistion, or the like) in large letters of the fourth or third century B. C.

The deme should belong to the inland trittys of Leontis, or possibly to the inland trittys of Hippothontis, but it would be rash without further

¹³ The modern «Hadrian» aqueduct crosses the Kephissos at Chelidonou and taps some of the same sources in the foothills of Parnes that were used by the Acharnian aqueduct. If the ancient Hadrian aqueduct did the same thing, it may have superseded the Acharnian.

evidence to try to identify it. Kettos, however, would be a strong candidate, because Anthemion of Kettos owned some land a short way north of the site as is shown by the second inscription published above. Kettos is usually assigned to the city trittys of Leontis, but there is no really compelling reason for this, and it might equally well belong to the inland trittys. But some other deme cannot be excluded, and Kirsten has suggested that Cholledai is to be sought northeast of Menidi, about where our remains are located (in Alfred Philippson, *Die griechischen Landschaften*, Vol. I, Part III, p. 1067, n° 108).

Athens

EUGENE VANDERPOOL

Ο ΣΑΤΥΡΟΣ ΤΗΣ ΛΑΜΙΑΣ – ΑΚΡΩΤΗΡΙΟ;

(Πίν. I - XI)

Στημένο άλλοτε, έως τὰ χρόνια τοῦ δευτέρου μεγάλου πολέμου, σὲ μιὰν ἄκρη τῆς μακρινᾶς βορεινῆς αἰθουσας τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, κοντὰ στὰ μεγάλα ἀγάλματα, ἀντίγραφα τὰ περισσότερα κλασσικῶν ἔργων καὶ ὄχι μακρὰ ἀπὸ τὸν Ποσειδῶνα τῆς Μήλου ξεχώριζε ἀνάμεσά τους, κρατώντας τοὺς ἐπισκέπτας χωρὶς τὴ μεσολάβηση τῆς γνώσης, τὸ μικρὸ ἄγαλμα τοῦ Σατύρου ἀπὸ τὴ Λαμία.

Σὰν μιὰ ἐλαφρὰ αὔρα ἐδρόσιζε ἡ παρουσία του τὴ σκέψη ποὺ τὴν ἐβάραινε ἐκεῖ-μέσα ἢ προσπάθεια νὰ συλλάβῃ ποιά θὰ ἦταν ἡ γνήσια ὄψη τῶν ἀρχετύπων, τῶν ὁποίων σὰν ἀπηχήσεις μόνο φαίνονταν τὰ γειτονικά μεγαλύτερα ἀγάλματα. Ἐλεύθερος ὁ Σάτυρος ἀπὸ τὸ βάρος μιᾶς πλούσιας βιβλιογραφίας ἐκέρδιζε περισσότερο, ἀφοῦ μάλιστα τὸ θέμα, ἡ ὄψη του ἀνακαλοῦσαν τὴν αἰθρία τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου.

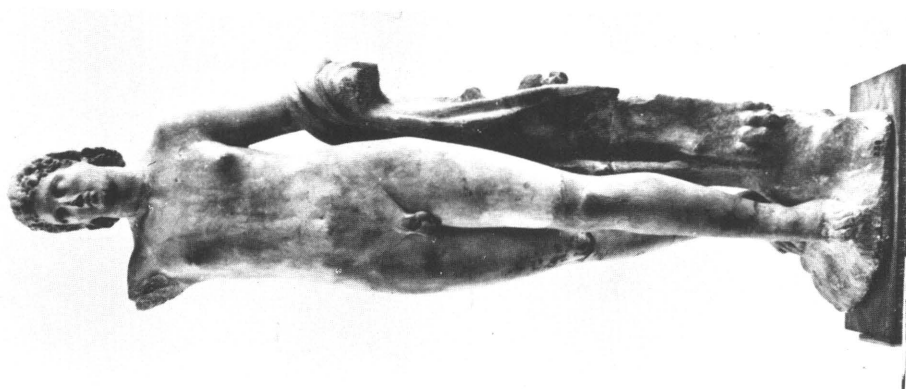
Κορεσμένη καθὼς εἶναι σήμερα ἡ ἀρχαιολογικὴ γνώση ἀπὸ τὸ πλῆθος σπουδαιότερων μνημείων δὲν ἔχει πιά, φαίνεται, τὴ διάθεση νὰ ἀσχοληθῇ μὲ αὐτόν. Δὲν τὸν βλέπουμε εἰκονισμένον στὸ σύγγραμμα τῆς Margarete Bieber τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἑλληνιστικὴ πλαστικὴ, ἀλλ' οὔτε σὲ ἄλλες σχετικὲς μονογραφίες. Τὸν εἶχαν ὥστόσο προσέξει παλαιότερα σπουδαῖοι ἀρχαιολόγοι καὶ ρωτιέται κανεὶς γιατί ἔχει τόσο παραμεριστῇ ἀπὸ τὴν ἔρευνα¹. Μόνο ἡ Ines Jucker ξαναγύρισε τελευταῖα στὸ θέμα του καὶ τοῦ ἀφιέρωσε γόνιμη προσοχή².

Ἡ κύρια ὄψη του ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ (πίν. Ια) τὸν παρουσιάζει μὲ ὄψη ἀλλοιωτικὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ πίνακος τοῦ Bulle, ὅπου δέχνεται μὲ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ στῆθος ἀκριβῶς ἀπέναντι στὸ θεατὴ, χωρὶς τὴ διασταύρωση τῶν σκελῶν (πίν. IVα). Τὸ τελευταῖο τοῦτο στάθηκε ἴσως τότε ἡ ἀφορμὴ ποὺ προτιμήθηκε ἡ ὄψη ἐκείνη. Τὸ κρύψιμο τοῦ δεξιοῦ σκέλους πίσω ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὅπως γίνεται μὲ τὸ σημερινὸ στήσιμο τοῦ ἔργου, θὰ θεωρήθηκε τότε τολμηρὸ καὶ ἀπαράδεκτο.

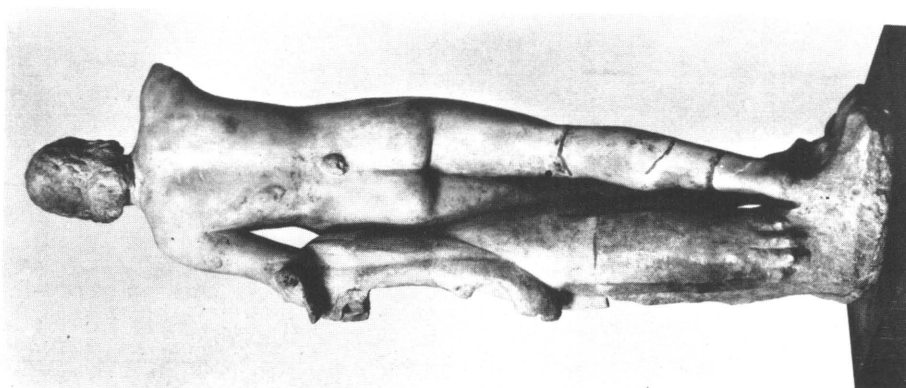
Φτάνει ὅμως νὰ συγκρίνουμε τὴ σχέση τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους πρὸς τὸ κρεμαστὸ δέρμα τοῦ πάνθηρος, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ βάθος του, γιὰ νὰ ἀποφασίσουμε ποιά ὄψη πρέπει νὰ προκριθῇ. Στὴν ἀπεικόνιση τοῦ Bulle ὄχι μόνο κρύβεται ἓνα μέρος τοῦ δέρματος, ἀλλὰ μικραίνει καὶ ἡ εἰδικὴ λειτουργία του στὴ σύν-

¹ Ἀρ. εὔρετ. 239. C. O. MÜLLER καὶ SCHÖLL, *Archäologische Mitteilungen aus Griechenland*, 1843, 93 καὶ πίν. 5, εἰκ. 11. EA 641-642. SYBEL, 269. AZ 1866, 169 (U. KÖHLER). ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, *Γλυπτά*, 239. FRIEDRICH-WOLTERS, ἀρ. 1429. FURTWÄNGLER, *Satyr aus Pergamon* (40. Winckelmannspr.) 15 ἔξ. BULLE, *Sch. Mensch*, 78. STAIS, *Marbres et br.*, 76. PFUHL, *JdI* 50, 1935, 48 σημ. 4. Τὶς νέες φωτογραφίες τοῦ Σατύρου ἐφιλοτέχνησε ὁ φωτογράφος τῶν Μουσείων κ. Κ. Κωνσταντόπουλος.

² *Der Gestus des Aposkopein*, 72 ἔξ.

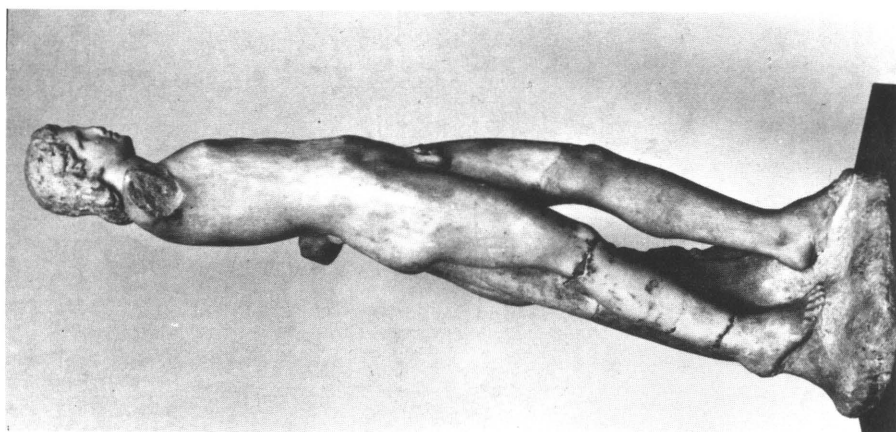
α

β

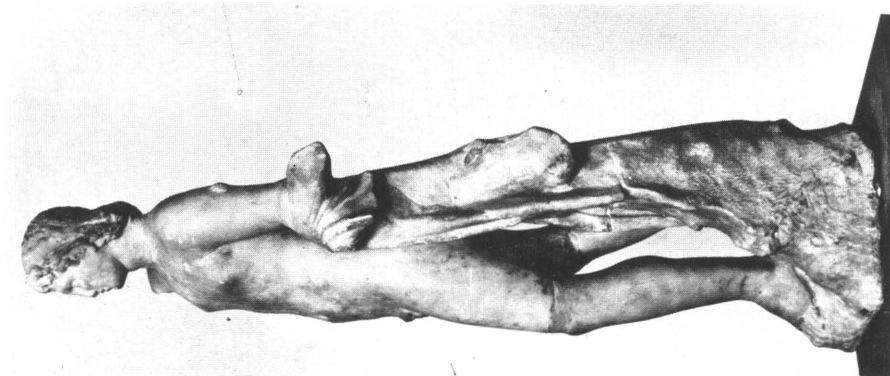
Ὁ Σάτυρος τῆς Λαμίας

(Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο).

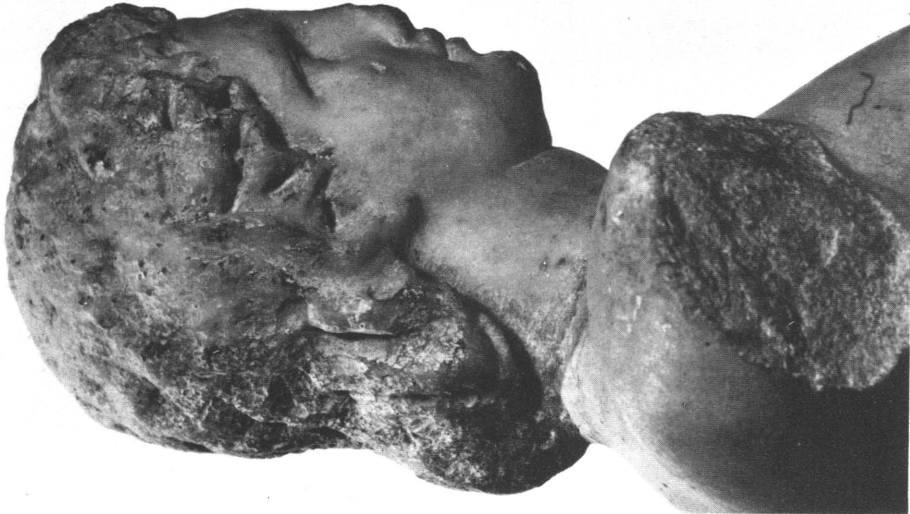

α

Πλάγιες ὄψεις τοῦ Σατύρου τῆς Λαμίας

β

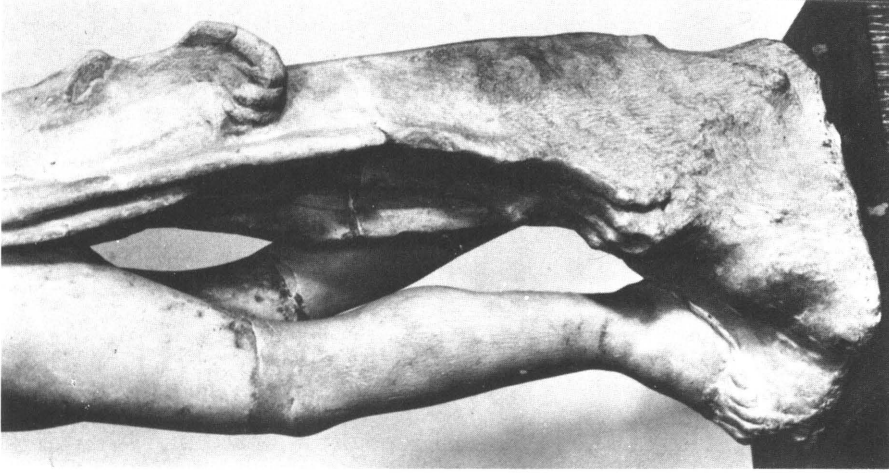
α

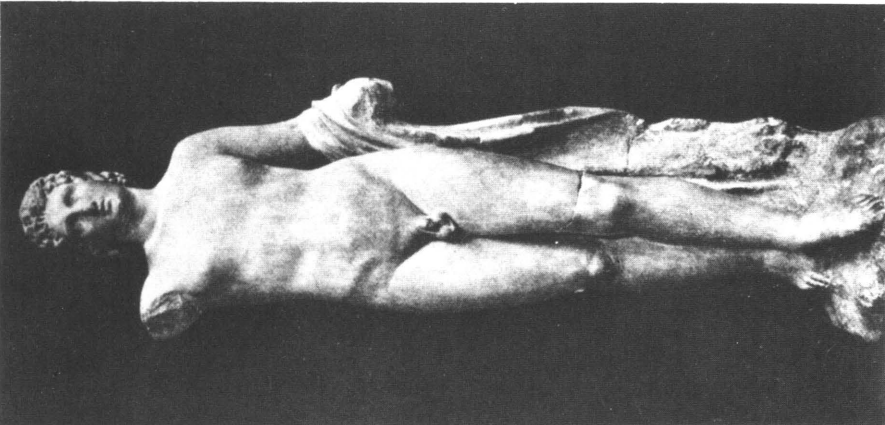
β

Ὁ Σάτυρος τῆς Λαΐας

(Λεπτομέρεια).

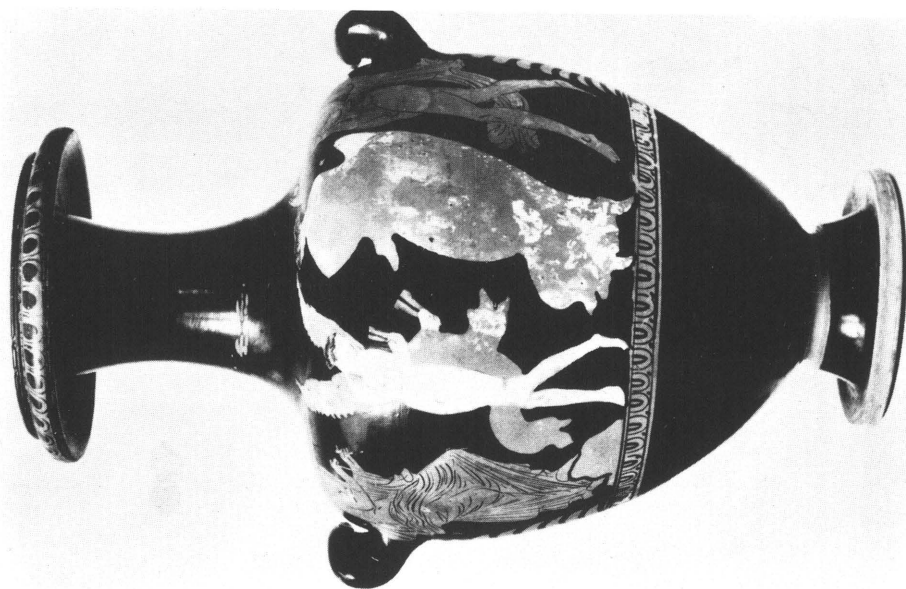
β
Ὁ Σάτυρος τῆς Λαμίας
(Λεπτομέρεια).

α
Ὁ Σάτυρος τῆς Λαμίας
κατὰ τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ H. Bulle

Ἐρυθρόμορφη ὕδρεια τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου

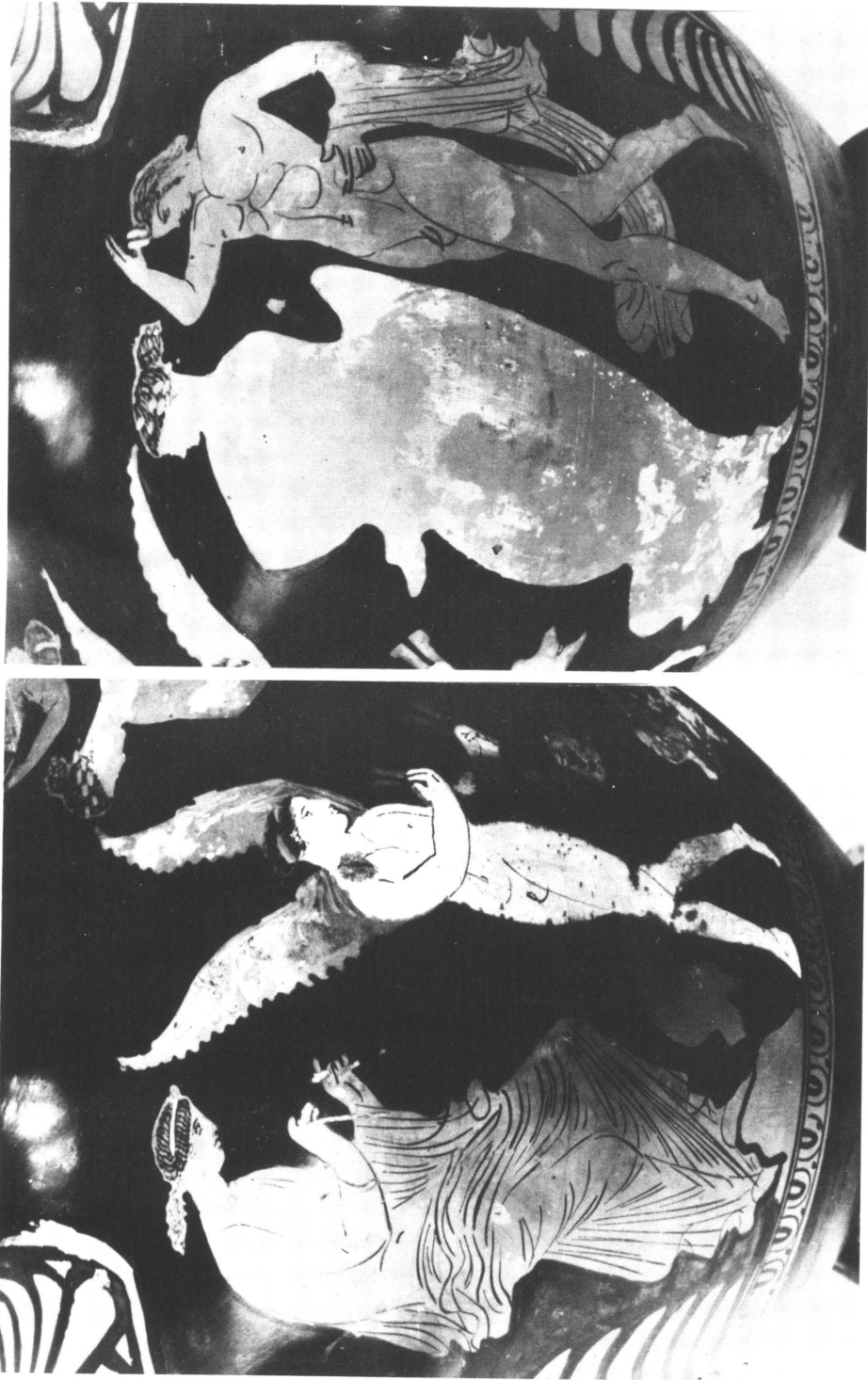

Τῆς ἐρυθρόμορφης ὁδρίας οἱ πλάγιες ὀψεις

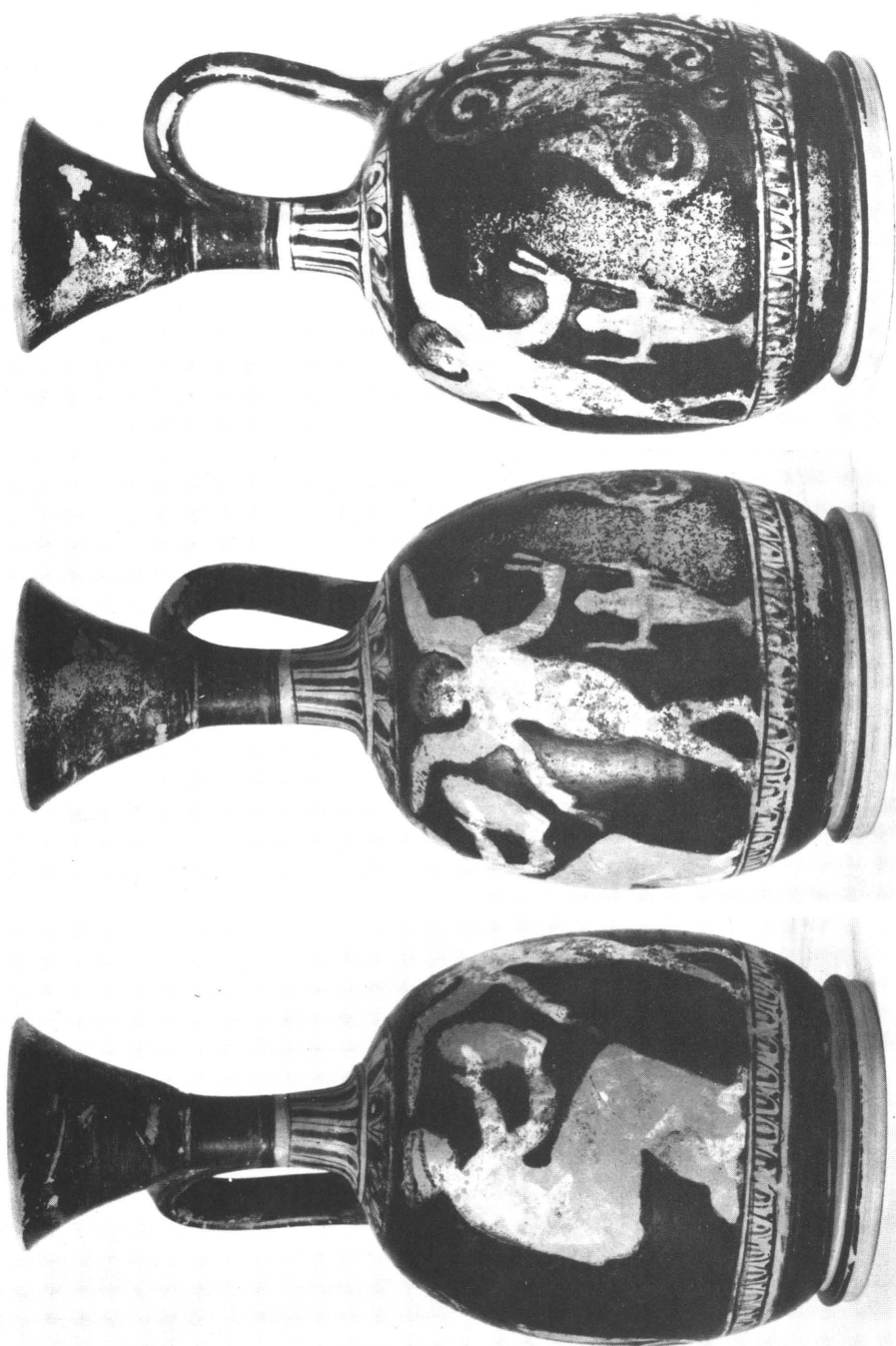

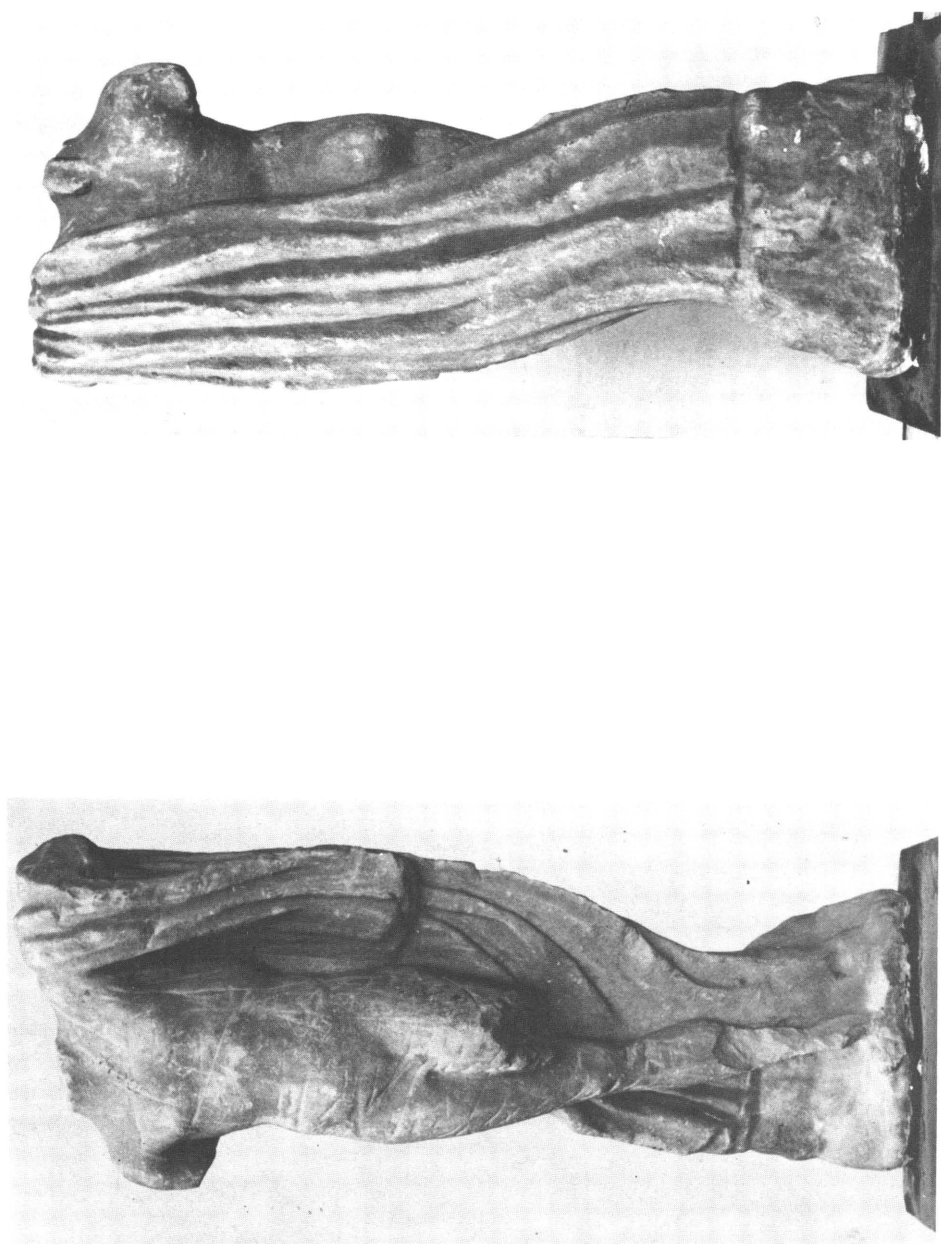
Ἀπὸ τὴν ἐρυθρόμορφη ὑδρία τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου

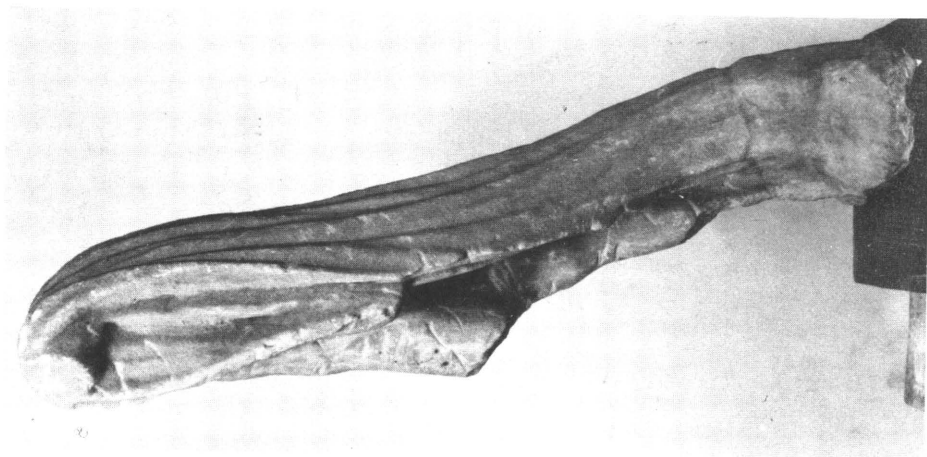
Ἀπὸ τὴν ἐρυθρόμορφη ὑδρία τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου

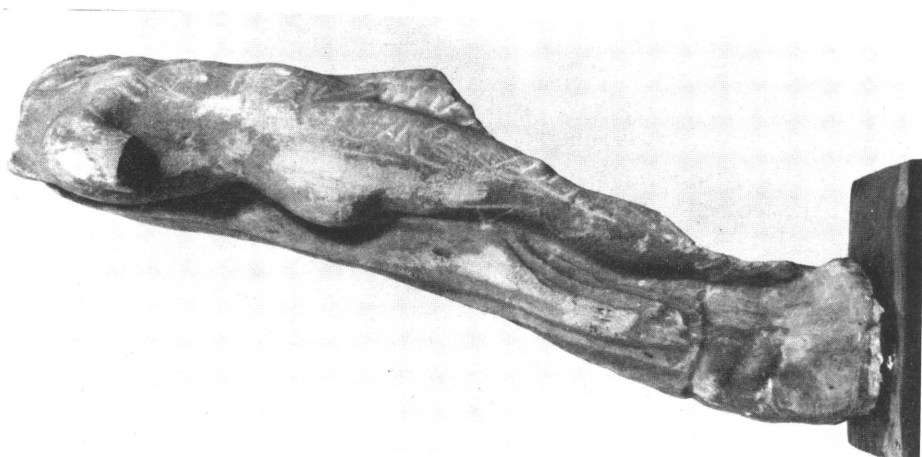
Ἀργυβαλλοειδῆς λήκυθος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου

Μαρμάρινο ἀκρωτήριο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου

Τοῦ ἀνακτορίου τοῦ ἀρχαίου ὀφθαλμοῦ

θεση τοῦ ἔργου· ἀντὶ νὰ ἀφίνη ἐλεύθερο τὸ περίγραμμα τοῦ σκέλους, τὸ σκεπάζει, τὸ ἀπορροφᾷ ἀντὶ νὰ τὸ ἀναδείχῃ.

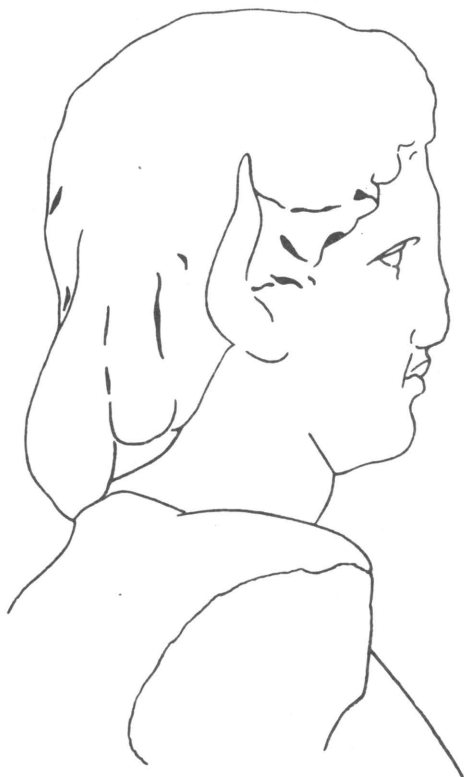
Κερδίζει ἀκόμη καὶ τὸ πρόσωπο μὲ τὴ νέα εἰκόνα, καθὼς παρουσιάζεται περισσότερο μακρόστενο, σύμφωνα μὲ τὴ θέληση τοῦ καλλιτέχνη τὴν ἀναμφισβήτητη. Σημαντικώτερο εἶναι ὅτι στὴν εἰκόνα τοῦ Bulle φαίνεται ὅτι ἀντικρύζει ὁ Σάτυρος τὸν θεατὴ, ἐνῶ στὴν ἄλλη τὸ ἀνάβλεμμα ξεμακραίνει, φεύγει πέρα, ὅπως ἀπαιτεῖ τὸ θέμα του.

Γιατὶ εἶναι γενικὰ παραδεγμένο ὅτι ὁ Σάτυρος παρουσιάζεται σὰν «ἀποσκοπεύων», μὲ ἀντήλιο τὸ δεξιὸ χέρι του, ἐνῶ μὲ τὸ ἄλλο, τὸ κατεβασμένο, θὰ κρατοῦσε τὸ λαγυβόλο. Ἡ ράχη ἀναπτύσσεται σ' ὅλο της τὸ πλάτος, φαίνεται καὶ ἀπὸ ἐδῶ καθαρὴ ἡ σύνταξη τοῦ ἔργου (πίν. I β). Κανένα σκέλος δὲν σπάζει τὸν χώρο μὲ φυγοκεντρικὴ κίνηση, μιὰ ἐνότητα χωρὶς ἀντιθετικὲς συγκρούσεις δεσπάζει πάνω ἀπ' ὅλα.

Στὴν ὄψη τούτῃ τὴν πιὸ σωστὴ (πίν. I α) τὸ δέρμα τοῦ πάνθηρος, τραβηγμένο πίσω καὶ μὲ κυρτὴ τὴν ἐπιφάνεια, δὲν εἶναι ἀπλὸ τεχνικὸ στήριγμα τοῦ λεπτοῦ σώματος, ἀλλὰ τὸ θέλησε ἀληθινὰ ὁ γλύπτης σὰν δευτερο, φωτοσκιασμένο ἐπίπεδο.

Ξεχωρίζει καλύτερα μὲ τὴ συμμερικὴ τοποθέτηση καὶ τοῦ στήθους τὸ περίγραμμα, ὅταν τὸ βλέπουμε ἀπὸ μπροστά. Στὴν πλάγια ὄψη (πίν. II β) ἡ ἑξωτερικὴ διαγώνια ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ τὴν κεφαλὴ ἕως κάτω, ἔτσι καθὼς ἐνώνεται τὸ δέρμα τοῦ πάνθηρος μὲ τὸν βραχίονα, ἀκόμη καὶ ἡ ὅλη προβολὴ τοῦ σώματος, δὲν ἐρμηνεύονται ἀπὸ τὸ θέμα, ἀλλὰ εἶναι ἐνδειχτικά ὅτι τὸ ἄγαλμα εἶχε στηθὴ γιὰ νὰ φαίνεται ἀπὸ χαμηλά.

Καλὰ μελετημένες καὶ οἱ ἀνταποκρίσεις στὴν κίνηση τῶν μελῶν· μπορεῖ νὰ εἶχαν γίνεи πιά κοινὸς τόπος στὴν ἐποχὴ τοῦ ἔργου, δὲν παύουν γι' αὐτὸ νὰ μαρτυροῦν πόσο ζωντανὴ ἔμενε ἡ αἰσθαντικὴ προσήλωση στὴ νομοτέλεια, στὸν ἐσωτερικὸ ρυθμὸ τοῦ σώματος.

Εἰκ. 1. Πλάγια ὄψη τῆς κεφαλῆς τοῦ Σατύρου τῆς Λαμίας.

(Κατὰ σχέδιο Αἰγλης Πλάτωνος.)

Πάνω ἀπὸ τὸ προβαλλόμενον ἀριστερὸ σκέλος τραβιέται πρὸς τὰ μέσα, ἐνῷ χαμηλώνει ἐλαφρὰ, ὁ ὦμος καὶ ὁ ἀριστερὸς βραχίονας. Τοῦτο εἶναι φανερώτερον στὴ μία πλαγινὴν ὄψιν (πίν. II β). Στὴν ἀντίστοιχον (πίν. II α) βλέπουμε ὅτι τὸ δεξιὸ σκέλος σέρνεται πίσω καὶ συμπεραίνουμε ὅτι ὁ δεξιὸς βραχίονας θὰ ἔβγαινε πρὸς τὰ ἔξω σκεπάζοντας ἀπὸ τὴ μεριὰν αὐτὴ ἓνα τμήμα τοῦ προσώπου. Ὁ παλαιὸς κανόνας τοῦ χιασμοῦ, μιὰ ἀπὸ τὶς κατακτήσεις τῆς κλασσικῆς τέχνης, ἐφαρμόζεται μὲ συνέπεια καὶ στὸ μικρὸ τοῦτο ἔργο.

Ἄν μείνῃ κανεῖς δισταχτικὸς γιὰ τὸ κρύψιμο τοῦ δεξιοῦ σκέλους (πίν. I α) ἂς προσέξῃ τὸν Γανυμήδη τοῦ Λεωχάρη στὸ ἀντίγραφο τοῦ Βατικανοῦ. Εἶναι σὰν θέμα συγγενικὸς μὲ τὸν Σάτυρο, ἔχει γι' αὐτὸ πιστευθῇ ὅτι δὲν ἄφησε ἀνεπηρέαστο τὸν γλύπτη.³ Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο βρίσκεται στὸ βαθμὸ τοῦ μετεωρισμοῦ. Ὁ Σάτυρός μας μόλις τώρα ἔφτασε καὶ πατάει ἐλαφρὰ γιὰ νὰ ἀγναντέψῃ πέρα· ὁ Γανυμήδης ὑψώνεται μαζὶ μὲ τὸν αἰτὸ καὶ ἀγγίζει τὸ ἔδαφος μόνο μὲ τὰ δάχτυλα τοῦ ἐνὸς ποδιοῦ.

Ἐχει ὑποστηρικτὴ ἀπὸ παλαιότερους ἀρχαιολόγους ὅτι ὁ Σάτυρος παρασταίνεται σὲ χορευτικὴ στάση, τὴν ἐρμήνευσαν μάλιστα σὰν τὸ σκόπευμα, τὸν χορὸ τὸν γνωστὸ στὴν ἐποχὴ τοῦ Αἰσχύλου⁴· θὰ ἔπρεπε ὅμως τότε νὰ εἶχε τὸ ἀπάνω σῶμα δυνατὴ κλίση πρὸς τὰ πίσω, ὅπως τῶν χορευτῶν καὶ ὄχι νὰ κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρός.

Περὶσσότερη ὁμοιότητα ἔχει ὁ Σάτυρος μὲ Νίκας ἀκρωτηρίων, ἰδιαίτερα μὲ τὶς Νίκας ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Ἐπίδαυρον. Ἄν σταθοῦμε σ' ἐκείνη πού ἐσώθηκε μὲ τὸ κεφάλι της βλέπουμε ὅτι ἔχει βέβαια ἰσχυρότερη κλίση πρὸς τὰ ἐμπρός, ἐντονώτερο τὸ σκύψιμο τοῦ κεφαλίου καὶ μετεωρισμένα τὰ πόδια, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι φυσικὸ γιὰ μιὰ μορφὴ φτερωτὴ πού μόλις κατέβηκε ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο.⁵

Συγγενικὴ μὲ τοῦ Σατύρου εἶναι ὥστόσο ἡ ἀνάπτυξη τῆς μορφῆς μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἐνδύμα, ἡ διάθεση τῶν σκελῶν, ἡ ὅλη σύνταξις. Τὰ ἔργα τοῦ Τιμοθέου καὶ τῶν συντερόφων του εἶναι φυσικὸ νὰ ἄφησαν ζωηρὰς ἐντυπώσεις στοὺς ὑστερώτερους καλλιτέχνες καὶ νὰ τοὺς παρακίνησαν σὲ μίμηση.

Θὰ μπορούσε κανεῖς νὰ ἀντιτάξῃ ὅτι δὲν χρησίμευσαν παρόμοια ἀκρωτήρια σὰν μακρυνὰ πρότυπα, ἀφοῦ, ὅπως πιστεύτηκε, τὸ ἀρχέτυπο ἦταν ἓνα ζωγραφικὸ ἔργο, ὁ «Σάτυρος ἀποσκοπεύων» τοῦ Ἀντιφίλου ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια. Ὅμως, ὅπως σωστὰ παρατήρησε ἡ Ines Jucker, ὁ Σάτυρος τῆς Λαμίας «ἔχει

³ HELBIG³ I, 249, ἀρ. 386. RICHTER, *Sc. and Sc.*, εἰκ. 737. LIPPOLD, *Gr. Pl.*, πίν. 98, 1. PICARD, *Man.* IV 2α, 824, εἰκ. 346. SICHTERMANN, *Ganymed*, πίν. 3-4, 52 ἐξ., 81 ἐξ., ἀρ. 106.

⁴ FURTWÄNGLER, ὁ.π. 16. I. JUCKER, ὁ.π. 18 ἐξ.

⁵ CAVVADIAS, *Fouilles d'Épidaure*, πίν. 10, 1. COLLIGNON, *Sc. grecque* II, 199, εἰκ. 94., ALSCHER, *Gr. Plastik* III, εἰκ. 43 α-β. G. ROUX, *Archit. en Argolide*, 212 καὶ εἰκ. 43-44.

συλληφθῇ ὡς πλαστικό ἔργο, δὲν εἶναι δὲ ἀρκετὰ ἐντυπωσιακὸς γιὰ ἓνα πίνακα τῆς πρωΐμου ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς»⁶.

Τὸ θέμα κατάγεται βέβαια ἀπὸ τὴ ζωγραφικὴ καὶ τὸ συναντοῦμε συχνότερα σὲ γραπτὰ μνημεῖα. Τὸ βεβαιώνει καὶ ἓνα ἀκόμη ἀγγεῖο, ἡ ἐρυθρόμορφη μικρὴ ὕδρια ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ (πίνακες V - VIII)⁷.

Εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς λυγρές, τὶς ἐρατεινὲς μικρὲς ὕδριες τοῦ ρυθμοῦ Κέρτς, τὶς στολισμένες καὶ στὴν πίσω ὄψη, ὅπως καὶ στὶς πλαγινές, μὲ διπλὰ καὶ μονὰ ἀνθέμια. Ὅμοια ἀνάδειξη δὲν συναντοῦμε στὶς ὕδριες τοῦ 5ου αἰῶνα· σ' αὐτὲς προτιμοῦν τὸ μαῦρο γάνωμα γιὰ νὰ τονίξῃ γύρω ἀπὸ τὴ ζωγραφιὰ τὴν πλαστικὴν ἀπομόνωση τοῦ ἀγγείου. Μόνο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα ἀρχίζουν νὰ παρουσιάζονται καὶ στὴν πίσω ὄψη τῶν ὕδριων, κάτω καὶ γύρω ἀπὸ τὴ μεσαία λαβή, μερικὰ δειλά, μικρὰ ἀνθέμια.

Ἀντὶ γιὰ τὴν παλαιὰν ἐκείνη, τὴ σχεδὸν ἀνανθη σύνταξη ἀπλώνουν οἱ ἀγγειογράφοι τοῦ 4ου αἰῶνα πάνω στὴν ἐπιφάνεια, σὰν ἀναρριχητικὴ περιπλοκάδα, μιὰν ὁλόκληρη φυτικὴ παρουσία πού, σκεπάζοντας προστατευτικὰ τὸ σχῆμα, συνοδεύει τὴ λυγρότητα μὲ μιὰ μεταβατικὴ πνοή, μ' ἓνα τρόπο πρωτόφαντο, διονυσιακό⁸.

Ἀνάμεσα στὶς λαβὲς ποὺ γυρίζουν πρὸς τὰ ἄνω εἶναι ζωγραφισμένη μιὰ ἀσυνήθιστη σκηνή (πίν. VII-VIII). Στὸ κέντρο εἶναι ὄρθιος ἓνας Ἑρῶτας κροταλιστῆς μὲ τὰ σκέλη πρὸς τὰ ἀριστερά. Γυμνός, μὲ ἀπλωμένα τὰ μεγάλα φτερά του, γυρίζει τὸ ἄνω σῶμα καὶ τὸ κεφάλι μὲ μιὰν ἀφύσικη στροφή, πρὸς μιὰ γυναῖκα ποὺ χορεύει στὰ δάχτυλα τῶν ποδιῶν της, τυλιγμένη μὲ τὸ ἱμάτιο. Λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα σκεπάζει τὰ γυμνὰ μέλη της, ὅπως καὶ τὸ ἱμάτιο, λευκὸ εἶναι καὶ τοῦ Ἑρῶτα τὸ σῶμα, ἐνῶ πάνω στὰ τεντωμένα φτερά, ποὺ εἶναι ἀνάγλυφα (à la barbotine) σώθηκαν ἀρκετὰ ἴχνη γαλάζιου χρώματος. Ἀποτελεῖ τοῦτο

⁶ I. JUCKER, 73 καὶ 74.

⁷ Ἀρ. Εὐρ. 19.500. Ὑψος 0.302. Διάμ. χείλους ἑξωτ. 0.12 μ. Ἀπὸ φωτογραφίες τοῦ Κ. Κωνσταντοπούλου. Βρέθηκε χωρὶς ἔνδειξη σὲ μιὰν ἀποθήκη, ὅπου εἶχε ἐξαστῇ ἐδῶ καὶ πολλὲς δεκαετίες προέρχεται πιθανῶτα ἀπὸ κάποια κατάσχεση.

⁸ Ὑδρίες τοῦ 5ου αἰῶνα χωρὶς ἀνθέμια κάτω ἀπὸ τὶς λαβές: CV München 5, πίν. 234. Ἀραιὰ ἀνθέμια ὕδριων τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνα: Ἑθν. Μουσείου 12546 (NICOLE 1041). Ὑδρία Πλειάδων: Ἑθν. Μουσ. 17469, AE 1945 - 47, 22 ἐξ., πίν. 1 - 2. Ὑδρία Σεμέλης, CV California 1, πίν. 47, 1β. BRAZLEY, ARV² 1343. Ὑδρία Μουσείου Θηβῶν μὲ Ἀμαζόνες καὶ γρύπες. Περιπλοκάδες σὲ ὕδριες τοῦ 4ου αἰῶνα: μικρὴ ὕδρια μὲ ἑλευσινιακὴ σκηνή, Ἑθν. Μουσ. 17237, CV Athènes 2, πίν. 31. METZGER, Représ. 246, πίν. 33, 2. Ὑδρία μὲ ἑλευσινιακὴ σκηνή, Ἑθν. Μουσ. 1443. SCHEFOLD, UKV, ἀρ. 138. Μικρὴ ὕδρια μὲ Ἑρῶτα ποὺ ποτίζει ἀνθρ., Ἑθν. Μουσείου 1424. SCHEFOLD, UKV, ἀρ. 139, πίν. 11. Ὑδρία Μονάχου ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια μὲ κρίση τοῦ Πάριδος, F. R. I, 204 ἐξ., πίν. 40. SCHEFOLD, UKV, ἀρ. 188. CV München 5, πίν. 235-236. Ὑδρία Βρετ. Μουσείου E 241. JACOBSTHAL, Orn., πίν. 131β. Σχετικὰ μὲ τὴ διακόσμηση ὁμοίων ὕδριων βλ. JACOBSTHAL, ὁ. π. 128 ἐξ., 194.

μιάν ἐναλλαγή με τὸ λευκό, ἀλλὰ καὶ με τὸ χρυσοῦ χρῶμα, τὸ διάχυτο σὲ ἄλλα σημεῖα, ὅπως θὰ ἴδοῦμε παρακάτω.

Χρῶμα ἐσκέπαζε καὶ τὴν ἀνεμισμένη χλανίδα τοῦ Ἑρωτα. Παρ' ὅλα τὰ ἔχνη λευκοῦ κλίνουμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἀποτελοῦσε τοῦτο μόνο τὸ ὑπόστρωμα γιὰ τὸ ἐπίθετο γαλάζιο. Ἀλλοιῶς, ἂν ἦταν καὶ ἡ χλανίδα λευκὴ πῶς θὰ ἐξεχώριζε ἀπὸ τὸ γυμνὸ σῶμα;

Δὲν εἶναι γνωστές, ὅσο ξέρω, παραστάσεις Ἑρώτων κροταλιστῶν, ἐνῶ ἀφθονοῦν στὰ ἀγγεῖα οἱ χορεύτριες με κρόταλα, οἱ ἑταῖρες, οἱ κωμαστές, οἱ Μοῦσες, οἱ Σάτυροι καὶ οἱ Μαινάδες, ἀκόμη καὶ οἱ Σειρῆνες⁹. Ἐνα συγγενικὸ μνημεῖο τῆς γλυπτικῆς συγκινεῖ καὶ ἀπὸ ἀνθρώπινη ἀποψη· εἶναι ἡ μικρὴ ἐπιτύμβια στήλη μιᾶς αἰθέριας χορεύτριας, πρὸς τὴν ὁποία βλέπει τὸ μικρὸ ἀγόρι τῆς¹⁰.

Ἡ ἔλλειψη αὐτὴ κάνει ἀξιοπρόσεχτη τὴν παράσταση ἑνὸς Ἑρωτα κροταλιστῆ ζωγραφισμένου σὲ μιὰ μικρὴν ἀρρυθροειδῆ λήκυθο τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου (πίν. IX). Μπροστὰ ἀπὸ μιὰ Μαινάδα καθιστῆ πού χτυπάει τὸ τύμπανο χορεύει ἕνας γυμνὸς Ἑρωτιδῆς με δύο κρόταλα σὲ κάθε χέρι. Δεξιὰ πίσω του μόλις διακρίνεται ἕνα ξόανο θεᾶς (Ἑκάτης;) πού κρατᾷ ἀπὸ μιὰ λαμπάδα σὲ κάθε χέρι. Πάνω στὸ κομπὸ σχῆμα εἶναι πρόχειρα σχεδιασμένες οἱ μορφές, τὸ μαῦρο γάνωμα, ὅπως καὶ τὸ ἐπίθετο λευκὸ δὲν ἔχουν στερεότητα.

Νόστιμα, ἂν καὶ κάπως τυπικὰ εἶναι διαταγμένα στὴν ἐπιφάνεια τὰ φτερά τοῦ Ἑρωτα καὶ δὲν εἶναι στερημένη ἀπὸ κομπούτητα ἡ κίνησή του. Ἄν ὅμως τὸν συγκρίνουμε με τὸν Ἑρωτα τῆς ὑδρίας, τὸν μεθυσμένο ἀπὸ χορὸ βλέπουμε πόσο συμβατικὴ εἶναι ἡ κίνησή του. Μιὰ φασματικὴ ὠχρότητα ἔχει κυθὴ στὴν εἰκόνα τῆς ληκύθου.

Ξαναγυρίζοντας στὴ μικρὴν ὑδρία ἃς σταθοῦμε καὶ πάλι στὶς κεντρικὲς μορφές. Τὰ πρόσωπά τους εἶναι ἀντικρουστά, ὅμως ὁ Ἑρωτας, με τὴ στροφὴ τοῦ σώματος συνοδεύει καὶ τὸν αὐλὸ τῆς νέας γυναίκας ἀριστερά, τῆς καθισμένης σ' ἕνα βράχο. Αὐτὴν προτίμησε νὰ τὴ ζωγραφίσῃ μόνο με σχέδιο ὁ ἀγγειογράφος· οἱ πτυχές τοῦ ἱματίου πού σκεπάζει τὸ κάτω σῶμά της δὲν εἶναι ἀπὸ τίς λεπτότερες τῶν ἀγγείων τῆς ἐποχῆς, ὥστόσο τὴν ὑπεροχὴ τοῦ σχεδίου σχετικὰ με τὴν ἐντύπωση πού δίνουν τὰ ἐπίθετα χρώματα τὴ βλέπουμε περισσότερο στὸ γοητευτικὸ πρόσωπο καὶ στὸ λαμπάδιο τῆς κόμης.

Δὲν γεννιέται ἀμφιβολία ὅτι Μαινάδες εἶναι οἱ δύο νέες γυναῖκες. Ὅχι μόνο γιὰτὶ ὁ θίασος τοῦ Διονύσου κυριαρχεῖ στὰ ἀγγεῖα τοῦ 4ου αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ ποτὲ ἄλλοτε ὅσο αὐτὴ τὴν ἐποχὴ δὲν τὸν συντρώφεψε ὁ Ἑρωτας τόσο πιστά, θὰ ἔλεγε κανεῖς μάλιστα ὅτι κουράστηκε νὰ ὑπηρετῇ τὴν Ἀφροδίτῃ γιὰ

⁹ Κρόταλα RE XI, 2, 2019 (ABERT). M. WEGNER, *Musikgeschichte in Bildern* II, 9, 18, 50.

¹⁰ Ἑθν. Μουσ. 1896. Ἀπὸ τὴ συλλογὴ Γελαδάκη.

νά προσκολληθῇ στὸ Διόνυσσο. Ἀπὸ ἐπίδραση τῆς ποίησης καὶ τῆς τέχνης, ὅχι τῆς θρησκείας ἐξήγησε τὸ φαινόμενο αὐτὸ ὁ Furtwängler¹¹.

Τὴν ταύτιση τῶν γυναικῶν τῆς ὑδρίας μὲ Μαινάδες τὴν βεβαιώνει ἡ παρουσία τῆς τετάρτης μορφῆς ποὺ κλείνει τὴ σκηνὴ δεξιᾷ. Εἶναι ἓνας νέος, ἀγένηιος Σάτυρος «ἀποσκοπεύων». Παραστάθηκε καὶ αὐτὸς μὲ σχέδιο, πρᾶγμα ὅχι ἀσυνήθιστο στὰ ἀγγεῖα τοῦ 4ου αἰῶνα· τὶς κεντρικὲς λευκὲς μορφὲς τὶς πλαισιώνει ἀπὸ κάθε μεριὰ μιὰ σχεδιασμένη μορφὴ¹². Στὴ χρῆση τῆς γραμμῆς ὁφείλεται ὅτι τὸ πρόσωπό του ἔχει ἔκφραση, τὸ βλέμμα του κατεύθυνση, σκοπὸ.

Ἐπιχρυσωμένα θὰ ἦταν τὰ δύο κερατάκια τὰ ὄρθια πάνω στὸ κεφάλι του, ποὺ ἔχουν δηλωθῇ μὲ πηλό. Ἐπιχρυσωμένα ἦταν καὶ ἄλλα ἀνάγλυφα σημεῖα τῆς ζωγραφιᾶς: τὸ βραχιόλι τῆς καθιστῆς Μαινάδας, ἡ ταινία τῆς κόμης της, οἱ αὐλοί, τὸ στεφάνι τῆς χορεύτριας, ποὺ δὲν φαίνεται «κίσσινον», ἡ ταινία τέλος τῆς κόμης τοῦ Ἔρωτα.

Ἀκόμη καὶ ἂν προσθέσουμε σ' αὐτὰ τὸ ἐλαφρὸ περιδέραιο στὸ λαιμὸ τῆς ὑδρίας, βλέπουμε (πίν. VII) πάλι μὲ πόση διάκριση ἔγινε τὸ σκόρπισμα τοῦ χρυσαφιοῦ. Ὑποταγμένο στὰ κυρίαρχα χρώματα, στὸ λευκὸ καὶ στὸ γαλάζιο δὲν φέρνει μιὰ χρωματικὴ τόνωση, ἀλλὰ μιὰ ἐξαύλωση. Πλαστικὸς μόνον, χωρὶς ἐπίθετο χρῶμα εἶναι ὁ λεπτὸς γῦρος ποὺ ζώνει τὴν ἐπιφάνεια πάνω ἀπὸ τὸ κυμάτιο τοῦ χείλους.

Ἄν καὶ λείπει ἡ νεβρίδα καὶ δὲν φαίνεται ἡ οὐρὰ φτάνουν τὰ μικρὰ κέρατα γιὰ νὰ βεβαιώσουν ὅτι Σάτυρος εἶναι ὁ «ἀποσκοπεύων» νέος. Ἡ πρώτη ἐντύπωση ὅτι ἀρχίζει καὶ αὐτὸς νὰ παρασύρεται ἀπὸ τὸ χορὸ δὲν εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ ἐξήγηση τῆς στάσης του καὶ τοῦ ἀνεμίσματος τῆς χλανίδας. Πιθανώτερο εἶναι ὅτι ἔχει φτάσει πηδηχτός, μόλις ἄκουσε τὸν ἦχο τοῦ αὐλοῦ καὶ τῶν κροτάλων καὶ «ἀποσκοπεύει» θαμπωμένος ἀπὸ τὸ ὠραῖο θέαμα. Ἀντὶ νὰ πατάη στὶς ἄκρες τῶν δακτύλων, ὅπως οἱ ἄλλοι δύο χορευτές, ἔχει ἀνοίξει τὰ σκέλη του, μετέωρος γυμνὸς μὲ μόνη τὴν ἀπλὴ χλανίδα.

Ἔως τὴν ἐποχὴ τοῦ ζωγράφου τοῦ δίνου καὶ τῶν συγχρόνων του, ἡ μορφὴ τοῦ «ἀποσκοπεύοντος» Σατύρου παρουσιάζεται ἡρεμῇ, ἀποτραβηγμένη στὴν ἄκρη τῆς ζωγραφιᾶς¹³. Πρώτη φορὰ τώρα, στὴν ὑδρία μας τὸν βλέπουμε ἀνάλαφρο, νὰ παρουσιάζεται ἔξαφνα σὰν ἀερικὸ στὴν παράξενη συντροφιά. Τοῦτο φέρνει στὴν ὑπόθεση ὅτι στὸν 4ον αἰῶνα θὰ ἀνανεώθηκε τὸ θέμα, θὰ πῆρε νέα πνοὴ ἀπὸ τὴ φαντασία κάποιου σπουδαίου ζωγράφου. Ἄν αὐτὸς εἶναι ὁ Ἀντίφιλος, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ τὸν ζωγράφησε, μαζὶ ἴσως μὲ Μαινάδες, στὴν

¹¹ *Eros in der Vasenmalerei*, σ. 39.

¹² Μορφὲς σχεδιασμένες ποὺ πλαισιώνουν ἄλλες χρωματιστές, λευκὲς στὸ κέντρο ἀγγείων τοῦ 4ου αἰῶνα: SCHEFFOLD, *UKV*, ἀρ. 225, εἰκ. 54, ἀρ. 115, πίν. 28, ἀρ. 286. πίν. 34a. RICHTER καὶ HALL, *Red-fig. Vases*, 173, πίν. 168.

¹³ Βολωνίας κρατῆρ 283: PFUHL, *MuZ*, πίν. 581. DUGAS, *Aison*, εἰκ. 19-20. I. JUCKER, δ. π. 31. BEAZLEY, *ARV*, 1151.

ἀρχή τοῦ σταδίου του, πού τή θέλουν γύρω σιά 350¹⁴. Λίγο ἀργότερα, ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν οἰνοχότη τῆς πομπῆς στὴ Νέα Νόρκη, ἔχει τὴ θέση τῆς ἡ μικρῆ ὑδρίας. Μὲ τὸ σχῆμα καὶ μὲ τὴ ζωγραφιὰ εἶναι ἀδελφὴ μιᾶς ἄλλης κομπῆς τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου μὲ τὸν Ἑρωτα πού ποτίζει λουλούδια, βγαλμένης ἀπὸ κάποιο συγγενικὸ ἐργαστήριον¹⁵.

Εἶναι ὅμως ὑποχρεωτικὸ νὰ παραδεχτοῦμε ἐπίδραση τοῦ ἀλεξανδρινοῦ πίνακος τοῦ Ἀντιφίλου; Ἡ μορφὴ τοῦ «ἀποσκοπεύοντος» Σατύρου εἶχε δημιουργήσει μέσα στὴν Ἀθῆνα μιὰ μόνιμη, ζωντανὴ παράδοση καὶ εἶναι φυσικὸ ὅτι οἱ ζωγράφοι τοῦ 4ου αἰῶνα θὰ προχώρησαν ἐλευθερώνοντάς τον ἀπὸ κάθε στατικότητα, θὰ τὸν ἐκίνησαν μὲ νέα πνοή. Ἐνὸς τέτοιου ἀττικοῦ πίνακα ἀπλήχηση θὰ εἶναι καὶ τῆς ὑδρίας μας ἡ ζωγραφιά.

Κάποια μακρυνὴ ἐξάρτηση τοῦ Σατύρου τῆς Λαμίας ἀπὸ ζωγραφικὰ πρότυπα μαρτυρεῖ καὶ ἡ ὁμοιότητα στὴν κίνηση, γιὰ τὴν ὁποία βεβαιώνεται τώρα ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο ὅτι δὲν εἶναι χορὸς, ἀλλὰ πῆδημα. Σημαντικὴ διαφορὰ εἶναι ὅτι στὸ ζωγραφιστὸ Σάτυρο τὸ ἀπάνω σῶμα ἔχει μιὰ κλίση πρὸς τὰ πίσω, φυσικὴ στὸν «ἀποσκοπεύοντα», ἐνῶ ὁ γλυπτὸς γέρνει πρὸς τὰ ἐμπρός.

Τὴν αὐτονομία ὥστόσο τοῦ τελευταίου σχετικὰ μὲ τὸ ζωγραφικὸ πρότυπο τὴ στηρίζει πάνω ἀπ' ὅλα ἡ σύγκριση μὲ τὴ Νίκη τῆς Ἐπιδαύρου, πού φέρνει στὴν ὑπόθεση ὅτι καὶ ὁ Σάτυρος τῆς Λαμίας θὰ χρησίμευε γιὰ ἀκρωτήριο. Μιὰ σημαντικὴ ἐνίσχυση προσφέρει ἕνα μικρὸ κορμὶ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, γιὰ τὸ ὁποῖο εἶχε παρατηρήσει ὁ Furtwängler ὅτι εἶναι ἀντίγραφο τοῦ Σατύρου, χωρὶς ὅμως νὰ σταθῇ περισσότερο σ' αὐτό (πίν. X-XI)¹⁶.

Ἀντὶ γιὰ τὴ νεβρίδα κρέμεται ἀπὸ τὸν ἀριστερὸν ὦμο μιὰ χλαμύδα μακρὰ πού ἀνεμίζεται μὲ ἐπιτήδευση πίσω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ σκέλος καὶ φτάνει ἕως κάτω. Ἀντίθετα μὲ τὸ σῶμα πού ἔχει στροφὴ πρὸς τὰ ἀριστερὰ τὸ κεφάλι γυρίζει ἀντίθετα, κατὰ τὸν ἀνασηκωμένον ὦμο· ὁ ἄλλος ἔπεφτε πολὺ χαμηλότερα, δὲν ξέρουσε δὲ τί θὰ κρατοῦσε στὸ δεξιὸ χεῖρ, ἀφοῦ τίποτα δὲν χαρακτηρίζει τὴ μορφή.

Στὴν πίσω ὄψη (πίν. X β) ἡ χλαμύδα κόβει διαγώνια τὸ σῶμα μὲ μιὰν ὠραία λοξὴ γραμμὴ, μὲ πτυχὲς καλὰ σχεδιασμένες, πελεκημένες πρόχειρα, ἀλλὰ μὲ ἔμπειρη ἐλευθερία. Στὸ σημεῖο κάτω ὅπου ἐνώνεται τὸ ἱμάτιο μὲ τὸ βράχο

¹⁴ Γιὰ τὸν Ἀντίφιλο OVERBECK, *Sq.*, 1942 ἔξ. *Recueil Millet* 513-514. PFUHL, *MuZ*, 769 ἔξ., 828. THIEME - BECKER, *Künstlerlex.* εἰς λ. RUMPF, *MuZ*, 149 καὶ πρὸ πάντων τελευταῖον BCH 86, 1962, σ. 226 ἔξ. (Ph. BRUNEAU).

¹⁵ Οἰνοχότη Πομπῆς: RICHTER καὶ HALL, ἀρ. 169, πίν. 164, 177. BUSCHOR, *Gr. Vasen* εἰκ. 261. SCHEFOLD, *UKV*, ἀρ. 327. ARIAS - HIRMER, εἰκ. 224. RICHTER, *Red fig. Vases*, εἰκ. 261. THE IDIAS, *Greek Art*, εἰκ. 460.

¹⁶ Ἀρ. Εὔρετ. 3044. Πιθανώτατα ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα. FURTWÄNGLER, ἔδω σημ. 1. Οἱ φωτογραφίες ὀφείλονται στὸν κ. Κ. Κωνσταντόπουλο.

είναι μιὰ έντονη όριζόντια διαχωριστική γραμμή. Τήν παρακολουθούμε καί μπροστά, άριστερά από τó σκέλος όπου σταματάει.

Καθώς τó ίμάτιο τραβιέται πίσω από τó σώμα καί δίπλα σ' αὐτό ἀναδεικνύει μέ τή φωτοσκίαση τήν πλαστικήν υπόσταση τοῦ πρώτου. Ἐνῶ τó ἀπάνω σῶμα καί τó κεφάλι ἔχουν διάταξη ἀντίθετη ἀπό τοῦ Σατύρου ἐκρατήθηκε τó σχήμα τούτου γιά τά σκέλη, μεταφερόμενο ὅμως σέ ἀνάγλυφο. Κρίνοντας ἀπό τó σπασίμο χαμηλά στήν κνήμη συμπεραίνουμε ὅτι θά ἐνωτόταν τó ἀριστερό σκέλος στό σημεῖο τοῦτο μέ τó δεξι καί ὅτι τά δάχτυλα θά ἀγγιζαν τήν ἄκρη τῆς πλίνθου, πού θά προχωροῦσε μπροστά, λίγο μόνο μακρύτερα ἀπό τó σημεῖο πού σώθηκε.

Ἡ στροφή τοῦ κεφαλιοῦ γίνεται, ὅπως στό Σάτυρο κατὰ τόν ἀνασηκωμένο ὄμο, πού ὅμως εἶναι ἐδῶ ὁ ἀριστερός. Μ' ὅλο τοῦτο, ἐνῶ θά περιέμενε κανεῖς ἀντίθετη καί τῶν σκελῶν τή διάταξη, τραβιέται πίσω τó ἴδιο σκέλος, τó δεξιό. Δέν δείχνει τοῦτο ἀδιαφορία γιά τή ρυθμικήν ἀντιστοιχία, γιά τή νομοτέλεια τῆς κίνησης. Δίνεται ἔτσι ἴσα - ἴσα ἐντονώτερος ὁ χιασμός, ἰδίως στόν τεντωμένο ἀριστερό βραχίονα καί στό δεξι σκέλος.

Τό ριζίμο τῆς μακρυᾶς χλαμύδας ἔως κάτω, ὅπως τó βλέπουμε στήν πίσω ὄψη, ἐξηγεῖται βέβαια καί ἀπό τήν τεκτονικήν ἀνάγκη· ὅμως ἡ λιγώτερη προσοχή πού ἐδόθηκε καί στήν ὄψη αὕτη εἶναι μιὰ ἐνδειξη ὅτι οἱ καλλιτέχνες ἀρχίζουν τώρα νά ἀδιαφοροῦν κάπως γιά τήν ὁλοσώματη παράσταση καί ἀρκοῦνται στήν πρόσοψη. Βρισκόμαστε στήν καμπή πρὸς τή νέα αἴσθηση πού θά γίνη κανόνας στά τέλη τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς: Ἐμεινε βέβαια στόν Ἑλληνα, «ἡ ὠραιότητα τῆς μορφῆς ὄχι ὅμως τó σχῆμα ἐνὸς σώματος ὁργανικά τονισμένου, πού φτάνει ἔως ὅλα τά βάθη τῆς ἑλληνικῆς ὑπαρξης, ἀλλά μόνο σάν ὁμορφο περίβλημα, σάν ὠραία ἐμφάνιση χωρὶς ζωντανό πυρῆνα»¹⁷.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά τó ἀγαλμα τοῦτο ἔχει ἀπαραγνώριστη δροσιά πού ἀποκλείει τή χρονολόγηση στά ρωμαϊκά χρόνια. Κρατάει ἀκόμη μέ τή στροφή τοῦ κεφαλιοῦ κάποια ἐνθύμηση ἀπό τίς διακυμάνσεις, ἀπό τή φυγοκεντρική κίνηση τῶν ἔργων τοῦ 2ου αἰῶνα, ἀπό τῶν ἀξόνων τίς τολμηρῆς συγκρούσεις. Κλίνουμε γι' αὐτό νά τó τοποθετήσουμε στό δεύτερο μισό τοῦ αἰῶνα τούτου, λίγο πρὶν μιὰ νηφάλια ἐπιπεδικότητα ἀρχίσῃ νά ρίχνῃ τήν πάχνη τῆς πάνω ἀπό τά τελευταῖα παιγνιδίσματα τοῦ ἑλληνιστικοῦ ροκοκό. Ἐλεύθερη ἀκόμη ἀπό κλασικιστική καλλιγραφία εἶναι ἡ ἀπόδοση τῆς χλαμύδας στήν πίσω ὄψη τοῦ ἔργου.

Τῇ χρήσῃ του ὡς ἀκρωτηρίου τῇ στηρίζει τó εἶδος τῆς πλίνθου, πού ἔχει, ὅπως καί στό Σάτυρο τῆς Λαμίας σχῆμα βράχου. Ὅμοιο εἶναι γνωστό ἀπό τó ἀκρωτήριο τοῦ Ραμνοῦντος, ἔργο τοῦ Ἀγορακρίτου¹⁸. Βεβαιώνει ὅμως

¹⁷ LANGLOTZ, *Darstellung des Menschen*, σ. 30, πρβ. καί σ. 25, 28.

¹⁸ AM 77, 1962, 178 ἐξ., πίν. 44 ἐξ.

περισσότερο τὴν καταγωγή ἢ ἰσχυρότατη, ἀσυνήθιστη κλίση πρὸς τὰ μπροστά, ὑπολογισμένη γιὰ νὰ εἶναι ὁρατὸ τὸ ἄγαλμα ἀπὸ κάτω (πίν. XI). Γέρνει τόσο ὥστε γιὰ νὰ σταθῇ στὴ σημερινὴ βάση του χρειάστηκε ἓνα κρυφὸ ὑποστήριγμα. Μιὰ ἀκόμη ἐνδειξὴ εἶναι ἴσως ἡ ὀπὴ πάνω στὸν ἀριστερὸν ὦμο. Δὲν ἐρμηνεύεται ἀλλοιῶς παρὰ ἂν παραδεχτοῦμε ἓνα μηνίσκο σφηνωμένον ἐκεῖ γιὰ νὰ προστατεύσῃ τὸ μάρμαρο ἀπὸ τοὺς ρύπους τῶν πετούμενων.

Ἡ ἔλλειψη τοῦ κεφαλιοῦ καὶ τῆς οὐρᾶς δυσκολεύει τὴν ταύτιση τοῦ ἀγάλματος ὡς Σατύρου· τὴν ἀποκλείει, θὰ ἐλέγαμε, καὶ ἡ μακρὰ, ἐπιτηδευμένη χλαμύδα. Ἔτσι καθὼς πέφτει, ἐνῶ προβάλλει σχεδὸν μετέωρο τὸ ἓνα σκέλος του, φαίνεται σὰν νὰ κατέβηκε στὸ αἶτωμα μὲ τοῦ ἀνέμου τὴν πνοή. Ἄν τὸν ὀνομάσουμε Ζέφυρο πλησιάζουμε ἁπλῶς τὸ νόημά του.

Ἐξαρτημένο τὸ ἀκρωτήριο τοῦτο ἀπὸ τὸ ἀρχέτυπο τοῦ Σατύρου τῆς Λαμίας δὲν περιορίστηκε σὲ μιὰν ἀπλὴ ἀντιγραφή του, καὶ τοῦτο δείχνει ὅτι ὁ γλύπτης δὲν εἶχε στερηθῇ, ὅπως καὶ ἡ ἐποχὴ του, τὸ χάρισμα τῆς φαντασίας. Ἐκεῖ πού ἀκολούθησε πιστὰ τὸ πρωτότυπο εἶναι στὴ χρησιμοποίησιν μιᾶς τέτοιας μορφῆς γιὰ ἀκρωτήριο, ὅμοια χρῆσις ὑποχρεωνόμαστε νὰ συμπεράνουμε καὶ γιὰ τὸ Σάτυρο τῆς Λαμίας.

Τὰ μόνα πού φαίνεται ὅτι ἀντιστέκονται στὴν ἐκδοχὴ τούτη εἶναι ἡ σχετικὰ κολὴ διατήρηση τοῦ τελευταίου ἔργου καθὼς καὶ ἡ στίλβωση τοῦ μαρμάρου. Θὰ ὑπέβαλε καὶ μόνη αὕτη τὴ χρονολόγησιν στὰ χρόνια τῶν Ἀντωνίνων, ἂν τὰ ἄλλα γνωρίσματα δὲν τὸ ἔφεραν στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια: ἐλάχιστα, πολὺ διακριτικὰ ἴχνη τρυπάνου φαίνονται στὰ μαλλιά πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Ὅσο γιὰ τὸ πρόσωπο ἔχει τόσο σαγηνευτικὴ τρυφερότητα, ὥστε οὔτε ὁ πιὸ δύσπιστος ἐρευνητὴς θὰ τολμοῦσε νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ὅμοιο σμίλευμα τοῦ στόματος καὶ τῶν ματιῶν, ὅμοια αὐτάκια, μυτερά, καμπυλωτά, ἀλλόκοτα, εἶναι νοητὰ ὕστερ' ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια (εἰκ. 1)¹⁹.

Ἡ ἐξάρτησις, ἂν καὶ μακρυνῇ ἀπὸ τὶς Νίκες τῆς Ἐπιδαύρου, ἀλλὰ καὶ ἡ διατήρησις ἀπείραχτης τῆς πρόσοψης, χωρὶς διάσπασιν μὲ ἀναζήτησιν τοῦ βάθους, εὐνοοῦν τὴ τοποθέτησιν τοῦ ἔργου στὸν 3ον αἰῶνα μ. Χ. θὰ προτιμούσαμε στὸ β' μισὸ παρὰ στὸ πρῶτο.

Ἐκεῖ, στὰ πρόθυρα τοῦ 2ου τοῦ τόσο δημιουργικοῦ καὶ πυρετικοῦ αἰῶνα ἔχει τὴ θέσιν της καὶ ἡ νεβρίδα (πίν. IV β). Ἀδρὰ ἐργασμένη πίσω, αὐλακώνεται μπροστὰ καὶ ἔχει ἡ ὅλη της ἓνα ὑπόλοιπο ζωῆς, τόσης πού κανένας γλύπτης τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς δὲν θὰ ἦταν ἄξιός νὰ τὴ φανταστῇ καὶ νὰ τὴν ἀποδώσῃ. Ἄς προσθέσουμε σ' αὐτὰ καὶ τὸ ὁλοσώματο τοῦ ἔργου, τὴ προσεκτικὴν ἀπόδοσιν καὶ τῶν δύο κυρίων ὀψεων· δὲν ἀμέλησε ὁ γλύπτης νὰ τονίσῃ στὴν πίσω πλευρὰ καὶ τὴν οὐρίτσα, πού δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνδρωθῇ. Ἐχουν ὅλα ἀναβρῦσει

¹⁹ Κατὰ σχέδιον τῆς ζωγράφου Αἰγλῆς Πλάτωνος.

ἀπὸ μιὰ γνήσια ἑλληνιστικὴ αἴσθησις, ἀπείραχτη ἀκόμη ἀπὸ τὴ διανοητικὴ κρου-
ρότητα τοῦ κλασικισμοῦ.

Τὴ μαρτυρία αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ τὴν κλονίσῃ οὔτε τὸ εἶδος τῆς στίλβω-
σης, τὸ ἄσχετο μὲ τὸν λευκὸν ἐκεῖνο ἐπίπαγο ποὺ κάνει σχεδὸν ἀποκρουστικά
πολλὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων.

Τὴ στίλβωσις ποὺ δίνει κάποια τεχνητὴ λάμψη στὴν ἐπιφάνεια τοῦ Σατύ-
ρου τὴ συναντοῦμε σ' ἓνα κορυφαῖο ἔργο τῆς πλαστικῆς, στὸ Γαλάτῃ ἀπὸ τὴ
Δῆλο στὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο. Δὲν ζημιώνει τὴν ζωερὴ ἐντύπωση ἀπὸ τὸ ἔργο,
ἀλλὰ χρησιμοποιοῦνται μὲ διάκριση γιὰ νὰ προστατέψῃ τὸ τρυφερὸ παριανὸ
μάρμαρο καὶ νὰ τοῦ δώσῃ ζωὴ ἀνάλογη μὲ ἐκείνη ποὺ ἐχάριζαν τὰ ζωερὰ χρώ-
ματα στὰ ἔργα τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ²⁰.

Ἀπὸ τὴν κλασσικὴν ἐποχὴ καὶ ἔπειτα, ἰδίως στὸν 4^{ον} αἰῶνα, ὅταν ζητοῦ-
σαν οἱ γλύπτες μιὰ ἀβρότερη χρωματικὴ τόνωση, ἐνῶ ἤθελαν ἀπὸ τὴν ἄλλῃ με-
ριὰ νὰ ζωηρεύουν τὴν ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου, κατέφυγαν στὴ γάνωση ²¹. Μιὰ
τέτοια, στηριγμένη στὴν πραξίτελικὴ παράδοση, εἶναι ἡ γάνωση τοῦ Γαλάτῃ,
ἀλλὰ καὶ τοῦ Σατύρου. Καὶ ἀφοῦ τὴν ἑλληνιστικὴ γνησιότητα τῆς στίλβωσης
τοῦ πρώτου βεβαιώνει ἡ εὑρεσις στὴ Δῆλο — ποὺ ἀποκλείει κάθε ἐπέμβασις στὰ
χρόνια τῶν Ἀντωνίνων — ὑποχρεωνόμαστε νὰ παραδεχοῦμε ὅτι ὕστερ' ἀπὸ τὸ
ἀποτελείωμα τοῦ Σατύρου ἐφρόντισε ὁ γλύπτης καὶ νὰ φυλάξῃ τὴν ἐπιδερμίδα
του, σκεπάζοντας μὲ μιὰν ἀβρὴ στίλβωσις τὴν ἄχρωμη λευκότητα τοῦ μαρμάρου.

Καμμία πληροφορία γιὰ τὴ θέσις ὅπου βρέθηκε στὴ Λαμία δὲν κατωρθώ-
σαμε νὰ ἐξακριβώσουμε. Δὲν ὑπάρχει σχετικὴ ἔνδειξις οὔτε στὴν πρώτη, τὴ σχε-
διαστικὴ ἀπόδοσις τῶν Carl Otfried Müller καὶ Schöll, οὔτε στὸ εὐρετήριο τοῦ
Μουσείου. Εἶναι ὥστόσο ἀπίθανο ὅτι καὶ ἂν ξέραμε κάτι περισσότερο θὰ μπο-
ρούσαμε νὰ συμπεράνουμε κάτι γιὰ τὸ ἀρχικὸ κτίριο, ἀφοῦ, ἂν κρίνωμε ἀπὸ
τὴν καλὴ διατήρησις, θὰ εἶχε πιθανώτατα μεταφερθῇ ἐνωρὶς ὁ Σάτυρος ἄλλοῦ
στὰ ἀρχαῖα κιόλας χρόνια.

Ἡ πρώτη, ἡ ἀρχικὴ τοῦ θέσις θὰ ἦταν, σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ
χρησιμοποιήσαμε, πιθανώτατα στὴ στέγη κάποιου ναοῦ. Ἐσώθηκαν, εἶναι ἀλή-

²⁰ Δὲν βλέπω οὔτε στὶς πρώτες δημοσιεύσεις τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν εὐρέτη S. REINACH (BCH 8, 1884, 178 ἐξ. 13, 1889, 113 ἐξ.) οὔτε στὴ λεπτομερεῖα τεχνολογικὴ ἀνάλυσις τοῦ P. WOLTERS (AM 15, 1890, ἰδίως 192 ἐξ.) νὰ ἀναφέρεται τίποτα σχετικὸ μὲ τὴ στίλ-
βωσις ποὺ ἐσώθηκε στὸν ἀριστερὸ μηρὸ τοῦ Γαλάτῃ. Λεῖπουν σχετικὲς παρατηρήσεις καὶ
στὶς ἄλλες μελέτες ἡ περιγραφὲς ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτόν: BIENKOWSKI, Gallier, 29 ἐξ.
BCH 34, 1910, 478 ἐξ. (G. LEROUX). Mélanges Holleaux 1913, 233 ἐξ. (Ad. REINACH)
BIEBER, Hellenistic Sc. 107.

²¹ Γιὰ τὴ γάνωση: G. RICHTER, Sc. and Sc., 153 ἐξ. D. v. BOTHMER, Bull. Metr.
Mus. 1950-51, 157 ἐξ. καὶ διεξοδικώτερα τελευταῖα: P. REUTERSWARD, Studien zur Po-
lychromie der Plastik, 67 ἐξ. (ὅπου ὁμως δὲν ἐξετάζεται ἡ χρῆσις τῆς γάνωσης στὰ ἔργα τῆς
ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς).

θεια, τόσο λίγα βεβαιωμένα ἀκρωτήρια με μορφές — δὲν μιλοῦμε γιὰ τὰ φυτικά πὺν συγγέντρωσε με περισσὴ φροντίδα ἢ H. Gropengiesser — ²², ὥστε εἶναι μοιραῖο νὰ μείνη ἡ γνώμη τούτη ξεκρέμαστη, ἀναπόδεικτη.

Τὴ στηρίζει ὥστόσο καὶ τὸ θέμα τὸ ἴδιο. Ὁ νέος καὶ λυγερὸς Σάτυρος ἀνέβηκε ἐκεῖ ψηλὰ τὴν ὥρα τοῦ μεσημεριοῦ, γιὰτὶ ἦταν τὸ καλύτερο σημεῖο γιὰ ν' ἀγναντέψη πέρα, μακριά, νὰ «ἀποσκοπεύση», προφυλάσσοντας τὸ πρόσωπο ἀπὸ τὸ ἔντονο φῶς. Ἀκουσε τὸν ἥχο κάποιου αὐλοῦ, ἴσως καὶ κροτάλων καὶ θέλησε νὰ ἰδῇ ἂν τὰ ὄργανα αὐτὰ συνώδευαν Χαρίτων, Μαινάδων ἢ Ὠρῶν τὸν ἐρατεινὸ χορό.

Εὖρημα πιθανώτατα ἐνὸς καλλιτέχνη τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἢ χρησιμοποίηση αὐτῇ ἐνὸς παλαιοῦ θέματος ὡς ἀκρωτηρίου ἀνήκει στὸ εἶδος ἐκεῖνο τῶν γλυπτῶν εἰδυλλίων πὺν εἶναι ἀντάξια τῶν ἄλλων τοῦ Θεοκρίτου.

Ἀθήναι

ΣΕΜΝΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

²² *Die pflanzlichen Akrotere Klassischer Zeit*. Ἐκεῖ σ. 61 σημ. 2 μνημονεύονται τὰ ἀκρωτήρια με μορφές.

Κατὰ τὴν ριζικήν, ὑπὸ τῆς Δημαρχίας Σταμπούλ, διαρρυθμισιν τῆς Πλατείας Μπαγιαζήτ, ἥτις ἀντιστοιχεῖ περίπου πρὸς τὴν βυζαντινὴν Πλατείαν τοῦ Ταύρου¹, παρέστη ἀνάγκη ὅπως διευρυνθῇ ἡ ὁδὸς Νταρουλφουνούν (πίν. I) καὶ καταβιβασθῇ ἡ στάθμη αὐτῆς κατὰ τέσσαρα περίπου μέτρα.

Ἡ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐκσκαφὴ τῶν χωμάτων, ἔφερεν εἰς φῶς βυζαντινὸν κτίσμα (πίν. I A), τρία τόξα τοῦ ὁποίου ἐδραζόμενα ἐπὶ δύο πλευρικῶν τοίχων μετὰ παραστάδων καὶ ἐπὶ δύο ἐνδιαμέσων κίωνων, εἶναι σήμερον ὁρατά, εἰς τὴν νοτίαν πλευράν τῆς νέας λεωφόρου, κάτωθεν ἀκριβῶς τοῦ κτηρίου τῆς Διευθύνσεως Ἑλεκτρισμοῦ τῆς Περιφερείας Μπαγιαζήτ (πίν. II, IV 1).

Τὸ ὑπὸ τὸ προαναφερθὲν κτήριο τῆς Διευθύνσεως Ἑλεκτρισμοῦ ἐναπομένον ὑπόλοιπον τμήμα τοῦ κτίσματος εἶναι πεπληρωμένον χωμάτων, διὰ τὴν συγκράτησιν τῶν ὁποίων, μετὰ τὴν διευθέτησιν τῆς στάθμης τῆς λεωφόρου, κατεσκευάσθη, ἀμέσως ὀπισθεν τῶν κίωνων (πίν. VI 1), πρόχειρος τοίχος ἄνευ κοινιάματος. Σήμερον ὁ τοίχος οὗτος διατηρεῖται μόνον εἰς τὸ ἀριστερὸν μετακίονιον διάστημα τοῦ κτίσματος (πίν. II), ἡ δὲ ἔλλειψίς του, ἐπιτρέπει τὴν διαπίστωσιν τῆς ὑπάρξεως καὶ εἰς τὸ ὀπίσθιον μέρος τῶν κίωνων τόξων, κατευθύνσεως καθέτου πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῶν τριῶν ἐμφανῶν τόξων, ὡς καὶ θόλων (πίν. II, κάτωψις).

Τὰ καθέτου πρὸς τὴν τῶν φαινομένων κατευθύνσεως τόξα ὑπῆρχον καὶ εἰς τὸ ἐμπρόσθιον μέρος τῶν κίωνων, ὡς τοῦτο καθίσταται φανερόν ἐκ τῶν ὑπολειμμάτων των (πίν. IV 1). Συμφώνως ἐξ ἄλλου πρὸς μαρτυρίας τῶν περιοίκων, δὲν ἀνεφάνησαν, κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τῶν χωμάτων, ἄλλοι κίονες ἢ κιονόκρανα, οἱ δὲ θόλοι καὶ οἱ τοῖχοι ἐξικονοῦντο μέχρι τοῦ μέσου περίπου τῆς παλαιᾶς στενῆς ὁδοῦ.

Ἐκ τούτων δύναται τις νὰ συμπεράνῃ ὅτι τὰ ἐμφανῆ σήμερον τρία τόξα ἀποτελοῦν, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὴν πρώτην, ἀπὸ τοῦ τελικοῦ τοίχου τοῦ κτίσματος, τοξοστοιχίαν μιᾶς διατάξεως καθέτως διασταυρουμένων τόξων, ἥτις φαίνεται ὅτι συνεχίζεται ὑπὸ τὸ κτήριο τῆς Διευθύνσεως Ἑλεκτρισμοῦ, εἰς ἱκανὸν βάθος (πίν. I A), τῆς μεταξὺ τῶν πλευρικῶν τοίχων ἀποστάσεως ἀποτελούσης τὸ πλάτος τοῦ κτίσματος.

Μεταξὺ τῶν προσιτῶν σήμερον ὑπολειμμάτων τοῦ κτίσματος συγκαταλέγονται καὶ ἱκανὰ μέρη τῶν καλυπτόντων τὰ ὑπὸ τῆς διατάξεως τῶν διασταυρουμένων τόξων ὀριζόμενα κενὰ θόλων, οἷτινες, λόγῳ τοῦ ἀσυνήθους παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς συστήματος δομῆς αὐτῶν, ἤλκυσαν ἰδιαιτέρως τὴν προσοχὴν ἡμῶν, ἀποτελοῦν δὲ ὡς τε περιγραφὴ καὶ ὡς παρατηρήσεις, τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀνὰ χεῖρας βραχείας μελέτης.

¹ Διὰ τὰ ὄρια τῆς βυζαντινῆς πλατείας ἐν σχέσει πρὸς τὴν σημερινὴν βλέπε: A. M. SCHNEIDER, *Byzanz, Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt*, 1936, 17, Abb. 5. R. JANIN, *Constantinople byzantine*, 1950, 72.

Περιγραφή. Ἀποκλειομένης οἰασθήποτε ἀνασκαφικῆς ἐργασίας, πρὸς ἀποκάλυψιν ὁλοκλήρου τοῦ κτίσματος, παρίσταται ἀνάγκη λεπτομεροῦς κατὰ τὸ δυνατὸν ἐξετάσεως καὶ περιγραφῆς τῶν προσιτῶν σήμερον ὑπολειμμάτων, εἰς ἣν καὶ προβαίνομεν ἐν τοῖς ἐφεξῆς :

Τὰ τρία παράλληλα πρὸς τὴν λεωφόρον καὶ ὁρατὰ καθ' ὅλον αὐτῶν τὸ μῆκος τόξα ἔχουν πλάτος σμικρυνόμενον κανονικῶς ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ (πίν. II, κάτωψις). Τοῦτο ἐπιβάλλεται ἐκ τοῦ ὅτι τὸ κιονόκρανον τοῦ ἀριστεροῦ κίονος, σχήματος ὀρθογωνίου, εἶναι τοποθετημένον κατὰ τρόπον ὥστε ἡ μακρὰ του πλευρὰ, μήκους 98 ἑκατοστομέτρων, ν' ἀντιστοιχῇ πρὸς τὸ πλάτος τοῦ ἐσωραχίου τοῦ τόξου, ἐνῶ τὸ κιονόκρανον τοῦ δεξιοῦ κίονος καταλήγει εἰς τετραγωνικὴν πλίνθον, πλευρᾶς 82 ἑκατοστομέτρων (πίν. II, κάτωψις).

Τὰ τόξα εἶναι κατεσκευασμένα διὰ τῶν συνήθων, παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς, τετραγώνων πλίνθων², πλευρᾶς ἐδῶ 36 ἑκατοστομέτρων. Τὸ πάχος των κυμαίνεται μεταξὺ 4 καὶ 4,5 ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου, ἐνῶ τὸ συνδέον αὐτοὺς κονίαμα, τοῦ ὁποίου ἡ φαινομένη ἐπιφάνεια δὲν παρουσιάζει οἰανδῆποτε κλίσιν καὶ εὐρίσκεται εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μετὰ τῆς φαινομένης ἐπιφανείας τῶν πλίνθων (πίν. IV 5), ἔχει ἐλάχιστον πάχος κυμαινόμενον μεταξὺ 5,5 καὶ 6,5 ἑκατοστῶν, ἥτοι ἡ ἀναλογία πλίνθου καὶ κονιάματος εἶναι αἰσθητῶς 1 : 1,5.

Τὰ αὐτὰ πάχη πλίνθου καὶ κονιάματος παρατηροῦνται καὶ εἰς τοὺς πλευρικοὺς τοίχους τοῦ κτίσματος, ὅπου ἡ ἐναλλαγὴ πλίνθων πάχους 4 ἐκ. καὶ κονιάματος 6 ἐκ. εἶναι σταθερωτέρη.

Οἱ τοῖχοι, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, φέρουν παραστάδας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐξέχει τοῦ τοίχου κατὰ 32 ἐκ., ἐνῶ ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ κατὰ 43 ἐκ. Καὶ αἱ παραστάδες συνδέονται διὰ τόξων, ὡς τοῦτο καταφαίνεται εἰς τὴν ἀριστεράν, ὅπου ἀρκετὸν μέρος τοῦ τόξου αὐτῆς διασώζεται (πίν. II καὶ IV 1).

Τοὺς τοίχους καλύπτει ἰσχυρὸν ὑπέρυθρον κονίαμα (κούρασάνι), διὰ τοῦ ὁποίου ἔχουν καμπυλωθῇ τόσον αἱ κοῖλαι, ὅσον καὶ αἱ κυρταὶ γωνίαι τῶν παραστάδων (πίν. II, κάτωψις). Τὸ κονίαμα, μέσου πάχους 4 ἑκατοστομέτρων, ἐκινεῖται ὀλίγον πέραν τῶν γενέσεων τῶν τόξων (πίν. II, ὄψις), ταῦτα ὅμως δὲν εἶναι ἐπικεχυμένα.

Ὅσαι κατὰ τὰς τέσσαρας διευθύνσεις, ἀμέσως ὑπὲρ τὰ κιονόκρανα, διατομῆς, κατὰ μέσον ὄρον 14 × 14 ἐκ., δηλοῦσι τὴν ὑπαρξιν ἄλλοτε, εἰς τὰ σημεῖα ταῦτα ξυλίνων δοκῶν ἑλξεως (πίν. II, III, IV 1, 2, 3).

Οἱ κορμοὶ τῶν κίωνων, ἀμφοτέροι μαρμάρινοι, ἀνωτάτης διαμέτρου 44 ἐκ., ἐξέχουν τοῦ ἐδάφους περὶ τὸ ἐν καὶ ἡμισυ μέτρον, καταλήγουν δὲ εἰς διαφόρου μορφῆς κυμάτια (πίν. III, IV 2, 3). Μεταξὺ κορμοῦ καὶ κιονοκράνου ἔχει παρεμβληθῇ πλάξ μολύβδου, πάχους δύο χιλιοστομέτρων περίπου (πίν. III α).

² Α. ΟΡΑΝΑΔΟΣ, *Ἡ ἐνδόσπεγος παλαιοχριστιανικῆ Βασιλικῆ τῆς Μεσογειακῆς Λεκάνης* Β' 1954, 241. Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, *Ἐκφρασις τῆς Ἀγ. Σοφίας Γ'*, 1909, 117.

Τὰ δύο μαρμάρινα κιονόκρανα διαφέρουν τελείως κατὰ τὴν μορφήν: τὸ τοῦ δεξιοῦ κίονος (πίν. III 1, IV 3) εἶναι κυκλικόν, ἀποτελούμενον ἀπλῶς ἐκ μιᾶς ἐλαφρῶς κωνικῆς κατωτέρας ταινίας καὶ ἐνός, καμπύλης ἐπιφανείας, ἀνωτέρου δακτυλίου, ἀμφοτέρων κακοτέχνως λελαξευμένων καὶ ἐπιστεφομένων διὰ τετραγωνικῆς «πλίνθου», ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐδράζονται τὰ τόξα.

Τὸ τοῦ ἀριστεροῦ κίονος εἶναι ἀρκούντως πρωτότυπον: κατόψεως ὀρθογωνίου, ὡς ἀνωτέρω ἀνεφέρθη, διαστάσεων $70 \times 98 \times 36$ ἐκ. (πίν. III 2, IV 2), ἐκ τῆς μιᾶς μικρᾶς πλευρᾶς αὐτοῦ ὁρώμενον, παρουσιάζει ὄψιν ἀπλοῦ τραπεζοειδοῦς ἐπιθήματος, φέροντος εἰς τὸ μέσον σταυρόν. Εἰς τὴν ἀντίθετον μικράν του πλευρὰν ὁμως, ἐκτὸς τοῦ ἐν τῷ μέσῳ αὐτῆς σταυροῦ, ὑπάρχει, εἰς τὸ ἄνω μέρος, διάκοσμος ἐξ ἀλλεπαλλήλων ταινιῶν καὶ σκοτίας. Αἱ ταινίαι αὗται συνεχίζονται μέχρι τοῦ μέσου περίπου τῶν μεγάλων ἐδρῶν, αἵτινες εἶναι τελείως γυμναί, μὴ φέρονσαι ἀκόμη καὶ τὴν εἰς τὸ κατώτερον ἄκρον τῶν μικρῶν πλευρῶν ἐσοχήν. Εἰς τὴν μίαν μόνον τῶν ἐδρῶν τούτων, εἰς τὸ μέσον αὐτῆς, καὶ εἰς τὸ ὕψος τῶν ταινιῶν, ἔχει λαξευθῇ τὸ γράμμα Α (πίν. III 2).

Οἱ ἐκ τῆς διασταυρώσεως τῶν καθέτως συναντωμένων τόξων δημιουργούμενοι χώροι ἐκαλύπτοντο ὑπὸ θόλων, ὅλως ἀσυνήθων εἰς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν: ἐνῶ δηλαδὴ ἡ διὰ λοφίων δημιουργία κυκλικῆς βάσεως (πίν. II, IV 4) καὶ ἡ διὰ δακτυλοειδῶν στρώσεων κατασκευὴ τῶν θόλων (πίν. IV 4, 5) ὁδηγοῦν τὴν σκέψιν τοῦ παρατηρητοῦ εἰς τὸ σύστημα «τρούλλου ἢ ἀσπίδος ἐπὶ λοφίων», εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν αἱ ὑπὲρ τὰ λοφία σωζόμεναι στρώσεις εἰς τὸ ἀριστερὸν μετακιόνιον διάστημα (πίν. IV 4, 5) καὶ ὁ ὀπισθεν τοῦ μεσαίου μετακιονίου, εἰς ἀρκετὸν μέρος αὐτοῦ ἐμφανῆς ὑπὲρ τὰ χώματα, θόλος (πίν. IV 6) παρουσιάζουν ὄψιν «κλιμακωτῆν», ὀφειλομένην εἰς ἐκφορὰν τῶν ἀπαρτιζόντων τὸν θόλον ὀπτοπλίνθων, αἵτινες εἶναι τελείως ὀριζόντιοι (πίν. III B), μάλιστα δὲ εἰς τινα σημεῖα, λόγῳ ἀμελοῦς τοποθετήσεώς των, παρουσιάζουν κλίσιν, οὐχὶ πρὸς τὸ κέντρον τοῦ θόλου, ὡς θὰ ἀνέμενέ τις, ἀλλ' ἀντίθετον.

Αἱ ἀπαρτίζουσαι τοὺς θόλους τούτους ὀπτοπλίνθοι εἶναι λεπτότεραι τῶν τόξων καὶ τοίχων³, παρουσιάζουν ποικιλίαν μεγεθῶν⁴, συνδέονται δὲ διὰ παχυτάτου στρώματος κονιάματος⁵, ἡ φαινομένη ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου κλίνει πρὸς

³ 3 - 3, 5 ἐκ. εἰς τὸν θόλον τοῦ ἀριστεροῦ, 2 ἐκ. εἰς τὸν τοῦ μεσαίου μετακιονίου.

⁴ Ἀπὸ 17 ἕως 30 ἐκ.

⁵ Κατὰ μέσον ὄρον 9 ἐκ. διὰ τὸν θόλον τοῦ ἀριστεροῦ μετακιονίου, 6 ἐκ. διὰ τὸν ὀπισθεν τοῦ μεσαίου μετακιονίου θόλον. Τοσοῦτον πάχος κονιάματος ὁδηγεῖ τὴν σκέψιν εἰς τὸ σύστημα τῆς «ἀποκεχυμμένης πλίνθου» («Verdeckten Schicht». A. M. SCHNEIDER, ἔ. ἀ. 13), τὸ ὁποῖον παρατηρεῖται οὐχὶ μόνον εἰς τοὺς τοίχους, ἀλλὰ καὶ εἰς τόξα (H. HALLNSLEBEN, *Untersuchungen zur Baugeschichte der ehemaligen Pammakaristoskirche, der heutigen Fethiye Camii in Istanbul*, *Istanbuler Mitteilungen* 13/14, 1963/64. 155). Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ὁμως δὲν πρόκειται περὶ τοῦ συστήματος τούτου ἡ ἔλλειψις τῆς «ἀποκεχυμμένης πλίνθου» σαφῶς καταφαίνεται εἰς τὸν ἡρειπωμένον θόλον τοῦ ἀριστεροῦ μετακιονίου (πίν. IV 5).

τὰ ἔξω, ἵνα μειωθῇ κατὰ τι ἡ ἔκφορὰ τῆς πλίνθου (πίν. III B).

Παρατηρήσεις: Ἡ ἐξέτασις τῶν περιγραφέντων ὑπολειμμάτων ὀδηγεῖ εἰς τὰς ἑξῆς διαπιστώσεις καὶ συμπεράσματα:

α) Ἡ κανονική, διὰ καθέτως διασταυρουμένων τοξοστοιχιῶν διάταξις, ἣτις συνεπάγεται κτήριον σχήματος ὀρθογωνίου, τοῦ ὁποίου ἡ κάτοψις ἔχει πλάτος τριῶν τόξων, τοῦ μήκους του συνεχιζομένου ὑπὸ τὸ κτήριον τῆς Διευθύνσεως Ἑλεκτρισμοῦ (πίν. I), τὸ διάφορον τῶν κιονοκράνων καὶ ἡ ἄνευ ἀποχωρήσεως λόγου, διὰ τὸ κτίσμα τοῦτο, διαφορότροπος λάξευσις τῶν δύο ὄψεων τοῦ ἐν εἶδει ἐπιθήματος ἀριστεροῦ κιονοκράνου, τοῦθόπερ δεικνύει ὅτι ταῦτα ἐλήφθησαν ἀλλαχόθεν, τὸ μέχρι τῶν γενέσεων τῶν τόξων ἐξικνούμενον ἐπίχρισμα καὶ ἡ δι' αὐτοῦ καμπύλωσις τῶν γωνιῶν τῶν παραστάδων καὶ τέλος ἡ ἐπὶ τῶν τόξων καὶ θόλων συσώρευσις, κατὰ τόπους, ἀσβεστωδῶν ἰζημάτων (πίν. IV 4, 5, 6), ἣτις προϋποθέτει πολυχρόνιον ἐξάτμισιν ὕδατος, εἶναι ἀρκεταὶ ἐνδείξεις διὰ νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὸ ἐξεταζόμενον κτίσμα ἦτο δεξαμενὴ, μορφῆς συγνάκας ἀπαντωμένης εἰς τὴν Πρωτεύουσάν ⁶.

β) Ἡ παρατηρηθεῖσα ἀναλογία 1:1,5 τοῦ πάχους τῶν ὀπτοπλίνθων πρὸς τὸ πάχος τοῦ κονιάματος, ὥς καὶ ἡ ἔλλειψις οἰασθήποτε κλίσεως τῆς ἐπιφανείας του, μοναδικὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δύναται νὰ προσφέρῃ ἡ ἐξέτασις τῶν προσιτῶν σήμερον ὑπολειμμάτων τοῦ κτίσματος, δὲν ἀποτελοῦν βεβαίως ἱκανὰ τεκμήρια πρὸς ἀκριβῆ χρονολόγησιν τοῦ κτηρίου, ἐπιτρέπουν ὅμως, νομίζομεν, βάσει τῶν παρατηρήσεων τοῦ Schneider ⁷, νὰ θεωρήσωμεν τὴν δεξαμενὴν ὥς κτισθεῖσαν περὶ τὸ τέλος τῆς ἰουστινιανείου ἐποχῆς ⁸.

γ) Ἡ κατάστασις τῶν στρώσεων τῶν θόλων εἶναι, ὥς εἶδομεν ἐν τῇ περιγραφῇ, ὅλως ἰδιόμορφος, ὥς παρουσιάζουσα τὰ δύο βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν γνωστῶν ἀπὸ ἀμνημονεύτων χρόνων θόλων, οἵτινες κτίζονται κατὰ τὸ ἐκφορικὸν λεγόμενον σύστημα ⁹. Τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα εἶναι: ἡ τελεία ὀριζοντιότης τῶν ἀπαρτιζόντων τὸν θόλον ὀπτοπλίνθων καὶ ἡ ἔκφορὰ αὐτῶν.

Ἐπὶ τοῦ πρώτου ἐκ τῶν δύο ὥς ἄνω χαρακτηριστικῶν θὰ ἡδύνατο ἴσως νὰ διατυπωθῇ ἡ παρατήρησις ὅτι, ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ τῶν πρώτων ἀπὸ τῆς γενέσεώς του στρώσεων τοῦ θόλου, πιθανὸν αὐταὶ ν' ἀνήκουν εἰς κανονι-

⁶ J. STRZYGOWSKI - P. FORSCHEIMER, *Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel*, 1893, 120. Βλέπε καὶ ἀναλόγου μορφῆς πρὸς τὴν τοῦ ἡμετέρου κτηρίου δεξαμενὰς εἰς τὰς σελ. 77, 79, 89, 95 τοῦ αὐτοῦ ἔργου.

⁷ A. M. SCHNEIDER, ἔ. ἀ. 13.

⁸ Περὶ τὰ 30 μ. ἀνατολικῶς τῆς ἐξεταζομένης ἦλθεν εἰς φῶς κατὰ τὴν διαρρύθμισιν τῆς πλατείας καὶ ἄλλη δεξαμενὴ ἀναλόγου μορφῆς (ἡ θέσις της εἰς πίν. I Γ) εἰς κατωτέραν, ἐν σχέσει πρὸς τὴν πρώτην στάθμην, καλυπτομένη ὑπὸ σταυροθολίων καὶ τῆς ὁποίας δύο κίονες φέρουν ἰωνικὰ ἐπιθήματα. Ἡ μελέτη τοῦ κτηρίου τούτου, εἰς ἣν εὐρίσκειται κατὰστάσιν εἶναι δυστυχῶς ἀδύνατος.

⁹ A. CHOISY, *Histoire de l'Architecture* I, 29, 92. Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, *Τὰ Ὑλικά Δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλάδων* B, 287.

κὸν ἡμισφαιρικὸν θόλον, διότι τὰ μέρη ταῦτα τῶν βυζαντινῶν τρούλλων ἔχουν τὰς στρώσεις των σχεδὸν ὀριζοντίους, ὡς μὴ κατευθυνομένας πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ἡμισφαιρίου (πίν. III A), ἀλλ' εἰς τι σημεῖον τῆς περιφερείας τῆς βάσεως τοῦ θόλου¹⁰. Ἡ παρατηρουμένη συνεπῶς ὀριζοντιότης εἰς τὰς ὀπτοπλίνθους τῶν ἡμετέρων θόλων, πιθανὸν νὰ ὀφείλεται εἰς ἀμέλειαν τοῦ κτίσαντος αὐτοὺς τεχνίτου, ἀμέλεια, ἣτις κατέστησε τὰς ἤδη σχεδὸν ὀριζοντίους στρώσεις τελείως ὀριζοντίους.

Ἐπὶ τῆς ὡς ἄνω, καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως εὐλογοφανοῦς, παρατηρήσεως εἶναι δυνατόν ν' ἀντιπαρατηρηθῶσι τὰ ἑξῆς:

1) Δυσκόλως δύναται νὰ γίνη ἀποδεκτὴ ἀμέλεια τοῦ τεχνίτου εἰς ὅλας τὰς πλίνθους μιᾶς στρώσεως, ἐφ' ὅσον κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τρούλλου ἐχρησιμοποιοῦντο, ὡς γνωστόν, κατευθυντήρια νήματα¹¹.

2) Εἶναι τελείως ἀπαράδεκτος μία τοιαύτη ἀμέλεια εἰς ὅλας γενικῶς τὰς στρώσεις ὅπως ἐν προκειμένῳ θὰ πρέπει νὰ συμβαίῃ.

3) Καὶ εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν ἤθελεν ὑποτεθῆ πρὸς στιγμὴν ὡς δυνατὴ ἡ ὑπαρξὶς ἀμελείας τοῦ τεχνίτου καὶ πάλιν δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἡ ἐκφορὰ τῶν πλίνθων, ἡ ὁποία παρατηρεῖται εἰς ὅλας τὰς στρώσεις καὶ ἡ ὁποία δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχῃ εἰς τὸ τμήμα ἀκριβῶς τοῦτο τοῦ κανονικοῦ τρούλλου (πίν. III A).

Ἐπίσης δεόν νὰ σημειωθῇ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ θόλοι τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν κτηρίου ἐδράζονται ἐπὶ τῶν διασταυρουμένων τόξων καὶ οὐχὶ ἐπὶ τοίχων, πρὸς πρόληψιν τυχόν ἰσχυρισμοῦ ὅτι αἱ ἤδη ἀπὸ τῆς γενέσεως τοῦ θόλου ἐξέχουσαι πλίνθοι πιθανὸν νὰ σημαίνουν ἐφαρμογὴν παλαιοῦ συστήματος¹², κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ καμπυλότης τοῦ θόλου ἄρχεται διὰ βαθμιαίας «ἐκφορᾶς» τῶν δόμων τῶν τοίχων, ἐφ' ὧν οὗτος ἐδράζεται, μέχρι σημείου τινός, ἀπὸ τοῦ ὁποίου καὶ ἀρχίζει ἡ κυρίως κατασκευὴ τοῦ θόλου.

4) Εἰς τὰ λοφία, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς θόλους, αἱ πλίνθοι δὲν προεξέχουν (πίν. IV 4). Οἱ θόλοι δηλαδὴ ἐδράζονται ἐπὶ «γνησίῳ» λοφίῳ¹³.

5) Τόσον εἰς τὰς στρώσεις τοῦ θόλου τοῦ ἀριστεροῦ μετακιονίου διαστήματος (πίν. IV 4, 5), ὅσον καὶ εἰς τὸν ὀπισθεν τοῦ μεσαίου μετακιονίου θόλον (πίν. IV 6), ἡ «ἐκφορὰ» τῶν ὀπτοπλίνθων εἶναι αἰσθητῶς σταθερά, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει ὅτι οἱ θόλοι εἶναι κωνικοί.

6) Ὁ ὀπισθεν τοῦ κεντρικοῦ μετακιονίου διαστήματος θόλος διαφέρει τοῦ ἀριστεροῦ μετακιονίου ἐν τούτῳ, ὅτι αἱ στρώσεις του παρουσιάζουν προεξοχὴν πλίνθων 8 ἑκατοστομέτρων, ἔναντι 10 τοῦ προηγουμένου καὶ ὕψος στρώσεως (πλίνθος σὺν κονίαμα) ἐπίσης 8 ἐκ. ἔναντι 13,5 τοῦ προηγουμένου. Ἐνῶ

¹⁰ A. CHOISY, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, 63, εἰκ. 67.

¹¹ Αὐτόθι 63, εἰκ. 70.

¹² A. CHOISY, *L'art de bâtir chez les Romains*, πίν. VIII.

¹³ A. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. 310.

δηλαδή εἰς τὸν θόλον τοῦ ἀριστεροῦ μετακιονίου ἢ σχέσις ὀριζοντίου τμήματος τῶν «βαθμίδων» του καὶ κατακορύφου εἶναι 1:1.35, εἰς τὸν ὀπισθεν τοῦ κεντρικοῦ μετακιονίου θόλον εἶναι 1:1. Ἐν αἰς λέξεσι, ἐνῶ ἡ γενέτειρα τοῦ πρώτου κώνου σχηματίζει μετὰ τοῦ ὀριζοντίου ἐπιπέδου γωνίαν 53 μοιρῶν, ἡ τοῦ δευτέρου σχηματίζει γωνίαν 45 μοιρῶν. Ἐν ληφθῇ ὑπ' ὅψιν ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὸν ἐκφορικὸν θόλον, ὅσον ἡ κατακόρυφος διάστασις τῆς «βαθμίδος» εἶναι μεγαλυτέρα τῆς ὀριζοντίου τόσον σταθερώτερος εἶναι ὁ θόλος, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ γεγονὸς ἐπίσης ὅτι οἱ πρὸ τῶν σωζομένων τόξων τρεῖς θόλοι εἶναι οἱ πρῶτοι ἀπὸ τοῦ ἀρχικοῦ τοίχου τοῦ κτηρίου δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι οἱ πρῶτοι κατασκευασθέντες, οἵτινες, ἐξ ἐνδοιασμοῦ διὰ τὴν ἀντοχήν των, κατεσκευάσθησαν μᾶλλον «ὑψηλοὶ» — χρησιμοποιηθέντος ἐπὶ πλέον καὶ ὑπερμέτρως παχέος στρώματος κονιάματος — εἰς βαθμὸν ὥστε τὸ ὕψος αὐτῶν νὰ ὑπερβαίνει αἰσθητῶς τὸ ὕψος τοῦ κανονικοῦ τρουύλλου, τὸν ὁποῖον ἐκαλοῦντο ν' ἀντικαταστήσουν (πίν: III) ¹⁴. Τὸ μειονέκτημα τοῦτο ἀπεσοβήθη εἰς τὴν δευτέραν σειράν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει ὁ ὀπισθεν τοῦ μεσαίου μετακιονίου διαστήματος σωζόμενος θόλος, τῆς γενετείρας του κατασκευασθείσης ὑπὸ κλίσιν 45 μοιρῶν, διὰ τῆς ἐξισώσεως τῆς κατακορύφου καὶ ὀριζοντίου διαστάσεως τῶν «βαθμίδων» τῶν στρώσεων ¹⁵, χρησιμοποιηθέντος ἐνταῦθα, κατόπιν τῆς κτηθείσης πείρας, ἰσχυρότερου κονιάματος.

Εὐρισκόμεθα ἄρα γε πρὸ περιπτώσεως πειραματισμοῦ; Ὁ πειραματισμὸς οὗτος ὀφείλεται εἰς τὴν πρωτοβουλίαν εὐφραντάστου τινὸς τεχνίτου, ἡ εἶναι συστηματικὴ ἀναζήτησις λύσεως προβλήματός τινος ὡς π.χ. ἡ περαιτέρω ἀπλούστευσις τῆς κατασκευῆς τῶν θόλων;

Εἰς τὰ ἐρωτήματα ταῦτα εἶναι ἀδύνατον σήμερον νὰ δοθῇ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντησις, ἔλλειπει συμπληρωματικῶν διαφωτιστικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα θὰ φέρουν ἴσως εἰς φῶς μελλοντικαὶ σχετικαὶ ἔρευναι. Τὸ μόνον ὅπερ φαίνεται βέβαιον ἐπὶ τοῦ παρόντος, εἶναι ὅτι τὸ εἶδος τοῦ πλινθοκτίστου ἐκφορικοῦ κανονικοῦ θόλου ἀπαντᾶται εἰς μίαν κινστέρναν τῆς Πρωτευούσης, τῆς πρώτης κατὰ πᾶσαν πιθανότητα βυζαντινῆς περιόδου.

Istanbul

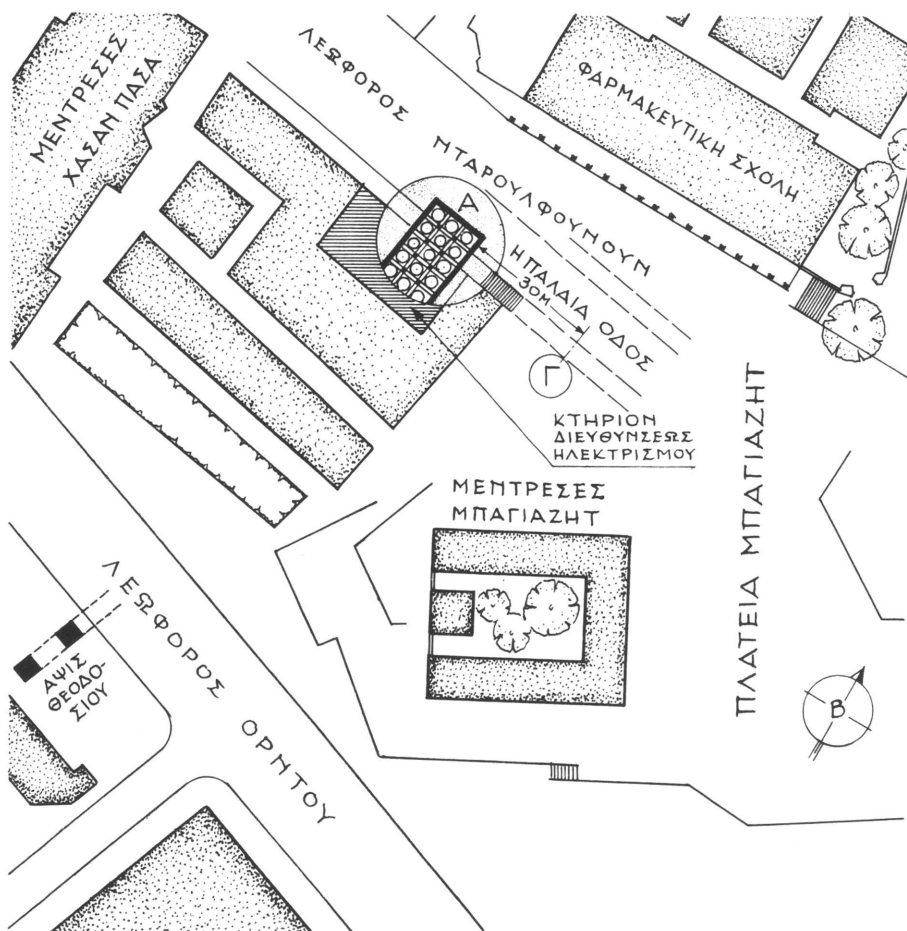
ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ Α. ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ

¹⁴ Ὅστις ὡς ἡμισφαίριον ἔχει τὸ αὐτὸ ὕψος μετὰ κώνου τοῦ ὁποίου ἡ γενέτειρα σχηματίζει μετὰ τοῦ ὀριζοντίου ἐπιπέδου γωνίαν 45 μοιρῶν (πίν. III).

¹⁵ Ἡ οὕτω προκύπτουσα διαφορὰ ὕψους μεταξὺ τῶν δύο θόλων δὲν παρουσιάζεν ἀσφαλῶς πρόβλημα, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν αἱ στρώσεις τοῦ ὑψηλοτέρου κώνου νὰ σταματήσουν εἰς τὸ ὕψος τοῦ χαμηλοτέρου καὶ τὸ ἐναπομένον ἄνοιγμα νὰ καλυφθῇ διὰ μεγαλυτέρας καλυπτηρίου πλακῶς.

ΠΙΝΑΞ: I

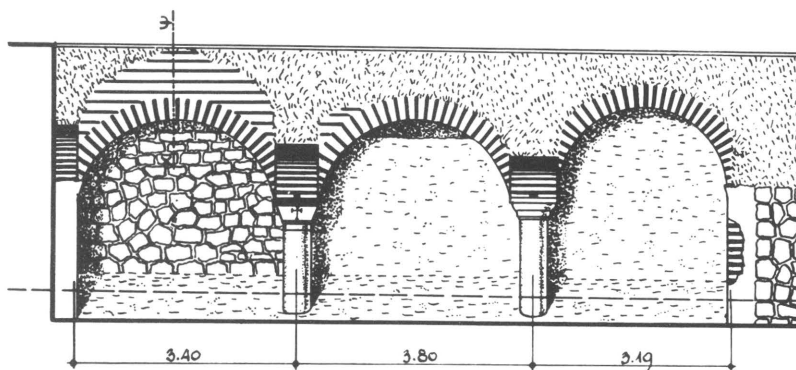
0 10 20 30 40 50 100 M.

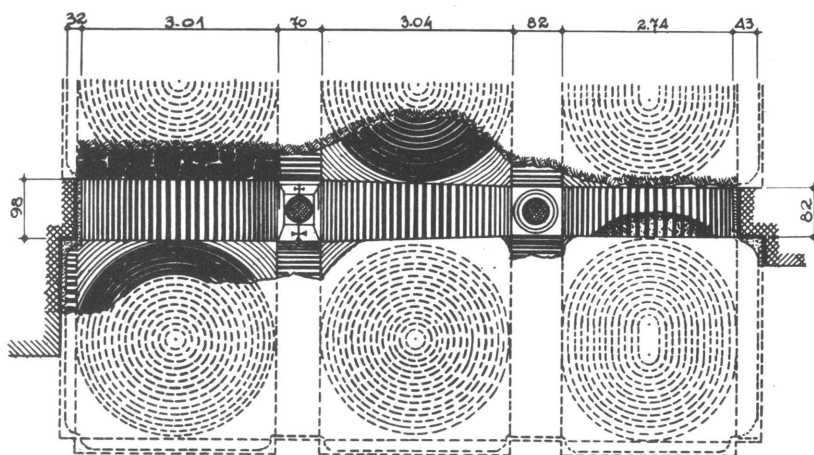
1964

Α. ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ

ΠΙΝΑΞ: ΙΙ

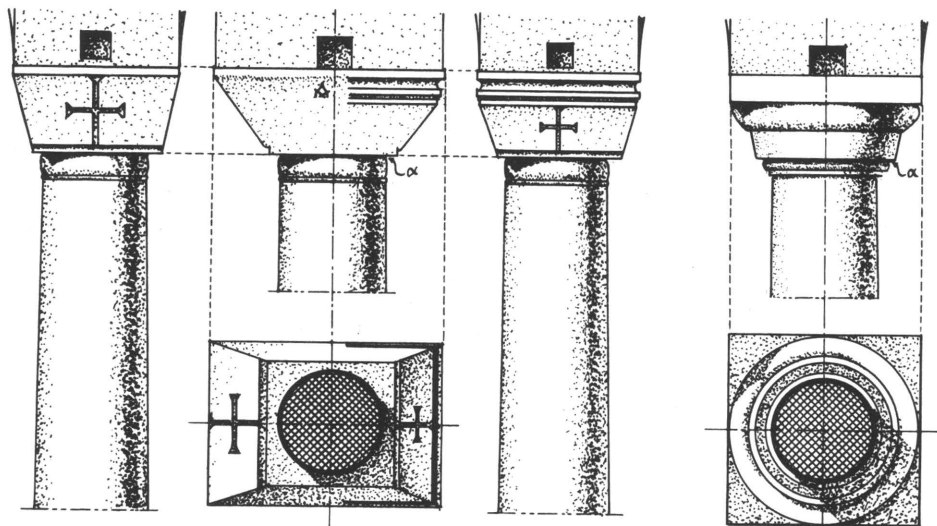
0 1 2 3 4 5 M.

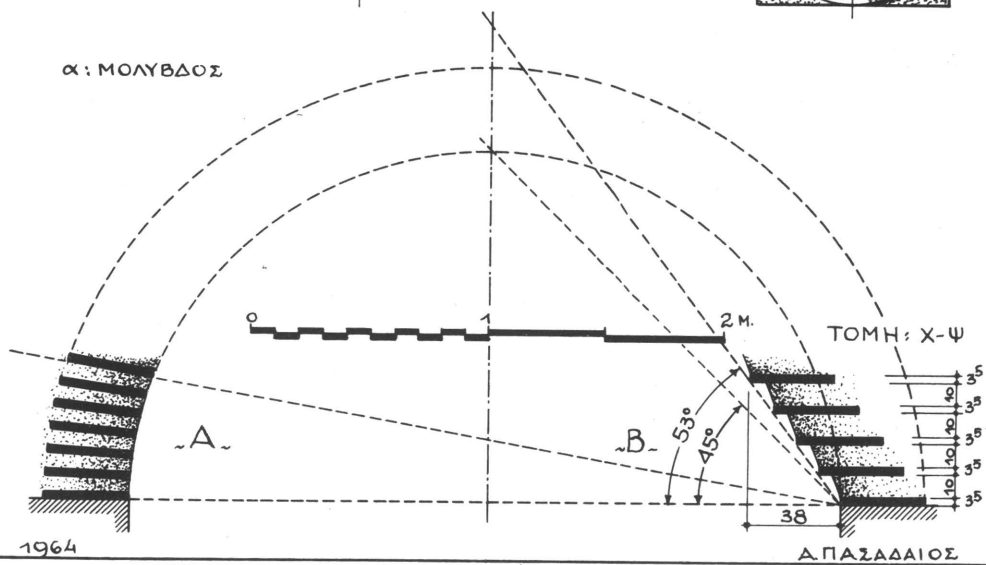
ΤΙΝΑΞ ΙΙΙ

~2~

~1~

α: ΜΟΛΥΒΔΟΣ

1964

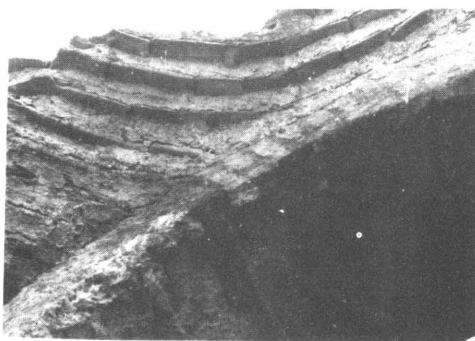
~1~

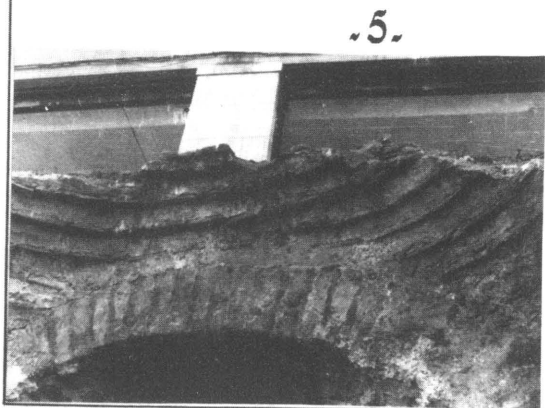
~2~

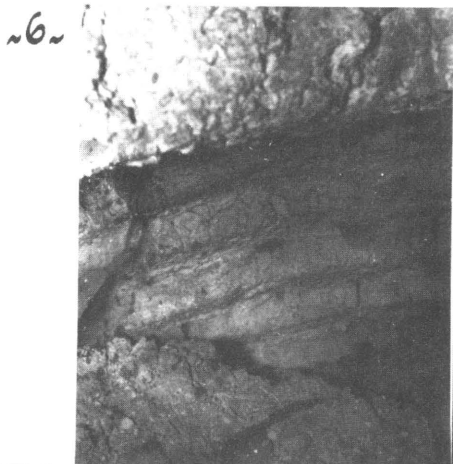
~3~

~4~

~5~

~6~

THE YEAR OF KYDENOR

(Pl. I)

In 1948 I brought together two epigraphical fragments: one with the end of an Athenian decree followed by the roster of epheboi of Philoneos's year (*IG* II², 766) and the other the preamble of a decree of Kydenor's year (*Hesperia* VII, 1938, p. 115)¹. The association of these two texts as parts of one inscription has been denied by Chr. Pélékidis², but it is nevertheless sound and I reaffirm it now. Both stones have again been examined in Athens, side by side, and so far as character of writing and general appearance are concerned they are the same³. They do not join, for a number of lines have been lost from the central part of the text, but they belong together.

One objection raised by Pélékidis to their association is, as he says, the fact that the preamble is stoichedon and the lower part of the decree not. I long ago made note of these comparative differences, and I consider them of no importance⁴. It is difficult to define this inscription either as stoichedon or as non-stoichedon, and I confess that I have on occasion defined it both ways⁵. As may be seen in the photograph (Plate I), much of *IG* II², 766 (the larger fragment) is stoichedon, while the absence of irregularity in the preamble may be due in part to the fact that so little of it is preserved. After all, the first seven lines of *IG* II², 766, as preserved on fragment *a*, are perfectly stoichedon, and they compare well with the seven preserved lines of the preamble: 38 stoichedon letters in the preamble matched by 39

¹ See *Hesperia* XVII, 1948, pp. 4-7.

² BCH LXXXV, 1961, pp. 58-59; *Histoire de l'Éphébie Attique* (1962), p. 166.

³ The fragment from the Agora was taken to the Epigraphical Museum for the test, and a photograph was there made (Plate I) which shows the two fragments together.

⁴ *Hesperia* XVII, 1948, p. 5.

⁵ *Hesperia* XVII, 1948, p. 5; *The Athenian Year*, p. 148; *Hesperia* VII, 1938, p. 115.

stoichedon letters in the text below. Differences in stoichedon order certainly cannot be urged as reasons for keeping the fragments apart.

Pélékidis has also claimed that the syllabic division observable in the preamble contrasts with absence of syllabic division in the body of the text below. He may have been misled by what I myself wrote about the lack of uniformity in syllabic division, for in truth it is a matter of technical interest only and of no distinctive importance here whatsoever. There are only two lines (1 and 3) in the preamble where syllabic division can be demonstrated; what happened in lines 2, 4, and 7, we do not know. In the body of the decree (*IG* II², 766) there are in fifteen lines three lapses only from syllabic division, and in at least two instances obvious care was taken to achieve it (at the ends of lines 15 and 16)⁶. Only in the last three lines do syllabic division and the stoichedon order break down completely. This pattern of deterioration is characteristic of near-stoichedon texts, which often begin with regularity and become less regular as the writing proceeds.

When Volume XVII of *Hesperia* was published the accepted belief was that Kydenor's year was intercalary, and the preamble of this composite inscription was restored accordingly. We now know that the year was ordinary⁷. The arguments which Pélékidis advanced against associating the preamble with the praise of the epheboi in the text below, because Mounichion was not the proper month for such praise⁸, do not apply now that the month is no longer supposed to be Mounichion. In 1961 I offered a version which placed the date in Posideon, still too late for a proper dating of praise of epheboi, and I suggested this as a « possible, though not the only possible, solution » of the calendar of *IG* II², 766 + *Hesperia* XVII, 1948, pp. 5-7. A date in Pyanopsion is certainly preferable, and may be restored as follows:

⁶ The numbering of the lines follows the text in *Hesperia* XVII, 1948, pp. 5-7, to which reference is here made; see the photograph in *Hesperia* XVI, 1947, Plate 28, No. 53.

⁷ MERITT, *The Athenian Year*, pp. 146-148.

⁸ Neither would the tenth prytany be the proper time for such praise, and I now dissociate fragment *c* of *IG* II², 900, from fragments *a* and *b*, neither of which it joins (Mitsos, by letter, after examining the fragments with Daux in the Epigraphical Museum) and date this decree for the epheboi also in Boedromion or Pyanopsion. See Pélékidis, *BCH* LXXXV, 1961, pp. 59-60, who still considered this decree sole evidence for such praise late in the year.

Near - ΣΤΟΙΧ. 51

[ἐπὶ Κυδήνορος ἀρχοντος ἐ]πὶ τῆς [|||||]δος τετάρτης πρυτανείας
 [πρυτανείας ἥ Πολυκτιμένην Εὐκτιμένην Εὐπρυίδης ἐγραμμάτευεν Πύα]
 [νοσιῶνος ἑκτῇ ἐπὶ δέκα, ἑκτῇ καὶ δεκάτῃ τῆς πρυτανείας ἐκ]
 [κλήσια τῶν προέδρων ἐ]πεψήφισε[ν - - - - - κτλ. - - - - -]

The preamble of Kydenor's year thus dates the honors to the epheboi of Philoneos's year in the month of Pyanopsion, on the sixteenth day, no later in the year than the honors voted in 171/0 to the epheboi of 172/1, also in the month of Pyanopsion, a delay from the normal date in Boedromion which Pélékidis thinks (and I agree with him) of no consequence⁹. But the delay was not merely of a month; it was of a year and a month, and this seems to Pélékidis incredible¹⁰. It is not nearly so incredible as the divorcement of the Kydenor preamble from the Philoneos roster, with which it so patently belongs, and the exceptional circumstances, whatever they were, that caused the delay were probably the same as those that postponed other honors long overdue to a final enactment in Kydenor's year. The sitonai of Diomedon's year, for example, were honored under Kydenor¹¹, a delay of not merely one year but of almost three. Again, the agoranomoi of Philoneos's year were honored only under Kydenor¹², a delay of a year and a half. Why one should deny the possibility of a similar delay to the honors for the epheboi I do not understand¹³. Clearly there were exceptional circumstances in Kydenor's year, as there doubtless were at times in other years, of some of which we know. The taxiarchs of 305/4, for example, were hono-

⁹ For the text see MERITT, *The Athenian Year*, pp. 160-161. Cf. Pélékidis, BCH LXXXV, 1961, p. 59: « un retard de quelques jours à l'adoption d'un décret suffit pour le dater de la IVe prytanie et un tel retard ne me paraît pas quelque chose d'exceptionnel ». W. K. PRITCHETT, University of California Publications in Classical Archaeology IV, 4 (1963), pp. 277-279, has a different date within the month (correctly) but the month Pyanopsion remains.

¹⁰ BCH LXXXV, 1961, p. 60: « Donc il faut penser à des circonstances exceptionnelles — on ne voit pas lesquelles — pour que IG II², 766 soit adopté avec un si grand retard ».

¹¹ Hesperia XVII, 1948, pp. 3-4.

¹² PRITCHETT and MERITT, *Chronology*, p. 25.

¹³ BCH LXXXV, 1961, p. 58.

red only in 302/1 (*IG* II², 500), and a single taxiarch of 166/5 was especially honored in 163/2 (*Hesperia* XXVI, 1957, p. 73).

Since the secretary of Kydenor's year belongs to the phyle Leontis, I call attention to the beginnings and ends of these cycles and their pattern for the chronology of the mid third century. My views on the secretary of Philoneos's year and on some mid-century dates is being published in a volume in honor of Harry Caplan by the Cornell University Press. In brief, a cycle began with Peithidemos, another with Alkibiades, and another with Diomedon. These fixed points are known from the several inventories that are based upon them¹⁴. Hence Peithidemos must be the archon immediately following Nikias Otryneus and cannot be dated in 270/69¹⁵ or in 268/7¹⁶. His year, now that the secretary cycle preceding him is fixed by the known secretary of 271/0, must be 265/4. It is no doubt due to the hostile relations between Athens and Antigonos that the cycle in 265/4 began with Erechtheis (III) rather than with Antigonis (I), and when the cycle began after the break at the end of Hieron's year strained relations again dictated the resumption with Erechtheis (III) in Diomedon's year 247/6 rather than with Antigonis (I). Twice the Macedonian phylai were by-passed in the initiation of new secretary cycles¹⁷. Alkibiades, though the secretary of his year is not known, is fixed by the secretary cycles in 255/4, with the Macedonian phylai at that time occupying their normal place in the cyclical rotation¹⁸.

The beginning of the Chremonidean War is generally attributed to the

¹⁴ See PRITCHETT and MERITT, *Chronology*, pp. 22 - 46: « The Controlling Cycles ». Cf. MERITT, *The Athenian Year*, p. 223, note 5.

¹⁵ Cf. W. B. DINSMOOR, *Athenian Archon List*, pp. xv, 21; Chr. PÉLÉKIDIS, *BCH* LXXXV, 1961, p. 67, and *Histoire de l'Éphébie Attique*, p. 160.

¹⁶ Cf. DINSMOOR, *Hesperia* XXIII, 1954, p. 314.

¹⁷ In the known decrees of Peithidemos's year space was left on the stone for the name of the secretary but the name was never inscribed: *IG* II², 687; *Hesperia* V, 1936, p. 419, No. 14. Cf. MERITT, *The Athenian Year*, pp. 223 - 224.

¹⁸ For the archons and secretaries in mid third century, see MERITT, *The Athenian Year*, pp. 233 - 234. The secretary of 257/6 from Marathon may now be added to the table (cf. *Hesperia* XXXII, 1963, pp. 8 - 9, No. 8). For a note on the friendship between Athens and Macedonia in the year following Alkibiades, see MERITT, *The Athenian Year*, p. 224, with note 8.

Two Fragments of a Decree from the Year of Kydenor

year of Peithidemos, for in that year Chremonides, from whom the war takes its name¹⁹, made the motion of alliance with Sparta and her allies (*IG II*², 687) and the grand alliance came into being. But there were hostilities earlier: the epheboi of Menekles's year (267/6) were praised for their good conduct on garrison duty «when war was upon the state» (*IG II*², 665, line 8: *πο[λέμου κατέ]χοντο; τὴν πόλιν*). Ferguson suggested that these preliminary hostilities may have led Athens to take the fatal plunge into the alliance against Macedonia two years later²⁰. In spite of much that is uncertain, the epigraphical discoveries of the past generation have added greatly to our knowledge of the mid third century, and one can only hope that new evidence will still be found to confirm or modify the conclusions so far won²¹. In the meantime the secretary cycles continue to form a skeletal framework for the chronology of these years.

Institute for Advanced Study

BENJAMIN D. MERITT

¹⁹ Hegesander in *ATHENAIOS, Deipnosophists*, VI, 250 F.

²⁰ W. S. FERGUSON, *Athenian Tribal Cycles*, p. 74.

²¹ A new inscription has been reported recently from Rhamnous, which mentions the archon Peithidemos and refers «to the troops of Patroklos who came to their aid» (cf. *Αρχ. Έφ.* 1953 - 1954, Part 3 [1961], p. 344). One hopes that its content will be made available to the scholarly world without undue delay.

NIKOLAOS SAGOUNDINOS, EIN GRIECHISCH - VENEDISCHER HUMANIST DES 15. JHDTS.

Zu seinem 500. Todestag am 22. März 1964.

Am 22. März 1964 wird ein halbes Jahrtausend verstrichen sein, seitdem Nicolaos *Sagoundinós* (Niccolò *Sagundino*) aus Chalkis (Euböa) sein bewegtes Erdenleben beendete und seither, zwar dem Namen nach flüchtig bekannt und in einzelnen Handlungen vor allem in der Kirchengeschichte oberflächlich gewürdigt, dem Gedächtnis der Nachwelt so gut wie entschwand. E. A. Cicogna bemerkt in seinem *Saggio di Bibliografia Veneziana* (Venedig 1857), S. 493 unter Nr. 3737, daß damals Andreas Mustoxydis (1785 - 1860) sich mit der Absicht trug, einen Lebensabriß seines so merkwürdigen Landsmannes abzufassen. Aber es blieb beim Vorhaben und seither hat niemand mehr den Plan aufgegriffen. Es waren auch schon wieder fast zwanzig Jahre vergangen, seitdem der Schreiber dieser Zeilen den nämlichen Entschluß faßte (vgl. Ludwig Mohler, *Kardinal Bessarion*, III [1942], 155), ohne ihn freilich infolge der Ungunst der Zeiten ausführen zu können. Erst 1961 konnte er in der akademischen Schrift *Johannes Darius (1414 - 1494), Sachwalter Venedigs im Morgenland, und sein griechischer Umkreis* = Bayerische Akademie der Wissenschaften, philos. - histor. Klasse, Sitzungsberichte, Jahrgang 1961, 5. Heft (München 1961) und zwar auf den Seiten 9 - 52 (vgl. dazu Ss. 106 - 117: *Alvise S.*) verwirklicht werden. Diese Abhandlung galt dem ersten, hoffentlich geglückten Versuch eines Nachweises, daß sich die Republik des Heiligen Markus in ihren diplomatischen, ganz gewiss auch Handelsbeziehungen zur Levante, vorab zum osmanischen Reich wohl ausschließlich Persönlichkeiten bediente, die vom griechischen Festlande, vorzugsweise aber von der Insel Kreta stammten, griechischer Herkunft waren oder, sofern es sich um Venediger handelte, das Griechische als zweite Muttersprache beherrschten und mit Land und Leuten aufs innigste vertraut waren. Männer dieser Art waren, versteht sich, wohl ausnahmslos in den venedischen Besitzungen auf *Morea* oder in *Candia* beheimatet. Die Sprache des Geschäftsverkehrs, aber auch des Umgangs mit der Pforte war und blieb

bis zum Ende des 15. Jahrhunderts das Griechische. Die Verwendung des Slavischen blieb auf Serbien und Ungarn, zeitweise auch auf Ragusa beschränkt, bis man sich in Gedankenaustausch mit diesem zinspflichtigen kleinen Freistaat an der Adria einfach des Osmanisch-Türkischen¹ bediente.

Eine der wohl bemerkenswertesten Gestalten des soeben angedeuteten Schlages war ohne Zweifel Nikolaos *Sagoundinos* aus Chalkis, Angehöriger einer vermutlich ursprünglich in Konstantinopel beheimateten Familie *Se-koundinos* (Σεκουνδίνος), *Secundinus*. Dort lassen sich Träger des Namens bereits im 13. Jhd. nachweisen, weiterè wurden sodann unter nicht bekannten Umständen nach *Thessaloniki* und *Euböa* verschlagen. Hier, und zwar im Hauptorte *Chalkis* kam im ersten Jahrzehnt des 15. Jhdts., genauer wohl um die Jahrhundertwende Nikolaos S. zur Welt. Man weiß bisher nicht, wie seine Eltern hießen, auch nicht, wo und wie er seine früheste Jugend verbrachte. Sicher ist lediglich, daß er, als im März 1430 die Osmanen nach langwieriger Belagerung erneut der Stadt *Thessaloniki* sich bemächtigten, Nikolaos, angeblich zu Tode verwundet², sich unter den vom Unheil Betroffenen befand und volle 13 Monate zusammen mit Frau und Kindern in türkischer Gefangenschaft zubrachte. Diese Tatsache ergibt sich, urkundlich belegbar, aus jenem Dokument vom. 17./18.VII.1434 (*Venedig*, Staatsarchiv, *Grazie*, reg. xxiii [1431 - 1437], Bl. 101), das erstmals die Verwendung des N. S. in venedischen Diensten bezeugt. Einflußreiche Männer, die seiner Zeit auf der Venedig gehörigen (1366 - 1470), zweitgrößten Insel Griechenlands lebten und wirkten, Beamte (*sindici*) und Patrizier, verwendeten sich für den aller Habseligkeiten Beraubten und dem osmanischen Gewahrsam soeben Entronnenen. Er wurde bald nach seiner Freilassung, freilich ohne jegliches Gehalt, für drei Jahre zum Anwalt beim Gerichtshof, *advocatus curie*, seiner Heimat ernannt. Wielang er noch dort verblieb, läßt sich mit Sicherheit vorerst nicht sagen. Die Art seiner Verwendung zeigt indessen, daß er huma-

¹ Vgl. FRIEDRICH [v.] KRAELITZ [-GREIFENHORST], *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts* = Akademie der Wissenschaften in Wien, philos. - hist. Klasse, Sitzungsberichte, 197. Band, 3. Abdg. (Wien 1922) sowie GIRO TRUHELKA, *Tursko - slovenski spomenici dubrovačke arhive* = Glasnik zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini XXIII (Sarajevo 1911).

² Vgl. FR. BABINGER, *Joh. Darius*, S. 11 mit Hinweis auf N. IORGA, *Notes et Extraits pour servir à l'histoire des Croisades*, I (Paris 1899), S. 511, Anm. 1.

nistische Bildung genossen haben muß und es ist sicherlich kein Zufall, daß wir ihn, als der berühmte *Cyriacus de' Pizzicolti* aus Ancona in der Osterwoche 1436, von Theben über *Eléon* den Meeresarm von *Euripos* nach *Chalkis* strebend, erstmals die Insel Negroponte betrat, allsogleich in dessen Gesellschaft treffen³. Aus einer Eintragung im Tagebuch des Anconitaners vom 4. IV. 1436, also Ostermittwoch, geht hervor, daß sich beide Männer begegneten, freilich wohl nur ganz kurze Frist, denn tags darauf, am Gründonnerstag setzte der Altertumsforscher seine Reise nach den Trümmern von *Erétria* (heute *Néa Psará*) fort. N.S. hat sich im Notizenheft mit einiger Sätzen verewigt und die Bedeutung seines italischen Gastes überschwenglich vermerkt⁴.

Bald darauf muß N.S. mit seiner ganzen Familie seine Vaterstadt verlassen und sich hinüber nach Italien begeben haben. Man weiß indessen bislang nicht, ob er sich zuerst nach *Venedig* oder nach *Rom* begab, wo *Eugen IV.* (1431 - 1447), also *Gabriele Condulmer* aus Venedig, die dreifache Tiara trug. Wem er dann 1438, als die Kirchenversammlung von *Ferrara* eröffnet ward und anstelle des *Francesco Filelfo* (1398 - 1481) der aus Angst vor Verfolgung dieses Amt ausgeschlagen hatte, ein gewandter, des Griechischen und Lateinischen gleich kundiger Dolmetsch gesucht wurde, seine Berufung auf diesen wichtigen Posten verdankte, läßt sich nur vermuten. Wahrscheinlich schuldete er ihn der Fürsprache damaligen Erzbischofs von Nikäa, begeisterten Förders der Wissenschaften und Verfechters des Platonismus, *Johannes Bessarion* (um 1395 - 1472), der auf dem Konzil von *Florenz* (1439) mit Leidenschaft die Vereinigung der römischen mit der griechischen Kirche befürwortete. Spätestens damals dürfte auch N.S. mit *Bessarion* den Entschluß gefaßt haben, zur römischen Kirche überzutreten. Er war in *Ferrara*, hernach in *Florenz* mit seiner ganzen Familie erschienen, die Zeugin seines Ruhmes wurde, den er als vorzüglicher Unterhändler zwischen beiden Kirchen und, dank seines sprachlichen Geschicks, als *amtlicher* Konzilsdolmetscher bei den Unterhandlungen einheimen konnte. Er erfreute sich allgemeinen Ansehens und einer seiner wärmsten Fürsprecher war auch der römische Patrizier und Rechtsbeistand des Apostolischen Konsistoriums *Andrea*

³ Vgl. darüber ausführlich FR. BABINGER, *Notes on Cyriac of Ancona and some of his friends* = *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* XXV (London 1962), S. 321 ff.

⁴ Vgl. *ebenda*, S. 321 - b.

de Santa Croce⁵, der beim Florenzer Konzil zugegen war und besondere Lobesworte für die von N. S. bewiesene Sprachfertigkeit gefunden zu haben scheint. Ueber das Wirken des N. S. bei der Unions - Kirchenversammlung fließen reichliche Quellen⁶, die einhellig seine erstaunliche Gewandtheit und Schnelligkeit im Uebersetzen bei den so schwierigen Verhandlungen bekunden. Einer wahren Fundgrube für die Geschichte des gehobenen Kurienpersonals im 15. Jhdt., der von Gaetano Luigi Marini (1742 - 1815) besorgten Neuausgabe des Werkes über die päpstlichen Leibärzte, *Degli archiatri pontifici* (Rom 1784, I. Band) des Archivars Prospero Mandusio, verdanken wir genauere Nachrichten über die Schicksale des N. S. in den nächsten Jahren⁷. Schon am 11. VIII. 1439, also in den letzten Tagen des Florenzer Konzils, noch bevor er die von ihm ins Lateinische übertragene, von *Bessarion* auf griechisch verfaßte Erklärung zu den Worten der Einsegnung und der Wandlung zu allgemeiner Zufriedenheit abgeschlossen hatte (27. VIII. 1439), nämlich am 13. VIII. 1439 nahm ihn *Eugen IV.* ins Collegium der apostolischen Sekretäre auf, zweifellos, wie sich ja auch klar aus der Ernennungsurkunde schließen läßt, in besonderer Anerkennung seiner Verdienste während des Kirchenkonzils⁸. Als dieses 1443 nach *Rom* verlegt wurde, wo es noch zwei Sitzungen abhielt, war N. S. längst dem Oberhaupte der katholischen Kirche dorthin gefolgt. Denn schon am 12. II. 1441 ernannte ihn der Papst zu seinem Sendboten (*nunzio*) in verschiedene Orte *Italiens* und entsandte ihn noch am 18. VII. des nämlichen Jahres nach *Griechenland*. Gleich nach seiner Rückkehr begab er sich als Beauftragter *Eugens IV.* nach *Genua*, wo er gewisse Angelegenheiten der Kurie regeln mußte. Bis zum Ende der Regierung *Eugens IV.* verstrichen aber noch sechs volle Jahre, für die es mir bisher völlig an urkundlichen Belegen für die Tätigkeit und Verwendung des

⁵ Vgl. FR. BABINGER, *Joh. Darius*, S. 13, Anm. 1.

⁶ Vgl.: ausser die in meiner Schrift *Joh. Darius* gegebenen Hinweis noch *Scritti inediti e rari di Biondo Flavio*, hrsg. von BARTOLOMEO NOGARA (Rom 1927 = Studi e Testi, 48), S. XXXI, n. 30 sowie cIm, Anm. 186: am 11. VIII. 1439 erscheint N. S. als 'segretario apostolico' — Wie aus einem Brief des MAFFEO VALARESSA im *cod. Vat. Barber. lat.* 1809, S. 376, hervorgeht war er im Juli 1458 schon seit einiger Zeit 'segretario ducale' in Venedig, was indessen anderwärts längst beglaubigt ist.

⁷ Vgl. FR. BABINGER, *Joh. Darius*, S. 13 ff.

⁸ Vgl. *ebenda*, S. 14 ff. mit den einschlägigen Quellen, worunter besonders die Veröffentlichungen von GEORG HOFMANN, S. J. nachdrückliche Erwähnung verdienen.

N. S. mangelt. Wenn er, zusammen mit dem venedischen Bürger Giacomo de Langusco (de'Languschi)⁹, dem am 16. XII. 1452 von Nicolaus V. einige Ländereien (*terre*) in der Diözese von Padua, die der päpstlichen Kammer unterstanden, abgetreten waren, offenbar zu Recht, in einer Reihe von sechs Kuriensekretären aufgeführt wird, so bleibt seine Dienstleistung bei der Kurie auch noch unter dem Nachfolger Eugens IV. ausgemacht. Aber er muß lange vor dem Tode Nicolaus' V. († 24. III. 1455) die Ewige Stadt verlassen und nach seiner heimatlichen Insel Euböa zurückgekehrt sein. Es besteht indessen kein Anlaß, der Beweiskraft venedischer Zeugnisse zu mißtrauen, aus denen hervorgeht, daß N. S. im Jahre 1440, und zwar für ein Jahrzehnt, zum Kanzler (*cancelliere*) beim venedischen Bailaggio von Negroponte ernannt worden ist (*Venedig*, Staatsarchiv, *Grazie*, reg. xx, Bl. 101) und in dieser Stellung am 15. XI. 1450 für weitere zehn Jahre bestätigt wurde (ebenda, *Grazie*, reg. xxii, Bl. 22 sowie *Senato Mar*, reg. iv, Bl. 20v). Daß er aber auch nach 1450 im gleichen Amte tätig war, ist schwerlich zu bezweifeln, da seine Anwesenheit auf Euböa auch für diesen Zeitraum sich belegen läßt¹⁰. Denn daß er dort noch den Fall von Konstantinopel (29. V. 1453) erlebte, läßt sich einwandfrei aus der Stelle eines Schreibens ersehen, das N. S. am

⁹ Ueber diesen Giacomo de Langusco, den Zorzo Dolfen in seiner venedischen Chronik als Gewährsmann für die Ereignisse zu Byzanz im Jahre 1453 heranzieht (vgl. G. M. THOMAS, *Die Eroberung Constantinopels im Jahre 1453 aus einer venetianischen Chronik* = Sitzungsberichte der königl. bayer. Akademie der Wissenschaften zu München 1868, II. Heft I. (München 1868), S. 6 f., wo 'D[omino] Jacomo Langusto Veneto' als vermeintlicher Augenzeuge aufgeführt wird, was Emil Jacobs veranlaßte, in ihm sogar einen an Mehmeds II. tätigen italienischen Humanisten zu erblicken, vgl. ARNALDO SEGARRIZZI, *Jacopo Languschi* = Atti della I. R. Accademia di Scienze, Lettere ed Arti degli Agiati a Rovereto, III. Reihe, 10. Band (Rovereto 1904), S. 179 ff. — Es erscheint mir heute ausgemacht (vgl. FR. BABINGER, *Joh. Darius*, S. 15, Anm. 2), daß Giacomo de' Languschi niemals in Stambul sich aufhielt, daß er vielmehr seine Kenntnisse dem ihm offenbar persönlich bekannten Niccolò Sagundino verdankte. Ein Schreiben des GIAC. DE' LANGUSCHI ('*Jacobus de Langusco, doctor et S. N. D. pape secretarius*' aus Venedig vom 14. IX. 1441 befindet sich, bisher unverwertet, im Staatsarchiv zu Florenz) *Archivio di Stato*, filza XI, nr. 471 des Archivio Mediceo avanti il Principato. Vgl. *Inventario*, I (Rom 1951), S. 213.

¹⁰ Es ließe sich denken, dass N. S. gleichzeitig beim Bailaggio auf Euböa und ebendort als päpstlicher Sekretär tätig gewesen ist. Ich vermag auf andere Weise die urkundlichen Angaben nicht in Einklang zu bringen.

20. IX. 1460 an den Kardinal *Bessarion* gerichtet hat. *Postea*, so heißt es dort, *quam ex Romana Curia in Graeciam redii, cecidit interea clades et exitium Urbis Regiae Constantini*¹¹. Damals ward ihm auf Negroponte der wichtige Auftrag zuteil, den am 8. V. 1453 von der venedischen Signoria mit besonderen Weisungen und Vollmachten nach Konstantinopel entsandten Patrizier Bartolomeo *Marcello* zu begleiten und bei seinen schwierigen Verhandlungen mit den osmanischen Eroberern zu unterstützen. Die mit einer echten Tragödie endende Stambuler Sendung des Bart. *Marcello* läßt sich nunmehr mit Hilfe der von Freddy Thiriet, *Régestes et Délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, III (Paris 1961), verzeichneten venedischen Aktenstücke in vielen Einzelheiten verfolgen. Wir wissen nunmehr, daß dem Botschafter aufgetragen wurde, N. S. am 5. VII. 1453 in Negroponte an Bord zu nehmen. So gelangte er, und zwar noch im Sommer 1453, in die eroberte Stadt, wo er sich wochenlang aufhielt und eine gründliche Einsicht in die neuen Verhältnisse, vor allem aber in das Wesen und die Planungen des jungen, erst 21-jährigen Großherrn gewann. Aus dem Schreiben, das der Senat am 15. I. 1454 Ser Bartolomeo *Marcello*, *oratori nostro ad Imperatorem turcorum* als Antwort auf dessen Bericht vom 25. IX. 1453 sandte, ergeben sich alle wünschenswerten Einzelheiten über die Rückkehr seines Begleiters N. S. nach Venedig¹². Aus ihm wird ersichtlich, daß er von Bartol. *Marcello*, vermutlich als Ueberbringer des Berichtes vom 25. IX. 1453 nach Venedig zurückgeschickt wurde, wo er indessen verspätet eintraf, ferner, daß er auf päpstlichen Wunsch nach *Rom* und nach *Neapel*, wo ihn König *Alfons von Aragonien* gleichfalls zu hören wünschte, abgeordnet wurde. Da sich Bart. *Marcello* Mitte Juli 1453, wie das an ihn gerichtete Senatsschreiben vom 17. VII. einwandfrei erkennen läßt (*oratori nostro ituro ad magnum teucrum*), noch auf dem Wege nach *Stambul* befand, kann sich der dortige Aufenthalt seines Begleiters N. S. nur auf kurze Zeit erstreckt haben, denn es ward ihm nahegelegt, daß er *impetrato salvoconductu vel signo securitatis a teucro, ut*

¹¹ Vgl. *Miscellanea di Varie Operette all'Illustr. Sig. Abate D. GIUSEPPE LUCA PAsINI*, II (Venedig 1740), S. 7. Dort ist auch der Brief des N. S. an den Kardinal *Bessarion* sowie das *Trostschreiben* des Humanisten *PIETRO PERLEONE* († 4. III. 1436 Venedig) aus *Rimini*, das er anlässlich des Schiffbruchs an N. S. richtete, im Wortlaut veröffentlicht.

¹² Vgl. FR. BABINGER, *Joh. Darius*, S. 18 mit dem genauen Wortlaut des Schreibens.

facere consuevit oratoribus euntibus ad eius presentiam, also nach Erhalt eines Geleitsbriefes oder sonstiger Sicherung sich zum Herrn Großtürken (*dominum magnum teucrum*) begeben.

Aus dem Protokoll *Senato Terra*, reg. III (1451 - 1455), Bl. 91v vom 16. XII. 1453 ergeben sich weitere Einzelheiten über die Heimkehr des N. S. Darin heißt es, daß dieser, der *noviter ex partibus turchie* zurückgekehrt sei, sich *subito ad presentiam Summi Pontificis ad expensas nostri dominii* verfüge, um den Papst *de mala dispositione teucris et aliis novis et apparatus illarum partium* zu unterrichten. Tags darauf, sohin am 17. XII. 1453, ward er vor den Rat (*Consiglio*) geladen, um vor Antritt seiner römischen Reise seine bisherigen Ausführungen zu wiederholen.

So ward also N. S. beauftragt, der Kurie (27. XII. 1453) sowie dem König *Alfonso I.*, von Neapel über seine Eindrücke am Goldenen Horn eingehende Kunde zu vermitteln. Was er in *Rom* und *Neapel* im einzelnen mündlich vorbrachte, ist unbekannt. Wohl aber wissen wir, was er am Freitag, dem 25. I. 1454, im Anschluß an den vorherigen Vortrag (*oratio*) auf Geheiß des Aragonenherrschers schriftlich niederlegte (... *vulgari prius sermone, post modum iussu regio ad hanc formam redacta 1453* (d.i. *more veneto*, also = 1454) *die veneris xxv ianuarii in urbe Neapoli*). Diese Fassung liegt in mehrfachen Abschriften¹³, als Auszug aber auch im Drucke¹⁴ vor.

Jene *Oratio Nicolai Sagundini edita in Urbe Neapoli ad Senenissimum principem et novissimum regem Alfonsum* stellt wohl die älteste erhaltene *relazione* über das Osmanenreich dar, da aus der Zeit vor 1496, und zwar selbst nur im Auszuge des Marino Sanuto¹⁵, kein derartiger Bericht auf uns gekommen ist.

Der Hauptzweck der Ausführungen des N. S. war, sowohl Papst *Nicolaus V.* als auch König *Alfonso I.* über die riesigen Gefahren zu unterrichten, denen nach der Einnahme Konstantinopels die Christenheit sich ausgesetzt sehen müsse. *Nikolaus V.* kam denn auch dieses Vorhaben, das Abendland *de natura, moribus, ingenio, intentione, apparatus deque reliquis conditioni-*

¹³ Vgl. dazu FR. BABINGER, *Joh. Darius*, S. 19 f.

¹⁴ Vgl. *ebenda*, S. 19, Anm. 2.

¹⁵ MARINO SANUTO hat als ältestes 'sommario' einer venedischen 'relazione' in seinen *Diari*, I (Venedig 1879), Sp. 397 - 400 den am 2. XII. 1496 erstatteten Bericht des *Aloise Sagundino* (Sohnes des *Niccolò S.*) über das Osmanenreich in sein Werk aufgenommen.

bus principis memorati, also *Mehmeds II.*, mit der gewissenhaften Darstellung eines Augenzeugen ins Bild zu setzen, durchaus gelegen. War doch sein einziges Ziel, Völker und Fürsten Italiens im Widerstand gegen den Erbfeind der Christenheit zu einigen und ihn durch einen gemeinsamen Kreuzzug aus Europa, wo er ja bereits ein Jahrhundert vorher festen Fuß fassen konnte, zu verjagen.

Wann N. S. Neapel wieder verließ, um dem venedischen Senat über seine dort und in *Rom* gewonnenen Eindrücke Meldung zu erstatten, läßt sich fürs erste nicht bestimmen. Fest steht nur, daß er noch vor Ende 1455 aufs neue in *Neapel* auftaucht und bis in die ersten Augusttage 1456 verblieb.

Inzwischen hatte Bartolomeo *Marcello*, sein einstiger Vorgesetzter, der am 8. VII. 1454 zum neuen *Bailo in Stambul* gewählt worden war, dem Senat von Venedig persönlich Bericht geliefert und war in Begleitung eines Kaplans (*capellanus*), der beim Bailaggio auch die Geschäfte eines Kanzlers zu versehen hatte, nach Stambul zurückgekehrt. Am 26. IV. 1456 beschloß jedoch der ergrimnte Senat, ihn von seinem Posten abzubrufen. Die *avvocatori di Comun* versetzten ihn in den Anklagezustand, weil er mit *Mehmed II.* über auf *Negroponte* gerechterweise eingekerkerte Türken verhandelt habe, womit er gegen die Ehre der Signoria verstoßen habe. Mit 101 Stimmen nahm der Senat überein die Verfolgung des Vorfalles aufzunehmen. Am 13. V. 1456 wurde Bart. *Marcello* mit 109 gegen 22 Stimmen für schuldig befunden und am 26./28. VI. das harte Urteil gefällt: ein Jahr Gefängnis und eine Geldbuße von 800 lire. Er ward aller Ehren entkleidet, durfte auf die Dauer von 5 Jahren kein öffentliches Amt ausüben und zeitlebens nicht mehr nach Stambul sich begeben¹⁶. Lorenzo *Vitturi* (*Vetturi*) ging 1456 an seiner Statt als venedischer *Bailo* ans Goldene Horn.

In welchem Zusammenhang diese Ereignisse mit N. S. aus *Negroponte* stehen, entzieht sich unserer Kenntnis. In den auf seine neuerliche Neapeler Sendung bezüglichen amtlichen Schriftstücken wird er ausdrücklich als *secretarius*¹⁷, und zwar des Senats, bezeichnet, eine angesehene Stellung, die er bis an sein Lebensende bekleiden durfte. Als *secretario ducale* überbrachte er

¹⁶ Vgl. FR. BABINGER, *Joh. Darius*, S. 17, Anm. 1 mit weiteren Hinweisen.

¹⁷ Vgl. über die Klassen der venedischen Sekretäre FR. BABINGER, *Joh. Darius*, S. 21, Anm. 1.

Alfonso I. zwei am 23. IX. 1455 ausgestellte venedische Ratsschreiben, in denen vor den *Barbari* und der geplanten *expeditio contra teucros in dies magis prompta*, aber auch von der Fehde mit dem Condottiere *Iacopo Piccinino* die Rede ging, die, weil sie auch nach Siena übergriffen hatte, die päpstliche Heeresmacht gegen den Bandenführer statt gegen die Osmanen einzusetzen Anlaß gab. Die militärischen Planungen zu einem Kreuzzug gegen den Halbmond dehnten sich geraume Zeit hin und N. S's Aufenthalt am Vesuv schien kein Ende zu nehmen. So verbrachte er die vielen Monate seiner Anwesenheit in *Neapel* zumeist in Gesellschaft der in der berühmten, heute noch bestehenden ältesten *Academia Pontaniana* vereinigten Humanisten, vor allem mit G. *Pontanus* selbst und mit Antonio dei *Beccadelli*, gen. *Panormita*, die ihn freundlich bewillkommneten und ihn an ihren gelehrten Unterhaltungen teilnehmen ließen¹⁸. Aus dem Dutzend Briefe, die er aus *Neapel* an seine auswärtigen Freunde, zumal nach Venedig richtete (zwischen dem 12. IX. 1455 und dem 30. VII. 1456), ist mancherlei über diesen Verkehr, sind die Namen der Humanisten zu erfahren, mit denen N. S. näheren Umgang pflegte. Er traf sich häufig auch mit Theodoros *Gaza*, der damals in *Neapel* lebte und dort seine *Plato*-Studien betrieb. *Panormita* regte ihn zu einer Uebersetzung der Schrift des Platonikers Onosander, *De optimo diligendo imperatore et de officio eius* ins Lateinische an. Auch eine Arrian-Uebersetzung ward in Angriff genommen. Im April 1456 war auch der Bischof von *Siena*, spätere (17. XII. 1456) Kardinal und Papst (Pius II., ab 19. VIII. 1458) Enea Silvio *Piccolomini* am aragonischen Hof eingetroffen, um dort etwa drei Monate zu verweilen. Im Juli erschien dann im Hafen von *Neapel* der Befehlshaber der päpstlichen Seemacht, Kardinal Lodovico *Trevisano* (1401-1465), bisher irrig *Scarampo* geheißen¹⁹. Der Bischof wandte sich an N. S. mit dem Ansuchen, ihm eine gedrängte Uebersicht über die osmanische Geschichte, vor allem aber eine genauere Liste der bisherigen Herrscher zu entwerfen. So entstand am 20. VII. 1456 jenes Werkchen, das zumeist unter dem Titel *De origine et rebus gestis Turcarum* verbreitet ward, in einer beträchtlichen Anzahl zumeist guter Handschriften,

¹⁸ Weitere Einzelheiten bei FR. BABINGER, *Joh. Darius*, S. 21 f.

¹⁹ Vgl. darüber PIO PASCHINI, *Lodovico Cardinal Camerlengo († 1465) = Lateranum, nova series*, ann. V, nr. 1 (Rom 1939).

aber mehrmals auch im Drucke bekannt gemacht wurde²⁰. Dieser *tractatus* ist der erste europäische Versuch eines Abrisses *De familia Autumanorum* (wie der Titel auch manchmal lautet). Daß freilich darin heutzutage bestenfalls die auf die Gegenwart des N. S. bezüglichen Angaben einen Eigenwert besitzen, bedarf wohl keiner ausdrücklichen Versicherung. Daß er aber im Sommer 1454 dazu diente, die Wichtigkeit der Verhandlungen des päpstlichen Geschwaderführers mit König *Alfons* I. über gemeinsame kriegerrische Maßnahmen gegen die Türken zu unterstreichen, darf als ausgemacht gelten.

Aus den Briefen, die N. S. aus *Neapel* vor allem nach *Venedig* richtete, ergibt sich ein ziemlich klares Bild über seinen dortigen Umgang. Vor allem *Marco Aurelio* und dessen zwei Brüder *Paolo* und *Pietro* hat er gewissenhaft aus Neapel über seine Erlebnisse unterrichtet und seine Familiensorgen vor ihm ausgebreitet, kein Wunder, wenn wir erfahren, daß die Mutter dieser Gebrüder *Aurelio*²¹ eine R. Sagundino aus *Negroponte* war und daß sie selbdrift gleichfalls auf dieser Insel beheimatet waren, *Halbgriechen* also, die aber, als sie an der Lagune seßhaft geworden waren, dort zu geachteten, ja einflußreichen Stellungen aufrückten: *Marco* wurde Sekretär des Zehnerates, *Paolo* Sekretär des Senats. Der zweite Sohn des Marco, *Niccolò* mit Namen, erlangte die Würde eines Großkanzlers²². Sein Vater *Marco* war ein humanistisch gebildeter Mann, der auch mit *Francesco Filelfo*²³ brieflichen Verkehr gepflogen hat.

Aus allen diesen Schreiben gewinnt man den Eindruck, daß N. S. ein zärtlicher Familienvater war, der seine besondere Liebe dem ältesten Sohn

²⁰ Es gibt davon einen höchst seltenen — zwei Abdrücke sind bisher bekannt — Wiegendruck, der offensichtlich in Köln zustandekam, sicherlich nicht in den Niederlanden, wie man bisher glaubte. Das auf der Jagellonischen Bibliothek zu Krakau (Polen) vorhandene Stück (vgl. FR. BABINGER, *Joh. Darius*, S. 118, f.) gehörte, wie der Besitzvermerk erkennen läßt, dem Johannes Rhagius Aesticampianus, dem Lehrer Ulrich v. Hutten's und Besorger der latein. Ausgabe der Briefe des Libanius, die er mit Argumenten versehen hatte. Johannes Sommerfeld wurde 1511 aus Leipzig vertrieben (vgl. den 17. Brief der '*Briefe von Dunkelmännern*') und ging nach Freiberg, wo er 1515 eine Lateinschule begründete.

²¹ Vgl. über ihn FR. BABINGER, *Joh. Darius*, S. 27 sowie Ss. 61 - 70.

²² Vgl. FR. BABINGER, *Joh. Darius*, S. 27, wo über den Großkanzler N. Aurelio, der sein hohes Amt auf tragische Weise einbüßte, näher gehandelt wird.

²³ Vgl. die Nachweise bei FR. BABINGER, *a.a.O.*, S. 27. Anm. 3.

Johannes zuwandte. Ihm hat er die später erst (*Neapel*: Arnold von Brüssel, vor 4. VI. 1472) in Quarto gedruckte Schrift *De epistolari dicendi genere* gewidmet, worin er sich über die Kunst des Briefschreibens ergeht, die bekanntlich im Zeitalter des Humanismus die neue Lebensform und den wissenschaftlichen Gedankenaustausch beherrschte. Als der Schwarze Tod im Sommer 1456 auch Venedig heimsuchte, ließ er ihn samt seiner Mutter und den Geschwistern in die reinere Luft von Euböa verschicken, um die Familie, als die Seuche nachzulassen begann, alsbald wieder nach Venedig heimzuziehen.

Ueber die diplomatischen Obliegenheiten, die N. S. in den Folgejahren zufielen, besteht ausreichende Klarheit, doch muß an dieser Stelle aus Raummangel auf die Darstellung verwiesen werden, die sich in meiner Schrift über *Johannes Darius (1414 - 1494)* usw. auf S. 29 ff. mit den notwendigen Quellenhinweisen und Belegen nachlesen ließe. Er hielt sich bei diesen Geschäften abermals vor allem in *Rom* und in *Neapel* auf. Noch Ende September 1458 muß er in der Ewigen Stadt gewilt haben, wo er vermutlich an den Krönungsfestlichkeiten (19. VIII. 1458) teilnahm, die für seinen besonderen Gönner, den Kardinal Enea Silvio *Piccolomini* veranstaltet wurden, der als *Pius II.* den päpstlichen Thron bestieg. Am 26. IX. 1458 war er als Nachfolger des verstorbenen Buonaccorsi *Grimani* zum *Kanzler von Kreta* ernannt worden. Ob er in dieser Eigenschaft alsbald tätig wurde, muß bezweifelt werden. Sicher ist nur, daß er Anfang Juli 1460 mit Weib und Kindern sowie seinen Haushalt auf die Insel abreisen wollte. Da begab sich ein gräßliches Unglück, als das Schiff, vermutlich wegen Ueberbelastung, bei heiterstem Wetter in der Bucht von *Venedig* auf die Seite neigte und in der Tiefe verschwand. N. S. mit fünf meist erwachsenen, aber ledigen Töchtern sowie einen Sohn namens *Alvise* konnte wie durch ein Wunder aus Seenot gerettet und an Land gebracht werden. Was die Geborgenen auf dem Leibe trugen, stellte ihre ganze Habe dar. N. S. beschrieb mit allen Einzelheiten den schauerlichen Vorfall in einem Brief, den er am 20. VIII. 1460 aus Venedig an den Kardinal *Bessarion* richtete, als dieser ihm aus Wien am 11. VIII. in einem griechischen Trostsreiben sein Beileid ausgesprochen hatte. Der Senat beschloß am 10. VII. 1460, also gleich nach dem Verhängnis, daß man dem schwer heimgesuchten Mann eine Unterstützung von 600 Dukaten gewähre und daß er mit einem Jahressold von 200 Dukaten wieder sein bisheriges Amt einnehme. Auch für den Rest seiner Familie ward

entsprechend vorgesorgt und dem einzigen Sohn eine Anstellung im Staatsdienst verheißen.

Als sich das Verhängnis über das griechische Festland immer bedrohlicher ankündigte und über die wahren und nächsten Absichten *Mehmeds II.* keine zuverlässige Kunde zu gewinnen war, beschloß die Signoria von Venedig in ihrer Bedrängnis, den mit den Verhältnissen so wohlvertrauten, des Griechischen mächtigen Niccolò *Sagundino* nach der Levante zu entsenden. Der Kapitän des « Golfes » (*culfo*, d.i. der *Adria*) erhielt am 2. III. 1461 den Befehl, dafür Sorge zu tragen, daß N. S., « der etlicher Dinge halber » (*per alcune cosse*) zum Großtürken abgeordnet, mit der Galeere *Minia* befördert und in *Enos* an Land gesetzt werde, damit er sich von dort zum Sultan begeben. Er selbst empfing am gleichen Tag eine umfassende Weisung, in der ihm seine Aufgaben im einzelnen dargelegt wurden. Vor allem sollte er *Mehmed II.* namens der Signoria versichern, daß der mit ihm geschlossene Friede *dauerhaft* (*duratura*). Die Freundschafts- und Friedensbeteuerungen ziehen sich im genannten Schriftstück über mehrere, fast schwülstig anmutende Sätze hin.

Am 28. IV. 1461 erhielt der Generalkapitän des Meeres Vettore *Capello*, der waghalsige und halsstarrige Oberbefehlshaber der venedischen Seemacht, von der Serenissima strengen Befehl, etwa aus den Dardanellen auslaufende osmanische Schiffe nicht zu behelligen, da sich dies im Augenblicke, wo N. S. den Sultan antraf und von ihm vorgelassen wurde, kann aus den bisher bekannt gewordenen Quellen nicht ersehen werden. Nicht einmal über die ihm aufgetragene Unterhaltung mit dem Großwesir *Mahmūd*-Pascha verlautet etwas. Die ihm bewilligten Mittel, bei deren Ansatz sogar die Verluste beim Schiffbruch des Vorjahres berücksichtigt wurden, beliefen sich auf 120 Dukaten. Aus einem Schreiben, das N. S. am 27. VII. 1462 aus *Aquapendente* an Marco *Aurelio* richtete, läßt sich entnehmen, daß er damals einen großen Teil der *asiatischen Türkei*, nämlich Phrygien, Pamphylien, Galatien, Kapadokien, den Pontus, Paphlagonien und Bithynien bereiste, offenbar, um dem Sultan dort zu begegnen, der sich im Frühsommer über Brussa nach Amastris, Sinope und Trapezunt begeben hatte, um auch diese Städte seinem Reich einzuverleiben. *Mehmed II.* durchzog damals den gesamten nördlichen Küstenstrich *Anatoliens* und kehrte erst am 6. X. 1461 nach *Stambul* zurück, um den Rest des Jahres sowie den Winter 1461/2 in seinem Palast auf der

Tundscha-Insel vor *Adrianopol* zuzubringen²⁴. Eine erste Begegnung N. S's mit *Mehmed II.* könnte im Juni oder Juli 1461 stattgefunden haben, denn um diese Zeit erfuhr man in Venedig, daß der Großherr dem Abgesandten der Signoria bedeutet habe, er glaube sich durchaus im Recht zu befinden, wenn er die im Vorjahr seinem Reich einverleibten Plätze im Süden *Moreas* besetzt halte. Sie seien 1456 vom früheren Despoten nur aus Angst dem Freistaat *Venedig* überlassen worden, ohne daß dabei irgendwelche Rechtsansprüche geltend gemacht werden könnten. In der Tat vermochte die Signoria gegen diese Auffassung lediglich Verwahrung einzulegen, denn das strittige Gebiet verblieb fortan beim Türkenland.

So bleibt also einer der merkwürdigsten und wichtigsten Abschnitte im Dasein des N. S. einstweilen in Dunkel gehüllt, falls dieses nicht irgendwann durch die Auffindung eines seiner Berichte aufgehellt werden kann. Am 6. III. 1462 erteilte ihm der Rat der Zehn die Weisung, sich zur Kurie zu begeben, wo er wohl gegen Monatsende anlangte. Er verblieb, wie sich aus seinen an Freunde und Gönner verschickte Sendschreiben ersehen läßt, in *Rom* und zwar in unmittelbarer Nähe des ihm befreundeten Papstes. Um Linderung von seinem schweren Gichtleiden zu erfahren, mußte sich dieser im Frühjahr 1462 wieder in ein Heilbad begeben. Wohl Mitte Mai ging er nach *Viterbo*, dann suchte er die nahegelegenen Heilquellen von *Aquapendente* auf. Aus beiden Oertlichkeiten richtete N. S. Briefe nach Venedig. In des Papstes Gesellschaft befand sich auch N. S's alter Gönner, der Kardinal *Bessarion*, wie dessen Brief aus *Viterbo*²⁵ vom 25. V. 1462 beweist.

An der Lagune war indessen ein Wandel eingetreten, als der «geizige und heuchlerische Kreter» (H. Kretschmayr) *Cristoforo Moro* am 12. V. für neun Jahre die Dogenwürde erhalten hatte, zu der ihm *Bessarion* und weitere, ebenfalls in *Viterbo* versammelte Kardinäle ihre Glückwünsche darbrachten. Die an diese Wahl geknüpften Erwartungen blieben aus. Erst mußte *Mitylini* (Lesbos) in osmanische Hände fallen, ehe sich die Serenissima zu ernsthaften Entschlüssen aufraffte. In den letzten Julitagen dürfte die Reisegesellschaft nach *Rom* zurückgekehrt sein. Von dort erging am 26. VII. 1462 ein Bericht

²⁴ Vgl. FR. BABINGER, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit* (München 1959), Ss. 201, 303, 209 ff.

²⁵ Vgl. FR. BABINGER, *Joh. Darius*, S. 42 sowie LUDWIG V. PASTOR, *Geschichte der Päpste*, II (Freiburg 1925), S. 243, Anm. 1.

des N. S. an den Senat nach *Venedig* ab. Als er am 11. VIII. seinem Freunde, dem damaligen *segretario ducale*, späteren Großkanzler Febo *Capella*²⁶ *«ex monti quiello»*, also dem Schloß *Montechiello* unweit Montepulciano und kurz darauf, am 28. VIII. aus *Santa Fiora* schrieb, mag sich N. S. bereits wieder auf dem Heimweg befunden haben. Im malerischen *Santa Fiora* ward auch die Niederschrift des *cod. Ottob. lat. 1732* (Biblioteca Vaticana), der einen weiteren Briefwechsel des N. Sagundino umfaßt (169 Bll.), beendet. Diese Handschrift spielt in der Lebensgeschichte des N. S. insofern eine nicht unwichtige Rolle, weil sie einen der allerletzten Anhaltspunkte fürs Dasein dieses ausgezeichneten Mannes liefert. Von Sommer 1462 bis zu seinem Sterbetag besitzen wir, abgesehen von einem Beileidsschreiben, das er an den damaligen Rettore von Friaul, Giacomo-Antonio *Marcello* im späten Herbst 1463 aus Anlaß des Todes des jungen *Valerio Marcello* richtete²⁷, keinerlei weiteres Zeugnis. Es ist so gut wie sicher, daß er die Jahre 1462 bis zu seinem am 22. III. 1464 zu Venedig erfolgten Hinscheiden dahinsiechte und vermutlich ans Krankenbett gefesselt blieb. Als Todesursache gibt sein Sohn *Alvise* einen *morbis lateris*, also vielleicht eine Halbseitenlähmung, an. Er hinterließ keinen Letzten Willen, vermutlich, weil er so gut wie nichts besaß, was er hätte vererben können. Wo man ihm die letzte Ruhestätte bereitete, steht nicht fest. Später hatte das Geschlecht der Sagundino eine Familiengruft (*archa*) im heute verschwundenen Kloster der gleichfalls aufgelassenen Kirche *Santa Maria della Carità*, also gleich bei der jetzigen Accademia di Belle Arti, im Viertel Dorsoduro zu Venedig.

Ueber die *literarische Leistung* des Humanisten Niccolò *Sagundino*, dessen Schriften, gedruckte wie handschriftliche, im *Anhang* meiner Schrift über *Joh. Darius* auf den Ss. 118-220, zusammengestellt werden, soll an diesem Orte nichts weiter gesagt werden. Die beiden als Handschriften überkommenen Briefsammlungen in der Biblioteca Vaticana sowie in der Biblioteca Nazionale Marciana zu Venedig sind bis zum heutigen Tag nur flüchtig untersucht worden und muß es einem künftigen Beschreiber des Lebens und Wirkens des Nikolaos Sagoundinos überlassen bleiben, diese so wichtigen

²⁶ Ueber den Großkanzler Febo *Capella* vgl. FR. BABINGER, *Joh. Darius*, S. 26 mit weiteren Quellenangaben.

²⁷ Ueber die Sammlung der Trostschriften vgl. nunmehr FR. BABINGER in *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* XXV (London 1962), S. 321.

Quellen gründlicher auszuschöpfen, als es in der Absicht des Schreibers dieser Zeilen gelegen sein konnte.

Auch über die Schicksale seiner *Nachfahren*, von denen *a.a.O.*, S. 106 - 117 lediglich der Sohn *Alvise* berücksichtigt worden ist, müßte noch einiges ans Licht gezogen werden. *Alvise's* Sohn, der nach dem Großvater und überdies *Exaudi nos* (wohl, weil er an einem Aschermittwoch zur Welt kam) benannte jüngere *Niccolò Sagundino*, war, wie es scheint ein tüchtiger Musiker und lebte geraume Zeit in London, wo er um 1515 dem venedischen Botschafter Sebastiano *Giustinian* beigegeben worden war²⁸. Er stand auch mit *Erasmus von Rotterdam*, wie ein von P. S. Allan veröffentlichtes Schreiben²⁹ verrät, in einem wohl flüchtigen Lebensbezug. Aus seinem am 14. IV. 1551 zu Venedig errichteten Testament läßt sich folgern, daß er einen *Sohn* hatte, der *Alvise* hieß. Mit diesem dürfte der *venedische Zweig* der *Sagundino* aus Euböa im Mannesstamm erloschen sein.

München

FRANZ BABINGER

²⁸ Vgl. über ihn FR. BABINGER, *Joh. Darius*, S. 117, Anm. 4.

²⁹ Vgl. *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, hrsg. von P. S. ALLAN und H. M. ALLAN, II (Oxford 1906), S. 547.

Η ΒΟΡΕΙΑ ΠΥΛΗ ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΩΝ

(Πίν. I - V)

Ἡ Βορεία Πύλη τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν (πίν. I α), ὡς καὶ ἡ Πύλη τῶν Λεόντων, παρέμεινεν ἐν χρήσει ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της μέχρι καὶ τοῦ τέλους τοῦ οἰκισμοῦ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ἐπεσκιάσθη ὁμως ὑπὸ τῆς καθ' ὅλα λαμ-
πρότερας Πύλης τῶν Λεόντων καὶ διὰ τοῦτο ἔτυχεν ὀλίγης προσοχῆς. Ὁ Πανσα-
νίας δὲν τὴν ἀναφέρει, μολονότι θὰ ἦτο ὁρατὴ εἰς τοὺς χρόνους του, ἴσως διότι
ὁ περιηγητὴς δὲν προὐχώρησε πέραν τῆς Πύλης τῶν Λεόντων καὶ δὲν ἐπεσκέφθη
τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἀκροπόλεως. Ἀποδεικνύεται ὅτι παρέμεινεν ὁρατὴ ἀκόμη καὶ
κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, διότι τὴν ἀναφέρουν οἱ περιη-
γηταὶ καὶ ταξιδιῶται τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου μ.Χ. αἰῶνος.
Μάλιστα δ' οἱ ἀρχιτέκτονες, οἱ φιλοτεχνήσαντες τὴν θαυμασίαν ἔκδοσιν τῆς *Expe-
dition Scientifique de Morée*, ἐσχεδίασαν ὑποτυπώδη κάτοψιν, ἀρκούντως πιστὴν
ἀπὸ δυσμῶν πρόσοψιν καὶ λεπτομερῆ τομὴν ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς. Τὰ σχέ-
διά των ἐδημοσίευσαν καὶ πάλιν ὁ Perrot καὶ ὁ Chipiez καὶ ἔκτοτε παρέμειναν
ὡς τὰ μόνα λεπτομερειακὰ σχέδια τῆς Πύλης¹.

Εἰκόνα τῆς ἐξωτερικῆς, ἀνατολικῆς, ὄψεως τῆς Πύλης, ὡς αὕτη διεσώζετο τὸ
1801-1810, ἐφιλοτέχνησεν ὁ Gell² (πίν. I β) καὶ τὴν θέσιν της, σχετικῶς πρὸς
τὴν φορὰν τοῦ βορείου Κυκλωπείου τείχους, ὥρισαν εἰς τὰ τοπογραφικὰ των σχέ-
δια ὁ Leake, ὁ Δροσινὸς καὶ ὁ Steffen³. Βεβαίως οἱ περιηγηταὶ ὀλίγας μόνον
γραμμὰς ἀφιέρωσαν εἰς τὴν Πύλην, ὁ Leake ὁμως ὥρισε τὰς διαστάσεις τοῦ ἀνοι-
γματος της ὡς 5' 4" ἄνω καὶ 6' κάτω. Ὁ Gell ἐπαναλαμβάνει τὴν ὑπὸ τὸ ὑπέρ-
θυρον διάστασιν ὡς 5' 4", ἀλλὰ ὁρίζει τὸ ἀνοιγμα κάτω ὡς 5' 11", τὰς διαστάσεις
δὲ αὐτὰς ἐδέχθη καὶ ἐπανάλαβεν ὁ Schliemann ὡς καὶ ὁ Τσουντας καὶ ὁ Manatt⁴.

¹ A. BLOUET, κλπ., *Expédition scientifique de Morée*, 1833, τ. II, πίν. 65, F. II - IV.
G. PERROT - CH. CHIPIEZ, *La Grèce primitive, l'art Mycénien*, σ. 314 - 315, εἰκ. 96 - 98.

² W. GELL, *The Itinerary of Greece*, 1810, σ. 42 καὶ πίν. 11, σ. 151.

³ W. M. LEAKE, *Travels in the Morea*, 1830, τ. II, σ. 371 καὶ πίν. 4. B. ΔΡΟΣΙΝΟΣ
εἰς H. SCHLIEMANN, *Mycenae*, 1878, πίν. C. H. STEFFEN, *Karten von Mykenai*, πίν. 2.

⁴ H. SCHLIEMANN, *Mycenae*, σ. 36. CHR. TSOUNTAS - J. I. MANATT, *The Mycenaean
Age*, 1897, σ. 31.

Τὰ χρώματα, τὰ ὅποια ἐκάλυπτον τὴν περιοχὴν τῆς Πύλης, δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἀκριβῆ κατανοήσιν τοῦ σχεδίου της, μολονότι ἡ γενικὴ ὁμοιότης της πρὸς τὴν Πύλιν τῶν Λεόντων ἐσημειώθη ὑπὸ πολλῶν. Οὕτως ὁ Gell ἐξέλαβε τὸν βόρειον προμαχῶνα ὡς τεχνητὸν ἄνδρον (terrace) δημιουργηθὲν πρὸ τῆς Πύλης, τὴν ἐκδοχὴν δὲ ταύτην φαίνεται ὅτι ἐδέχθη καὶ ὁ Schliemann, διότι ἔγραψε «the situation of this gate is not so favorable, because the enemies who attacked it would have their left arm, which was guarded by the shield, on the side of the Acropolis»⁵. Τὸν βόρειον προμαχῶνα ἀνεγνώρισε καὶ ὥρισεν εἰς τὸ τοπογραφικόν του σχέδιον ὁ Steffen καὶ ἔκτοτε ἡ θέσις του ἐσημειώθη καὶ ὁ ὁλός του ἐτονίσθη ὑπὸ πάντων τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὰς Μυκῆνας.

Παρὰ ταῦτα ὅμως αἱ περὶ τῆς Πύλης πληροφορίες παρέμειναν ἐλλιπεῖς καὶ ἀκριβῆ σχέδια δὲν ἐδημοσιεύθησαν· τοῦτο δὲ διότι ἡ περὶ αὐτὴν ἔκτασις ἐκαλύπτετο ὑπὸ χωμάτων καὶ λίθων ἐπισωρευθέντων κατὰ τὴν παρέλευσιν τοῦ χρόνου. Ἀκόμη καὶ ὁ σοφὸς τῶν Μυκηνῶν σύγχρονος ἐρευνητής, ὁ ἀείμνηστος Wace, εἰς τὸν ὅποιον τόσα ὀφείλομεν, δὲν ἐξεπόνησε σχέδια τῆς Πύλης, ἀλλ' εἰς τὰ γενικά του σχεδιογραφήματα τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν τὴν γράφει ὡς ἔχει εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Steffen. Εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν περιγραφὴν τῶν ἐρευνῶν τοῦ 1919-1923, δίδει φωτογραφίαν μόνον τῆς Πύλης καὶ τὴν πληροφορίαν, ὅτι ὑπὸ τὸ κατώφλιόν της ἔκαμε δοκιμαστικὴν τομὴν διὰ τὴν ἀνεύρεσιν ὀστράκων χρησίμων διὰ τὴν χρονολόγησίν της. Τοῦτο ὑποδεικνύει ὅτι τὸ κατώφλιον τότε δὲν ἐκαλύπτετο πλέον ὑπὸ χρώματος. Εἰς τὸ πολύτιμον σύγγραμμά του *Mycenae*, ὁ Wace δίδει πληρεστέραν ἀλλὰ πάντως συνοπτικὴν περιγραφὴν καὶ διαστάσεις, αἱ ὅποιαι δὲν εἶναι ἀκριβεῖς⁶. Μολονότι εἰς τὸ σύγγραμμα ἐκεῖνο ἐδόθησαν λεπτομερῆ σχέδια τῶν θολωτῶν τάφων, ἐν τούτοις ὅμως δὲν ἐδόθησαν σχέδια τῆς Πύλης. Ἴσως διότι καὶ μέχρι τοῦ 1948 δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ ἐκπόνησις σχεδίων, διότι ἀκόμη ἡ περιοχὴ τῆς Πύλης δὲν θὰ εἶχεν ἀπαλλαγῇ τῶν χωμάτων, τὰ ὅποια τὴν ἐκάλυπτον. Παρέμεινε λοιπὸν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἡ ἀνάγκη τῆς ἐρεύνης τῆς περιοχῆς τῆς Πύλης καὶ τῆς δημοσιεύσεως ἐξηκριβωμένων σχεδίων. Τὴν ἀνάγκην ταύτην σκοπεύει νὰ πληρώσῃ ἡ παροῦσα μελέτη, ἡ ὅποια, ὡς μικρὸς ὄντως φόρος τιμῆς καὶ εὐχαριστίας, προσφέρεται εἰς ἀγαπητὸν Συνάδελφον, ὁ ὅποιος ἀφιέρωσεν ὁλόκληρον τὴν ζωὴν του εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐπιστήμην καὶ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς συντηρήσεως καὶ ἀναστηλώσεως τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς πατρίδος καὶ ὁ ὅποιος τόσα πολύτιμα διδάγματα προσέθεσεν εἰς τὴν παγκόσμιον ἐπιστήμην. Καὶ ὁ φόρος

⁵ H. SCHLIEMANN, ἔ.ἀ., σ. 36.

⁶ A. J. B. WACE, BSA 25 (1921-1923), σ. 12, εἰκ. 2 καὶ *Mycenae*, σ. 100.

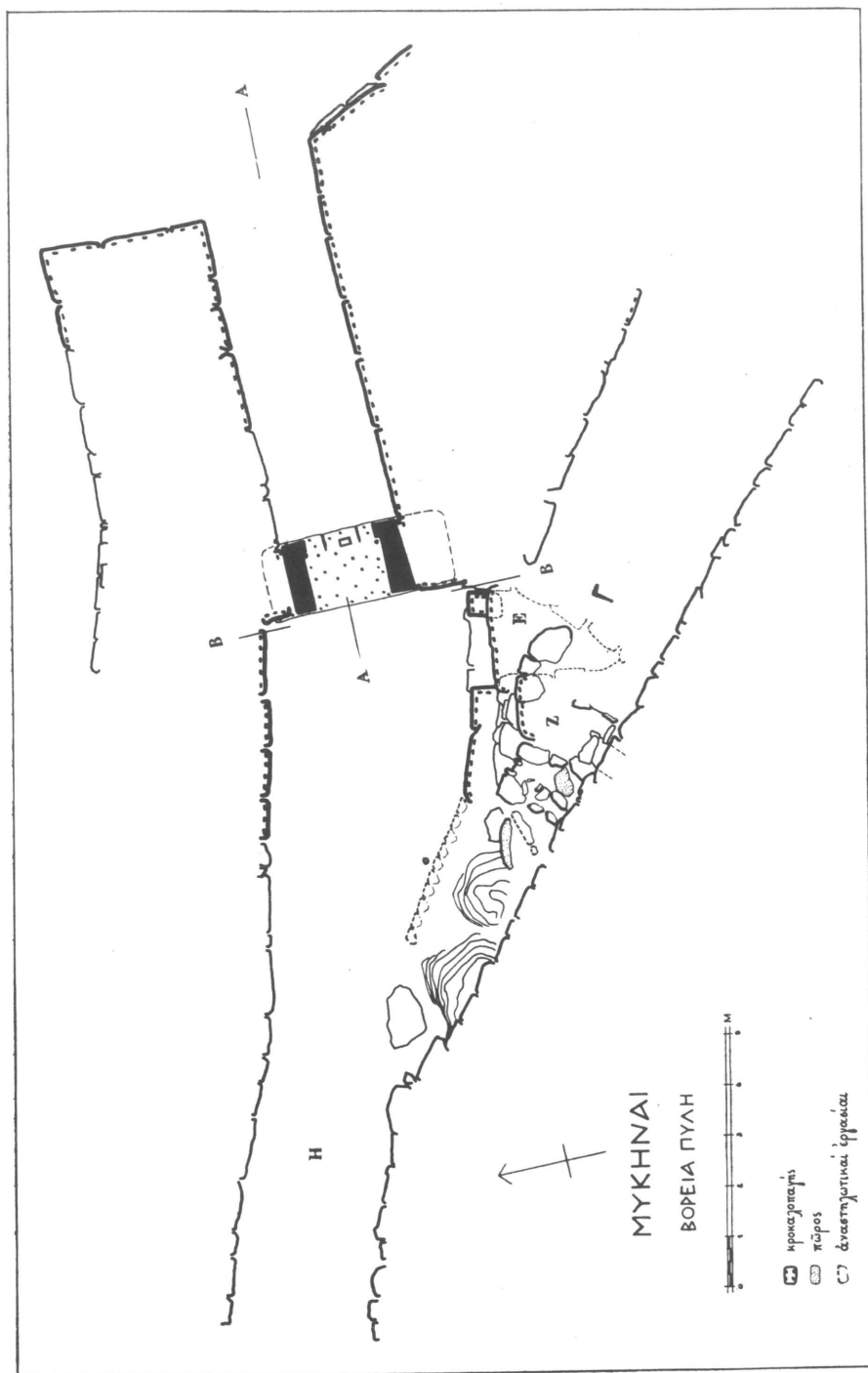
αὐτὸς εἶναι ὁ πρόπων, διότι ἡ τελικὴ μελέτη τῆς Πύλης κατέστη δυνατὴ μόνον κατόπιν τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν τῆς σχετικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου τῆς Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ συναδέλφου κ. Εὐστ. Στίκα.

Πῶς ἡ περιοχὴ τῆς Βορείας Πύλης εἶχε πρὸ τῆς ὑπὸ τοῦ κ. Στίκα ἀναληφθείσης ἀναστηλώσεως καταφαίνεται ἐκ τοῦ πίν. II, πῶς δὲ μετ' αὐτὴν ἔχει τῶρα ἐκ τοῦ πίν. I α. Ἡ παραβολὴ τῶν δύο εἰκόνων θὰ καταδείξῃ τὴν καταφανῆ βελτίωσιν τοῦ μνημείου καὶ τὴν σαφεῖ διαμόρφωσιν τοῦ περὶ αὐτὸ χώρου.

Ἡ Πύλη καὶ τὰ ἀμέσως περὶ αὐτὴν τείχη εἶναι ἰδρυμένα ἐκ κροκαλοπαγῶν, σχεδὸν τετραπλεύρων ὀγκολίθων τεθειμένων εἰς ὀριζοντίους περίπου δόμους. Πρὸ τῆς ἐξωτερικῆς, ἀνατολικῆς τῆς προσόψεως ἔχει μακρὰν πρόσοδον, ἡ νοτία παρειὰ τῆς ὁποίας σχηματίζεται ὑπὸ τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως, ὡς τοῦτο διηυθετήθη κατὰ τὴν οἰκοδομὴν τῆς Πύλης, ἡ δὲ βορεία ὑπὸ προμαχώνος τετραπλεύρου μέσου πλάτους 3.25 μ. Ὁ προμαχὼν ἦτο σχεδὸν κατεστραμμένος, ὅταν ὁ Gell ἐπεσκέφθη τὰς Μυκήνας καὶ ἐφιλοτέχνησε τὴν εἰκόνα τῆς Πύλης (πίν. I β) καὶ διὰ τοῦτο, ὡς εἶδομεν, τὰ ὑπολείμματα τοῦ καὶ αὐτὸς καὶ ὁ Schliemann προφανῶς ἐξέλαβον ὡς ἀνάλημμα ὑποβαστάζον ἄνδρην ἐκτεινόμενον πρὸ τῆς Πύλης. Οἱ κροκαλοπαγεῖς ὀγκολίθοι τῆς ἀνατολικῆς τοῦ προμαχώνος ὄψεως βασίζονται εἰς ὀγκολίθους τιτανολίθου, τρεῖς τῶν ὁποίων ἦσαν μέρος τοῦ ἀρχικοῦ βορείου Κυκλωπείου τείχους. Καὶ ἡ νοτία παρειὰ τῆς προσόδου εἶναι ἰδρυμένη ἐκ κροκαλοπαγῶν τετραπλεύρων ὀγκολίθων, πολλοὶ τῶν ὁποίων διετηρήθησαν εἰς τὴν ἀρχικὴν των θέσιν (πίν. II).

Ἡ πρὸς τὴν Βορείαν Πύλην πρόσοδος (σχέδ. 1) κατὰ τὸ ἀνατολικόν της ἄκρον ἔχει πλάτος 2.28 μ. κατὰ δὲ τὸ δυτικόν, ἀμέσως πρὸ τῆς Πύλης, 2.33 μ. Τὸ μῆκός της κατὰ μὲν τὴν βορείαν πλευρὰν ἀνέρχεται εἰς 6.54 μ. κατὰ δὲ τὴν νοτίαν εἰς 7.62 μ. Οὕτω, πρὸ τῆς εἰσόδου δημιουργεῖται στενὸς σχετικῶς χώρος, ὁ ὁποῖος δὲν ἐπέτρεπε τὴν συγκέντρωσιν καὶ ἀνάπτυξιν, ἀκόμη δὲ καὶ τὴν ἐλευθέραν κίνησιν πλήθους ἐχθρῶν, ἀποσκοπούντων τὴν προσβολὴν τῆς Πύλης. Πρὸς τούτοις οἱ περισσότεροι θαρραλεοὶ ἐκ τῶν μαχητῶν, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐτόλμων νὰ εἰσχωρήσουν εἰς τὴν πρόσοδον θὰ ἐβάλλοντο καὶ ἐκ τοῦ πρὸς νότον τείχους καὶ ἐκ τοῦ πρὸς βορρᾶν προμαχώνος, πρὸς ἓνα δὲ τῶν ἐρεισμάτων ἐκείνων θὰ ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ στρέψουν τὴν ἀκάλυπτον δεξιάν των πλευρὰν. Ἡ διάταξις τῆς προσόδου καὶ τῆς Πύλης ἀποδεικνύεται ὡς γενομένη μετὰ μεγάλης στρατηγικῆς ἐμπειρίας.

Εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τῆς προσόδου καὶ πρὸ αὐτῆς τῆς Πύλης ἀπεκαλύφθη βόθρος ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἔχων μεγίστην διάμετρον στομίου 0.70 μ. καὶ βάθος 0.65 μ., πρὸ δὲ τοῦ κατωφλίου μέγας πλατὺς λίθος, ὁ ὁποῖος προφανῶς ἀνήκει εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους καὶ ἐσημάτιζε προβαθμίδα. Αὐτὰ εἶναι τὰ

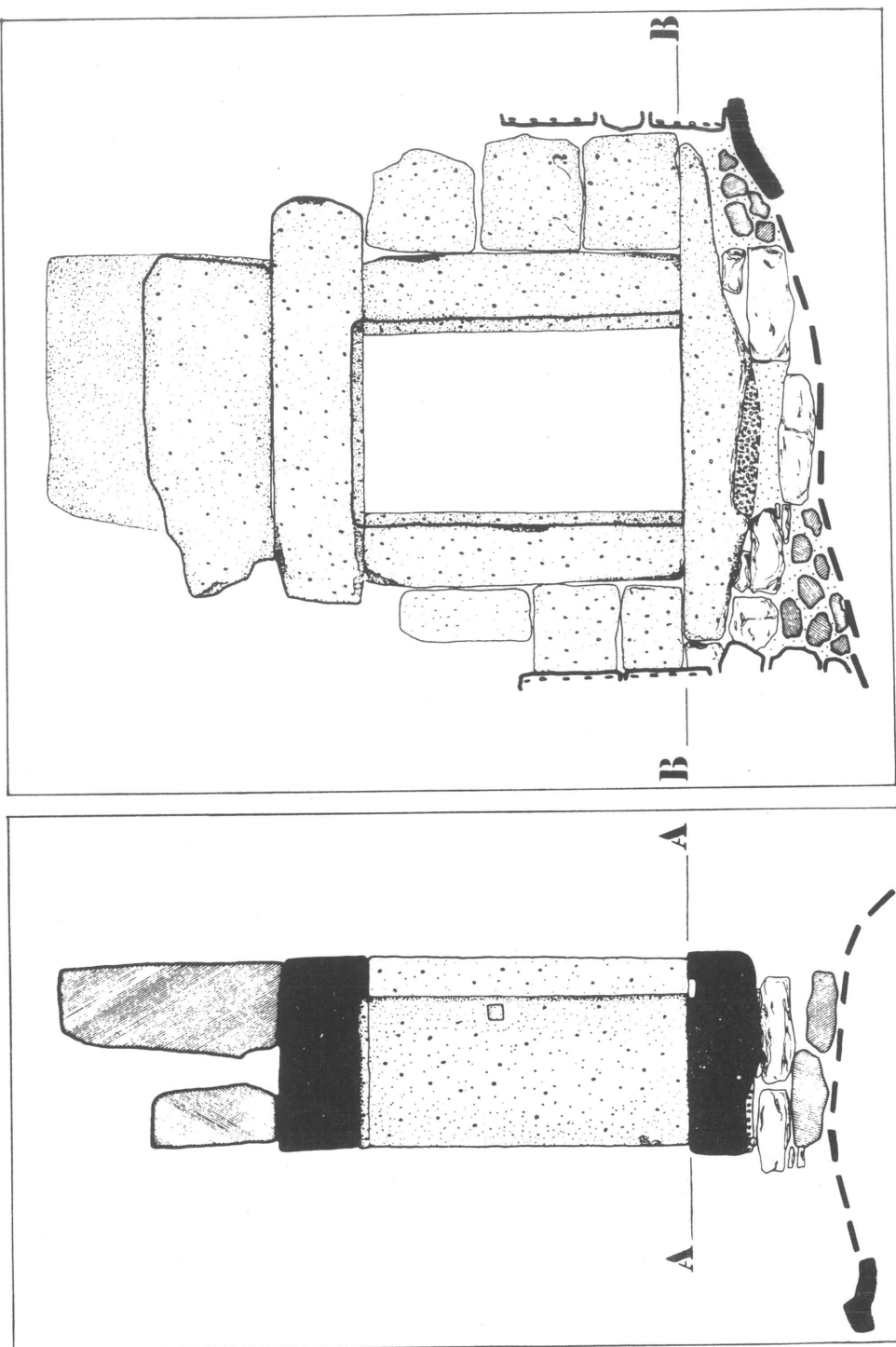

μόνα κατάλοιπα τῶν μεταμυκηναϊκῶν χρόνων, ἀρκετὰ διὰ νὰ ἀποδείξουν τὴν χοῆσιν τῆς Πύλης καὶ μέχρι τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

Ἡ Βορεία Πύλη, ὥς καὶ ἡ τῶν Λεόντων, εἶναι κυκλωπέων διαστάσεων καὶ κατεργασίας, ἐν τῇ ἀπλότητί της δὲ προξενεῖ ἐντύπωσιν (πίν. Ι α). Κατεσκευάσθη μὲ τέσσαρας ἐν ὅλῳ κροκαλοπαγεῖς ὀγκολίθους κατεργασμένους διὰ σφύρας καὶ πρίονος. Ἀνὰ εἰς ὀγκόλιθος ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὸ κατώφλιον, τὰς δύο παραστάδας καὶ τὸ ὑπέρθυρον.

Ὁ ὀγκόλιθος τοῦ κατωφλίου ἔχει μῆκος μέγιστον 3.62 μ., πλάτος κατὰ τὸ μέσον του 1.50 μ. καὶ παρουσιάζει ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν ἄνω καὶ κυρτὴν κάτω (σχέδ. 1 καὶ 3). Κατὰ τὸ νότιον ἄκρον του ἔχει πᾶχος 0.12 μ., ἐνῶ κατὰ τὸ βόρειον 0.28 μ. Κατὰ τὸ μέσον τοῦ μήκους του ἦτο παχύτερος, ἴσως 0.55 μ., ἀλλὰ δυστυχῶς ὁ λίθος ἔχει φθαρῇ ὑπὸ τῆς ὑγρασίας καὶ ἀποτριβῇ, ὥστε ἡ ἀρχικὴ του ὄψις ἡλλοιώθη καὶ σήμερον κάτω παρουσιάζει κοίλην ἀντὶ κυρτῆς ἐπιφάνειαν⁷. Ἐπὶ τοῦ κατωφλίου βεβαίως πατοῦν αἱ παραστάδες τῆς θύρας (σχέδ. 1, 2, 3). Καὶ αὐταὶ εἶναι μονολιθικαὶ καὶ κατὰ μὲν τὴν ἀνατολικὴν των ὄψιν ἔχουν ὕψος 2.30 μ. κατὰ δὲ τὸ μέσον τοῦ πλάτους των 2.33 μ. Τὸ πλάτος των ἀνέρχεται εἰς 1.40 μ. Τὸ πᾶχος των ποικίλλει ἀπὸ 0.52 ἀμέσως εἰς τὸ ἀνοιγμα τῆς Πύλης ἕως 0.43 μ. κατὰ τὸ μέσον τοῦ πλάτους των. Ἡ διαφορὰ ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι περὶ τὰ 0.29 μ. ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ των ἄκρου οἱ ὀγκόλιθοι τῶν παραστάδων ἔχουν λαξευθῇ περὶ τὰ 0.10 μ. βαθύτερον διὰ νὰ δημιουργηθῇ χώρος διὰ τὰς στρόφιγγας τῆς ξυλίνης διφυλλοῦ θύρας. Εἰς τοῦτο ἐπίσης ὀφείλεται τὸ ὅτι τὸ ἀνοιγμα τῆς εἰσόδου εἶναι μικρότερον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν, ἐξωτερικὴν, ὄψιν τῆς Πύλης καὶ μεγαλύτερον κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν, δυτικὴν πρόσοψιν. Εἰς τὰς παραστάδας, περὶ τὰ 0.10 μ. ἀπὸ τῆς προεξεχούσης ἐπιφανείας τῆς ὀψεὸς των, ἔχομεν δύο τετράπλευρα κοιλώματα διὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ μοχλοῦ, διὰ τοῦ ὁποίου ἐκλείετο καὶ ἐστερεοῦτο ἡ θύρα. Εἰς τὴν βορείαν παραστάδα τὸ κοίλωμα, $0.11 \times 0.11 \times 0.08$ μ., εἶναι 1.36 μ. ἄνωθεν τῆς ἐπιφανείας τοῦ κατωφλίου, ἐνῶ εἰς τὴν νοτίαν τὸ κοίλωμα, $0.19 \times 0.12 \times 0.15$ μ., ἔχει ἀνοιγῇ ὀλίγον ὑψηλότερον, ἥτοι 1.40 μ. ἄνωθεν τοῦ κατωφλίου (σχέδ. 2). Ἡ ἐπιφάνεια τῆς κορυφῆς τῶν παραστάδων δὲν εἶναι ἐπίπεδος, ἀλλὰ παρουσιάζει τόρμον σχήματος παραλληλεπίπεδου, καθ' ὅσον εἶναι δυνα-

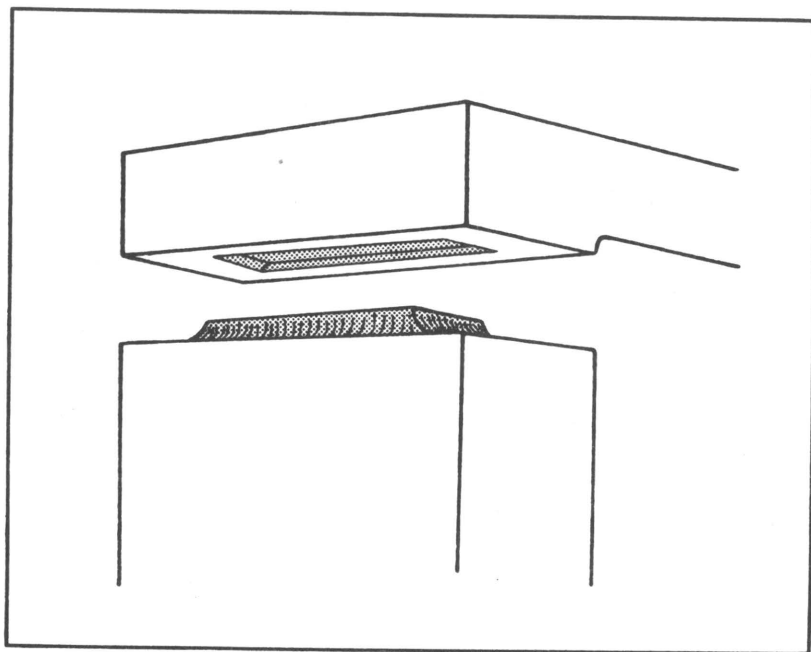
⁷ Εἰς τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν τοῦ κατωφλίου διασώζεται μικρὸν τετράπλευρον βύθισμα 0.23 μ. μήκους καὶ 0.14 μ. πλάτους, τοῦ ὁποίου οἱ χρόνοι τῆς κατασκευῆς καὶ ἡ χρῆσις παραμένουν ἄγνωστοι. Παρόμοιον τετράπλευρον βύθισμα, περισσότερον πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ἀνοιγματος, ὑπάρχει καὶ εἰς τὸ κατώφλιον τῆς Πύλης τῶν Λεόντων. Κατὰ τὸν κ. ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΝ, ΑΕ 1961 (1964), σ. 187-188, τὸ βύθισμα ἐκεῖνο δὲν εἶναι μυκηναϊκὸν κατασκεῦασμα. Καὶ τὸ τῆς Βορείας Πύλης φαίνεται ὅτι εἶναι ὑστερωτέρων χρόνων.

Σχέδ. 2. Τομή από ανατολίων πρὸς δυσμὰς τῆς Βορείας Πύλης
(Σχέδιον R. Rothman).

Σχέδ. 3. Τομή ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον καὶ δυτικὴ πρόσοψις τῆς Βορείας Πύλης
(Σχέδιον R. Rothman).

τόν νὰ ἐξακριβωθῇ μόνον εἰς τὴν βορείαν παραστάδα, 0.60 μ. μήκους καὶ 0.13 μ. πλάτους (σχέδ. 4, 5). Τὸ ὕψος τοῦ τόρμου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ, διότι καλύπτεται ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ ὑπερθύρου· θὰ εἶναι ὅμως ἄνω τῶν 0.03 μ. Εἰς τοὺς τόρμους αὐτοὺς ἀντιστοιχοῦν δύο κοιλότητες εἰς τὴν κάτω ἐπιφάνειαν τοῦ ὑπερθύ-

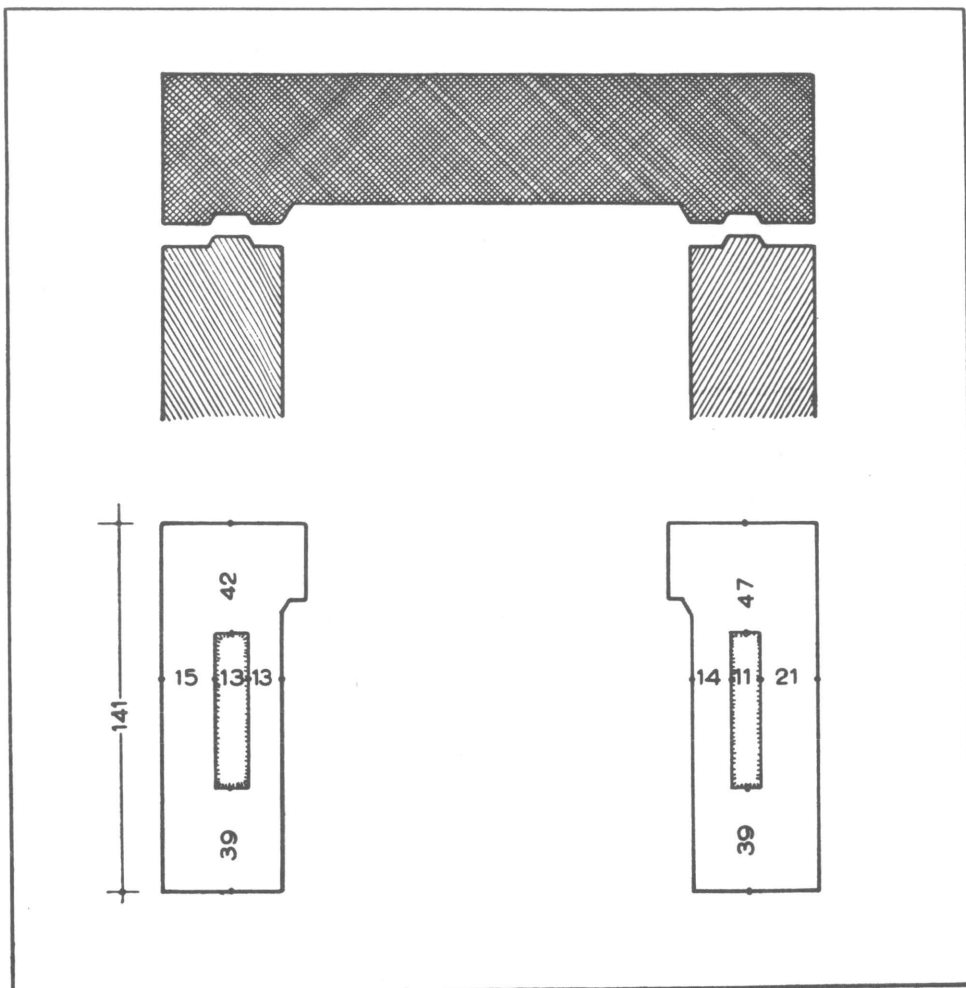
Σχέδ. 4. Διάγραμμα τόρμου ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν παραστάδων
(Σχέδιον R. Rothman).

ρου. Διὰ τῶν τόρμων καὶ κοιλοτήτων, εἰς τὰς ὁποίας εἰσεχώρουν, ἐστερεοῦτο τὸ ὑπερθύρον ἐπὶ τῶν παραστάδων (σχέδ. 4, 5).

Τὸ ὑπερθύρον, εἰς καὶ μόνος κροκαλοπαγῆς ὀγκόλιθος, ἔχει μῆκος μέγιστον 2.99 μ., ὕψος κατὰ τὸ μέσον τοῦ μήκους του 0.53 μ. καὶ κατὰ τὰ ἄκρα 0.64 μ. καὶ πλάτος 1.41 μ. Εἰς τὴν κάτω ὄψιν του ἔχουν λαξευθῇ στρογγύλαι κοιλότητες (0.11 μ. διαμέτρου), μία κατὰ τὸ νότιον καὶ μία κατὰ τὸ βόρειον ἄκρον, ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς ὁμοίας κοιλότητας εἰς τὸ κατώφλιον. Εἰς τὰς κοιλότητας αὐτὰς ἐστρέφοντο αἱ στρόφιγγες τῆς ξυλίνης θύρας, ἡ ὁποία ἀποδεικνύεται ὅτι ἦτο δίφυλλος καὶ οὐχὶ μονόφυλλος⁸.

⁸ Ὡς ἐλέχθη ὑπὸ τοῦ TSOUNTAS καὶ MANATT, ἔ.δ., σ. 31.

Αἱ διαστάσεις τῆς Βορείας Πύλης εἶναι νῦν δυνατόν νὰ ὁρισθοῦν ἐπακριβῶς. Τὸ ὕψος της, εἰς τὴν ἐξωτερικὴν, ἀνατολικὴν ὄψιν ἀνέρχεται εἰς 2.30 μ.· τὸ ἄνοιγμα εἰς τὴν αὐτὴν ὄψιν εἶναι 1.37 μ., ἐνῶ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν, δυτικὴν ὄψιν 1.53 μ. Τὸ ἄνοιγμα τῆς Πύλης βαίνει στενούμενον ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἄνω, ἀνερχόμενον εἰς

Σχέδ. 5. Τομή καὶ κάτοψεις παραστάδων καὶ ὑπερθύρου τῆς Βορείας Πύλης
(Σχέδιον R. Rothman).

1.30 μ. ἀμέσως κάτωθεν τοῦ ὑπερθύρου εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν καὶ 1.50 μ. εἰς τὴν ἐσωτερικὴν. Τὸ ὅλον διασωθὲν ὕψος τῆς Πύλης μετὰ τοῦ ὑπερθύρου καὶ τῶν ἐπ' αὐτοῦ πλακῶν ἀνέρχεται εἰς 4.60 μ.

Ἐκ τῆς ἀνωθεν τοῦ ὑπερθύρου δὲν ὑπάρχει ἀνακουφιστικὸν τρίγωνον, οὔτε καὶ

τριγωνική πλάξ, ὥς ἐλέχθη ὑπὸ τοῦ Schliemann, Adler καὶ Schuchhardt⁹, ἀλλὰ δύο τετράπλευροι πλάκες κατακορύφως τεθειμέναι (πίν. III α καὶ σχέδ. 3). Ἡ ἐξωτερικὴ πλάξ, ἡ τῆς ἀνατολικῆς προσόψεως, ἔχει μῆκος μὲν κατὰ τὴν βάσιν 2.09 μ., ὕψος 1.63 μ. καὶ πᾶχος μέγιστον 0.71 μ. Ἡ ἐτέρα, ἡ τῆς δυτικῆς ὀψεως, ἔχει μῆκος 2.15 μ., ὕψος μέγιστον 0.95 μ. καὶ μέσον πᾶχος 0.44 μ. Μεταξὺ των ἔχει ἀφεθῇ χῶρος ποικίλλων ἀπὸ 0.38 μ. κατὰ τὴν βάσιν μέχρι 0.19 μ. περὶ τὸ μέσον (σχέδ. 2). Αἱ πλάκες αὗται ἔχουν τεθῇ οὕτως ὥστε τὰ ἄκρα τοῦ μήκους των μόνον στηρίζονται εἰς τὸ ὑπερθύρον. Τοῦτο βεβαίως μετατοπίζει τὰς κατακορύφους πιέσεις καὶ τὸ βάρος τῆς ἀνωδομῆς ἀπὸ τοῦ ὑπερθύρου πρὸς τὰς παραστάδας¹⁰.

Ἡ διὰ τόρμων καὶ κοιλοτήτων στερέωσις τοῦ ὑπερθύρου ἐπὶ τῶν παραστάδων καὶ ἡ διευθέτησις τοῦ βάρους τῆς ἀνωδομῆς ἄνωθεν τοῦ ὑπερθύρου δὲν εἶναι τὰ μόνα ἀξιοσημείωτα τεχνικὰ στοιχεῖα, τὰ χρησιμοποιοιθέντα ἀπὸ τοὺς οἰκοδόμους τῆς Πύλης. Ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον ἐτέθη εἰς τὴν ἀρμόζουσαν θέσιν καὶ ἐστερεώθη τὸ κατώφλιον εἶναι ἐξ ἴσου σημαντικός. Ἀκολουθεῖ τὴν μέθοδον, τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποιοῦν οἱ μυκηναῖοι διὰ τὴν τοποθέτησιν κατωφλίων, τὰ ὁποῖα ἔμελλον νὰ βαστάσουν μέγα βάρος. Τὸ κατώφλιον τῆς Πύλης δὲν ἐτέθη ἐπὶ τοῦ βράχου, ἀν καὶ τοῦτο θὰ ἡλάττωνε τὸ ἔργον τῆς τεχνητῆς ἐπιχώσεως τῆς προσόδου, ἀλλὰ περὶ τὰ 0.40 μ. ἄνωθεν αὐτοῦ καὶ ἐστερεώθη διὰ λιθοδομῆς τεθείσης κατὰ τὰ δύο του μόνον ἄκρα (σχέδ. 3). Μέγα μέρος τοῦ μήκους του ἐπάτει εἰς χῶμα καθαρὸν εἰδικῶς πρὸς τοῦτο τεθέν. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὸ κατώφλιον τῆς Πύλης τῶν Λεόντων : ὁ ὀγκόλιθός του εἶχε τεθῇ εἰς στρῶμα καθαρᾶς γῆς μέσου πᾶχους 0.20 μ.¹¹ Ἡ τοποθέτησις αὕτη τῶν κατωφλίων ἀποδεικνύει τὴν τεχνικὴν ἱκανότητα τῶν οἰκοδόμων τῆς Πύλης. Ὁ ὀγκόλιθος τοῦ κατωφλίου ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῇ μὲ μεγάλην ἀκριβείαν εἰς ὀριζοντίαν θέσιν, διότι ἀπὸ τῆς ἀκριβοῦς του ὀριζοντιότητος ἐξηρτάτο ἡ σταθερότης τῆς Πύλης ὥς καὶ ἐνὸς σημαντικοῦ μέρους τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖον ἦτο ἰδρυμένον ἄνωθεν αὐτῆς. Διὰ τοῦτο ἡ δυνατότης τῆς μετακινήσεώς του διαδοχικῶς πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις, ἔως οὔτου

⁹ H. SCHLIEMANN, ἔ.ἀ., σ. 36. F. ADLER εἰς H. SCHLIEMANN, *Tiryns*, σ. XVII. C. SCHUCHHARDT, *Schliemann's Excavations*, σ. 143. Ὅρα καὶ TSOUNTAS - MANATT, ἔ.ἀ., σ. 31, ὕποσ. 3.

¹⁰ Κατὰ διάφορον τρόπον διευθετήθησαν αἱ πλάκες ἄνωθεν τοῦ ὑπερθύρου τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Μενιδίου - Ἀχαρνῶν H. G. LOLLING, κλπ., *Das Kuppelgrab bei Menidi*, 1880, πίν. II. Ὅρα καὶ WACE, *Mycenae*, σ. 100.

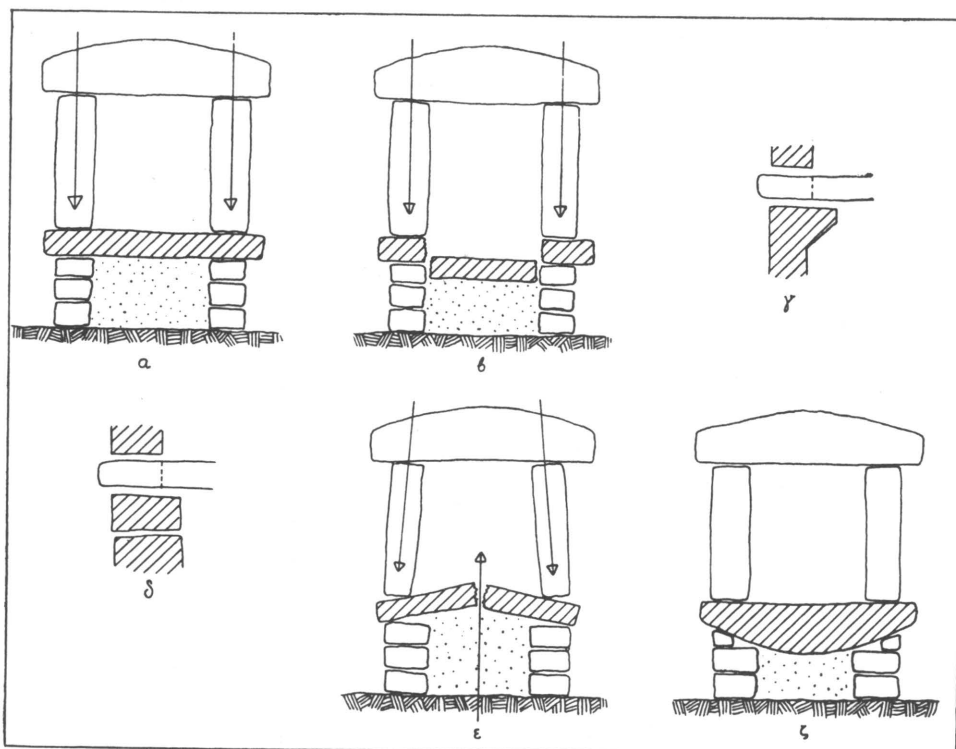
¹¹ Διὰ τὸ μέγα κατώφλιον τοῦ ἐξωτερικοῦ προπύλου τοῦ ἀνακτόρου τῆς Τίρυνθος ὁ Dörpfeld παρετήρησεν ὅτι « in order to fix it firmly on the foundation, it is supported only at both ends ». SCHLIEMANN, *Tiryns*, 1886, σ. 195.

ἐπιτευχθῇ τελικῶς ἡ ὥρισμένη του θέσις, ἦτο ἀπαραίτητος συνθήκη. Δεδομένου τοῦ βάρους τοῦ ὀγκολίθου καὶ τῶν τεχνικῶν μέσων τῆς ἐποχῆς, ἡ ἐργασία αὐτὴ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ εὐχερῶς, ἐὰν τὸ κατώφλιον ἐτίθετο εἰς μαλακὸν ὑπόστρωμα, εὐπροσάρμοστον εἰς οἰονδήποτε σχῆμα. Τὸ καθαρὸν χῶμα ἦτο τὸ προσφύεστερον ὑπόστρωμα καὶ τοῦτο μετεχειρίσθησαν. Τὸ στρώμα αὐτὸ τοῦ χώματος καθίστα περιττὴν τὴν καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ ὀγκολίθου ὑποθεμελίωσιν, διότι μόνον τὰ δύο ἄκρα τοῦ κατωφλίου ὑπόκεινται εἰς τὰς πιέσεις τῆς ἐπ' αὐτοῦ οἰκοδομῆς. Τὰ δύο ταῦτα ἄκρα ὑπεστηρίχθησαν διὰ λιθοδομῆς (σχέδ. 3).

Ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον ὑπεστηρίχθησαν τὰ ἄκρα τοῦ κατωφλίου, ὥς καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ὀγκολίθου του, πρὸς τούτοις μαρτυροῦν τὴν ἐξαιρετικὴν γνῶσιν τῶν οἰκοδόμων τῆς Πύλης περὶ τὰ μηχανικά. Ὡς γίνεται φανερὸν ἀπὸ τὴν τομὴν BB (σχέδ. 3) οἱ ὑποβαστάζοντες λίθοι προεξέχουν τῆς κατακορύφου γραμμῆς τῶν παραστάδων. Τοῦτο ἐγένετο ἐσκεμμένως. Ἐὰν οἱ λίθοι τῆς θεμελιώσεως τῶν ἄκρων ἐτίθεντο οὕτως ὥστε αἱ ἐξωτερικαὶ των γραμμαὶ νὰ συνέπιπτον πρὸς τὴν κάθετον γραμμὴν τῶν παραστάδων, ὥς φαίνεται εἰς τὸ παράδειγμα « α » τοῦ σχεδίου 6, τότε ὁ ὀγκολίθος τοῦ κατωφλίου ὑπὸ τὸ βάρος τῆς κατακορύφου πιέσεως θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀποκοπῇ κατὰ τὴν γραμμὴν ἐκείνην, ὥς δηλοῦται εἰς τὸ παράδειγμα « β » τοῦ σχεδίου 6. Πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ κινδύνου τούτου οἱ σημερινοὶ οἰκοδόμοι συνήθως μεταχειρίζονται τὸν ὑπὸ τοῦ παραδείγματος « γ » εἰκονιζόμενον τρόπον. Οἱ μυκηναῖοι ἔθιστον τοὺς λίθους τῆς ὑποθεμελιώσεως τῶν ἄκρων οὕτως ὥστε ἡ ἐξωτερικὴ των γραμμὴ νὰ ἐξέχῃ κατὰ τι τῆς κατακορύφου γραμμῆς τῆς παραστάδος (σχέδ. 6 δ). Κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν ἐξουδετέρωνον τὴν τάσιν τῆς κοπῆς τοῦ κατωφλίου κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν γραμμὴν τῆς κατακορύφου πιέσεως.

Ἡ προεξοχὴ ὅμως τῆς ὑποθεμελιώσεως κάτωθεν ὀριζοντίας, ἰσοπαχοῦς πλακὸς δεχομένης εἰς τὰ ἄκρα της πιέσεις ἐκ τῶν ἄνω γίνεται αἰτία δημιουργίας μιᾶς ἄλλης δυνάμεως ἀνώσεως κατὰ τὸ μέσον τοῦ μήκους τῆς πλακός. Ἀποτέλεσμα τῆς δυνάμεως αὐτῆς θὰ ἦτο ἡ μετὰ καιρὸν κοπὴ τοῦ κατωφλίου, ἡ μετατόπισις πρὸς τὰ ἄνω τοῦ ἐπιπέδου τῶν δύο του τεμαχίων καὶ ἡ κατ' ἀκολουθίαν κατάρρευσις τῆς Πύλης (σχέδ. 6 ε). Ἡ δυνατότης αὐτὴ καὶ ὁ κίνδυνος τῆς καταρρεύσεως ἀποφεύγεται ἐὰν τὸ μέσον τοῦ κατωφλίου ἐνισχυθῇ, ἐὰν δηλαδὴ ὁ χρησιμοποιοῦμενος ὀγκολίθος διὰ τὸ κατώφλιον δὲν εἶναι ἰσοπαχὴς καθ' ὅλον του τὸ μῆκος, ἀλλ' εἶναι παχύτερος κατὰ τὸ μέσον (σχέδ. 6 ζ). Ὁ ὀγκολίθος τοῦ κατωφλίου τῆς Βορείας Πύλης, ὥς εἶδομεν, κατὰ μὲν τὰ ἄκρα ἔχει πάχος 0.12 - 0.28 μ. κατὰ τὸ μέσον δὲ περὶ τὰ 0.55 μ. Πρὸς τούτοις τὸ παχύτερον μέρος τοῦ ὀγκολίθου ἐπέκειτο μαλακοῦ χώματος καὶ οὐχὶ ἐπὶ τοῦ βράχου, ὥς θὰ ἦτο δυνατόν· κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν ἀπεφεύγοντο ἄλλαι πρὸς τὰ ἄνω ὠθήσεις, δυνάμεναι νὰ προέλθουν

ἀπὸ ὑπολειφθείσας μικρὰς ἀνωμαλίας εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ βράχου καὶ εἰς τὸ κάτω τμήμα τοῦ ὀγκολίθου. Ἡ ὅλη μελέτη τῆς κατασκευῆς τῆς Πύλης ἀποδεικνύει τὴν μεγάλην ἐμπειρίαν καὶ τὴν ἀκριβῆ γνώσιν τῶν περιπτώσεων, τὰς ὁποίας συναντᾷ ὁ οἰκοδόμος κυκλωπέων κτισμάτων.

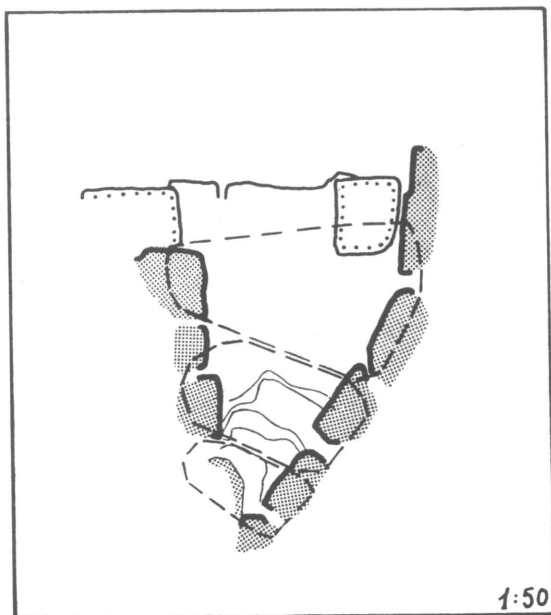
Σχέδ. 6. Τρόποι τοποθετήσεως κατωφλίου

(Σχέδιον γραφὲν ὑπὸ τῆς δεσποινίδος Ἡ. Ἀθανασιάδῃ ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίων τοῦ κ. Σπ. Ἰακωβίδη).

Πρὸ τῆς δυτικῆς, ἢ ἐσωτερικῆς, προσόψεως τῆς Πύλης ἐκτείνεται αὐλὴ ὑπαίθριος πλάτους 4 μ. (σχέδ. 1 καὶ πίν. III α). Ἡ βορεία πλευρὰ τῆς αὐλῆς σχηματίζεται ὑπὸ τοῦ Κυκλωπέου τείχους, ΒΚ, τοῦ ὁποίου οἱ τέσσαρες κατὰ μῆκος ὀγκολίθοι, οἱ σχηματίζοντες τὴν ὄψιν του, εἶναι κροκαλοπαγεῖς. Οἱ ὀγκολίθοι οὗτοι προφανῶς ὑποδεικνύουν τὸ μῆκος τῆς αὐλῆς, ἀνερχόμενον εἰς 4 περίπου μέτρα. Αἱ διαστάσεις αὐταὶ ἐπαναλαμβάνουν τὰς τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς τῆς Πύλης τῶν Λεόντων, ἡ ὁποία ὅμως ἦτο ἐστεγασμένη, ὡς ἀπέδειξεν ὁ Wace¹². Εἰς τὴν νοτιάν πλευρὰν τῆς αὐλῆς, εὐθὺς παρὰ τὴν πρόσοψιν τῆς Πύλης, εὐρίσκεται μικρὸς τριγωνι-

¹² WACE, *Mycenae*, σ. 54 καὶ εἰκ. 22.

κός, ἔγκλειστος χώρος γνωστός ὡς «φυλακεῖον» (σχέδ. 1 Ε, 7 καὶ πίν. III β). Ἐλέχθη ὅτι τὸ «φυλακεῖον» εἶναι λελαξευμένον εἰς τὸν βράχον. Ὁ πλήρης καθαρισμός του, τὸ 1963, ἀπέδειξεν ὅτι εἶναι κτιστὸν κατασκεύασμα, ἰδρυθὲν πρὸ τοῦ ἀποτόμως πίπτοντος βραχισμοῦ τοῦ λόφου. Αἱ δύο πλάγαι πλευραὶ του, ἡ δυτικὴ

Σχέδ. 7. Κάτοψις τοῦ φυλακείου τῆς Βορείας Πύλης
(Σχέδιον R. Rothman).

καὶ ἡ ἀνατολική, εἶναι ἐκτισμέναι μὲ μεγάλους τιτανολίθους τεθειμένους εἰς ὀριζοντίους δόμους, ἀποκλίνοντας κατὰ τι πρὸς τὰ ἄνω. Αἱ πλευραὶ αὗται δὲν εἶναι παράλληλοι πρὸς ἀλλήλας, ἀλλ' ἡ μία τούτων, ἡ ἀνατολική, βαίνει διαγωνίως καὶ ὥς ἐκ τούτου προσδίδει εἰς τὸ κτίσμα τριγωνικὴν σχεδὸν κάτοψιν (σχέδ. 7). Ἡ ὀπισθία, νοτία του πλευρά, σχηματίζεται ὑπὸ τοῦ βράχου, ἡ δὲ βορεία, ἡ πρὸς τὴν αὐλήν, ἀποτελεῖ τὴν πρόσοψιν τοῦ κτίσματος. Ἀρχικῶς ἡ πρόσοψις αὕτη, μήκους περίπου 1.90 μ., ἐκαλύπτετο ὑπὸ κροκαλοπαγῶν, σχεδὸν τετραπλεύρων ὀγκολίθων, ὀλίγοι τῶν ὁποίων διασώζονται εἰς τὴν θέσιν των, καὶ εἶχεν ἄνοιγμα θύρας μέσου πλάτους 1.36 μ. (πίν. III β). Ἡ ὀροφή του σχηματίζεται ἀπὸ τρεῖς κροκαλοπαγεῖς πλάκας. Τὸ δάπεδόν του ἀρχικῶς ἐκαλύπτετο ὑπὸ παχέος, ἀλλὰ χονδροειδοῦς κονιάματος, μικρὰ τμήματα τοῦ ὁποίου διεσώθησαν.

Αἱ διαστάσεις τοῦ τριγωνικοῦ τούτου κτίσματος ἔχουν ὥς ἑξῆς: μῆκος μέγιστον 2.93 μ.· πλάτος μέγιστον, κατὰ τὴν βορείαν του πλευράν, 1.70 μ.· πλάτος

α. Βορεία Πύλη Μυκηνῶν, ὡς ἔχει μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν (ἀπὸ ἀνατολῶν)

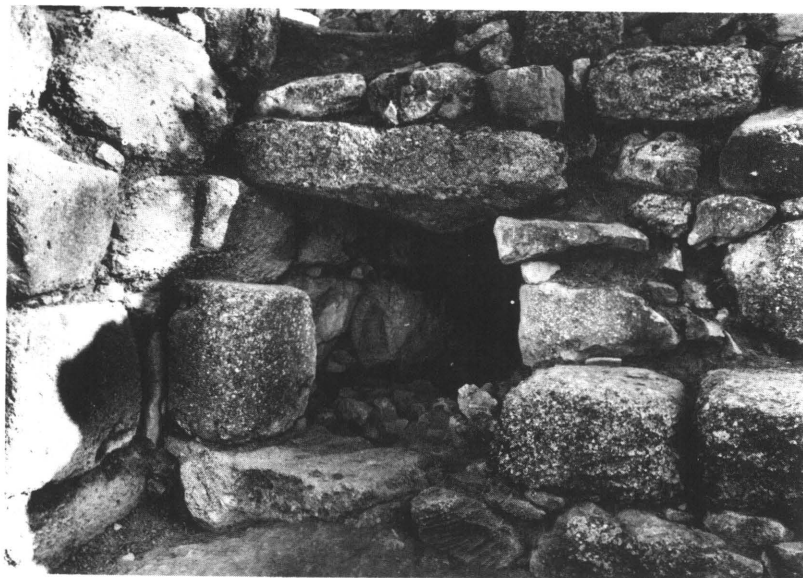
β. Βορεία Πύλη Μυκηνῶν ἀπὸ ἀνατολῶν κατὰ τὸν Gell (1801 - 1810)

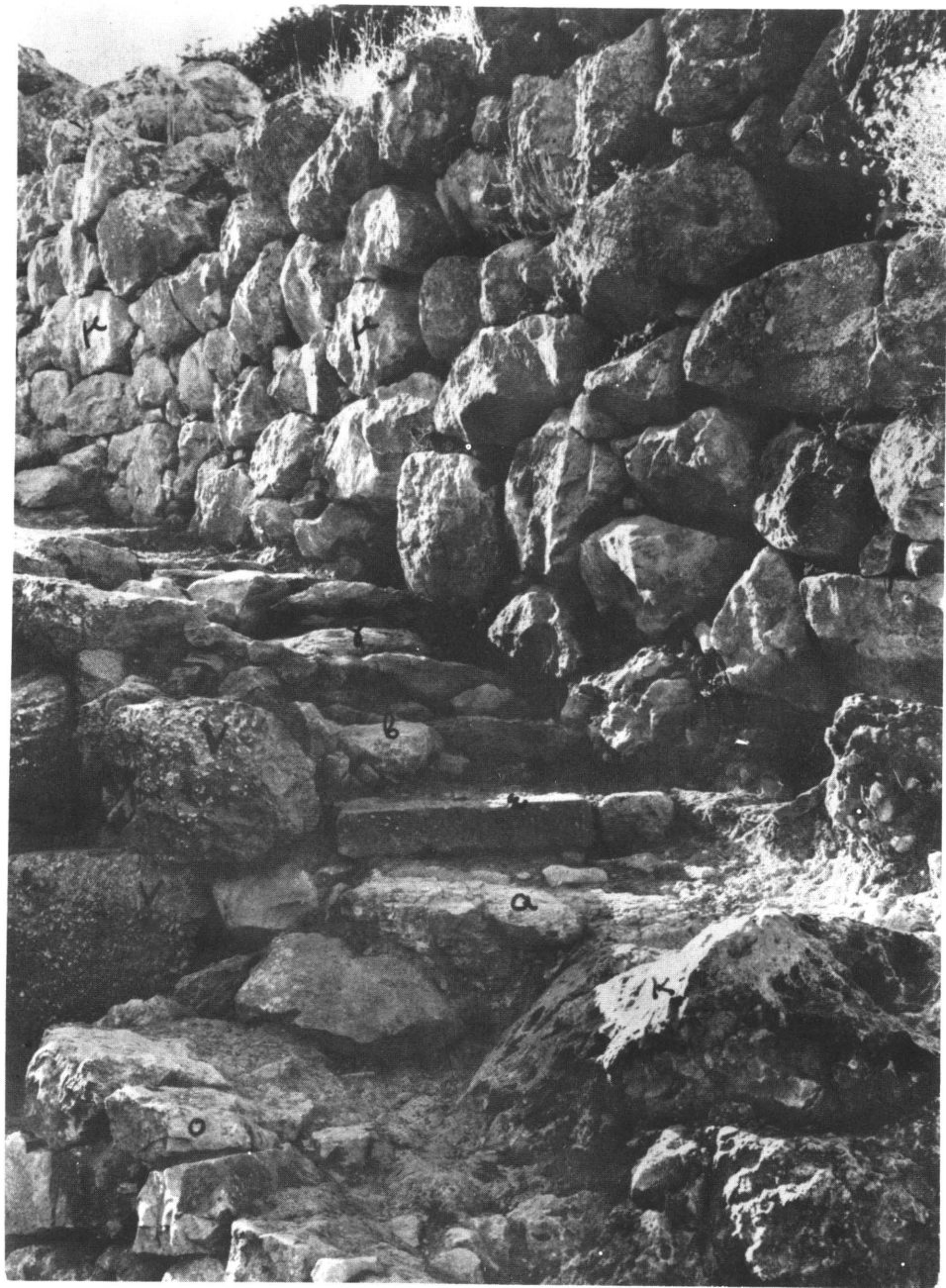
Βορεία Πύλη Μυκηνῶν πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως (ἀπὸ ἀνατολῶν)

α. Βορεία Πύλη Μυκηνῶν. Ἐσωτερικὴ ὄψις ἀπὸ δυσμῶν
(Φωτογραφία κ. Εὐστ. Στίκα)

β. Τὸ «φυλακεῖον» τῆς Βορείας Πύλης

Κλίμαξ της Βορείας Πύλης, α, β, γ : βαθμίδες ἐκ πώρου λίθου ε : σημερινή προσθήκη

Δυτικός δρομίσκος ἀκροπόλεως Μυκηνῶν

ελάχιστον, πρὸ τῆς νοτίας πλευρᾶς, 0.23 μ. ὕψος μέγιστον 1.47 μ. Ἡ χρῆσις τοῦ τριγωνικοῦ τούτου κτίσματος, παράλληλον τοῦ ὁποίου, τετραπλεύρου ὅμως σχήματος, ἔχομεν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν αὐλὴν τῆς Πύλης τῶν Λεόντων, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ. Ἄλλοι δέχονται ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν - φυλάκων τῆς Πύλης. Ἄλλοι ὅτι ἐχρησίμευε διὰ τοὺς φυλάττοντας τὴν εἴσοδον κύνας. Τελευταίως, ὁ ἔφορος ἀρχαιοτήτων κ. Σ. Χαριτωνίδης ὑπέδειξεν ὅτι ἦτο δυνατόν οἱ παρὰ τὰς πύλας θαλαμίσκοι νὰ ἦσαν ἱερά¹³. Κατὰ τὸν πλήρη καθαρισμὸν τοῦ «κτίσματος» οὐδὲν ἀνευρέθη, δυνάμενον νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀλήθειαν τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἐκδοχῆς. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι αἱ ἔρευναι τοῦ ἀειμνήστου φίλου καὶ συνεργάτου Ἰωάννου Θρεψιάδη εἰς Γλᾶ μᾶς παρέχουν σαφῇ καὶ ὠρισμένα δείγματα φυλακείων μυκηναϊκῆς ἀκροπόλεως. Ταῦτα καὶ κατὰ τὴν κατασκευὴν καὶ κατὰ τὰς διαστάσεις διαφέρουν πολὺ τῶν κτισμάτων τῶν Μυκηνῶν¹⁴. Εἶναι ἄρα γε λογικὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι εἰς τὴν σπουδαιότεραν ἀκρόπολιν τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς θὰ κατεσκευάζοντο «φυλακεῖα» τόσον ὑποδεέστερα καὶ μικρότερα τῶν θυρωρείων τοῦ Γλᾶ; Πάντως ἡ χρῆσις τῶν κτισμάτων τούτων τῶν Μυκηνῶν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὀρισθῇ ἐπακριβῶς.

Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον ἀπεδείχθη κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ 1963 εἶναι ὅτι τὸ παρὰ τὴν Βορείαν Πύλην κτίσμα ἦτο ἰδρυμένον εἰς τὸν κενὸν χώρον κλίμακος, ἔχνη τῆς ὁποίας ἀπεκαλύψαμεν. Ἀπὸ πολλοῦ, οἱ ἐπισκέπται τῆς ὑπογείου δεξαμενῆς, τῆς λεγομένης Περσεΐας κρήνης, εἰς τὴν ἐπιστροφὴν των πρὸς τὴν Πύλην τῶν Λεόντων ἠκολούθουν μονοπάτιον, τὸ ὁποῖον ἔβαινε κατὰ μῆκος τοῦ Βορείου Κυκλωπείου τείχους καὶ ἔφερε πρὸς τὴν Βορείαν Πύλην. Ὁ καθαρισμὸς τοῦ μονοπατίου τούτου ἀπέδειξεν ὅτι ἦτο πανάρχαιος μυκηναϊκὸς δρομίσκος καὶ ὅτι ἡ σημερινή του ἐπιφάνεια εἶναι σχεδὸν ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν μυκηναϊκὴν. Διότι πολλὰ τοῦ ἀμέσως ὑπ' αὐτὴν εὐρίσκονται τὰ καλύμματα ὀχετῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Πρὸς τούτοις, ἡ κατωτάτη σειρὰ τῶν ὀγκολίθων τῆς ἐσωτερικῆς ὄψεως τοῦ τείχους, ὥς φαίνονται νῦν, ἀπεδείχθη ὅτι χωρεῖ ὀλίγα ἑκατοστόμετρα μόνον κάτωθεν τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τοῦ δρομίσκου καὶ βασιζέται εἰς ὑποθεμελίωσιν ἐκ μικρῶν λίθων, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς θὰ ἐκαλύπτετο ἀρχικῶς ὑπὸ τοῦ ὑποστρώματος τοῦ δρόμου. Κατὰ ταῦτα, τὸ ἀκολουθούμενον ὑπὸ τῶν ἐπισκεπτῶν μονοπάτιον

¹³ Σ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ, *Ἱερὸν Πύλης*, Ath. Mitt. 75 (1960), παρὲνθ. πίν. 1, σ. 1-3.

¹⁴ Διὰ πρόχειρον περιγραφὴν ὄρα Ι. ΘΡΕΨΙΑΔΗΝ εἰς Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1957, σ. 26 καὶ 29 καὶ 1958, σ. 44. Αἱ διαστάσεις π.χ. τοῦ θυρωρείου τῆς νοτίας πύλης εἶναι 4.25×2.10 καὶ οἱ τοίχοί του ἔχουν διασωθῇ μέχρις ὕψους 1.80 μ. Αἱ διαστάσεις τοῦ μικροτέρου θυρωρείου τῆς νοτιοανατολικῆς πύλης ἀνέρχονται εἰς 2.40×3 μ.

εἶναι δρόμος μυκηναϊκός, ὁ ἀνατολικὸς δρόμος τῆς ἀκροπόλεως ὥς θὰ τὸν ἀποκαλῶ τοῦ λοιποῦ, ὁ ὁποῖος ἔβαινε, ὡς ἦτο σύνηθες, κατὰ μῆκος τοῦ Κυκλωπείου τείχους. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ δρομίσκου αὐτοῦ εἰς τὸ τέρμα του ἄνωθεν τῆς Βορείας Πύλης, ἦτοι εἰς τὴν περιοχὴν Γ (σχέδ. 1 καὶ πίν. III α), εἶναι κατὰ 3.50 μ. ὑψηλότερον τῆς ἐπιφανείας τοῦ κατωφλίου τῆς Πύλης. Ἀπαραιτήτως λοιπὸν κλίμαξ θὰ ἔφερεν ἀπὸ τοῦ ἄκρου τοῦ δρομίσκου πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν τῆς Πύλης αὐλήν. Ὁ καθαρισμὸς τοῦ χώρου ἀπεκάλυψεν ἔχνη κλίμακος (πίν. IV), ἡ ὁποία ἔφερε κατ' ἀρχὰς ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς καὶ εἴτα ἐστρέφετο πρὸς βορρᾶν, πρὸς τὴν αὐλήν.

Ἡ κλίμαξ ἐβασίσθη ἐπὶ τεχνητοῦ ἐκ λίθων γεμίματος καὶ τὸ ἀνατολικόν της τμήμα ὑπερέκειτο τῆς στέγης τοῦ «φυλακείου», τὸ ὁποῖον εἶχε διευθετηθῇ εἰς τὸν ὑπὸ τὴν κλίμακα κενὸν χῶρον (σχέδ. 1 Ε). Διεσώθησαν λείψανα τριῶν ἐκ πώρου βαθμίδων (πίν. IV α, β, γ) καὶ τὰ ὑποστρώματα ἀκόμη δύο. Ἡ βαθμὶς «α», ἐκ πώρου λίθου, ἐτέθη διαγωνίως πρὸς τὴν φορὰν τῶν ἄνωθεν αὐτῆς βαθμίδων, διότι εἰς τὴν περιοχὴν της ἡ κλίμαξ ἀλλάζει κατεύθυνσιν πρὸς βορρᾶν καὶ φέρεται πρὸ τοῦ ἀποτόμως πίπτοντος βράχου «κ». Εἰς τὸν χῶρον τὸν μεταξὺ τῆς λειανθείσης πλευρᾶς τοῦ βράχου ἐκείνου καὶ τῶν κροκαλοπαγῶν λίθων «ν» (πίν. IV), οἱ ὁποῖοι ἀπετέλουν τὸ τέλος τῆς προσόψεως τοῦ «φυλακείου», θὰ ἦσαν τοποθετημέναι αἱ λοιπαὶ βαθμίδες τῆς κλίμακος καὶ αὐταὶ θὰ ἔφερον εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς αὐλῆς. Δυστυχῶς αἱ βαθμίδες αὐταὶ δὲν διεσώθησαν, ὁ δὲ χῶρός των εἶχε πληρωθῇ εἰς ὕστερωτέρους χρόνους καὶ πρὸ αὐτοῦ ἐκτίσθη ἀναλημματικὸς τοῖχος «ο» (σχέδ. 1 καὶ πίν. IV). Ἡ θέσις τῆς κλίμακος καὶ ἡ φορὰ της εἶναι τελείως ἐξηκριβωμένη. Εἶχε μέσον πλάτος 1.25 μ. καὶ αἱ βαθμίδες της εἶχον μέσον ὕψος 0.18 μ.

Ἡ πρὸς τὴν κλιτὸν τοῦ λόφου παρεῖα τῆς κλίμακος ἦτο προφυλαγμένη ὑπὸ ἰσχυροῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου «μ», κυκλωπείων διαστάσεων καὶ τρόπου (πίν. IV). Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἐσημάτιζε τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ἀνατολικοῦ δρομίσκου, τοῦλάχιστον κατὰ τὸ δυτικόν του ἄκρον. Σήμερον εἶναι ὁρατὸς μέχρις 7 μέτρων ἀπὸ τοῦ ἄκρου ἐκείνου, δὲν τερματίζεται δὲ εἰς τὸ πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν αὐλήν τέλος τῆς κλίμακος, ἀλλὰ συνεχίζεται πρὸς δυσμὰς (σχέδ. 1 Η). Μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ βορείου Κυκλωπείου τείχους πέραν τῆς αὐλῆς δημιουργεῖται δρόμος, ὁ δυτικὸς τῆς ἀκροπόλεως δρόμος ὥς τὸν ἀποκαλῶ, πλάτους, κατὰ τὴν ἀρχὴν του, 2.45 μ. (σχέδ. 1 Η καὶ πίν. V). Ὁ δυτικὸς δρόμος φέρει ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς τῆς Βορείας Πύλης πρὸς τὴν βορείαν μεγάλην κλίμακα, τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν κατὰ τὰ ἔτη 1959-1961, καὶ δι' αὐτῆς πρὸς τὸ βορειοδυτικὸν Πρόπυλον τοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς ἀκροπόλεως ἀνακτόρου. Καθ' ὅλον του τὸ μῆκος ὁ δυτικὸς δρόμος βαίνει

μεταξὺ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου « μ » καὶ τοῦ βορείου Κυκλωπείου τείχους, ΒΚ.

Οἱ χρόνοι τῆς οἰκοδομῆς τῆς Βορείας Πύλης καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν περὶ αὐτὴν ἐρευνῶν μας τῶν ἐτῶν 1959 - 1961 θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν εἰς προσεχῇ μελέτην περὶ τῶν τειχῶν καὶ τῶν πυλῶν τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν. Ἐλπίζω ὅτι ἡ παροῦσα περιγραφή της καὶ τὰ σχέδια τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Richard Rothman πληρώνουν μίαν ἀπὸ πολλοῦ αἰσθητὴν ἐπιστημονικὴν παράλειψιν¹⁵, μοὶ παρέχουν δὲ συγχρόνως τὴν εὐχάριστον εὐκαιρίαν νὰ ἐκφράσω εἰς τὸν τιμώμενον Συνάδελφον θερμὰ συγχαρητήρια καὶ ἐγκαρδίους εὐχὰς διὰ πολλοὺς ἀκόμη εὐτυχεῖς χρόνους ὑγείας καὶ ἐπιστημονικῆς δράσεως.

Washington University

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

¹⁵ Αἱ φωτογραφίαι τῶν πινάκων Ι α-β, ΙΙΙ β, ΙV, V εἶναι τοῦ κ. Νικ. Τομπάζη. Τὴν φωτογραφίαν τοῦ πίνακος ΙΙΙ α τὴν ὀφείλω εἰς τὴν εὐγενῇ καλωσύνην τοῦ κ. Εὐστ. Στίκα.
* Ἡ φωτογραφία τοῦ πίνακος ΙΙ εἶναι ἰδική μου.

AN ARCHAIC GREEK BRONZE
AND IRON HANGING LAMP
(Pl. I - III)

Archaeology has a way of keeping both itself and its practitioners fresh and young through the constant production of new facts and new objects. To this must be partly due the remarkable youthfulness of outlook and spirit of the archaeologist whom we honor here, Professor Anastasios Orlandos. The field archaeologist knows that there is hardly a season of excavation that does not produce one or more objects for which no parallel is known. Such is the archaic bronze and iron lamp found in Corinth in 1959, now in the Corinth Museum¹.

The lamp was found on the south side of Trench 1, dug to the east of the Lechaion Road, at a depth of 1.70 m. It lay in the ground with its nozzle to the north, the collapsed iron hanger to the south (pl. Ia). Immediately adjacent to the lamp on the west lay, upside down, a Late Protocorinthian pyxis lid (pl. Ib, right)², while a different kind of lid (pl. Ib, left)³ was found just beneath the lamp. Whether or not the lids were used in any way in connection with the lamp, as a cover perhaps, cannot be said, but their close

¹ Inv. No. MF 9905. Reported preliminarily in *Hesperia* 29, 1960, pp. 252 - 253. I owe thanks to Professor Henry S. Robinson, Director of the American School of Classical Studies at Athens, for permission to publish the lamp more fully here. I am especially indebted to Dr. Grace Freed Muscarella, who made the drawings of figures 1 and 2 and who, in doing so, made careful observations of the various parts of the lamp and is responsible for suggesting likely solutions for joining lamp and hanger as well as for joining the rods at the top.

² Inv. No. C - 59 - 13. Diam. 0.087 m. Convex top, knob missing. H. without knob 0.017 m. Six - pointed star radiating from knob, beyond two stripes, then black and purple bands and checkered band at outside.

³ Inv. No. C - 59 - 12. Diam. 0.069 m. H. with knob 0.02 m. Flat bottom, 0.05 m. diam., then sides rise and splay in concave curve to vertical lip; top of lid concave with button knob rising from center. Red paint on knob and two broad concentric red bands about it.

proximity to it certainly permits the dating of the lamp roughly in the third quarter of the seventh century B.C.

The lamp itself is of sheet bronze, originally about 0.002 m. thick, which was beaten into the « cocked-hat » shape (pl. Ic - II and fig. 1 a-c) known from

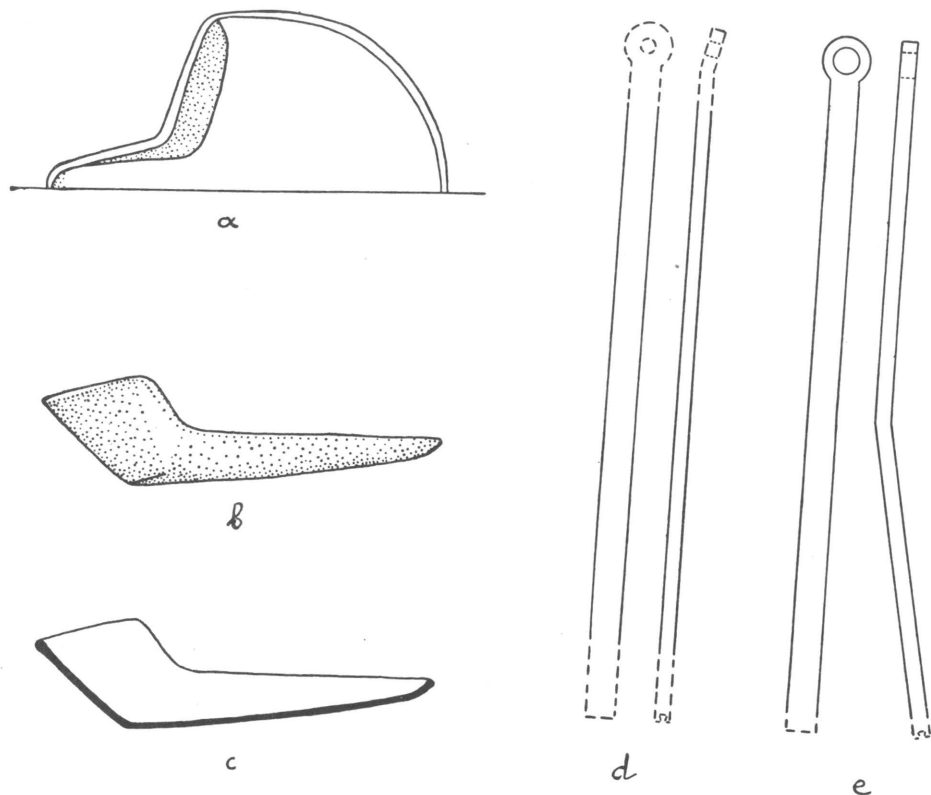

Fig. 1. Drawings of lamp and rods : a) top of lamp, b) side of lamp, c) section of lamp, d) back rod, front and side, e) side rod, front and side.

early clay lamps⁴ that date from mid - to late seventh century B.C. In the bronze example the profile is sharper than is usual in clay lamps, the nozzle narrower and deeper, the transition from nozzle to front wall and from the latter to the semicircular main body of the lamp almost right angles. The maximum width of the lamp is 0.094 m., the length from nozzle tip to back 0.102 m. ; the maximum depth, at the juncture of nozzle and body, is 0.025 m.,

⁴ R. H. HOWLAND, *Athenian Agora IV* (Princeton 1958), Types 1 - 4, of which Type 3, No. 23 is very close in shape to the bronze lamp.

from which it diminishes to almost nothing at the back. The nozzle is ca. 0.83 m. long and ca. 0.02 m. wide at the juncture with the body. All around the rim of the lamp the bronze has been folded over on the inside, making a thickened lip ca. 0.004 m. wide. On the under side of the lamp, at about what would have been the center of the circular sheet of bronze from which the lamp was made, is a slightly indented circle 0.026 m. in diameter (pl. IIb). The bowl of the lamp is lightly curved and the lip is turned up somewhat, but not quite vertically. The lamp would have been hung so that the rim of the semicircular body was horizontal, thus giving a depth that was minimal at the back and maximal at the juncture of body and nozzle (fig. 1 c).

The hanger consists of three iron rods, ca. 0.007 - 0.008 m. wide, 0.003 - 0.004 m. thick and from 0.17 - 0.18 m. long (fig. 1 d-e). Two of the rods were attached to the rim on either side of the lamp immediately back of the angle with the front wall (pl. IIIa); the third rod was attached to the rim at the back, directly opposite the nozzle. A piece of corroded iron remains on the rim on one side; on the other side the hanger had apparently come away from the rim when the lamp collapsed on the ground and its tip rested about a centimeter inside the lamp, where there is still a bit of corroded iron. The back rod was more firmly attached to the rim and in the collapse a bit of the rim was broken off; the rod then slipped under the lamp far to one side (pl. IIa), where the lower 0.033 m. of the back rod still remains cemented to the body of the lamp by corrosion; the upper part of the back rod lay free. While the back rod is straight, both side rods were bent lightly inwards just a little below the center (fig. 1 e); this was most probably done to level the lip of the lamp, though it may have had to do with making an easier join at the top.

At the top of one of the side rods is an iron ring, ca. 0.011 m. in exterior diameter with the diameter of the hole ca. 0.006 m. (fig. 1 e); the other side rod probably was surmounted by a similar ring and there may be traces of a third such ring atop the back rod (fig. 1 d), but this is not at all clear. On the outside of the back rod and a little below its present top is an iron rivet with a head ca. 0.006 m. in diameter and ca. 0.007 m. between the head and the rod; in this space there are traces of wood (pl. IIIa, upper left). There are also traces of wood near the top of one of the front rods. The two front rods were found with their tops together (pl. IIIa), but the back rod

was some 0.03 m. away from them. Between the two, through the ring at the top of one of the front rods and running down the back rod, was a bronze chain, some thirty links of which are preserved, giving a total length of ca. 0.14 m. (pl. IIIa and b).

Just how the rods were joined at the top is unclear. If each rod were surmounted by a ring, then it would have been sufficient to have the chain run through the rings to bring them together. However, this would have made an awkward join since the ring at the top of the rear rod would have been at right angles to those on the side rods. The rivet and the traces of wood on the back rod and on one of the side rods suggests that there may have been some form of wooden cylinder or spool attached to the back rod and aligned with the rings atop the side rods (fig. 2), but just how this might have worked is not apparent now. The fact that the side rods were found with their tops tightly cemented together by corrosion indicates rather that they were thus joined when the lamp was hanging and that the chain kept them together when the lamp collapsed; the back rod, on the other hand, was free to move away.

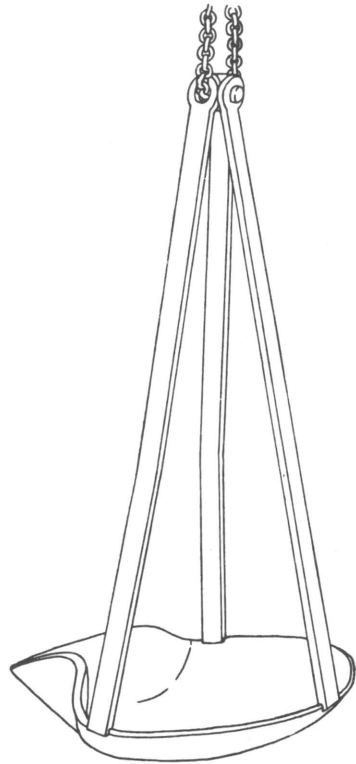

Fig. 2. Reconstruction drawing of lamp, hanger and chain.

Equally in doubt is the method of joining the rods to the bronze lamp. Both front rods have a simple rectangular section with no sign of any form of join with the lamp; the end of one rod which is still attached to the lip of the lamp may contain the join, which might possibly be revealed by X-ray examination. The lower end of the back rod, on the other hand, is larger than those of the side rods and is hollow, the opening being ca. 0.003 m. \times 0.002 m., while the rod itself is ca. 0.007 m. \times 0.005 m.; the other end of this small segment of the back rod that is stuck to the bottom of the lamp is solid, like the side rods. Whether or not this hollowing of the lower end of the back rod has anything to do with its attachment to the rim of the lamp is uncertain, for the rim is gone at this point. This very

fact suggests that the back rod may have been more firmly attached to the rim than were the side rods. On the other hand, it may have been only the direction of the collapse of the hanger which allowed the side rods to come free while the back rod broke away a piece of the lamp. We suggest, as a possibility, that the rods were notched at the lower end (figs. 1 d-e, 2) enough for them to fit over the thickened lip and that with slight hammering the hold of the rods on the lip could be made sufficient to allow the lamp to hang from the rods. This would not allow for removing the lamp from the hanger for cleaning, but the whole thing, lamp and hanger, could easily be taken down for this purpose.

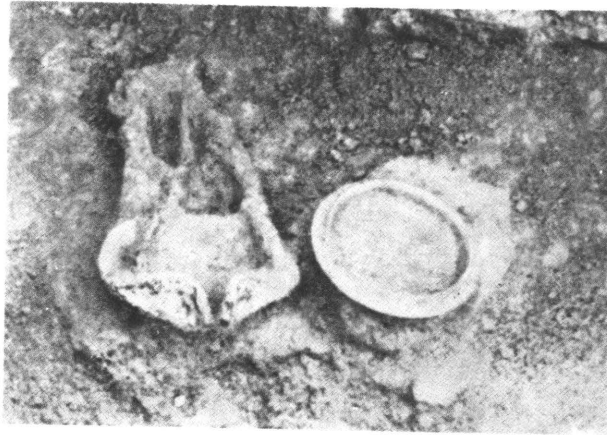
However the parts of the lamp fitted together, the ensemble of a bronze lamp with an iron hanger, suspended by bronze chain, is to my knowledge unique in Greece of the seventh century B.C. or, for that matter, in Archaic and Classical Greece for a long time thereafter. For the lamp itself there is a metal parallel, in lead, from Cyprus⁵. From Cyprus, too, another hanging lamp of the late Archaic period derives; it is a bronze lamp with three loops, much in the same position as our rods, and in the loops were still pieces of the string by which the lamp was hung⁶. Indeed, almost all the pre-Hellenistic metal lamps we have, and they are remarkably few, are of Cypriote derivation, and it is probably from this direction that the inspiration for the Corinthian lamp came, during the height of the Orientalizing period. Possibly the lamp itself was an import, though it would remain unique for this time even in the Near East and so might as easily have been made at Corinth. It is fortunate that enough of this most important object was preserved, though in a badly corroded condition, to allow as much of a reconstruction as has been attempted here (pl. IIIb and fig. 2). While any further cleaning of the lamp or hanger is precluded by its condition, as is any actual reconstruction, modern scientific techniques may be capable of giving further details concerning its construction. Should a few more questions be answered by such means, it would be highly desirable to construct a copy of this earliest metal hanging lamp from the Greek world.

University of Missouri

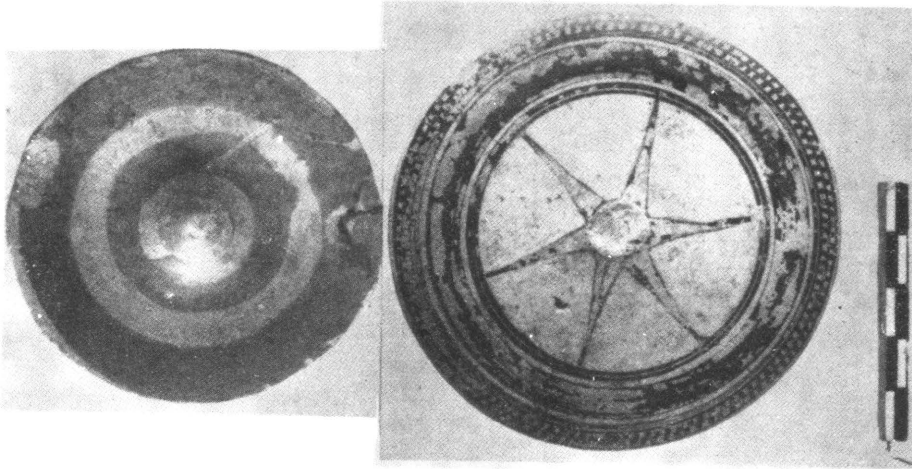
SAUL S. WEINBERG

⁵ H. B. WALTERS, *Catalogue of Lamps in the British Museum* (London 1914), p. 20, No. 118.

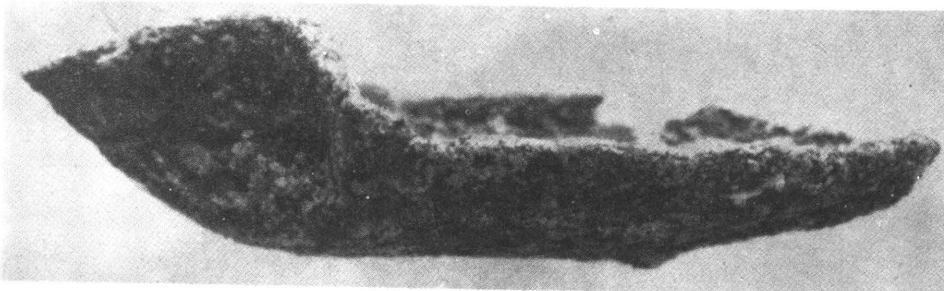
⁶ A. S. MURRAY, A. H. SMITH and H. B. WALTERS, *Excavations in Cyprus* (London 1900), p. 103, No. 7.

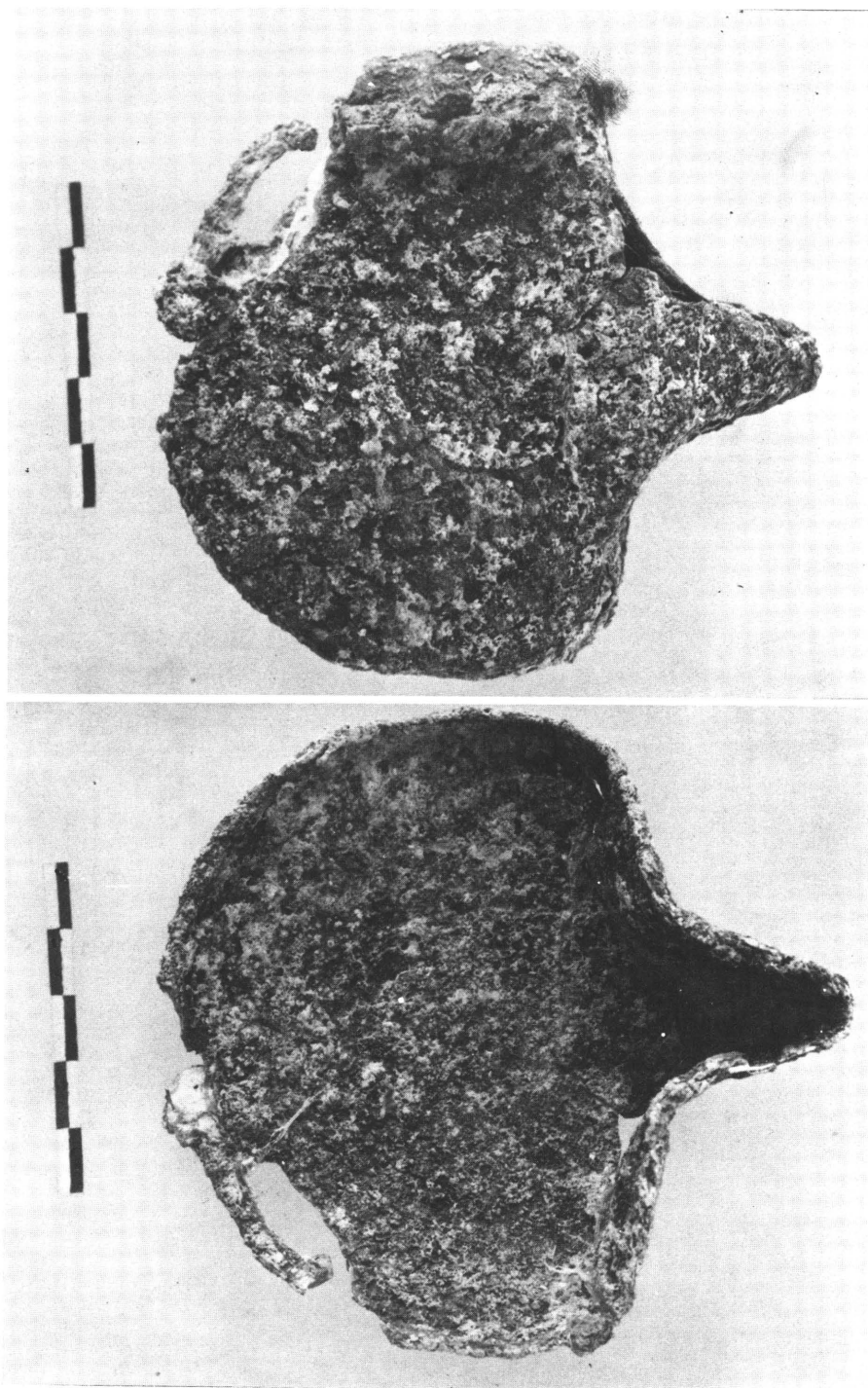
a. View of lamp and pyxis lid as found

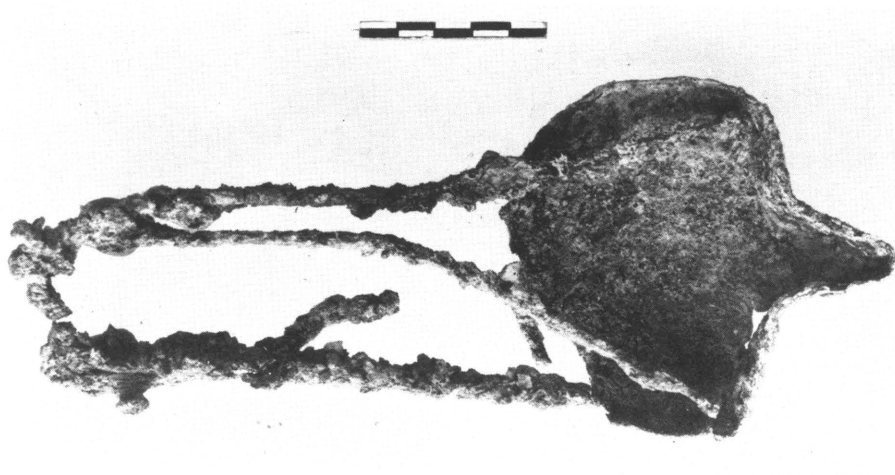
b. Two lids found with lamp

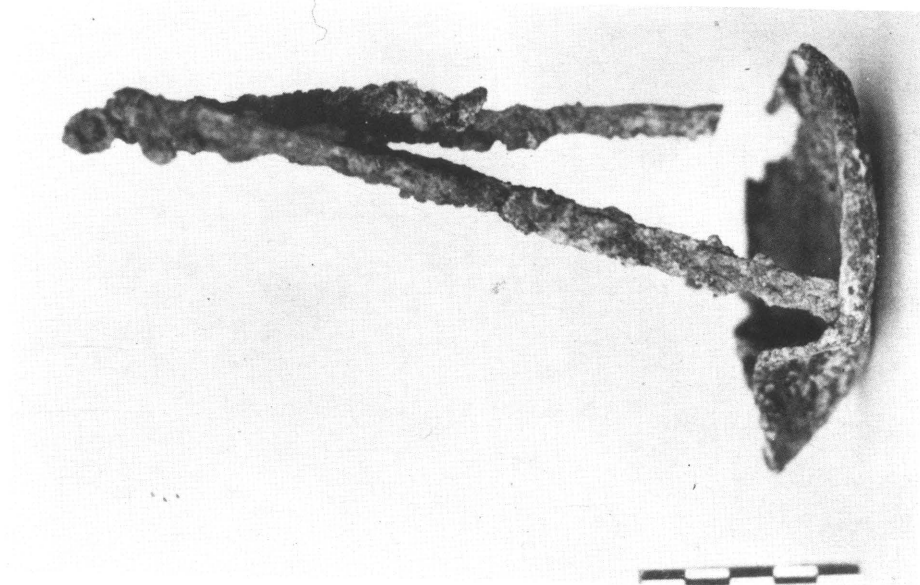
c. The bronze lamp : side

The bronze lamp : a) top, b) bottom

a. Lamp and hanger in position as found

b. Lamp and hanger in approximate position of use

ΠΕΡΙ ΜΙΑΝ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΑΝ
ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΟΣ LAURENTIANUS VI 23
(Πίν. I)

Ὁ κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα διακοσμήσας μὲ μικρογραφίας τὸν κώδικα VI 23, τὸν ἀποκείμενον εἰς τὴν Λαυρεντιανὴν Βιβλιοθήκην τῆς Φλωρεντίας καὶ περιέχοντα τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια, διὰ τὰ εἰκονογραφῆσαι τὴν παραβολὴν τοῦ ἀσπλάγχνου δούλου, ὅπως τὴν ἐκθέτει ὁ Ματθαῖος (18. 23 κ.ἐξ.), παρέταξεν εἰς τὸ φ. 37ν σειρὰν μικρῶν εἰκονιδίων εἰς μίαν ζώνην, ὅπου παριστάνονται τὰ διάφορα ἐπεισόδια τῆς διηγήσεως. Τὰ εἰκονίδια ταῦτα εἶναι κατὰ σειρὰν τὰ ἑξῆς: 1) Ὁ Ἰησοῦς λέγων τὴν παραβολὴν εἰς τὸν Πέτρον καὶ τοὺς ἄλλους Ἀποστόλους, 2) Ὁ βασιλεὺς ζητῶν λογαριασμὸν ἀπὸ τὸν πρὸ αὐτοῦ ἱστάμενον δούλον, τὸν ὀφειλέτην μυρίων ταλάντων, 3) Ἡ γυνὴ καὶ τὰ δύο τέκνα τοῦ ὀφειλέτου δούλου, μὲ σχοινίον εἰς τὸν λαιμόν, ἀπάγονται ὑπὸ τοῦ ἰδίου πρὸς πώλησιν, 4) Ἡ γυνὴ καὶ τὰ τέκνα τοῦ δούλου ἐκτίθενται πρὸς πώλησιν, 5) Ὁ ἀσπλάγχνος δούλος ἀπάγων εἰς τὴν φυλακὴν τὸν σύνδουλόν του, ὃ ὁποῖος τοῦ ὄφειλεν ἑκατὸν δηνάρια, καὶ 6) Ὁ ἀσπλάγχμος δούλος καὶ πάλιν πρὸ τοῦ βασιλέως.

Ἀπὸ τὰ εἰκονίδια ταῦτα ἐκείνο, τὸ ὁποῖον ἰδιαιτέρως ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει, εἶναι τὸ παριστάνον τὴν γυναῖκα καὶ τὰ τέκνα τοῦ δούλου ἐκτεθειμένα πρὸς πώλησιν. Εἰς τὴν μικροσκοπικὴν αὐτὴν παράστασιν εἰκονίζονται ἡ γυνὴ τοῦ δούλου καὶ τὰ δύο μικρὰ τέκνα τῆς καθήμενα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ὅπισθεν δὲ αὐτῶν εἶναι ζωγραφημένος ὑψηλὸς κίων μὲ κιονόκρανον καὶ ἐπίθημα χρυσαῖ¹, ἐπὶ τοῦ οὗοιου ἵσταται μέγας χρυσοῦς ἐπίσης σταυρός (πίν. I)².

Ἐδῶ πρόκειται νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἡ ἀπεικόνισις τοῦ κίονος μὲ τὸν εἰς τὴν κορυφὴν αὐτοῦ σταυρόν. Αὕτη μᾶς ὀδηγεῖ, ὅπως τοῦλάχιστον νομίζω, εἰς μερικὰ

¹ Τὸ κιονόκρανον μὲ τὸ ἐπ' αὐτοῦ ὀγκῶδες ἐπίθημα ἐνθυμίζει τὸ ἐπὶ τοῦ εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν σωζομένου κίονος τοῦ Μαρκianoῦ. Βλ. ἀπεικόνισιν ἐν J. EBERSOLT, *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant*, Paris 1918, σ. 131, εἰκ. 27. Ἐπίσης ἐν E. MAMBOURY, *Istanbul touristique*, 2^a ἐκδ., Istanbul 1951, σ. 268.

² Ἡ ἐνταῦθα παρατιθεμένη ἀπεικόνισις εἶναι λεπτομέρεια ὑπὸ ἰσχυρὰν μεγέθυνσιν ἐκ τῆς ἀνεκδότου φωτογραφίας Doucet, ἀριθ. 24, τῆς εὗρισκομένης εἰς τὴν Συλλογὴν τῆς École des Hautes Études τῶν Παρισίων.

ἀξιόλογα τοπογραφικά συμπεράσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δυνάμεθα νὰ φθάσωμεν εἰς γενικωτέρας διαπιστώσεις, σχετιζομένας μὲ τὴν καταγωγὴν τῆς εἰκονογραφήσεως τοῦ πολυτίμου τούτου Λαυρεντιανοῦ χειρογράφου.

Νομίζω βέβαιον ὅτι ὁ εἰς τὴν μικρογραφίαν ταύτην εἰκονιζόμενος ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ κίονος χρυσοῦς σταυρὸς εἶναι ὁ εἰς ἐκ τῶν τριῶν, τοὺς ὁποίους ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἔστησεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Κατὰ τὸν Νικηφόρον Κάλλιστον Ξανθόπουλον (Migne, P.G. 146, 121) δηλαδή, ὁ Μ. Κωνσταντῖνος κατεσκεύασε τρεῖς χαλκίνοὺς σταυροὺς, ἐπὶ ἐκάστου τῶν ὁποίων ἐχάραξεν ἀνὰ μίαν τῶν τριῶν λέξεων: Ἰησοῦς Χριστὸς νικᾷ. Ἐκ τῶν τριῶν τούτων σταυρῶν ὁ μὲν φέρων ἐγχάρακτον τὴν λέξιν Ἰησοῦς ἔστήθη «ἐπάνω τῆς ἀψίδος τοῦ φόρου»³, ὁ δεῦτερος δέ, μὲ τὴν λέξιν Χριστός, ὑψώθη «ἐπὶ πορφυρῷ Ρωμαίῳ κίονι» εἰς τὸ Φιλαδέλφιον⁴. Ἐδῶ ὅμως μᾶς ἐνδιαφέρει ὁ τρίτος, ὁ φέρων χαραγμένην τὴν λέξιν νικᾷ. Περὶ αὐτοῦ ὁ Κάλλιστος Ξανθόπουλος μᾶς πληροφορεῖ τὰ ἑξῆς: «Τὸν δὲ τρίτον (σταυρόν), ὃν Κωνσταντῖνος μὲν νικὸς ἐκάλεσεν, Ἡράκλειος δ' ἀνίκητον κατωνόμασεν, ἐπὶ ὑψηλῷ κίονι ἐκ μαρμάρων συντεθειμένῳ ἀνίδρυσεν ἐν τόπῳ ᾧ κλησὶς ἦν Ἀρτοπωλίον· ἐν ᾧ καὶ πολλὰ δυνάμεις ἐνηργοῦντο παράδοξοι (....) Ὅν δῆτα σεβάσμιον τοῦ Κυρίου σταυρόν, πολλῶ χρόνῳ ὕστερον κατὰ τὸ ὀκτωκαιδέκατον ἔτος τῆς ἀρχῆς Μαυρικίου⁵, σεισμῷ μεγάλῳ πεσεῖν ἐπειγόμενον, ἔπειτα σιδηροῖς τισι μηχανήμασιν Ἡράκλειος ἤδρασε, πρὸς τῇ βάσει ταῦτα δὴ ἐγκολάψας τὰ γράμματα· Ἔργον θεάρεστον βασιλέως μεγάλου Ἡράκλειος ἤδρασεν· ἃ δὴ καὶ εἰς ἐμὲ νῦν εἰσι θεωρούμενα».

Τὰς πληροφορίας περὶ τοῦ ἐπὶ κίονος σταυροῦ τούτου καὶ τῆς θέσεώς του συμπληρῶναι ὁ ΨευδοΚωδινός: «Περὶ τοῦ σταυρίου. Τὸ δὲ σταυρίον τὸ ἰδρυμένον ἐπὶ τοῦ κίονος πλησίον τῶν Ἀρτοπωλείων ἐν τῇ αὐτῇ τῇ λιθοστρώτῳ ἀνηγέρθη παρὰ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, ὅταν ἐκτίσθη ἡ πόλις. Τὸ δὲ παλαιὸν ἔφερον ἐκεῖσε τοὺς ἵππους ἐκατέρων τῶν μερῶν οἱ ἡνίοχοι καὶ εὐφημίζοντες ἔλεγον· τοῦ σταυροῦ ἡ δύναμις, βοήθει αὐτοῖς»⁶. Ἐκεῖσε δὲ ἴσταντο καὶ πῦλαι χαλκαὶ τέσσαρες ἐκ τῶν τεσσάρων μερῶν καὶ περίπατοι γύρωθεν τέσσαρες καὶ σημειοφορικὰ πολλὰ.

³ Δηλαδή τοῦ Φόρου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, τοῦ καὶ ἀπλῶς Φόρου καλουμένου, περὶ τοῦ ὁποίου βλ. R. JANIN, *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Paris 1950, 67 κ. ἑξ.

⁴ Διὰ τὸν Ρωμαῖον λίθον βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Εὐλόστ. Βασιλική*, σ. 246, διὰ δὲ τὸ Φιλαδέλφιον, JANIN, ἔνθ' ἀν. 377.

⁵ Δηλαδή τὸ 600 μ.Χ.

⁶ Τοῦτο πιθανώτατα σχετίζεται μὲ τὴν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ χαραγμένην λέξιν νικᾷ, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται λόγος εἰς τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν χωρίον τοῦ Ξανθοπούλου.

καὶ διήρκεσαν μέχρι Θεοφίλου. Ἐκτοτε δὲ ἐκλήθη κοιλὰς κλαυθμῶνος παρ' αὐτοῦ, καὶ προσετάγησαν οἱ σωματοπρᾶται ἐκεῖσε πιπράσκειν τὰ οἰκετικά πρόσωπα»¹.

Ἡ ἀρκετὰ λεπτομερὴς αὐτὴ περιγραφή τοῦ ΨευδοΚωδινού μᾶς ἐπιτρέπει ν' ἀναπαραστήσωμεν μὲ πολλὴν πιθανότητα τὸν χώρον, ὅπου ἵστατο ὁ κίων ὁ φέρων εἰς τὴν κορυφὴν αὐτοῦ τὸν σταυρὸν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν νικᾷ. Ἐπρόκειτο δηλαδὴ περὶ πλακοστρώτου αὐλῆς τετραπλεύρου (ἐκ τῶν τεσσάρων μερῶν), ἡ ὁποία περιεβάλλετο ὑπὸ τεσσάρων τοίχων καὶ ἐκλείετο διὰ τεσσάρων χαλκῶν πυλῶν, μιᾶς εἰς ἑκάστην πλευράν. Εἰς τὰς τέσσαρας αὐτὰς πλευρὰς ὑπῆρχον στοαί (;) (περίπατοι γύρωθεν τέσσαρες). Ὀλόκληρον τὸ συγκρότημα τοῦτο τῶν τοίχων καὶ τῶν στοῶν ἐχρησίμευε, κατὰ τινα τρόπον, ὡς πλαίσιον τοῦ εἰς τὸ κέντρον ἀσφαλῶς τῆς αὐλῆς ὑψουμένου κίονος μὲ τὸν ἐπὶ τῆς κορυφῆς αὐτοῦ σταυρόν.

Ποῖον τὸ ὄνομα τῆς αὐλῆς ταύτης μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Θεοφίλου δὲν εἶναι γνωστόν. Κατὰ τὸν ΨευδοΚωδινόν, ὡς εἶδομεν, αὕτη ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου «κοιλὰς κλαυθμῶνος». Κατὰ τὴν γνώμην μου, ἡ ὀνομασία αὕτη ἦτο ἀσφαλῶς παρωνύμιον δοθὲν εἰς τὸν χώρον, εἴτε ὑπὸ τοῦ Θεοφίλου εἴτε καὶ ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων, λόγῳ τῆς ἐκεῖ ἀγορᾶς τῶν δούλων, τῶν ὁποίων οἱ θρῆνοι θὰ τὸν ἐγέμιζον.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν θέσιν τῆς αὐλῆς, ἡ μόνη ὑπάρχουσα ἔνδειξις εἶναι ὅτι εὐρίσκετο «πλησίον τῶν Ἀρτοπωλείων», κατὰ τὸν ΨευδοΚωδινόν, ἡ καὶ ἐντὸς τῆς περιοχῆς αὐτῶν, κατὰ τὸν Ξανθόπουλον, «ἐν τόπῳ ᾧ ἡ κλήσις ἦν Ἀρτοπώλιον»⁸. Ἐξ ἄλλων πηγῶν εἶναι γνωστόν ὅτι τὰ Ἀρτοπωλεῖα εὐρίσκοντο μεταξὺ τοῦ Φόρου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Φόρου τοῦ Θεοδοσίου, ἐπὶ τῆς Μέσης, τῆς μεγάλης δηλαδὴ λεωφόρου, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι διέσχιζε τὴν συνοικίαν ταύτην⁹.

Τὰς μεταγενεστέρας τύχας τοῦ περὶ τὸν κίονα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου συγκροτήματος κτηρίων, τοῦ τοίχου δηλαδὴ μὲ τὰς τέσσαρας χαλκίνας πύλας καὶ μὲ τὰς γύρω στοάς, ὁ ὁποῖος περιέκλειε τὴν πλακόστρωτον αὐλήν, οὐδὲν πλεον γνωρί-

¹ TH. PREGER, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, Leipzig 1901 - 1907 (Teubner), II, 185. ΚΩΔΙΝΟΣ (Bonn), 49 κ.εξ. Τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ ΨευδοΚωδινού ἀναφέρει καὶ ἡ Α. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ - ΜΑΡΑΒΑ, *Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin*, Athènes 1950, 91, ὅπου διὰ τὴν θέσιν τῆς αὐλῆς παραπέμπει εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Α. MORDTMANN, *Esquisse topographique de Constantinople*, Lille 1892.

⁸ Κατὰ τὸν JANIN, ἐνθ' ἀν. 296, ἀκολουθοῦντα τὸν Ξανθόπουλον, «Constantin avait érigé une grande croix sur une colonne de marbre dans l'Artoполеion».

⁹ JANIN, ἐνθ' ἀν. 296. Διὰ τὴν θέσιν τῶν Φόρων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Θεοδοσίου βλ. αὐτόθι 67 κ.εξ. Διὰ τὴν Μέσην, αὐτόθι 361 κ.εξ.

ζομεν. Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι ὁ κίων μὲ τὸν ἐπ' αὐτοῦ σταυρὸν ἴστατο ἀκόμη ὄρθιος τὸν 14^{ον} αἰῶνα, ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν κείμενον τοῦ Ξανθοπούλου, ὁ ὁποῖος βεβαιώνει ὅτι εἶδε τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Ἡρακλείου τοῦ στερεώσαντος τὸν κίονα: (ὃ δὴ καὶ εἰς ἐμὲ νῦν εἰσι θεωρούμενα). Ἀνάλογον συμπέρασμα περὶ τοῦ κίονος προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ ΨευδοΚωδινού, τοῦ ὁποίου αἱ πηγαὶ εἶναι βεβαίως πολὺ παλαιότεραι¹⁰, ὅπως ἔχει ὁμως σήμερον δὲν φαίνεται προγενέστερον τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων. Ὡστε κατὰ τὸν 14^{ον} ἀκόμη αἰῶνα ὁ κίων τοῦλάχιστον μὲ τὸν ἐπὶ τῆς κορυφῆς αὐτοῦ σταυρὸν ἴστατο ὄρθιος. Φαίνεται ὁμως ὅτι δὲν συνέβαινε τὸ ἴδιον καὶ μὲ τὰ περίξ αὐτοῦ κτίσματα. Ἀπὸ τὴν φράσιν δηλαδὴ τοῦ ΨευδοΚωδινού: «ἐκεῖσε δὲ ἴσταντο» δυνάμεθα, νομίζω, νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὰ περὶ τὸν κίονα κτήρια εἶχον πιθανῶς ἐρειπωθῇ. Τὸ λεγόμενον ἐξ ἄλλου ὑπὸ τοῦ ΨευδοΚωδινού: «καὶ διήρκεσαν μέχρι Θεοφίλου» θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ εἰς τὴν εἰκασίαν ὅτι τὰ κτίσματα ταῦτα ἦσαν ἤδη ἠρειπωμένα ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Θεοφίλου. Δὲν ἀποκλείεται δὲ ἡ ἐρείπωσις νὰ προῆλθεν ἀπὸ σεισμόν, ἴσως ἀπὸ τὸν γενόμενον ἐπὶ Μαυρικίου, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐκινδύνευσεν νὰ καταπέσῃ καὶ ὁ κίων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ξανθόπουλος εἰς τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν χωρίον, ἴσως ὁμως καὶ ἀπὸ ἄλλον ἀπὸ τοὺς πολλούς, ποὺ ἀναφέρεται ὅτι ἔγιναν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ Μαυρικίου μέχρι τῆς βασιλείας τοῦ Θεοφίλου¹¹. Λόγῳ δὲ ἴσως τῆς ἐρειπώσεως αὐτῆς νὰ διέταξεν ὁ Θεόφιλος τὴν ἐκεῖ μεταφορὰν τῆς ἀγορᾶς τῶν δούλων καὶ νὰ ὠνόμασε τὸν χώρον «κοιλὰδα κλαυθμῶνος».

Ὁ κατὰ τὸν 12^{ον} λοιπὸν αἰῶνα ζωγραφήσας τὴν μικρογραφίαν τοῦ Λαυρεντιανοῦ κώδικος, τὴν χρησιμεύσασαν ὡς σημεῖον ἐκκινήσεως διὰ τὴν παροῦσαν ἔρευναν, ἡ τὸ πρότυπον, τὸ ὁποῖον οὗτος εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν, ἐγνώριζεν ἀσφαλῶς τὴν αὐτὴν αὐτήν, τὴν «κοιλὰδα τοῦ κλαυθμῶνος», καὶ τὰς διαδραματιζομένας ἐκεῖ καθ' ἐκάστην σκηνὰς τῆς πωλήσεως τῶν δυστυχῶν ἀνθρωπίνων πλάσμάτων κάτω ἀπὸ τὸν σταυρὸν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Ὅτι δὲ καὶ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀκόμη ἀργότερον, ἐξηκολούθει ἡ ὑπαρξίς δούλων, κατὰ συνέπειαν δὲ καὶ ἡ ἀγοραπωλησία των, εἶναι γνωστὸν, δεδομένου ὅτι ἡ δουλεία δὲν ἔπαυσε μέχρι τέλους τῶν μέσων χρόνων¹².

¹⁰ Βλ. Κ. KRUMBACHER, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 424. Ἑλλ. μεταφράσεως Γ. Σωτηριάδου, II, 34 κ.ἐξ.

¹¹ Κατὰ τὰ ἔτη 611, 740, 790, 796. Βλ. V. GRUMEL, *La Chronologie byzantine*, Paris 1958 (*Traité d'Études byzantines*, I), 479. Τὸν ἐπὶ Μαυρικίου σεισμόν, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ ὁ Ξανθόπουλος, τοποθετεῖ ὁ Grumel εἰς τὸ ἔτος 583.

¹² Βλ. L. BRÉHIER, *La civilisation byzantine (Le monde byzantin, III)*, Paris 1950.

Φλωρεντία, Κώδ. Λαυρεντιανός IV 23, φ. 37^v

Ἄλλ' ὅπως εἰπομεν καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς παρούσης μικρᾶς μελέτης, ἡ τοπογραφικὴ διαπίστωσις, ἡ προκύψασα ἀπὸ τὸν ταυτισμὸν τοῦ εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Λαυρεντιανοῦ κώδικος εἰκονιζομένου κίονος μὲ τὸν ἐπ' αὐτοῦ σταυρὸν πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου στηθέντα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, δύναται νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ εἰς γενικωτέρας παρατηρήσεις σχετικὰς μὲ τὴν καταγωγὴν τῆς εἰκονογραφήσεως τοῦ χειρογράφου τούτου.

Τὴν μεγίστην σημασίαν τοῦ πολυτίμου τούτου χειρογράφου διὰ τὴν μελέτην τῆς εἰκονογραφίας τοῦ Εὐαγγελίου, πρῶτος καὶ μόνος, ὥς γνωστόν, κατενόησεν ὁ ἀείμνηστος Γαβριὴλ Millet. Αἱ μακραὶ καὶ λεπτομερεῖς ἔρευναι του τὸν ὠδήγησαν εἰς τὸ ἀσφαλὲς συμπέρασμα ὅτι αἱ μικρογραφίαι τοῦ κώδικος τούτου ἀντιπροσωπεύουν τὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν τῆς Κωνσταντινουλῆς. Αἱ μικρογραφίαι δηλαδὴ αὗται συνεχίζουν τὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν τῶν περιφῆμων καὶ διὰ παντὸς ἀπολεσθέντων Ἰουστινιανείων ψηφιδωτῶν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουλῆς, τὰ ὅποια σήμερον γνωρίζομεν μόνον ἀπὸ τὰς ἀρκετὰ λεπτομερεῖς περιγραφὰς τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Ροδίου καὶ μάλιστα τοῦ Νικολάου Μεσαρίτου¹³. Ὑπάρχουν δὲ πράγματι παραδείγματα, εἰς τὰ ὅποια αἱ σχετικαὶ μικρογραφίαι τοῦ Λαυρεντιανοῦ χειρογράφου παρουσιάζουν καταπληκτικὴν συμφωνίαν πρὸς τὰς περιγραφὰς τῶν ἀναλόγων σκηνῶν εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων¹⁴.

Ὁ ταυτισμὸς, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνωτέρω κατελήξαμεν, τοῦ εἰς τὴν μικρογραφίαν σταυροῦ ἐπὶ τοῦ κίονος πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀνεγερθέντα εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Ἀρτοποιείων τῆς Κωνσταντινουλῆς, ἀν καὶ ἀποτελεῖ μικρὰν βεβαίως λεπτομέρειαν, ἐνισχύει ἐν τούτοις, ὅπως τοῦλάχιστον νομίζω, τὴν γνώμην τοῦ Millet, ὅτι ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοσις τοῦ Λαυρεντιανοῦ κώδικος σχετίζεται στενῶς μὲ τὴν Πρωτεύουσαν. Ἡ λεπτομέρεια αὕτη ἀποδεικνύει δηλαδὴ, κατὰ τὴν γνώμην μου, ὅτι τὸ χειρόγραφον ἢ τοῦλάχιστον τὸ πρότυπον, ἀπὸ τοῦ ὁποῖον ἀντεγράφη τοῦτο, εἰκονογραφήθη ἀσφαλῶς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Μόνον ζωγράφος ζῶν εἰς τὴν Βασιλεύουσαν θὰ ἠδύνατο νὰ γνωρίξῃ τόσο καλῶς τὴν τοπογρα-

14 κ.ἐξ. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ - ΜΑΡΑΒΑ, ἔνθ' ἀν. 27 κ.ἐξ. ST. RUNCIMAN, *La civilisation byzantine*, trad. J. Levy, Paris 1934, 212 κ.ἐξ.

¹³ Βλ. G. MILLET, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, Paris 1916, 568 κ.ἐξ., 688. Περίληψιν τῶν συμπερασμάτων του ἐδημοσίευσεν ὁ Millet καὶ εἰς τὴν *Revue Archéologique* 1917, 282 κ.ἐξ.

¹⁴ Βλ. π.χ. μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, τὴν σκηνὴν τῆς Ἐγέρσεως τοῦ υἱοῦ τῆς χήρας: MILLET, *Recherches*, 570.

φίαν της καὶ νὰ τοποθετήσῃ τὴν σκηνὴν τῆς πωλήσεως τῶν δούλων εἰς τὴν βάσιν τοῦ κίονος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου.

Θὰ ἡδύνατο ἴσως νὰ ὑπάρξῃ ἡ ἀντίρρησης, ὅτι ἡ ἀγορὰ τῶν δούλων μετεφέρθη εἰς τὴν περὶ τὸν κίονα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου αὐλὴν, συμφώνως πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ ΨευδοΚωδινού, μόλις ἐπὶ Θεοφίλου, κατὰ τὸν 9ον δηλαδὴ αἰῶνα, ἐνῶ ἡ ὅλη εἰκονογραφικὴ παράδοσις τοῦ Λαυρεντιανοῦ χειρογράφου ἀνέρχεται, ὡς εἶδομεν, μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἂν μὴ καὶ εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν. Νομίζω ὅτι εἰς τὴν πραγματικότητά τοιαύτη ἀντίφασις δὲν ὑπάρχει. Καὶ ἂν δηλαδὴ παραδεχθῶμεν ἀκριβῆ τὴν πληροφορίαν τοῦ ΨευδοΚωδινού περὶ τῆς ἐπὶ Θεοφίλου μεταφορᾶς τῆς ἀγορᾶς τῶν δούλων εἰς τὴν περὶ τὸν κίονα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου αὐλὴν, πρέπει πάντως νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι ἡ κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα εἰκονογραφησις τοῦ Λαυρεντιανοῦ κώδικος δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι ἀπολύτως ἡ ἰδία μὲ τὴν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἐφαρμοσθεῖσαν εἰς τοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους.

Τὸ ζήτημα, ἂν ἡ εἰκονογράφησις τοῦ Λαυρεντιανοῦ χειρογράφου εἶναι πιστὴ ἀντιγραφὴ ἀρχαίου προτύπου ἢ ἂν ὁ ἐκτελέσας τὰς μικρογραφίας ταύτας ἐδημιούργησε νέαν εἰκονογράφειαν γύρω ἀπὸ τὸν ἀρχαῖον πυρῆνα, πολὺ ἀπασχόλησε τὸν Millet, ὁ ὁποῖος κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι «ὁ πυρὴν τοῦλάχιστον εἶναι παλαιός»¹⁵. Δύναιται, νομίζω, νὰ θεωρηθῇ ἀπολύτως βέβαιον ὅτι τὸ Λαυρεντιανὸν χειρόγραφον περιέχει ἐπηυξημένην καὶ πλουτισμένην διασκευὴν τῆς εἰκονογραφήσεως τοῦ Εὐαγγελίου, βάσις τῆς ὁποίας ἦτο πρότυπον δυνάμενον νὰ ἀνέλθῃ εἰς τὸν 6ον, ἂν μὴ καὶ εἰς τὸν 5ον ἀκόμη αἰῶνα, πρότυπον ἀντιπροσωπεύον τὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπηυξημένη καὶ πλουτισμένη αὕτη διασκευὴ τοῦ παλαιοῦ προτύπου, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς ἐδημιουργήθη κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν χρόνους, εἶναι ἔργον ζωγράφων ἐργαζομένων εἰς αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ λεπτομέρεια τῆς ἀγορᾶς τῶν δούλων εἰς τὴν βάσιν τοῦ κίονος μὲ τὸν σταυρὸν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου οὐδεμίαν περὶ τούτου ἀφήνει, νομίζω, ἀμφιβολίαν.

Τὰ συμπεράσματα ταῦτα ἀποκτοῦν ἰδιαιτέραν σημασίαν, ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι τῆς εἰκονογραφικῆς παραδόσεως τῆς Πρωτευούσης οἱ μέχρις ἡμῶν σωθέντες ἀντιπρόσωποι εἶναι ἐξαιρετικῶς σπάνιοι¹⁶. Βεβαίως ἔφθασαν μέχρις ἡμῶν ἀρκετὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀπολύτως ἐξηκριβωμένον ὅτι ἐγράφησαν καὶ διεκοσμήθησαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπως, ἐπὶ παραδείγματι, ἡ ὁμὰς ἡ προερχομένη ἀπὸ τὸ καλλιγραφικὸν ἐργαστήριον τῆς περιφήμου Μονῆς

¹⁵ MILLET, ἐνθ' ἀν. 12.

¹⁶ Αὐτόθι 688.

τοῦ Στουδίου. Τὰ χειρόγραφα ὅμως αὐτά, ἃν καὶ ἐγράφησαν καὶ διεκοσμήθησαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐν τούτοις ἀντιγράφουν πρότυπα ἀντιπροσωπεύοντα τὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς¹⁷, εἶναι δηλαδὴ ἄσχετα μὲ τὴν παράδοσιν τῆς Πρωτευούσης.

Διὰ τὸν τόπον, ὅπου ἐγράφη καὶ διεκοσμήθη ὁ Λαυρεντιανὸς κώδιξ VI 23, ὁ ἀπασχολήσας ἡμᾶς εἰς τὸ μικρὸν τοῦτο ἄρθρον, εἶναι ἀληθὲς ὅτι οὐδεμίαν ἔχομεν γνῶσιν. Δὲν εἶναι μάλιστα ἀπίθανον νὰ προέρχεται ἀπὸ καλλιγραφικὸν ἐργαστήριον μακρὰν τῆς Πρωτευούσης εὐρισκόμενον. Ἐν τούτοις ἡ ἀνωτέρω γενομένη ἔρευνα οὐδεμίαν ἐπιτρέπει ἀμφιβολίαν ὅτι αἱ μικρογραφίαι τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ ἀντιπροσωπεύουν τὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ ἂν ἀκόμη δὲν προέρχεται ἀπὸ ἐργαστήριον τῆς Πρωτευούσης, πάντως δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀπολύτως βέβαιον ὅτι ἀντεγράφη ἀπὸ πρότυπον δημιουργηθὲν εἰς τὴν Βασιλεύουσαν. Αὕτη δὲ ἀκριβῶς ἡ διαπίστωσις προσδίδει ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τὸν πολύτιμον τοῦτον κώδικα, ἕνα τῶν ὀλίγων, ὡς εἶδομεν, ἀντιπροσώπων τῆς εἰκονογραφικῆς παραδόσεως τῆς δημιουργηθείσης εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Ἀθῆναι

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

¹⁷ MILLET, αὐτόθι. 591 κ.ξξ.

IMAGES DE L'ASCENSION D'ALEXANDRE EN ITALIE ET EN RUSSIE (Pl. I-IV)

Dans une étude familière à tous les byzantinistes¹, Monsieur Anastase Orlandos a fait connaître une série de cinq images de l'Ascension d'Alexandre. De mon côté, j'ai fait la chasse à ces images si curieuses, et je suis heureux de pouvoir déposer mon butin aux pieds de l'ἀρχικυρηγός.

Des exemples réunis par M. Orlandos, trois sont en Grèce, un à Constantinople et un dernier à Saint-Marc de Venise. Les images que je réunis ci-dessous se trouvent toutes en Italie et en Russie. Aucune d'elles n'a été découverte par mes soins, mais pour la plupart elles sont restées soit inédites soit en dehors du circuit des publications accessibles, et il m'a semblé utile de les rappeler en les rapprochant les unes des autres.

Mes exemples de l'Ascension d'Alexandre n'appartiennent pas à une même série d'œuvres d'art. L'ordre dans lequel nous les citons ne correspond donc à aucune intention de notre part.

I t a l i e

1. Venise, Saint-Marc.

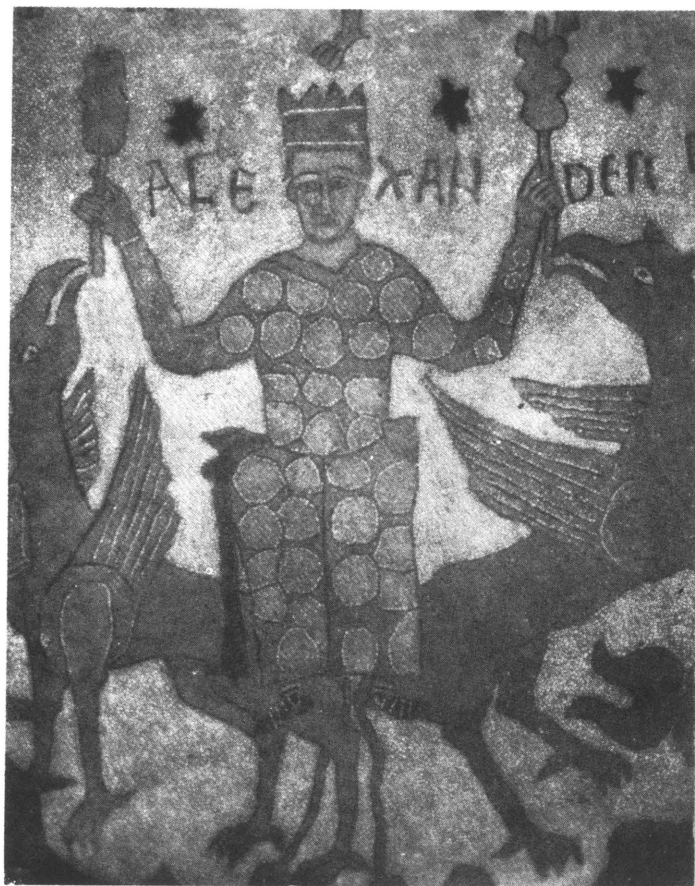
Tout le monde connaît le relief de l'Ascension d'Alexandre qui est encasté dans la façade Nord de Saint-Marc. C'est le plus beau des reliefs de ce sujet que réunit M. Orlandos. Mais le même sanctuaire possède une autre image de l'Ascension d'Alexandre. C'est un émail qui fait partie de la décoration de la fameuse *Pala d'Oro*.

Il s'agit en fait non pas d'une image, mais de deux figurations en émail sur deux médaillons fixés côte à côte sur le cadre inférieur de la *Pala* (Pl. I a). La date de ces deux pièces n'est pas connue, mais à en juger d'après leur

¹ A. K. ORLANDOS, *Νέον ανάγλυφον τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Ἀλεξάνδρου*, in *Ἐπιστ. Ἑπετηρίς τῆς Φιλοσοφ. Σχολῆς τοῦ Πανεπιστ. Ἀθηνῶν* 1954 - 55, p. 281 - 289.

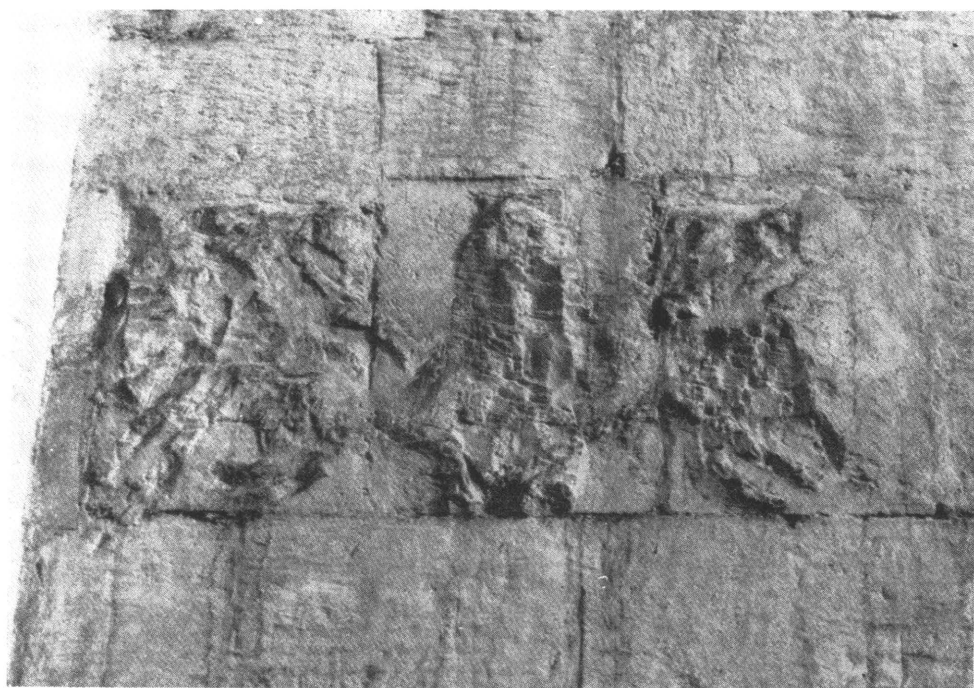
a. Venise, Saint-Marc. Pala d'oro. Détail: deux médaillons décorés d'émaux

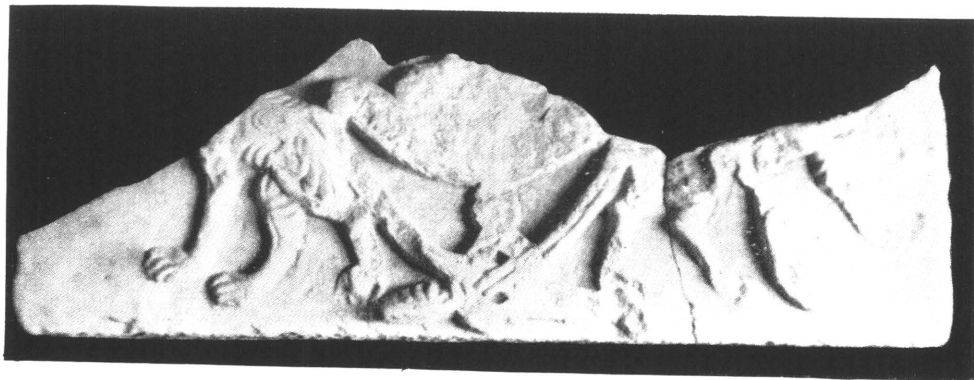
b. Otrante, cathédrale.
Ascension d'Alexandre sur le pavement en mosaïque
(Phot. Alinari)

a. Vladimir. Église Saint-Démétrios. Détail de la façade Sud

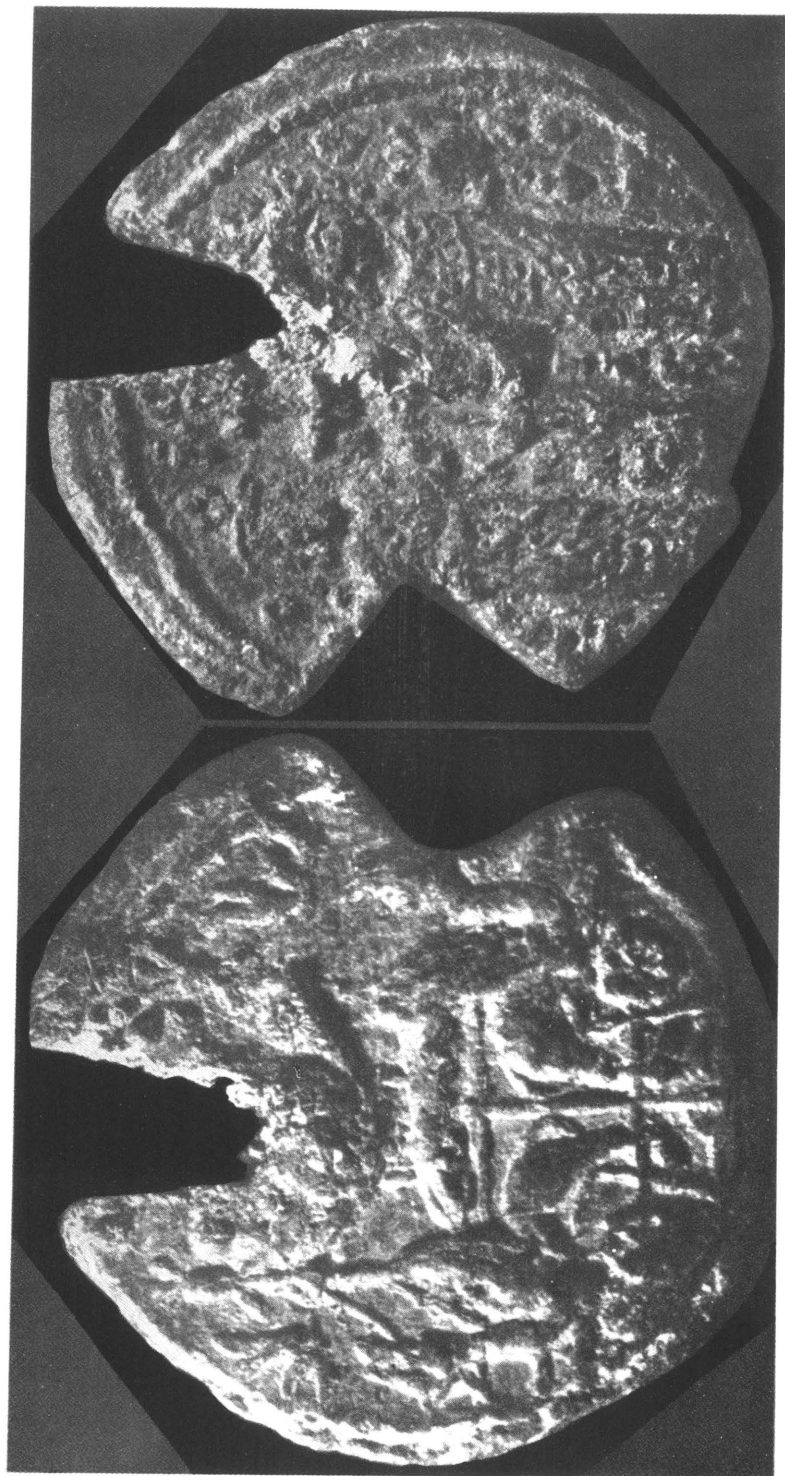
b. Vladimir, cathédrale de la Dormition.
Façade Sud. Relief martelé de l'Ascension d'Alexandre
(Phot. N. Voronin)

a. Juriev - Polski (région de Vladimir). Fragment d'une Ascension d'Alexandre
(Phot. N. Voronin)

b. Léningrad, Ermitage. Grand vase trouvé en Transcaucasie
(Phot. Bildarchiv Foto Marburg)

Léningrad, Ermitage. Plomb byzantin. Avers, revers
(Phot. Ermitage)

technique (les parois entre les émaux sont très fines et d'un dessin souple), elles devraient remonter au XIème siècle. Tandis que presque tous les émaux de la *Pala* figurent des sujets chrétiens, il y en a quelques-uns — fixés sur le cadre de la *Pala* — qui sont réservés à des sujets profanes et ornementaux. C'est à cette série qu'appartiennent les deux médaillons qui nous intéressent, ainsi que trois autres qui représentent chacun un empereur byzantin cavalier à la chasse². Selon nous, les deux premiers de ces médaillons, réunis, évoquent l'Ascension d'Alexandre.

Sur le premier de ces médaillons (pl. I a, gauche), on voit au milieu une tête juvénile vue de face, couronnée et nimée et autour d'elle deux griffons symétriques qui prennent le vol, et deux motifs schématiques, l'un au-dessus et l'autre au-dessous de la tête. L'ensemble manque de cohésion sauf si on connaît l'iconographie habituelle de l'Ascension d'Alexandre et les formules abrégées de celle-ci qu'on trouve souvent. L'émail a retenu, avec leurs emplacements respectifs, la tête d'Alexandre et les griffons dans leur attitude typique ; le char que ceux-ci élevaient au ciel a disparu, mais le souvenir en est resté sous forme de motifs abstraits qui occupent son emplacement initial.

Cette interprétation du premier émail trouve un appui dans l'image du second (pl. I a, droite). En effet, celui-ci figure un arbre devant un disque fleuri et autour de celui-ci un anneau formé par deux serpents qui se joignent par leurs queues. Les intentions symboliques de cette figuration étrange sont évidentes, et c'est le « Roman d'Alexandre » par Pseudo-Callisthène qui nous en fournit la clé : il s'agit d'une image de l'Univers tel qu'Alexandre l'avait aperçu du haut du ciel. Il y vit, en effet, comme un disque ou bouclier encerclé par un serpent gigantesque. Selon certains textes, ce disque rappelait l'aire où l'on dépose la moisson. De cette évocation littéraire³ l'iconographie

² A. GRABAR, *Le succès des arts orientaux à la Cour byzantine sous les Macédoniens*, dans *Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst* III Folge Band II, 1951, fig. 11 a-c.

³ *Καὶ πάλιν εἶπε πρὸς με (un oiseau à tête humaine)· πρόσσχες, Ἀλέξανδρε, ἐπὶ τὴν γῆν κάτω. Ἐφ'ὃ δὲ μετὰ φόβον προσσχῶν εἶδον, καὶ ἰδὼν ὄφιν μέγας κύκλῳ καὶ μέσῳ τοῦ ὄψεως ἄλων σμικροτάτῃ. L'arbre et les oiseaux qu'on voit sur le disque sont les symboles iraniens du jardin de la Terre. Dans le texte de la légende, ils sont justifiés par les mots « fruits de la Terre », que la version latine mentionne espressément : *orbis terrarum sicut area in qua condantur fruges*, et qui laisse supposer le mot ἡ ἄλων, disque du bouclier, mais aussi aire où l'on bat le grain. Textes réunis par G. MILLET, dans *Syria* IV, 1923, p. 94 et suiv.*

a retenu les motifs du serpent qui encercle le disque et la terre en forme de disque. Tandis que, pour représenter les fruits de la Terre, il choisit de figurer un arbre sur les branches duquel sont perchés des oiseaux : image symbolique qui rejoint celle — synonyme — qu'on voit sur la mosaïque du transept Sud de la basilique de Nicopolis.

Tout compte fait, rapprochés, les deux médaillons de la *Pala* évoqueraient ensemble l'Ascension d'Alexandre, et cela en figurant, d'une part, l'Ascension elle-même, et d'autre part, l'image de l'Univers telle que l'aperçut Alexandre lorsqu'il était monté au haut du ciel.

Étant donné cette extension du même sujet sur deux médaillons, on peut se demander si les trois autres médaillons du cadre de la *Pala* — avec leurs images d'un roi cavalier à la chasse — ne se réfèrent pas également à l'histoire légendaire d'Alexandre?

2. Bitonto en Apulie.

Cathédrale. Sur le deuxième chapiteau depuis l'entrée, du côté gauche de la nef, on voit l'Ascension d'Alexandre répétée deux fois. Il s'agit d'une sculpture de la fin du XIIème début du XIIIème siècle qui n'est certes pas byzantine, mais qui reproduit une formule iconographique byzantine. Inédit.

3. Tarente en Apulie.

Cathédrale. Parmi les sujets hétéroclites qu'on trouve sur la grande mosaïque de pavement, dans la nef (XIIème - XIIIème s.), apparaît l'Ascension d'Alexandre selon l'iconographie byzantine (fig. 1). Émile Bertaux⁴ a reproduit une ancienne description de cette mosaïque telle qu'elle se présentait au moment de la découverte.

4. Otrante en Apulie.

Cathédrale. Il s'agit d'une autre mosaïque de pavement du XIIIème siècle, elle aussi signalée par Bertaux⁵, où l'Ascension d'Alexandre apparaît au milieu d'un ensemble de figurations diverses mais toutes profanes (pl. I b). Ici comme à Tarente (et plus loin, en Russie), nous constatons que le thème de cette Ascension n'est point isolé, mais qu'il fait partie de programmes

⁴ BERTAUX, *L'art dans l'Italie Méridionale*, Paris 1904, p. 492.

⁵ *Ibid.* p. 488 et suiv., fig. 214.

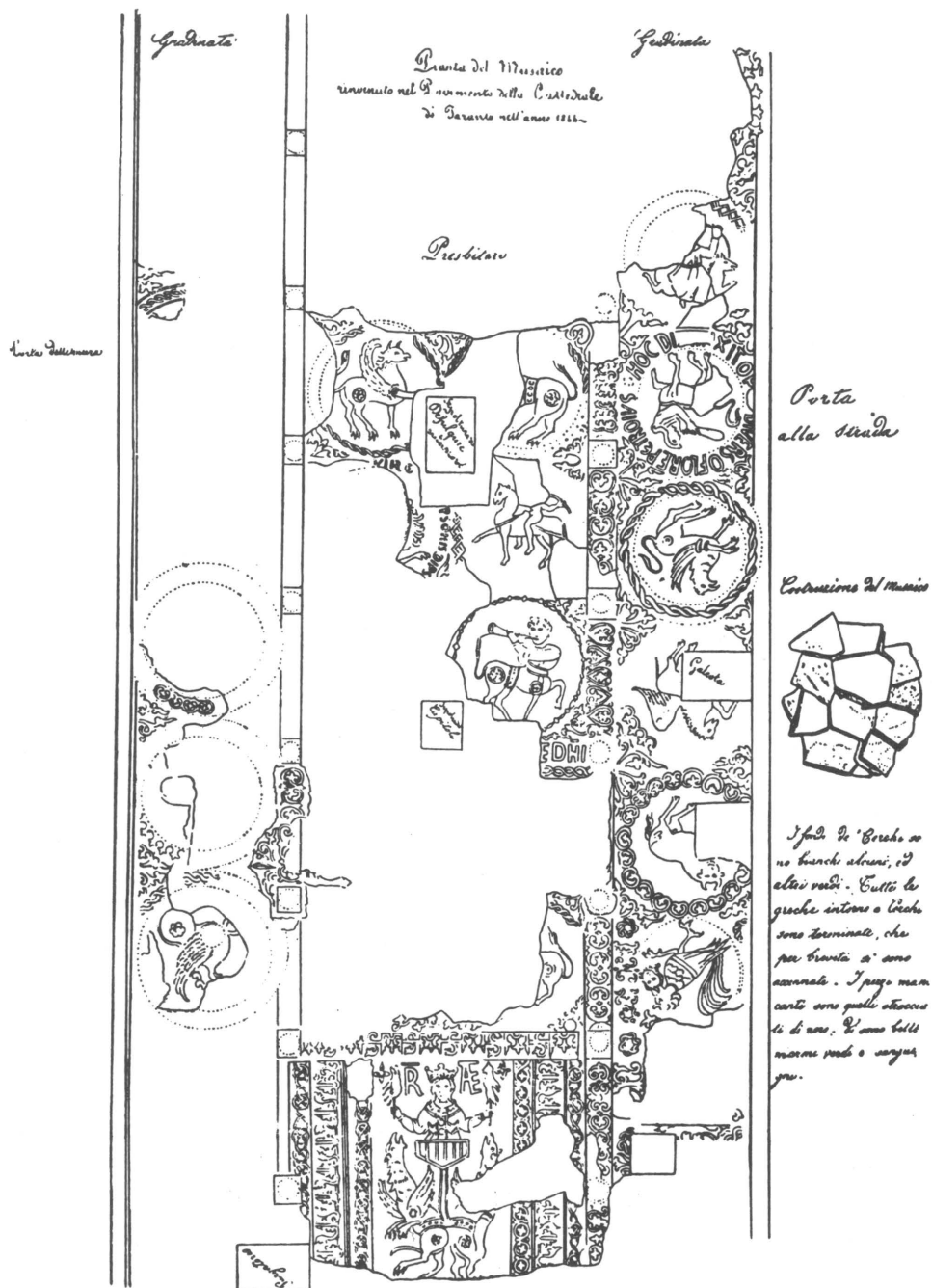

Fig. 1. Tarente, cathédrale. Mosaïque de pavement d'après un dessin ancien.

iconographiques beaucoup plus amples. Pour préciser le sens qu'on donnait aux images de l'Ascension d'Alexandre, il faudrait évidemment étudier les groupes de sujets dont elle faisait partie. Mais pour l'instant nous nous bornons à relever les exemples de l'image même de l'Ascension.

R u s s i e

5. Vladimir, église Saint-Démétrios (1198-99).

Parmi les reliefs à sujets variés qui tapissent les façades de cette église princière, apparaît l'Ascension d'Alexandre (pl. II a). C'est le seul exemple que je connaisse d'un relief de l'Ascension du type byzantin qui soit conservé *in situ* et au milieu d'autres reliefs qui, dans l'ensemble, conservent également leurs places respectives initiales⁶. C'est autour d'une étude de cet ensemble de Vladimir que devra s'organiser une étude exhaustive de ces cycles qui comprennent l'Ascension d'Alexandre (v. *supra*). Notons pour l'instant que cette image occupe le sommet de la travée Est du mur Sud de l'église (côté tourné vers la demeure princière) et que, sur d'autres travées, les emplacements semblables sont occupés par des images d'autres princes : le roi David (plusieurs fois) et un prince anonyme qui, un garçonnet sur ses genoux, reçoit l'hommage de plusieurs personnes inclinées. Ce choix de personnages princiers pour le haut de chaque travée pourrait suggérer l'idée générale mise à la base de ces cycles.

6. Vladimir, cathédrale de la Dormition.

Repérée depuis longtemps, l'Ascension d'Alexandre que nous venons de voir semblait être seule de son espèce. Aucun autre décor sculpté, dans la région, n'en offre effectivement d'exemple *in situ*. Mais un examen plus attentif des façades et des fragments de sculptures actuellement détachés des murs, a fait constater la présence de deux autres reliefs du même sujet. On est donc, dans cette région Nord-Est de la Russie, tout comme en Italie Méridionale — et à la même époque — devant le même phénomène : une fois importé de Byzance, le thème de l'Ascension d'Alexandre est repris plusieurs fois. Dans

⁶ A. BOBRINSKOI. *Reznoi kamen' v Rossii*, Moscou 1916, pl. 12, 3. F. HALLE, *Die Bauplastik von Wladimir - Ssusdal. Russische Romanik*. Berlin-Wien-Zürich 1929, pl. 18.

les deux cas, en outre, il est compris dans des ensembles de sujets profanes et religieux qui à première vue semblent hétéroclites, mais qui ne le sont probablement pas.

Le premier des deux nouveaux exemples de l'Ascension d'Alexandre a été trouvé, encastré dans le mur Sud de la cathédrale de la Dormition, à Vladimir (pl. II b). Il n'a pas été relevé antérieurement, parce que — martelé à une époque inconnue — il ne se laisse déchiffrer que difficilement. Mais l'identification du sujet n'en est pas moins certaine (v. notre pl. II b). On ignore l'emplacement primitif de ce relief, mais pour diverses raisons il paraît

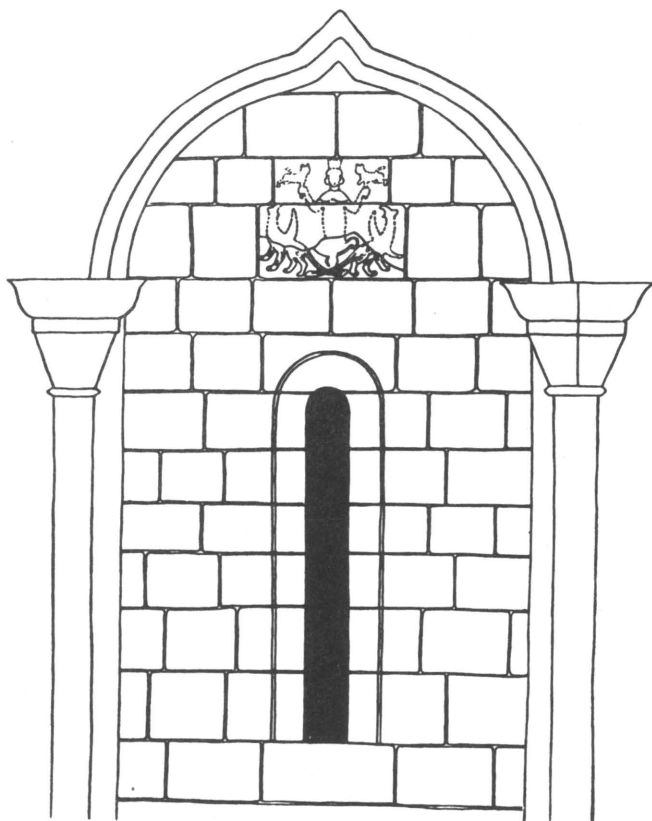

Fig. 2. Juriev-Polski. Reconstitution de la façade Sud, d'après G. K. Wagner.

raisonnable de l'attribuer à l'une des façades de la première version de cette cathédrale qui date de 1158 - 1160 (c'est à l'époque de son agrandissement, à la fin du XIIème s., que des reliefs des façades primitives ont pu être martelés, car elles ont pu gêner les constructions additionnelles).

7. *Juriev-Polski (région de Vladimir), église Saint-Georges (vers 1234).*

Les sculptures qui tapissaient les murs de cette église ont été mises dans un désordre indescriptible par un « restaurateur » du XVème siècle. C'est à cette occasion, ou plus tard, que certains reliefs ont été détachés des murs. On les trouve actuellement déposés à l'intérieur de l'église, et dans le nombre, un grand fragment d'une Ascension d'Alexandre (pl. III a). Son emplacement initial sur les façades est inconnu, mais il est possible qu'il était le même dans les trois églises de la région, c'est-à-dire, comme à Saint-Démétrios de Vladimir, au haut de la travée Est de la façade Sud (cf. la reconstitution hypothétique par M. Wagner⁷, notre fig. 2).

En résumé, dans les trois églises de la région de Vladimir, aux XIIème - XIIIème siècles, l'Ascension d'Alexandre est représentée — comme à Saint-Marc de Venise — sur la façade, et elle fait partie — comme en Apulie; — d'un ensemble de figurations profanes diverses.

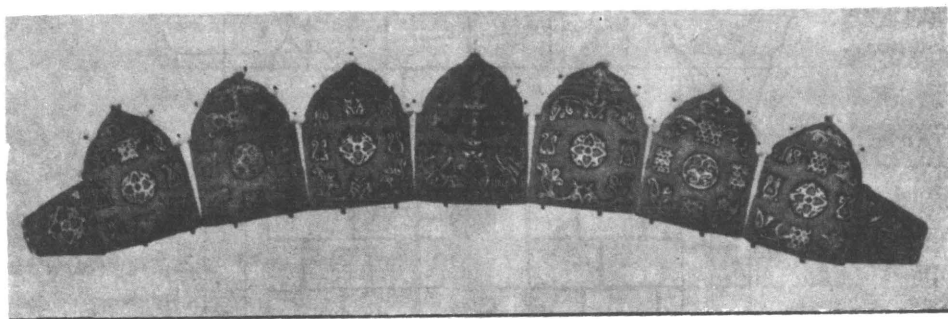

Fig. 3. Kiev, Musée. Diadème en or du XIe ou XIIe s.

8. *Kiev, Musée archéologique.*

Un diadème féminin en or garni d'émaux cloisonnés sur chacune des neuf plaques qui composent cet ornement. Tous ces émaux forment des motifs ornementaux divers sauf la plaque du milieu occupée par une représentation de l'Ascension d'Alexandre. L'image est conforme au type courant, sauf que les griffons posent toutes leurs pattes par terre et ne s'élancent pas encore

⁷ N. N. VORONIN, *Architecture en Russie du Nord - Est, XIIe - XVe s.* (en russe) I, Moscou 1961, fig. 64 et p. 208 ; II, fig. 56.

dans les airs. Trouvé dans la région de Kiev : XIème plutôt que XIIème siècle. Autrefois collection B. Khanenko (fig. 3)⁸. Je n'ai jamais vu l'original.

9. Léninegrad, Ermitage.

Un grand vase en argent doré, trouvé en Transcaucasie (pl. III b). Objet étrange et isolé qu'on a de la peine à « situer » dans le temps et l'espace. Au fond de ce vase, c'est une image gravée de saint Georges accompagné de l'inscription de son nom en langue grecque. D'après le style, cette image se laisserait dater du XIIème - XIIIème siècle, et c'est à cette époque et à une région limitrophe de Byzance, sinon à la province byzantine, qu'il convient probablement d'attribuer cette pièce. C'est dans les reliefs figuratifs au repoussé, qui décorent les parois de ce vase, que réside le principal intérêt de l'objet. Primitivement, on y voyait, sur deux rangées, divers personnages placés sous des arcades. De la rangée inférieure il ne reste plus que quelques fragments (deux masques de face). Mais les figures de la rangée supérieure sont conservées en grande partie, et l'intérêt de ces reliefs est grand. En effet, on y trouve côte à côte, un musicien, deux cavaliers qui se poursuivent, une danseuse, un homme conduisant un quadrupède, un marcheur, un combat de deux soldats et enfin, séparé par un personnage déchirant la gueule d'un lion, un autre personnage en dalmatique et couronne byzantine, qui une première fois chevauche une espèce d'autruche et une autre fois lève symétriquement deux baguettes au bout desquelles on voit de petits rectangles, tandis que sur les côtés apparaissent les ailes de griffons ou d'oiseaux invisibles. Cette dernière image, fragmentaire, appartient sûrement à une Ascension d'Alexandre. Je suppose que l'autre figure le même roi montant un de ces oiseaux qu'il rencontra au bout du monde, à en croire Pseudo-Callisthène. Le petit cycle d'images sur ce vase ressemble curieusement à celui des fresques du plafond de la Sainte Chapelle à Palerme. On y retrouve, en effet, les cavaliers, les soldats combattant, les danseuses. Enfin, on y voit aussi, juxtaposées, toutes ces figurations profanes et romanesques et, à côté, l'image d'un saint grec. On serait curieux d'avoir des précisions sur le milieu qui produisait des cycles figuratifs de ce genre :

⁸ Ce diadème a été souvent reproduit, par exemple, *Istoria Kultury Drevnej Rusi*, II, Moscou - Léninegrad 1951, fig. 204. « Editio princeps » : « Collection B. Khanenko », tome V (*Drevnosti Pridneprovja* V), Kiev 1902, pl. XXXIII, n° 1104.

n'est-ce pas tout bonnement à Constantinople étant donné que des deux exemples que nous rapprochons l'un a été découvert à l'Est de l'Empire byzantin et l'autre se trouve à Palerme. Certains éléments du même cycle (Alexandre, personnage sur un oiseau géant, cavaliers, soldats au combat) se retrouvent, en outre, sur les façades de Saint Démétrios de Vladimir. Il faudrait voir plus exactement la part qui, dans ces cycles, revient au Roman d'Alexandre.

Retenons pour l'instant que sur la coupe de l'Ermitage on trouve côte à côte l'image habituelle de l'Ascension d'Alexandre et une autre image du même roi, où il chevauche un oiseau.

10. *Léningrad, Ermitage.*

Mais de toutes les images de l'Ascension d'Alexandre signalées jusqu'ici la plus intéressante est certainement celle que possède le même Musée de l'Ermitage et qui décore un sceau en plomb (pl. IV). Le sceau est byzantin. D'après le style des personnages, on le daterait du Xème siècle⁹. D'un côté on y voit : le bige d'Alexandre porté par deux griffons, une partie de l'avant-corps d'Alexandre sur le char (une grande partie du corps et la tête du roi ont disparu) et les deux mains du roi qui portent un objet indistinct, tandis que tout à côté (et au-dessus des têtes des griffons) volent de petits oiseaux (un oiseau de chaque côté). Sauf pour ces oiseaux et les objets portés par Alexandre, l'image est claire; et ce qu'on en voit est plus complet et plus précis que ce qu'on trouve dans les autres images du même sujet.

Voici donc l'Ascension d'Alexandre répétée sur un sceau, à la place où l'on trouve des symboles ou des sujets religieux. Mais plus surprenante encore est la figuration qui occupe l'autre côté du même sceau. En effet, on y trouve, alignées et frontales, les effigies d'un empereur et d'une impératrice qui ensemble tiennent entr'eux une grande croix à double traverse. Les inscriptions qui accompagnent ces figures sont mal conservées, mais j'y déchiffre malgré tout : à gauche de l'empereur, la lettre Ο, et à sa droite ΚΟΝ, et je lis des deux côtés de l'impératrice, les lettres, superposées ΙΑΓ

⁹ A. BANK, *Molybdobulle avec une image de l'Ascension d'Alexandre le Macédonien*, (en russe), dans *Trudy* de la Section d'Orient de l'Ermitage, III, 1940 (l'objet avait appartenu à l'Institut Russe d'Archéologie à Constantinople). Dans son article, Mme Bank reproduit aussi le vase de l'Ermitage que nous décrivons ci-dessus.

et ΕΑΕ. Cette dernière inscription se laisse compléter facilement : Ι (pour Η) ΑΓ(ΙΑ) ΕΑΕ(NH). On remarquera aussi que la figure à droite porte une couronne décorée de motifs en zig-zag : c'est un type connu de couronne féminine, ce qui va bien ensemble avec le nom que nous venons de lire.

Nous sommes donc en présence de la formule iconographique courante dans l'art religieux byzantin au moyen âge, qui figure, comme sur ce plomb, Constantin et sainte Hélène tenant ensemble la croix. Mais nous savons que, à cette époque aussi (certifiée précisément pour le Xème siècle) on portait à Byzance des amulettes dites « constantina »¹⁰ où l'on voyait des figurations semblables. C'est la force miraculeuse des images de la croix qui faisait la réputation de ces amulettes, et de récentes découvertes nous ont fait connaître des figurations semblables dès le IVème - Vème siècle¹¹, là aussi — déjà! — chargées d'un sens prophylactique.

Cela revient à dire que le curieux sceau de l'Ermitage — qui a plus d'une amulette que d'un sceau véritable — réunit les représentations de l'Ascension d'Alexandre et de Constantin avec Hélène et la croix. Une fois encore, comme sur les façades de Saint-Démétrios de Vladimir, on est en présence d'un rapprochement d'images de rois, les uns représentés avec cet instrument de toutes les victoires chrétiennes qu'est la croix, et l'autre figuré en triomphateur, monté au haut du ciel. Déjà, plusieurs images de l'Ascension d'Alexandre nous faisaient entrevoir le sens prophylactique qu'on leur donnait. Mais c'est le plomb de l'Ermitage qui le montre avec le plus de clarté, et il est important de rappeler à cette occasion que cette pièce nous offre probablement l'exemple le plus ancien d'une image de l'Ascension d'Alexandre, que celle-ci est parfaitement byzantine et, techniquement, la plus belle de toutes.

Paris

A. GRABAR

¹⁰ H. LAURENT, *Numismatique et folklore dans la tradition byzantine*, dans *Cronica Numismatica și Archeologica*, n° 119 - 120. Bucarest 1940. Cf. A. GRABAR, *Un médaillon en or provenant de Mersine en Cilicie*, dans *Dumbarton Oaks Papers* 6, 1951, p. 30 et suiv.

¹¹ A. GRABAR, dans *Cahiers Archéologiques* XIII, 1962, p. 49 et suiv. Cf. M. GOUGH, dans *Byzantinoslavica* 19, 1958, p. 244 et suiv.

Un nouveau reliquaire de ce type, à paraître dans *Cahiers Archéologiques* XIV, 1964, offre la même image d'un empereur et d'une impératrice autour d'une croix ; une légende jointe à cette figuration en explique le sens : ΟΜΟΝΟΙΑ, « Concorde », tout en suggérant qu'un sens prophylactique avait été donné à cette figuration.

ΓΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΙΑΣ ΕΓΚΤΗΣΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΑΤΤΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ

«*Εγκτήματα. Τὰ ἐν ἀλλοτρίᾳ γῇ χωρία καὶ περιουσία ἐγκτήματα λέγεται. τὰ δὲ ἐν τῇ πατρικῇ γῇ κτήματα λέγεται*» καὶ «*Εγκτήματα, κτημάτων διαφέρει. Κτήματα μὲν ἔστιν, ἃ ἔχουσὶ τινες ἐν τῇ οἰκείᾳ γῇ. Ἐγκτήματα δέ, εἰ ἐν ἀλλοτρίᾳ γῇ τινὶ ὑπάρχει*»¹. Ὡς ἐγκτήματα χαρακτηρίζονται ἐπίσης τὰ ἐν τῇ ἡμεδαπῇ μὲν ἀλλ' ἐν ἄλλῳ δήμῳ, ἢ οὐτινος ὁ κύριος αὐτῶν εἶναι δημότης, κείμενα ἀκίνητα². Τὴν παρούσαν ἐργασίαν δὲν ἐνδιαφέρουν τὰ ὑπὸ τὴν τελευταίαν ταύτην ἔννοϊαν ἐγκτήματα ἀλλὰ μόνον τὰ πρῶτα καὶ δὴ ἡ ὑπὸ τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας — περὶ ἧς καὶ μόνον πρόκειται ἐνταῦθα³ — παρεχομένη πολλάκις εἰς ἀλλοδαποὺς κατ' ἐξαίρεσιν ἄδεια πρὸς ἀπόκτησιν ἐπὶ ἀθηναϊκοῦ ἐδάφους⁴ ἀκινήτου ἰδιοκτησίας ἀκαλύπτου καὶ κεκαλυμμένης πρὸς «*ἐγκτησιν γῆς καὶ οἰκίας*» ἢ ἑκατέρας τούτων, δεδομένου ὅτι κατὰ βασικὴν ἀρχὴν οὐ μόνον τοῦ ἀττικοῦ ἀλλὰ τοῦ ἐλληνικοῦ ἐν γένει δικαίου οἱ ἀλλοδαποὶ στεροῦνται κατὰ κανόνα τῆς δυνατότητος πρὸς κτήσιν ἀκινήτου ἰδιοκτησίας.

Ἡ κυριώτερα βιβλιογραφία, καθ' ὃ μέτρον μοὶ ἦτο προσιτή, ἐπὶ τοῦ θεσμοῦ τούτου εἰς τὸ ἀρχαῖον ἐλληνικὸν δίκαιον, ἀττικὸν καὶ ἐξωαττικόν, εἶναι ἡ ἀκόλουθος, ἐν ᾗ καὶ παραπομπαὶ εἰς τὰς λοιπὰς μὴ εὐθέως ἐν τοῖς κατωτέρω παραπεμπο-

¹ IMM. BEKKER, *Anecdota graeca*, τόμ. I, Lexica Segueriana, Berlin 1814, σ. 251 καὶ 260. Πρβλ. ΑΝΔΟΚΙΔΟΥ, *Περὶ τῆς εἰρήνης* 15, ΑΠΠΙΑΝΟΥ, *Μιθριδάτειος* 47 καὶ πρὸ πάντων [ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ] *Περὶ Ἀλονήσου* 42: «*ἐαυτῶν φασὶ* (sc. οἱ ἐν τῇ Θρακικῇ Χερσονήσῳ Καρδιανοὶ) *τὴν χώραν οὖσαν οἰκεῖν καὶ οὐχ ὑμέτεραν καὶ τὰ μὲν ὑμέτερα εἶναι ἐγκτήματα ὡς ἐν ἀλλοτρίᾳ, τὰ δ' ἐαυτῶν κτήμαθ' ὡς ἐν οἰκείᾳ*».

² ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Πολυκλέα* 8.

³ Εἰς ἄλλην μελέτην προτίθεται ὁ γράφων νὰ ἐξετάσῃ τὴν διάδοσιν καὶ ἐξέλιξιν τοῦ θεσμοῦ εἰς τὰς λοιπὰς ἐλληνικὰς πόλεις.

⁴ Δὲν ἐξετάζεται ἡ ἀντίστροφος περίπτωσις τ.ε. τῆς ὑπὸ ἀθηναίων πολιτῶν κτήσεως ἀκινήτου ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ. Βλ. τὴν ἐν τῷ κειμένῳ τῆς δευτέρας ἀττικῆς συμμαχίας περιληφθεῖσαν σχετικὴν ἀπαγόρευσιν. IG II² 43 = Syll.³ I 147 = M. N. TOD, *A selection of greek historical inscriptions*, τόμ. II², Oxford 1948, ἀρ. 123 = H. BENGTSON, *Die Stadtverträge des Altertums*, τόμ. II, München 1962, ἀρ. 257. Πρβλ. SEG XVI (1959), ἀρ. 44 καὶ εἰδικῶς διὰ τὴν περὶ ἧς πρόκειται ρήτραν S. ACCAME, *La lega ateniese del sec. IV a. C.*, Roma 1941, σ. 56 ἐπ.

μένας πηγάς, ιδίᾳ τὰς φιλολογικὰς, ἐν ᾗ ἀντιθέτως εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην ἐπιδιώκεται ἡ συγκέντρωσις ὁλοκλήρου τοῦ κατὰ τὴν στιγμήν ταύτην γνωστοῦ ἐπιγραφικοῦ ὕλικου.

M. H. E. MEIER, *Commentatio de proxenia sive de publico Graecorum hospitio*, Hal-lis Saxonum 1843, ιδίᾳ σ. 14 ἐπ., 19 ἐπ. CH. TISSOT, *Des proxénies grecques*, Thèse Dijon [1863], σ. 73 ἐπ. J. G. SCHUBERT, *De proxenia attica*, Diss. Lipsiae 1881, ιδίᾳ σ. 40 - 49. P. MONCEAUX, *Les proxénies grecques*, Thèse Paris 1885, σ. 98. A. WILHELM, *Attische Psephismen* ἐν *Hermes* 24 (1889), ιδίᾳ σ. 330 ἐπ. A. DITTMAR, *De atheniensium more exterarum coronarum publice ornandi quaestiones epigraphicae* ἐν *Leipziger Studien zur classischen Philologie* 13 (1891), ιδίᾳ σ. 142 - 149. E. CAILLEMER, *Enktesis* ("Ἐγκτήσις) ἐν *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* II 1, Paris 1892, σ. 494 - 495. E. SZANTO, *Das griechische Bürgerrecht*, Freiburg i. Br. 1892 passim. M. CLERC, *Les métèques athéniens*, Paris 1893, ιδίᾳ σ. 195 ἐπ. G. GILBERT, *Handbuch der griechischen Staatsalterthümer* I², Leipzig 1893, σ. 201 ἐπ., II, Leipzig 1885, σ. 295, 379. P. GUIRAUD, *La propriété foncière en Grèce jusqu'à la conquête romaine*, Paris 1893, ιδίᾳ σ. 152 ἐπ. L. BEAUCHET, *Histoire du droit privé de la république athénienne*, III, Paris 1897, σ. 87 ἐπ. THALHEIM, "Ἐγκτήσις ἐν *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* V 2 (1905), στ. 2584 - 2586. W. LARFELD, *Handbuch der griechischen Epigraphik* I, Leipzig 1907, σ. 520 ἐπ., II, Leipzig 1902, σ. 794 ἐπ. H. FRANCOIS, *Mélanges de droit public grec*, Liège-Paris 1910, σ. 185. W. SCOTT FERGUSON, *Hellenistic Athens. An historical essay*, London 1911, σ. 245 ἐπ. ALLAN CHESTER JOHNSON, *Notes on attic inscriptions* ἐν *Classical Philology* 9 (1914), ιδίᾳ σ. 425, 440. W. LARFELD, *Griechische Epigraphik*³ (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft I 5), München 1914, σ. 394 ἐπ. A. WILHELM, *Attische Urkunden* II. Teil (Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch - Historische Klasse, Sitzungsberichte 180 Band, 2 Abh.), Wien 1916, σ. 9 ἐπ. G. BUSOLT, *Griechische Staatskunde* (Handbuch der Altertumswissenschaft IV 1) I, München 1920, σ. 302. E. WEISS, *Griechisches Privatrecht auf rechtsvergleichender Grundlage* I, Leipzig 1923, σ. 185 ἐπ. U. KAHRSCHMIDT, *Staatsgebiet und Staatsangehörige in Athen. Studien zum öffentlichen Recht Athens*, Teil I, Stuttgart - Berlin [1934], ιδίᾳ σ. 10 καὶ passim. M. ROSTOVITZ, *The social and economic history of the hellenistic world*, I, Oxford 1941, σ. 204 ἐπ. K. PRITCHETT ἐν *Hesperia* 15 (1946), σ. 159 - 160. J. FINE, *Horoi. Studies in mortgage, real security and land tenure in Ancient Athens* (*Hesperia Supplement IX* [Baltimore Maryland]) 1951, ιδίᾳ σ. 204 ἐπ. Μόνον ἐκ παραπομπῆς γνωρίζω ἐργασίαν τῆς ARLETTE LAMBRECHTS, *Tekst en uitsicht van de Atheense proxeniedecreten tot 323 v.C.*, Brussel 1958, γεγραμμένην ἄλλωστε εἰς ἀπόροιστόν μοι γλῶσσαν (φλαμανδικήν).

Σκοπὸς τῆς παρουσίης ἐργασίας εἶναι οὐχὶ ἡ ἐξαντλητικὴ διαπραγμάτευσις πάντων τῶν συναφῶν μὲ τὸν θεσμόν τῆς ἐγκτήσεως ἐν τῷ Ἀττικῷ δικαίῳ προβλημάτων, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων ἔχουν εὖρει ἱκανοποιητικὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥτιον λύσιν εἰς τὴν ἀνωτέρω πλουσίαν σχετικῶς βιβλιογραφίαν, ἧς τὰ πορίσματα προϋποτίθενται γνωστά, ἀλλ' ἡ κατὰ τὸ μέτρον τῶν δυνατοτήτων τοῦ γράφοντος

συμβολή πρὸς ἐπίλυσιν τῶν προβλημάτων τούτων διὰ τῆς χρησιμοποίησεως ὁλοκλήρου τοῦ γνωστοῦ ἐπιγραφικοῦ ὕλικου, συμπεριλαμβανομένου τοῦ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας ἐλθόντος εἰς φῶς ἢ τυχόντος νέας οὐσιώδους φιλολογικῆς ἢ ἱστορικῆς ἐπεξεργασίας, τῆς ἱστορικῆς παρακολουθήσεως τῶν ἐπὶ μέρους νομικοῖς ιστορικῶν φαινομένων καὶ τῆς συζητήσεως διατυπωθεισῶν ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ γνωμῶν, πρὸς ἃς δὲν εἶναι πάντοτε σύμφωνος ὁ γράφων, ὥς καὶ τῆς διατυπώσεως νέων ἐν τινι μέτρῳ ἀπόψεων.

Ἴδου ἐν πρώτοις ὁ κατάλογος κατὰ χρονολογικὴν τάξιν τῶν ἄττικῶν ψηφισμάτων, δι' ὧν φέρεται ἀπονεμόμενον τὸ δικαίωμα τῆς ἐγκτήσεως ἐπὶ ἄττικοῦ ἐδάφους εἰς μεμονωμένα ἄλλοδαπα φυσικὰ ἢ νομικὰ πρόσωπα.

1. *IG* II² 8 = *Syll.* I³ 118 = D. Stockton ἐν *Historia* 8 (1959), σ. 74 ἐπ. Ὑπὲρ Ἑρακλείδου Κλαζομενίου. Διὰ τὴν χρονολογικὴν τοποθέτησιν τῆς ἐπιγραφῆς εἰς τὸ ἔτος 424/3 βλ. τὰς ἐν *SEG* X (1949) 83 παραπομπάς. Ἐν τούτοις ὁ Stockton ἐπιχειρεῖ νὰ τὴν καταβιβάσῃ πάλιν εἰς τὸν Δ' αἰῶνα. Κατ' αὐτοῦ A. Andrewes ἐν *Historia* 10 (1961), σ. 3.

2. *IG* I² 68 κατὰ τὴν συμπλήρωσιν B. D. Meritt ἐν *Hesperia* 14 (1945), σ. 106 ἐπ. ἀρ. 9· πρβλ. καὶ τὰς ἐν *SEG* X (1949) 81 παραπομπάς. Ὑπὲρ Θεσπιῶν καὶ λοιπῶν Βοιωτῶν. Ἔτ. 424/3.

3. *IG* I² 70· πρβλ. A. Wilhelm, *Attische Urkunden*, τευχ. IV (Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil. - Hist. Klasse, Sitzungsberichte 217 V), Wien - Leipzig 1939, σ. 52 ἐπ. καὶ B. D. Meritt ἐν *Hesperia* 10 (1941) σ. 320 ἐπ. = *SEG* X (1949) 84. Ὑπὲρ Ποταμοδώρου Ὀρχομενίου. Ἔτ. 424/3.

4. *IG* I² 83· πρβλ. A. Wilhelm, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 78 ἐπ. καὶ B. D. Meritt, αὐτόθι σ. 326 ἐπ. = *SEG* X (1949) 91. Ὑπὲρ Πολυστράτου Φλιασίου. Ἔτ. 421/0.

5. *IG* II² 174. Ὑπὲρ Ἐπικέρδους Κυρηναίου. Ἔτ. 412. Πρβλ. διὰ τὴν χρονολόγησιν A. Wilhelm, αὐτόθι, *SEG* III (1927) 80 καὶ Eleanor Weston ἐν *American Journal of Philology* 61 (1940), σ. 353 ἐπ.

6. *IG* I² 106 καὶ σ. 303. Πρβλ. A. Andrewes ἐν *The Journal of Hellenic Studies* 73 (1953), σ. 8, *SEG* XII (1955) 39. Ὑπὲρ Πολυκλέους Περαιέως καὶ Ἀριστοβούλου. Ἔτ. 411-408.

7. *IG* I² 110 καὶ σ. 303 = M. N. Tod, ἐνθ' ἄνωτ. I² (1946) ἀρ. 86. Πρβλ. καὶ τὰς ἐν *SEG* X (1949) 125 παραπομπάς. Ὑπὲρ τῶν συνεργῶν Θρασυβούλου τοῦ Καλυδωνίου φονεύσαντος τὸν ὀλιγαρχικὸν Φρύνιχον. Ἔτ. 410/09.

8. *IG* II² 48. Κατὰ τὴν ἐν σ. 657 πληρεστέραν καὶ ἐπιτυχεστέραν συμπλήρωσιν τοῦ A. Wilhelm, ὅστις ἀντιθέτως πρὸς τοὺς ἐκδότας τῶν *IG*, χρονολογεῖ τὸ ψήφισμα εἰς τοὺς προσευκλειδεῖους χρόνους, δὲν γίνεται μνεῖα ἐγκτήσεως.

Τὸ ὀλίγον μετὰ τὴν ἀνατροπὴν τῶν τριάκοντα τυράννων ἐκδοθέν, ἀλλὰ λίαν ἀτελῶς σφρζόμενον ψήφισμα *IG II² 10 = Syll. I³ 120 = M. N. Tod, ἐνθ' ἄνωτ. II² (1948) 100, δι'* οὗ ἀντιμείφθησαν οἱ μετὰ τοῦ Θρασυβούλου συμπράξαντες πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς δημοκρατίας μέτοικοι, δὲν φαίνεται νὰ ἀπένειμεν εἰς αὐτοὺς «*γῆς καὶ οἰκίας ἐγκτησιν*» κατὰ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ *W. Kolbe ἐν Klio 17 (1921), σ. 242 ἐπ. = SEG I 14*, ἣν ὁμως ἀποκρούουν ὀρθῶς, ὡς πιστεύω, πᾶσαι αἱ πολυάριθμοι ἄλλαι κατὰ καιροὺς προταθεῖσαι συμπληρώσεις. Βλ. τὴν τελευταίαν ἐπισκόπησιν καὶ προσπάθειαν ἀποκαταστάσεως τοῦ ψηφίσματος παρὰ *M. Feyel ἐν Revue de Philologie 71 (1945), σ. 116 ἐπ.* Πρβλ. μετὰ ταῦτα ἐλθόντα εἰς φῶς κατάλογον ὀνομάτων ἐκδ. ὑπὸ *Daphne Hereward ἐν The Annual of the British School at Athens 47 (1952), σ. 102 ἐπ. καὶ SEG XII (1955) 84.*

9. *IG II² 53.* Ὑπὲρ Φιλύτου. Πρῶται δεκαετίαι Δ' αἰῶνος.

10. *IG II² 80.* Πρβλ. *A. Wilhelm, Attische Urkunden, τευχ. V κλπ. 1942, σ. 128 ἐπ.* Ὑπὲρ Ἐπιχάρους. Πρῶται δεκαετίαι Δ' αἰῶνος.

11. *IG II² 83.* Πρῶται δεκαετίαι Δ' αἰῶνος.

12. *IG II² 86.* Πρῶται δεκαετίαι Δ' αἰῶνος.

13. *IG II² 162.* Ὑπὲρ Διοκλέους Καταναίου. Δεύτερον τέταρτον Δ' αἰῶνος.

14. *IG II² 180.* Ὑπὲρ Σκυρίων (ιι) τινῶν. Δεύτερον τέταρτον Δ' αἰῶνος.

15. *IG II² 184.* Δεύτερον τέταρτον Δ' αἰῶνος.

16. *IG II² 130.* Πρβλ. τὰς ἐν *SEG XIX (1963) 49* παραπομπάς. Ὑπὲρ Σωχάρους Ἀπολλωνιάτου. Ἔτ. 355/4.

17. *IG II² 132.* Ἔτ. 355/4.

18. *IG II² 206.* Ὑπὲρ Θεογένους Ναυκρατίτου. Ἔτ. 349/8.

19. *IG II² 214.* Ὑπὲρ Ἀτάρβου. Ἔτ. 347/6.

20. *IG II² 237 = Syll. I³ 259 = M. N. Tod, ἐνθ' ἄνωτ. II² (1948) 178.* Πρβλ. τὰς ἐν *SEG XVII (1960) 24* παραπομπάς. Ὑπὲρ Ἀκαρνάνων τινῶν. Ἔτ. 338/7.

21. *IG II² 265.* Πρὸ τοῦ 336/5.

22. *IG II² 279.* Πρβλ. *SEG XIV (1957) 53.* Ὑπὲρ Βίωνος Τηνίου. Πρὸ τοῦ 336/5.

23. *IG II² 285.* Ὑπὲρ Φασηλίτου τινός. Πρὸ τοῦ 336/5.

24. *IG II² 287.* Πρὸ τοῦ 336/5.

25. *IG II² 342.* Ὑπὲρ δύο Τυρίων. Μεταξὺ ἐτ. 336 - 331.

26. *IG II² 343 καὶ σ. 659.* Ὑπὲρ Ἀπολλωνίου Σιδωνίου. Μεταξὺ ἐτ. 336 - 331.

27. *IG II² 422.* Ὑπὲρ Ἰστιέως τινος. Μεταξὺ ἐτ. 336 - 318.

28. *IG II² 425.* Ὑπὲρ Βοιωτοῦ τινος. Μεταξὺ ἐτ. 335 - 318.

29. *IG II² 426.* Μεταξὺ ἐτ. 335 - 318.

30. *IG II² 337 = Syll. I³ 280.* Ὑπὲρ τῶν Κιτιέων ἐμπόρων. Ἔτ. 333/2.

31. *IG* II² 351 καὶ σ. 660 = *Syll.* I³ 288 = M. N. Tod, ξνθ' ἄνωτ. II², ἀρ. 198. Ὑπὲρ Εὐδήμου Πλαταιέως. ὙΕτ. 330/29.
32. *IG* II² 360 καὶ σ. 660 = *Syll.* I³ 304. Ποβλ. τὰς ἐν *SEG* XIII (1956) 40 παραπομπάς. Ὑπὲρ Ἡρακλείδου Σαλαμινίου (Κύπρου). ὙΕτ. 325/4.
33. *IG* II² 371 + 308 κατὰ τὴν συναρμολόγησιν, συμπλήρωσιν καὶ χρονολόγησιν τοῦ A. Wilhelm, *Attische Urkunden*, τεῦχ. V κλπ. 1942, σ. 159 ἐπ. ὙΕτ. 322/1.
34. *IG* II² 372 + 289. Ποβλ. E. Schweigert ἐν *Hesperia* 8 (1939), σ. 173 ἐπ. ὙΕτ. 322/1.
35. *IG* II² 373. Ποβλ. A. Wilhelm, *Attische Urkunden*, II (1916), σ. 9. Ὑπὲρ Εὐήνορος Ἀκαρνᾶνος. ὙΕτ. 322/1.
36. *IG* II² 545. Ποβλ. W. Larfeld, ξνθ' ἄνωτ. II (1902), σ. 939 καὶ A. Wilhelm, *Vier Beschlüsse der Athener* (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil. - Hist. Klasse 1939, ἀρ. 22), σ. 18 ἐπ., ξνθα καὶ ἡ μετὰ μεγάλης πιθανότητος χρονολόγησις εἰς τὸ ἔτος 321/0 ἢ ὀλίγον ἄργότερον.
37. *IG* II² 396. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 321 - 318.
38. *IG* II² 551. Ὑπὲρ Νικοστράτου. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 317 - 309.
39. *IG* II² 466. Ὑπὲρ Τηνίων πρέσβεων. ὙΕτ. 307/6.
40. *IG* II² 554 καὶ σ. 662. Ὑπὲρ Εὐξενίδου Φασηλίτου. ὙΕτ. 306/5 ἢ ὀλίγον μεταγενέστερον.
41. *IG* II² 505 καὶ σ. 661 = *Syll.* I³ 346 = Fr. G. Maier, *Griechische Mauerbauinschriften*, I, Heidelberg [1959], ἀρ. 13. Ὑπὲρ Νικάνδρου Ἰλιέως καὶ Πολυζήλου Ἐφεσίου. ὙΕτ. 302/01.
42. *IG* II² 564. Ὑπὲρ Πριηνέων πρέσβεων. Τέλος τοῦ Δ' αἰῶνος.
43. *IG* II² 582. Τέλος τοῦ Δ' αἰῶνος.
44. K. Pritchett ἐν *Hesperia* 15 (1946), σ. 159, ἀρ. 16. Τέλος τοῦ Δ' αἰῶνος.
45. *IG* II² 660. Ὑπὲρ τῶν ἐν Ἀθήναις οἰκούντων Τηνίων. Δεύτερον ἥμισυ Δ' αἰῶνος.
46. O. Broneer ἐν *Hesperia* 2 (1933), σ. 396 ἐπ., ἀρ. 16. Δεύτερον ἥμισυ Δ' αἰῶνος.
47. B. D. Meritt, αὐτόθι 13 (1944), σ. 242 ἐπ., ἀρ. 7. Ὑπὲρ Μικαλίωνος Ἀλεξανδρέως. Περί τὴν καμπὴν τοῦ Δ' πρὸς τὸν Γ' αἰῶνα.
48. *IG* II² 706 καὶ σ. 665. Γ' αἰών.
49. B. Λεονάρδος ἐν Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 2 (1916), Παράρτ. σ. 70 ἐπ. ἀρ. δ'. Ὑπὲρ Ἀπολλᾶ Σικωνίου. Γ' αἰών.

50. IG II² 722. Γ' αἰών.
51. IG II² 723. Γ' αἰών.
52. IG II² 725. Γ' αἰών.
53. IG II² 732. Πρβλ. A. Wilhelm, *Attische Urkunden*, II (1916), σ. 14. Γ' αἰών.
54. IG II² 1283. Ὑπὲρ τῶν Θορακῶν ὀργεόνων. Μέσα Γ' αἰῶνος.
55. IG II² 801. Ὑπὲρ Ἀπολλωνίου Κλαζομενίου. Μέσα Γ' αἰῶνος.
56. IG II² 768 + 802. Πρβλ. τὰς ἐν SEG XIII (1946) 43 παραπομπάς. Ὑπὲρ Περγαμηνοῦ τινος. Μέσα Γ' αἰῶνος.
57. IG II² 810 καὶ σ. 667 = A. Wilhelm, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 17 ἐπ. Περὶ τὸ 230.
58. IG II² 786 καὶ σ. 667. Ὑπὲρ Ἀνακρέοντος Σελευκῆος. Ὀλίγον μετὰ τὸ 229/8.
59. IG II² 835 καὶ σ. 668 = F. G. Maier, ἐνθ' ἄνωτ. ἀρ. 16. Πρβλ. SEG XIX (1963) 80. Ὑπὲρ Ἀπολλᾶ. Ὀλίγον μετὰ τὸ 229/8.
60. IG II² 862. Ὑπὲρ Διονυσίου. Τέλος τοῦ Γ' αἰῶνος.
61. IG II² 884 καὶ σ. 668. Ὑπὲρ Ἡρίου Βυζαντίου. Περὶ τὸ 200.
62. IG II² 907 καὶ σ. 668. Ὑπὲρ L. Hortensius (;) Ρωμαίου. Περὶ τὸ 170.
63. IG II² 947 καὶ σ. 669. Πρβλ. τὰς ἐν SEG XIV (1957) 74 παραπομπάς. Ὑπὲρ Ἀπολλωνίδου Περγαμηνοῦ. Περὶ τὸ 166/5 ἢ κατὰ τὸν A. Wilhelm, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 10 ἐπ. ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ Β' αἰῶνος.
64. B. D. Meritt ἐν *Hesperia* 29 (1960), σ. 19 ἐπ. ἀρ. 25. Β' αἰών.
- Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν πολλῶν ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐπιγραφῶν δέον νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν αὐτῶν παρεχομένη καὶ ἐν τῷ ἀνωτέρω πίνακι ἐνδεικνυομένη δέον νὰ γίνηται δεκτὴ, ὥς ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ τῇ φύσει τοῦ πράγματος ἐνυπαρχουσῶν δυσχερειῶν, μετὰ πολλῆς ἐπιφυλάξεως καὶ ὀφείλομεν νὰ δεχώμεθα εἰς πολλὰς περιπτώσεις ὥς πιθανὸν σφάλμα, δυνάμενον νὰ ἀνέλθῃ εἰς ὀλίγους ἢ — διὰ τὸν Γ' αἰῶνα — καὶ πολλὰς δεκαετίας.
- Ὑπὸ τὴν ρητὴν ταύτην ἐπιφύλαξιν, τὸ ἀρχαιότατον ὁπωσοῦν ἀσφαλὲς παρὰ δειγμα ἀπονομῆς ἐγκτήσεως συνιστᾷ τὸ ὑπ' ἀρ. 1 ὑπὲρ Ἡρακλείδου τοῦ Κλαζομενίου ψήφισμα ἐκ τοῦ ἔτους 424/3, ἐὰν ἐμμείνωμεν εἰς τὴν ἀρχουσαν γνώμην καὶ δὲν πεισθῶμεν εἰς τὰς σκέψεις τοῦ D. Stockton, ἐνθ' ἄνωτ. καταβιβάζοντες τὴν ἐπιγραφὴν εἰς τὸν Δ' αἰῶνα. Τῶν ἀπολύτως συγχρόνων ἐπιγραφῶν ὑπ' ἀρ. 2 καὶ 3 δὲν δύναται νὰ γίνῃ ἀνεπιφυλάκτως χρῆσις, δεδομένου ὅτι ἡ περὶ ἐγκτήσεως ρῆτρα δὲν περιλαμβάνεται εἰς τὸ περισωθὲν μέρος αὐτῶν καὶ ὀφείλεται εἰς οὐχὶ ἀσφαλῆ συμπλήρωσιν τῶν ἐκδοτῶν. Κατὰ συνέπειαν, ὥς ἀρχαιότατον ἀπολύτως ἀσφαλὲς παρὰδειγμα παραμένει τὸ ὑπὲρ Πολυστρατοῦ ψήφισμα ὑπ' ἀρ. 4 ἐκ τοῦ

ἔτους 421/0, καίτοι ἡ ἐν αὐτῷ ρήτρα τῆς ἐγκτήσεως, ἔχει μὲν βεβαίαν τὴν ὕπαρξιν, δεδομένου ὅτι ἐν τῇ ἐπιγραφῇ σφύζονται τὰ ἕξ τελευταῖα γράμματα τῆς λέξεως ἀλλ' ἀβέβαιον περιεχόμενον, ἔνεκα τῆς ἑλλιποῦς ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ διατηρήσεως τῆς ἐπιγραφῆς.

Μετὰ σοβαρᾶς πιθανότητος δυνάμεθα νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὴν ρήτραν τῆς ἐγκτήσεως εἰς τὰ ὑπ' ἀρ. 6 καὶ 7 ψηφίσματα, ἐν ᾧ αἱ ἐν ἀρ. 5 καὶ πρὸ πάντων 8 συμπληρώσεις εἶναι πλέον ἢ ἀβέβαιαι, ἐὰν μὴ ἀπολύτως ἀποκρουστέαι⁵.

Ἀντιθέτως, πολυάριθμα, ἕξ ὧν πολλὰ ἀπολύτως ἀσφαλῆ, παραδείγματα ὑφίστανται ἐκ τῶν Δ' καὶ Γ' αἰώνων, καθίστανται δὲ πάλιν σπανιώτερα κατὰ τὸν Β' καὶ ἐκλείπουν, ὥς φαίνεται, πρὸ τῶν μέσων τοῦ τελευταίου τούτου αἰῶνος.

Καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν νομικὴν σημασίαν τοῦ προνομίου τούτου κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἐμφανίσεώς του, τελείως ἀστήρικτος εἶναι ἡ ἐκδοχὴ τοῦ J. Fine⁶, καθ' ἣν μέχρι τέλους τοῦ Ε' αἰῶνος ἡ ἐγκτησις συνωδεύετο πάντοτε ὑπὸ δωρεᾶς πρὸς τὸν τιμώμενον ἀκινήτων ἐκ μέρους τῆς πολιτείας καὶ οὐχὶ περὶ ἀπλῆς παροχῆς εἰς αὐτὸν τῆς νομικῆς δυνατότητος πρὸς ἀπόκτησιν τοιούτων, ὥς γίνεται συνήθως δεκτόν, δεδομένου ὅτι κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦτον μέχρι τοῦ χρονικοῦ τούτου σημείου τὰ ἐν Ἀττικῇ ἀκίνητα ἦσαν κατὰ κανόνα ἀναπαλλοτρίωτα, ὑφισταμένης εἰσέτι οἰκογενειακῆς ἐπ' αὐτῶν κοινοκτημοσύνης καὶ συνεπῶς οἱ δι' ἐγκτήσεως ἀπλῶς τιμώμενοι δὲν θὰ ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἀποκτήσουν δι' ἀγορᾶς τοιαῦτα. Τὸ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι μέχρι τοῦ ἔτους 424/423 δὲν ἀπαντᾷ ἐπιγραφικὸν παράδειγμα ἀπονομῆς ἐγκτήσεως συναγόμενον ὑπὸ τοῦ Fine *argumentum a silentio* εἶναι πλέον ἢ ἐπισφαλές, δεδομένου ὅτι τὰ ἐκ τῆς περιόδου ταύτης σφύζόμενα τιμητικὰ ὑπὲρ ἄλλοδαπῶν ψηφίσματα εἶναι τόσον ὀλίγα, ὥστε νὰ καθιστοῦν ἀδύνατον τὴν ἐπ' αὐτῶν στήριξιν τοῦ καὶ ἐν γένει λίαν ἐπικινδύνου ἐπιχειρήματος τούτου, τοσούτῳ δὲ μᾶλλον ὅσῳ πολλὰ ἕξ αὐτῶν ἔχουν παραδοθῇ εἰς τοιαύτην κακὴν κατάστασιν, ὥστε νὰ μὴ ἀποκλείηται ἡ μνεῖα ἐγκτήσεως εἰς τὰ μὴ σφύζόμενα τμήματα αὐτῶν.

Ὅτι ὁ παρὰ Λυσίᾳ, *Περὶ τοῦ σηκοῦ* 4 καὶ *Κατὰ Ἀγοράτου* 71 Ἀπολλόδωρος ὁ Μεγαρεὺς ἀπέκτησεν ἐκ δωρεᾶς τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας καὶ εἰς ἀνταμοιβὴν τῆς κατὰ τῶν ὀλιγαρχικῶν συμπράξεώς του ἀκινήτων, ὥς καὶ ὅτι διὰ ψηφίσματος τοῦ δήμου⁷ εἶχεν ἀπονεμηθῇ εἰς αὐτὸν ἡ πρὸς ἀπόκτησιν τούτου νομικὴ ἐξουσία

⁵ Βλ. διὰ τὴν τελευταίαν τὴν ἐν σ. 657 τῶν IG ἀποκατάστασιν ὑπὸ Α. WILHELM, μὴ περιλαμβάνουσιν τὴν ρήτραν τῆς ἐγκτήσεως.

⁶ J. FINE, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 204 ἐπ.

⁷ Πιθανῶς ἐκείνου, εἰς ὃ ἀναφέρεται τὸ ὑπ' ἀρ. 7 τοῦ καταλόγου κατὰ τι μεταγενέστερον ψήφισμα.

(ἐγκτησις), ἥς ἄλλως ὥς ἄλλοδαπὸς θὰ ἐστρεφεῖτο, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς βέβαιον. Ἀλλὰ ἂν ἐξ αὐτοῦ δύναται νὰ συναχθῇ, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐγὼ θεωρῶ λίαν πιθανόν, ὅτι ὁσάκις ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτεία ἐδώρει εἰς ἄλλοδαπὸν ἀκίνητον κείμενον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς, παρεῖχε συγχρόνως εἰς αὐτὸν ρητῶς ἢ σιωπηρῶς τὴν πρὸς ἀπόκτησιν τοῦτου ἀναγκαιοῦσαν νομικὴν ἐξουσίαν (ἐγκτησιν), οὐδὲ πόρρωθεν συνάγεται καὶ τὸ ἀντίστροφον ὅτι δηλ. ἡ τελευταία αὕτη συνώδευε μόνον δωρεὰς ἀκινήτων τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους πρὸς ἄλλοδαπούς καὶ ὅτι δὲν ἦτο νοητὴ ἡ κατ' ἐμὲ πολὺ συνηθεστέρα περίπτωσις τῆς διὰ ψηφίσματος ἀπονομῆς εἰς τὸν τιμώμενον ἄλλοδαπὸν τῆς ψιλῆς ἐξουσίας πρὸς κτήσιν ἀκινήτου ἐν τῇ Ἀττικῇ δι' ἀγορᾶς, δεδομένου ὅτι οὔτε ἐκ τῶν ἡμέσως ἀνωτέρω ἐπιγραφικῶν δεδομένων οὔτε ἄλλοθεν συνάγεται, παρὰ τὴν ἀντίθετον γνώμην τοῦ Fine, ἡ εἰς τόσον μεταγενεστέρους χρόνους διατήρησις τοῦ ἀναπαλλοτριώτου τῆς ἀκινήτου ἰδιοκτησίας.

Τὸ προνόμιον τῆς ἐγκτήσεως σχεδὸν οὐδέποτε ἀπονέμεται μεμονωμένως ἀλλὰ μετὰ τῆς προξενίας, εὐεργεσίας, ἀτελείας ἢ ἰσοτελείας, ἢ πλειόνων ὁμοῦ. Τὸ γεγονός τοῦτο καθιστᾷ πλέον ἢ πιθανόν ὅτι ἡ ἐγκτησις δὲν ἐμπεριέχεται αὐτομάτως εἰς τὰ ἀνωτέρω προνόμια, ἰδίᾳ τὴν προξενίαν καὶ τὴν ἰσοτέλειαν, ὥς εἶχεν ἄλλοτε ὑποστηριχθῇ, ἀλλὰ δέον νὰ ἀπονεμηθῇ ἰδιαιτέρως. Ἐπὶ πλέον, ὥς παρετηρήθη, ἡ ἐγκτησις πολλάκις δὲν περιλαμβάνεται εἰς τὸ προτεῖνον τὴν ἀπονομὴν προξενίας προβούλευμα, ἀλλὰ προσετέθη διὰ τροπολογίας κατὰ τὴν συζήτησιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου· ἡ ὑποβολὴ τοιαύτης τροπολογίας θὰ ἦτο τελείως περιττή, ἐὰν ἡ ἐγκτησις περιείχετο αὐτομάτως εἰς τὴν προξενίαν.

Εἰδικῶς καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἰσοτέλειαν ὑπεστηρίχθη ἡ ἀντίθετος ἄποψις ἐπὶ τῇ βάσει τῆς περιπτώσεως τοῦ Λυσίου, διὰ τὸν ὅποιον γνωρίζομεν ὅτι ἦτο Συρακούσιος μέτοικος, ἰσοτελής ἐν Ἀθήναις καὶ ἐθεωρήθη ἡ ὑπ' αὐτοῦ κυριότης ἀκινήτων ἐν Ἀθήναις ὥς στηριζομένη εἰς τὴν ἰδιότητά του ὡς ἰσοτελοῦς⁸. Τὸ ὅλον πρόβλημα στηρίζεται, ὥς πιστεύω, ἐπὶ λίαν ἐπισφαλῶν βάσεων ἢ ἀκριβέστερον εἰπεῖν δὲν ὑφίσταται καὶ πρόβλημα ἐλλείψει ἐπαρκῶς γνωστῶν δεδομένων. Διὰ νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἰσοτέλεια κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Λυσίου εἶχεν ὡς αὐτόματον συνέπειαν τὸ δικαίωμα ἐγκτήσεως, θὰ πρέπη νὰ προϋποθέσωμεν ὡς γνωστὰ δύο τινά, πρῶτον ὅτι ὁ Λυσίας ἢ ὁ πατήρ του ἐκέκτηντο ἀκίνητα ἐν Ἀθήναις καὶ δεύτερον ὅτι δὲν εἶχον ἀποκτήσει τὸ δικαίωμα ἐγκτήσεως δι' ἰδιαιτέρας πρά-

⁸ Βλ. τοὺς τελευταίους ἀσχοληθέντας μὲ τὸ θέμα G. MATHEU, *La réorganisation du corps civique athénien à la fin du Ve siècle* ἐν *Revue des études grecques* 40 (1927), σ. 95 ἐπ., M. FEYEL, *L'isotélie de Lysias* ἐν *Revue de philologie* 71 (1945), σ. 158 ἐπ. καὶ τὰς ἐνταῦθα παραπομπάς.

ξεως τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας. Διὰ τὸ τελευταῖον τοῦτο εἴμεθα τελείως ἀπληροφόρητοι καὶ οὐδένα λόγον ἔχομεν νὰ ἀποκλείσωμεν τὸ δυνατόν ἀπονομῆς ἐγκτήσεως εἰς τὸν Λυσίαν ἢ τὸν πατέρα του⁹. Ἄλλ' οὕτε ἡ ὑπὸ τοῦ Λυσίου κυριότης ἀκινήτων εἶναι βεβαία· διότι λέγεται μὲν ἐν τῷ *Κατὰ Ἑρατοσθένους* λόγῳ 18 «καὶ ἐπειδὴ ἀπεφέρετο (sc. ὁ εἰς θάνατον καταδικασθεὶς καὶ ἐκτελεσθεὶς ἀδελφός του Πολέμαρχος) ἐκ τοῦ δεσμωτηρίου τεθνεώς, τριῶν ἡμῖν οἰκιῶν οὐσῶν (ἐξ) οὐδεμιᾶς εἴασαν (sc. οἱ τριάκοντα) ἐξεγεχθῆναι, ἀλλὰ κλίσιον μισθωσάμενοι προὔθεντο αὐτόν». Ἄλλ' ὁ ἴδιος ὁ ρήτωρ βεβαιοῖ ἐν τῷ *Πρὸς Ἱπποθέρσην* ὑπὲρ *θεραπαλίνης* λόγῳ (*P. Oxy.* XIII 1606 § 2) ὅτι οὐδὲν ἀκίνητον ἐκέκτητο. («[Οὔ]τε γῆν οὐτ' οἰκίαν κεκτημένος»). Ἡ μεταξὺ τῶν δύο τούτων χωρίων ἀντίφασις εἶναι μόνον φαινομενικὴ, διότι τὸ «οὐσῶν» τοῦ πρώτου δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἀναφέρηται εἰς δικαίωμα κυριότητος, ἀλλὰ δυνατόν νὰ νοῇ μίσθωσιν ἢ ἄλλην ἔννομον σχέσιν, δικαιολογοῦσαν τὴν κατοχὴν τοῦ ἀκινήτου. Ἀξιοπρόσεκτος εἶναι ἐν προκειμένῳ ἡ παρ' *Ἀντιφῶντι, Φαρμακείας κατὰ τῆς μητρυνῆς* 14 χρῆσις τοῦ ἀντιστοίχου μεταβατικοῦ ρήματος ἔχω. «Υπερῶν τι ἦν τῆς ἡμετέρας οἰκίας, ὃ εἶχε Φιλόνεως ὁπότε ἐν ἄστει διατρέβοι ἀνὴρ καλὸς τε καὶ ἀγαθὸς καὶ φίλος τῷ ἡμέτερῳ πατρὶ». Εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ ὑπερῶν, ὃ «εἶχεν» ὁ Φιλόνεως, δὲν τῷ ἀνῆκε κατὰ κυριότητα, ἀφοῦ ἀπετέλει τμῆμα τῆς οἰκίας τοῦ λέγοντος («τῆς ἡμετέρας οἰκίας»).

Τιμώμενοι εἶναι συνήθως μεμονωμένα ἀτομικῶς καθοριζόμενα φυσικὰ πρόσωπα, σπανιώτερον δὲ ὁμάδες προσώπων, προσδιοριζόμεναι διὰ γενικῶν γνωρισμάτων, ὥς οἱ Ἀκαρνᾶνες (ἀρ. 20) καὶ Θεσσαλοὶ φυγάδες (ἀρ. 36) ἢ οἱ ἐν Ἀθήναις κατοικοῦντες Τήνιοι (ἀρ. 45) καί, ἐὰν δεχθῶμεν ὥς ὀρθὰς τὰς συμπληρώσεις, οἱ Βοιωτοὶ φυγάδες (ἀρ. 2), ἐνίοτε δὲ καὶ σωματεῖα πρὸς ἴδρυσιν λατρευτικοῦ κέντρου, ὥς οἱ Κιτιεῖς ἔμποροι πρὸς ἴδρυσιν ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης (ἀρ. 30) καὶ παλαιότερον οἱ ἐν τῷ αὐτῷ ψηφίσματι μνημονευόμενοι Αἰγύπτιοι πρὸς ἴδρυσιν ἱεροῦ τῆς Ἰσιδος, κατὰ δὲ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα οἱ Θορᾶκες ὀργεῶνες (ἀρ. 54).

Τὸ δικαίωμα ἐκτείνεται συνήθως εἰς τε κεκαλυμμένους καὶ ἀκαλύπτους χώρους, σπανιώτερον δὲ περιορίζεται μόνον εἰς τοὺς πρώτους (ἀρ. 9, 16, 18, 20, 36, 45 (;), 56).

⁹ Τὸ αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν καὶ διὰ τοὺς ἐστερημένους τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας Ἑλληνας φιλοσόφους τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, περὶ ὧν γνωρίζομεν ἰδίως ἐκ τοῦ Διογένηος Λαερτίου (βλ. τὰ χωρία εἰς τὴν ἀνωτέρω βιβλιογραφίαν) ὅτι ἐκέκτηντο ἀκίνητα ἐν Ἀθήναις. Ἐκ τῶν ἐπιγραφικῶν πηγῶν ἀξία ἐνδιαφέροντος ἡ ὑπὸ τῆς M. CROSBY ἐν *Hesperia* 19 (1950), σ. 263 ἐπ., ἀρ. 20 δημοσιευθεῖσα στήλη ἐκ τοῦ ἔτους 338/7, ἐν ᾗ φέρονται Σίφνιοι πολῖται ὥς κύριοι ἀκινήτων ἐν τῇ Ἀττικῇ. Καὶ εἰς αὐτοὺς θὰ εἶχεν ἀπονεμηθῇ, ὑποθέτω, τὸ δικαίωμα ἐγκτήσεως δι' εἰδικῆς πράξεως τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους.

Ἡ ἀπονομή τοῦ προνομίου εἰσάγεται κατὰ κανόνα διὰ τῆς φράσεως «*εἶναι αὐτῷ γῆς καὶ οἰκίας ἐγκτησιν*». Κατὰ τοὺς τελευταίους ὅμως χρόνους γίνεται χρῆσις ἐπίσης τῆς διατυπώσεως «*δεδοσθαι αὐτῷ κλπ.*» (ἀρ. 56, 61, 62, 63) ἢ «*ὑπάρχειν αὐτῷ κλπ.*» (59, 60).

Πολλάκις ρητῶς τονίζεται ὅτι ἡ ἐγκτησις παραχωρεῖται οὐ μόνον εἰς τὸν τιμώμενον ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀπογόνους αὐτοῦ (ἀρ. 9, 10, 12, 13, 35, 38 (;), 44, 46 (;), 47 (;), 48, 55, 56, 58). Δὲν πρόκειται περὶ κενῆς, ἄνευ περιεχομένου, ρήτηρας δηλώσεως τὸ αὐτονόητον, ὅτι τὰ ἅπαξ κτηθέντα ἀκίνητα θὰ περιέλθουν κληρονομικῶ δικαίῳ εἰς τοὺς ἀπογόνους τοῦ τιμωμένου, ἀλλὰ σημαίνει ὅτι μόνον εἰς αἷς περιπτώσεις ἡ ρήτρα αὕτη περιέχεται εἰς τὸ ἀπονέμον τὴν ἐγκτησιν ψήφισμα, οἱ κατιόντες τοῦ τιμωμένου θὰ ἔχουν τὴν δυνατότητα νὰ ἀποκτήσουν δι' ἰδίας ἐνεργείας ἀκίνητα ἐπὶ τοῦ ἀττικοῦ ἐδάφους¹⁰. Τὴν ὁρθότητα τῆς ἀπόψεως ταύτης ἐνισχύει ἡ σύγκρισις πρὸς ἄλλα ψηφίσματα, κατὰ τὰ ὁποῖα ἡ συνοδεύουσα τὴν ἐγκτησιν προξενία ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τοὺς κατιόντας τοῦ τιμωμένου (ἀρ. 11, 16, 17, 18, 23, 26, 27, 29, 31, 33, 34, 37 κλπ.), ἐνῶ ἡ ἐγκτησις περιορίζεται εἰς τὸν τελευταῖον τοῦτον. Ἐνίοτε μάλιστα καὶ ἡ ἐξουσία τοῦ τιμωμένου πρὸς κτήσιν ἀκινήτων δὲν εἶναι ἀπεριοριστος ἀλλὰ τελεῖ ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν καὶ τὸν χρονικὸν περιορισμὸν τῆς ἐν Ἀθήναις παραμονῆς. Τοῦτο λέγεται ἄνεπτυγμένως εἰς τὰ ὑπὲρ τῶν Ἀκαρνάνων (ἀρ. 20) καὶ Θεσσαλῶν (ἀρ. 36) ψηφίσματα. Αὕτη δὲ πιστεύω εἶναι καὶ ἡ ἔννοια τῆς φράσεως «*οἰκοῦντι Ἀθήνησιν*», ἣτις παρεμβάλλεται καὶ εἰς ἄλλα ψηφίσματα (ἀρ. 12, 19, 43, 50· πρβλ. ἀρ. 45).

Κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα¹¹ εἰς πολλὰ ψηφίσματα (ἀρ. 48, 49, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 63) καθορίζεται δι' ἐκάστην περίπτωσιν τὸ ἀνώτατον ὄριον τῆς τιμῆς τῶν ἀποκτηθησομένων ἀκινήτων. Τοῦτο κυμαίνεται κατὰ τὰς περιστάσεις ἀπὸ ἐνὸς μέχρι δύο ταλάντων διὰ τοὺς ἀκαλύπτους χώρους καὶ ἀπὸ 500 δραχμῶν μέχρις ἐνὸς ταλάντου διὰ τὰς οἰκίας.

Ὀλίγον προηγουμένως καὶ συγκεκριμένως ἀπὸ τῆς ἐβδόμης δεκαετίας τοῦ Δ' αἰῶνος¹² εἰς πολλὰ ψηφίσματα προστίθεται ἡ ρήτρα «*κατὰ τὸν νόμον*». Τί σημαί-

¹⁰ Πρβλ. L. BEAUCHEP, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 93 ἐπ.

¹¹ Τινὰ τῶν ἐν τῷ κειμένῳ ψηφισμάτων — ὡς ἔδειξεν ὁ A. WILHELM, ἐνθ' ἄνωτ. (1916), σ. 15 ἐπ. — εἶναι ἀσφαλῶς παλαιότερα τοῦ ἔτους 229 καὶ ἐπομένως ὁ, περὶ οὗ πρόκειται, ποσοτικὸς περιορισμὸς δὲν εἰσῆχθη μετὰ τὸ ἔτος τοῦτο, οὐδ' ἀποτελεῖ ὡς ἐκ τούτου τμῆμα τῆς νομοθετικῆς πολιτικῆς Εὐρυκλείδου τοῦ Κηφισιέως, ὡς ὑπέθεσεν ὁ W. FERGUSON, ἐνθ' ἄνωτ.

¹² Ἀρχαιότερα παραδείγματα ἀρ. 25, 26 (μεταξὺ 336-331), 27, 28 κλπ.

νει τοῦτο ; Παλαιότερον ὑπετέθη ¹³ ὅτι πρόκειται περὶ ἀναφορᾶς εἰς τὸν παρ' Ἀριστοτέλει, Πολιτικά Β' 7 p. 37 νόμον τοῦ Σόλωνος, τὸν ἐπιβάλλοντα γενικῶς ποσοτικούς περιορισμούς εἰς τὴν κτήσιν ἀκινήτων. Παρατηρήθη ὁμως ὁρθῶς ¹⁴ ὅτι ὁ νόμος οὗτος εἶχεν ἀτονήσει κατὰ τοὺς κλασσικούς χρόνους, καθ' οὓς εἶναι γνωστὴ ἡ ὑπαρξίς μεγάλων ἐγγείων περιουσιῶν. Ἡ ἄρχουσα γνώμη, ἀκολουθοῦσα τὸν A. Wilhelm ¹⁵, ὑποθέτει ὅτι διὰ τοῦ οὗτω παραπεμπομένου νόμου καθορίζονται εἰδικῶς διὰ τὴν ὑπὸ ἀλλοδαποῦ ἀπόκτησιν ἀκινήτων ποσοτικοὶ περιορισμοί, ἀνάλογοι πρὸς τοὺς περιλαμβανομένους εἰς τὰ, περὶ ὧν ἀμέσως ἀνωτέρω ὁ λόγος, ψηφίσματα τοῦ Γ' αἰῶνος. Ὁ A. Wilhelm πάλιν, ἐγκατέλειπεν, ὥς φαίνεται σιωπηρῶς εἰς μεταγενεστέραν ἐργασίαν του ¹⁶, τὴν ἐν τῷ μεταξὺ ἄρχουσαν καταστάσαν γνώμην του καὶ ὑποθέτει ὅτι ἡ ρήτρα «κατὰ τὸν νόμον» ἀναφέρεται μᾶλλον εἰς γενικούς περιορισμούς, ὥς ὁ ἐν τῷ ὑπ' ἄρ. 35 ψηφίσματι, καθ' ὃν τὸ ἀποκτηθῆσόμενον ἀκίνητον πρέπει νὰ εὐρίσκηται εἰς ἀπόστασιν τινα ἀπὸ τῶν κρατικῶν συνόρων (ἄρ. 35).

Δὲν νομίζω ὅτι εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ ἀναζητήσωμεν ὥς ὑποκρυπτομένας ὑπὸ τὴν γενικὴν αὐτὴν ρήτραν «κατὰ τὸν νόμον» εἰδικὰς καὶ ἀκριβεῖς νομοθετικὰς διατάξεις. Θεωρῶ φυσικώτερον, ὅτι ὅπου αὕτη ἀπαντᾷ, ὑποδηλοῖ ἀπλῶς τὴν ἀνάγκην συμμορφώσεως τοῦ τιμωμένου πρὸς τοὺς ἰσχύοντας ἐκάστοτε νομοθετικούς περιορισμούς καὶ τὴν τήρησιν τῶν ἀντιστοίχων προϋποθέσεων. Πρόκειται ἐν ἄλλοις λόγοις περὶ ρήτρας αὐτονομήτου καὶ συνεπῶς περιττῆς, δυναμένης ἀκινδύνως νὰ παραλείπηται. Καὶ τοῦτο ἀκριβῶς συμβαίνει εἰς πολλὰ ψηφίσματα τῶν τεσσάρων τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ Δ' ὡς καὶ κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα, ἔνθα παρατηρεῖται σταθερῶς τὸ φαινόμενον νὰ ἐναλλάσσωνται πολλάκις καὶ ἐντὸς τῆς αὐτῆς δεκαετίας ψηφίσματα περιέχοντα τὴν ρήτραν «κατὰ τὸν νόμον» μὲ ἄλλα ἐστερημένα ταύτης. Ἐνίοτε μάλιστα ἀντὶ τῆς ρήτρας «κατὰ τὸν νόμον» ἀπαντᾷ ἡ παραλλαγή «κατὰ τοὺς νόμους» (ἄρ. 44, 61), ἥτις πάλιν, καίπερ σχετικῶς μεταγενεστέρα, δὲν ἀπαντᾷ ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ τελευταῖα χρονικῶς ψηφίσματα, ὥστε νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι πρόκειται περὶ ἀναφορᾶς εἰς πρόσφατον δεύτερον νόμον ἀφορῶντα τὸ αὐτὸ θέμα, ἀλλ' ἐναλλάσσεται μετὰ τῆς ἄλλης.

Ἀθῆναι

ΑΝΑΣΤ. Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ

¹³ E. CAILLEMER, ἔνθ' ἀνωτ., G. GILBERT, ἔνθ' ἀνωτ.

¹⁴ L. BEAUCHET, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 88 ἐπ.

¹⁵ A. WILHELM, ἔνθ' ἀνωτ. (1889), σ. 331, P. GUIRAUD, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 153, L. BEAUCHET, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 93, G. BUSOLT, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 302, U. KAHNSTEDT, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 10.

¹⁶ A. WILHELM, ἔνθ' ἀνωτ. (1916), σ. 9.

ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΚΑΙ ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΕΙΚΩΝ
ΤΟΥ ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΣΚΟΥΦΟΥ
(Πίν. Ι)

Εἰς δύο παλαιὰς ἐργασίας μου ἐξήτασα τὰ βιογραφικὰ τοῦ Φιλοθέου Σκούφου († 1685), ἐνὸς τῶν σημαντικωτέρων Ἑλλήνων ἀγιογράφων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος¹. Κατὰ τὰς προσφάτους ἐν Βενετίᾳ ἐρεῦνας μου ἀνεῦρον ἐνδιαφέρουσιν ἀνέκδοτον ἐπιστολὴν του καὶ ἄγνωστον ζωγραφικόν του πίνακα, τὰ ὁποῖα ἐκδίδω ἐνταῦθα, ὥς συμβολὴν μικρὰν εἰς τὸν πρὸς τιμὴν τοῦ μεγάλου ἐρευνητοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου ἐορταστικὸν τοῦτον τόμον. Ἐκρίνα δὲ χρήσιμον, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, τὸ μὲν νὰ προτάξω καὶ σύντομον περὶ τοῦ Φιλοθέου Σκούφου βιογραφικὸν σημείωμα, ἀνακεφαλαιῶν τὰ παλαιότερον ὑπ' ἐμοῦ γραφέντα καὶ συμπληρῶν αὐτὰ διὰ τῶν ἔκτοτε ἐλθόντων εἰς φῶς νέων στοιχείων, τὸ δὲ νὰ ἐπιτάξω γενικὴν ἀναγραφὴν τῶν εἰς διάφορα μουσεῖα καὶ συλλογὰς σωζομένων εἰκόνων του.

Α'. Βιογραφικὰ Φιλοθέου Σκούφου.

Ὁ Φιλόθεος Σκούφος ἐγεννήθη εἰς τὰ Χανιά τῆς Κρήτης κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Ἐκεῖ θὰ ἔμαθε καὶ τὰ ὀλίγα γράμματα, τὰ ὁποῖα αἱ ἀνορθογραφίαι τῶν ἐπιστολῶν του² μαρτυροῦν ὅτι ἐγνώριζε. Ἐκεῖ θὰ ἐδιδάχθη καὶ τὴν ἀγιογραφικὴν τέχνην, πιθανῶς ἐν τῇ μονῇ ἔνθα εἰσῆλθε, διότι τὸ 1648, ἤτοι εὐθὺς μετὰ τὴν ἐκ Κρήτης ἀναχώρησίν του, ἐγνώριζε καὶ ἤσκει αὐτὴν ἐν Κερκύρᾳ³. Ὀλίγον πρὸ τῆς τουρκικῆς εἰς Κρήτην εἰσβολῆς, πάντως δὲ μετὰ τὸ 1638⁴, ἐγέ-

¹ Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Ἡ κρητικὴ οἰκογένεια τῶν Σκούφων*, « Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν », τόμ. Β' (1939), σ. 327-331 (ἐνθα καὶ ἡ λοιπὴ παλαιότερα περὶ τοῦ Φιλοθέου Σκούφου βιβλιογραφία) καὶ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ διαθήκη τοῦ Φιλοθέου Σκούφου*, αὐτόθι τόμ. Γ' (1940), σ. 297-307 καὶ 517.

² Πρβλ. τὴν περαιτέρω (Β') ἐκδομένην ἐπιστολὴν του (σ. 268-269).

³ Βλ. τὴν αὐτὴν ἐπιστολὴν, σ. 268, στίχ. 26 κ.ἐξ.

⁴ Ὅτε ἡγούμενος τῆς μονῆς μαρτυρεῖται ὁ Νεόφυτος Σκορδίλης· βλ. ΣΤΕΦ. ΞΑΝΘΟΥ-ΔΙΑΔΟΥ, *Δουκικὰ διατάγματα, πατριαρχικὰ σιγίλλια καὶ γράμματα Χρυσοπηγῆς*, « Χριστιανικὴ Κρήτη », τόμ. Β', τευχ. β' (1914), σ. 210-211.

νετο ηγούμενος τῆς ἐξωθι τῆς πόλεως τῶν Χανίων μονῆς τῆς Χρυσοπηγῆς τοῦ Χαρτοφύλακος. Τὸ ἀξίωμα τοῦτο κατεῖχε κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ μεγάλου Βενετο-τουρκικοῦ πολέμου, ὅτε (κατ' Ἰούνιον τοῦ 1645) ἀπεβιβάσθησαν εἰς Κρήτην τὰ πρῶτα τουρκικὰ στρατεύματα καὶ ἐπολιορκήσαν τὰ Χανιά.

Εἰς τὸν σκληρὸν ἀγῶνα Βενετῶν καὶ Κρητῶν πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς πόλεως ταύτης, ὁ Φιλόθεος Σκούφος, ὡς ὁ ἴδιος ἐκθέτει εἰς μεταγενεστέραν αἵτησίν του (1665)⁵, ἔλαβεν ἐνεργὸν μέρος: Ἐπὶ κεφαλῇ τῶν 34 μοναχῶν τῆς μονῆς του, ἠγωνίσθη εἰς τολμηρὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις κατὰ τῶν Τούρκων, μόλις δὲ διεσώθη μετὰ δύο μοναχῶν, τῶν λοιπῶν πάντων φονευθέντων. Φθάσας εἰς Σούδαν, ἔνθα μετὰ τὴν παράδοσιν τῶν Χανίων (τὸν Αὐγούστου τοῦ 1645) εἶχον ἀποσυρθῆ οἱ Βενετοί, ἀπεστάλη εἰς Χανιά ὑπὸ τοῦ Βενετοῦ Γενικοῦ Προνοητοῦ τῆς Κρήτης Andrea Cornaro, σχεδιάζοντος τὴν ἀνάκτησιν τῆς ἀπολεσθείσης πόλεως, ἵνα κατασκοπεύσῃ τὰς κινήσεις τῶν ἐχθρῶν, καὶ ἐπανῆλθε κομίζων πράγματι χρησίμους πληροφορίας. Κατόπιν τούτου, ἀνετέθη εἰς αὐτόν, ὡς γνώστην τοῦ τόπου, νὰ συνοδεύσῃ τὸν ἐκ Βενετίας εἰς Κρήτην κατελθόντα ἀρχιεπίσκοπον Φιλαδελφείας Ἀθανάσιον Βαλεριανὸν (ἀπὸ Χανίων) εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Χάνδακος, μὲ τὸν σκοπὸν ὅπως ἀμφοτέρω παροτρύνουν τοὺς ὀρθοδόξους κατοίκους τῆς ὑπαίθρου πρὸς ἄμυναν ἐναντίον τῶν Τούρκων. Οὕτω δ' ἐπετεύχθη πράγματι, ἐντὸς μικροῦ χρονικοῦ διαστήματος, ἡ στρατολογία σημαντικοῦ ἀριθμοῦ Κρητῶν. Κατάκοπος, τέλος, ὡς γράφει, ἐκ τῶν κακουχιῶν τοῦ πολέμου, ἀπεφάσισε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν ἤδη σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου περιπεσοῦσαν εἰς τοὺς Τούρκους (πλὴν τοῦ Χάνδακος) Κρήτην καὶ νὰ ἔλθῃ, κατόπιν ἀδείας τῶν βενετικῶν ἀρχῶν, εἰς Βενετίαν, μετὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βαλεριανοῦ.

Πότε ἀκριβῶς ἀνεχώρησεν ἐκ Κρήτης; Ἀπὸ ἰδιόχειρον ἀπόδειξίν του προσφάτως δημοσιευθεῖσαν⁶, δι' ἧς δίδει ἐξόφλησιν εἰς τὸν Βαλεριανὸν διὰ τὸ ἐκ λιτρῶν 91 χρέος του πρὸς τὸν νέον ηγούμενον τῆς μονῆς Χρυσοπηγῆς Νεόφυτον Δανασὴν (διάδοχον τοῦ Σκούφου, ὅστις ὑπογράφεται ἐν τῇ ἀποδείξει ὡς « προηγούμενος » τῆς μονῆς ταύτης) καὶ ἣτις φέρεται γραφεῖσα «1646 Μαῖω 20, εἰς τὸ Κάστρον τῆς Κρήτης»⁷, προκύπτει ὅτι κατὰ τὴν χρονολογίαν ταύτην ὁ Σκούφος δὲν εἶχεν εἰσέτι

⁵ Ἐκδοθεῖσαν ὑπὸ Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Νέαι εἰδήσεις περὶ Κρητῶν ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας*. Γ'. Φιλόθεος Σκούφος, « Κρητικὰ Χρονικά », τόμ. Β' (1948), σ. 274 - 281 (τὸ κείμενον τῆς αἰτήσεως, μεθ' ἑλληνικῆς μεταφράσεως, ἐν σ. 274 - 276).

⁶ Ὑπὸ ΔΗΜ. Γ. ΣΕΡΕΜΕΤΗ, *Δικαιοπρακτικὰ καὶ ἄλλα ἔγγραφα ἐκ τῶν ἀρχείων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας περὶ Κυθήρων*, « Θησαυρίσματα » Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας, τεύχ. 1 (1962), σ. 126 (ἀριθ. 4).

⁷ Ὁ ἐκδότης τῆς ἀποδείξεως ταύτης δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν του τὴν ἐν τῷ αὐτῷ φακέλῳ

ἐγκαταλείψει τὴν Κρήτην, ἀλλ' εὐρίσκετο μετὰ τοῦ Βαλεριανοῦ εἰς τὴν πρωτεύουσιν αὐτῆς, τὸν Χάνδακα (Μεγάλο Κάστρο). Φαίνεται ὅμως ὅτι ὀλίγον μετὰ ταῦτα (κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1646 ἢ κατὰ τὸ 1647) ἀνεχώρησε καὶ αὐτός, ἀκολουθῶν τὸ ρεῦμα τῶν ἄλλων Κρητῶν προσφύγων, καὶ ἦλθεν εἰς Κέρκυραν, ἔνθα εὐρίσκομεν αὐτὸν διατρίβοντα τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1648 καὶ ἀλληλογραφοῦντα πρὸς τὸν εἰς Ζάκυνθον πιθανώτατα εὐρισκόμενον καὶ εἰς Βενετίαν ἐπανακάμπτοντα ἀρχιεπίσκοπον Βαλεριανόν. Πράγματι, ἐξ ἰδιογράφου πρὸς τὸν Βαλεριανὸν ἐπιστολῆς του⁸, ἣτις φέρει ἐν τέλει τὴν ἔνδειξιν «ἀπὸ Κορυφούς, ἀπριλίῳ 25, 1648», μαρθάνομεν ὅτι ὁ Σκούφος (φέρων καὶ τὰς ἀποσκευὰς τοῦ ἀρχιεπισκόπου) εὐρίσκετο τότε ἐν Κερκύρᾳ καὶ ἡσυχολεῖτο μὲ τὴν ζωγραφικὴν, ἐργαζόμενος μάλιστα ὁμοῦ μετὰ τοῦ γνωστοῦ Ρεθυμνίου ζωγράφου καὶ ἱερέως Ἑμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῇ. Δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι ὀλίγον βραδύτερον συνηντήθη, τέλος, μετὰ τοῦ Βαλεριανοῦ καί, καθ' ὃ ὁ ἴδιος βεβαιοῖ, ἠκολούθησεν αὐτὸν εἰς Βενετίαν.

Πρώτην μνηεὶαν ἐν τούτοις τῆς παρουσίας τοῦ Φιλοθέου Σκούφου ἐν Βενετίᾳ συναντῶμεν πενταετίαν ὀλην μετὰ ταῦτα, μόνις τὸ 1653, ὅτε, τῇ 7 Δεκεμβρίου τοῦ ἔτους τούτου, ἐξελέγη διδάσκαλος ἐν τῷ σχολείῳ τῆς αὐτόθι ἑλληνικῆς Κοινοτήτος, ἔνθα ἐδίδαξεν ἐπὶ δύο ἔτη, μέχρι τοῦ 1655⁹. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐξελέγη ἐφημέριος τοῦ ἐν τῇ πόλει ὁρθοδόξου ναοῦ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, διετήρησε δὲ τὸ λειτούργημα τοῦτο, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν ἰδιοχειρῶν πράξεών του εἰς τὰ βιβλία τῶν βαπτίσεων καὶ γάμων, ἐπὶ πενταετίαν μέχρι καὶ τοῦ 1659, ὅτε τὸν διεδέχθη

ἀποκειμένην καὶ ἀμέσως σχετιζομένην πρὸς τὴν ἐκδοθεῖσαν ἀποδείξειν ἐπιστολὴν, ἣν ἀποστέλλει πρὸς τὸν Βαλεριανὸν «ἀπὸ ἑνα σπήλαιον τοῦ Παλαιοκάστρου, νοεμβρίου 13 - 1645» ὁ «Νεόφυτος ἱερομόναχος καὶ ἡγούμενος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς» [= ὁ ἐν τῇ ἀποδείξει ἀναφερόμενος Δανασῆς]. Ἐν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ ὁ Νεόφυτος ἀναφέρει ὅτι ὁ Βαλεριανός, φεύγων (ἐκ Χανίων) τοῦ εἶχεν ἀφήσει 24 σκούδα, διὰ ν' ἀγοράσῃ ἀσήμι καὶ νὰ τὸ δώσῃ εἰς «χρυσὰφόν» πρὸς ἐκτέλεσιν παραγγελίας τοῦ Βαλεριανοῦ. Πρὸς ἀγοράν του ὁ Νεόφυτος διέθεσεν «ὄξω ἀπὸ τὰ 24 [σκούδα], ἄλλες ἐνεγόντα μία λίτρες £ 91», τὰς ὁποίας ἐδανείσθη παρὰ φίλων «ὄξω ἀπὸ τὸ μοναστήρι» καὶ τώρα τὰς ὀφείλει καὶ διὰ τοῦτο παρακαλεῖ τὸν Βαλεριανὸν «νὰ τὰ δώσῃς τοῦ ἁγιοῦ μας προηγουμένου» [= τοῦ Φιλοθέου Σκούφου], διὰ νὰ ἐξοφλήσῃ τὸν δανείσαντα. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη (ἀρχ. : «Μίαν γραφὴν εἶδα ὅπου ἔγραφεν ἡ ἀρχιερωσύνη σου τοῦ ἀθγιαντοῦ προηγουμένου μας...») δεικνύει ὅτι ἤδη κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1645 ὁ Σκούφος εἶχε παραιτηθῇ τῆς ἡγουμενίας τῆς Χρυσοπηγῆς καὶ σχετισθῇ μὲ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Βαλεριανόν.

⁸ Τῆς ἐκδομένης ὑπ' ἐμοῦ κατωτέρω (Β'), σ. 268 - 269.

⁹ Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνήμων* (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. Θ'), ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 177 - 178.

ὁ Ἑμμανουήλ Τζάνες Μπουνιαλῆς¹⁰. Οὕτω, ἔχοντας ἤδη ἀποθάνει ἐν τῷ μεταξύ (1656) καὶ τοῦ προστάτου τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βαλεριανοῦ, ὁ Φιλόθεος Σκοῦφος, ἔμεινεν ἐκτὸς θέσεως καὶ διήλθεν ἐπὶ πέντε ἔτη ἐν ἐνδείᾳ, ὡς λέγει εἰς τὴν προαναφερθεῖσαν αἰτησίν του τοῦ 1665, δι' ἧς, τέλος, ἀπεφάσισε νὰ ζητήσῃ παρὰ τῆς Βενετίας, εἰς ἀνταμοιβὴν τῶν ὑπηρεσιῶν του, τὴν εἰς αὐτὸν παραχώρησιν μονῆς τινος χηρενούσης ἐν τινι τῶν τριῶν Ἰονίων νήσων. Πράγματι δὲ ἡ Βενετικὴ Γερουσία, δεχθεῖσα τὴν αἴτησιν διὰ ψηφίσματός της ἀπὸ 30 Μαΐου 1665¹¹, παρχώρησεν ἀμέσως εἰς αὐτὸν δι' ἑτέρου ψηφίσματος ἀπὸ 1 Αὐγούστου τοῦ αὐτοῦ ἔτους¹² τὸν ἐν Ζάκυνθῳ ναὸν τῆς Θεοτόκου Λαουρένταινας. Οὕτως ὁ Φιλόθεος ἦλθε καὶ ἐγκατεστάθῃ πλέον εἰς Ζάκυνθον, ὅπου ἔζησεν ἔκτοτε συνεχῶς μέχρι τοῦ θανάτου του¹³.

Εὐρὼν τὸν εἰς αὐτὸν παραχωρηθέντα ναὸν εἰς ἀθλίαν κατάστασιν, ἐμόχθησε καὶ ἐδαπάνησε πολλὰ πρὸς ἀνακαίνισιν καὶ εὐτρεπισμὸν του, ὡς ἀναφέρει εἰς νέαν αἰτησίν του, ὑποβληθεῖσαν κατὰ Μάρτιον τοῦ 1670¹⁴, δι' ἧς ἐξήτει ὅπως, ἐπειδὴ ἤδη εὐρίσκεται εἰς προβεβηκυῖαν ἡλικίαν καὶ δὲν θὰ δυνηθῇ ν' ἀπολαύσῃ τοὺς καρποὺς τῶν κόπων του, παραχωρηθῇ ὁ ναὸς οὗτος μετὰ τὸν θάνατόν του εἰς τὸν ἀνεψιὸν του ἱερομόναχον Παρθένιον Σκούφον¹⁵. Τοῦτο δὲ καὶ ἐπέτυχε, διὰ νέου ψηφίσματος τῆς Γερουσίας ἀπὸ 10 Μαΐου 1670¹⁶.

¹⁰ ΙΩΑΝΝΟΥ ΒΕΛΟΥΔΟΥ, *Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ*, ἔκδ. β', Βενετία 1893, σ. 181. Βλ. καὶ Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Θωμᾶς Φλαγγίνης*, σ. 240, 242.

¹¹ Βλ. τοῦτο ἐκδεδομένον ὑπὸ Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ εἰς «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Β' (1948), σ. 277-278.

¹² Βλ. τοῦτο ἐκδεδομένον αὐτόθι σ. 278-279.

¹³ Κατὰ τὸν Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΝ, *Θωμᾶς Φλαγγίνης*, σ. 243, ὁ Φιλόθεος Σκοῦφος ἀπαντᾷ ἐν Βενετίᾳ ὑπογράφων ὡς δωρητὴς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου κατὰ τὰ ἔτη 1660 μέχρι καὶ τοῦ 1668. Εἰς τὴν διαθήκην ἐξ ἄλλου τῆς Βιόλας χήρας Εὐστ. Περδικάρη, γραφείσαν ἐν Βενετίᾳ τῇ 27 Φεβρουαρίου 1669 καὶ ἐκδοθεῖσαν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ εἰς «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. ΙΒ' (1958), σ. 372-374, ἀναφέρει αὕτη (σ. 373, στ. 21-23) ὅτι ἀφήνει «τοῦ ἀφέντη πατέρα Σκούφου τζικίνια χρυσᾶ 2, νὰ μοῦ κάμῃ τόσες λειτρονγίες καὶ νὰ μνημονεύσῃ τὰ παιδιὰ μου». Ὅθεν ἀνάγκη νὰ δεχθῶμεν ὅτι, παρὰ τὴν παραχώρησιν τοῦ 1665, ὁ Σκοῦφος κατὰ τὰ ἔτη 1665-1669 δὲν εἶχεν εἰσέτι ἐγκατασταθῇ μονίμως εἰς Ζάκυνθον, ἀλλ' ἢ ἐξηκολούθει διαμένων ἐν Βενετίᾳ ἢ — ὅπερ τὸ πιθανώτερον — μετεκινεῖτο ἀπὸ Βενετίας εἰς Ζάκυνθον καὶ τάνάπαλιν.

¹⁴ Βλ. Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΝ εἰς «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Β' (1948), σ. 279.

¹⁵ Περὶ τοῦ Παρθενίου Σκούφου († 1728) βλ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΝ εἰς «Ἐπετηρίδα Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν», τόμ. Β' (1939), σ. 336-338 καὶ τόμ. Γ' (1940), σ. 304.

¹⁶ Ἐκδεδομένου ὑπὸ Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ εἰς «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Β' (1948), σ. 280-281.

Τὴν διακόσμησιν τοῦ ναοῦ τῆς Λαουρένταινας ὁ Φιλόθεος ἐξηκολούθησε καὶ κατόπιν, ὥς προκύπτει ἐκ συμβολαίου τῆς 27 Αὐγούστου 1673¹⁷. Φαίνεται ὅμως ὅτι βραδύτερον¹⁸, καταλιπὼν ἐν αὐτῷ διάδοχόν του τὸν Παρθένιον καὶ παραχωρήσας εἰς τοὺς ἀνεψιούς του τὰς ἐν τῷ φρουρίῳ τῆς Ζακύνθου ἰδιοκτησίας του, ἀπεχώρησεν οἰκειοθελῶς λόγῳ γήρατος καὶ ἀπεσύρθη εἰς τὴν ἡσυχον ἐξοχικὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ἐν Κήποις, ὅπου καὶ διήλθε τὰς τελευταίας του ἡμέρας¹⁹. Ἐνταῦθα συνέταξε καὶ τὴν ἀπὸ 18 Φεβρουαρίου 1685 διαθήκην του, δι' ἧς ἐγκαθιστᾷ γενικὸν κληρονόμον τοὺς ἀνεψιούς του Φραγκίσκον, Παρθένιον, Μιχαὴλ καὶ Γεώργιον καὶ διατυπώνει τὰς τελευταίας του θελήσεις²⁰. Ἀπεβίωσε δὲ μετὰ μικρόν, τῇ 9 Μαρτίου 1685²¹.

Τὴν ἀγιογραφίαν ὁ Φιλόθεος Σκούφος ἐδιδάχθη, ὥς εἵπομεν, ἐν Κρήτῃ²², ἥσκησε δ' ἀκολούθως καὶ ἐν Κερκύρᾳ (1648)²³ καὶ ἐν Βενετίᾳ²⁴ καὶ συνέχισεν ἐν Ζακύνθῳ μέχρι τέλους σχεδὸν τῆς ζωῆς του²⁵. Πολλὰ τῶν ἔργων του σώζονται

¹⁷ Βλ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΝ, ἐνθ' ἄνωτ. τόμ. Β' (1939), σ. 330 καὶ σημ. 4.

¹⁸ Εἰς διάταγμα τοῦ Γεν. Προβλεπτοῦ Θαλάσσης Α. Corner, ἀπὸ 22 Νοεμβρίου 1677, δημοσιευόμενον ὑπὸ Α. Χ. ΖΩΗ, *Τιμάρια ἐν Ζακύνθῳ*, < Ἰόνιος Ἀνθολογία >, τόμ. Ζ' (1933), σ. 103-105 ἀναφέρεται ἐν ἄλλοις (σ. 105) ὅτι < ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου Λαουρένταινας, δημόσιον κτητορικὸν δικαίωμα, δι' ἧς περιβάλλεται ὁ Πανοσ. Ἡγούμενος Σκούφος, δέον νὰ λαμβάνῃ εἴκοσι πέντε βατσέλλια σίτου ἐτησίως > κλπ. — Ὑπογραφή τοῦ Φιλοθέου Σκούφου φέρεται καὶ εἰς προικοοῦμφωνον Ζακύνθου τῆς 9 Σεπτεμβρίου 1677· βλ. (ΝΤΙΝΟΥ ΚΟΝΟΜΟΥ), *Πληροφορίες ἀπὸ ἔγγραφα τοῦ ἀλλοτινοῦ Ἀρχιεπισκοπείου* (Ἀνέκδοτες σημειώσεις Α. Χ. Ζώη), < Ἑπτανησιακὰ Φύλλα >, τόμ. Δ' (1961-1963), σ. 77.

¹⁹ Ἰδιόγραφον πιστοποιήσιν τοῦ Φιλοθέου Σκούφου, ἀπὸ 5 Ἰουνίου 1684, περὶ χειροτονίας εἰς ἱερέα τοῦ Παύλου Γέρμπεση, ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 164 κώδικος τῆς ποτὲ βιβλιοθήκης Ἀλεξίου Κολυβά, βλ. ἐκδεδομένην ἐκ τῶν καταλοίπων ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ εἰς τὸν < Νέον Ἑλληνομνήμονα > τόμ. 15 (1921), σ. 280-281.

²⁰ Βλ. ταύτην ἐκδεδομένην, μετ' εἰσαγωγῆς καὶ σημειώσεων, ὑπὸ Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Ἡ διαθήκη τοῦ Φιλοθέου Σκούφου*, ἐνθ' ἄνωτ. τόμ. Γ' (1940), σ. 297-307 (τὸ κείμενον ἐν σ. 300-303).

²¹ Βλ. αὐτόθι σ. 303.

²² Βλ. ἄνωτέρω σ. 261.

²³ Βλ. τὴν ἐν συνεχείᾳ (Β') ἐκδιδομένην ἐπιστολήν του.

²⁴ Τὰ πρῶτα χρονολογημένα ἔργα του εἶναι τῶν ἐτῶν 1661-1665, ὅτε διέτριβεν ἐν Βενετίᾳ, ἀλλὰ δὲν ἤσκει πλέον τὰ καθήκοντα τοῦ ἐφημερίου· βλ. τὴν κατωτέρω Ἀναγραφὴν (Δ'), ἀριθ. 1-9.

²⁵ Ἐν τῇ διαθήκῃ του ἀναφέρει εἰκόνα ἧτις « ἐπονομάζεται Ἐπιτάφιος Θεῖρος, ζωγραφία στὸ νατουράλε » καὶ τὴν ὁποίαν ἀφήνει « νὰ τὴν βάνουν ἀντίκρυ τοῦ μνήματός » του (Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 300). Ἴσως ἦτο αὕτη ἐκ τῶν τελευταίων ἔργων του.

καὶ σήμερον εἰς μουσεῖα ἢ ἰδιωτικὰς συλλογὰς²⁶. Ὑπὸ τῶν εἰδικῶν χαρακτηρίζεται ἐκ τῶν καλυτέρων ἀγιογράφων τῆς ἐποχῆς του²⁷. Ἡ τέχνη του φέρει ἰσχυρὰν τὴν ἰταλικὴν ἐπίδρασιν, περιορίζεται δὲ συνήθως εἰς τὴν ἀντιγραφὴν ἔργων τῶν πρὸ αὐτοῦ σημαντικῶν Ἑλλήνων ἀγιογράφων καὶ ἰδίως τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ²⁸. Δέον πάντως νὰ σημειωθῇ ὅτι διὰ τὰ ἐκ τῶν ἔργων του θεωρούμενα ὥς σημαντικώτερα ἐξεφράσθησαν ἐσχάτως ἀμφιβολίαι ὥς πρὸς τὴν γνησιότητα τῶν ὑπογραφῶν καὶ χρονολογιῶν των²⁹.

**Β'. Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ Φιλοθέου Σκούφου (1648)
πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Φιλαδελφείας Ἀθανάσιον Βαλεριανόν.**

Ἡ κατωτέρω δημοσιευομένη αὐτόγραφος ἐπιστολὴ τοῦ Φιλοθέου Σκούφου ἀπόκειται εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικῆς Κοινότητος (Arm. D — busta 4, φάκ. 35: *Commissaria del fu Mons. Attanasio Valeriano, processo carte*) παρὰ τῷ νῦν Ἑλληνικῷ Ἰνστιτούτῳ Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν³⁰.

Ἡ ἐπιστολή, γραφείσα τῇ 25 Ἀπριλίου 1648 ἐκ Κερκύρας, ὅπου, ὥς μαν-

Διὰ τὴν ὑπογραφὴν καὶ χρονολογίαν (1682) ἐν τούτοις τῆς « Φυγῆς εἰς Αἴγυπτον » (Ἀναγραφὴ, ἀριθ. 13) ἔχουν ἐκφρασθῇ ἀμφιβολίαι.

²⁶ Παλαιότερα ἀναγραφὴ δέκα ἔργων του φέρεται εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Δ. ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, *Ἑλληνες ἀγιογράφοι μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, Ἀθῆναι 1935, σ. 196 - 199. Ἐπίσης ὑπὸ [Α. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ - ΠΑΛΑΙΟΥ], *Μουσεῖον Διονυσίου Λοβέρδου*, Ἀθῆναι 1946 καταγράφονται, ὑπ' ἀριθ. 297 (σ. 47), 336 (σ. 52), 341 (σ. 53) καὶ 501 (σ. 69) τέσσαρες εἰκόνες φέρουσαι τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Φιλοθέου Σκούφου (ὧν αἱ τρεῖς πρῶται καὶ παρὰ Σισιλιάνῳ) καὶ ἑτεραί τρεῖς, ὑπ' ἀριθ. 190 (σ. 32), 301 (σ. 47) καὶ 546 (σ. 73), ὑπογεγραμμέναι μόνον διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Φιλοθέου (ὧν μόνον ἡ δευτέρα καὶ παρὰ Σισιλιάνῳ). Πληρεστέρα ἀναγραφὴ παρατίθεται ὑπ' ἐμοῦ κατωτέρω (Δ', σ. 274 κξξ.) μετὰ μνείας καὶ τῆς ἄλλης βιβλιογραφίας.

²⁷ Βλ. ΑΝΔΡΕΟΥ ΣΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, Ἀθῆναι 1957 (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀριθ. 40), σ. 205 - 209 καὶ 221 - 222 (καὶ πίν. 52, ἀριθ. 1 - 2).

²⁸ Αὐτόθι σ. 206, 207.

²⁹ Αὐτόθι σ. 207 (διὰ τοὺς Ἀγίους Τεσσαράκοντα, βλ. Ἀναγραφὴν, ἀριθ. 3) καὶ ΜΑΝΟΛΙΣ ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΣ, *Icones de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut* (Bibliothèque de l'Institut Hellénique d'études byzantines et post-byzantines de Venise — N. 1), Venise (1962), σ. 150 - 151, ἀριθ. 133, σημ. 1 (διὰ τὴν « Φυγὴν εἰς Αἴγυπτον », βλ. Ἀναγραφὴν, ἀριθ. 13)

³⁰ Τὴν διευθύντριαν τοῦ ἰδρύματος τούτου δ. Σοφίαν Ἀντωνιάδου εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν θερμῶς δια τὴν πάντοτε παρεχομένην εἰς τὰς ἐρεῦνας μου εὐγενῆ καὶ πρόθυμον βοήθειαν.

θάνομεν, είχε καταφύγει ὁ Σκούφος, ἐξ αἰτίας τῆς τουρκικῆς εἰς Κρήτην εἰσβολῆς καὶ ἐξαπλώσεως, πρὶν ἢ καταλήξῃ εἰς Βενετίαν, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν μητροπολίτην Φιλαδελφείας (1635 - 1656) Ἀθανάσιον Βαλεριανόν³¹. Εἶναι γνωστὸν ἐξ ἀναφορᾶς αὐτοῦ τούτου τοῦ Σκούφου³² ὅτι ὁ Βαλεριανός, μετὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ ἀγῶνος διὰ τὴν Κρήτην μεταξὺ Τούρκων καὶ Βενετῶν, ἀφῆκε τὴν ἐν Βενετίᾳ ἔδραν του καὶ κατήλθεν εἰς τὴν νῆσον πρὸς τόνωσιν τοῦ φρονήματος τῶν Ἑλλήνων ὀρθοδόξων κατοίκων, ἐβοηθήθη δ' εἰς τοῦτο καὶ ὑπὸ τοῦ Σκούφου καὶ τέλος ἐπανῆλθε μετ' αὐτοῦ εἰς Βενετίαν. Ἡ παροῦσα λοιπὸν ἐπιστολὴ φαίνεται ὅτι ἐγγράφη μετὰ τὴν ἀνάληψιν καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ταξιδίου τῆς εἰς Βενετίαν ἐπιστροφῆς τοῦ Βαλεριανοῦ. Αἱ ἀνώμαλοι περιστάσεις τοῦ πολέμου εἶχον, φαίνεται, χωρίσει προσκαίρως τοὺς δύο ἄνδρας. Καὶ ὁ μὲν Σκούφος, κομίζων καὶ κιβώτιά τινα (κασέλες) τοῦ Βαλεριανοῦ, εἶχεν ἤδη φθάσει εἰς Κέρκυραν. Ὁ δὲ Βαλεριανὸς εἶχεν ἐγκαταλείψει πλέον τὴν Κρήτην καὶ διέτριβεν ἐπὶ τι διάστημα ἐν Ζακύνθῳ. Τοῦτο δὲν δηλοῦται μὲν ρητῶς ἐν τῇ ἐπιστολῇ, νομίζω ὁμῶς ὅτι συνάγεται ἐκ τῶν ἀκολουθῶν ἐνδείξεων: Πρῶτον ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Βαλεριανὸς εἶχε ζητήσει νὰ τοῦ σταλοῦν τὰ κιβώτιά του εἰς Ζάκυνθον. Δεύτερον ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Σκούφος ἤλπιζεν ὅτι ὁ Βαλεριανὸς θὰ δυνηθῇ, μόλις παύσῃ ὁ λοιμός, νὰ ἔλθῃ πρὸς αὐτὸν καὶ «*νὰ προσκυνήσῃ τὸν Ἅγιον*», ἥτοι εἰς Κέρκυραν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο εὐχερὲς ἐκ Ζακύνθου, ὅχι ὁμῶς καὶ ἂν ὁ Βαλεριανὸς εὐρίσκετο ἐν Κρήτῃ. Καὶ τρίτον ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Σκούφος ἀναφέρει ὅτι διεβιβάσθησαν εἰς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ Βαλεριανοῦ «*γραφαὶ τῆς Κρήτης*» διὰ τοῦ πλοιάρχου Κόμη (περὶ οὗ γράφει προηγουμένως ὅτι ταξιδεύει ἐκ Κερκύρας εἰς Ζάκυνθον, ἀλλὰ δὲν γράφει ὅτι ταξιδεύει καὶ εἰς Κρήτην) καί, ἐπειδὴ εὐρέθησαν ἀνοικταί, ἐρωτᾷ «*ἂν ἀνολίχθησαν αὐτοῦ*» (στ. 23 - 25), διαστέλλει δηλαδὴ τὸν τόπον τῆς ἀποστολῆς τῶν ἐπιστολῶν (Κρήτην) πρὸς τὸν τόπον τῆς διαμονῆς τοῦ Βαλεριανοῦ («*αὐτοῦ*»).

Κύριος σκοπὸς τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Σκούφου εἶναι νὰ καθησυχάσῃ τὸν Βαλε-

³¹ Βλ. περὶ τούτου ΙΩΑΝΝΟΥ ΒΕΛΟΥΔΟΥ, *Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ*, ἔκδ. β', Βενετία 1893, σ. 77 - 78 καὶ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα κλπ.*, Βενετία 1893, σ. 45 - 52 (ἐνθα γράμμα τοῦ οἰκουμένου πατριάρχου Ἰωαννικίου Β', ἀπὸ 1651, μνημονεύον ρητῶς τὸν Βαλεριανὸν ἐν σ. 47, 48, 51). Ἡ ἀπὸ 7 Ἀπριλίου 1656 διαθήκη του ἐδημοσιεύθη προσφάτως ὑπὸ Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνημὼν*, τεῦχος δευτέρου, Ἰωάννινα 1950, σ. 4 - 8. Βλ. καὶ ΔΗΜ. Γ. ΣΕΡΕΜΕΤΗ, *Δικαιοπρακτικὰ καὶ ἄλλα ἐγγράφα ἐκ τῶν ἀρχείων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας περὶ Κυθέρων. Δικαιοπραξίαι τοῦ Φιλαδελφείας Ἀθανασίου Βαλεριανοῦ*, «*Θησαυρίσματα*» Ἑλλήν. Ἰνστιτούτου Βενετίας, τευχ. 1 (1962), σ. 109 - 131.

³² Βλ. ἀνωτέρω σ. 262.

ριανδὸν περὶ τοῦ ὅτι φροντίζει διὰ τὴν ἀποστολὴν τῶν κιβωτίων του. Ἐκ τοῦ περιεχομένου της ὁμως, καὶ ἰδίᾳ τοῦ ὑστερογράφου της, ἀρνόμεθα καὶ ἄλλας ἐνδιαφερούσας εἰδήσεις περὶ τῆς ἐν Κερκύρᾳ ζωῆς καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητος τοῦ Σκούφου, ὡς καὶ ἄλλων Κρητῶν κληρικῶν προσφύγων. Ἡ πλέον ἐνδιαφέρουσα τῶν εἰδήσεων τούτων εἶναι τὰ περὶ τοῦ γνωστοῦ Ρεθυμνίου ζωγράφου Ἑμμανουὴλ Τζάνε τοῦ Μπουνιαλῆ († 1690)³³ γραφόμενα, ὅτι ὄχι μόνον εὐρίσκετο τὸ 1648 ἐν Κερκύρᾳ³⁴, ἀλλὰ καὶ εἰργάζετο ὡς ἀγιογράφος ὁμοῦ μετὰ τοῦ Σκούφου.

Τὴν ἐπιστολὴν ἐκδίδω ὡς ἔχει, μὲ τὰς ἀνορθογραφίας της, συνοδεύω δὲ μὲ τὰς ἀπαραιτήτους σημειώσεις.

Αὐτὸν ἔγγραφον, διαστ. 208×300 χιλ. Ἡ ὀπισθία ὄψις λευκὴ. Πρωτότυπον. Κατάστασις διατηρήσεως πολὺ καλή.

Πανιερώτατε καὶ σοφώτατε αὐθέντη μου καὶ δέσποτα,

*† Δίω καὶ τρῆς φωραὶς ἔλαβα γράμμα τῆς πανιερώτη σου καὶ γράφη μου νὰ πέμπω ταῖς κασέλες στὸ Τζάντε, ὁ μὲ τὸν καπετὰν Κώμη ὁ μὲ ἄλον πασάτζον. Ὅμως ἡ κασέλες, καθὼς μὲ πολὲς μου ἄλλες γραφεὲς τὸ δίδω ἀβύζω τῆς πανιερώτη
5 σου, ἐβρίσκονται ἀκόμη στὸ λαζαρέτο, καὶ δὲν ἔλαχε ἀκόμη πασάτζω νὰ θέλῃ νὰ τῷ σηκώσῃ, μόνον ὁ καπετὰν Κώμης. Μὲ τὸν ὠπεῖον χωρὶς ἄλλω θέλω τες πέμψη, δια σιγοῦρον καὶ διατῇ θέλει καὶ κάνει το σερβυτζιον ἀνέναι καὶ εἰς τὸ λαζαρέτο. καὶ αν ἡθελα ἔχει τὴν φέδε καθὼς ἐπροέγραφα, εὐκολον ἦτονα νὰ ταῖς συνκώσει καὶ ἄλον πασάτζω. μὰ μηδένας ἄλος καραβοκύρης μοῦ το πηστεύγῃ πῶς εἶναι σπονρά-
10 δες καὶ βανουσί μου ὀποζετζιόν. δὲν μπορῶ νὰ περνυγράψω τῆς πανιερώτη σου τὴν πίκραν ὅπου ἔχω διὰ τοῦτες τὲς κασέλες, τόσον διαλόγου μου, ὅσων καὶ δια τὴν πανιερώτην σου. Τὲς φέδες ἔχω φυλαμένες νὰ ταῖς πέμπω ὀπίσω ὁμάδι. Τὸ κακὸν παύτη ὀλονένα ὀξω καὶ ἐλπίζω εἰς Θεὸν ὅστε νὰ θελῇ ἡ πανιερώτη σου νὰ μῆσέψη νὰμηνίναι σοσπέτο, καὶ θέλῃ ἔλθῃ νὰ προσκηγήσῃ τὸν ἄγιον, καὶ ἐγὼ τὴν ἀρχιερωσήνη*

³³ Βλ. περὶ τούτου Α. ΣΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Σχέδιον ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, Ἀθῆναι 1957, σ. 222-240. — ΜΑΝ. ΣΧΑΤΖΙΔΑΚΗΣ, *Icones de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut*, Venise (1962), σ. 128-140 καὶ passim (βλ. εὐρετήριο, σ. 221). — Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὁ Ἑμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωροῦμενος ἐξ εἰκόνων του σφωζομένων κυρίως ἐν Βενετίᾳ (Ἑναίσιμος ἐπὶ διδασκατορίᾳ διατριβή), ἐν Ἀθήναις 1962 (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀριθ. 50).

³⁴ Τοῦτο μέχρι τοῦδε συνήγετο ἐμμέσως μόνον, ἐκ τῆς ἐν Κερκύρᾳ υπάρξεως εἰκόνος τοῦ Τζάνε μὲ χρονολογίαν 1648 (βλ. Α. ΣΥΓΓΟΠΟΥΛΟΝ, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 223, σημ. 3 καὶ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΝ, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 3, σημ. 3). Ἀλλ' ἡ ἀπόδειξις αὕτη ἦτο ἀνεπαρκής. Τώρα ὁμως ἔχομεν τὴν ρητὴν αὐθεντικὴν μαρτυρίαν τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Σκούφου.

15 σου ὁποῦ εἶναι το πεθύμιο μου. Ὁ εὐλαβέστατος Μπουνιαλῆς προσκηνᾷ τὴν πανιερώ-
την σου, ὁ ηγοῦμενος ὁ Μπαλιαρῆς καὶ ηγοῦμενος Χαλκιόπουλος. ὁ εδεσιμώτατος
προτοπαπὰς καὶ ὅλοι ἀποῦ τον πτοχικόν μας οἶκον καὶ ξεχωριστὰ ἡ καιρὰ Ρω-
μήλα. ἐγὼ δὲ ασπάζομαι εὐλαβῶς τὰ ἔχνη τῶν αγίων ποδῶν τῆς πανιερώτη σου.
χαιρετώντας καὶ τὸν ὑμέτερον συνώνυμον ἀπο καρδίας. —

20 Ἐπὶ Κορυφῶς, ἀπριλλίω — 25. 1648.

τῆς πανιερωτητοῦ σου δοῦλος μικρώτατος

Φιλόθεος ὁ Σκούφος

† ταῖς γραφεῖς ὁποῦ μοῦ ἔστηλεν ἡ πανιερότη σου τῆς Κρήτης, μὲ τὸν καπε-
τὰν Κώμη, ἦτον ἀνικτῇ τοῦ ηγουμένου τοῦ Δέσου καὶ ἤχεν μου ιᾷ Αποστόλους
25 δεσένιον, καὶ ἐχάθησαν, καὶ ἀν ἀνηχθήσαν αὐτοῦ παρακαλῶ νὰ κάμῃ νὰ τοὺς ἔχω
ὅπου πολὺ τοὺς χριᾶζομαι. ἀν ορῶζῃ τίποτας ὅς τόσο ἀπο ζογραφικῇ ἡ πανιερώτη
σου, τὸ γινώσκει πῶς ψυχῇ καὶ σόματι μὲ ορῶζει. καὶ ἀς μοῦ γράφει. το σφαλη-
στάριον δὲν μας κάνει ὁ προτοπαπὰς προφασιζόμενος διὰ τροχὸν πῶς δὲν ἔχη, καὶ
χάνομαι τὴν οκαζιὸν τοῦ Μπουνιαλῆ, μὲ τον οπεῖον κάθομαι καὶ δουλεύω. Ἐχει
30 χρίαν ἓνα ἐνταλτήριον ἐξομολογήσεως, καὶ παρακαλῶ νὰ τοῦ το πέψει δραῖον, καὶ
γράφε μου καὶ τι ορῶσεις ἀπο λόγου του· διὰτὶ κρίμα εἶναι τόρα ὁποῦ ζῇ καθένας
νὰ μὴν τοῦ πέρνει ἀφ[εσιν].

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

3. μὲ τὸν καπετὰν Κώμη. Οὗτος φαίνεται ὅτι ἦτο κυβερνήτης ἐμπορικοῦ πλοίου (πρβλ.
καὶ στ. 9: μηδένας ἄλλος παραβοκῆρης) ἐκτελοῦντος τὴν συγκοινωνίαν Κερκύρας - Ζακύν-
θου. Ἀναφέρεται δις καὶ κατωτέρω (στ. 6 καὶ 24). Οἰκογένεια Κώμη ἀπαντᾷ καὶ ἐν Κερ-
κύρα, ἀλλὰ καὶ ἐν Ζακύνθῳ.

3. ὁ μὲ ἄλλο πασάτζον = ἡ μὲ ἄλλο συγκοινωνιακὸν μέσον (= πλοῖον).

5. στοῦ λαζαρέτο = εἰς τὸ λοιμοκαθαρτήριον τῆς Κερκύρας (ἐξ αἰτίας τοῦ σοβοῦντος
τότε λοιμοῦ, βλ. κατωτέρω, στ. 12 - 13).

8. τὴν φέδε = τὴν πιστοποιήσιν (περὶ τοῦ ὅτι τὰ κιβώτια δὲν ἦσαν μολυσμένα, ὡς
συνάγεται ἐκ τῆς ἀμέσως ἐπομένης φράσεως).

9 - 10. σπουράδες = κεκαθαρμένα, ἀπολύμασμένα (βενετ. spurade).

10. βάνουσί μου ὁποζιτζιόν = ἀντιτίθενται (εἰς τὴν παραλαβὴν των).

12. τὲς φέδες = τὰ πιστοποιητικά (ἰταλ. fede). Ἀθλον περὶ τίνων πιστοποιητικῶν
πρόκειται.

12 - 13. τὸ κακὸν παύτει ὁλοένα. Πρόκειται προφανῶς περὶ τοῦ λοιμοῦ, ἐξ αἰτίας τοῦ
ὁποίου ἐλειτούργει τὸ λοιμοκαθαρτήριον (βλ. στ. 5 καὶ 7) καὶ ἠλέγχοντο αἱ μεταφοραί. Περὶ
τοῦ μικρᾶς ἐκτάσεως καὶ διαρκείας λοιμοῦ τούτου γράφει ὁ ἱστορικὸς τῆς νήσου Ἄνδρ.
Μάρμορας (Ἱστορία τῆς νήσου Κερκύρας συγγραφείσα μὲν ἰταλιστὶ ἐν ἔτει 1672 ὑπὸ ἈΝΔΡΕΟΥ
ΜΑΡΜΟΡΑ, Κερκυραίου, μεταφρασθεῖσα δὲ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ ἸΩΑΝΝΟΥ ΜΑΡΜΟΡΑ, Ἐφό-

ρου τῆς ἐν Κερκύρα Βιβλιοθήκης, Κέρκυρα 1902, σ. 316) τὰ ἀκόλουθα: « Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους τούτου [1648] ἀνεφάνησαν ἐν Κερκύρᾳ ἀραιὰ τινὰ κρούσματα πανώλους, ἅτινα ἐμάστισαν ἰδίως τὴν Λευκίμυην· ἀλλὰ τὸ μὲν ταῖς πρεσβείαις τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος, τὸ δὲ ἔνεκα τῶν ληφθέντων ἐγκαίρως μέτρων ἡ νόσος ἐν τῇ πρώτῃ αὐτῆς ἐμφάνισι κατεστάλη ».

14. νὰ μὴν εἶναι σοσπέτο = νὰ μὴ ὑπάρχῃ πλέον ὑποψία (ἰταλ. sospetto).

14. θέλει ἔλθῃ νὰ προσκυνήσῃ τὸν ἅγιον. Ἦτοι τὸν Ἅγιον Σπυρίδωνα, εἰς Κέρκυραν.

15. ὁ εὐλαβέστατος Μπουνιαλῆς. Ὅτι ὁ ἱερεὺς οὗτος ἦτο ὁ γνωστὸς Ρεθύμνιος ζωγράφος Ἑμμανουὴλ Τζάνες ὁ Μπουνιαλῆς συνάγεται καὶ ἐκ τῶν κατωτέρω (στ. 29) περὶ τούτου ὡς ἀσκοῦντος τὴν ζωγραφικὴν τέχνην γραφομένων.

16. ὁ ἡγούμενος ὁ Μπαλιαρῆς. Τὸ πρόσωπον τοῦτο δὲν μοῦ εἶναι γνωστόν. Οἰκογένεια Μπαλιαρῆ (Bagliarin) φέρεται ὡς μία τῶν εὐγενῶν οἰκογενειῶν τῆς Κερκύρας εἰς τὸν κατάλογον τοῦ Ἀνδρέα Μάρμορα (*Della Historia di Corfù*, Venezia 1672, σ. 312-313), τὸν ἀναδημοσιευόμενον ὑπὸ ÉMILE LEGRAND, *Bibliographie Hellénique... au XVIIe siècle*, τόμ. 2, Paris 1894, ἀριθ. 511, σ. 293. Ἀλλὰ καὶ ἐν Κρῆτῃ διασώζεται ἔτι καὶ σήμερον (ἐν Ρεθύμνῳ) οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον Μπαλιαρῆς (ἐξηλληνισμένον καὶ εἰς Βαλαρῆς). Θεωρῶ πιθανώτερον ὅτι ὁ ἐνταῦθα ὑπὸ τοῦ Σκούφου μνημονευόμενος ἦτο, ὡς καὶ αὐτὸς ὁ Σκούφος, Κρῆς ἡγούμενος μονῆς καταφυγῶν εἰς Κέρκυραν, διότι εἶναι φυσικώτερον — τοῦτο ἰσχύει καὶ διὰ τοὺς ἐν συνεχείᾳ μνημονευομένους Χαλκιόπουλον καὶ πρωτοπαπᾶν — ν' ἀποστέλλουν διὰ τοῦ Σκούφου χαιρετισμοὺς πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Βαλεριανὸν Κρῆτης κληρικοί, οὓς θὰ ἐγνώρισεν οὗτος κατὰ τὴν ἐκεῖ πρόσφατον περιοδείαν του, παρὰ Κερκυραῖοι, οἵτινες εἶναι ἀμφίβολον ἂν εἶχον ποτὲ μετ' αὐτοῦ γνωριμίαν ἢ σχέσιν.

16. καὶ ἡγούμενος Χαλκιόπουλος. Παρὰ τὴν ὑπαρξιν ἐν Κερκύρᾳ εὐγενοῦς οἰκογενείας Χαλκιοπούλου (βλ. É. LEGRAND, ἐνθ' ἄνωτ.), νομίζω ὅτι καὶ ἐνταῦθα ὁ Σκούφος ἀναφέρεται εἰς Κρῆτα ἡγούμενον. Πιθανώτατα μάλιστα πρόκειται περὶ τοῦ γνωστοῦ κωδικογράφου (1638, βλ. ΙΩ. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΟΣ, *Πατριακή Βιβλιοθήκη*, Ἀθήνησι 1890, σ. 144-145, ἀριθ. ΣΠΔ') καὶ εἶτα ἡγουμένου τῆς ἐν Κρῆτῃ μονῆς Ἀρκαδίου Συμεῶνος Χαλκιοπούλου, ὅστις κατὰ τὸ 1646, μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων λεηλασίαν ταύτης, συνῆψε συμφωνίαν μετ' αὐτῶν πρὸς ἐξασφάλισιν στοιχειωδῶν τινων προνομίων ὑπὲρ τῆς μονῆς, κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ (ΑΓΛΘ. ΞΗΡΟΥΧΑΚΗ, *Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος*, ἐν Τεργέστῃ 1908, σ. 235, στ. 17-26). Ἄν ὁ ταυτισμὸς εἶναι ἐπιτυχής, τότε δέον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ Χαλκιόπουλος ὀλίγον μετὰ ταῦτα ἐγκατέλειπε τὴν Κρῆτην καὶ ἦλθεν εἰς Κέρκυραν.

16-17. ὁ αἰδεσιμώτατος πρωτοπαπᾶς. Οὗτος ἀναφέρεται καὶ κατωτέρω ὡς κατασκευαστῆς « σφαλισταρίων » διὰ τροχοῦ (βλ. στ. 27-28). Δὲν νομίζω ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ τότε πρωτοπαπᾶ Κερκύρας Θεοδοσίου Φλώρου (1645-1675, βλ. ΣΠΥΡΙΔ. Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ νῦν*, ἐν Κερκύρᾳ 1920, σ. 101), ἀλλὰ καὶ πάλιν περὶ Κρητὸς πρωτοπαπᾶ πρόσφυγος ἐν Κερκύρᾳ. Τίς ὁμῶς ἐξ ὧν, ἀδελων.

17-18. καὶ ὅλοι ἀπὸ τὸν πτωχικὸν μας οἶκον καὶ ξεχωριστὰ ἡ κερὰ Ρωμύλα. Ἐννοεῖ, πιστεύω, τὴν οἰκογένειαν τοῦ ἀδελφοῦ του Κωνσταντίνου Σκούφου († 1659/1666), πατρὸς τοῦ βραδύτερον ὀνομαστοῦ συγγραφέως τῆς « Τέχνης Ρητορικῆς » Φραγκίσκου Σκούφου (1644-1697), περὶ ἧς οἰκογενείας βλ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Ἡ κρητικὴ οἰκογένεια τῶν Σκούφων*, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 326-338. Ἐκ τῶν πέντε υἱῶν τοῦ Κωνσταντίνου Σκούφου θὰ εἶχον

τότε γεννηθῇ μόνον οἱ δύο πρεσβύτεροι, ὁ Μιχαὴλ καὶ ὁ Φραγκίσκος. Πρώτην φοράν μανθάνομεν ἐντεῦθεν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος μετὰ τῆς οἰκογενείας του εἶχεν, ἤδη τὸ 1648, καταφύγει εἰς Κέρκυραν, ἀκολουθῶν προφανῶς τὸν ἀδελφόν του Φιλόθεον, ὅστις καί, μετὰ τὸν θάνατόν του, ἀνέλαβε τὴν ἀνατροφὴν καὶ ἐκπαίδευσιν τῶν τέκνων του, ὡς ἀναφέρει ἐν τῇ διαθήκῃ του (βλ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Ἡ διαθήκη τοῦ Φιλοθέου Σκούφου*, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 298 καὶ 301). Ἄγνωστον τίς ἦτο ἡ κερά Ρωμύλα ἴσως πρόσωπον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς αὐτῆς οἰκογενείας.

19. *χαίρετάντας καὶ τὸν ὑμέτερον συνώνυμον*. Πιστεύω ὅτι ὁ Φιλόθεος Σκούφος ἐννοεῖ ἐνταῦθα τὸν πράγματι ὁμώνυμόν του Φιλόθεον Βαλεριανόν, ἱερομόναχον, συγγενῇ καὶ ἀκόλουθον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀθανασίου Βαλεριανοῦ. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει πρέπει τὸ ὑμέτερον νὰ διορθωθῇ εἰς *ἡμέτερον*. Τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Φιλοθέου Βαλεριανοῦ τούτου συνήντησα εἰς ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου τῆς ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικῆς Κοινοτήτος, ὡς π.χ. ἐν *Arm. D - Busta 4*, φάκ. 35 (ἔτος ;) καὶ *Busta 24*, φάκ. 344 (ἔτος 1643).

24 - 25. *τοῦ ἡγουμένου τοῦ Δέσου καὶ εἶχεν μου ἰα' Ἀποστόλους δεσένιον*. Οὗτος πρέπει νὰ ταυτισθῇ ἀδιστακτικῶς πρὸς τὸν ἱερομόναχον Σιλβεστρον Δέσον, ἡγούμενον τῆς ἐν Κρήτῃ μονῆς τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου τοῦ Βροντισίου (τὸν διάδοχον τοῦ Μητροφάνους Δέσου, 1635 - 1647) καὶ θανόντα ἐν Χάνδακι τῇ 7 Ὀκτωβρίου 1650 (βλ. ΕΜΜΑΝ. Ι. ΔΟΥΛΓΕΡΑΚΗ, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς Βροντισίου*, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. ΙΒ' (1958), σ. 158 - 159). Ὁ Σιλβεστρος Δέσος γνωρίζομεν ὅτι ἦτο κτήτωρ τοῦ ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἑμμανουὴλ Δέσου γραφέντος τῷ 1621 ὑπ' ἀριθ. 6 κώδικος τῆς ἐν Ἀρσανείᾳ μονῆς τῶν Ἀγ. Θεοδώρων (βλ. τὴν περιγραφὴν του ὑπὸ Ν. Α. ΒΕΗ εἰς τὴν «Ἐπετηρίδα» Παρνασσού, τόμ. 9 (1906), σ. 55 - 59), εἰς τὸν ὁποῖον, μεταξὺ ἄλλων τοῦ ἔτους 1648, φέρεται καὶ σημείωμα (γραφὲν πιθανώτατα ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Σιλβέστρου) περὶ τοῦ ὅτι παρῑδωκεν εἰς δύο ἄλλους κληρικοὺς ὀκτὼ ντεσένια (βενετ. *dissegni*, ἤτοι σχέδια διὰ ζωγραφικὴν) μὲ παραστάσεις διαφόρων ἁγίων (Ν. Α. ΒΕΗ, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 59, βλ. καὶ Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΝ εἰς «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Η' (1951), σ. 59 - 60). Τοιαῦτα λοιπὸν σχέδια ἀκριβῶς ἦσαν καὶ τὰ ἐνταῦθα ὑπὸ τοῦ Σκούφου ἀναφερόμενα (*ἰα' Ἀποστόλους δεσένιον*), ἅτινα ὁ Δέσος ἀπέστειλεν εἰς αὐτὸν ἐκ Κρήτης κατὰ τὸ αὐτὸ μάλιστα ἔτος 1648 ἢ ὀλίγον πρότερον.

27 - 28. *τὸ σφαλιστάριον δὲν μᾶς κάνει ὁ πρωτοπαπᾶς, προφασιζόμενος διὰ τροχὸν πῶς δὲν ἔχει*. Τὸ σφαλιστάριον θὰ ἦτο εἰκόνισμα δίπτυχον ἢ πολύπτυχον. Ὁ ὁρὸς οὗτος φέρεται ἤδη εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Μελετίου Πηγᾶ, ἀπὸ 1597, ἐκδεδομένην ὑπὸ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ ἐν τῷ περιοδικῷ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλλήν. Φιλολογ. Συλλόγου, τόμ. 17 (1882 - 1883), σ. 77 (ἀριθ. 40) καὶ ἀπευθυνομένην πρὸς τὸν Ἀρσένιον Ἐλασσόνος, παρ' οὗ ὁ Πηγᾶς ζητεῖ «*σφαλιστάριον ἐν τεχνίτου ἐμπείρῳ, Σταύρωσιν καὶ Ἀνάστασιν ἔχον τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν καὶ ἕτερον τὰς δώδεκα ἑορτάς, ὅσον εἰώθασιν αὐτόθι [= ἐν Ρωσίᾳ] ποιεῖν ὡς βιβλίον φύλλα εἰς μίαν ἀσφαλιζόμενα θήκην*». Καὶ σήμερον ἔτι ὁ ὁρὸς εἶναι γνωστός ἐν Κεφαλληνίᾳ ὑπὸ τὸν τύπον *σφαλιστήρι*: βλ. ΗΛ. ΤΣΙΤΣΕΛΗ, *Γλωσσάριον Κεφαλληνίας*, «Νεοελληνικά Ἀνάλεκτα» Παρνασσού, τόμ. 2, ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 328: «*Σφαλιστήρι, μικρὸν εἰκόνισμα ἔχον ἑκατέρωθεν προσηρμοσμένας θυρίδας, δι' ὧν κλείεται*».

32. *ἄφ/εσιν*. Ἀνέγνωσα καὶ συνεπλήρωσα οὕτω. Ἡ λέξις λίαν ἐφθαρμένη καὶ δυσανάγνωστος ἐν τῷ ἐγγράφῳ.

Γ'. "Αγνωστος εἰκὼν τοῦ Φιλοθέου Σκούφου (1662):

Ἡ Ἀποτομὴ τοῦ Προδρόμου.

Ἡ ἐνταῦθα τὸ πρῶτον ἐκδιδομένη (πίν. Ι) εἰκὼν τῆς Ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, ἔργον τοῦ Φιλοθέου Σκούφου, ἀνήκει εἰς τὴν Πινακοθήκην (Gallerie) τῆς Ἀκαδημίας Καλῶν Τεχνῶν (Accademia delle Belle Arti) τῆς Βενετίας (ἀριθ. 1014) καὶ εἶναι ἐκτεθειμένη εἰς τὸ ἐν τῇ νησίδι Murano Μουσεῖον τῆς Ὑαλουργικῆς Τέχνης (Museo d'Arte Vetraria), αἶθ. Ι. Εἰς τοὺς περὶ τοῦ Φιλοθέου Σκούφου γράψαντας δὲν εἶναι γνωστή. Ἀναφέρεται μόνον ἀορίστως καὶ δι' ὀλίγων λέξεων εἰς τὸν περὶ τῶν μνημείων τῆς Βενετίας ὁδηγὸν τοῦ G. Lorenzetti³⁵. Τὴν φωτογραφίαν τῆς εἰκόνης μοι παρεχώρησε λίαν εὐγενῶς πρὸς ἔκδοσιν, κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1958, ἡ διεύθυνσις τῆς ὡς ἄνω Πινακοθήκης, πρὸς ἣν ἐκφράζω καὶ ἐντεῦθεν τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας.

Ἡ εἰκὼν (διαστ. 0,566×0,460 μ.)³⁶, ἀριστα διατηρουμένη, φέρει εἰς τὸ μέσον, ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ βάθους, δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων, τὴν ἐπιγραφὴν:

Η ΑΠΟΤΟΜΗ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΗΣ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ
ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΚΑΙ ΒΑΠΤΙΣΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ

Εἰς τὴν κάτω δεξιὰν γωνίαν, ἐπὶ τοῦ μολυβδοπρασίνου ἐδάφους, φέρεται, διὰ μελάνων γραμμάτων, ἡ ὑπογραφή τοῦ καλλιτέχνου καὶ ἡ χρονολογία:

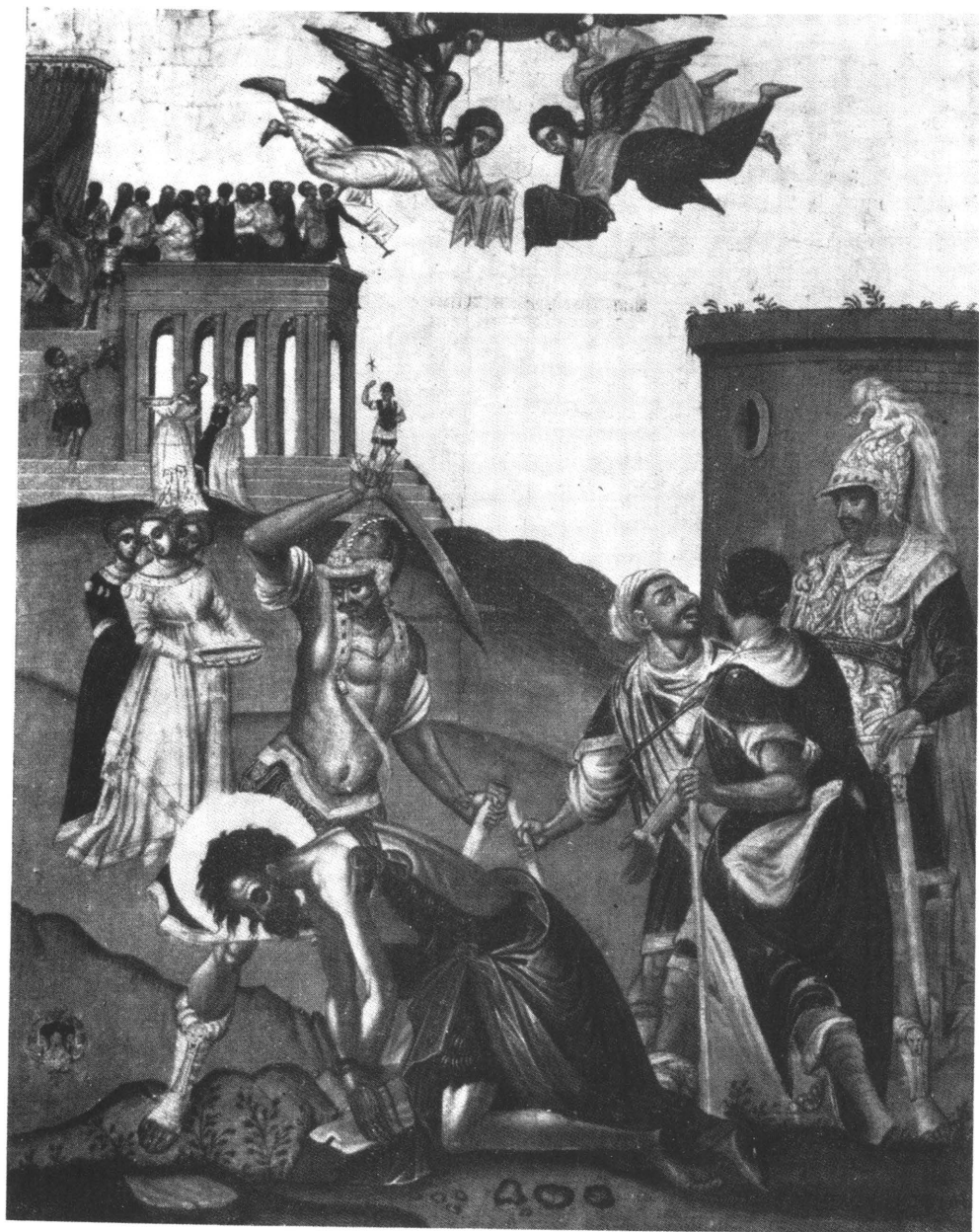
ΧΕΙΡ ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ
ΑΧΕΒ.

Κατὰ δὲ τὴν κάτω ἀριστερὰν γωνίαν εἰκονίζεται οἰκόσημον, πιθανῶς τοῦ παραγωγέαντος τὴν εἰκόνα.

Ἡ εἰκὼν παριστᾷ, εἰς δύο ἐπίπεδα, δύο διαφόρους σκηνὰς τοῦ τραγικοῦ ἐπεισοδίου: τὴν Ἀποτομὴν τοῦ Προδρόμου καὶ τὸ Συμπόσιον τοῦ Ἡρώδου. Εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον ὁ Πρόδρομος παρίσταται γονυπετής, μὲ τὸν φωτοστέφανον τοῦ μαρτυρίου, καὶ ὀπισθὲν του ὁ δήμιος, φέρων στολὴν στρατιώτου καὶ κράνος,

³⁵ GIULIO LORENZETTI, *Venezia e il suo estuario. Guida storico - artistica* (Roma 1956), σ. 792: «*La decollazione di S. Giovanni Battista di MADONNERO GRECO - VENETO, sec. XVI (dep. Gallerie)*». Πρβλ. καὶ τὴν γ' ἔκδοσιν (1963), σ. 810.

³⁶ Τὸν φίλον κ. Ν. Β. Δρανδάκη, ἰδόντα ἐπίσης τὴν εἰκόνα, εὐχαριστῶ διὰ τὴν παραγὴν λεπτομερειῶν τινων τῆς περιγραφῆς.

ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΣΚΟΥΦΟΥ: Ἡ Ἀποτομή τῆς κεφαλῆς Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου (1662)
(Βενετία, Museo Vetrario τοῦ Murano = Gallerie Accademia, ἀριθ. 1014).

μέ ὑψωμένον τὸ ξίφος, ἔτοιμος νὰ τὸ καταφέρει ἐπὶ τοῦ τραχήλου τοῦ Ἰωάννου. Δεξιὰ ἀξιωματικός, φέρον χρυσὴν περικεφαλαίαν μὲ ἐρυθρὸν λοφίον καὶ ἐνδεδυμένος πολυπύκιλον πανοπλίαν, συζητεῖ μὲ δύο Ἑβραίους κρατοῦντας βακτηρίας· ὅπισθεν τούτου ὑψοῦται πύργος μετὰ κυκλικὸν παραθύρου. Ἀριστερά, ὅπισθεν τοῦ δημίου, ἴσταται ἡ Σαλώμη, φέρουσα ποδήρη χιτῶνα καὶ κρατοῦσα πινάκιον, ἵνα δεχθῇ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰωάννου, ἔχουσα δὲ δύο θεραπαινίδας ὅπισθεν τῆς. Εἰς δὲ τὸ ἐπίπεδον τοῦ βάθους, ἀριστερά, παρίσταται οἰκοδόμημα ἀπολῆγον εἰς δῶμα, ὅπερ στηρίζεται ἐπὶ πεσσῶν συνδεομένων διὰ τόξων, αἵτινα ἐμφανίζουν προοπτικῶς τεταρτοκύκλιον ἀνοιγμα. Ἐπὶ τοῦ δώματος, εἰς τὸ ὁποῖον ὁδηγεῖ λιθίνη κλίμαξ, τὸ Συμπόσιον τοῦ Ἡρώδου, ὅστις κάθεται εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον ἐπὶ θρόνου καὶ ἄνωθέν του κρέμονται ἐρυθρὰ παραπετάσματα (οὐρανός). Εἰς τὴν βάσιν τῆς κλίμακος ἡ Σαλώμη ἐκ νέου μετὰ τῶν αὐτῶν δύο θεραπαινίδων τείνει τὸ πινάκιον εἰς στρατιώτην, ὅστις ἔχει ἀρπάσει ἐκ τῆς κόμης τὴν ἀποτμηθεῖσαν κεφαλὴν τοῦ Ἰωάννου καὶ ἀνέρχεται τὰς βαθμίδας τῆς κλίμακος, διὰ νὰ τὴν παρουσιάσῃ εἰς τὸν Ἡρώδην. Καὶ τέλος, ἐπάνω, εἰς τὸ μέσον τοῦ οὐρανοῦ, τέσσαρες ἄγγελοι, ἐξ ὧν οἱ δύο πρῶτοι ἀνέχουν εὐλαβῶς ὕφασμα καὶ ὑπερίπτανται ἀναμένοντες νὰ δεχθοῦν τὴν κεφαλὴν τοῦ Προδρόμου.

Περὶ τοῦ τύπου τούτου τῆς Ἀποτομῆς τοῦ Προδρόμου, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς περιγραφῆς παρομοίας εἰκόνης τοῦ Φραγκιᾶ Καβερτζᾶ (ΙΖ' αἰ.) ἀποκειμένης ἐν τῇ Συλλογῇ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας, διέλαβεν ὁ Μ. Χατζηδάκης³⁷, ὅστις καὶ ἀπηρίθμησε τὰς σωζομένας εἰκόνας μὲ τὴν αὐτὴν παράστασιν ἄλλων ζωγράφων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος (Βίκτωρος, Θ. Πουλᾶκη κλπ.), ὑπεστήριξε δ' ὅτι δημιουργὸς τοῦ νέου τούτου τύπου τῆς Ἀποτομῆς, ἐμφανίζοντος στοιχεῖα δυτικῆς ἐπιδράσεως, φαίνεται ὅτι ὑπῆρξεν ὁ Μιχαὴλ Δαμασκηνός.

Ἀπέχων πάσης τεχνοκριτικῆς παρατηρήσεως ἢ συγκρίσεως τῆς εἰκόνης τοῦ Σκούφου πρὸς τὰς ἀντιστοιχοῦς τῆς, ὡς μὴ εἰδικός, θὰ σημειώσω μόνον ὅτι αὕτη εἶναι ἐκ τῶν παλαιότερων χρονολογημένων εἰκόνων τοῦ καλλιτέχνου³⁸ καὶ ὅτι καὶ ἕτεραι δύο ὀλίγον μεταγενέστεραι εἰκόνες τούτου (τῶν ἐτῶν 1663 καὶ 1665) μὲ τὸ αὐτὸ θέμα μᾶς ἔχουν διασωθῇ³⁹.

³⁷ ΜΑΝ. CHATZIDAKIS, *Icônes de Saint-Georges des Grecs*, σ. 87-88, ἀριθ. 58 (βλ. καὶ pl. 46, εἰκ. 58).

³⁸ Βλ. τὴν περαιτέρω Ἀναγραφὴν τῶν ἔργων τοῦ Σκούφου, καθ' ἣν τῆς ἐκδιδομένης ἐνταῦθα εἰκόνης (ἀριθ. 4) προηγούνται χρονολογικῶς μόνον αἱ ὑπ' ἀριθ. 1-2 (τοῦ ἔτους 1661), ἐνῶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 3 εἶναι τοῦ αὐτοῦ ἔτους 1662.

³⁹ Βλ. τὴν Ἀναγραφὴν, ἀριθ. 5 καὶ 9.

Δ'. Ἀναγραφή τῶν ἔργων τοῦ Φιλοθέου Σκούφου.

Προβαίνω κατωτέρω εἰς ἀναγραφὴν τῶν μέχρι σήμερον εἰς ἐμὲ γνωστῶν εἰκόνων τοῦ Φιλοθέου Σκούφου (ἐν ὅλῳ 21), πρῶτον τῶν φερουσῶν (ἀριθ. 1-13) καὶ εἶτα τῶν μὴ φερουσῶν (ἀριθ. 14-21) χρονολογίαν. Ἐκ τῶν εἰκόνων τούτων δέκα μόνον (αἱ ὑπ' ἀριθ. 1, 2, 6, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 18) εἶχον καταγραφῇ παλαιότερον ὑπὸ Δ. Σισιλιάνου καὶ τρεῖς ἄλλαι ὑπὸ Α. Παπαγιαννοπούλου - Παλαιοῦ⁴⁰. Τὸν φίλον κ. Μαν. Χατζηδάκην, ὅστις μοὶ ἀνεκοίνωσεν ἄλλας τρεῖς (ἀριθ. 5, 8, 21), εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν θερμῶς. Ἐκ τῶν 21 τούτων εἰκόνων ἐκδεδομένα εἶναι μόνον αἱ πέντε (ἀριθ. 4, 6, 10, 13, 14), περιλαμβανομένης καὶ τῆς ὑπ' ἐμοῦ ἀνωτέρω δημοσιευομένης. Σημειωτέον ὅτι εἰκόνας ἄκρως ὑπόπτου γνησιότητος φερούσας ὑπογραφὴν Φιλοθέου, ἀπέκλεισα τῆς παρούσης ἀναγραφῆς, ἥτις εὐχόμαι νὰ συμπληρωθῇ ταχέως ὑπὸ εἰδικωτέρων.

α'. ΕΙΚΟΝΕΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΑΙ

- 1 — ΑΘΗΝΑΙ, Βυζαντινὸν Μουσεῖον (ἀριθ. 2126, ἄλλοτε εἰς συλλογὴν Μακκά): Ἁγίος Γορδελαῆς (1661), ὑπογρ. *χειρ Φιλοθέου ἱερομονάχου*.
Σισιλιάνος, σ. 199. — Ξυγγοπούλου, Σχεδιάσμα, σ. 206.
- 2 — ΑΘΗΝΑΙ, Μουσεῖον Δ. Λοβέρδου: Μαρτύριον Ἁγίας Παρασκευῆς, [μετὰ σκηνῶν ἐκ τοῦ βίου τῆς εἰς εἰκονίδια (1661), ὑπογρ. *χειρ Φιλοθέου*.
Σισιλιάνος, σ. 198. — Παπαγιαννόπουλος - Παλαιός, σ. 47 (ἀριθ. 301). — Ξυγγοπούλου, Σχεδιάσμα, σ. 206.
- 3 — ΑΘΗΝΑΙ, Μουσεῖον Δ. Λοβέρδου: Ἁγιοὶ Τεσσαράκοντα (1662), ὑπογρ. *χειρ Φιλοθέου*.
Ξυγγοπούλου, Σχεδιάσμα, σ. 206-207 (ἐνθα ἐκφράζονται ἀμφιβολίαι τινὲς περὶ τῆς γνησιότητος τῆς ὑπογραφῆς).
- 4 — ΒΕΝΕΤΙΑ, Murano, Museo d'Arte Vetraria (= Gallerie Accademia, ἀριθ. 1014): Ἀποτομή τοῦ Προδρόμου (1662), ὑπογρ. *χειρ Φιλοθέου ἱερομονάχου*.
Ἡ ὑπ' ἐμοῦ ἐνταῦθα ἐκδιδόμενη (βλ. ἀνωτέρω, Γ', σ. 272-273 καὶ πίν. I).
- 5 — ΚΕΡΚΥΡΑ, Μονὴ Ἀγίων Θεοδώρων: Ἀποτομή τοῦ Προδρόμου (1663), ὑπογρ. *χειρ Φιλοθέου ἱερομονάχου*.
Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Μαν. Χατζηδάκη.
- 6 — ΖΑΚΥΝΘΟΣ, Μουσεῖον: Θεία λειτουργία (1664), ὑπογρ. *χειρ Φιλοθέου*.
Γ. Α. Σωτηρίου, Τὸ Μουσεῖον Ζακύνθου καὶ ἡ Μεσαιωνικὴ Τέχνη τῆς Ζακύνθου, «Νέα Ἑστία», τόμ. 2 (1927), σ. 1033-1037 (ἐν σ. 1034 ἡ εἰκὼν καὶ ἐν

⁴⁰ Βλ. ἀνωτέρω σ. 266, σημ. 26.

- σ. 1036 - 1037 ἐρμηνεία της). — Λ. Χ. Ζώη, Ὁδηγὸς Μουσείου Ζακύνθου, ἐν Ζακύνθῳ 1934, σ. 17, ἀριθ. 2. — Σισιλιάνος, σ. 196 - 197. — Συγγοπούλου, Σχεδιάσμα, σ. 207 καὶ πίν. 52. 2. — Ντίνου Κονόμου, Ἔργα μεταβυζαντινῆς τέχνης στὴ Ζάκυνθο, « Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά » 1960, σ. 134 - 135 (καὶ τρεῖς πίν.). — Ἡ εἰκὼν κατεστράφη κατὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1953.
- 7 — ΑΔΗΛΟΣ ΤΟΠΟΣ, Συλλογὴ Ἱεξεκιήλ Βελανιδιώτου, μητροπολίτου Φαναριοφερσάλων († 1953): Ἁγίος Σεραφεῖμ, ἀρχιεπίσκοπος Φαναρίου (1664), ὑπογρ. χεῖρ Φιλοθέου ἱερομονάχου Σκούφου.
Ἱεξεκιήλ Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαναριοφερσάλων, « Θεολογία », τόμ. 13 (1935), σ. 347 - 351.
- 8 — ΚΕΡΚΥΡΑ, Μονὴ Κασσωπίτρας: Μετάδοσις (1665), ὑπογρ. χεῖρ Φιλοθέου ἱερομονάχου. Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Μαν. Χατζηδάκη.
- 9 — ΚΕΡΚΥΡΑ, Ναὸς Σπηλαιωτίσσης (μητροπολιτικός): Ἀποτομή τοῦ Προδρόμου (1665), ὑπογρ. χεῖρ Φιλοθέου ἱερομονάχου.
Σισιλιάνος, σ. 197. — Man. Chatzidakis, Icônes de Saint-Georges, σ. 88, σημ. 4.
- 10 — ΑΘΗΝΑΙ, Βυζαντινὸν Μουσεῖον: Ὑπαπαντή (1669), ὑπογρ. χεῖρ Φιλοθέου ἱερομονάχου τοῦ Σκούφου, ἡγουμένου, τοῦ Κυδωνιαίου.
Γεωργ. Α. Σωτηρίου, Ὁδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἐκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1931, σ. 91, ἀριθ. 328 (καὶ ἐν σ. 92, ἀριθ. 37 ἢ εἰκὼν). — Σισιλιάνος, σ. 197. — Walter Felicetti-Liebenfels, Geschichte der byzantinischen Ikonenmalerei, Olten - Lausanne 1956, πίν. 129 Α (καὶ σ. 98 - 99). — Συγγοπούλου, Σχεδιάσμα, σ. 207. — Μαν. Χατζηδάκης, Δώδεκα βυζαντινὲς εἰκόνες, (ἐκδ.) Ἐμπορικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος [Ἀθήναι 1961], εἰκ. ἀριθ. 8.
- 11 — ΑΘΗΝΑΙ, Συλλογὴ Δ. Σισιλιάνου: Ἁγίος Ἀνδρέας (1669), ὑπογρ. χεῖρ Φιλοθέου ἱερομονάχου.
Σισιλιάνος, σ. 198.
- 12 — ΑΘΗΝΑΙ, Μουσεῖον Δ. Λοβέρδου: Ἁγίος Χαράλαμπος (1670), ὑπογρ. χεῖρ Φιλοθέου ἱερομονάχου τοῦ Σκούφου.
Παπαγιαννόπουλος - Παλαιός, σ. 69 (ἀριθ. 501).
- 13 — ΑΘΗΝΑΙ, Συλλογὴ Σταθάτου: Φυγὴ εἰς Αἴγυπτον (1682), ὑπογρ. χεῖρ Φιλοθέου ἱερομονάχου τοῦ Σκούφου.
Σισιλιάνος, σ. 198. — Συγγοπούλου, Συλλογὴ Ἑλένης Α. Σταθάτου, ἐν Ἀθήναις 1951, σ. 16 - 17 (ἀριθ. 15) καὶ πίν. 14 (ἀριθ. 15). — Συγγοπούλου, Σχεδιάσμα, σ. 208 — Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ κ. Μαν. Χατζηδάκη, ἡ εἰκὼν εἶναι τοῦ 16ου αἰῶνος καὶ ἡ ὑπογραφή καὶ χρονολογία πλασταί.

β'. ΕΙΚΟΝΕΣ ΑΝΕΥ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑΣ

- 14 — ΑΘΗΝΑΙ, Μουσεῖον Δ. Λοβέρδου: Ἁγίος Ἀντώνιος, ὑπογρ. χεῖρ Φιλοθέου (ἱερομονάχου: Σισιλιάνος) Σκούφου.
Σισιλιάνος, σ. 199. — Παπαγιαννόπουλος - Παλαιός, σ. 53 (ἀριθ. 341). — Συγγοπούλου, Σχεδιάσμα, σ. 207 καὶ πίν. 52. 1.

- 15 — ΑΘΗΝΑΙ, Μουσείον Δ. Λοβέρδου: Ἀγίος Ἐλευθέριος, ὑπογρ. *χειρ Φιλοθέου τοῦ Σκούφου*.
 Σισιλιάνος, σ. 198. — Παπαγιαννόπουλος - Παλαιός, σ. 47 (ἀριθ. 297).
- 16 — ΑΘΗΝΑΙ, Μουσείον Δ. Λοβέρδου: Προφήτης Ἡλίας, ὑπογρ. *Φιλοθέου | χειρ*.
 Παπαγιαννόπουλος - Παλαιός, σ. 32 (ἀριθ. 190).
- 17 — ΑΘΗΝΑΙ, Μουσείον Δ. Λοβέρδου: Λιθοβολισμὸς τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ὑπογρ. *χειρ Φιλοθέου ιερομονάχου*.
 Παπαγιαννόπουλος - Παλαιός, σ. 73 (ἀριθ. 546).
- 18 — ΑΘΗΝΑΙ, Μουσείον Δ. Λοβέρδου: Ἰησοῦς, ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων καὶ μέγας ἀρχιερεὺς, ὑπογρ. *χειρ Φιλοθέου ιερομονάχου τοῦ Σκούφου*.
 Σισιλιάνος, σ. 198 - 199. — Παπαγιαννόπουλος - Παλαιός, σ. 52 (ἀριθ. 336).
- 19 — ΒΕΝΕΤΙΑ, Ἑλληνικὸν Ἰνστιτοῦτον Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν: Λείψανον Ἀγίου Σπυρίδωνος, ὑπογρ. *Opus P. Philothei Scuffo*.
 Sandra Marconi, La Raccolta di icone veneto - eretesi della Comunità greco - ortodossa di Venezia, «Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti», τόμ. 105 (1946/7), σ. 130 - 131 καὶ 107 (1948/9), σ. 251 (ἀριθ. 95). — Ξυγοπούλου, Σχεδιάσμα, σ. 208 - 209. — Man. Chatzidakis, Icônes de Saint - Georges des Grecs, σ. 150 - 151 (ἀριθ. 133 [319]).
- 20 — ΚΕΡΚΥΡΑ, Πινακοθήκη Μουσείου: Λιθοβολισμὸς τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ὑπογρ. *χειρ Φιλοθέου ιερομονάχου τοῦ ἐκ Κρήτης*.
 Ἰω. Παπαδημητρίου, Περί τῶν μεταβυζαντινῶν εἰκόνων τοῦ Μουσείου Κερκύρας, «Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher», τόμ. 13 (1936 - 37), σ. 292.
- 21 — ΛΗΞΟΥΡΙ (Κεφαλληνίας), Συλλογὴ Ἱακωβάτων: Σύναξις τῶν Ἀγγέλων, ὑπογραφή Φιλοθέου Σκούφου.
 Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Μαν. Χατζηδάκη.

ΠΙΝΑΞ ΤΟΠΩΝ, ΜΟΥΣΕΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Ἀδελος τόπος

Ἱεζεκιήλ Βελανιδιώτου συλλογὴ 7.

Ἀθῆναι

Βυζαντινὸν Μουσείον 1, 10.

Λοβέρδου Μουσείον 2, 3, 12, 14, 15, 16, 17, 18.

Μακκᾶ συλλογὴ. Βλ.: Βυζαντινὸν Μουσείον.

Σισιλιάνου συλλογὴ 11.

Σταθάτου συλλογὴ 13.

Βενετία

Accademia = Murano, Museo Vetrario 4.

Ἑλληνικὸν Ἰνστιτοῦτον 19.

Ζάκυνθος

Μουσείον 6.

Κέρκυρα

Ἀγ. Θεοδώρων μονὴ 5.

Κασσωπίτρας μονὴ 8.

Μητροπολιτικὸς ναός. Βλ. Σπηλαιωτίσσης ναός.

Πινακοθήκη Μουσείου 20.

Σπηλαιωτίσσης ναός (Μητροπολιτικὸς) 9.

Ληξούριον (Κεφαλληνίας)

Συλλογὴ Ἱακωβάτων 21.

ΠΙΝΑΞ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΥΠΩΝ

Ἀνδρέας ᾠ. 11.	Παρασκευὴ ᾠ. : μαρτύριον 2.
Ἀντώνιος ᾠ. 14.	Σεραφεῖμ ἀρχ/πος Φαναρίου ᾠ. 7.
Γοβδελαᾶς ᾠ. 1.	Σπυρίδων ᾠ. : λείψανον 19.
Ἐλευθέριος ᾠ. 15.	Στέφανος πρωτομάρτυς : λιθοβολισμός 17, 20
Ἡλίας Προφ. 16.	Σύναξις Ἀγγέλων 21.
Ἰησοῦς : βασιλεὺς βασιλευόντων καὶ μέγας ἀρχιερεὺς 18.	Τεσσαράκοντα ᾠ. 3.
Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος ᾠ. : Ἀποτομή 4, 5, 9.	Ὑπαπαντὴ 10.
Λειτουργία Θεία 6.	Φυγὴ εἰς Αἴγυπτον 13.
Μετάδοσις 8.	Χαράλαμπος ᾠ. 12.
Ἀθῆναι	

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

UN PRAKTIKON INÉDIT DES ARCHIVES DE KARAKALA (Janvier 1342) ET LA SITUATION EN MACÉDOINE ORIENTALE AU MOMENT DE L'USURPATION DE CANTACUZÈNE (Pl. I - II)

L'histoire et les archives du monastère athonite de Karakala sont encore très mal connues. J'ai autrefois rappelé le peu qu'on en sait, en éditant un chrysobulle d'Andronic II délivré à ce couvent en Juillet 1294¹ : l'original est probablement perdu, mais la chance m'avait permis d'en retrouver deux copies, l'une ancienne et mutilée, mais authentiquée par le prôtos Isaac, dont une transcription se trouvait à Athènes dans les papiers de Sp. Lampros, l'autre moderne mais complète, conservée dans les archives du monastère de Kutlumus. Il y avait lieu de craindre qu'on ne sache jamais beaucoup plus du dossier byzantin de Karakala, bien que plusieurs autres pièces eussent été signalées par des voyageurs ou des moines, comme je l'ai rappelé : en effet A. Sigalas, en 1932, affirmait qu'il n'y avait plus au couvent a u c u n document byzantin, mais seulement deux actes patriarcaux modernes, de 1778 et 1813, et un acte privé plus récent encore. En dépit de ce que l'on sait de l'incurie des moines de Karakala, et que confirme le témoignage indigné porté à ce sujet par l'un d'eux au milieu du siècle dernier², cela demeure surprenant, et il ne faut pas encore désespérer de retrouver quelques débris des archives de ce malheureux couvent. C'est ainsi que F. Dölger, au cours de la fructueuse mission qu'il fit à l'Athos pendant la seconde guerre mondiale, sut y découvrir l'original, en fort mauvais état, d'un acte du prôtos Isaac et du Conseil, de Février 1324³.

¹ P. LEMERLE, *Un chrysobulle d'Andronic II Paléologue pour le monastère de Karakala*, Bull. de Corr. Hell. 60, 1936, p. 428-446.

² Je l'ai cité, op. cit. p. 429. Sur le témoignage de A. Sigalas, cf. ibid. p. 430, n° 5.

³ F. DÖLGER, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948, n° 106. Le document était déjà connu par G. SMYRNAKÈS, *Tò "Αγιον Όρος*, Athènes 1903, p. 576-577. On notera que le couvent est nommé τοῦ Καρακάλου, alors que la copie authentique du chrysobulle de 1294 porte τοῦ Καρακάλᾳ.— Cf. encore *Mönchsländ Athos* hgg. von F. DÖLGER, München 1943, p. 54, où on lit : « Die heute noch erhaltenen eigenen Urkundenbestände des

Et déjà G. Millet, visitant le couvent vers la fin ou au lendemain de la première guerre mondiale, y avait vu deux autres documents byzantins. Il en fit prendre des photographies, qui avaient passé jusqu'à présent inaperçues, d'autant plus qu'aucune note ou description ne les accompagnait, mais que j'ai récemment retrouvées. Ces deux pièces sont: 1) La copie ancienne, authentiquée par Isaac, du chrysobulle d'Andronic II de Juillet 1294; j'ignorais l'existence de cette photographie lorsque, en 1936, j'éditai ce chrysobulle ⁴.

2) Un document inconnu jusqu'ici (sauf, on va le voir, pour les premières lignes), qu'aucun voyageur même n'a signalé, qui fait l'objet de la présente étude, et que reproduisent nos planches (I - II) ⁵.

Autant qu'on en peut juger par la photographie, il s'agit d'une pièce de parchemin qui a été longtemps roulée de bas en haut: la partie supérieure, qui porte le début du texte, s'est ainsi trouvée à l'extérieur, et a été endommagée. La partie inférieure (non écrite) du document étant restée en dehors de la photo, on ne peut savoir si elle porte ou portait les traces de l'attache d'un sceau, lui-même certainement disparu; on ne peut pas davantage savoir s'il y a ou s'il y avait quelque notice au verso. Ce qui est certain, c'est que la pièce est l'original, comme le montre le monocondyle tracé à la fin, de la main du fonctionnaire qui en est l'auteur: nous reviendrons sur cette signature.

J'ai dit que cet acte était inconnu. Ce n'est pas tout à fait exact, car les premières lignes en ont été éditées dans le *Néos Hellènomnèmon*, parmi d'autres textes ou notes retrouvés dans les papiers de Sp. Lampros ⁶. Aucune indication de provenance n'est donnée: on ne savait pas qu'il s'agissait d'un document des archives de Karakala. La transcription est gravement fautive, et a notamment fait croire, nous le verrons plus loin, à l'existence d'un fils

Klosters sind ganz geringfügig, ein Mönch bewart sie in seiner Zelle ». Mais on ne nous dit pas quels sont ces documents.

⁴ La photographie (deux clichés 13×18) est signalée dans le *Catalogue des négatifs de la collection chrétienne et byzantine fondée par Gabriel Millet*. Nouvelle édition. Paris 1955, p. 77, n° « C 1452-1453 » avec la fausse désignation: « Chrysobulle d'Andronic le Jeune, an 1339 ». La pièce est rééditée par F. DÖLGER, qui a pu la voir et la photographier, à l'Athos, en 1941: *Schatzkammern*, n° 38.

⁵ Ibid. p. 77, n° « C 1450-1451 » (deux clichés 13×18), avec la fausse désignation: « Chrysobulle de date incertaine ».

⁶ *Néos Ἑλληνομνήμων* 18, 1924, p. 354.

de Guy d'Arménie, prénommé Michel, qui n'a presque sûrement jamais vu le jour. Nous retiendrons donc seulement que Lampros, ou l'un de ses collaborateurs, en mission à l'Athos, vit notre acte à Karakala, commença de le copier, et se rebuta vite.

Je vais donner l'analyse du document, l'édition diplomatique, le commentaire.

A N A L Y S E

L'auteur de la pièce a reçu de Syrggein, oncle (*θεῖος*) de l'empereur, l'ordre de mettre en possession (*παράδωσω*) Jean Margaritès d'une quantité (*ποσότης*) [de terre correspondant à un revenu fiscal de] cinquante cinq hyperpres, prélevée sur l'oikonomia récemment enlevée à [Arsénios] Tzamlakôn dans la région de Zichna et de Serrès, et sur le domaine de Cantacuzène dans la région de Zichna (l. 1-3). Margaritès possèdera ces biens en pleine propriété, libres de toute charge et servitude, à titre patrimonial, avec le droit d'y apporter des aménagements et améliorations selon ses désirs et ses moyens, et la faculté de les transmettre à ses enfants légitimes et autres successeurs et héritiers; ceux-ci à leur tour les posséderont dans les mêmes conditions et pour la même quantité (*ποσότης*), avec les améliorations ou aménagements apportés par Margaritès ou qu'ils apporteraient eux-mêmes, à quelque augmentation de la [*ποσότης* fiscale: *αὔξησης καὶ ἐπίδοσις*] qu'ils aient conduit (l. 3-7). En exécution de cet ordre (*όρισμός*), l'auteur met en possession (*παράδίδωμι*) Margaritès de cette quantité (*ποσότης*), dont voici la composition (l. 7-8) :

(1) Région de Zichna, commune de Gornitzoba, sur l'oikonomia de Tzamlakôn: quatre familles paysannes payant respectivement 1 2/3, 2/3, 1 1/2 et 1/6 hyp., et deux staseis⁷ payant chacune un hyp.; noter la mention de la terre du sébastos Mésopotamitès (l. 8-15).

(2) Commune de Rhachôba, même oikonomia: quatre familles, payant 2 1/2, 2/3, 2/3, 1 1/2 hyp.; nouvelle mention du sébastos Mésopotamitès (l. 15-23).

⁷ Il est à remarquer que le praktikon distingue les familles paysannes et les staseis. Pour les premières il donne, comme d'habitude, la composition (épouse, fils, gendre etc.) et la mention de l'habitation (*οἶκημα*). Pour les secondes, qui dans les rubriques où elles figurent viennent toujours après les familles, ces indications font régulièrement défaut. Il y a sept staseis, pour un total de six hyperpres: moyenne très voisine de celle des familles.

(3) Commune de Gostompous, même oikonomia: une famille payant 1 1/4 hyp., deux staseis payant 2/3 et 1 2/3 hyp. (l. 23-26).

(4) Même commune, sur l'oikonomia du prôtasèkrètis Bardalès: une stasis, pour un hyp. (l. 26-28).

(5) Commune de Topolia, sur l'oikonomia de TzAMPLAKÔN: dix familles payant 2, 1/6, 1 1/3, 1 1/3, 1/2, 1 1/2, 1/6, 1/6, 1/2 et 1 hyp.; deux staseis payant 1/3 et 1/3 hyp. (l. 28-37).

(6) Zeugèlateion de Tzainou, précédemment aux Cantacuzène: une vigne en friche et un moulin, comptés pour 3 hyp.; mille modia de terre marécageuse et de prairies, comptés pour 20 hyp. (l. 37-39).

(7) Région de Thessalonique, vers Kalamaria, à Néon Chôrion, terre de 150 modia, autrefois propriété de feu Masgidas, en dernier lieu de Manuel le dioikètès, proche de la terre de feu l'hétairiarque Anataulas; ensemble, dans la région de Kitros, terre de 400 modia, autrefois à l'épi tôn anamnèséon Spiggès; le tout compté pour 7 hyp. (l. 39-42). Soit en tout cinquante cinq hyperpres⁸, que Jean Margaritès possèdera en pleine propriété etc. (même formulaire qu'aux l. 3-7), «comme les autres propriétaires libres (ἐποικοι) de la ville gardée de Dieu de Thessalonique possèdent leurs biens patrimoniaux.» (l. 42-48). Conclusion, adresse, date, signature (l. 48-49).

T E X T E

[†'Επει ὠρίσθη]ν παρὰ τοῦ περιποθ(ή)του θείου τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐθ(έν)τ(ον) καὶ βασιλέως κυρίου μου τοῦ Συργγεῖν ὡς ἂν παραδώσω δι' ἡμετέρου σιγγιλιώδους γράμματος, |² [πρὸς τὸν οἰκεῖον τῷ κρα]ταιῷ καὶ ἀγίῳ ἡμῶν αὐθ(έν)τ(η) καὶ βασιλεῖ κῦρ Ἰω(άννην) τὸν Μαργαρίτην, ἀπὸ τῆς περὶ τὰ Ζίχνα καὶ τὰς Σέρρας ἀφαιρεθείσης ἀρτίως οἰκονομί(ας) παρὰ τοῦ Τζαμπλάκωνος κυροῦ |³ [Ἄρ-σενίου, ἔτι δὲ καὶ ἀπὸ τοῦ] περὶ τὰ Ζίχνα διακειμένου ζευγηλατείου τοῦ Καντακου-ζην(οῦ), ποσότ(η)τ(α) (ὑπερπύρων) πεντηκονταπέντε, (καὶ) κατέχη (καὶ) νέμ-ηται ταύτην ἐλευθέραν πάντ(η) καὶ ἀκαταδούλωτον ἔτι τε |⁴ [(καὶ) ἀνωτέραν τέ-λους καὶ βάρους παντός], ἀγρογολήτ(ως) ἀδιασείστ(ως) [ἀναφ]αιρέτ(ως) ἀναπο-σπάστ(ως) ἀνεπαν[ξήτ](ως) ἀνακρωτηριάστως (καὶ) κατὰ λόγον γονικότη(η)-τ(ος), καὶ συνιστᾷ καὶ βελτιοῖ ταύτην καθὼς ἂν εὐπορῇ βού- |⁵ [ληταί τε] (καὶ)

⁸ Le total exact est 55 hyperpres 1/4.

δύνηται (καὶ) ἐπὶ τὸ καρεῖν (καὶ) βέλτερον προάγει κατὰ τὸν ἐγκωροῦντα (καὶ) δυνατόν αὐτῷ τρόπον, παραπέ[μνη δὲ] ταύτην (καὶ) πρὸς τοὺς ἐξ ὁσφύος γνησίους παῖδας (καὶ) λοιποὺς κατὰ γένος διαδόχους ⁶ (καὶ) κληρονόμους αὐτοῦ, ἐπὶ τὸ κατέχεσθαι (καὶ) παρ' αὐτῶν κατὰ τὸν ἴσον (καὶ) ὁμοιον αὐτῷ τρόπον, μετὰ τῶν ἐπ' αὐτῇ γεννησομέ(ων) βελτιώσεών τε (καὶ) συστημάτων (καὶ) παρ' αὐτοῦ τούτου (καὶ) πάντων αὐτῶν εἰς τὴν τοιαύτην ⁷ ποσότη(η)τ(α), καὶ εἰς ὅσην παρ' αὐτῶν ἀπάντων προαχθῇ (καὶ) προχωρήσει αὖξησης καὶ ἐπίδοσιν, καὶ ἀπλῶς πράττει τε (καὶ) ποιῇ πάντα τὰ κατὰ δόξαν καὶ δύναμιν ἀκωλύτ(ως)· ἤδη κατὰ τὸν εἰς τοῦτο ὀρισμὸν ⁸ καὶ τὴν περιλήψιν τούτου παραδίδωμι ταύτην πρὸς αὐτὸν ἔχουσαν οὕτ(ως). Περὶ τὰ Ζίχνα εἰς τὸ χωρίον τὴν Γορνίτζοβαν ἀπὸ τῆς αὐτῆς οἰκονομίας) τοῦ Τζαμπλάκωνος· Ἰω(άννης) ὁ Ζωτάφος ἔχ(ει) Μα(ρίαν) νύ(ον) Θεό(δωρον) οἶκ(ημα) ⁹ ζευγ(άριον) ἀρ(γά) β' χοί(ρους) β', ἀμπ(έ)λ(ιον) πλη(σίον) Τζε(ρ)βούνου μο(δίον) κη', ξί(ξ)ρ(ον) εἰς τὸν αὐτὸν πλη(σίον) τοῦ αὐτοῦ Τζε(ρ)βούνου μο(δίον) κα', καθέδρ(αν) μοδί(ων) β', (καὶ) χω(ράφιον) εἰς τὸν ἅγιον Γεώργιον πλη(σίον) τοῦ ἀδελφοῦ μο(δίον) ια', ξί(ξ)ρ(ον) εἰς τὴν Σληνᾶν πλη(σίον) τῆς ὁδοῦ μο(δίον) η', ξί(ξ)ρ(ον) πλη(σίον) τοῦ Τζε(ρ)βού(νου) μο(δίον) γ', ξί(ξ)ρ(ον) εἰς τὸν ἅγιον Γεώργιον πλη(σίον) τοῦ Τατάγγου μο(δίον) ζ', ξί(ξ)ρ(ον) εἰς τὰ ἀμπ(έ)λ(ια) πλη(σίον) τοῦ Οὐρίου μο(δίον) η', ξί(ξ)ρ(ον) εἰς τὰς Γέραζας πλη(σίον) τῆς γῆς σε(βαστοῦ) τοῦ Μεσοποταμίτου μο(δίον) κ', ξί(ξ)ρ(ον) εἰς τὸν Στρον.. πλη(σίον) τοῦ Μονομάχου μο(δίον) ζ', ¹¹ τέλ(ος) (ὑπερπύρον) ἐν δίμοιρον· Γεώργιος ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ ἔχ(ει) Καλὴν νύ(ον) Κω(νσταντῖνον) οἶκ(ημα), ἀμπ(έ)λ(ιον) ἀπὸ στά(σεως) Γεωργίου τοῦ Στενίτου μο(δίον) α' (ἡμισυ), (καὶ) χω(ράφιον) μο(δίον) ιθ', τέλ(ος) (ὑπερπύρον) δίμοιρον· Ἰω(άννης) ὁ Συνούρης ἔχ(ει) Εἰρήνην οἶκ(ημα) ζευγ(άριον) ἀρ(γά) β' ὀνι(κόν), ¹² ἀμπ(έ)λ(ιον) μο(δίον) δ', (καὶ) χω(ράφιον) εἰς τὸ [Πηγά]διν μο(δίον) ιη', ξί(ξ)ρ(ον) εἰς τὸν Τζ.....τζὸν πλη(σίον) τῆς ὁδοῦ μο(δίον) γ', ἐσωθ(ύ)ρ(ιον) μο(δίον) δ', τέλ(ος) (ὑπερπύρον) ἐν ἡμισυ· Μαρία χή(ρα) ἡ θυ(γάτηρ) αὐ(τοῦ) ἔχ(ει) νύ(ον) Ἰω(άννην) θυ(γατέρα) Καλὴν γαμ(βρόν) ἐπ' αὐτῇ Μωμτζίλ(αν) οἶκ(ημα), ¹³ ἀμπ(έ)λ(ιον) ἐκ προικὸς ἀπὸ τοῦ ἀγλ.. εἰς τὴν Ζελίχοβαν μο(δίον) α', τέλ(ος) (ὑπερπύρον) ἔκτον· στά(σις) Γεωργίου τοῦ Ἀφάγγη, ἔχει ἀμπ(έ)λ(ιον) πλη(σίον) τοῦ Χρουμιέλη μο(δίον) α', χερσάμπ(ε)λ(ον) μο(δίον) α', (καὶ) χω(ράφιον) εἰς τὸν Κρλίσκον πλη(σίον) τ(ῆς) ὁδοῦ μο(δίον) ζ', ¹⁴ ξί(ξ)ρ(ον) εἰς τὴν Κότιτζαν πλη(σίον) τοῦ Γουλιέλμου μο(δίον) κ', εἰς (ὑπερπύρον) ἐν· στά(σις) Γεωργίου τοῦ Σαγρίκι, ἔχει ἀμπ(έ)λ(ιον) εἰς τὰς Νέριτζας πλη(σίον) τοῦ Οὐρίου μο(δίον) α', χερσάμπ(ε)λ(ον) μο(δίον) β', καὶ χω(ράφιον) εἰς τὸ Πηγάδιν πλη(σίον) τοῦ Συνούρη (καὶ) τ(ῆς) ὁδοῦ μο(δίον) β', ¹⁵ εἰς τὸν Ἀλשמόνητον μο(δίον) ε', καὶ ἐσωθ(ύ)ρ(ιον)

μο(δίων) δ', εἰς (ὑπέρ)πυρον) ἐν· εἰς τὸ χωρίον τὴν ῥάχωβαν ἀπὸ τ(ῆς) αὐτῆς οἰ-
 κονομί(ας)· ὁ Δραγοτζ() ἔχ(ει) Καλὴν οἶκ(η)μα, (καὶ) ἐκ τῆς γονικῆς αὐτοῦ ὑπο-
 στά(σεως) μερίδα τρίτην, ἥτοι ἀμπ(έ)λ(ιον) |¹⁶ εἰς τὰς Βοδίτζ(ας) μο(δίου) α',
 ἔτ(ε)ρ(ον) εἰς τὸν αὐτ(όν) πλη(σίον) τοῦ Μέντζ(η) μο(δίου) α', ἔτ(ε)ρ(ον) εἰς
 τὰ Παληάμπ(ε)λα μο(δίου) α' (καὶ) χερσάμπ(ε)λ(ον) μο(δίου) α', ἔτ(ε)ρ(ον)
 ἀμπ(έ)λ(ιον) εἰς τὸν Διάκοφτον ἐξ ἀναστήμ(α)τος αὐτοῦ πλη(σίον) τ(ῆς) ὁδοῦ
 μο(δίου) α', περι(βό)λ(ιον) πλη(σίον) τοῦ Τζαπλ() |¹⁷ ὅπερ ἔχει ἐξ ἀνταλλαγ(ῆ)ς
 ἀπὸ σε(βαστοῦ) τοῦ Μεσοποταμίτου μο(δίων) β', ἐσωκῆπιν πλη(σίον) τοῦ Εὐρε-
 τᾶ μο(δίων) β', αὐλοτόπιν μο(δίων) ζ', καὶ χω(ρά)φιον πλη(σίον) τ(ῆς) δημοσια-
 κῆς ὁδοῦ μο(δίων) ιη', εἰς τὸν ἄγιον Δημήτρ(ιον) ἐν δυσι πλη(σίον) τοῦ |¹⁸ Μέντζη
 μο(δίων) ζ', εἰς τὰ Διάλια ἐν δυσι πλη(σίον) τ(ῆς) ὁδοῦ μο(δίων) η', εἰς τὴν ἀγί(αν)
 Βαρβάρ(αν) μο(δίων) δ', εἰς τ(ὸν) Στρρον.. πλη(σίον) τ(ῆς) ὁδοῦ μο(δίων) κ', εἰς
 τὸ σύνορον τ(ῆς) Λοκουβικεί(ας) πλη(σίον) τοῦ Κοπρίβα μο(δίων) ις', (καὶ) εἰς
 τὴν |¹⁹ ἐπάνω ῥάχωβαν πλη(σίον) τοῦ Νικ(ο)λ(άου) μο(δίων) ιβ', τέλ(ος) (ὑπέρ-
 πυρα) δύο ἡμισυν· Μαν(ον)ήλ ὁ ἀδ(ελφ)ὸς αὐτοῦ ἔχ(ει) Μαρ(ίαν) νί(ον) Δημήτρ(ιον)
 οἶκ(η)μα, (καὶ) ἀπὸ τῆς γονικῆς αὐτοῦ ὑποστά(σεως) μερίδα τρίτην, ἥτοι ἀμπ(έ)-
 λ(ιον) εἰς τὰς Βοδίτζας πλη(σίον) τοῦ Συμπάνη μο(δίου) α', |²⁰ ἔτ(ε)ρον πλη-
 (σίον) τοῦ Μέντζη μο(δίου) α', ἔτ(ε)ρ(ον) εἰς τὰ Παληάμπ(ε)λα μο(δίων) ζ, (καὶ)
 χω(ρά)φιον ἀπὸ τῶν ἄνωθεν εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ καταγεγραφομέν(ων) τριττὴν με-
 ρίδα, (ὑπερ)πύρου) δίμοιρον· Μιχ(α)ήλ ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ ἔχ(ει) Σερμπάν(αν) ἀδ(ελ-
 φ)ὴν Εὐθυμί(αν) |²¹ γα(μβρὸν) ἐπ' αὐτῇ Δημήτρ(ιον) οἶκ(η)μα, (καὶ) ἀπὸ τ(ῆς)
 γονικῆς αὐτοῦ ὑποστά(σεως) τὴν τρίτην μερίδα, ἥτοι ἀμπ(έ)λ(ιον) εἰς τὰς Βο-
 δίτζας πλη(σίον) τοῦ Συμπάνη μο(δίου) α', ἔτ(ε)ρ(ον) πλη(σίον) τοῦ Μέντζη
 μο(δίου) α', ἔτ(ε)ρ(ον) εἰς τὰ Παληάμπ(ε)λα μο(δίου) α', (καὶ) ἀπὸ τῶν ἄνωθεν |²²
 εἰς τ(ὸν) θεῖον αὐτοῦ τὸν Δραγοτζ() καταγεγραφομένων τὴν τρίτην ὁμοί(ως) με-
 ρίδα, τέλ(ος) (ὑπερ)πύρου) δίμοιρον· Πέτρος ὁ ἀντίσηκος Μιχ(α)ήλ τοῦ Προδιάνου
 ἔχ(ει) Μαρ(ίαν) οἶκ(η)μα, ἀμπ(έ)λ(ιον) πλη(σίον) τοῦ Μέντζη μο(δίων)·, ἐσωκῆ-
 πιν μο(δίου) α', αὐλοτόπου μό(δια) δ', |²³ (καὶ) χω(ρά)φιον πλη(σίον) τ(ῆς)
 ὁδοῦ (καὶ) τοῦ Συμπάνη μο(δίων) ζ, τέλ(ος) (ὑπέρ)πυρον) ἐν ἡμισυν· εἰς τὸ χωρίον
 τὴν Γοστόμπρυν, ἀπὸ τῆς αὐτ(ῆς) οἰκονομί(ας)· Βρυνένιος ὁ γα(μβρὸς) τοῦ Βαγενᾶ
 ἔχει γυναικάδελφον Παναγιώτην οἶκ(η)μα, ἀμπ(έ)λ(ιον) πλη(σίον) τοῦ Ἰνδανίκου
 |²⁴ μο(δίων) γ', ἔτ(ε)ρ(ον) εἰς τὸν Γορνίτζαρηγ μο(δίων) μ', (καὶ) χω(ρά)φιον
 εἰς τ.ν.ερ...γ..... μο(δίων) κ', τέλ(ος) (ὑπέρ)πυρον) ἐν τέταρτον· στά(σις) Ἰω(άννου)
 τοῦ Μερτάνη, ἔχει ἐσωκῆπιν πλη(σίον) τοῦ οἰκήματος αὐτοῦ μο(δίων) β', (καὶ) χω-
 (ρά)φιον εἰς τὴν Μά(νδ)ρ(αν) πλη(σίον) τοῦ Χουβδῆ |²⁵ μο(δίων) ζ', ἔτ(ε)ρ(ον)
 πλη(σίον) Γεωργίου τῆς Νικητρ... μο(δίων)·, ἔτ(ε)ρ(ον) εἰς τ(ὸν) Τροχὸν πλη(σίον)

τοῦ Βουλλωτοῦ μοδ(ίωv) κ', εἰς (ὑπερπύρουv) δίμοιρον· στά(σις) Κω(νσταντίνου)
 τοῦ γα(μβροῦ) τοῦ Ἰνδανίκου, ἔχει ἀμπ(έ)λ(ιον) πλη(σίον) τοῦ Χουβδῆ μο(δίωv)
 α', ἐσωκῆπιν πλη(σίον) τοῦ Θ(εο)φανᾶ ^{|26} μο(δίωv) δ', (καὶ) γῆρ σὺν τῷ ἐσωθυ-
 ρίω αὐτ(ῆς) μο(δίωv) κῆ', εἰς (ὑπέρπυρον) ἐν δίμοιρον· εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον, ἀπὸ
 τ(ῆς) οἰκονομί(ας) πρωτασηκρητίς τοῦ Βαρδαλῆ· στά(σις) Ἀννης χή(ρας) τ(ῆς)
 τοῦ Ἰνδανίκου, ἔχει ἀμπ(έ)λ(ιον) πλη(σίον) τοῦ Βοῖλα ^{|27} μο(δίωv) β' (ἡμισυ),
 ἐσωθ(ύ)ρ(ιον) πλη(σίον) τοῦ οἰκοτοπίου ἐκείνου μο(δίωv) γ', (καὶ) χω(ράφιον)
 εἰς τὴν Μά(νδ)ρ(αν) πλη(σίον) τοῦ Παφλαγόνος μο(δίωv) ιβ', ἔτ(ε)ρ(ον) πλη(σίον)
 τοῦ Σκουταριώτου μο(δίωv) β', ἔτ(ε)ρ(ον) πλη(σίον) Γεωργίου τ(ῆς) Νικητρ...
 μο(δίωv) η', (καὶ) εἰς τ(ὸν) Τροχ(όν) πλη(σίον) τοῦ ^{|28} Βουλλωτοῦ μο(δίωv) θ',
 εἰς (ὑπέρπυρον) ἐν· εἰς τὸ χωρίον τὴν Τοπόλιαν, ἀπὸ τῆς οἰκονομί(ας) τοῦ Τζαμπλά-
 κωνος· Γεώργιος ὁ Σπούργης ἔχ(ει) Θεοδώρ(αν) νί(όν) θετόν νύ(μφην) ἐπ' αὐτῷ
 Καλὴν οἶκ(ημα), ἀμπ(έ)λ(ιον) εἰς τὰ Βέ- ^{|29}τραίνα πλη(σίον) τοῦ παπ(ᾶ) Ξένου
 μο(δίωv) α', ἔτ(ε)ρ(ον) εἰς τὸν αὐτ(όν) πλη(σίον) τοῦ Καστελλιάνου μο(δίωv) α',
 ἔτ(ε)ρ(ον) εἰς τὸν Ῥεσνιάκον ἐξ ἀγορᾶς πλη(σίον) τοῦ Νικήτα μο(δίωv) α' (ἡμισυ),
 ἔτ(ε)ρ(ον) εἰς τ(ὸν) αὐτ(όν) πλη(σίον) τ(ῆς) Βλεπακί(ας) μο(δίωv) α', καθέ-
 δρ(αν) μο(δίωv) γ', ^{|30} (καὶ) χω(ράφιον) μο(δίωv) ν', τέλ(ος) (ὑπέρπυρα) δύο·
 Μιχ(αήλ) ὁ υἱὸς αὐτ(οῦ) ἔχ(ει) Καλὴν οἶκ(ημα), τέλ(ος) (ὑπερπύρου) ἕκτον· Βα-
 σίλ(ειος) ὁ ἀδ(ελφός) αὐτ(οῦ) ἔχ(ει) Ἀνν(αν) νί(όν) Κω(νσταντίνου) οἶκ(ημα),
 ἀμπ(έ)λ(ιον) εἰς τὰ Βέτραίνα πλη(σίον) τοῦ Τζέρονη μο(δίωv) α', ἔτ(ε)ρ(ον) εἰς
 τὸν Ῥεσνιάκον ἐκ προικὸς ^{|31} μο(δίωv) α', ἔτ(ε)ρ(ον) εἰς τὸν αὐτ(όν) μο(δίωv)
 κᾶ', ἐσωθ(ύ)ρ(ιον) μο(δίωv) β', (καὶ) χω(ράφιον) ἐκ τῆς γονικῆς αὐτ(οῦ) ὑποστά-
 σ(εως) τὴν τρίτην μερίδα, ἦτοι μο(δίωv) λ', τέλ(ος) (ὑπέρπυρον) ἐν τρίτον· Θεό-
 δωρος ὁ ἀδελφός αὐτῶν ἔχ(ει) vacat νί(όν) vacat οἶκ(ημα), ἀμπ(έ)λ(ιον) εἰς τὰ ^{|32}
 Βέτραίνα ὁ μερίζει ἐπίσου μετὰ τοῦ ἀδελφ(οῦ) αὐτ(οῦ) Βασιλ(είου) μο(δίωv)
 α', ἐσωθ(ύ)ρ(ιον) ὁμοί(ως) τὸ ἡμισυ μο(δίωv) β', (καὶ) χω(ράφια) ὡσαύτ(ως)
 τὰ ἡμίση μο(δίωv) λ', τέλ(ος) (ὑπέρπυρον) ἐν τρίτον· Μιχ(αήλ) ὁ Ζωριάκος ἔχει
 νί(όν) Θε(όδωρ)ον οἶκ(ημα), ἀμπ(έ)λ(ιον) ^{|33} πλη(σίον) τ(ῆς) ὁδοῦ μο(δίωv) α',
 ἐσωθ(ύ)ρ(ιον) μο(δίωv) ζ', (καὶ) χω(ράφιον) μο(δίωv) ια', τέλ(ος) (ὑπερπύρου)
 ἡμισυ· Θεόδωρος ὁ Μηκοκάτης ἔχ(ει) Ἀνν(αν) νί(ους) Μιχ(αήλ) (καὶ) Θεόδ(ω)-
 ρ(ον) οἷ(α) (ημα), ἀμπ(έ)λ(ιον) ἐκ προικὸς εἰς τὰ Βέτραίνα μο(δίωv) α', ἔτ(ε)ρ(ον)
 εἰς τ(ὸν) αὐτ(όν) ὁμοί(ως) ^{|34} ἐκ προικὸς μο(δίωv) α', εἰς τὸν Ῥεσνιάκον πλη(σίον)
 τοῦ Γέροντος μο(δίωv) β', εἰς τ(ὸν) αὐτ(όν) ἐξ ἀγορᾶς πλη(σίον) τοῦ Τζαπινκοῦ μο-
 (δίωv) α', (καὶ) χω(ράφιον) μο(δίωv) κε', τέλ(ος) (ὑπέρπυρον) ἐν ἡμισυ· Μιχ(αήλ)
 ὁ ἀδελφός αὐτ(οῦ) ἔχ(ει) Εἰρ(ήν)ην οἶκ(ημα), τέλ(ος) (ὑπερπύρου) ἕκτον· ^{|35} Βασι-
 λ(ειος) ὁ ἔτ(ε)ρ(ος) ἀδελφός αὐτ(οῦ) ἔχ(ει) Ἀνν(αν) νί(όν) vacat ἀδελφ(όν) Συ-

μεώνην οἶκ(η)μα, ἀμπ(έ)λ(ιον) εἰς τ(ὸν) Ῥεσνίακον ἐξ ἀγορᾶς πλη(σίον) τοῦ Μαρογενή μο(δίου) α', τέλ(ος) (ὑπερπύρου) ἕκτον Μιχ(α)ήλ ὁ Ἰβάνης ἔχ(ει) Ἄνναν ἀδ(ελφὸν) Γε(φ)ῶργ(ι)ον νύ(μφην) |³⁶ ἐπ' αὐτῷ vacat οἶκ(η)μα, ἀμπ(έ)λ(ιον) εἰς τὰ Βέτραйна μο(δίων) κθ', καθέδρ(αν) μο(δίου) α', (καὶ) χω(ρά)φιον μο(δίων) ιβ', τέλ(ος) (ὑπερπύρου) ἥμισυν Μιχ(α)ήλ ὁ Μιχαλᾶς ἔχ(ει) Ζωρίστ(αν;) οἶκ(η)μα, καθέδρ(αν) μο(δίων) δ', (καὶ) χω(ρά)φιον μο(δίων) λς', τέλ(ος) (ὑπερπύρου) ἐν στά(σις) τοῦ Πριζωτᾶ, |³⁷ ἔχει χω(ρά)φιον μο(δίων) ιη', εἰς (ὑπερπύρου) τρίτον στά(σις) Μιχ(α)ήλ τοῦ Ζάτζη, ἔχει χω(ρά)φιον μο(δίων) ιη', εἰς (ὑπερπύρου) τρίτον ζευγηλατεῖον περὶ τοῦ Τζαίνου, τὸ προκατεχόμενον παρὰ τοῦ μέρους τοῦ Καντακουζηνού, ἐν ᾧ ἀμπ(έ)λ(ιον) |³⁸ ἡμελημένον μο(δίων) η' (καὶ) μύλων ὀλοκαιρινός, εἰς (ὑπερπύρα) τρία· (καὶ) γῆ περὶ τὸ αὐτὸ ζευγηλατεῖον (καὶ) περὶ τὸ μοναστηρίτζιν, ἀπὸ τῆς προκατεχομένης παρὰ τοῦ αὐτ(οῦ) μέρους τοῦ |³⁹ Καντακουζηνού, μο(δίων) χιλίων, εἰς (ὑπερπύρα) εἴκοσι, διὰ τὸ εἶναι ταύτην βαλτιώδη (καὶ) λιβαδιαῖαν· ἑτέρα γῆ περὶ τὴν θεόσωστον πόλιν Θεσσαλονίκην πρὸς τὸ μέρος |⁴⁰ τῆς Καλαμαρί(ας) εἰς τὸ Νέον Χωρίον, ἡ κατεχομένη πρὸτ(ε)ρον παρὰ τοῦ Μασγιδᾶ ἐκείνου, ἀρτίως δὲ παρὰ κυροῦ Μα(νου)ήλ τοῦ διοικητοῦ, (καὶ) πλη(σίον) τ(ῆς) γῆς ἐταιρειάρχου τοῦ Ἀνατανᾶ |⁴¹ ἐκείνου, μο(δίων) ἑκατὸν πενήκοντα, (καὶ) περὶ τὸ Κίτρος ἡ προκατεχομένη παρὰ τοῦ ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων τοῦ Σπίγγη πλη(σίον) τοῦ Τριανταρίου (καὶ) τοῦ Νέου Χωρίου μο(δίων) τετρακοσίων, |⁴² γινομένη (ὁμοῦ) μο(δίων) πεντακοσίων πενή(κοντα) ἀντὶ οἰκουμένου, εἰς (ὑπερπύρα) ἑπτά. (Ὁμοῦ) (ὑπερπύρα) πεντηκονταπέντε, ἅτινα ὀφείλει κατέχειν (καὶ) νέμεσθαι εἰστοεξῆς ἐλεύ- |⁴³θερα πάντα (καὶ) ἀκαταδούλωτα (καὶ) ἀνώτερα τέλους (καὶ) βάρους παντὸς ἀνενοχλήτ(ως) πάντα (καὶ) ἀδιασείστ(ως) ἔτι τε ἀναφαιρέτ(ως) ἀναποσπαστ(ως) ἀνεπανξήτ(ως) ἀνακρωτηριάστως |⁴⁴ (καὶ) κατὰ λόγον γονικότη(ς), ὥς (καὶ) οἱ λοιποὶ ἔποικοι τ(ῆς) θεοσώστου πόλ(ε)ως Θεσσαλονίκης κατέχουσι τὰ γονικά αὐτῶν κτήματα, (καὶ) συνιστᾶν (καὶ) βελτιοῦν ταῦτα καθὼς ἂν εὐπορῇ |⁴⁵ βούλεται τε (καὶ) δύνῃται (καὶ) ἐπὶ τὸ κρεῖττον (καὶ) βέλτιον προάγειν κατὰ τὸν ἐγγωροῦντα (καὶ) δυνατ(ὸν) αὐτῷ τρόπον, παραπέμπειν τε (καὶ) πρὸς τοὺς ἐξ ὁσφύ(ος) γνησίους παῖδας |⁴⁶ (καὶ) λοιποὺς κατὰ γένος διαδόχους (καὶ) κληρονόμους αὐτ(οῦ), ἐπὶ τὸ κατέχεσθαι (καὶ) παρ' αὐτῶν κατὰ τὸν ἴσον (καὶ) ὅμοιον αὐτῷ τρόπον, μετὰ τῶν ἐπ' αὐτῇ γενησομένων βελτιώ- |⁴⁷σεών τε (καὶ) συστημάτων) παρ' αὐτοῦ τὲ τούτου καὶ πάντ(ων) αὐτῶν εἰς τὴν τοιαύτην ποσότη(ς)τ(α), κἂν εἰς ὅσην παρ' αὐτῶν ἀπάντ(ων) προαχθῇ (καὶ) προχωρήσῃ αὔξησιν καὶ ἐπίδοσιν, |⁴⁸ (καὶ) ἀπλῶς πράττειν τε (καὶ) ποιεῖν πάντα τὰ κατὰ δόξαν (καὶ) δύναμιν ἀκωλύτ(ως). Ἐπὶ τούτῳ γὰρ (καὶ) τὸ παρὸν ἡμέτ(ε)ρον σιγιλλιῶδες γράμμα γεγονὸς ἐπεδόθη αὐτῷ |⁴⁹ (καὶ) τῷ μέρει τούτου παντὶ εἰς ἀσφάλ(ειαν) μηνὶ Ἰαννουαρίῳ ἰν(δικτιῶν)ος

ί' † ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ (καὶ) ἀγίου ἡμῶν αὐθ(έν)τ(ον) (καὶ) βασιλέως Μιχ(αήλ)
Πάπυλας, Ὁ ΟΣ †

l. 26 αὐτ(ῆς) vel αὐτ(οῦ) || 29 : fors. Παπαζένου || 34 : Γέρκου vel Γρέκου || 40 : fors.
Διοικητοῦ || 45 : leg. βούληται

C O M M E N T A I R E

La présence de ce document, en original, dans les archives de Karakala laisse penser que le bénéficiaire, ou l'un de ses héritiers, a fait don à ce couvent de tout ou partie des biens patrimoniaux dont il constitue le titre de propriété. Nous ne pouvons en avoir la certitude, puisque les deux seules pièces bien connues du cartulaire byzantin de Karakala, le chrysobulle d'Andronic II de 1294 et l'acte du prôtos Isaac de 1324, sont antérieures. La seule chose certaine est qu'en lui-même notre document n'a rien à voir avec Karakala⁹.

C'est un acte établi par un fonctionnaire impérial au bénéfice d'un particulier. Il constitue un *praktikon paradoseós* du type normal¹⁰. Si le dossier

⁹ Non seulement notre acte est sans rapport avec les deux autres actes authentiques actuellement connus de ce couvent, mais également avec le soi-disant chrysobulle d'Andronic II, de 1294 aussi, qu'a édité ΣΜΥΡΝΑΚΗΣ (*Athos*, p. 78-80), et dont j'ai démontré l'inauthenticité (dans l'article ci-dessus cité du Bull. de Corr. Hell. 1936): en effet aucun des biens et toponymes de notre pièce ne se retrouve dans le faux chrysobulle (la mention dans celui-ci, Smyrnakès p. 80 l. 7, d'un métochion sis à Kalamaria, et celle dans notre acte, l. 39 sq., d'une terre sise à Néon Chôrion dans le voisinage de Kalamaria, concernent certainement deux biens différents). Cela est un peu surprenant. Il faut penser que notre document est entré dans la possession de Karakala à l'occasion d'un achat ou d'une donation postérieurs à la confection du faux chrysobulle (ce qui amènerait à reconsidérer les hypothèses que j'avais autrefois faites sur la genèse de celui-ci?), puisque ce dernier, qui vise évidemment à confirmer au couvent la propriété de l'ensemble de ses biens fonciers, ignore justement tous les toponymes de notre acte et la région même où ils se placent. Cependant, en relisant le faux chrysobulle, deux expressions m'ont fait soupçonner que peut-être le faussaire connaissait notre pièce: ΣΜΥΡΝΑΚΗΣ, p. 79, l. 16 sq., la façon dont il est parlé des *ἐποικοὶ* de Thessalonique, *ἔχοντες ἄδειαν ποιεῖν ἐπὶ τοῖς ἰδίοις οὕτω κατὰ τὴν περίληψιν τοῦ κοινῇ προθέontos χρυσοβούλλου τοῖς ἐποίκοις τῆς αὐτῆς πόλεως* (je reviens plus bas sur ce point); et l. 41, l'emploi relativement rare de *συστήματα*. Mais cela peut s'expliquer autrement, et par un autre modèle.

¹⁰ Sa désignation, aux l. 1 et 48, comme *σιγίλλωδες γράμμα*, pour un acte de fonctionnaire et notamment d'apographeus, est également normale: cf. par exemple, dans le

de l'affaire était complet, nous aurions probablement: une requête, *anaphora* ou *dèsis*, adressée par le bénéficiaire à l'empereur; un *prostagma*, envoyé par l'empereur au haut fonctionnaire qui le représente dans la région; un *horismos* adressé par celui-ci, joint au *prostagma* (qui doit normalement rester entre les mains du bénéficiaire), au fonctionnaire subalterne chargé sur place de l'exécution¹¹; le *praktikon* établi par ce fonctionnaire (c'est notre pièce); et pour clore la série, un *chrysobulle* de confirmation de l'empereur¹².

Le *praktikon* seul est parvenu jusqu'à nous. C'est la pièce la plus importante, car elle contient le détail des biens qui font l'objet de la donation ou du privilège accordés par l'empereur. Il s'agit, dans notre cas, d'une donation de terres + parèques, correspondant à un revenu annuel de 55 hyperpres. Elle se fait dans des conditions bien attestées par maints autres exemples, qu'expriment un formulaire et un vocabulaire également très bien attestés. Les seuls points qu'il peut être utile de relever, dans la rédaction de notre pièce, sont les suivants:

1) Aux l. 6 et 47, la mention de *συστήματα* associés à *βελτιώσεις*, et correspondant par conséquent à la formule banale *συνιστᾶν καὶ βελτιοῦν* (l. 4 et 44); il ne faut entendre *συστήματα*, ni dans le sens trop faible de «entretenir», ni probablement dans le sens trop précis de «remembrer», mais en général dans celui de «aménager», ce qui est lié à l'idée d'amélioration, d'extension (de l'exploitation, du rendement, finalement du revenu).

2) De là découlent les formules très explicites des l. 7 et 46-47, précisant que la donation reste valable telle quelle, toujours comptée pour sa *posotès* initiale de 55 hyperpres, quelle que soit l'augmentation réelle (*αὔξεις καὶ ἐπίδοσις*) que cette *posotès* puisse subir au cours du temps, du fait des aménagements et améliorations apportés: on prémunit donc les bénéficiaires contre l'initiative d'un agent du fisc ou du cadastre qui, constatant l'accroissement du revenu, prétendrait ramener celui-ci au taux original de 55 hyperpres, en

seul recueil de Dölger, *Schatzkammern*, et pour le seul collègue Pergaménos — Pharisée, les actes 28 et 61; également le n° 78/9, l. 6.

¹¹ C'est cette pièce qui est mentionnée à la l. 1 (*ὡρίσθην*), et peut-être à la l. 7 (*ὀρίσμον*), où cependant il pourrait aussi s'agir du *prostagma* envoyé par l'empereur à Syrggein; normalement les termes en sont reproduits dans l'*horismos* d'exécution et dans le *praktikon* définitif.

¹² Serait-ce cet acte de Jean V, dont Barskij laisse entendre qu'il aurait vu l'original, et P. Uspenskij une copie, à Karakala? Cf. mon article du Bull. de Corr. Hell. 1936.

reprenant une partie des biens, proportionnelle à l'excédent, ou en taxant cet excédent.

3) A la l. 44, la clause suivant laquelle le bénéficiaire de la donation et ses descendants posséderont à titre patrimonial et héréditaire les biens donnés «comme les *époikoi* (propriétaires libres, par opposition à *paroikoi*) de Thessalonique possèdent leurs biens patrimoniaux», fait allusion à un ou à des chrysobulles garantissant en effet aux habitants de Thessalonique, comme d'ailleurs à ceux d'autres villes, les conditions de possession de leurs *gonika* : l'étude de cette remarquable institution est encore à faire, mais il faut dès maintenant noter que notre texte y apporte sa contribution ¹³.

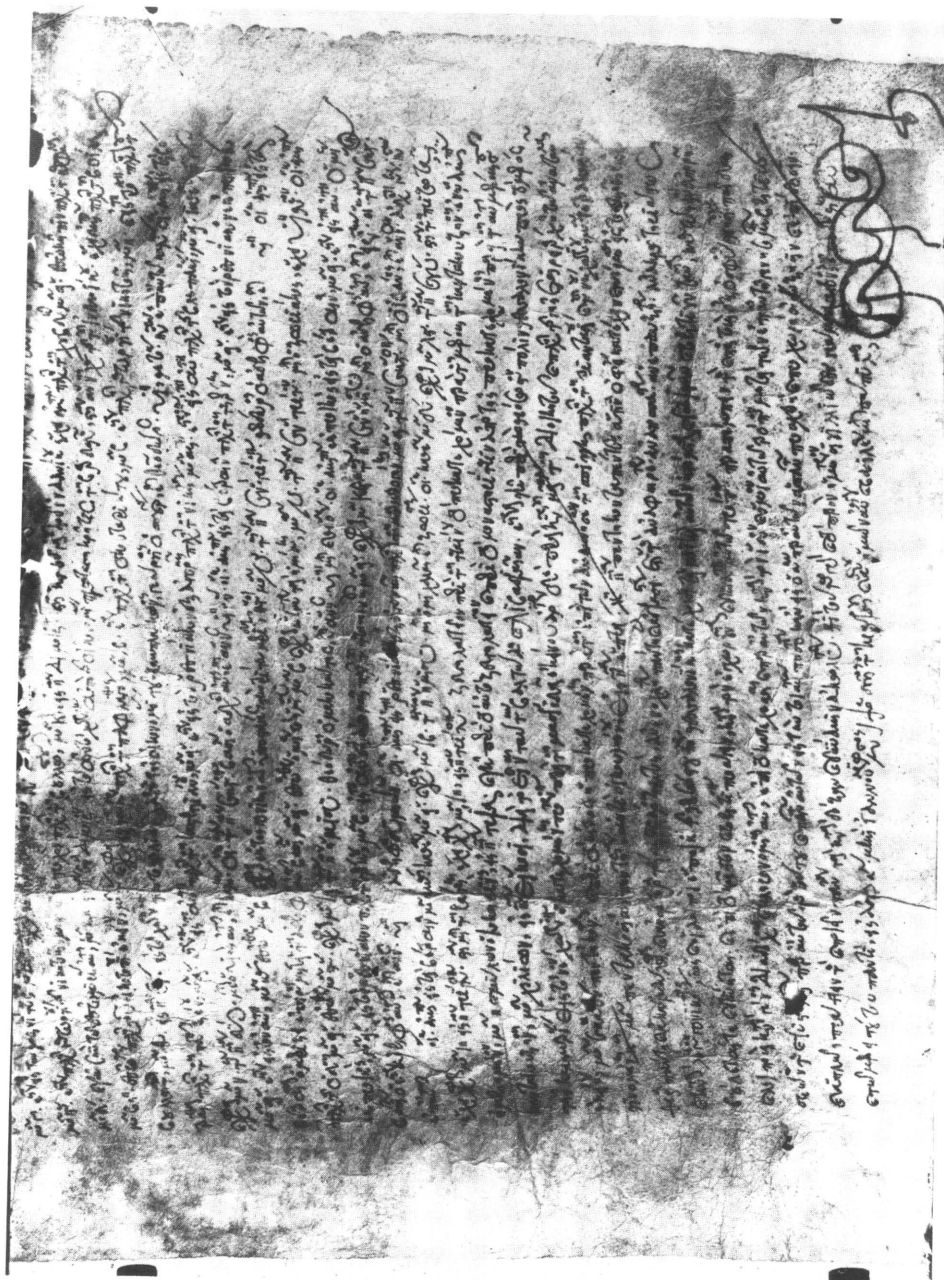
Venons maintenant aux données propres à notre texte. Point de difficulté en ce qui concerne la localisation géographique, même si nombre de toponymes sont nouveaux: les biens attribués se trouvent d'une part dans la région de Thessalonique-Kalamaria-Kitros (Pydna), d'autre part dans la région de Serrès-Zichna ¹⁴. Le fait notable est ici que nous n'avons aucun terme précis,

¹³ L'un des textes qui ont servi à la confection du faux chrysobulle de 1294 contenait, on l'a vu, une formule semblable: cf. ci-dessus, note 9. Mlle Papachrysanthou, qui est déjà l'un des meilleurs connaisseurs des textes athonites, a bien voulu sur ma demande faire une rapide recherche, et signale dès maintenant les textes suivants: pour Thessalonique, les actes de Xénophon n° 8 (Chrysobulle d'Andronic II, 1322), *ἐλεύθερον ὃν καὶ αὐτὸ (τὸ χωρίον) διὰ τοῦ κοινῇ προσόντος χρυσοβούλλου πᾶσι τοῖς Θεσσαλονικέσιν*, et n° 11 (1338), *διὰ τοῦ κοινῇ προσόντος θείου καὶ σεπτοῦ χρυσοβούλλου πᾶσι τοῖς ἐποικοῖς τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης*; l'acte de Vatopédi, Regel V (chrysobulle de Jean V, 1344) *ὡς κατέχουσιν οἱ Θεσσαλονικεῖς τὰ γονικά αὐτῶν κτήματα*; pour Berroia, un acte de Vatopédi (chrysobulle d'Andronic II, 1324: G. THÉOCHARIDÈS, *Makedonika*, Parartèma 2, 1962, p. 13, l. 73-74), *διὰ τῶν κοινῶς προσόντων χρυσοβούλλων τοῖς ἐποικοῖς τῆς θεοσώστου πόλεως Βεργοίας*; pour Rentina, un acte d'Esphigménou (prostagma d'Andronic III de 1328-1330: DÖLGER, *Schatzkammern*, n° 39), *ὡς ἐπορίσαντο οἱ Πεντινιώται χρυσόβουλλον τῆς βασιλείας μου*. Il est probable que l'origine d'un certain nombre de ces pièces est à chercher dans le conflit des deux Andronic, désireux l'un et l'autre de s'attacher des partisans, ou peut-être aussi dans le conflit entre Jean V et Cantacuzène. Mais il y a aussi là un problème plus général, qui intéresse les institutions urbaines des Paléologues.

¹⁴ Cf. G. THÉOCHARIDÈS, *Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας*, Thessalonique 1954, avec les cartes (p. 93-94, Rhachôba dans le katépanikion de Zichna; p. 74, Néochôrion dans le katépanikion de Kalamaria); A. GUILLOU, *Les archives de Saint-Jean Prodrome sur le mont Ménécée*, Paris 1955, avec la carte. Mais on notera que dans ce dernier dossier, pourtant fort riche pour la région de Zichna et Serrès, aucun de nos toponymes ne se retrouve, sauf Rhachôba, et peut-être *tou Tzainou* sous la forme Tzyanou (cf. Index).

Praktikon de Karakala (janvier 1342). Lignes 1 - 27

Praktikon de Karakala (janvier 1342). Lignes 25 - 49

du type de *théma*, *katépanikion* etc., pour désigner une circonscription administrative ou fiscale, et pas davantage, dans la titulature des deux fonctionnaires, Syrggein et Michel Papyas, l'indication du ressort où s'exercent leur autorité et leurs fonctions: c'est peut-être parce qu'une situation de fait, changeante et trouble, bien plus qu'une administration régulière, existait alors, comme nous le verrons, dans toute la région.

Parmi les patronymes, un grand nombre sont simplement ceux de petits propriétaires ou de paysans dont les terres sont limitrophes des parcelles attribuées à Jean Margaritès. Plusieurs évoquent des familles importantes, déjà connues par les cartulaires athonites¹⁵. Un retient spécialement l'attention, celui du prôtasèkrètis Bardalès: c'est sur son ancienne oikonomia, dans la commune de Gostompous, qu'est prise pour être donnée à Margaritès la stasis de la veuve Anna (l. 26-27), ce qui laisse penser que cette oikonomia elle aussi, comme celle de Tzamplakôn et les domaines des Cantacuzène, mais pour d'autres raisons, avait été confisquée. Or I. Ševčenko a naguère publié et commenté une requête adressée par Bardalès à Andronic III, où nous apprenons qu'en effet ses biens avaient été confisqués (sans doute en relation avec le fameux scandale des Juges généraux de 1337, dans lequel Bardalès aurait été impliqué), et il a retracé la longue carrière du prôtasèkrètis¹⁶. Enfin les personnages les plus considérables que notre praktikon met en scène, Syrggein, Cantacuzène,

¹⁵ Par exemple Mésopotamitès (l. 17): un kaballarios Syrmanouël Mésopotamitès dans l'acte de Chilandari n° 132, en 1343. Masgidas (l. 40): plusieurs membres de cette famille dans les cartulaires d'Iviron et de Lavra; cf. DÖLGER, *Schatzkammern*, n° 37 (en 1310, domaine d'un Théodore M., dans le katépanikion de Zichna, avec la note) et n° 113 (en 1374: Alexis Comnène M. et Constantin M., avec la note). Anataulas (l. 40): cf. les actes d'Esphigménou n° 14 (en 1347, l. 44 et 49) et 22; les actes de Chilandari n° 84 (l. 61) et 116 (l. 47, 50, 54); etc. Ces mêmes patronymes se retrouvent fréquemment dans les autres sources de l'époque des Paléologues. Mais l'histoire des familles est encore à faire, et notre texte, là aussi, apportera sa contribution.

¹⁶ I. ŠEVČENKO, *Léon Bardalès et les Juges généraux ou la corruption des incorruptibles*, Byzantion 19, 1949, p. 247-259. Sur certains points de cette étude, j'ai exprimé quelques réserves dans mon article: *Documents et problèmes nouveaux concernant les Juges généraux*, dans Δελτ. Χρστ. Ἀρχ. Ἑτ. 4e pér., t. 4, 1964 = Mélanges G. Sotiriou, p. 29-44. Mais notre praktikon confirme que le prôtasèkrètis Léon du document Ševčenko est Léon Bardalès, et que ses biens avaient été confisqués. Il nous apprend que son oikonomia se trouvait dans la région de Zichna, et aussi que Bardalès vivait encore en 1342 (son nom n'est pas accompagné de *ἐκείνος*), quoiqu'il fût sans doute alors plus qu'octogénaire.

Tzamlakôn, Margarîtēs, sont liés aux grands événements qui se déroulent alors dans la région.

Avant d'examiner ceux-ci et de replacer notre pièce dans son contexte historique, quelques mots encore sur deux difficultés que présente le déchiffrement. La première vient du monocondyle que, en guise de signature, le fonctionnaire qui a dressé l'acte a tracé tout à la fin. Car c'est de la main du scribe, comme il est normal, qu'est écrite (l. 49) la formule $\delta\ \delta\omicron\upsilon\lambda\omicron\varsigma$ etc., ainsi que le prénom Μιχ(α)ήλ et le (premier?) patronyme, Πάπυλας ¹⁷. Mais ensuite l'auteur de la pièce, comme il est normal aussi, a de sa main écrit un mot, que précédait probablement l'article δ , et qui se termine par ... $\omicron\varsigma\ \dagger$. On peut y chercher un titre, ou bien un second patronyme, qui serait alors le véritable. Je ne crois pas qu'il s'agisse d'un titre, car les exemples que l'on connaît ($\delta\ \delta\epsilon\sigma\pi\omicron\tau\eta\varsigma$, $\delta\ \pi\rho\omega\tau\omicron\kappa\upsilon\eta\eta\gamma\omicron\varsigma$, $\delta\ \delta\epsilon\phi\alpha\nu\omicron\tau\rho\acute{o}\phi\omicron\varsigma$, $\delta\ \mu\acute{\epsilon}\gamma\alpha\varsigma\ \delta\rho\omicron\nu\gamma\gamma\acute{\alpha}\rho\iota\omicron\varsigma$, $\delta\ \mu\acute{\epsilon}\gamma\alpha\varsigma\ \delta\omicron\mu\acute{\epsilon}\sigma\tau\iota\kappa\omicron\varsigma$, $\delta\ \pi\rho\omega\tau\omicron\sigma\tau\rho\acute{\alpha}\tau\omega\rho$ etc.) concernent les titres les plus élevés dans la hiérarchie, et dont normalement il n'existe qu'un seul détenteur: ce ne saurait être ici le cas. Je pense donc qu'il s'agit d'un second patronyme, et cette hypothèse me paraît renforcée par le fait qu'il n'y a pas d'article devant le premier, Papyas, qui serait celui de la famille maternelle ou d'une famille alliée. Il reste à déchiffrer ce patronyme.

La seconde difficulté concerne, à la première ligne, le nom du personnage sur l'ordre direct de qui agit Michel Papyas: devant $\tau\omicron\upsilon\ \Sigma\upsilon\rho\gamma\gamma\acute{\epsilon}\iota\nu$ et après $\kappa\upsilon\rho\acute{\iota}\omicron\nu$, on peut à la rigueur, sur la photographie du moins, lire soit $\mu\omicron\nu$ soit Μιχ(α)ήλ , selon l'interprétation du signe d'abréviation au dessus de la ligne. La lecture Μιχ(α)ήλ , sans s'imposer paléographiquement, est cependant possible, si on la rapproche de la façon dont le même prénom est écrit aux lignes 20, 22, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 49. Et elle a pour elle d'être celle qu'a faite, apparemment sans hésitation, le seul qui ait vu le document lui-même, l'auteur de la transcription des premières lignes publiée dans le *Néos Hellènomnèmon*¹⁸. Mais cette transcription est ailleurs si fautive, que cet argument perd beaucoup de son poids. D'autre part il y a une insurmontable difficulté à prêter à un personnage fort bien connu — nous allons voir que c'est Guy d'Arménie ou de Lusignan — un prénom qui n'est attesté par aucune des nombreuses sources qui nous parlent de lui; difficulté d'autant plus grande qu'il n'avait que faire

¹⁷ Je n'ai pas trouvé de Michel Papyas dans les autres documents du temps.

¹⁸ Cf. ci-dessus, note 6.

d'un second prénom, ayant déjà celui de Guy (*Συργγεῖν* = sire Guy); et qu'on ne peut pas même supposer qu'il ait un jour voulu se donner un prénom plus «orthodoxe», puisqu'on sait que jusqu'à sa mort il est resté fidèle à la religion romaine. Je pense donc qu'on doit lire *μον*, qui ne s'impose pas non plus paléographiquement (du moins sur la photo), mais peut être comparé à la graphie du même groupe de lettres dans le mot *κληρονόμους*, aux lignes 6 et 46 (le *μ* y est également pourvu d'une sorte d'appendice). La seule objection qu'on pourrait faire à cette lecture, à savoir qu'il est surprenant qu'un fonctionnaire qui signe comme *doulos* de l'empereur déclare en même temps agir sur l'ordre de *son kyrios Syrggein*, ne vaut pas, car on connaît des exemples semblables¹⁹. Il faut donc faire disparaître de l'histoire ce Michel Syrggein, qui n'avait d'autre garant que la mauvaise transcription du début de notre acte retrouvée dans les papiers de Lampros: Guy d'Arménie n'a pas été prénommé Michel, et n'a pas eu non plus — car on avait aussi formulé cette hypothèse — de fils prénommé Michel²⁰.

Venons enfin au contexte historique: on va voir que notre pièce s'y insère d'elle-même, et qu'il n'y a place au doute ni pour son interprétation, ni pour sa date, janvier d'une dixième indiction étant janvier 1342. Il suffit de rappeler les événements qui se déroulent alors dans la région²¹.

¹⁹ Ainsi l'acte n° 19 de Xéropotamou (éd. J. BOMPAIRE, *Archives de l'Athos*, III, Paris 1964): un géomètre, qui signe comme *doulos* de l'empereur, déclare agir sur l'ordre de ses *kyrioi* les agropartheis du thème de Thessalonique.

²⁰ L'hypothèse que ce Michel — de l'existence de qui on n'avait jusqu'aujourd'hui aucune raison de douter, puisque le «texte Lampros» semblait décisif — était un fils de Guy d'Arménie, inconnu d'ailleurs de toutes les sources, a été proposée par St. BINON, *Guy d'Arménie et Guy de Chypre, Isabelle de Lusignan à la cour de Mistra*, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves 5, 1937 = *Mélanges Boisacq*, I, p. 125-142, [désormais cité: BINON, *Guy d'Arménie*], cf. p. 127, n° 4; cf. aussi, du même BINON, *A propos d'un prostagma inédit d'Andronic III Paléologue*, *Byz. Zeitschr.* 38, 1938, p. 133-155 et 377-407, cf. p. 395. J'en ai moi-même fait état: P. LEMERLE, *Autour d'un prostagma inédit de Manuel II. L'aulè de Sire Guy à Thessalonique*, *Silloge bizantina in onore di S.G. Mercati*, Rome 1957, p. 271-286 [désormais cité: LEMERLE, *L'aulè de Sire Guy*], cf. p. 281 sq. (On corrigera en conséquence ce que j'écrivais p. 285).

²¹ Cf. les indications que j'ai déjà données dans *Philippes et la Macédoine orientale*, Paris 1945, p. 194 sq.; et la chronologie que j'ai tenté de reconstituer dans *L'émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident*, Paris 1957, p. 148, n° 1. On y trouvera les références aux principales sources, que je me dispense de répéter ici.

Lors du conflit des deux Andronic, les Balkans avaient été partagés en deux, tout le pays à l'ouest de Christoupolis étant, par convention, attribué à Andronic II. Mais Andronic III, laissant la Thrace à la garde de Synadénos, avait en 1327, avec Cantacuzène, marché vers l'ouest. Il s'empare de Zichna, où les voies lui avaient été préparées, au dire de Cantacuzène, par le grand papias Alexis Tzamplakôn. Au début de 1328 il s'empare de Thessalonique, qui lui livre toute la Macédoine. Il y laisse Guy d'Arménie (Guy de Lusignan, notre Syrggein) avec le titre de stratège d'Occident, marche lui-même sur Constantinople: Andronic II abdique le 24 mai 1328. Les années du règne personnel d'Andronic III ne sont troublées, en Macédoine, que par la révolte de Syrgiannès, que Cantacuzène pendant une maladie de l'empereur avait nommé *képhalè* des kastro et pays d'Occident (n'était-ce pas, de quelque façon, au détriment de Guy?). A la mort d'Andronic III, 15 juin 1341, l'administration de la Macédoine orientale, au témoignage de Grégoras, était partagée entre le prôtôstratôr Synadénos, pour la région comprise entre Thessalonique et le Strymon, et Guy d'Arménie, pour la région comprise entre le Strymon et Christoupolis.

Jean V n'est encore qu'un enfant, Cantacuzène est régent avec l'impératrice-mère Anne de Savoie. Mais il brigue l'empire: il se fait couronner à Didymoteichos, le 26 octobre 1341. Le parti qui lui est hostile à Constantinople, Anne de Savoie, le patriarche Jean Kalékas, Apokaukos promu grand duc, triomphe. Cantacuzène va tenter de recommencer le coup d'Andronic III: s'emparer de la Macédoine et de Thessalonique, puis revenir sur Constantinople. Il a contre lui Guy d'Arménie, qui dans son gouvernement, en Macédoine orientale, fait confisquer, de son propre mouvement ou sur ordre de Constantinople, les biens de l'usurpateur et de ses partisans. Il a secrètement pour lui, à Thessalonique, le prôtôstratôr Synadénos, ainsi que le serbe Chré-lès, qui s'était taillé une principauté dans la vallée du Strymon. Appelé ou encouragé par eux, Cantacuzène quitte Didymoteichos le 5 mars 1342. Il tourne le défilé de Christoupolis, gardé par les troupes de Guy d'Arménie. Il va camper près de Philippes, puis de Drama, où Guy envoie de Serrès reconnaître ses forces et son camp. Il espère que Synadénos va lui livrer Thessalonique: mais ce sont les Zélotes qui chassent de la ville Synadénos, et celui-ci abandonne le parti de Cantacuzène, pour lequel il n'avait jamais été un soutien efficace. A Thessalonique arrivent, de l'intérieur, Guy d'Arménie avec des troupes, et de Constantinople, Apokaukos avec la flotte.

Cantacuzène, traqué, remonte vers la Serbie: en juillet 1342, il est accueilli par le kral à Priština. Vers le même temps, Guy d'Arménie, qui est revenu sur son premier refus d'accepter le trône d'Arménie-Cilicie, quitte la Macédoine et va se faire couronner. Néanmoins Cantacuzène ne viendra pas à bout, malgré l'aide des Serbes, du siège de Serrès, pas plus qu'en 1343, malgré l'aide des Turcs, il ne pourra s'emparer de Thessalonique. Il rentre à Didymoteichos.

Dans ce contexte, notre praktikon, daté de janvier indiction 10, est évidemment de janvier 1342. Cantacuzène, officiellement usurpateur depuis trois mois, est encore dans sa place de sûreté, Didymoteichos. Il attend le printemps pour engager les opérations militaires. Mais déjà, en Macédoine orientale, Guy d'Arménie, fidèle à Anne de Savoie et à Jean V, a fait saisir les biens des Cantacuzène et de leurs partisans: notamment ceux du grand papias Arsénios Tzamlakôn, qui était si bien du parti de Cantacuzène que celui-ci, il nous le dit, l'envoie en ambassade chez les Serbes pour obtenir leur appui²². Une partie au moins des domaines confisqués²³ dut être aussitôt (cf. ἀρτίως, l. 2) attribuée à des fidèles: dans notre cas, à Jean Margaritès, *oikeios* de l'empereur, c'est-à-dire de Jean V. On notera que sur les 55 hyperpres de sa *posotès*, 23 viennent du zeugélateion de Cantacuzène, et 24 1/4 de l'oikonomia de Tzamlakôn. Le complément est fourni, pour un hyperpre, par une stasis de l'oikonomia confisquée précédemment à Léon Bardalès dans les conditions rappelées plus haut, et pour 7 hyperpres, par des terres au voisinage de Thessalonique, dont notre document ne dit pas si elles proviennent aussi de confiscations opérées aux dépens de Manuel le dioecète et de l'*épi tòn anamnèseôn* Spiggès. Cette dernière indication est intéres-

²² Cf. LEMERLE, *L'aulè de Sire Guy*, p. 283 et n. 6 et 7, avec les textes qui établissent que Tzamlakôn, en 1341/2, prit le parti de Cantacuzène contre Jean V. Cantacuzène, à ce propos, donne une fois son titre, grand papias, une autre fois son prénom, Arsénios: notre restitution (l. 3) est donc assurée. Mais j'ai naturellement eu tort, ne connaissant encore de notre acte que les quelques lignes du texte Lampros, de supposer que Tzamlakôn perdit son oikonomia après la chute de Cantacuzène en 1354: ce fut après le couronnement à Didymoteichos en Octobre 1341.

²³ Le cartulaire de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménoikeion (éd. A. GUILLOU, Paris 1955, n° 39, l. 78-79) contient un acte de Stefan Dušan, d'Octobre 1345, mentionnant τὸ ζευγηλατεῖον τὸ κατεχόμενον παρὰ τοῦ Καντακουζηνού, dont donation est faite au couvent par le kral.

sante, car elle corrige l'impression qu'on aurait pu retirer d'autres textes, à savoir que le Strymon faisait encore frontière entre le territoire placé sous l'autorité de Guy d'Arménie, à l'est, et de Synadènos, à l'ouest : en Janvier 1342 il semble que l'autorité de Guy d'Arménie s'étende, en fait, sinon à la ville même de Thessalonique, du moins à ses environs, et que l'administration de la Macédoine orientale soit pratiquement unifiée.

Il reste à revenir brièvement sur les principaux personnages et sur quelques détails du texte.

1) Le nom de Sire Guy est ordinairement écrit *Συργήν*, ici *Συργγείν*. Il est dit *περιπόθητος θεῖος* de l'empereur. En effet Guy était fils d'Amaury de Lusignan et d'Isabelle d'Arménie (fille de Léon III d'Arménie)²⁴, laquelle avait une sœur, Ricta-Xénè-Marie, qui épousa Michel IX et fut mère d'Andronic III. C'est pourquoi Cantacuzène et Grégoras qualifient Guy d' *ἐξάδελφος*, ou mieux *ἐξάδελφος μητρόθεν*, d'Andronic III. Il peut donc bien être dit, conformément à l'emploi large, maintenant bien connu, de *θεῖος*, « oncle » du fils d'Andronic III, Jean V²⁵. Il est d'ailleurs ainsi nommé dans l'adresse d'un traité théologique que lui dédie Mathieu Blastarès: *τῷ περιποθήτῳ θεῷ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως Συργγὴν Τελεζινιάνῳ*²⁶. Guy avait épousé d'abord une cousine de Cantacuzène, dont il n'eut pas d'enfants; puis, vers 1330-1332, la fille de Syrgiannès, et il en eut des enfants, dont on connaît une fille, Isabelle-Marie-Marguerite, qui fut fiancée toute jeune à Manuel Cantacuzène. Les fiançailles furent rompues en 1341, c'est-à-dire au moment où Jean Cantacuzène usurpe l'empire, et où Guy, fidèle au souvenir d'Andronic III dont il avait naguère pris le parti contre Andronic II, soutient la dynastie et se déclare, en Macédoine, contre Cantacuzène²⁷.

²⁴ Sur tout ceci, cf. la monographie déjà citée de BINON, *Guy d'Arménie*.

²⁵ Il peut même, puisque ces parentés descendent les générations, être dit « oncle » (nous dirions « grand oncle ») des fils de Jean V, donc Andronic IV et Manuel II. C'est le cas, en ce qui concerne Manuel II, dans le prostagma de cet empereur que j'ai autrefois édité (LEMERLE, *L'aulè de Sire Guy*), où Manuel parle de l'aulè *τοῦ μακαρίτου θεοῦ τῆς βασιλείας μου τοῦ Συργγὴ ἐκείνου* (Guy fut en effet assassiné, en Arménie-Cilicie, en 1344). Ainsi le même personnage est qualifié exactement de la même façon par rapport à Jean V dans notre document, et à Manuel II dans le prostagma de cet empereur.

²⁶ BINON, *Guy d'Arménie*, p. 134, n. 1.

²⁷ Le mariage devait se faire quand même, mais en 1348: BINON, *Guy d'Arménie*, p. 135 sq.

2) Le bénéficiaire de la donation, Jean Margaritès, n'est pas un inconnu dans la région²⁸, grâce en particulier au cartulaire du couvent de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménoikeion. On y trouve en effet²⁹ un acte impérial d'octobre 1342, qu'on peut avec certitude attribuer à Jean V et non à Jean VI, par lequel l'*oikeios* de l'empereur, Margaritès (sans prénom), obtient l'exemption de charges pour des biens qu'il a acquis, dans la région de Zichna, à Katô Ouska et à Rachôba. Or notre acte, en janvier de la même année, attribue à Jean Margaritès certains biens sis à Rachôba: ce ne sont probablement pas les mêmes, puisque ceux qu'il reçoit en janvier sont déjà libres de toute charge³⁰; mais cela confirme qu'il est bien propriétaire, à cette date et dans ce district. Avant octobre 1345, il avait déjà cédé une partie au moins de ses biens de Katô Ouska à Saint-Jean-Prodrome, comme nous l'apprend le chrysobulle de Stefan Dušan délivré à cette date au couvent³¹. Il fit aussi d'importantes donations à Vatopédi, sur les domaines qu'il tenait soit des empereurs grecs, soit de Dušan, comme le dit un autre chrysobulle du kral, d'avril 1348, qui s'exprime ainsi: *καὶ ὅσα ἀφιέρωσεν ὁ οἰκεῖος τῇ βασιλείᾳ μου μέγας ἐταιρειάρχης κὺρ Ἰωάννης ὁ Μαργαρίτης δι' ὀρισμοῦ τῆς βασιλείας μου, ὅσον ἐκέκτητο περὶ τὴν Δράτζοβαν τὸ χωρίον καὶ γῆν εἰς τὴν μικρὰν Νεβέλιανην καὶ ὅσον εἶχεν εἰς τὴν Καισαρόπολιν, ἅτινα προκατεῖχε διὰ χρυσοβούλλου τοῦ βασιλέως τῶν Ρωμαίων καὶ λοιπῶν δικαιωμάτων ὁμοίως καὶ διὰ χρυσοβούλλου τῆς βασιλείας μου· ἀλλὰ δὴ καὶ τὴν εἰς τὴν Χρυσούπολιν γῆν αὐτοῦ, καὶ ἐντὸς τοῦ κάστρου ἐκκλησίαν καὶ ὁσπῆτιν*³². Mais c'est probablement envers

²⁸ LEMERLE, *L'aulè de Sire Guy*, p. 281 et n. 4.

²⁹ Ed. A. GUILLOU, n° 36.

³⁰ Le texte de l'acte 36 de Saint-Jean-Prodrome ne me paraît pas bien assuré aux l. 4-5, et je me demande s'il ne faut pas chercher un rappel des biens confisqués à Tzamlakôn sous les mots *ἀπό τε Τζακω[] ὑποστάσεων καὶ δημοσιακῶν*. Ce qui, sur l'oikonomia de Tzamlakôn, n'avait pas été aussitôt distribué, était redevenu bien de l'État, et put être vendu; Margaritès, pour arrondir ses terres, put se porter acquéreur, et quelques mois plus tard demander le dégrèvement des 9 nomismata qu'il payait à ce titre au fisc, comme l'établissent les quittances des apographeis.

³¹ Ed. A. GUILLOU, n° 39, l. 61: *ἐκ προσενέξεως τοῦ Μαργαρίτου*.

³² M. LASCARIS, *Actes serbes de Vatopédi*, Byzantinoslavica 6, 1936, p. 175-176, l. 42-48 = SOLOVIEV-MOŠIN, *Diplomata graeca regum et imperatorum Serviae*, Belgrade 1936, n° XVIII, p. 142, l. 59-62. Sur Kaisaropolis et Chrysoupolis, cf. LEMERLE, *Philippes et la Macédoine orientale*, Index, s.v. On voit que l'on pourrait déjà tracer une carte des possessions, manifestement très étendues, de Jean Margaritès en Macédoine orientale.

Saint-Jean-Prodrôme qu'il se montra le plus généreux, puisque c'est dans ce couvent qu'il se retira, sous le nom monastique de Joasaph³³. Qu'il ait aussi (si ce n'est l'un de ses héritiers) fait quelque donation à Karakala, c'est ce que seule jusqu'aujourd'hui la présence de notre texte dans les archives de ce couvent laisse supposer: mais on voit que ce n'est nullement invraisemblable.

3) La donation est faite aux dépens de Cantacuzène, et d'un Tzemplakôn dont le prénom a disparu dans une lacune de notre document. Comme on l'a vu, il n'est pas douteux que ce soit le grand papias Arsénios Tzemplakôn. J'ai naguère tenté, à propos d'un autre texte, de réunir ce que l'on en peut savoir³⁴. Depuis lors, une étude de G. Théocharidès, accompagnant la publication d'importants documents inédits de Vatopédi, a rassemblé un matériel abondant, et permet de corriger ou de préciser sur beaucoup de points l'histoire de cette famille³⁵. Disons ici, sans entrer dans le détail ni discuter les points qui restent obscurs, qu'il faudrait désormais distinguer: A) Alexis Tzemplakôn, grand tsaousios en 1326, fait grand papias en 1327 par Andronic II, que d'ailleurs il abandonne pour passer au parti d'Andronic III: il garde Zichna pendant que celui-ci va s'emparer de Thessalonique en 1328. On ne sait ensuite plus rien de cet Alexis, mais Théocharidès croit que c'est lui qui en 1332, étant encore dans le monde, prit l'habit monastique, et le nom d'Antoine. Or jusqu'à présent on identifiait Alexis, non avec Antoine, mais avec Arsénios. B) Arsénios Tzemplakôn, fils du précédent, grand papias lui aussi, attesté pour la première fois en décembre 1333. Arsénios, pour Théocharidès, serait son nom de religion, et nous ignorerions son nom laïque, aussi bien que ce qu'il a fait avant 1333, et même, à peu de chose

³³ Cf. la reconstitution du cartulaire B du couvent, par A. GUILLOU, op. cit. p. 27, fol. 117, avec la date approximative 1348-1356: document mutilé concernant la donation de nombreux biens par Margaritès, moine sous le nom de Joasaph. C'est probablement encore le souvenir de notre Margaritès qu'il faut reconnaître dans le texte grec d'un firman de Murad I, de juillet 1372, pour les moines du Prodrôme, appelés « caloyers de l'église de Margaritès »: GUILLOU, op. cit. p. 155.

³⁴ LEMERLE, *L'aulè de Sire Guy*, p. 282-284.

³⁵ G. THÉOCHARIDÈS, *Οἱ Τζαμπλάκωνες* dans *Μακεδονικά* 5, 1963, p. 125-183. Le Tzemplakôn de notre praktikon, que Théocharidès ne pouvait encore connaître que par le « texte Lampros », y est classé (p. 179) parmi les « inconnus et non datés », sans commentaire.

près, ce qu'il a fait avant la mort d'Andronic III, 15 juin 1341. Nous le trouvons, peu après, dans le parti de Cantacuzène: il est l'un des notables qui, de Macédoine, se rendent en délégation à Didymoteichos pour saluer Cantacuzène empereur. C'est évidemment à la suite de cela que Sire Guy, sur l'ordre de Constantinople, confisqua son *oikonomia* de la région de Zichna. Un peu plus tard, Cantacuzène l'envoie, avec Constantin Paléologue, en ambassade auprès de Dušan. Au retour, près de Prosak, les ambassadeurs sont capturés par un chef de bandes serbe, Tzimpanos, qui les livre, à Thessalonique, à Apokaukos. Celui-ci récompense Tzimpanos en lui faisant don des biens d'Arsénios Tzamplakôn à Thessalonique: ils furent donc, eux aussi, confisqués. Après une humiliante scène publique de dérision, où Arsénios, « vêtu des habits de moine qu'il portait ordinairement », dit le récit de Cantacuzène, fut livré aux outrages des équipages de la flotte, il fut jeté en prison, et y resta sans doute jusqu'en 1347, année de l'entrée de Cantacuzène à Constantinople. Il retrouva alors son rang — il figure, en 1352, à Didymoteichos, parmi les archontes — et sa fortune. De celle-ci, l'un des bénéficiaires sera le couvent de Vatopédi, où nous trouvons Arsénios en 1355 (la chute de Cantacuzène est de 1354), et où il finit ses jours.

Notre document illustre donc, par un exemple précis, la situation qui régnait en Macédoine au lendemain de l'usurpation de Cantacuzène, et laisse d'ailleurs deviner que les chances de celui-ci étaient alors minces. Il a un autre intérêt: il éclaire le régime de la propriété rurale et la condition de la paysannerie, à un moment et dans une région donnés. L'opposition entre le vaste *zeugelateion* de Cantacuzène, la « terre » (γῆ) des Mésopotamitès, Manuel le dioecète, Anataulas ou Spiggès d'une part, et de l'autre l'infini morcellement de l'*oikonomia* de Tzamplakôn, avec toutes ces familles paysannes qui possèdent chacune une maisonnette, un bout de jardin, un bout de vigne, quelques lopins de terre séparés les uns des autres, qu'ils détiennent par héritage, dot, achat, échange, et qui paient en moyenne un hyperpre par an, est saisissante. Leur était-il indifférent que cet hyperpre allât à un Tzamplakôn ou bien à un Margaritès? C'est vraisemblable. Leur existence quotidienne n'en était en rien changée. Ils continuaient d'arracher au sol, exploité avec de pauvres moyens — notre inventaire mentionne rarement des animaux domestiques — la subsistance de ces unités familiales dont le texte énonce si soigneusement la composition. Mais c'est là une autre étude, qui doit être faite

dans le cadre d'une étude générale de ces précieux documents que sont les praktika. Leur nombre, heureusement, s'accroît, et continuera de s'accroître, à mesure que les archives athonites seront mieux connues.

Paris

PAUL LEMERLE

OBITS ET COLOPHONS

En vue de contribuer à l'hommage rendu à M. le professeur Orlandos, j'édite ici quelques notes des manuscrits de Paris. Elles montrent l'existence d'une source de renseignements qui n'est pas inconnue mais qui reste inaccessible la plupart du temps aux archéologues par suite de l'insuffisance ou du retard des descriptions de manuscrits. Les notes d'appartenance et les obits ont l'avantage de fournir des points de repère assez précis pour la datation de monuments peu connus ou ruinés dont les archéologues ont à s'occuper. Je donnerai tout d'abord quelques indications sur les manuscrits pour situer ces documents.

En dehors des mss. originaux de Chypre qui forment un groupe des plus importants à la B.N. de Paris¹, il n'y a pas de fonds vraiment caractéristique de l'une ou l'autre des provinces byzantines; il n'y a pas en particulier de bibliothèque transportée en bloc d'Orient. Et même assez peu de manuscrits ont été achetés sur place; ils proviennent d'intermédiaires divers: ainsi un ms. de Halki vient par la Crète (Par. 754). J'ai étudié ailleurs les mss. de Sainte-Anastasie² et je laisse de côté ici les numéros provenant soit de l'Athos ou des Météores qui seraient assez nombreux; je ne prendrai en fait que des mss. isolés dont les notes se réfèrent à des monuments assez peu connus.

Paris. 10. Le manuscrit vient du cardinal Ridolfi. Une note, au f. 1, nous apprend qu'il appartient à Arsène de Monembasie, un correspondant du cardinal; mais cette note est écrite en surcharge et n'est pas très claire. Cela indiquerait que le volume peut venir du Péloponnèse et que la plus ancienne note, sept. 1381, concernant une dame Euphemia Mélikina concerne une famille attestée en cette région, les Mélikès. Les obits postérieurs de plus d'un siècle (2-3) nous laissent ignorer où se trouvent le Théologien (Jean) Mesam-

¹ Voir *Rev. des Ét. Byz.* 8, 1950, 162-196; 15, 1957, 131-168.

² *Rev. des Ét. Byz.* 12, 1954, 45-57.

pelytos et la (Vierge) Panymnētos. Je rappelle seulement que Mélikēs et Rhaoul furent en relation avec des moines d'Orinos³, dont le nom s'est peut-être conservé dans le toponyme Orini Korakovouniou, en Arcadie⁴. Le ms. a pu rester dans la même région depuis les Mélikēs jusqu'à Arsène.

Paris. 36. Il appartenait déjà au fonds de Fontainebleau où il a pu parvenir grâce aux copistes crétois. Ce ms. a figuré à l'exposition de la B.N., en 1958, et le catalogue l'attribue avec hésitation à l'Italie du Sud; en réalité il vient peut-être du Péloponnèse et il est au moins passé en Crète, s'il n'en est pas originaire. En effet une note, contemporaine de certaines écritures du texte (mains variées), dit au f. 3: τοῦ ἀγ(ίου) εἰμῶν αὐθέντου καὶ πανηγυλοτάτου δεσπότης πωρφυρογενίτου κυροῦ Θεοδώρου; avec d'autres notes en vénitien, où je vois mentionné un Gerolimo de Charral (en 1503, f. 171), c'est un signe que le ms. a un rapport avec la Morée. La note du f. 3 pourrait être une note d'appartenance et cela expliquerait la présence de quelques illustrations. D'autre part Mérana, l'épouse du principal annotateur est une « basilopoula » (n. 19); cependant les notes obituaires concernent généralement des Crétois, exception faite des n. 13-16 qui mentionnent des décès en Morée, à Nauplie. Seule la n. 6 est certainement d'une autre main et d'une date antérieure: 1455; toutes les autres tournent autour des années 1470-1490 et viennent probablement d'une même main utilisant différentes plumes à intervalles peu distants. Pour la datation on peut tenir compte de l'ordre dans le folio; mais je ne proposerai rien de précis pour les n. 21-26 (f. 221) qui restent dans les mêmes limites de temps fixées par d'autres notes datées entièrement. L'auteur de ces notes est soit un chartophylax, soit un membre de la famille crétoise Chartophilakas; il était médecin ou allié à un médecin de Chandax (p. ex. n. 7), car certains textes de la même main (f. 183-186) sont des recettes ajoutées au volume. J'ai ajouté au début, n. 4, un texte qui peut donner le nom du miniaturiste. Autre détail qui pourrait se retrouver ailleurs: un incendie à Chandax, qui me semble de peu d'importance et qui a pu n'atteindre qu'un immeuble de famille. Cette famille paraît donc établie à Nauplie et à Chandax dans la seconde moitié du 15e siècle.

³ V. LAURENT, *Une famille turque au service de Byzance: les Mélikēs*, dans Byz. Zeitschr. 49, 1956, p. 352-353; à la fin, p. 368, est édité notre n. 1.

⁴ Monastère cité seulement, je crois, par I. E. ΝΟΥΧΑΚΗΣ, *Ἑλληνική χωρογραφία*, Ἀθήναι 1901, p. 627: δῆμος Βρασιῶν (Κυνουρίας).

Paris. 52 et 363. Ils ont en commun de provenir de Xanthi-Peritheorion, métropole macédonienne. Les notes du premier se datent par rapport au métropolite de Thessalonique Joasaph (fin 16e s.). Le métropolite de Xanthi Philémon m'est inconnu par ailleurs, ce qui m'empêche de compléter la date 16(.).2, d'autant plus que l'indiction d'une année terminée par 2 donnerait après 1600 ou 5, ou 10, ou 15. Il n'y a pas de doute, à mon avis qu'il faille écarter une hypothèse de Lampros à propos du ms. Addition. 29713: Νέος Ἑλλην. 1, 1904, 370; il est peu probable qu'il s'agisse là de la métropole de Xanthos, en Lycie, car la note est semblable à celles-ci et désigne plus vraisemblablement le siège macédonien. Ces notes assimilent à un couvent du Prodrome la résidence du métropolitain ou son église cathédrale.

Paris. 342. Il vient sûrement de Nauplie où il se trouvait au moins de 1539 à 1645. La seconde date donnée par Marinos Dezantès est légèrement inexacte, car le jeudi de Thomas était le 25 avril, en 1650 (n. 41). Qui est sainte Aléthiné? Dans la prière qui suit la première note (n. 40), l'auteur s'adresse au vrai Fils de Dieu et l'on peut penser à la vraie Sagesse; il existe aussi un vocable de la Théotocos, τῆς Κυρίας τῆς Ἀληθινῆς⁵; on a le choix entre les deux. Le *Paris.* 1449 mentionne un Sotèrianos Dezantès en 1546 (f. 247) et Marinos en 1616 et 1619 (ff. 177, 292).

Paris. 386. Le prêtre Thomas de Thessalonique a donné ce ms. au monastère Sainte Anastasie au cours du 16e s., d'après l'écriture. Dans la liste des reliques ne figurent pas celles de Théonas, mentionnées ailleurs, mais cinq côtes de la sainte patronne; je me demande ce que peuvent être des reliques du premier et du second concile (16 juillet). La seconde liste, n. 49, récapitule la première et la complète en y ajoutant les liturgies, les rouleaux et objets sacrés ou précieux; ces deux listes semblent du 17e s.

Paris. 714 A. Le colophon est de même date que le texte: 13e s. Parmi les mss. de Thessalonique déposés à la B.N. d'Athènes j'ai remarqué des notes concernant le même monastère de l'Hypomimnèskon dans les n. 2001, 2032, 2034, 2104. Le Vatican. 1891, f. 57, conserve une lettre patriarcale inédite concernant ce monastère; elle semble du 13e s.

Paris. 754. L'higoumène du couvent crétois d'Arcadiou ne dit pas comment il a acquis ce volume qui appartenait à la collection du patriarche

⁵ Cod. *Ambrosianus* P. 274 sup.; MARTINI-BASSI, *Catalogus*, n. 656, p. 736.

Métrophane déposée à Halki et décrite par Legrand⁶. Ce fonds a perdu rapidement un bon nombre de volumes qui sont toujours repérables grâce à la signature du quatrain de Métrophane: cf. Bodleiani Rœ 7, 12, 14-16, 18, 21, 23, 28; Laudianus 90; Sedeniani 41, 48; Arundel. 519, 523, 535, 541; Londres Old Roy. I-D II; Nikolsburg I 132; Vatic. Regin. 31; Ath. Xiropotamou 190. Le Paris. 754 fut acheté en Crète en 1730 (f. 1 et 681).

Paris. 1466. Le manuscrit se trouvait sans doute au diocèse de Corinthe en 1435: décès du fondateur d'une église du Sauveur (n. 56) et du métropolite Grégoire quatre jours après (n. 57). L'obit d'Alexis Bourtziam... me parait plus ancien, mais le monastère des Asomates n'est pas localisé. Le prêtre Sotèrianos Dezantès doit être un parent de Marinos (Paris. 342). Joasaph (n. 55) a un titre assez insolite qui s'explique sans doute du fait que la Néo Moni de Nauplie (ou monastère d'Areia) était un couvent de femmes.

Paris. 513. Il n'y a qu'une note d'appartenance au monastère bien connu d'Akapniou, à Thessalonique; deux autres mss. de Paris lui appartinrent, le suivant (Coisl. 73) et le Paris. 1622, qui n'a que des notes de caractère peu officiel aux ff. 201^v et 202^v: ἡ βίβλος αὐτῇ ὑπάρχει τοῦ Ἀκαπνίου τῆς μονῆς; à la suite, au f. 202^v, un autre possesseur a écrit: καὶ τῶρα ὑπάρχει τοῦ μεγαλομάρτυρος Δημητρίου καὶ ὅπου τὸ πάρι νὰ ἔχη ἀντήδηκον του ὑμαίρα τοις κρύσεως. La note du Paris. 513, en style de chancellerie, a un mot ou deux grattés avant le nom de Jean Beccos. Ce monastère est assez bien attesté par diverses mentions dont certaines sont encore inédites: par exemple, une lettre d'un higoumène au patriarche à la fin de Paris. 2750; le même monastère est mentionné dans Ath. Stavronikita 44 et Esphigménou 91; Oxford Aedes Christi 1.

Coislin. 73. La mention est connue par les catalogues, mais non les vers curieux qui précèdent le colophon.

Coislin. 192. La pièce principale est un fragment d'acte émanant du fonctionnaire impérial Markos Angelos (n. 64), du 14e s.; de cet acte, découpé suivant les plis en 6 ou 8 morceaux, il ne reste que deux parties de droite. La première donne le début avec la titulature du fonctionnaire; l'autre, après une ou deux parties intermédiaires perdues, mentionne les donations ou les

⁶ É. LEGRAND, *Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas* (dans *Recueil de textes...* VIIIe Congrès international des Orientalistes, tenu à Stockholm, en 1889), p. 207-215, d'après une copie faite par Mvstakidès dans le ms. *Tubingensis* Mb 37, f. 41-45^v.

ventes faites à une église de la Théotocos: vignes, icônes, ustensiles divers. Je ne vois pas bien le sens de la n. 63 (première partie) qui a été rayée; la seconde partie est bien d'un habitant de Thessalonique, où doivent se situer aussi le toponyme Chrysea Porta et la porte de l'Anastasis. J'ignore qui est ce moine Michel Skolèkès qui a complété au début un canon de Jean d'Euchaïta (n. 61).

Coislin. 211. Les deux premières notes semblent de la même main et doivent dater de la seconde moitié du 14e s.: n. 65, donation de cierges à la métropole, dont la fin est assez obscure; n. 66, serment d'une femme dont le nom n'est pas lisible (peut-être l'épouse d'un Lepari) et qui affirme n'avoir été fiancée ni mariée à un autre homme; le début est à moitié illisible. La note 67, du milieu du 15e s., concerne un monastère Kepoulouezi à Kephissia: liste d'arbres (oliviers?) qui lui appartiennent par don; à la suite, n. 62, une autre liste contemporaine, mais vague.

Ces notes sont éditées selon la méthode diplomatique, au moins par rapport à l'orthographe originale qui est toujours gardée. Suivant la nature des textes la transcription sera plus ou moins rigoureuse; en général la ponctuation est de l'éditeur et souvent aussi l'accentuation, lorsque dans l'original elle est absente ou pléthorique; nulle part je n'ai remarqué d'iota souscrit et je l'omets aussi.

Paris. 10.

1. f. B^v. 'Εκοιμήθη ἡ δούλη τοῦ Θεοῦ 'Εφημία Μελικοίνα ἡ ἀρχόντισσα μηνὶ σепτεβρίῳ κγ' (ινδικτιῶνος) ε' τοῦ ςω' ἔτους.

2. f. 258. ,αφζ' μην(ι) δατωβρ(ίω) κβ', ἡμέρα παρασκευῆ, ἐσώθ(η) ὁ π(α-τέ)ρας μου Θεόδουλος ἱερομόναχος· ἐθάφι εἰς τὸν Θεολόγον τὸν Μεσαμπέλντ(ον)· ἐωνία ἡ μνήμη του.

3. αφγ' μην(ι) δικευρ(ίω) β', ἡμέρα κ(υριακ)ῇ τὴν ἔθαψαν· τῷ σαβάτω ἀργ(ά) ἐξέψυξε ἡ μακαρίτισσα ἡ γυναῖκα μου, ἐτάφη εἰς τὴν Πανύμνητο· ἐωνία ἡ μνήμη της.

Paris. 36⁷.

4. f. 163^v (dans une figure représentant la roue du monde)... ἐπείρεν μ(αι) ὁ τροχος ἐξέφνης κ(αί) καλόγερον ἐπιησεν μ(αι) και ως νέον ἠδικησεν μ(αι), κὰν

⁷ Je laisse l'accentuation originale dans la première note, puis je normalise autant que possible. La date ajoutée entre parenthèses est la plus probable.

θέλων κὰν μὴ θέλω· Νικόδιμος καλοῦμ(αι), ἐγὼ δε ο ταπινος ταχα εἰς ἐλπίδας εἰμ(αι) (15e s.).

f. 172^v

5. †'Εκοιμίθ(η) ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Νικόλας ὁ ἰὸς τοῦ ἱατροῦ μιν(ι) ἰονν(ι)ω εἰς τὰς ὀχτώ, οἰμέρα δευτέρα, εἰς τὴν Κρ(ή)τ(ην), εἰς τὸν λεγόμενον Χάντακαν· καὶ ὁ Θεὸς μακαρίσι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ (1472).

6. ,αννέ' μην(ι) ἰουλ(ί)ω κ', ὁμωλ(ο)γῶ ἐγὼ Μιχάλ(ι) ὦ Κοννη(ας) ὥτη χρεω-
στῶ κῦρ Νικωλάκη τοῦ Μουρμούρι ν(ο)μίσματα) σ' ἔγουν ὑπ(έ)ρ(πυρα) σ' καὶ νὰ
ἤμε κρατημένοι νὰ τοῦ τὰ δώσω των ἐρχομενων καιρόν· καὶ ἂν πωλάξῃς μὶδὲν ἔχω
νὰ τὸν τὰ δώσω, νὰ πουλῇ τω σπίτι μου νὰ πληρώνετε· καὶ διὰ τὸ τεργῶν⁸ ἐπίσαμε
τω ομολ(ο)γῶ· μαρτίρ(ας) 'Ιω(άννης) Κωσταντίας.

7. Εἰς τὸν Χάντακαν τὸν ἐμπρισμένον⁹.

8. †'Εκοιμίθ(η) ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ 'Ιω(άννης) τοῦ ἱατροῦ ἐν μινὶ φεβρουαρίῳ
ιζ', οἰμέρα τετράδ(ι), ὥρα α' τῆς οἰμέρας. καὶ ὁ Θεὸς μακαρίσι αὐτὸν ἐνθα οἱ δί-
κεοι ἀναπάβωνται (1473).

9. †'Εκοιμίθ(η) ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Δημήτριος τοῦ Φλάσκου ἐν μιν(ι) φεβρουα-
ρίῳ εἰς τὰς ιε', οἰμέρα δευτέρα (1473 - 1474)¹⁰.

10. †'Εκοιμίθ(η) οἱ δούλ(η) τοῦ Θεοῦ οἱ Ἐθεριαγγὶ οἱ φροσίνι τῷ αὐτῷ μιν(ι)
φεβρουαρίῳ ιδ', οἰμέρα κυριακί, καὶ αὐτ(η) εἰς τὸν Χάντακαν τὸν ἐμπρισμένον (1473 -
1474).

11. †'Εκοιμίθ(η) ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Μιχαήλ τοῦ ἱατροῦ ὁ ἀκριβὸς ἐν μινὶ μαρ-
τ(ί)ῳ δ', οἰμέρα ε', ὄρα δευτέρῃ τῆς νυκτός· καὶ τὴν παρασκεβὴν τὸ ταχὴ ἐτάφι
εἰς τὰς ε' τοῦ μηνός (1473 - 1474).

12. †'Εκοιμίθ(η) ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Χριστόδουλος ὁ ἀκριβὸς μου ἰὸς μαίῳ κδ',
σαβάτο ἐξιμερώνοντα μεσανίκτω, ἀνταμός με τὸν Μιχαλάκι τοῦ Χαλκοματᾶς (1477).

f. 173.

13. Εἰς ,ανος' εἰς τὸν Μορέαν ἐν τῇ χώρᾳ Ναυπλίου¹¹.

†'Εκοιμίθ(η) οἱ δούλ(η) τοῦ Θεοῦ Ζωὴ οἱ γοιάτρενα μινὶ ὀκτωβρίῳ ς' (in marg.

⁸ Lire: στέργον ou στεργόν? Le texte est d'une autre encre et d'une autre main que le reste.

⁹ La note, ajoutée au dessus, concerne tous les défunts des n. 7-12?

¹⁰ La date peut varier en février selon que l'année est bissextile ou non; 1473 est plus probable.

¹¹ Note d'une encre verdâtre, ajoutée après comme les notes marginales des obits suivants; d'où peut-être la petite inexactitude de date au n. 13.

τοῦ ἁγίου Θωμᾶ εἰς ,ανος') ἐξιμερόνωντα οἰμέρα δευτέρα τὸ μεσανίχτω τοῦ ἁγίου Θωμᾶ (lire: lundi 7 oct. 1476?).

14. † 'Εκιμίθ(η) οἱ δούλ(η) τοῦ Θεοῦ Μαρία οἱ ἀνιψιά τοῦ χαρτοφίλακα (in marg. εἰς ,ανος') σεπτεβρίω εἰς τὰς λ', οἰμέρα τρίτ(η) ἐξιμερόνωντα (1477?).

15. † 'Εκιμίθ(η) τὸ μίτζων πεδὴν οἱ Μαρία εἰς τὸ Κηντινάρι μινὶ ἀπριλλίω κγ'.

16. † 'Εκιμίθ(η) οἱ δούλ(η) τοῦ Θεοῦ Εἰρήνη μαίω πρότ(η) α'. 'Εκιμίθ(η) οἱ δούλ(η) τοῦ Θεοῦ Μεράνα μαίω β' (in marg. ἁγίου 'Αθανασίου). 'Εκιμίθ(η) οἱ δούλ(η) τοῦ Θεοῦ Σταματ(ία) μαίω ιδ' (in marg. οἶγονν ιδ') (vers 1476) f. 220^v.

17. † 'Εκιμίθ(η) ὁ δούλος τοῦ Θεοῦ Νικόλας ὁ Ρουπάνης μινὶ ἰουλίω εἰς τὰς ιβ' καὶ ἐθαύτη εἰς τὸν Παντοκράτορα¹² καὶ ὁ Θεὸς μακαρίσι αὐτόν (vers 1485).

18. † Εἰς ,αυπε', μινὶ σεμπτεβρίω κβ' ἐκιμίθ(η) ὁ δούλος τοῦ Θεοῦ Θεόδωρος ὁ Λαρήργκας οἰμερα ε' εἰς τὴν κα' ¹³ ὅραν τις οἰμέρας καὶ ἐθαύτ(η) τὴν παρασκεβὴν εἰς τὴν ἁγίαν Τριάδα εἰς τὴν Λουτράν καὶ ὁ Θεός... ¹¹

19. † 'Εκιμίθ(η) οἱ δούλ(η) τοῦ Θεοῦ οἱ σιβία μου Μεράνα ἡ βασιλοπούλα μινὶ ἰαναρίω ¹⁵ ὀγδοοι οἶγονν η' εἰς ,αυπθ' (ἰνδικτιῶνος)...

20. † 'Εκοιμίθ(η) ὁ δούλος τοῦ Θεοῦ Νικόλ(ας) ὁ Καματερός νοεβρίω ς', οἰμέρα σαβᾶτο, καὶ ἐθαύτ(η) τὴν κ(υρ)ιακὴν εἰς τὸν Παντοκράτορα καὶ ὁ Θεός... (1490).

f. 221

21. † 'Εκιμίθ(η) ὁ δούλος τοῦ Θεοῦ Γεώργιος ὁ Προνιάτορας μινὶ δικεμβρίω εἰς τὰς θ', σαβᾶτο ἐξιμερόνωντα καὶ ὁ Θεός...

22. † 'Εκιμήθ(η) ὁ δούλος τοῦ Θεοῦ Δημήτριος ὁ Χαλκοματᾶς ἰονναρίω ι', οἰμέρα τετράδι τὴν αὐγ(ήν) καὶ ὁ Θεός...

23. † 'Εκιμίθ(η) ὁ δούλος τοῦ Θεοῦ Σταμάτ(ης) ὁ χαλκεὺς μιν(ι) σεπτεβρίω κθ', οἰμέρα κυριακῇ, ὅρα γ' τῆς οἰμέρας καὶ ὁ Θεός...

24. † 'Εκιμίθ(η) οἱ δούλ(η) τοῦ Θεοῦ Μαρία τοῦ Πλατιπόδ(η) μιν(ι) ὀκτοβρίω ιη', οἰμέρα πέπτι βραδ(ύ), ὅρα ἔκτι τις νικτός, καὶ ἐθαύτ(η) οἰμέρα παρασκεβῇ καὶ ὁ Θεός...

25. † 'Εκιμίθ(η) ὁ δούλος τοῦ Θεοῦ Γεώργιος ὁ Γαβαλᾶς μινὶ ἀπριλλίω κη', οἰμέρα τρίτ(η) ἐξιμερόνωντα καὶ ὁ Θεός...

¹² La localisation, soit à Nauplie, soit à Chandax, dépend de la connaissance de deux sanctuaires: le Pantocrator et Haghia-Triada de Loutra; tout ce que je sais, c'est qu'il existe une porte du Pantocrator à Héraklion.

¹³ Ce chiffre est une erreur évidente.

¹⁴ Je ne reproduis pas la même formule répétée.

¹⁵ Il y a une tâche; peut-être lire ἰονναρίω comme au n. 22.

26. † 'Εκμιθ(η) ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ 'Ιωάννης ὁ Ρεμεργος μιν(ι) μ(α)ρ(τί)ω θ', οἰμέρα γ', ὄρα ἔκτι τῆς οἰμέρας· καὶ ὁ Θεός...

f. 221^v .

27. † 'Εκμιθ(η) ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ 'Ανδρέας ὁ Παλαπανος μιν(ι) οἶονν(ι)ω εἰς τὰς κ', οἰμέρα [], εἰς τὰς ὀχτῶ ὄρας τῆς οἰμέρας· καὶ ὁ Θεός... ,αυπέ'.

28. † 'Εκμιθ(η) οἱ δούλ(η) τοῦ Θεοῦ Παρασκεβῆ οἱ Φλάσκον μιν(ι) δικεβρίω εἰς θ', οἰμέρα παρασκεβῆ ἐξιμερώνοντα· καὶ ὁ Θεός μακαρίσι αὐτήν καὶ ἐθαύτ(η) εἰς τὸν Παντ(ο)κράτορα (1485).

29. † ,αυπς' μινὶ σεπτεβρίω κα' ἐκοιμῖθ(η) ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ 'Ιω(άν)νης ὁ Γέρπος, οἰμέρα ε', καὶ ἐθαύτ(η) εἰς τὸν Παντοκράτορα· καὶ ὁ Θεός... (1486).

30. † 'Εκμιθ(η) οἱ δούλ(η) τοῦ Θεοῦ Μαρία τῶ μίτζων φεβρουαρίω ζ', οἰμέρα παρασκεβῆ (1488).

31. † 'Εκμιθ(η) ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Μιχαήλ ὁ ἀνιφι(ός) μου τοῦ χαρτοφίλακα μινὶ ἰουλ(ί)ω εἰς τὰς ιβ', οἰμέρα σαβάτο· καὶ ὁ Θεός... (1488).

32. † 'Εκμιθ(η) ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Θεοτόκη τοῦ Ρουνπάνι τῶ αὐτῷ μηνὶ ἰουλ(ί)ω εἰς τὰς ιβ', οἰμέρα σαβάτο, ὄρα ζ τῆς οἰμέρας· καὶ ὁ Θεός... (1488).

f. 222.

33. † 'Εκμοῖθ(η) ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Νικόλαος τοῦ Λαρήγγκα μινὶ μαίω ιη', οἰμέρα σαβάτο ἐξιμερώνοντα· καὶ ὁ Θεός... (1482-1493?).

34. † Εἰς ,αυπέ' ἐκμιθ(η) ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Θεόδωρος ὁ Λαρήγγκας μινὶ σεμπετρίω κβ', οἰμέρα πέμπτι, εἰς τὰς θ' ὄρας τις οἰμέρας καὶ ἐθαύτ(η) τὴν παρασκεβὴν εἰς τὴν Λουτρ(άν)· καὶ ὁ Θεός...

35. † 'Εκμιθ(η) ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ 'Ιω(άν)νης ὁ Μαρτίνος μινὶ δικεβρίω ιγ', οἰμέρα παρασκεβῆ, ὄρα πέμπτι τις νικτός, εἰς τὰς ιβ'· καὶ ἐθαύφτι εἰς τὰς ιγ', τὸ σαβάτο· καὶ ὁ Θεός μακαρίσι αὐτόν (1488).

Paris. 52.

36. folio de garde antérieur (3^v), prière signée : Διονύσιος μοναχὸς τάχα καὶ γραμματικὸς τοῦ μεγάλου μου Δημητρίου τοῦ μυροβλήτου (16e s.).

37. f. 350. † Τὸ παρὸν βιβλί(ον) ὑπάρχει Γρηγορίου ἱερο(μόν)αχ(ου) τοῦ εὐρισκομένου μετὰ τοῦ παναγιωτάτου Θεσσαλονίκης κϋρ 'Ιωασάφ.

38. † Τὸ παρὸν βιβλί(ον) ὑπάρχει τῆς ἀγιοτ(ά)της μ(η)τροπόλε(ως) Ἐάνθης τοῦ τιμίου Προδρόμου· καὶ ὥστις βουλ(η)θῇ ἀποξενόσοι τούτω ἐκ τῆς μον(ῆς) ταύτης νὰ ἔχι τὰς ἀρὰς τῶν τη(ή) θεοφόρων π(ατέ)ρων τὸν ἐν Νικέα συναθροισθέντον καὶ κριθήσεται μετὰ τοῦ 'Ιούδα, ἔχι δὲ τὸν τίμιον Πρόδρομον ἀντίδικον ἐν ἡμέρα κρήσεως.

Paris. 363.

39. f. A^v. ,αχ-β μην(ι) μ(α)ρ(τίω) (ἰνδικτιῶνος) α'. Ἡ παροῦσα βίβλος ὑπάρχει τῆς μ(ητ)ροπόλεως Ἐάνθης τοῦ τιμίον Προδρομόν πρὸς (ἦν? ὦν?) ἐπεδῶθ(η) εἰς τὸ Πολλίστιλο πάλιν νὰ ἐπιστρέψουν αὐτῶ εἰς τὴν μ(ητ)ρόπολ(ιν)· ἡ δὲ τις ἀποξενόση αὐτῶ τελειος ἔστω ἀφωρισμένος καὶ νὰ ἔχη τὸν τιμίον Προδρομόν ἀντίδικον καὶ πάντας τοὺς ἀγίους. Ὁ Περιθεωρίον καὶ Ἐάνθης Φιλήμων.

Paris. 342.

40. f. 151. Ὁ ἐν ἱερεῦσιν ἐλάχιστος καὶ ἀμαρτωλὸς Μαρίνος ἱερ(εὺς) ὁ Τε Τζάν-τ(αις) καὶ ἐκκλησιάρχης Ναυπλίου τῷ ,αχιη^ω ἔτει ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, μηνὶ δὲ μαρτίῳ ιθ', τῇ μηνίμῃ τῶν ἀγίων τοῦ Χριστοῦ μαρτύρων Χρυσάνθου καὶ Δαρείας, τῇ ε' τοῦ μεγάλου κάνονος ἐν τῷ τῆς ἀγίας Ἀληθινῆς νάρθηκι ἔγραψα... (prière).

41. f. 176^v. Ὁ ἐν ἱερεῦσιν ἐλάχιστος Μαρίνος ἱερεὺς οὗ τὸ ἐπίκλην Τε Τζάν-τες ὁ οἰκονόμος Ναυπλίου καὶ ἀχρειώτερος(ος) πάντων ἐν τῷ τῆς ἀγίας Ἀληθινῆς ἱερῷ περιβόλῳ ἔγραψα ἐν ἔτει τῷ σωτηριῶδες ,αχν', μηνὶ ἀπριλλίῳ κδ' τῇ ε' τοῦ Θωμᾶ... (prière).

42. f. 204^v. 153θ', ἀπριλλίου 3, τῇ μεγαλ(η) ε', ἐκοιμήθ(η) κῦρ Θεοδόσιος Φαντ(α)λουρις καὶ ἔψαλλ(αν) αὐτὸ εἰς τὸν φόρον τοῦ Ἀναπλοίου καὶ ἔθαψαν αὐτὸν εἰς τὸν μεγ(ά)λ(ον) Νικόλαον τοῦ Σκόρδον.

43. Signatures : f. 151, Τζηροτζης Μπαρτωλωμεως, 1645 μαῖον 7. — f. 228, Μαρίνος τοῦ παπᾶ Σακελλαρίου, ἀπρ. 18 [1624 - 1628]. — f. 228, Γεώργιος Μπελώκας, μαρτ. 12 1624, μαρτ. 12 1628. — f. 284^v, 290^v, Ἀντόνης ὁ Ζηγομαλάς, ἀπρ. 1624. — f. 298^v, Νικόλαος τοῦ Μαλονκουρά.

Paris. 386.

44. f. 55. Ἔτους ,Σ^ςξη' ἐπύραν ἱ ἄθροι Ἀγαροινὶ τὰ νισια Σαμοθράκη καὶ τὴν Θάσον.

45. f. 141. Τὸ αὐτὶ ὅμερα ἀπέθανεν ὁ ἀδελφὸς ὡμῶν Διονύσιος (16^e s.).

46. f. 278^v. Τὸ τυπικὸν τοῦτο τὸ προσηλώνω εἰς τὴν ἀγίαν Ἀναστασίαν ἐγὼ Θωμᾶς ἱερεὺς καὶ μέγας οἰκόνομος τῆς ἐν Θεσσαλονίκη ἀγίας τοῦ Χριστοῦ μεγάλης ἐκκλησίας· καὶ εἴ τις ἀποξενώση αὐτὸ ἐκεῖθεν νὰ ἔναι ἀφορισμένος.

47. f. 279. Τὰ λείψανα τον αγιον εἶνε κομάτια κζ' † (27 sept.) Τοῦ ἀγίου Γοβδελαῶ† (17 oct.) Τοῦ ἀγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν τι Κρίσι† (1 nov.) Τον Αβαδον† (13 nov.) Ἰω(άννου) τοῦ Χρυσοστόμου † (30 nov.) Ἀνδρέου τοῦ πρωτοκλίτου † (20 déc.) Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου† (22 déc.) Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολιτρίας καὶ τρία πλευρὰ

καὶ πάλιν δύο πλευρὰ † (27 déc.) Στεφάνου τοῦ πρωτομάρτυρος † (1 janv.) Τοῦ μεγάλου Βασιλείου † (10 janv.) Τοῦ ὁσίου Μαρκιανοῦ † (17 janv.) Τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου τοῦ μεγάλου † (19 janv.) Τοῦ ἁγίου Μακαρίου τοῦ μεγάλου † (22 janv.) Τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Τιμοθέου † (5 févr.) Τῆς ἁγίας Μάρτυρος Ἀγάθης † (31 mars) Τοῦ ἁγίου Ἰπατίου Γαγγρὸν † (21 mai) Τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου † (29 mai) Τῆς ἁγίας ὁσιομάρτυρος Θεοδοσίας † (15 juil.) Τοῦ ἁγίου μάρτυρος Κιρίκου † (24 juil.) Τῆς ἁγίας Παρασκευῆς † (31 juil.) Τοῦ ἁγίου Εὐδοκίμου † (1 août) Τῆς ἁγίας Σολομονῆς † (3 août) Τῆς ἁγίας Θεοδόρας † (29 août) Τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου † Τῆς ἁγίας α' καὶ β' Συνόδου τῇ ις' τοῦ Ἰουλίου μηνὸς † Τοῦ δεσποτι τὸ χέρι σαβατο γ' τον νιστιον.

48. f. 279^v. Τὰ λίψανα τον ἁγίον μαρτίρον κομάτια κθ'. Λειτουργίες εἰς τὴν ἐκκλησίᾳ κγ'. Καὶ τιλιχιτάρια θ'. Εἰς τὸ σκευοφυλάκιον λ(ειτουργίες) ιη'. Εἰς τὸν ἀβάδον τὸ κοντι κομάτι ἐκ τοῦ τιμίον ξίλου καὶ δύο μαντζαρόλια καὶ δύο πισούλια ἔχω(ν)τα μίρον τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ σταυρὶ ἀσιμοτι κομάτια ζ'.

Paris. 714 A.

49. f. 135^v. Τέλος τὸ πρότ(ερον) βιβλίον· καὶ συγχώρησον τῷ πόθῳ κτησαμένῳ ἁμαρτωλὸν Εὐστράτιον καὶ καθηγούμενον μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Ὑπομνησκοντος (13^e s.).

Paris. 754.

50. f. B^v. Ἐκ τῶν βιβλίων ἐμοῦ Συμεὼν ἱερομονάχου τοῦ Χαλκιοπούλου καὶ ἡγουμένον, νῦν δὲ τῆς μονῆς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Ἀρκαδίου.

51. p. 687 f. Ἡ βίβλος αὕτη πέφυκε τῆς παντουργοῦ Τριάδος...

Οἱ πατέρες μέμνησθε τοῦ Μητροφάνους..

52. f. Νῦν δὲ πέφυκε μονῆς τοῦ Ἀρκαδίου

Ἰησοῦ Χριστοῦ ἧς τῆς ὑπερουσίου

Τριάδος αὐτῆς υἱὸς τοῦ ἀοράτου

τοῦ προταίτιον Πατρός τε τοῦ ἀνάρχου

διὰ Συμεὼν εὐτελοῦς ἱερομονάχου

τὴν κλήσιν ἐκ τῶν Χαλκιοπούλων

νῦν δὲ χρηματίσαντος καὶ ἡγουμένου

τῆς αὐτῆς μονῆς καὶ πάντων αὐτῆς μόνου.

Paris. 1466.

53. f. 124^v. f. Ἀλέξης κ(ουβου)κλ(είσιος) τ(ῆς) μονις τον Ασομ(α)τ(ων) ὁ Βουρτζιαμ... (14^e s.).

54. f. 164^v. ρφ'ης'. Ὁ ἐλάχιστος καὶ ἀνάξιος τῶν ἱερέων Σ(ωτη)ριανος τὸ ἐπί-
κλην Ντὲ Τζάντ(αις), ὁ σακελλάριος Ναυπλ(ίου)· οἱ ἀναγινώσκοντες εὖξασθαι ὑπὲρ
ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ δέομαι ὑμᾶς διὰ τὸν Κύριον.

55. f. 270^v. Ὅσιώτατε ἐν ἱερεῦσι καὶ ἀρχιγούμενε τῆς ἀγιωτάτης μονῆς τῆς
Νέας κῦρ Ἰωασάφ δέ(ομαι) Κυρίω τῷ Θεῷ τοῦ ὑγιέν(ειν) ἡ μεγίστη ἀγιοσύνη σου.

56. f. 285^v. Τῷ ςζμδ' ἔτει ἰνδ(ικτιῶνι) ιδ' μηνὶ δεκ(εμβριῶ) κθ', ἡμέρα ε'
ἐκοιμήθη ὁ εὐλαβέστατος ἱερεὺς παπᾶ Γεώργιος ὁ Πηρούλης καὶ ἐτάφη ἐν τῷ ναῷ ὃ
ἔκτισεν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ.

57. f. 286. Τῷ ςζμδ', ἰνδ(ικτιῶνι) ιδ', μηνὶ ἱαννουαρίῳ α', ἡμέρα κυριακή,
ἐκοιμήθη ὁ ἀοίδιμος μητροπολίτης Κορίνθου κῦρ Γρηγόριος.

Paris. 513.

58. f. 334^v. Κατὰ τὴν κη' τοῦ μαρτίου μην(ός) ἐκοιμήθ(η) ὁ ἀδελφός ἡμῶν
Λάζαρος καὶ διεκόμισε τὸ παρὸν βιβλίον πρὸς τὴν σεβασμίαν μονὴν τοῦ Ἀκαπνίου,
βασιλεύοντος δὲ τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐθ(έν)τον καὶ βασιλέ(ως) κῦρ Μι-
χ(αήλ) τοῦ Παλαι(ολόγου) καὶ νέου Κωνσταντ(ίνου), πατριαρχοῦντος δὲ τ(οῦ)
...φ.....¹⁶ κῦρ Ἰω(άννου) τοῦ Βέκονος, ἡγουμενεύοντος δὲ ἐν ταύτῃ τῇ μονῇ ὁ ὁσιό-
τ(α)τ(ος) π(ατ)ήρ ἡμῶν, ἀρχιμανδρ(ί)τ(ης) καὶ πρωτοσύγγελος Κιπριανος ἱερο-
μόναχος· καὶ διετέθη οὗτος πρὸς μνήμην μικράν, ὡς βόλοιο¹⁷ κατὰ τὴν ἡμέραν
ἡγουμενεύων, ἔτους ςψπε', (ἰνδικτιῶνος) ε'.

Paris. Coislin. 73,

f. 322^v.

59. † Ἡ βίβλος ἦδε τῆς μονῆς Ἀκαπνίου
πόθω, πόνω τε καὶ συνδρομῇ συντόνω
θύτον εὐτελοῦς Μαρκιανοῦ τὴν κλήσιν
οἰκείας ἐξόδου τε σὺν σπουδῇ πάσῃ
πέρας ἔλαβεν καὶ τέλος ἀπηρτίσθη,
συναραμένον τῆς σπουδῆς καὶ μερικῆς ἐξόδου
θύτον Δανιήλ τιμωτάτον πάνν,
καὶ προσετέθη τῇ μονῇ, μέγα τι χρῆμα
καὶ ὠφέλειαν πλουτίζουσα τοῖς ἐπιούσι·
διὸ τοῖς ἐντυγχάνουσιν ἀντιβολοῦμεν λίαν

¹⁶ Mots grattés; c'étaient les adjectifs de louange à l'égard du patriarche latinophone.

¹⁷ Lire : ὡς βόλοιο ?

εὐχὴν ἡμῖν χαρίσασθαι εὐπρόσδεκτον
 Κυρίῳ, ἔν' εὖρημεν λύσιν τε τῶν ἐσφαλμένων
 καὶ τῆς μερίδος τύχημεν τῶν σωζομένων πάντων·
 ὁ δέ γε ταύτην συλῆσαι βουληθεὶς καὶ τῇ μονῇ στερεῇσαι
 βίβλω ζωῆς μηδέποτε γραφῇ μηδ' ἐν τοῖς σωζομένοις,
 ἀλλὰ γε σύνδικος φανῇ τοῖς σ(αν)ρωταῖς Κυρίου.

60. † Ἐτελειώθη δὲ ἡ βίλος(!) μηνὶ μαρτίῳ (ινδικτιῶνος) α' ἔτους ,σωμά'
 διὰ χειρὸς τοῦ καλογράφου (μον)αχ(οῦ) Μάρκου.

Paris. Coislin. 192.

61. f. 4. Ἰστέον ὅτι τοῦτο τὸ τροπάριον (πρῶ)τον ἀνεπληρώθη οἰκοθεν παρὰ
 τοῦ τιμωτάτου (μον)αχ(οῦ) κῦρ Μιχαὴλ τοῦ ἐπονομαζομένου Σκωλήκη.

62. f. 282. Εὐγενέστ(α)τ(ε), υψηλοτ(α)τ(ε), κραταίε, μεγαλογενές, (μέγαλε)
 αὐθέντα τῆς Βαβυλῶνος, τῆς Δαμασκοῦ καὶ τῆς Χάλεπ, Μελὶκ Νάσαρ Μεσαεν.!

63. † Τῷ καλλαρχοῦντι τὴν φιλοκαλέαν τω ρι.ων^α.

᾽Οτι ἡ ἀνατολικὴ πόρτα τοῦ κουλ(ᾱ) τῆς Θεσσαλονίκης τῶν ἁγίων Ἀποστόλων
 λέγεται

64. f. entre 281 et 282 recto :

...ων αὐθ(έν)του καὶ βασιλέ(ως) Μάρκος Ἄγγελος ὁ ... | ... †
 ...τῆς κυρίως καὶ ἀληθῶς ὑπερευλογημένης ὑπερενδόξου δεσποίνης ἡμῶν Θ |
 ...προσόντ(ος) ὑμῖν ὑποτελοῦς ἀμπελῶνος μερ(ος) μοδίῳ παντ |
 ...ἀπὸ τ(οῦ) ἐτέρου ἀμπελῶνος ὑμῶν τοῦ ἐντὸς τῆς θεοδοξάστου |
 ...τοποθεσία τῆς Χρυσέας Πόρτ(ης) ὑποτελοῦς ὄντος καὶ αὐτοῦ |
 ...δοθὲν καὶ κατέναντι τ(ῆς) πόρτ(ης) τῆς ἁ(γίας) Ἀναστάσ(εως) ἥτοι τ(ῆς) |

verso :

...(μοδί)ων ἑβδομηκονταῆς· ἔπειτα ἐν πρώτοις μὲν ἁ(γίας) εἰκο- |
 ...Ἱ(ησοῦ)ν Χ(ριστοῦ)ν εἰκονίζον ἀνεκτίμωτον, τὰ δέ γε τρία, ὧν τὸ μὲν |
 ...τὸ δὲ τὸν μεγαλομάρτυρα ἁ(γιον) Παντελεήμονα, τὸ δὲ |
 ...ζει, ταῦτα ὁμοῦ ἀντ(ι) ὑ(περ)π(ύ)ρ(ων) δεκαῆς· εἰθ' οὕτως |
 ...κομᾶτια ἑπτὰ, κοχλιάρια δέκα καὶ κοῦπαν οἰνοχεῖον |
 ...ὄλα λίτρας δεκατρεῖς καὶ ἡμίσειαν ἀντ(ι) ὑ(περ)π(ύ)ρ(ων) |

Paris. Coislin. 211.

65. f. 1. Τό γὰρ κέριν ὅπου χρεοστο δια τον ἅγιον Δημητριον του Μαυροπ(ου)-
 λ(ου) ηπηγα αυτόν λητρ. α' κανδλ εις τήν μ(ητ)ροπολιν καὶ εδοσα αυτην εις τα(ς)
 χειρας της αρχοντισσας, ὄντος καὶ του ανδρ(ος) αυτης του σερ Γιακομου Κουλου-

μ(ου)· και εδιξα αντου και τας αποδειξας καὶ ειπε οτι πιστευω σου καὶ ουκ ιδεν ουδεμιαν καὶ ειληφε αυτας φευροναριου εις τ(ὰς) ἡ' μισθον· εγραφι απο το φοσατο ἐκ τα Μεγάρα, ὄντος και του (πρωτο)παπ(α) και εγρα(φη) ¹⁸.

66. f. 1. Εν ονοματι του Πατρος και του Υιου και του αγιου Πνευματος, αμ(ην). Ομολογω ἐγω |²..... αποτ(ου) εγενηθ(η) ουτινωσ μ. αλ. |³...ραν ουτ(αι) ευλογημ(ε)ν(ον) ουτ(αι) μνηστευμ(ε)ν(ον), αλεως δε η μερτης υπερ αν(θρωπ)ον |⁴...γον αν(θρωπ)ος εγρα() τον Λεπαρι και δια τουτο π... |⁵... του μου ὁμολόγω κατ(ε)νοπίον τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἐντιμοτάτου μεγάλου χαρτοφύλακος |⁶ καὶ δικαίον τῆς ἀγιοτάτης μητροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν Ἰωάννου ἱερ(έως) τοῦ Καρ..... |⁷ (καὶ...) Ἰακώβου ἱερ(ομον)άχ(ου) τοῦ Χιχιψ(ι)λ(α) ¹⁹ καὶ λέγ(ω) οὕτως· ἐὰν ποτ(έ) τις τωρ |⁸ εὐρεθ(έντων) μαρτ(ύρων) κληθῇ καὶ ἤπει ἔτερε(όν) τι ἤγουν οτι ἤληφα ετ(ε)ρ(ον) ἄνδρα |⁹ ἢ μνηστευμένον ἢ εὐλογημ(έ)ν(ον), η μι τὸν διλούμ(ε)ν(ον), αὕτη ἐαυτὴν παρα|¹⁰δίδομαι εἰς τὴν κρη(σιν) τῆς ἐκκλησίας νά με παραδόσ(η), ὅπου γὰρ θέλ(ει), |¹¹ ἐν ἐπιτιμίαις καὶ ἀγωραῖς καὶ διμοσίοις δίχως ελεημοσυγῶν· καὶ εἰς πίστωσιν πάντων τῶν ὁρώντων ἐποίησα τὴν παροῦσάν μου ὁμολογ(ίαν). Ἰάκωβος ἱερ(ομόν)αχ(ος) ὁ Χιχιψ(ι)λ(ας) ἔγρα(φα) και ὑπέγρα(φα).

67. f. 351^v. Ταῦτα ἐστὶν τὰ ψυχικὰ τῆς μονῆς τοῦ Ἀρχαγγέλλου Μιχαὴλ τοῦ λεγομένου Κηπουλούεζη ἅπερ εἰσὶν εἰς τὴν Κηβισά. † εἰς τοῦ Χηλοῦ δένδρα γ' † εἰς τοῦ Ἀνδρέα τοῦ Λάμαρι δένδρον α' † εἰς τοῦ Ἀναστάση δένδρα β' † τοῦ Παλαιστάρη δένδρον α' † ὁμοίως εἰς τοῦ Παλαιστάρη τοῦ Μάκουνδα δένδρον α' † οἱ παῖδες τοῦ Πλεμένου εἰς τὸ ἀμπελουργίον σολδ(ια) χβ' † ὁ Σταμάτ(ης) ὁ Μονυχρεῖν(ος) μισὸν ξηστ(ήν) κρασ(ιν) † εἰς τοῦ Σμυρνιατή τὸν κῆπ(ον) μετὰ δένδρα ὡς ἂν ἔναι † Ἰω(άννης) τοῦ Βρουβά εἰς τοῦ Βελονὰ δένδρον α' † ἐτέρου Βρουβά δένδρον α' † εἰς του (Μανουρη;) τὸν κῆπ(ον) δένδρα β'.

68. f. 352^v. † Εἰς τὸ Πηγίνην α' † τοῦ Μοδίου α' † Σαβωρίανας α' † τοῦ Δαδίου α', χρεωστεῖ σόλδ(ια) (ς' ? ἡ' ?) † εἰς τὴν Σπολέαν α' † εἰς τοὺς Βροτζιανούς α' † εἰς τοὺς Μαργελάτους α' † εἰς τὰ κανάλια... ὁμοίως α' † ὁ Μαχιμάρης † ὁ Διονύσιος † ὁ Πεζεφρεὺς(;) † ὁ π(α)π(ᾱ) Μιχάλης † ὁ π(α)π(ᾱ) Μανόλης † ὁ π(α)π(ᾱ) Γιακουμος † ὁ Μαχαιράς.

¹⁸ Dans la première note je garde l'accentuation originale ; je rétablis les accents à partir de la l. 5 de la note suivante.

¹⁹ Le nom est abrégé Χιχιψ ; la fonction de ce hiéromoine devait se trouver avant le nom: texte effacé.

INDEX

- Ἄγαρνοι 44.
 Ἄγ. Ἀληθινή 40, 41 (= Θεοτόκος, Σοφία ? cf. p. 301).
 Ἄγ. Ἀναστασία Φαρμακολυτρία 46, 47.
 Ἄγ. Ἀναστάσεως πόρτα 58.
 Ἄγ. Τριάς εἰς τὴν Λουτρὰν 18, 34.
 Ἄγ. Ἀποστόλων πόρτα 63.
 Ἄγ. Δημήτριος ὁ μυροβλήτης 36, 48.
 Ἄγ. Δημήτριος τοῦ Μαυροπούλου 65.
 Ἄγ. Νικόλαος τοῦ Σκόρδου 42.
 Ἄγ. Παντελεήμων (εἰκὼν) 64.
 Ἀθῆναι μητρόπολις 65, 66.
 Ἀκαπνίου μονή 58, 59.
 Ἀναστάσης 61.
 Ἀρκαδίου, μονὴ Σωτῆρος τοῦ — 50, 52.
 Ἀσωμάτων μονή 53.
 Βελονά 67.
 Βουρτζιαμ... Ἀλέξης 53.
 Βροτζιανοί 68.
 Βρουβὰ 67.
 Γαβαλᾶς Γεώργιος 25.
 Γέρπος Ἰωάννης 29.
 Γρηγόριος ἱερομ. 37.
 Γρηγόριος μητρ. Κορίνθου (1436) 57.
 Δάδιος 69.
 Δανιὴλ θύτης 58.
 Διονύσιος μον. 45.
 Εθεριανη (?) ἡ Φροσίνη 10.
 Εἰρίνη 16.
 Εὐστράτιος ἡγ. 49.
 Ζηγομαλᾶς Ἀντόνης 43.
 Ζωὴ ἱατρένα 13.
 Θάσος 44.
 Θεόδουλος ἱερομ. 2.
 Θεολόγος Μεσαμπέλντος, ναός, 2.
 Θεοτόκος : Ἀληθινή ? Πανύμνητος.
 Θεσσαλονίκη 46, πόρτα τῶν ἁγ. Ἀποστόλων 63, τῆς ἁγ. Ἀναστάσεως 64, Χρυσέα 64, νοῖρ Ἀκαπνίου, Ἰωασάφ, Ὑπομνήσκοντος, Φιλοκαλέα.
 ἱατρός : Νικόλας τοῦ — 5, Ἰωάννης 8, Μιχαὴλ 11.
 Ἰωάννης ὁ Βέκων πατρ. 58.
 Ἰωασάφ μητρ. Θεσσαλονίκης (16^e s.) 37.
 Ἰωασάφ ἀρχηγούμενος 55.
 Καρ... Ἰωάννης ἱερεὺς 66.
 Καματερός Νικόλας 20.
 Κηβισά (Κηφισιά) 67.
 Κηντινὰρι 15.
 Κηπουλοῦεζη, Μιχαὴλ ἀρχαγ. τοῦ — 67.
 Κιριανὸς ἡγ. 58.
 Κουλούμου Ἰακώμου 65.
 Κουνῆας Μιχάλης 6.
 Κωσταντίας Ἰωάννης 6.
 Λάζαρος μον. 58.
 Λάμαρι Ἀνδρέας 67.
 Λαρήνγκας Θεόδωρος 18 (= 34).
 Λαρήνγκας Νικόλαος 33.
 λείψανα 47, 48.
 Λεπάρι 66.
 Λουτρὰ 34, ἁγ. Τριάς εἰς τὴν — 18.
 Μάκουνδα, Παλαιστάρη τοῦ — 67.
 Μαλουκουρᾶ Νικόλαος 43.
 Μανούρης 67.
 Μαργέλατοι 68.

- Μαρία 14, 15, 30.
 Μαρίνος τοῦ πατῆ Σακελλαρίου 43.
 Μαρκιανὸς θύτης 59.
 Μάρκος καλογράφος 60.
 Μαρτίνος Ἰωάννης 35.
 Μαυροπούλου, ἀγ. Δημήτριος τοῦ — 65.
 Μαχαιρᾶς 68.
 Μαχιμάρης 68.
 Μέγαρο 65.
 Μελικοῖνα Ἐφημία 1.
 Μεράνα 16
 Μεράνα βασιλοπούλα, σιβία τοῦ χαρτοφίλα-
 κος, 19.
 Μεσαμπέλυτος, Θεολόγος ὁ —, ναὸς 2.
 Μητροφάνης πατρ. 51.
 Μιχαὴλ ἀρχαγ. τοῦ Κηπουλούεξη 67.
 Μιχαὴλ ἀνιψιὸς τοῦ χαρτοφίλακα 31.
 Μιχαὴλ τοῦ ἱατροῦ 11.
 Μιχαὴλ Παλαιολόγος (Η΄) 58.
 Μόδιος 68.
 Μορέας 13.
 Μουρμούρις Νικολάκης 6.
 Μουχηρίν(ος) Σταμάτης 67.
 Μπαρτωλωμεως Τζήροτζης 43.
 Μπελώκας Γεώργιος 43.
 Νάσσαρ 62.
 Ναύπλιον 13, 40, 41, 42 (Ἀναπλοῖον), 54,
 ἀγ. Ἀλθινή, ἀγ. Νικόλαος τοῦ Σκόρδου,
 Νέα μονή.
 Νέα μονή 55.
 Νικόδημος μον. 4.
 Νικόλας τοῦ ἱατροῦ 5.
 Ξάνθη (καὶ Περιθεώριον) 38, 39.
 Παλαιστάρη 67.
 Παλαιστάρη τοῦ Μάκουνδα 67.
 Παλαπανὸς Ἀνδρέας 27.
 Παντοκράτορας ἐκκλ. 17, 20, 28, 29.
 Πανύμνητος (Θεοτόκος) 3.
 Πηρούλης Γεώργιος ἱερεὺς 56.
 Πλατιπόδη, Μαρία τοῦ — 24.
 Πλεμένος 67.
 Πολλίστιλο 39.
 Πρόδρομος, μονή — Ξάνθης, 38, 39.
 Προσιάτορας Γεώργιος 21.
 Ρεμεργος Ἰωάννης 26.
 Ρηγίνην (τὸ) 68.
 Ρουπάνης Νικόλας 17 ; Θεοτόκης τοῦ — 32.
 Σαβωρίανας 68.
 Σαμοθράκη 44.
 Σκόρδου, μέγας Νικόλαος τοῦ — 42.
 Σκωλήκης Μιχαὴλ μον. 61.
 Σμυρνιάτης 67.
 Σπολέα (ἡ) 68.
 Σταματία 16.
 Σταμάτης ὁ χαλκεὺς 23.
 Σωτήρ, μονή τοῦ — τοῦ Ἀρκαδίου 50, 52 ;
 ναὸς τοῦ — 56.
 Τε Τζάντ(αις) Σωτηριανὸς 54 ; Μαρίνος 40.
 Ὑπομνήσκοντος, μονή Θεοτ. τοῦ — 49.
 Φανταλουργις Θεοδόσιος 42.
 Φιλήμων μητρ. Ξάνθης 39.
 Φιλοκαλέα (= μονή Φιλοκάλου?) 63.
 Φλάσκον, Δημήτριος τοῦ — 9 ; Παρασκεβή
 τοῦ — 28.
 Χαλκιάπουλος Συμεὼν ἡγούμεν. 50, 52.
 Χαλκοματᾶς Δημήτριος 22 ; Μιχαὴλ τοῦ — 12.
 Χάνταξ 7, 10.
 χαρτοφίλακας : σιβία μου Μεράνα 19 ; Χρι-
 στόδουλος μου 12 ; Μαρία ἀνιψιά 14 ; Μι-
 χαὴλ ἀνιψιὸς 31.
 Χηλὸς 67.
 Χιχι ψλ Ἰάκωβος ἱερομ. 60.

A COLOSSAL MOULDING IN ATHENS

(Pl. I - II)

The excavations in the Athenian Agora have yielded a small fragment from a richly carved marble crowning member of very large scale, three other pieces of which have long been familiar. We may start with a description of the four marbles, beginning with the best preserved ¹.

A. Complete block now near the middle of the Library of Hadrian. Fig. 1, Pl. Ia, IIa.

Length 1.18 m., height 0.493 m., width on top 0.60 m., width on bottom 0.40 m., unit spacing of major ornament 0.293 to 0.297 m. Pentelic marble of good quality. The edges are battered, but the block has not been re-worked.

The carved ornament on the front of the block consists of a band of egg-and-dart 0.212 m. high bounded below by a bead-and-reel 0.07 m. high and above by a plain vertical fascia 0.20 m. high. The length of the block is occupied by four units of the major design, the end joints falling on the axes of darts.

On the top of the block at either end, and somewhat closer to the front than to the back, are cuttings for clamps of shape. Toward the back edge of the top and near its middle is a rectangular cutting for a dowel 0.065 m. deep. There is no associated pry-hole, but a slight variation in the bedding for the superimposed blocks indicates that the joint fell near the left-hand end of the dowel as seen from the front of the block, i.e. the joint would have fallen well to the left of the mid-point of the surviving block. A clearly defined pressure and weather line ca. 0.24 m. from the front of the block marks the front edge of a superimposed course. It will be clear from the plan of the top of the block

¹ I am grateful to Alison Frantz for photographs, to John Travlos for drawings. Mr Peter Kalligas, Epimelete, was very helpful in making the small fragment in the Acropolis Museum available for photography.

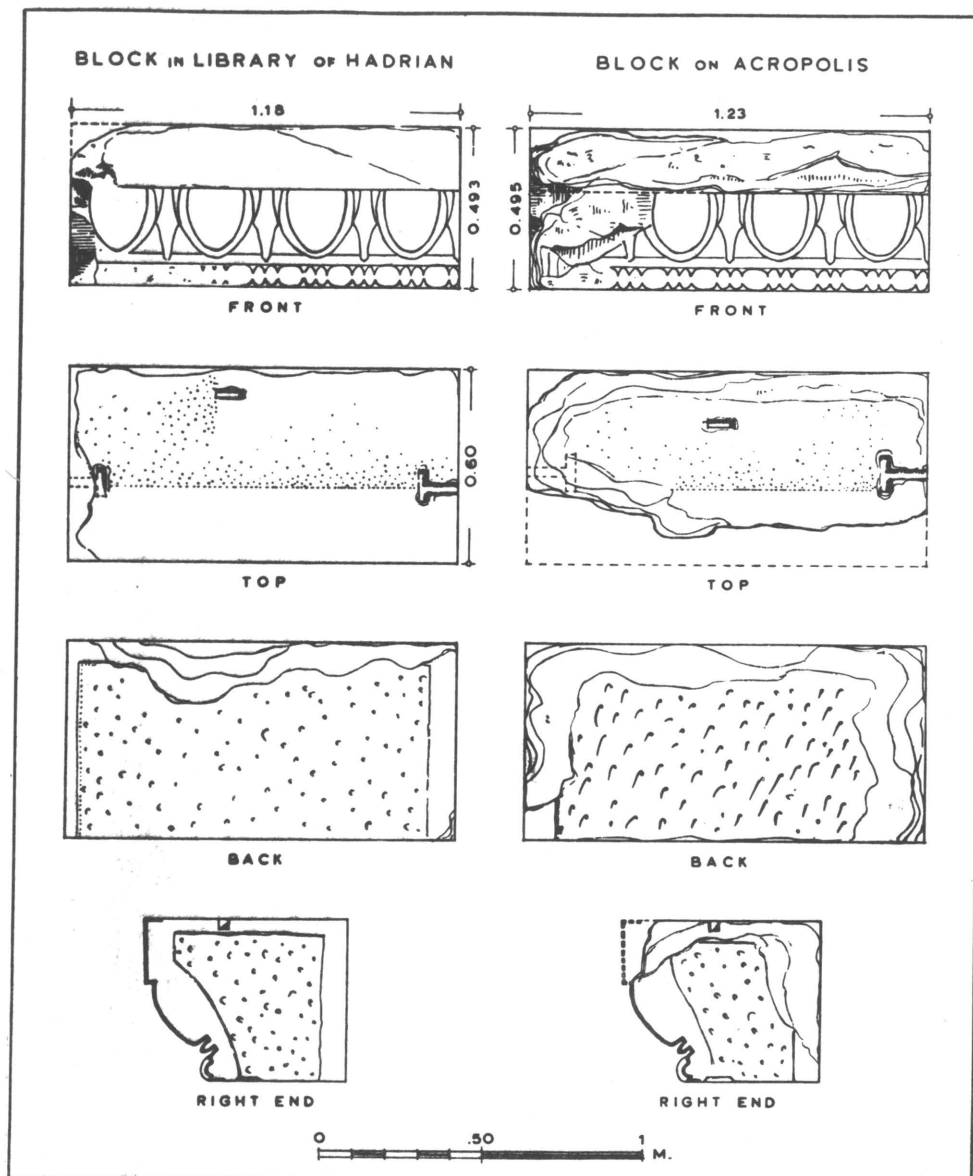

Fig. 1. Blocks in the Library of Hadrian and on the Acropolis.

that the clamps would have been only partly covered by the upper course. The surface of the block outside this pressure line is pitted by standing water.

Anathyrosis occurs on both ends and on the back of the block. The contact surfaces vary in width from 0.03 to 0.08 m.; along the front edges they are smooth but not polished; elsewhere the marks of the toothed chisel are much in evidence. In the underside of the right-hand end of the block there is a trace of an undercutting for a bar used to shift the block laterally; it is centered ca. 0.14 m. from the front edge of the resting surface of the block.

B. Complete block now on the Acropolis, ca. 35 m. east of the Propylaia. Fig. 1, Pl. Ib, IIb.

Length 1.23 m., height 0.495 m., width of bottom 0.40 m., unit spacing of major ornament 0.304 to 0.31 m. The fascia above the egg-and-dart has been entirely broken away and the corners of the block elsewhere are much battered. Pentelic marble containing much mica.

The decoration of the front appears to have been identical with that on Block A, i.e. an egg-and-dart bordered below by a bead-and-reel and above by a fascia. Again the length of the block admitted exactly four units of the major motif. The ancient traces on top also follow the same pattern: a cutting for a clamp at either end and a dowel cutting near the middle toward the back edge. The weather line marking the position of the front edge of the superimposed block appears in a position corresponding to that on Block A. In front of this line are traces of the water pitting noted also on the top of Block A. On both ends and on the back of the block slight remnants of the anathyrosis have survived the extensive battering; here as on Block A the contact surfaces varied greatly in width and were finished with only moderate care. On the underside of the right end of the block and well toward its front is an undercutting for a shifting bar.

C. Fragment in the Acropolis Museum. Inv. 3457. Pl. IIc.

Preserved height ca. 0.37 m., width 0.38 m., depth 0.28 m. Broken to right and left, behind and below. A small area of the original top remains. Of the principal moulding one egg and one dart survive; nothing is left of the bead-and-reel or the fascia. The surface of the moulding where preserved is fresh and clean. Pentelic marble of good quality.

The top surface is deeply water pitted on the front part of the block back

to a line ca. 0.12 m. from the preserved front edge. On this line the plane of the top rises several millimeters, and back of the line the top seems unweathered.

D. Fragment in the Agora Museum, Stoa of Attalos. Inv. A 2507. Pl. II d.

The fragment was found in a disturbed context near the south-west corner of the Agora.

Preserved height 0.31 m., width 0.41 m., thickness 0.235 m., unit spacing of major ornament ca. 0.294 m. Only a small fragment is preserved from the front, lower part of the block; broken on all sides except the bottom, and much battered. To either side of the one surviving egg are deep, curvilinear cuttings roughly made in the course of some re-use. Pentelic marble of good quality.

This series of blocks, remarkable no less for the beauty of their carving than for the scale of their mouldings, attracted the attention of Francis Penrose in the 1880's, a time when he was engaged in the study of the Temple of Olympian Zeus². The English scholar did not hesitate to assign the member to that temple, largely because there was no other building in Athens of appropriate scale. On the analogy of the great Ionic temples of Asia Minor he inserted the moulding between the architrave and cornice of the Hadrianic period. Penrose was familiar only with the blocks on the Acropolis on both of which the crowning fascia is broken away. Above the egg-and-dart he restored a row of dentils for the horizontal cornice, but supposed that the dentils would have been omitted, as usual, in the raking cornice. In his publications Penrose did not discuss either the style or the date of the moulded member.

The subsequent discovery of the better preserved block in the Library of Hadrian with its high crowning fascia and the clear trace of a superimposed block set back 0.24 m. from the front edge ruled out the use of the member in an entablature.

W.B. Dinsmoor, writing in 1921 on the expense accounts for the making

² *Transactions of the Royal Institute of British Architects*, 1888, pp. 98, 102; *Principles of Athenian Architecture*², London 1888, p. 86, fig. 15. H. PLOMMER, writing in 1956, was still prepared to defend Penrose's attribution: *Ancient and Classical Architecture*, London 1956, p. 264, note 1.

of the bronze statue of Athena Promachos on the Acropolis, claimed the moulded blocks for the crowning member of the pedestal of that statue³. Concerned primarily with the inscription, Dinsmoor did not discuss the style or the date of the mouldings. He accepted as the site of the monument the large square bedding on the projection of the central axis of the Propylaia at a distance of ca. 35 m. to the east of that building. Dinsmoor's attribution has been generally accepted by later students⁴.

In view of the technical features of our blocks one can scarcely question their identification as parts of the crowning member of a large monument base or altar. The position of the undercutting for the shifting bar in the ends of the blocks, i.e. well out toward the front, may be taken to indicate that the core of the pedestal was sheathed with a comparatively thin facing of marble. Our blocks, which presumably encircled the top of the base, were firmly secured to one another by means of clamps. The inner, concealed part of this course was undoubtedly of cheaper material, perhaps poros. On top of the moulded course rested another course of blocks, most likely of marble, of the

³ AJA 25, 1921, p. 128, fig. 1. DINSMOOR has since discussed the pedestal briefly in the *Architecture of Ancient Greece*, London 1950, pp. 148 f., 211. Beneath the crowning member of white marble Dinsmoor would restore a die of dark Eleusinian limestone. The basis for this restoration, as Professor Dinsmoor informs me verbally, is the presence of a large corner block of Eleusinian stone in the Sanctuary of Artemis Brauronia, i.e. just across the processional way from the Promachos base.

⁴ O. WALTER, *Athen: Akropolis*, Vienna 1929, p. 34. Miss LUCY SHOE, *Profiles of Greek Mouldings*, Cambridge Mass. 1936, pp. 19, 179, pl. C 2, IX 6. *Hesperia*, Supplement 8, 1949, p. 343. G.P. STEVENS, *Hesperia* 5, 1936, pp. 495 f. *Hesperia* 15, 1946, pp. 107-114 in collaboration with A.E. RAUBITSCHKE. IDA T. HILL, *The Ancient City of Athens*, London 1953, p. 180, p. 245, note 3 with bibliography.

In a special study devoted to the pedestal of the Athena Promachos (*Hesperia* 15, 1946, pp. 107-114) A.E. RAUBITSCHKE and G.P. STEVENS assigned to a platform surrounding the statue base proper three marble blocks now on the Akropolis. Two of the blocks are inscribed with letters which can be restored to record a dedication from Persian spoils. This is not the place to enter into a discussion about the date or restoration of the inscription, but some mention may be made of the technical difficulties involved in the attribution. On all their vertical faces these blocks are stippled and bordered with smooth narrow margins. Hence all four faces were intended to be visible. The complete lack of anathyrosis makes it incredible that the blocks should have been set side by side in an exposed and prominent position as proposed in the restoration. Nor is the situation improved by the authors' assumption that the blocks were re-used from a pre-Persian building.

same length as the surviving blocks, i.e. ca. 1.20 m. They were set back, as we have seen, ca. 0.24 m. from the front of the moulded course. Beyond this point we cannot at present go in restoring the design of the monument.

We turn next to the dating of the carved member. Penrose, as noted above, attributed the blocks to the Hadrianic period of the Temple of Olympian Zeus largely because of their scale and without any discussion of their style. Of those who have followed Dinsmoor in rejecting Penrose's proposal in favor of an association with Athena Promachos, no one seems to have questioned the compatibility in date between the moulding and that monument. The statue has been dated through the collation of literary and epigraphic evidence to the period ca. 463-454 B.C.⁵ The architectural design and the workmanship of its pedestal should therefore be appropriate to a time slightly before the beginning of work on the Parthenon and the Temple of Hephaistos. The erection of the statue was a public undertaking of the first importance; hence we are entitled to expect workmanship of the highest quality for its period. Once we begin to analyse the style and technique of the blocks, however, grave doubts arise as to the tenability of a date in the second quarter of the 5th century B.C. Thus Miss Shoe in her study of the profile of the moulding found no parallel in the period of the Promachos for the very pronounced projection in proportion to the height of the member⁶. Yet such proportions, as Miss Shoe herself pointed out, became normal in later times as illustrated first by the crown of the pedestal for the Caryatids of the Erechtheion⁷, and subsequently by various monuments of the 4th century B.C.⁸ In elevation, too, the mouldings strike a discordant note in the middle of the 5th century. When viewed from the front our egg-and-dart is evidently much more developed than that on the anta capital of the Parthenon⁹, more advanced in fact than anything in Athens before the Erechtheion. The maturity of the design is marked by the full, round shape of the egg (reflected of course in the profile), by the tendency of the cusps that border the egg to curve in toward one another at the top,

⁵ A.E. RAUBITSCHKE and G.P. STEVENS, *Hesperia* 15, 1946, pp. 112 f. with bibliography. DINSMOOR, *Architecture*, p. 211.

⁶ *Profiles*, p. 19, pl. C 2, IX 6.

⁷ *Ibid.* p. 141, pl. XXIII 16 and 17.

⁸ *Ibid.* p. 51, pl. XXIII 16-23.

⁹ *Ibid.* p. 119, pl. C 10, LVII 7.

by the more generous space and the more independent existence given to the dart as compared with the egg, and by such details as the strongly curved side lines of the lower half of the dart. In some respects our mouldings resemble those of the Erechtheion, especially the carved egg-and-dart, on the outer face of the crowning member of the pedestal for the Caryatids¹⁰. But they stand closer still to work of the 4th century, even of the second half of that century. A perusal of the comparative material in the photographic plates of Miss Shoe's *Profiles of Greek Mouldings* can scarcely fail to convince the unprejudiced student that the man who carved our blocks was familiar with monuments of the 4th as well as of the 5th century before Christ¹¹.

A closer study of the technical aspects of the blocks will make one uneasy about a date as high even as the 4th century. The carving, to be sure, has been done with skill and care. Great precision has been given to the outline of the eggs by cutting the surrounding groove with a straight-faced chisel 5 millimeters wide; there is no trace of the drill. The marks of the rasp remain here and there on both the plain and curved surfaces, but they are not more prominent than on some of the best work of the classical period. The disturbing factor is the undulating quality of the plane surfaces, both the background of the egg-and-dart and the ledge that separates the egg-and-dart from the bead-and-reel. This does not come out in the photographs but is immediately apparent to the touch. Such undulations simply do not occur on first-rate work of the 5th and 4th centuries; they were tolerated in later times. Of later periods we may at once rule out the Hellenistic since in Athens at any rate there is no parallel either for such pure classicism or for such competence in the carving of architectural mouldings. Within Roman times one would naturally consider first such well known periods of classicizing as the age of Augustus or that of Hadrian and the Antonines. The latter seems much the less probable of the two, for there is no parallel in Athens of the second century after Christ for such meticulous classicism in architecture or for such smooth surface finish on architectural mouldings. Nor is it likely that in Athenian work of

¹⁰ Ibid. p. 52, pl. XXIII 16 and 17. GORHAM P. STEVENS, *The Erechtheum*, Cambridge Mass. 1927, pls. XXVI, XXXIV.

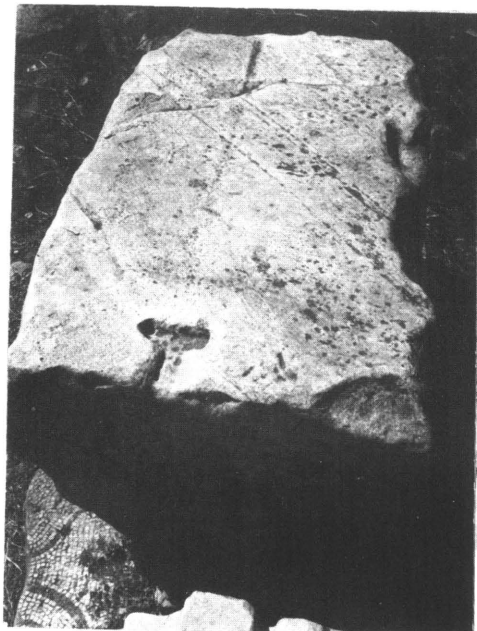
¹¹ *Profiles*, pl. D 11 (Athens, Asklepieion); D 13 (Athens, Agora); E 7 (Epidauros, Tholos); E 8 (Priene); *Hesperia* 2, 1933 pp. 140-148, figs. 29-30 (Athens, Agora, Altar of Zeus Agoraios).

a. Block in the Library of Hadrian

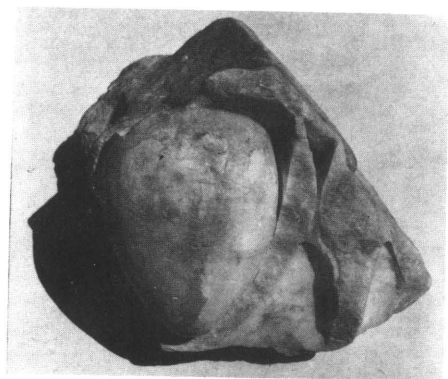
b. Block on the Acropolis

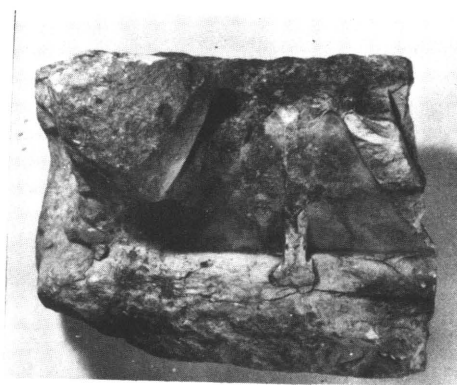
a

b

c

d

Blocks in the Library of Hadrian (a), on the Acropolis (b-c) and in the Agora (d)

the Hadrianic or Antonine period there should be no trace of the drill and so little of the rasp. Within the Augustan period, however, one can point at once to two significant parallels for the academic classicism of our mouldings, viz. the Temple of Rome and Augustus on the Acropolis¹², the column capitals of which are patterned on those of the Erechtheion, and the Odeion of Agrippa, on the stage front of which is a carved ornament derived from a model of the second quarter of the 5th century¹³. In addition to the unabashed classicism in their design, these Augustan monuments have also in common with our marbles a certain cool competence in execution, the workmanship on the Odeion stage front being particularly fine.

We are driven to an equally late date by other technical characteristics of our blocks. The clamp cuttings have nothing in common with the normal

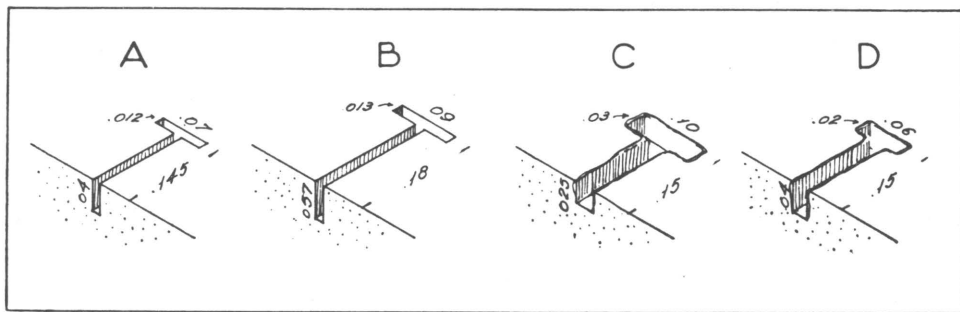

Fig. 2. Clamp cuttings: A, Base of Athena Promachos; B, crepidoma of Parthenon; C, moulded block in Library of Hadrian; D, Pompeion of Roman date.

clamp cuttings of the 5th century save only the **I**-shape. The cuttings in our marbles are wide, shallow and coarsely worked with the point (Fig. 2C). The cuttings in the Parthenon, as in all Periclean buildings, are deep and narrow, and were made with great precision by means of a straight-faced chisel (Fig. 2B). Nor need we go even as far as the Parthenon for a comparison. In the poros foundation to the east of the Propylaia that is by general consent assigned to the Athena Promachos may be seen a clamp cutting in one half of which both the iron and the lead have survived (Fig. 2A). No

¹² *Antike Denkmäler* I, Taf. 25, 26. W. JUDEICH, *Topographie von Athen*², Munich 1931, p. 256. HILL, *Ancient City*, pp. 188, 247.

¹³ *Hesperia* 19, 1950, pp. 67, 87, pls. 46, 47a, fig. 11 on p. 65.

more unlike the cuttings in our marbles. The latter cuttings are clearly the work of someone who was accustomed to producing the wide, shallow channels needed for clamps. Clamps of shape were occasionally used in Athens of the Roman period, especially in the classicizing times of Augustus and of Hadrian. They are to be seen, for instance, in the foundations of the Odeion of Agrippa¹⁴, in the east porch of the Market of Caesar and Augustus, and in the Pompeion as rebuilt, probably by Hadrian, in the 2nd century A.D. (Fig. 2D)¹⁵. The clamp cuttings in our blocks may be regarded as certainly of the Roman period, though it would be hard to fix the date more precisely. The treatment of the anathyrosis on the ends and backs of the blocks is also significant for their dating. The great variation in the width of the contact surfaces and the coarse finish are unthinkable in an important public monument of the 5th century B.C. They can readily be matched, however, in Athenian buildings of the Roman period. Good parallels for the treatment of the joint surfaces are to be found for example in the Market of Caesar and Augustus and in the Odeion of Agrippa.

Our analysis points to the conclusion that the moulded members date from the Roman period, and that the carving was done by a skillful craftsman who was willing and competent to copy prototypes of the 5th and 4th centuries B.C. but who had not quite the technical brilliance of his distinguished ancestors. Classicism is evident also in the choice of clamp forms. But the craftsman who made the cuttings for the clamps and who worked the joint surfaces of the blocks followed the practice of his own day. Within the Roman period the time of Augustus seems the most likely for our monument, chiefly because of the quality of the carving on the mouldings. Such a dating would help to explain the evident similarity between these blocks and the crown of the Caryatid pedestal in respect both of profile and elevation, for we know that the Erechtheion was then much in vogue¹⁶.

¹⁴ *Hesperia* 19, 1950, pp. 41, 83, 86.

¹⁵ K. KÜBLER, *Ath. Mitt.* 53, 1928, pp. 179 f. Kübler quotes G. Welter for the use of clamps in the Library of Hadrian; I have searched for these repeatedly but in vain.

¹⁶ The capitals of the Erechtheion were copied in the temple of Rome and Augustus and elsewhere (e.g. the Northeast Stoa in the Athenian Agora: *Hesperia* 20, 1951, pp. 53-56), and the 5th century temple appears to have influenced the design of the Odeion of Agrippa in a basic way: *Hesperia* 19, 1950, p. 87. Copies of the Caryatids of the Erech-

Without more evidence we can scarcely hope to identify the structure for which our marbles were carved. In view, however, of the colossal scale and the outstanding quality of the workmanship we may suspect that they derive from some monument, a statue base or an altar, designed for the imperial cult or erected in honor of some member of the imperial family. As to the location of the monument the evidence is indecisive since one complete and one fragmentary block have been found both on the Acropolis and in the lower city.

Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey, U.S.A.

HOMER A. THOMPSON

theion were inserted in a prominent place in the Forum of Augustus in Rome (G.Q. GIGLIOLI, *Röm. Mitt.* 62, 1955, pp. 155-159. S. AURIGEMMA, *Boll. d'Arte* 41, 1956, pp. 57 ff. G.A. MANSUELLI, *Enciclopedia dell'Arte Antica* II, 1959, p. 340). From PLINY (*N.H.* XXXVI, 38) we know that caryatids were made for Agrippa's Pantheon by the Athenian sculptor Diogenes, but we know nothing more about these figures.

NOMS DE MÉTIERS DANS DES DOCUMENTS BYZANTINS (Pl. I-IV)

1. *Épitaphes de Cilicie et de Constantinople.*

Les épitaphes chrétiennes du Ve et du VIe siècle sont souvent intéressantes par les noms de métiers qu'elles contiennent en abondance. Ces termes sont souvent rares et ce sont parfois des *hapax*. Mis dans l'ensemble de nos connaissances sur les métiers dans l'antiquité et au Bas-Empire, ils apportent de très utiles renseignements sur la vie quotidienne ou sur l'administration, et il n'est pas rare que l'on puisse établir un lien avec des mots connus au Ve siècle avant J.-C. par les comiques ou par les lexicographes qui les ont utilisés, ou au début de l'époque hellénistique par les papyrus de Zénon (milieu du IIIe siècle). Ainsi en va-t-il des épitaphes chrétiennes d'Athènes, de Corinthe¹ et, plus encore, des nécropoles de la côte de la Cilicie Trachée, à Corycos, Séleucie du Calycadnos, Diocésarée. La plupart de ces dernières, toutes pour Corycos², ont été publiées ou réunies en 1931 dans le volume III des *MAMA*, dû à J. Keil et Ad. Wilhelm. Ces éditeurs ont beaucoup apporté pour l'élucidation des termes rares et difficiles; il reste encore à glaner ici ou là.

Quatre épitaphes fournissent, en deux variantes, un mot nouveau, ἀκναφάριος et ἀγναφάριος. D'abord à Séleucie, n. 27, sur un couvercle de sarcophage:

† X[αμοσ]όγειν βασ.
λ[...ἀκ]ναφαρίων
.....Νόρνου.

Les éditeurs l'ont commenté ainsi: «Die verstümmelte und nicht sicher zu ergänzende Inschrift scheint in Z. 2 die bisher anscheinend unbelegte Handwerksbezeichnung ἀκναφάριος zu enthalten, die uns auch in mehreren

¹ J'ai étudié plusieurs épitaphes de Corinthe dans *Hellenica*, XI-XII, chapitre III: *Épitaphes et acclamations byzantines à Corinthe*.

² Cf. l'observation Bull. Épigr. 1963, 129, p. 142.

Grabschriften aus Korykos (unten n. 252, 622 u. 767a) begegnen wird und vermutlich den Verfertiger ungewalkter Stoffe oder Kleider (vgl. Pollux VII. 48: ἀκναπτιον δὲ τραχὺ καὶ ἄγροικον ἱμάτιον) bezeichnet. S. jedoch n. 252. Vorher etwa βασι[ι]λλ[ικ(ῶν)]». — Le mot reparait avec une variante à Corycos, n. 252:

Σωματοθήκη Ἀντωνίνου Κοσμᾶ ἀγναφαρίου.

«Zum letzten Worte vgl. die Bemerkung zu n. 27. Vielleicht ist ἀγναφάριος = ἀ(να)γναφάριος und bedeutet den, der Gewänder durch Aufwalken (ἀναγνάπτειν) neu herrichtet». Dans la même nécropole le n. 622: Νόννου καὶ Κ[ύρ]ου ἀδελφῶν καὶ ἀκναφαρίων, et le n. 767: Σωματοθήκη (sans doute martelage) ἀκναφαρίω; renvois aux autres numéros.

La seconde des explications proposées par les éditeurs a été adoptée par H. Grégoire: recardeur³. La première est reproduite dans Liddell-Scott-Jones sous cette forme: «dealer in uncarded cloth»⁴. Ni l'une ni l'autre n'a satisfait F. Dölger, qui adopta une solution tout à fait différente⁵: «N. 622: statt ἀκναφάριος dürfte hier ebenso wie in den nn. 252 und 767a πρωτοκναφάριος oder πρωτογναφάριος zu lesen und analog dem πρωταυράριος der Vorsteher der Zunft der κναφάριοι, der Walker, zu verstehen sein». L'explication est à rejeter. Cela ferait bien des 'présidents des γναφάριοι' et alors que l'on ne connaît pas de γναφάριοι⁶; il n'y a pas de signe sur l'alpha ou après, indiquant que c'est un chiffre; nulle part dans cette série d'inscriptions le πρῶτος formant la première partie du mot (πρωταυράριος) n'est indiqué par un chiffre (α' αὐράριος)⁷.

³ *Byzantion*, 8, 1933, 756: «quelques curiosités: ἀγναφάριος (ἀναγναφάριος), c'est-à-dire recardeur». Comment l'élément ἀνα- peut ici se réduire à ἀ-, c'est ce qu'on n'explique ni ne justifie.

⁴ Addenda, p. 2045: ἀκναφάριος: «dealer in uncarded cloth *MAMA* III, 622 (Corycos), 27 (Seleucia ad Calycadnum)»; — p. 2043: «ἀγναφάριος = ἀκναφ., *MAMA* III, 252 (Corycus)».

⁵ *Byz. Zeitschrift* 32, 1932, 394.

⁶ Un γναφεὺς à Corycos n. 361: Σωματοθήκη Ζαχαρία γναφέως κ(αί) χαρτυφάντου. Un κναφεὺς à Séleucie, BCH 1880, 200, n. 11: [᾽Ο]στᾶ Παύλου κηπουροῦ κ(αί) Μινᾶ κ(αί) Στεφάνου κναφέος.

⁷ Πρωτ — est abrégé en πρ. dans l'acclamation *I. Didyma*, 604, interprétée *Hellenica* XI-XII, 490-491: Γεωργίου τοῦ πρ(ωτο)καγκελλαρ(ίον).

Il nous faut donc partir de ἀκναφ-άριος, ἀγναφ-άριος, et avec la même variante qu'il y a perpétuellement entre γναφεὺς et κναφεὺς, etc. Or, la racine est bien connue: l'adjectif ἀκναπτος (ἀγναπτος), que les éditeurs de l'inscription de Séleucie ont cité d'après Pollux, a pour variante, à partir de l'époque hellénistique, ἀγναφος; Moeris le dit expressément: ἀκναπτον Ἀττικοί, ἀγναπον Ἑλληνες. Il s'agit donc de fabricants⁸ d'étoffes ἀγναφα, selon l'une des interprétations des éditeurs, et l'on utilisera les témoignages sur ἀγναπτος comme sur ἀγναφος pour expliquer l'activité des ἀγναφάριοι (ἀκναφάριοι). Il s'agit d'étoffes grossières et rudes, qui n'ont pas été foulées ou n'ont pas été cardées⁹. Dans un passage de Plutarque, on voit bien la nature de l'étoffe: on conserve la neige, dit-il, en l'enveloppant dans de la paille et des ἱμάτια ἀγναπτα¹⁰; on croirait voir le chargement d'un mulet ou d'un cheval qui descend de la montagne avec la neige ainsi enveloppée et protégée avec des étoffes de sacs. Si Plutarque écrit la forme attique, c'est la forme populaire qu'emploient les Évangiles, ἀγναφος: «personne ne rajoute une pièce de drap non foulé à un vieux vêtement; car le morceau rapporté tire sur le vêtement et la déchirure s'aggrave»¹¹; cette pièce de grosse étoffe est trop dure pour un

⁸ Il me paraît qu'il n'y a pas de vraisemblance à réduire ce métier au 'commerce' de ces étoffes, comme le fait le dictionnaire Liddell-Scott-Jones.

⁹ Voir essentiellement H. BLÜMNER, *Technologie und Terminologie*, I², 1912, 177, note 5, avec l'indication de passages de Plutarque et des lexicographes. Il allègue aussi Hésychius, σιζεύς ἀγναφος. A cela s'oppose εὐγναπτος (Hésychius). Bonnes indications aussi dans le Thesaurus.

¹⁰ *Quaest. Conv.* VI 6, I (691 D): pourquoi la neige se conserve-t-elle par la chaleur? (§ 3): καὶ γὰρ ἀχύροις σπαργανοῦντες (on l'emmaillotte, on la lange) αὐτὴν καὶ περιστέλλοντες ἱματίοις ἀγνάπτοις ἐπὶ πολὺν χρόνον ἄπταιστον διατηροῦσιν. L'autre passage allégué est *De superst.* 8 (p. 169 C): Ἀλλὰ Ἰουδαῖοι σαββάτων ὄντων, ἐν ἀγνάπτοις καθεζόμενοι, τῶν πολεμίων κλίμακας προστιθέντων καὶ τὰ τεῖχη καταλαμβάνόντων, οὐκ ἀνέστησαν, ἀλλ' ἔμειναν ὥσπερ ἐν σαγήνῃ μὴ τῇ δεισιδαιμονίᾳ συνδεδεμένοι. Il ne s'agit pas de vêtements 'neufs', comme traduisent à l'occasion des dictionnaires, y compris celui de H. Frisk.— Avec le premier passage, le Thesaurus allègue une phrase de Clément d'Alexandrie sur un sujet analogue; elle a la forme, bien significative comme on va le voir, ἀγναφος: ἡ στερεὰ ἐσθὴς, καὶ μάλιστα ἡ ἀγναφος, ἀποστέγει τὸ θερμὸν τὸ ἐν τῷ σώματι.

¹¹ *Matth.* 9, 16: οὐδεὶς δὲ ἐπιβάλλει ἐπίβλημα ῥάκους ἀγνάφον ἐπὶ ἱματίῳ παλαιῷ· αἶρει γὰρ τὸ πλήρωμα αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ἱματίου καὶ χειρὸν σχίσμα γίνεται. Trad. Bible Jérus.—*Marc.* 2, 21: οὐδεὶς ἐπίβλημα ῥάκους ἀγνάφον ἐπιράπτει ἐπὶ ἱμάτιον παλαιόν· εἰ δὲ μή, αἶρει τὸ πλήρωμα ἀπ' αὐτοῦ τὸ καινὸν τοῦ παλαιοῦ, καὶ χειρὸν σχίσμα γίνεται.

vêtement usé¹². Il faut ajouter une phrase du Périple de la Mer Érythrée, avec la même forme : importation de *ἱμάτια βαρβαρικά ἄγναφα τὰ ἐν Αἰγύπτῳ γινόμενα*¹³. C'est toujours *ἄγναφος* qu'ont les papyrus du IIe siècle après J.-C.¹⁴ comme du IV^e¹⁵. Le plus intéressant est de constater que cette forme se trouve dès le milieu du IIIe siècle avant J.-C. dans un papyrus de Zénon¹⁶ : parmi les *ἱμάτια* contenus dans un coffre (*ἐίσκος*) se trouve un *χιτῶν ἄγναφος*, le terme est opposé à *πεπλυμένος* ; il s'agit donc là du foulage. Le vocabulaire des papyrus de Zénon fait souvent pour nous le lien entre la Comédie attique (d'où les lexicographes) et les inscriptions ou les papyrus de l'époque impériale. Ici il atteste *ἄγναφος* dès la haute époque hellénistique ; il nous fait sentir combien est littéraire, recherché, attique l'emploi de *ἄγναπτος* par Plutarque, qui est ici isolé et distinct de l'usage courant ; partout on ne parlait que d'étoffes *ἄγναφα*, et c'est sur la forme de l'usage parlé et du vocabulaire technique que s'est formé le nom de métier *ἀγναφάριος* (*ἄκναφάριος*) pour le fabricant de ces étoffes, avec la terminaison latine pour les métiers (-arius) qui envahit tout ce vocabulaire à l'époque impériale et postérieure, quelle que soit l'origine de la première partie du terme, grecque aussi bien que latine. Si le mot n'est jusqu'ici attesté qu'au Bas-Empire, il a pu et dû exister dès l'époque impériale, puisque les *ἄγναφα* étaient une spécialité bien connue et répandue ; il apparaîtra quelque jour ; mais les épitaphes du Bas-Empire nous apportent beaucoup plus de noms de métiers que les inscriptions antérieures.

Si la restitution suggérée par les éditeurs pour l'inscription de Séleucie,

¹² La précision *ἄγναφος* me semble montrer qu'il y a une double opposition : pièce neuve et vieux vêtement, morceau (*ράκος*) *ἄγναφος* et *ἱμάτιον* normal (c'est-à-dire foulé et cardé).

¹³ *Péripl.* 6 (261 M; ed. FRISK, p. 2, l. 23). Il s'y oppose *ἱμάτια βαρβαρικά σύμμικτα γεγναμμένα* (chap. 7; p. 3, l. 17, Frisk), *σάγοι Ἀρσινοϊτικοὶ γεγναμμένοι καὶ βεβαμμένοι* (chap. 8; p. 3, l. 27, Frisk).

¹⁴ PREISIGKE, *Wörterbuch*, s.v. *ἄγναφος* (il n'y a ni *ἄγναπτος*, ni *ἄκναφος*) renvoie à trois papyrus, tous de cette date, de Londres (*χιτῶν*), d'Hermoupolis (*σύνθεσιν ἄγναφον Ἀντινοει-*), de Hambourg. Un papyrus de Berlin dans le Supplément au *Wörterbuch*.

¹⁵ J'en trouve un de cette date dans E. M. HUSSELMAN, *Trans. Am.*, 92 (1961), p. 258 (pap. Michigan); l. 14, *λόδιξ, ἡραομένην α' ἄγναφ(ος)*; l. 15, *παλειόλιον λευκὸν ἄγναφον*; l. 11: *κειθόνιον καὶ παλλιόλιον θέεινα ἄγναφα* «unfulled».

¹⁶ *P. Cairo Zenon*, 59092. Signalé par E. MAYSER, *Gramm. ptol. Pap.* 1², 3 (1935), 189; d'où Liddell-Scott-Jones, add. p. 2043.

à savoir βασιλικῶν, est juste — elle me paraît fort tentante —, il faudrait, je pense, en conclure qu'il y avait dans cette ville un atelier impérial pour la confection de ces étoffes¹⁷, qui avaient leur emploi dans l'armée. Ce ne serait pas étonnant; car Séleucie du Calycadnos fut, depuis sa fondation, une ville importante, comme le montre notamment son monnayage. Sa prospérité durait toujours ou s'était augmentée à l'époque qui nous occupe¹⁸, et l'éloge que faisait de la ville son évêque Basile n'était pas vide¹⁹. Son importance ne venait pas seulement du pèlerinage au sanctuaire de Sainte Thècle à Meriamlik²⁰. La ville, métropole de l'Isaurie avec ses 23 villes, était heureusement située, face à Chypre et à la Syrie, et les montagnes du Taurus pouvaient lui fournir en abondance la toison des moutons et des chèvres²¹.

Nos travaux poursuivis depuis tant d'années au musée de Stamboul nous permettent d'ajouter un exemple du mot rare ἀγναφάριος. Cette fois, ce n'est plus en Cilicie, mais dans la capitale même, à Constantinople. Une épitaphe, qui semble inédite²², est gravée sur une stèle conservée maintenant dans la cour du musée en contrebas. Cette stèle a une forme originale, étant taillée

¹⁷ Pour les ateliers impériaux de tissage en Orient, voir mon étude Cahiers Archéologiques 8, 1956, 28-36, en décelant un *gynaecaeum* à Héraclée de Thrace d'après une étoffe et une épitaphe; cf. Bull. Épigr. 1958, 316; 1960, 18.

¹⁸ W. RUGE, *PW* s.v. *Seleukeia* 5, dit justement: «Seine Blüte reichte bis in die spätere Zeit, vgl. die Schilderung von Basilios, *PG* 85, 556 C f».

¹⁹ J'en ai donné l'analyse et le commentaire dans Journal des Savants 1961, 58, et aussi 67, n. 25 b, en parlant de 'l'éloge' dans la littérature byzantine.

²⁰ Voir l'identification par AD. WILHELM, dans *Reisen in Kilikien* (1896), 105-108, qui a utilisé les écrits de Basile sur Sainte Thècle et ses miracles. Publication des ruines par E. HERZFELD et S. GUYER, *MAMA* II, 1930, *Meriamlik und Korykos, Zwei chr. Ruinenstätten des Rauhen Kilikiens*, pp. 1-89: *Meriamlik, die Stätte der heiligen Thekla*.

²¹ Basile de Séleucie mentionne, à propos de l'Athéna de la ville, τοῖς αὐτόθι περιουκοῦσιν ὑφάνταις (AD. WILHELM, loc. cit. 107).

²² Il est très difficile de s'orienter parmi les publications des inscriptions byzantines de Byzance. C. A. MANGO a donné un article, *AJA* 1951, 52-66: *The Byzantine inscriptions of Constantinople: a bibliographical survey*. Mais, pour les «Tombstones from Constantinople and Pera», pp. 63-64, très souvent il n'indique pas les noms des défunts; or, il s'agit à l'occasion de publications peu accessibles. Je signale que les épitaphes n° 8 viennent en réalité de Périnthe, comme on l'a démontré, et que les inscriptions publiées par J. EBERSOLT, *Mission de Constantinople*, 1920, ont été, du moins pour la plupart, retrouvées dans les souterrains en contrebas du musée, qui ont été dégagés en 1963.

en formé de croix, comme la stèle de Constantinople publiée ci-après, dans le paragraphe 2²³, et comme telle stèle d'Odessos²⁴.

Croix de calcaire brisée au bas: 62×42×7. Lettres de 25 à 30 mm. en moyenne. La planche IVa montre la forme du monument; planche I, photographie de l'estampage.

Καλῶς ἦλθετ-	9	ίας, ἐν τῷ ἐμπορίῳ
ε παροδίτε.		Στροβήλον πραγμα-
*Ενθα κατάκ-		τευσάμενος, τελ-
4 ητε Ἀλέξαν-	12	εντᾷ ἐτῶν πεντίντα ὠκτ[ώ],
δρος ἀγναφ-		μηνὶ Εἰλιοναρίου ι', εἰν-
άριος, ἐπίκλη-		δ(ικτιῶνος) γ', βασιλίας Μανρι[κ]-
ν Σακκάς, νιώ-		ίου ἔτους γ'. Καλῶς ἀπέλ-
8 ς Ζοτικοῦ, χωρίον Καδ-	16	θε[τε παροδ]ίτε.

L. 12, remarquer la forme moderne *πενίνδα* avec intrusion d'un *tau*, amené prématurément par la dernière syllabe.— L. 12 et 13, remarquer le signe avant les chiffres 10 et 3, en forme de *s* latin.— L. 15, du *sigma* et du *gamma* la partie inférieure a disparu, mais il ne peut y avoir de doute sur la lecture.

Cette épitaphe, datée, sauf erreur, de 585²⁵, offre une série de particularités intéressantes, en dehors de sa forme même et du métier *ἀγναφάριος*, qui a trouvé son explication ci-dessus. Soulignons bien que ce mot est 'rare', en ce sens qu'il est très rarement attesté, uniquement par les inscriptions de la Cilicie Trachée et celle de Constantinople; mais il était certainement courant, de la langue ordinaire, employé par tous dans la vie quotidienne et aussi par l'administration qui avait affaire aux métiers et aux corporations. Ce métier devait d'ailleurs être assez répandu, car il y avait besoin d'une forte production de ces habits rudes et bon marché pour un public étendu de travailleurs et de pauvres. Un semblable *hapax* dans les noms de métiers doit recevoir une interprétation toute autre qu'un *hapax* en poésie, qui peut être une création originale et sans lendemain.

²³ Cf. aussi, avec une ornementation plus compliquée, la stèle de Tophane, épitaphe d'un *ἀποθηκάριος*, publiée par J. EBERSOLT et TH. MACRIDIS BEY, BCH 1922, 357.

²⁴ V. BEŠEVLIJEV, *Spätgriechische und spätlat. Inschriften aus Bulgarien*, Berlin 1964, n. 118 et Pl. 44.

²⁵ Je laisse à préciser la question chronologique. S'il était nécessaire d'après le chiffre de l'indiction, le chiffre de l'année de règne pourrait être considéré comme le chiffre 6, mutilé au bas.

Le salut, au début et à la fin, pour l'arrivée du passant et lecteur et pour son départ, n'est pas banal²⁶. Alexandros, fils de Zôtikos, portait le surnom de Sakkas: ἐπίκλην²⁷ Σακκάς. Ce dernier mot est attesté comme surnom (le philosophe Ammonius Saccas, qui avait gagné sa vie comme portefaix)²⁸, et d'abord c'était un nom de métier, σακκάς ou σακάς, fabricant de sacs (σακκοπλόκος, σακκοποῖός) ou portefaix (σακκοφόρος)²⁹. Ce sobriquet a ici un rapport étroit avec le métier de ἀγναφάριος; c'est la même apparence grossière et velue qu'ont les étoffes ἄγναφα et les sacs, et les deux fabrications devaient être voisines.

Alexandros était originaire d'un village (χωρίον) appelé Kadia. On pourrait d'abord penser à Kadoi (ethnique Καδοηγός), aux confins de la Lydie et de la Mysie, la moderne et pittoresque Gediz (anciennement Kedus). Mais, bien

²⁶ Je ne veux pas dire que le salut lui-même n'est pas banal à cette époque; mais les attestations sur les épitaphes doivent être rares. A la même époque, dans la poésie isopsephique dont le prêtre Hésychios, à Iasos, a orné sa tombe (H. GRÉGOIRE, *Recueil inscr. gr. chr. Asie Mineure*, n. 227, 6), la ligne 22 et dernière, s'adressant aux amis, leur dit: καλῶς ἤρθετε (chiffre: 1478, celui de Hésychos), ὥς ἔρθεσ οἴπαγε (chiffre: 1488, celui d'Hésychios). C'est un emploi différent que le καλῶς ἔλθης, καλῶς ἔλθης à côté de l'acclamation Φλ. Ἀρέθα πατρικίον πολλά τὰ ἔτη, au château omeyyade de Qasr el-Heir Gharbi dans la Palmyrène (D. SCHLUMBERGER, *Syria* 1939, 371; cf. A. ALT, *Z.d. Pal. Ver.* 67, 1945, 261-262; *Bull. Epigr.* 1955, 239).

²⁷ Pour cette formule répandue, voir, pour les inscriptions chrétiennes, la bibliographie dans *MAMA*, III, 236 et N. Bees, *Corpus gr. chr. Inscr. Hellas*, I, 1941, p. 123. Pour τὸ ἐπίκλην je joins aussi l'inscription d'Ancyre, *Arch. epigr. Mitt. Oesterr.* 9, 1885, 115, n. 67, pour y restituer l. 8: Ἰωάννον ἐ[παρ]χικοῦ τὸ ἐπίκλην Ἀνατέλλοντος.

²⁸ Cf. *Noms Indigènes*, 500, n. 4. Ce doit être un nom de la même racine que Σάκκων porté par un affranchi, *IGR*, IV, 864, sur une inscription de Laodicée de Phrygie (cf. *Anatolia*, 4 (1959), 7, n. 22), dans une inscription bilingue: *Sacco liber[us]*, Σάκκων ἀπελεύθερος; son patron est *M. Sestius Philemo*. Un *Sacco*, affranchi à Mediolanum, dans *DESSAU*, 7474.

²⁹ Cf. *Noms Indigènes*, 500, n. 4, avec toute la documentation et les trois exemples de σακάς et σακκάς à Diocésarée de Cilicie. C'est à juste titre que B. OLSSON, *Aegyptus*, 6 (1925), 248, a reconnu dans *P. Lond.*, II, 427, verso (p. 312) un nom de métier σακκάς et non, comme Preisigke suivant Kenyon, un nom de personne. Il suffit pour en être assuré de se reporter au texte, qui est un compte où il n'est question que de sacs: Λόγος Διοσκόρου τοῦ σακκά (Σακκα, ed.): ἔλαβε τρίχια λίτρας κτλ.; σάκκων εἴκοσι πέντε κτλ. ὡς ἐκάστου σάκκου κτλ.; plus loin encore, σάκκων τάλαντα δεκαπέντε ὧν ἔλαβε ὁ σακκάς (Σακκας, ed.). L'éditeur s'est demandé si τρίχια était le nom de la personne qui ἔλαβε, ou le complément du verbe; le σακκάς a reçu τρίχια, des crins pour la confection des sacs.

située dans une position stratégique³⁰, ce fut toujours une cité, dès avant son monnayage au début de l'Empire jusqu'à ses mentions comme ville et comme évêché dans Hiéroclès, déjà avant la date de l'épithaphe d'Alexandros, et dans les listes d'évêchés. Souvent nous ne pouvons rien faire de ces mentions isolées de villages, inconnus par ailleurs³¹. Un heureux hasard, ici comme ailleurs³², nous fait connaître l'ethnique *Καδιανός* quelque part en Phrygie ou en Pisidie, et il y a toute apparence que c'est la Kadia de notre épithaphe. Il s'agit d'une liste de ces Xenoï Tekmoreioi connus par des inscriptions trouvées au nord du lac de Hoiran (Eğirdir), dans la région d'Antioche de Pisidie. L'une nomme un [*Αὐ*]ο. *Ι μ[αν—ο]ν Καδιανός*³³. On ne peut préciser actuellement le site de Kadia, car les ethniques de ce groupe d'inscriptions se répartissent depuis la région d'Afyon Karahisar³⁴ jusqu'à la plaine lycaonienne et au lac de Beyşehir et jusqu'à Apollonia et Synnada³⁵.

Alexandros de Kadia avait exercé son activité *ἐν τῷ ἐμπορίῳ Στροβίλον*. Le mot *ἐμπόριον* s'applique, dans l'empire byzantin³⁶ comme dans l'empire

³⁰ Cf. K. BURESCH, *Aus Lydien*, 155-158; A. PHILIPPSON, *Reisen und Forsch. im westl. Kleinasien*, III, 110. Il y avait une colonie macédonienne à Kadoi (Pline, V, 111: *Macedones Cadieni*). C'est à Kadoi qu'Attale II, préparant la guerre contre Prousius, a une entrevue avec les légats romains qui vont en Bithynie: *οἱ δέκα πρόσβεις οἱ καὶ συμμίζαντες αὐτῷ περὶ Κάδου καὶ κοινολογηθέντες περὶ τῶν πραγμάτων* (Polyb. 33, 12, 2).

³¹ Voir les réflexions *Villes d'Asie Mineure*², 360, à propos d'un village Lagaina dans la région de Kotiaion, nommé dans la Vie de saint Luc le Stylite.

³² Ainsi pour le *Βαλγατιανός* d'une inscription chrétienne d'Odessos identifié par nous avec un village de Galatie, dans la région d'Anastasioupolis, grâce à la Vie de Saint Théodore de Sykeôn: Bull. Épigr. 1963, 159. L'éditeur, V. BEŠEVILIEV, notait: «Ethnikon?». Dans *Spätgr. und spätlat. Inschriften aus Bulgarien*, 1964, n. 111, il a entièrement adopté notre interprétation et notre identification.

³³ RAMSAY, JHS, 1912, 164, n. 27, 1. 5. Le rapprochement est aisé, car W. RUGE a fait dans *PW*, en 1919, un article *Kadia*: «Ort in Phrygien oder Pisidien, von dem nur das Ethnikon *Καδιανός* überliefert ist auf einer Inschrift aus Saghir, nördlich vom Hoiran-Göl, im phrygisch-pisidischen Grenzgebiet...».

³⁴ Ainsi les *Ἀχροηνοί*. Pour Anosot et les *Ἀνοσηνοί*, voir T. ZAWADZKI, Rev. Ét. Anc. 1960, 81-82. Pour les *Μαληνοί*, voir ci-après section II, s.f.

³⁵ Voir notamment W. M. RAMSAY, *Studies East. Prov.* 1906, 361-371, où il y a bien des rectifications à faire et plus encore d'affirmations fantaisistes à écarter; cf. aussi W. RUGE, *PW*, s.v. *Tekmoreioi Xenoï*.

³⁶ Cf. par exemple G. MILLET, *Mélanges Schlumberger*, 316; *Hellenica*, II, 135-136; ZAKYTHINOS, *Hellénisme Contemporain*, 1950, 305.

romain, à des agglomérations d'un certain type qui ne sont pas des villes. D'autre part, Strobilos, signifiant la pomme de pin, le pin pignon, le sabot (analogue, mais non semblable à la toupie), le tourbillon, est un toponyme qui peut se trouver partout³⁷. Mais comme il existait un quartier de Constantinople qui s'appelait Strobilos et qui était situé sur la Corne d'Or³⁸, il me semble que là était le 'marché' où avait opéré Alexandros, et l'inscription devient un document sur la topographie administrative de la capitale, en nous informant qu'il y avait un ἐμπόριον sur la Corne d'Or, à Strobilos.

2. Épitaphe de Constantinople.

Une autre stèle funéraire de Constantinople appartient à la même série. Elle aussi a cette originalité d'être taillée en forme de croix, sur laquelle est gravée l'épitaphe. Au sommet est un décor de fleurons à boutons, que montre la petite photographie pl. IVb.

Au musée de Stamboul, près de la précédente. Stèle de calcaire brisée au bas: 60 × 39 (la plus grande largeur, celle du bras de la croix) × env. 8. Lettres de 25 mm. en moyenne. Photographie de l'estampage planche II. La pierre pl. IVb.

† Ἐνθάδε κατά-
κτι(ε) Μενᾶς
ἀποθικάρι-
4 ος υἱὸς Αὐ-
ξάνοντος τοῦ μακ[α]-
ριοτάτου, ὁρμούμενος ἀ-
πὸ χορίου Μαλινον τῆς
8 Φρυγῶν Σαλονταρίον [ἐ]-
παρχίας, γενάμενος [ἀ]-
νὴρ Συναπλικίας κ(αὶ) αὐ-
τὶς μακαριο-
12 τάτις. Τελευτ[ᾶ]

L. 2, après la 3e lettre, le signe d'abréviation serpentiforme, en s latin. L. 13, restes de lettres au début.

³⁷ Pour la Carie (près d'Halicarnasse) et Smyrne (épitaphe avec le lieu Strobilos), voir *Études épigr. phil.*, 164-166; Bull. Épigr. 1958, 144; *Noms Indigènes*, 197, n. 1; à Chios, W. TOMASCHEK, *Zur hist. Topogr. Kleinas. Mittelalt.*, 1891, 21.

³⁸ Voir R. JANIN, *Constantinople byzantine, Développement urbain et répertoire topo-*

Ménas était ἀποθηκάριος. Le terme ne désigne pas un pharmacien³⁹, mais le préposé à un entrepôt, à un magasin, et il a été bien étudié par G. Millet⁴⁰. Il apparaît dans plusieurs épitaphes que l'on date du Ve siècle: à Constantinople même⁴¹, à Salymbria⁴², dans la région de Cyzique⁴³. On n'en trouve

graphique, Paris 1950, 397: «Le Strobilos se trouvait sur la Corne d'Or, au quartier du Phanar, peut-être à l'extrémité de la cinquième colline, sur la pente abrupte qui descend de la mosquée Sultan Selim. Cf. carte I, E 4». Les sources sont Théophane Continué et le Synaxaire de Constantinople. Les habitués de la Ville savent quelle vue magnifique on a depuis la terrasse de Sultan Selim et par quel raidillon on rejoint la Corne d'Or. Cette hauteur abrupte aurait pu inspirer le toponyme Strobilos. 'L'emporion' était sur la rive même. La question de Strobilos est peut-être à reprendre de façon précise.

³⁹ Tel était le sens que lui donnait H. LECLERQ dans *Dict. Arch. Chr.*, s.v. *Pharmacien*, 1939, en citant l'inscription de Cyzique d'après la première édition Ath. Mitt. 1881, 125, n. 8; *contra*, avec la bibliographie sur les ἀποθηκάριοι, Bull. Épigr. 1942, 13.

⁴⁰ *Mél. Schlumberger*, 1924, II, 301-327 (à propos des sceaux des commerciales); surtout Byz. Zeitschrift, 30, 1930, 430-439. Les gloses donnent ἀποθήκη *horreum*; sur la distinction établie entre les deux mots, voir G. Millet. L'ἀποθήκη peut être privée, d'un grand domaine ou de l'État. G. Millet a traité du rôle fiscal que peut avoir cet entrepôt. Cf. aussi H. ANTONIADIS-BIBICOU, *Recherches sur les douanes à Byzance, L'octava, le kommerkion et les commerciales* (Paris, Cahiers des Annales, 20; 1963), 185 sqq., 246 sqq., qui estime que, dans l'article de Millet, «on trouvera plusieurs indications utiles sur ἀποθήκη, malgré le fait que ce travail ne puisse être considéré comme définitif».

⁴¹ J. EBERSOLT et Th. MACRIDI BEY, BCH 1922, 357: stèle à Tophane, en forme de croix: Ἐνθάδ(ε) κεῖτ(αι) Ἀμάχις ἀποθηκάριος πιστός, υἱὸς Ἀλεξάνδρου κ(αὶ) Ἀμμιανῆς τῶν μακαριωτάτων, χωρ(ίον) Ἀνδαιτῶν ὄρ(ων) Κοτιαέον. Pour les quatre derniers mots telle est la juste résolution des abréviations donnée par G. MILLET, Byz. Z. Les premiers éditeurs écrivaient χωρ(ίον) et ὄρ(ος) ou ὄρ(ιον), en hésitant sur le sens: borne ou grenier; ce n'est proprement ni l'un ni l'autre.

⁴² Deux épitaphes. Un ἀποθηκάριος (DUMONT-HOMOLLE, *Mélanges*, p. 372, n. 62, b, 23).—Ἐνθάδε κατάκλιτη ὁ τῆς μακαρίας μνήμης Φ(λ)αβιανὸς ὁ ἀποθηκάριος Φρονγίας κτήματος Βούζις τῶν Αὐχενίου (G. SEURE, BCH 1912, 633, n. 87).

⁴³ A Bandyрма. J. H. MORDTMANN, Ath. Mitt. 1881, 125, n. 8 (H. GRÉGOIRE, *Recueil inscr. gr. chr. Asie Mineure*, n. 10): — μνήμα σὺν τῷ ὑποσπιρίτῃ καὶ βάθροις διαφέρει ὀκτα[β]ερῆο [-ἀπ]οθηκαρίῳ τοῦ κατὰ Ἄττου κόμη[ν] ὀρίον καὶ] κληρονόμων αὐτοῦ. G. MILLET, Byz. Z., repousse ὀρίον (*horreum*) et restitue ἐμπορίον ou κομμερκίον. On admet que le personnage était *octavarius*, «employé préposé à la levée de la taxe dite *octava*». Le nom du propriétaire du tombeau serait dans la lacune, avant ἀποθηκαρίῳ. Quand H. Grégoire écrit: «à moins que ce nom ne figurât en tête de l'inscription», c'est évoquer

pas moins de 5 dans la nécropole chrétienne de Corycos (MAMA, III)⁴⁴: Σωμ(α)τοθήκη Ἰακώβου ἀποθεκαρίου[ν] (n. 426), Σωματοθ[ή]κη Ἰακκώβου Ζωσίμου ἡποθηκ[α]ρίου (n. 431), Κόνονος ἀποθηκαρίου [κὲ] τῆς αὐτοῦ μιτρὸς Μαρθάνας (n. 534), Σωματοθήκη διαφέρονσα Σμαράγδου ἀποθηκαρίου (n. 715), Συμεωνίου ἀποθεκαρίου υἱοῦ Ἀναστασίου (n. 736).

L'origine de Ménas est indiquée par la formule *δρμώμενος*⁴⁵ ἀπὸ... Celle-ci se retrouve au Ve et au VIe siècle dans des épitaphes d'Odessos: un Στέφανος, *ὀθονιοπράτης τῆς Βιθυνῶν ἐπαρχείας, δρμώμενος ἀπὸ χωρίῳ Βαμβώλῳ*⁴⁶, un autre [*δρμώ*]μενος ἀπὸ χωρίῳ Γδαμεῶν⁴⁷, comme dans des récits hagiographiques, par exemple sous la plume de Cyrille de Scythopolis dans les Vies

une impossibilité; il faut évidemment un nom après *διαφέρει*, «appartient à». On a supposé naturellement que la localité Ἄττον κόμη se trouvait dans la région de Cyzique. La note de E. ANTONIADIS - BIBICOU, loc. cit. 196, n. 2, est très peu raisonnable: «J'aurais tendance à identifier Ἄττον κόμη avec le port de Pergame Ἄττεα en adoptant au sujet de ce toponyme les explications d'H. Graillot, *Le culte de Cybèle*, p. 39, cité par L. Robert, *Villes d'Asie Mineure*, p. 175, n. 2». Mais il est précisément indiqué dans cette dernière étude que la phrase de Graillot n'a rigoureusement aucune base et qu'il n'y avait pas de 'port de Pergame' du nom d'Attea, sans parler de Ἄττον κόμη; «des explications» de H. Graillot, p. 39, consistent en ces mots, sans aucune référence: «...par ses ports d'Attea et d'Élaea, Pergame était une puissance maritime». D'autre part, on ne voit pas le rapport de la côte d'Éolide avec Cyzique. H. Antoniadis - Bibicou ajoute: «La localité est encore mentionnée au XIe siècle comme productrice de blé (ΖΕΡΟΣ, *Jus*, t. I, p. 637: acte de Constantin IX Monomaque en faveur de Néa Monè de Chios; a. 1054): τοῦ τροπαιοφόρου κτήματος τῶν Βησῶν τοῦ κατὰ τὴν Ἀτταίαν διαχειμένον». C'est encore un jeu de plume. Quel que soit le texte à établir pour le second nom de lieu, Bessai est un toponyme connu à Chios et dont le rapport avec le vocabulaire antique a été étudié plusieurs fois; Chios n'est pas en face du fantomatique 'port de Pergame' ni de quelque point de la côte éolienne ou mysienne, et cela n'a rien à voir avec l'Ἄττον κόμη de la région de Cyzique. 'Attaia' figure brillamment sur la carte de l'ouvrage, et en un point très précis.

⁴⁴ Les précédents sont tous réunis dans le mémoire de G. Millet.

⁴⁵ La variante phonétique (*δρμούμενος* *δρμώμενος*) entre *ov* et *ω* est fréquente.

⁴⁶ Bull. Épigr. 1962, 216, avec explication de *ὀθονιοπράτης*, mal entendu par l'éditeur, M. Mirtchev, et indications sur la production de la toile en Bithynie. Maintenant dans V. BEŠEVLIJEV, *Spätgriechische und spätlat. Inschriften aus Bulgarien* 1964, n. 249. Daté de 544.

⁴⁷ Bull. Épigr. 1962, 215, restitué au lieu de [*γενά*]μενος dans l'édition de M. Mirtchev. Maintenant V. BEŠEVLIJEV, loc. cit. n. 101.

de S. Euthymios⁴⁸, de S. Sabas⁴⁹, de S. Jean l'Hésychaste⁵⁰, de S. Abraham de Krateaia⁵¹. Ces textes suffisent à montrer que c'est une formule stéréotypée, opposant l'origine soit à la résidence actuelle, soit simplement au nom : un tel de tel endroit⁵². Il s'agit toujours de caractériser des 'étrangers'; tel est le cas dans les épitaphes d'Odessos et de Constantinople.

⁴⁸ Je relève dans ED. SCHWARTZ, *Kyrillos von Skythopolis* (Texte und Unters., 49, II, 1939), p. 25, 18-19 (chap. 16): τρεῖς ἀδελφούς σαρκικούς ἐκ μὲν τῆς Καππαδοκῶν χώρας ὀρμώμενους, ἐν δὲ τῇ Συρία ἀναστραφέντας; 26, 5-6: Λόμμον τινά, ἀπὸ μὲν τῆς Ἀντιοχείας ὀρμώμενον, ἀδελφίδὸν δὲ ὄντα Ἰωάννου τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀντιοχείας; 26, 12-13: Κυρίωνα τινά ἐκ μὲν τῆς Τιβεριάδος ὀρμώμενον, πρεσβύτερον δὲ ὄντα τοῦ ἐν Σκυθοπόλει σεβασμίῳ οἴκῳ τοῦ ἁγίου μάρτυρος Βασιλείου (même chapitre); 44, 20: ἀναχωρητὴς ἀπὸ μὲν τῆς Λυκίας ὀρμώμενος, Γεράσιμος δὲ καλούμενος (chap. 27), 72, 10-11: un moine ἀπὸ μὲν τῆς Πρώτης Κιλικίας κόμης Τομεσσοῦ ὀρμώμενος, Παῦλος δὲ προσαγορευόμενος (chap. 49).

⁴⁹ Ibid. 117, 2-3: δύο ἀδελφούς κατὰ σάρκα, ἐκ τῆς μὲν Ἰσαυρίας ὀρμώμενους, Θεόδουλον δὲ καὶ Γελάσιον προσαγορευομένους (chap. 32); 132, 21-22: δύο ἀδελφοὶ σαρκικοί... ἐκ τῶν περὶ τὴν Χεβρὼν ὀρμώμενοι τόπων Ζάννος καὶ Βενιαμὴν προσαγορευόμενοι (chap. 42).

⁵⁰ Ibid. 213, 2-3: ἀνὴρ τις ἐκ μὲν τῆς Ἀσιανῶν ὀρμώμενος χώρας, Αἰθέριος δὲ καλούμενος (chap. 15).

⁵¹ Ibid. 244, 15-16: κόμης θησανρῶν χρηματίζων (le titre de fonction) ὀρμώμενος μὲν ἐκ τῆς πόλεως Κρατείας τῆς Ὀνωριάδος, Ἰωάννης δὲ καλούμενος (= H. GRÉGOIRE, Rev. Instr. Publ. Belge 49, 1906, p. 283); 245, 21-22: ἐκ μὲν τῆς Κλαυδιονπολιτῶν πόλεως τῆς Ὀνωριάδος ὀρμώμενον, Ὀλύμπιον δὲ προσαγορευόμενον (GRÉGOIRE, p. 285). De même, dans la *Vie Ancienne de S. Syméon Stylite le Jeune*, éditée par P. Van Den Ven, Bruxelles 1962, l'auteur anonyme, à la fin du VIe siècle, emploie couramment cette expression; ainsi chap. 43: ἄνθρωπος... ἐκ τῆς τῶν Καππαδοκῶν χώρας ὀρμώμενος; 130: πρεσβύτερός τις τῆς Ἰβήρων χώρας ὀρμώμενος; 192: ἄλλοι πάλιν ἀπὸ Κουβραμῶν χωρίῳ ὀρμώμενοι ἐνορίας Σελευκείας τῆς Ἰσαυρίας (la ville de Cilicie Trachée); 193: ἄνθρωπός τις ὀρμώμενος ἀπὸ Δάρνης; 202: Ἰωάννης τις... διάγων μὲν κατὰ τὴν Θεουπολιτῶν, ὀρμώμενος δὲ ἐκ τοῦ Σερέμιος οὕτως λεγομένου χωρίου τοῦ προσπαρεκκειμένου τῇ Θεουπολιτῶν ἐνορία; 220: Θεόδωρος σκρινιάριος, τῆς Ἀντιοχείας ὀρμώμενος μεγαλοπόλεως, ὄνομα δὲ τούτῳ Ἀναστάσιος; 233: σχολαστικός τις τοῦνομα Εὐάγριος, ὀρμώμενος μὲν τῆς Ἐπιφανέων πόλεως... οἰκῶν δὲ κατὰ τὴν Θεούπολιν; 237: ἐργάζεται ὁκτὼ τῆς Ἀρμενίων χώρας ὀρμώμενοι. On remarquera là des exemples du génitif seul, sans ἐκ ou ἀπὸ.

⁵² Une autre formule est τῷ γένει. Par exemple, ibid. 245, 17-18: Ἰωάννην καὶ Γρηγόριον καλουμένους, Ποντικούς ὄντας τῷ γένει. Cette formule est fréquente dans des épitaphes qui se répartissent surtout dans l'époque impériale, mais vont jusqu'au Bas-Empire. Voir les séries rassemblées Rev. Phil. 1959, 183, n. 10; *Hellenica*, XI-XII, 393, n. 6; *Noms Indigènes*, 39, n. 3. Encore, au IIIe siècle: *Νευκῆτης, τῷ γένει Κεῖλ-* (IGR, I, 157; E. MANDOWSKY et CH. MITCHELL, *Pirro Ligorio's Roman Antiquities*, Londres 1963, Pl. 66). A cette notation s'oppose une formule comme, dans l'Athènes chrétienne:

Ménas était originaire de la Phrygie Salutaire, *Φρυγία Σαλονταρία*, appelée ici «province des Phrygiens Salutaires», *ἡ Φρυγῶν Σαλονταρίων ἐπαρχεία*. C'est dans cette province que se trouvait un peuple des *Μαληνοί*, attesté par une inscription inédite de l'époque impériale au village moderne de Mallyca, à environ une quinzaine de kilomètres au sud de la 'Cité de Midas'⁵³. Il paraît assuré que c'était la patrie de Ménas⁵⁴. Le lieu n'est nulle part attesté comme 'ville', ni à l'époque byzantine ni à l'époque romaine; sous l'Empire il a dû être un domaine impérial⁵⁵. C'est sans doute là que je placerais les *Μαληνοί* des listes des Tekmoreioi, et non point en pleine Pisidie⁵⁶.

3. Épitaphe de Constantinople et inscription de Mylasa.

Dans une épitaphe de Corinthe, j'avais reconnu le nom de métier (au génitif) *ταξε[ώτου]*, pris par l'éditeur, B. D. Meritt, pour un nom de personne⁵⁷. De ce terme, qui désigne *apparitor*, *officialis*, qui est fréquent dans les textes littéraires et ecclésiastiques et qui est aussi bien attesté dans les papyrus byzantins, j'ai pu alléguer un autre exemple épigraphique à Thessalonique. L'épigraphie de Constantinople m'en fournit un nouveau témoignage.

Dans la cour du musée de Stamboul en contrebas. Grande plaque de calcaire: 81 × 56 × 4,5. Au sommet, deux croix. Lettres d'environ 30 à 35 mm. Réglage. Ici photographie de l'estampage planche III. La pierre pl. IVc.

'Ενθάδε κατά[κε]-	υ ταξεώτου,
[ι]ται (Δ)ιογέ-	τελιωθεῖσα
ρια πιστή δούλ[η]	9 μη(νός) 'Ιανουαρίον
4 τοῦ Θ[εοῦ],	κγ' ἰνδ(ικτιῶνος) ιδ',
γυνή γεναμέ-	ἡμέρα ζ'.
νη Μακεδονί-	

Μαυρός τὸ ὄνομα, γέν[ει] Χριστιανός (CH. BAYET, *De tit. chr. Att.*, n. 75); c'est un thème de Passions des martyrs que le «Je suis chrétien» comme réponse à la question du juge sur le lieu d'origine.

⁵³ Découverte de E. Haspels en 1958, que j'ai signalée *Hellenica*, XI-XII, 578, en considérant comme possible ou probable l'attribution à ce lieu d'une dédicace *Μητρί Μαληνῇ* provenant de l'ancienne Collection Huguenin.

⁵⁴ Je l'ai indiqué *ibid.*

⁵⁵ Je le conjecture d'après le contenu de l'inscription, que je connais pour l'avoir vue au musée d'Afyon Karahisar, où elle a été transportée.

⁵⁶ Cf. W. M. RAMSAY, *Studies East. Prov.* 1906, 362, pour la localisation en Pisidie.

⁵⁷ *Hellenica*, XI-XII, 50, corrigeant *Corinth*, VIII 1, n. 153.

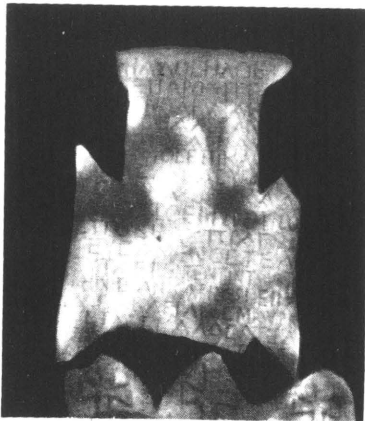
Épitaphe à Constantinople

Építaphe à Constantinople

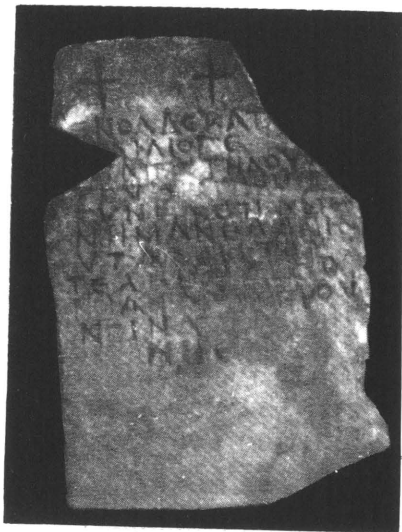
Épitaphe à Constantinople

a. Épitaphe à Constantinople

b. Épitaphe à Constantinople

c. Épitaphe à Constantinople

† ΘΙΚΙΔΙ
ΑΦΕΡΟ
ΥΣΑΙΩ
ΑΝΝΟΥ
ΣΥΛΙΚΑ
ΡΙΟΥΡ

d. Épitaphe à Séleucie

Ligne 2, le lapicide a gravé un *lambda*, oubliant la barre inférieure du *delta*. — Ligne 4, comme on le voit sur la photographie, un autre texte avait été gravé d'abord, en lettres plus fines, et il en subsiste de nombreux restes.

Pour le terme synonyme *δφφικιάλιος* (cf. *ibid.* note 2), l'exemple qu'en donnait Hanton, Byzantion 4, 1927-28, 111, dans les inscriptions byzantines de l'Asie Mineure antérieure doit disparaître. Il s'agit de la *forma*, *γενικός τύπος*, du préfet du prétoire Pusaëus, gravée à Mylasa sur le soubassement du temple de Rome et d'Auguste, et qui n'était connue que par une copie de Pococke. On lit à la fin, l. 18, dans l'édition de H. Grégoire, *Inscr. gr. chr. Asie Mineure*, I, 1922, n. 240, sur l'envoi d'un fonctionnaire pour mise à exécution des décisions prises : [ἐκ τῆς ἡμετέρας ἀ]πεστίλαμεν τάξεως [δφ]φικ(ιάλιον), θέντε[ς] αὐτῷ καὶ ζώ[νης καὶ ὑπ]αρχόν[τ]ων ἀφ(έ)ρεσιν εἰ μή... «La restitution est due à Zachariae⁵⁸. Au lieu de [δφ]φικ(ιάλιον), Z. suppose qu'il y avait un nom propre et il écrit 'Αλφῖνον». C'est ce nom que H. Grégoire remplaçait par le terme *δφφικιάλιον*, dont l'idée lui était fournie par le commentaire de Zachariae. Ayant retrouvé cette inscription et l'ayant dégagée⁵⁹, j'ai pu établir le texte suivant : ..μνον ἐκ τῆς ἡ[μετέρας ἀ]πεστίλαμεν τάξεως, ἀπιληθέντες αὐτῷ καὶ ζώ[νης καὶ ὑπ]αρχόντων ἀφέρεσιν εἰ μὴ ἐντὸς καλανδῶν δεκεμβρ(ίον) κτλ. Il semble bien que Zachariae von Lingenthal avait raison de chercher quelque part le nom de l'émissaire⁶⁰; il devait être au début, apparemment [Δό]μνον. Un peu plus loin, la copie de Pococke ne permettait pas de retrouver le texte après τάξεως : A.ΦΙΝΘΕΝΤΕΙΑ.ΖΩ. En tout cas, la correction destinée à retrouver *δφφικιάλιον*, gravé en abrégé, était drastique.

4. Épitaphe de Séleucie du Calycadnos.

Revenons à la côte de la Cilicie Trachée. Passant en 1962 à Séleucie du Calycadnos, qui a transmis son nom à la petite ville moderne de Silifke, nous

⁵⁸ ZACHARIAE VON LINGENTHAL, Monatsber. Berlin 1879, 159-169. Celui-ci expliquait p. 168 : «...seinen zur Überwachung ausgesendeten Officialen mit Verlust des Amtes und Confiscation bedroht ».

⁵⁹ Cf. Rev. Arch. 1935, II, 158, avec deux photographies p. 157. Pour la lecture du nom de Pusaëus, voir *Études Anatoliennes*, 542-546, avec diverses lectures et l'identification de deux morceaux de ce document à Stratonicee ; cf. Bull. Épigr. 1959, 120. Un troisième exemplaire n'était pas à Aphrodisias (H. GRÉGOIRE, n° 281 bis), mais à Kéramos (AJA 1935, 341, n. 2).

⁶⁰ Il citait cette phrase d'une *forma* : ταύτης γὰρ ἐνεκα τῆς αἰτίας καὶ Νικομήδης ἐκ τῆς ἡμετέρας ἀπέσταλται τάξεως.

y avons copié quelques inscriptions conservées dans une école⁶¹. Sur une plaque de calcaire blanc, on lit cette épitaphe (planche IVd):

† Θίκι δι-
αφέρο-
υσα Ἰω-
άννου
ξύλικα-
ρίον. (chrisme).

Le nom de métier ξυλικάριος est déjà attesté précisément dans des épitaphes chrétiennes de cette région, à Korykos (MAMA III, 731): Θήκη διαφέρουσα Στεφάνου καὶ τῶν αὐτοῦ τέκνων Παύλου καὶ Ἰωάννου [ξ]υλικαρίων, et à Diocésarée: Κοσμά Στεφάνου ξυληκαρίου (ibid. 84), Θήκη Στεφάνου Σαμουτίου ξυλικαρίου (ibid. 95)⁶². Il faut signaler aussi une épitaphe de Diocésarée, copiée par Headlam et Hogarth et publiée par Hicks, JHS 1891, 267, n. 60: Θήκη Κόν[ωνος] Εὐ(γ)ενίου ξυλικαρίου κατὰ ἐπιτροπὴν⁶³. On a traduit le mot par «dealer in timber or worker in wood»⁶⁴. Le premier sens proposé, marchand de bois, n'est pas exact; car on formerait un mot sur ξύλον, mais non sur ξυλικόν. Ce dernier mot est attesté par des gloses au sens de *pulpitum*, estrade (*Corpus Gl. Lat.* VII, 159), de βάσις (ibid. II, 165, 2). Une inscription au musée d'Antalya parle d'un jardin consacré au dieu Mèn, κῆπον σὺν τῷ πεπ[η]γμένῳ ξυλικῷ⁶⁵. L'adjectif ξυλικὸς s'applique à des équipements, accessoires, machinerie, dans une inscription relative au théâtre d'Éphèse⁶⁶: τὸν πέτασον τοῦ θεάτρου⁶⁷ καὶ τὸ προσκήριον καὶ τὸ πόδωμα⁶⁸ καὶ τοὺς σειφάρους καὶ

⁶¹ Cf. Annuaire du Collège de France 63e année 1963, 347-348, avec remarque sur la topographie et sur l'agora. L'inscription agonistique va être publiée dans *Hellenica*, XIV.

⁶² Les éditeurs notent: «vielleicht der Vater von n. 84».

⁶³ Les corrections faites par l'éditeur à la copie sont évidentes: *ευπεινιου, επιτροπιν*.

⁶⁴ LIDELL - SCOTT - JONES, addenda p. 2093, renvoyant à MAMA, III, 731.

⁶⁵ *Hellenica* IX, 42, l. 10-11; commentaire p. 49. Cf. Bull. Épigr. 1953, 198 et 195, vers le début.

⁶⁶ OGI, 510, avec commentaire; R. HEBERDEY, *Ephesos* II, n. 39, avec commentaire.

⁶⁷ Cf. *Hellenica* XI-XII, 17, n. 3.

⁶⁸ Outre les notes des éditeurs, voir l'inscription *Gerasa*, n. 51. Dans cette inscription d'un théâtre de Gerasa, le mot a été reconnu par AD. WILHELM, dans SEG VII, 842, rap-

τὴν λοιπὴν ξυλικὴν παρασκευὴν τῶν θεατρικῶν⁶⁹ — καὶ τὰς λειπούσας θύρας καὶ τὰ ἐν τῷ θεάτρῳ λευκόλιθα. Le passage sans doute le plus caractéristique, l'exemple architectural, je le trouve dans un traité tardif (ce qui convient bien pour notre terme de métier) du Pseudo-Héron, *Geom.* 106, 3 (ed. Heiberg, tome IV (1912), p. 400, par. 3) : il est question de mesures de longueur ὥσπερ ἐν τοῖς σκουτλώσεσιν οἱ στροφιόλοι καὶ ἐν τοῖς ξυλικοῖς τὰ κυμάτια; on oppose et on rapproche des éléments des revêtements de plaques de marbre sur les murs⁷⁰ et des ξυλικά, qui doivent être les parties en bois de l'édifice, la toiture. Le ξυλικάριος est évidemment en rapport avec ces sens de ξυλικὸν et ξυλικά; c'est un charpentier ou un menuisier⁷¹.

5. *Építaphe de Berytus et papyrus byzantin.*

Une építaphe chrétienne de Berytus a été publiée autrefois par R. Mouterde, CRAI 1927, 99-102 : [Σ]ορὸς σὸν [τ]οῖς [ὀ]κτῶ (θ)ήκες δι[α]φέρουσα Σαμβ[β]ατίον σφεκλα[ρ]α(ρίον) καὶ Λεοντίας [γ]αμετῆς αὐτοῦ. Après Σαμβατίον, dit l'éditeur, p. 99, n. 3, «on ne peut songer à un nom apocopé en -ās, répondant à un original sémitique (cf. Lidzbarski, *Ephem. f. sem. Epigr.* II, pp. 7 ss.); le mot est plus que quadrilittère». Il doit être bien clair que ce n'est pas un anthroponyme, sémitique ou non, mais un nom désignant un métier.

prochant l'inscription d'Éphèse; l'éditeur, A. H. M. Jones, avait donné [τρι]πόδωμα; R. Mouterde restituait [τὸ ὕ]πόδωμα, en y voyant une graphie de [ὕ]πόδωμα, 'praecinctio'; Hondius n'insérait le [τὸ] πόδωμα de Wilhelm qu'avec un point d'interrogation.

⁶⁹ R. HEBERDEY, loc. cit.: «Theatermaschinen, Versatzstücke u. dgl.».

⁷⁰ Sur la σκούτλωσις, cf. notamment et provisoirement *Études Anatoliennes*, 410; *Rev. Ét. Gr.* 1957, 362, n. 1, en partant d'une inscription d'Iasos; *Nouvelles inscriptions de Sardes*, 1964, 48-53. Le mot στροφιόλος semble un hapax; absent de Liddell-Scott-Jones, sans doute à cause de sa date, il est recensé dans Ducange, le *Thesaurus* de Dindorf et Sophoclès.

⁷¹ Cf. déjà *Hellenica* IX, 49, n. 7. Sur un nom du menuisier, λεπτοουργός, λεπτοποιός, voir *Noms Indigènes*, 292, n. 4.— On connaît le nom de métier ξυλινᾶς au Bas-Empire (*Hellenica* XI-XII, 43, n. 9). ΠΗ. ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ, *Βυζ. Βίος καὶ πολιτισμός* 4, 1951, 417, l'explique comme le fabricant de sandales en bois, de socques, dont l'un des noms était à cette époque ξύλινον (ξύλενο encore à Symi). J. KEIL, en publiant l'inscription chrétienne d'un ξυλινᾶς, *Ephesos*, IV 3, *Johanneskirche* 1951, n. 12, commentait: «Ξυλινάδες werden neben σκντεῖς, ἰχθυονεῖται, βελονάδες in den Akten des Konzils von K/pel (Act. 8) genannt; demnach wird man an einen Zimmermann oder Inhaber einer Holzfirma zu denken haben».

D'après cette inscription, le substantif *σφεκλαράριος* fut introduit dans Liddell-Scott-Jones ⁷².

Il faut remarquer que le mot *σφεκλαράριος* n'est pas proprement attesté par cette inscription. On ne signale pas de signe d'abréviation après *alpha*, et d'ailleurs on attendrait plutôt, s'il y avait eu abréviation, la coupure après le *rhô* qui précède. L'existence du latin *speculararius* n'oblige nullement à retrouver ici, à toute force, son correspondant exact *σφεκλαράριος* ⁷³. Il est beaucoup plus indiqué d'écrire ici *σφεκλαρά*, génitif de *σφεκλαράς*. Il n'est pas de nom de métier, en *-άριος* où en *-ίτης*, qui ne puisse aussi avoir une forme en *-ās*; *υελάριος*, le verrier, a pour correspondant *υελάς*, etc.; chaque année en fait connaître de nouveaux ⁷⁴; ils sont souvent méconnus; tel fut le cas de *σφεκλαράς* à Berytus.

L'éditeur a songé raisonnablement à deux explications pour ce métier. *Σπέκλον*, en latin *speculum*, peut, dit-il, désigner le mica ou le verre ou les deux, et peut-être aussi le miroir; il y a des miroirs de verre qui sont appelés *ispheclaria* dans le Talmud: petits miroirs bombés en verre doublé d'une mince couche de métal ⁷⁵. Il rappelle d'autre part une inscription de Rome, épitaphe au cimetière de Domitille ⁷⁶, d'un *artis ispeclararie, Sabinius Santias, anima dulcis, qui vixit annis XLVI*; «la scie et le polissoir qui, joints à l'image d'une

⁷² A ce mot on renvoie à *σπεκλάριον*, où on lit: «hence *σφεκλαράριος*, *δ* = Lat. *speculararius*, Suppl. Epigr. 7, 197 (Berytus, V/VI A. D.)». Il serait beaucoup plus raisonnable de renvoyer directement à l'édition originale, CRAI 1927, où il y a commentaire détaillé et discussion, bien plutôt qu'à SEG, où l'on écrit: «*σφεκλαράριος* 'speculararius', de quibus [aussi pour *θήκαι*] cf. editoris commentarios».

⁷³ L'éditeur a bien vu qu'il y avait mutation de *pi* en *phi*. Il y voit une influence de l'araméen; j'en doute fort et je ne serai pas surpris de rencontrer un jour *σφέκλον* etc. à Athènes, à Éphèse ou en Thrace. Le phénomène est courant à l'intérieur du grec, et pas seulement à l'époque byzantine; rapprocher par exemple les alternances *σπόγγος σφόνγγος*, *σπυρίς σφυρίς*, *σπόνδυλος σφόνδυλος* (cf. *Noms Indigènes*, 384-385).

⁷⁴ Voir en dernier lieu *Hellenica* XI-XII, 43; *Noms Indigènes*, 143 (*κανναβάς* à côté de *κανναβάριος*), 242 (*παστιλλάς* et *παστιλλάριος*), 245 (*μολνβάς* etc.), 250, n. 2 (*πιτσιανās* dans une épigramme de Palladas), etc.

⁷⁵ S. KRAUSS, *Gr. und lat. Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, 1899, II, 93, renvoie à de nombreux passages sans distinguer entre les deux sens «Marienglas, Spiegel»; dans l'appendice, p. 600, il indique: «Glasscheibe Krengel Hausgerät».

⁷⁶ DESSAU, 7647; DIEHL, 668.

fenêtre, encadrent le texte, représentent le travail de la pierre [mica] plutôt que celui du verre».

Certes *σπέκλον* a désigné le miroir, *speculum*, comme *ἔσοπτρον* et *κάθοπτρον*⁷⁷, et le *σπεκλοποιός* a dû être le fabricant de miroirs⁷⁸. Mais *speculararius* est celui qui travaille la 'pierre spéculaire', dont on fait des vitres. *Σπεκλάριον* désigne cette pierre⁷⁹, comme aussi *σπέκλον*⁸⁰. On admet que le *speculararius* dans les inscriptions latines⁸¹ est cette sorte de 'vitrier'. La fenêtre représentée sur l'építaphe de Sabinius à Rome atteste que cet adepte de l'*ars specularia* fabriquait, non des miroirs, mais des carreaux de fenêtres. Le mot a pu, admet-on, s'étendre au travail du verre lorsque le verre a concurrencé le mica dans les fenêtres⁸². C'est ce travail du 'vitrier' — en 'pierre spéculaire' ou en verre — qu'a dû faire Sambatios de Berytus, le *σφεκλαράς* et non *σφεκλάς*.

⁷⁷ C. Gl. Lat. II, 435, 36: *σπέκλον*, *speculum*; VII, 284 (série): *speculum*, *ἔσοπτρον*, *κάθοπτρον*. Cf. la Suda, Adler IV, p. 416, n. 915: *σπέκλον* τὸ ὕελιον, τὸ σπέτλον.

⁷⁸ C. Gl. Lat. II, 435, 37: *σπεκλοποιός*, *specularius*.

⁷⁹ LIDDELL - SCOTT - JONES renvoie au *Pap. Holmensis*, 28. Pour faire une perle, λαβὼν λίθον εἰθρυπτον, ὅς ἐστιν σπεκλάριον, τριῖπον κτλ.; cf. O. LAGERKRANTZ, *ibid.* p. 166: «nimm und reibe einen leicht zu reibenden Stein, wie es Fensterglimmer ist»; cf. pp. 163 (sur λίθος διοπτρίτης) et 167.

⁸⁰ Un très bon exemple, auquel renvoie Sophoclès pour *lapis specularis*, dans S. Basile, *PG*, 29, 61: ἡ τε τοῦ κρυστάλλον λίθου, ὃν δι' ὑπερβάλλονσαν τοῦ ὕδατος πῆξιν μεταποιεῖσθαι φασιν, ἡ ἢ τοῦ σπέκλου φύσις ἐν μετάλλοις συνισταμένη. Λίθος δέ ἐστι διανγής, ἰδιάζουσιν καὶ καθαρωτάτην τὴν διαφάνειαν κεκτημένος, ὅς, ἐὰν κατὰ τὴν ἑαυτοῦ φύσιν ἀκριβῆς εὐρεθῇ, μήτε κατεδεδεσμένος σηπεδόνι τινί, μήτε τὸ βάθος ὑπερρηγμένος ταῖς διαφύσεσι, μικροῦ τῷ ἀέρι τὴν διαύγειαν ἔοικεν. Le *σπέκλον*, pierre spéculaire, entre, avec divers ingrédients (asphalte, nitre, etc. etc.), dans la composition d'emplâtres pour les chevaux (APSYRTUS dans *Corpus Hippiatr. gr.*, éd. ODER et HOPPE, I, p. 277, 12; 429, 10).

⁸¹ Ainsi, outre DESSAU, 7647, les nos 1778, 1779, 7646, avec les renvois à *CIL* VI. Cf. H. BLÜMNER, *Röm. Privatal.*, 103, n. 9, qui donne une liste des inscriptions de *speculararii* et les considère avec certitude comme des fabricants de carreaux de fenêtres, en s'appuyant sur l'image de l'építaphe de Sabinius; il considère comme des fabricants de miroirs les *specularii* du Digeste et du Code Théodosien, de même que le *σπεκλοποιός*.

⁸² Sur la 'pierre spéculaire' et les carreaux transparents des fenêtres, soit en mica, soit en verre, voir notamment H. BLÜMNER, *Technologie und Terminologie*, III, 66; IV, 402; *Römische Privataltertümer*, 1911, 103-104; *Dict. Antiqu.* SAGLIO-POTTIER, s.v. *Fenestra*, 1039 (Ch. Chipiez), *Lapides*, 934 (A. Jacob), *Vitrum*, 947-948 (Morin-Jean); MAU dans *PW* s.v. *Fenestra* (1909), 2184-2185; A. KISA, *Das Glas im Altertum*, 1908, II, 362-365.

En tout cas, je crois que nous pouvons expliquer désormais un papyrus byzantin d'Oxyrrhincos, *P. Oxy.* 16 (1924), n. 1921. Dans des comptes datés de 621, on lit, l. 12 sqq.: *πρὶς (ὅπερ τιμῆς) σπέκλων γ' ἀγορασθ(έντων) εἰς χρεῖ(αν) τοῦ γεουχι(κοῦ) λουτρ(οῦ) τῆς κόμ(ης) Τακόνα (καὶ) ἄλλων σπέκλων π' εἰς τὸ λ[ου]τρ(όν) [ἐν] κόμῃ Ὡφει, γί(νεται) σπέκλ(α) ρλ', ἀπὸ φό(λ.) γ' ἐκάστων.* Les excellents éditeurs, Grenfell, Hunt et Bell, ont traduit: «for the price of 50 mirrors»; mais ils ont ajouté cette note judicieuse à la ligne 12: «σπέκλων must be *speculum*, but it is strange that so many should be wanted». On se demande en effet ce que peuvent faire ces 130 miroirs dans les deux bains de ces villages. Il me paraît clair qu'il s'agit de carreaux de mica (ou de verre) adaptés aux fenêtres de ces établissements. Ils y sont bien à leur place⁸³ et leur nombre ne saurait surprendre, car on sait que chacun de ces carreaux était de faibles dimensions⁸⁴. On peut donc dire que σπέκλον a désigné, tout au moins au VIe siècle, un carreau de fenêtre en mica (ou en verre)⁸⁵.

Pour terminer, je dirai que les *ιτροάριοι* connus par deux épitaphes chrétiennes de Korykos, *MAMA* III, 549 et 598, ne sont pas, je pense, des *vitrarii*, *vitrearii*, comme l'ont cru les éditeurs⁸⁶, mais des fabricants et marchands des

⁸³ On cite pour l'usage des *specularia* dans les bains le passage de SÉNÈQUE, *Epist.* 86, 11 (BLÜMNER). Fenêtres de thermes à Pompéi munies de châssis de bronzes et de vitres (Chipiez, Mau). Cf. KISA, loc. cit. — Du bain du *P. Oxy.* 1921, rapprocher *P. Oxy.* 2006, dans un *προόστειον*, le *γεουχι(κόν) λουτρὸν τῆς μεγάλ(ης) οἰκ(ίας)* avec ses *θόλοι*.

⁸⁴ Cf. BLÜMNER, *Röm. Privatalt.*, 103, n. 11: à Pompéi, une fenêtre de 1m. 25 sur 1m. 15, avec quatre carreaux de 27 cm. de côté; CHIPIEZ, loc.cit.; MORIN-JEAN, loc.cit.; vitres de 27 cm. sur 33 et 60 sur 30; «la plupart des débris que nous possédons ne dépassent guère 10 à 15 cm.».

⁸⁵ Il correspond alors au latin *specular*. Il me semble que tel est le sens dans un passage du *Pré Spirituel* de Jean Moschos auquel renvoie Sophoclès (*PG* 87, 3056), et qu'il traduit par «window of lapis specularis». Saint Jean l'Eunuque distribue tout et ne laisse rien dans son monastère, *οὐ θύραν, οὐ θυρίδα, οὐ σπέτλον, οὐ κανδήλαν, οὐ πίνακα*: ni porte ni fenêtre (à savoir les boiseries; ce sont des choses essentiellement 'meubles'), ni un carreau de fenêtre ni une lampe ni une icône. De même, dans Dorothée (*PG* 88, 1653; renvoi de Sophoclès), la comparaison *ὥσπερ λύχνος διὰ σπέκλων* me semble attester le sens de «à travers des carreaux de mica». Cf. BLÜMNER, loc. cit. 103, n. 12: «Dass bei Paul, *Sent.* III, 6, 56 die *specularia* neben den *vela* zum beweglichen Inventar gerechnet werden, spricht dafür, dass sie abnehmbar waren».

⁸⁶ Commentaire à ces numéros. D'où LIDDELL-SCOTT-JONES, addenda p. 2079: «ιτροάριος, ὁ = Lat. *vitrarius*, glazier, *MAMA* III, 549, 598 (Corycus)».

pâtisseries craquantes appelées *ἰτρία* et connues depuis le Ve siècle av. J.-C.; ils correspondent à l'*ἰτριοπώλης* de Pollux; leur marchandise, les *ἰτρία*, est attestée dans les papyrus depuis Zénon; on les avait reconnus dans l'abréviation *ἰτρ-* de deux colonnes de Pompeiopolis⁸⁷. J'en traiterai en détail en parlant de pâtisseries, ce qui n'est pas notre sujet ici⁸⁸.

Léontius de Néapolis raconte que S. Syméon 'le Fou', tel jour, après un jeûne de 40 jours, *ἐκαθέζετο εἰς τὸν ἰτῤῥᾶν τρώγων, καθεζόμενον εἰς τὸν ἰτῤῥᾶν καὶ τρώγοντα ἀπὸ πρωῖ*. Le mot *ἰτῤῥᾶς* n'a pas été compris de certaines versions, qui ont remplacé *εἰς τὸν ἰτῤῥᾶν* par une indication topographique; des savants modernes ont bien vu que c'était un hapax signifiant 'pâtissier'⁸⁹.

6. Les 'montreurs de bêtes' dans la Passion des saints Eugène et Macaire.

On a publié récemment le texte grec, inédit jusqu'ici, de «*La Passion grecque des saints Eugène et Macaire*»⁹⁰, en même temps qu'une étude sur «*Les martyrs Eugène et Macaire morts en exil en Maurétanie*»⁹¹. De cette dernière étude, qui utilise sources grecques et latines, nous détachons ceci: la Vie grecque fait comparaître les deux saints devant l'empereur Julien; elle n'indique ni le lieu du procès ni la qualité des deux saints; ce sont d'autres documents (Passion ancienne de S. Artémios et ses dérivés) qui en font des prêtres d'Antioche, où ils situent la scène. Comme la traduction latine de la Passion d'Antioche «circulait en Occident dès le milieu du Xe siècle, puisque Rhaban Maur l'a eue sous les yeux pour compiler son martyrologe, la Passion grecque est sûrement antérieure au début du IXe siècle»⁹². La première partie, avant la seconde qui concerne l'exil des saints en Maurétanie, «ne comporte que des

⁸⁷ R. HEBERDEY dans *Reisen in Kilikien*, 1896, p. 44: «etwa ἰτρ(ιοπωλῶν)»; cf. Pollux VII 30. J'en donnerai une photographie prise dans le voyage de 1962. Pour *ἰτριάριος* devenant *ἰτράριος* cf. par exemple *φασιανάριος φασανάριος* (*Hellenica*, XI-XII, 49), *σκρινιάριος σκρινάριος*, etc.

⁸⁸ J'ai parlé de diverses spécialisations des boulangers et pâtisseries dans *Noms Indigènes*, 241-244 (*πασσιλλᾶς, καπνῤῥᾶς, πλακουντᾶς*), 439 (pains de Cappadoce).

⁸⁹ J. RYDÉN, *Das Leben des Heiligen Narren Symeon von Leontios von Neapolis*, Upsal 1963, p. 156, l. 25; p. 157, l. 2; cf. p. 102 - 103. Sophoclès indiquait, avec un point d'interrogation: «maker of *ἰτρία*, pastry-cook».

⁹⁰ F. HALKIN, *Analecta Bollandiana* 78, 1960, 41-52.

⁹¹ B. DE GAIFFIER, *ibid.* 24-40.

⁹² *Ibid.* 38-39.

tortures et des discours, comme c'est l'habitude dans les Passions épiques. Noter l'épisode des serpents (paragraphe 5)⁹³. Voici cet épisode (pp. 47-48), que je traduis.

«Alors le criminel Julien, rempli d'une grande colère, ordonna d'amener des montreurs de bêtes (ἀχθῆναι θηριοδείκτας) et, ceux-ci étant venus, il leur ordonna d'apporter des aspics avec leurs boîtes (ἀσπίδας μετὰ τῶν θηκῶν αὐτῶν). Cela ayant été fait ainsi, il dit aux montreurs de bêtes (θηριοδείκταις): «Comment peuvent-elles être rendues furieuses pour qu'elles les tuent?» Les montreurs de bêtes (θηριοδεῖται) répondirent en disant: «ordonne qu'on répande sur elles de l'eau chaude et elles deviennent plus méchantes». On apporta de l'eau chaude et un serpent en fut entouré; la bête, ayant souffert, jaillit hors de sa boîte et, dressée sur la queue, grinçait des dents et se tortillait; et s'étant approchée de saint Eugène, en commençant par les pieds elle s'enroula autour de son corps; et après une bonne heure on détacha du saint la bête (τὸ θηρίον) et elle se plaça à ses pieds doucement et tranquillement, sans que saint Eugène en éprouvât aucun dommage. Alors on applique à saint Macaire un second serpent après avoir répandu autour de la poix bouillante pour que, rendu ainsi furieux, il tue le juste Macaire; et la bête sauta de sa boîte (ἐκπηδῆσαν τὸ θηρίον ἀπὸ τῆς θήκης αὐτοῦ) et se jeta vers l'empereur Julien; et, terriblement effrayé, le criminel s'enfuit de son trône; et la bête (τὸ θηρίον) s'en retourna pour aller aux pieds de saint Macaire, et elle se met comme prise d'un profond sommeil. Julien, ayant vu cela et comprenant que ces événements le ridiculisent, pris d'une colère irrésistible contre les montreurs de bêtes et les bêtes (κατὰ τῶν θηριοδεικτῶν καὶ τῶν θηρίων), ordonne d'enlever de là les serpents».

J'ai traduit «moniteurs de bêtes» et «bêtes» pour me conformer à la note que F. Halkin a mise à ce chapitre: «le traducteur latin a rendu ce mot *θηριοδεῖται*, 'moniteurs de bêtes', par un terme assez rare et plus précis: *marsi*, charmeurs de serpents». Ces observations ne sont pas exactes. D'une part le terme *marsi* n'est pas rare dans les textes latins, depuis Virgile, Horace, Ovide à Silius Italicus, Pliny l'Ancien⁹⁴. D'autre part, la traduction de *θηριοδείκτης* par 'moniteurs de bêtes', terme qui serait plus large que *marsi*, est un faux-

⁹³ F. HALKIN, p. 42, avec la note 5.

⁹⁴ Cf. H. BLÜMNER, *Fahrendes Volk im Altertum* (Sitz. Bayer. Ak. 1918, 6) pp. 22 et 47-48, n. 163-167; cf. *Hellenica* I, 135.

sens. Voilà assez longtemps que j'ai consacré un mémoire à élucider le sens exact de ce terme sous le titre «*Θηριοδείκτης*, Astrologues et glossaires latins-grecs» (*Hellenica*, I, 132-142). Je n'ai trouvé le sens de 'moniteurs de bêtes' que dans un texte sur Constantinople de la fin du IXe siècle ou du début du Xe, où il est question d'éléphants. Dans des textes du Bas-Empire, Teucros et autres astrologues tardifs, F. Boll et F. Cumont avaient songé à corriger le mot en *θηριόδηκτοι* ou bien ils avaient entendu 'moniteurs de bêtes', comme le fait aussi Liddell-Scott-Jones. Or, par les contextes et les correspondances, je montrai que le mot signifiait très exactement 'charmeur et moniteur de serpents': dans les Basiliques, où il est question des accidents éventuels dans ces exhibitions et où il y a correspondance avec un passage de Paul sur les *circulatores, qui serpentes circumferunt*, — dans les astrologues où ces personnages naissent sous le signe de l' *ὄφις*, de l' *ὄφιοῦχος*, des *δράκοντες*, etc. C'est un exact synonyme de *marsi*. Dans les auteurs latins, les mêmes astres qui président dans les textes grecs à la naissance des *θηριοδεῖκται* le font pour les charmeurs de serpents (Manilius), pour les *marsi* (Firmicus Maternus). Les glossaires donnent le couple: *theriodictis, marsus*. Ainsi la correspondance entre *θηριοδεῖκται* et *marsi* dans la rédaction grecque et dans la traduction latine de la Passion des saints Eugène et Macaire, loin d'être en discordance, répond exactement à ce qu'enseignent les glossaires et nous fournit un nouveau témoignage. Il faut donc traduire: «Julien ordonna d'amener des charmeurs de serpents», et de même chaque fois qu'apparaît ce mot dans le chapitre. De même, *θηρίον* devra être traduit par 'serpent', et ce n'est qu'une variante stylistique de *ἄσπις*. Cette spécialisation de *θηρίον*, 'serpent', est assez connue⁹⁵.

⁹⁵ Je l'avais fait remarquer *Hellenica* I, 135: «*θηρίον* y a le sens de serpent qu'il a dans toute une série de composés: *θηριακή, θηριονάρκη*, etc.». *Θηριόδηκτος*, dans Dioscoride et Damocrate, est ordinairement rendu dans les dictionnaires par 'mordu par une bête venimeuse' et non par une bête sauvage. Voici un exemple caractéristique de la spécialisation à 'serpent', et non point même bête venimeuse. Dans un petit traité byzantin sur les plantes et leurs propriétés (M. H. THOMPSON, *Textes grecs inédits relatifs aux plantes*, Paris 1955, p. 101), la racine de fenouil guérit les morsures de chien: *κυνόδηκτα ἔλκη*; la graine, dans du vin, *σκορπιοπλήκτοις καὶ θηριοπλήκτοις ὠφελεῖ*; l'éditrice a traduit: «ceux qui sont mordus par un scorpion ou une bête sauvage»; non, le *θηρίον* est le serpent opposé au scorpion (p. 85, on ne peut traduire non plus *θηριοδήκτους ἰᾶται* (la german-drée) par «ceux qui sont mordus par une bête sauvage»; il s'agit de piqûres de serpent). Le mot *θηριοπλήκτης* est connu dans Liddell-Scott-Jones d'après un texte astrologique

Loin d'être un terme général, *θηριοδείκτης* est un terme technique qui désigne des spécialistes, les montreurs de serpents. Dès que le lecteur voyait *ἐκέλευσεν ἀχθῆναι θηριοδείκτας*, il savait de quelles bêtes il s'agissait. Le terme ne s'applique pas, pas plus que *θηρίον* pour ces bêtes, aux montreurs d'ours ni aux montreurs de singes savants⁹⁶. L'hagiographie ne doit pas mépriser le concours de la lexicographie. Les textes sur lesquels elle opère ont souvent un caractère à la fois populaire et technique, avec notamment des mots bien précis pour les métiers; un autre texte ou une inscription peut en éclairer le sens, comme ils peuvent à leur tour préciser le sens d'un mot attesté par ailleurs⁹⁷. De façon générale, l'hagiographie perdrait à ne pas garder un contact étroit avec le monde du Bas-Empire et de l'antiquité; je crois par exemple que l'étude de l'anthroponymie antique de telle région ou de telle ville peut garantir l'authenticité de la mention de tel martyr dans le Synaxaire⁹⁸.

Le détail de la Passion des saints Eugène et Macaire sur les 'boîtes' des charmeurs de serpents me paraît nouveau pour l'antiquité. Les 'boîtes' n'apparaissent pas sur les photographies répandues des montreurs de serpents de la grand place de Marrakech. Il est question de 'boîtes cylindriques' pour ceux de l'Inde⁹⁹. Les personnes au courant de la littérature ethnographique et de voyages sur l'Inde et le Maroc, comme d'autres pays où les charmeurs de serpents sont une attraction commune, sauront dire comment on doit imaginer

(*Cat. Cod. Astr.*, VIII 4, 150) et traduit: «struck by a poisonous animal». Pour *πλήσσειν* en parlant du scorpion et pour le terme qui désigne à la fois tous les animaux venimeux, à savoir *ιοδόλα ζῷα*, voir Bull. Épigr. 1954, 271, pp. 185-186.

⁹⁶ Sur les montreurs de singes, cf. H. BLÜMNER, *Fahrendes Volk*, 22-23 et 48, n. 168-172, avec les renvois à des lampes (ainsi WALTERS, *Br. Mus. Lamps*, n. 679, Pl. XVI); je publierai des lampes du Louvre avec ce sujet, en reprenant l'étude du relief de Serdica (Sofia), mal compris dans BCH 1962, 222-223, et qui a d'ailleurs été reproduit et étudié ailleurs que dans les ouvrages cités là. Les montreurs d'ours sont des *ἀρκοτρόφοι* ou *ἀρκοσώγται*.

⁹⁷ J'en donne des exemples avec *κτηνίτης* et *κηρωματίτης* dans mon compte rendu très développé du tome VIII des *MAMA*, compte rendu qui forme le tome XIII des *Hellenica*.

⁹⁸ J'en donnerai des exemples dans un mémoire «Hagiographie et anthroponymie». Voir déjà les observations sur les noms des grands saints de Césarée de Cappadoce, Gordios et Mamas, dans *Noms Indigènes*, 548-549; 442, n. 4; 526.

⁹⁹ J. AUBOYER, *La vie quotidienne dans l'Inde*, 319. Pour l'Égypte, on parle de «corbeilles» pour les cobras.

les 'boîtes' des serpents de la Passion des saints Eugène et Macaire, et aussi trouver les parallèles à cette excitation des aspics par l'eau chaude et à cette scène étrange où l'on aurait fait bouillir de la poix autour de la boîte du serpent; l'auteur de cette 'Passion épique' a introduit ce numéro sensationnel en utilisant, avec trop d'ardeur, les connaissances que sa curiosité avait puisées dans les spectacles des *θηριοδείκται* et dans ses conversations avec eux ¹⁰⁰.

Paris

LOUIS ROBERT

¹⁰⁰ Pour le XIIe siècle, voir le commentaire de Balsamon sur le canon 61 du Concile In Trullo, *PG* 137, 720 - 721: ἄλλοι δὲ τοὺς ὄφεις ἐγκολπιζόμενοι, οἱ καὶ Ἀθίγγανοι λεγόμενοι (sur ces Ἀθίγγανοι, qui sont les Tziganes, cf. G. C. SOULIS, *Dumbarton Oaks Papers* 15, 1961, 146 - 147). Autres commentateurs de ce canon dans P. KOUKOULÈS, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου Λαογραφικά*, Athènes 1950, II, 355: ἄλλοι ὄφεις καταγοητεύουσι καὶ τούτους μεταχειρίζονται καὶ ἄδηκτοι ἐξ αὐτῶν μένουσι (Zonaras); ἄλλοι δὲ καὶ ὄφεις περιφέρουσιν ἐγκολπίους, γοητείαν δι' αὐτῶν μετιόντες; ὄφεις ἕτεροι καταγοητεύουσιν, οὗσπερ δὴ καὶ μεταχειριζόμενοι ἄδηκτοι ἐξ αὐτῶν καὶ ἀπαθεῖς διαμένουσι (Blastaris).

ΑΡΧΑΪΚΗ ΖΩΦΟΡΟΣ ΕΚ ΠΑΡΟΥ

(Πίν. I - XI)

Μικράν μόνον χάριν αποδίδω εις τὸν τιμώμενον διδάσκαλον δημοσιεύων ἐνταῦθα τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἀνευρεθέντα κατὰ τὰς ἐργασίας τῆς « ἀναπαλαιώσεως » τῆς σεπτῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας τῆς Καταπολιανῆς ἐν Πάρῳ δύο σημαντικώτατα ἀνάγλυφα. Ἡ ἀποκάλυψις τῶν γλυπτῶν τούτων ἀποτελεῖ μίαν τῶν ἀναριθμῆτων ἀλλὰ καὶ πάντοτε καιρῶν προσφορῶν τοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου εἰς τὸν θησαυρὸν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης, προσφορῶν εἴτε τῆς σκαπάνης εἴτε τῆς γραφίδος αὐτοῦ ὁδηγουμένων πάντοτε ὑπὸ μοναδικῆς σοφίας καὶ ἀφοσιώσεως εἰς τὴν ἀνέυρεσιν, ἐρμηνείαν καὶ ἀναβίωσιν τῶν δημιουργημάτων τοῦ προγονικοῦ πολιτισμοῦ.

Τὰ δύο ταῦτα* ἀνάγλυφα εὑρέθησαν¹ ἐν τῇ πλακοστρώτῳ αὐλῇ τοῦ δαπέδου τοῦ αἵθριου τῆς Βασιλικῆς, ἡ ὁποία προηγήθη τῆς μεγάλης σημερινῆς ἐκκλησίας, εἰς βάθος 1 μέτρου ἀπὸ τοῦ μεταγενεστέρου [τοῦ καὶ συγχρόνου] δαπέδου, τεθειμένα ἀντιστρόφως ἥτοι μὲ τὴν ἀνάγλυφον διακόσμησιν πρὸς τὰ κάτω, ἐντὸς τοῦ χώματος, ἐξ οὗ προῆλθεν καὶ ἡ δυσάρεστος διάβρωσις τῆς ἀναγλύφου ἐπιφανείας.

Ἀναμφίβολον εἶναι ὅτι τὰ δύο ταῦτα γλυπτὰ, ἡ πλάξ Α ἥτοι ἡ κοσμουμένη διὰ τοῦ « νεκροδείπνου » (εἰκ. 1 καὶ πίν. I - IV, IX καὶ X Α) καὶ ἡ πλάξ Β ἡ κοσμουμένη διὰ τοῦ σπαραγμοῦ ταύρου ὑπὸ λέοντος (εἰκ. 2 καὶ πίν. V - VIII, X ΒΓ), ἀποτελοῦσι πλάκας ζωφόρου: ὁ κανὼν ὁ πλαισιῶν τὸ κατώτερον μακρὸν ἄκρον ἀμφοτέρων καθὼς καὶ τὸ δεξιὸν πέρας τῆς ἐτέρας αὐτῶν, τῆς πλακὸς Β,

* Τὸν Καθ. κ. Ἀ. Ὁρλάνδον εὐχαριστῶ θερμότατα ἐπίσης διὰ τὰς φωτογραφίας τῶν πινάκων I καὶ V ὡς καὶ πληροφορίας περὶ τῶν λίθων. Εἰς τὸν νέον ἀρχαιολόγον κ. Γ. Δεσποίνην προθυμότητα μεταβάντα εἰς Πάρον πρὸς χάριν μου ὀφείλονται αἱ λοιπαὶ φωτογραφίαι, σχεδιάσματα καὶ μετρήσεις τοῦ ἐκφράζω καὶ ἐντεῦθεν τὰς θερμότητας μου εὐχαριστίας. Χάριτας ὀφείλω ἐπίσης εἰς τὴν κυρίαν Μαρίαν Γαβρίλη, ἀρχαιολόγον, διὰ πολλὰ κλὴν βοήθειαν κατὰ τὴν τύπωσιν τοῦ ἄρθρου.

¹ Ἀ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας... 1962 (1963), 192 εἰκ. 221 καὶ 222. Βλ. ἐπίσης BCH 87, 1963, 824 εἰκ. 14 καὶ 15 καὶ Arch. Reports for 1962 - 63 (1963), 27, εἰκ. 30 καὶ 31.

καθιστᾷ ἐκ πρώτης ὄψεως φανεράν τὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰς πλάκας τῆς ζωφόρου τοῦ ἐν Δελφοῖς θησαυροῦ τῶν Σιφνίων². Ἡ ὀπισθία ὄψις τῶν πλακῶν (πίν. IX B) εἶναι ἀδρομερῶς μόνον εἰργασμένη³, γεγονός ὅπερ καθιστᾷ προφανές ὅτι ὀπισθεν αὐτῶν, ὅπως καὶ εἰς τὸν θησαυρὸν τῶν Σιφνίων, ὑπῆρχε σειρὰ ἀντιθημάτων.

Τὴν ἐκ τοῦ αὐτοῦ μνημείου προέλευσιν ἀποδεικνύει ἡ ταυτότης τοῦ ὕψους (βλ. σχεδιογρ. εἰκ. 1 καὶ 2) εἰς ἀμφοτέρας τὰς πλάκας: $72.7 \pm \text{ἐκατ.}$, ἐνῶ ἡ διαφορά τοῦ μήκους: $2.32 \mu.$ ἐν A, $2.17 \mu.$ ἐν B δὲν εἶναι περιέργως ἐπανευρίσκεται ἀνάλογος μεταξὺ τῶν πλακῶν τῆς αὐτῆς Δελφικῆς ζωφόρου⁴. Τὸ πάχος εἶναι τὸ αὐτὸ εἰς ἀμφοτέρας⁵ τὰς πλάκας τῆς Πάρου.

Ἡ εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς πλακὸς B ὑπαρξίς κανόνος ἀποδεικνύει ἐκ πρώτης ὄψεως ὅτι ἡ πλάξ αὕτη ἀπετέλει τὴν πρὸς τὰ δεξιὰ ἀπόληξιν τῆς ζωφόρου, ἐξ ἧς προέρχεται. Ἄλλ' ἢ μετὰ τὸν κανόνα στενὴ πλευρά, ὁ δεξιὸς δηλ. κρόταφος τῆς πλακὸς B, φέρει ἀναθύρωσιν περιτρέχουσαν τὴν προσθίαν, τὴν ἀνωτέραν καὶ τὴν κατωτέραν αὐτῆς ἀπόληξιν (εἰκ. 2,3) ἡ ἀναθύρωσις αὕτη δὲν φαίνεται προερχομένη ἐκ μεταγενεστέρης χρήσεως· διότι ὁμοία ὑπάρχει εἰς τὸν δεξιὸν ἐπίσης κρόταφον τῆς πλακὸς A (εἰκ. 1,3), ἐνῶ ὁ ἀριστερὸς ἀμφοτέρων εἶναι λείος (εἰκ. 1,1 καὶ 2,2, πίν. X). Σύνδεσμοι εἰς σχῆμα πελεκίνων μετὰ κυκλικοῦ τορμίσκου εἰς τὸ κέντρον διὰ τὸ βαθύτερον εἰσχωροῦν ἔμβολον ὑπάρχουσιν εἰς τὸ μέσον ἀμφοτέρων τῶν ἀκμῶν τῆς ἄνω πλευρᾶς τῆς πλακὸς A, ἀλλ' εἰς τὴν ἀριστερὰν μόνον τῆς πλακὸς B⁶ (εἰκ. 1,2 καὶ 2,2).

² Βλ. τὴν περιγραφὴν παρὰ G. DAUX καὶ P. DE LA COSTE - MESSELIÈRE, BCH 51, 1927, 1 ἐ. Ἐπίσης P. DE LA COSTE - MESSELIÈRE, *FdD* IV 2, 72 ἐ. καὶ *Au Musée de Delphes*, 1936, 284 ἐ.

³ Ἐνταῦθα δὲν παρατηρεῖται ἡ ἰσχυρὰ κοίλανσις τῆς ὀπισθίας ὄψεως τὴν ὁποίαν ἔχουν αἱ πλάκες τῆς Δελφικῆς ζωφόρου, BCH 51, 1927, 27. Λεῖπει ἐπίσης ἐνταῦθα καὶ ἡ πρὸς τὰ ἄνω μείωσις.

⁴ Τὸ μήκος τῶν ἀρτίως σφζομένων πλακῶν τῆς Δελφικῆς ζωφόρου ποικίλλει ἀπὸ 1.70 μέχρι 2.38. Ὑψος ταύτης 0.64 (0.683 εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς), *Au Musée...*, 302, πάχος 0.30 - 0.22 μ. Αἱ πλάκες στενοῦνται πρὸς τὰ ἄνω, *Au Musée*, 298 σημ. 3 καὶ 299 εἰκ. 14. Πρβλ. τὴν γραφικὴν ἀποκατάστασιν BCH 37, 1913, 80 εἰκ. 13 καὶ BERVE - GRUBEN, *Gr. Tempel und Heiligtümer*, σ. 135, εἰκ. 26.

⁵ Ἡ πλάξ A ἔχει πάχος 23,5 περ. ἐκ., ἄνευ τοῦ κανόνος ἔχοντος ὕψος 5,4 ἐκ. καὶ προεξέχοντος κατὰ 4 ἐκ. Ἐν B τὸ πάχος μετὰ τοῦ κανόνος εἶναι 29 ἐκ. Αἱ ἀποκρούσεις κατὰ τὰ ἄκρα δὲν ἐπιτρέπουσιν ἀκριβῆ μέτρησιν.

⁶ Ὁ καλύτερον σφζόμενος δεξιὸς πελεκίνος τῆς πλακὸς A ἔχει ἀνοιγμα κορυφῆς 6 ἐκ., μῆκος 6 ἐκ., πλάτος εἰς τὴν ἀπόληξιν 2 ἐκ. καὶ βάθος 3 ἐκ. Ὁ τορμίσκος τοῦ ἐμβόλου διάμ. 1,2 ἐκ., βάθος 5,9 ἐκ. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς πλακὸς A (πίν. IX A) καὶ εἰς ἀποστάσιν 48 ἐκ. μετὰ τὴν ἀριστερὰν καὶ 12 ἐκ. μετὰ τὴν προσθίαν ἀκμὴν ὑπάρχει ἐπιμήκης

Ἐκ τῆς τοιαύτης ἐπεξεργασίας συνάγεται ὅτι ἡ ζωφόρος ὄχι μόνον δὲν περιέτρεχε συνεχῶς τὸ οἰκοδόμημα — ἀσφαλῶς δὲ τοῦλάχιστον δὲν ἐσυνεχίζετο καὶ ἐπὶ τῆς κατὰ γωνίαν προσεχοῦς πλευρᾶς — ἀλλ' οὐδ' ἔφθανε μέχρι τοῦ πέρατος τῆς ὄψεως τὴν ὁποίαν ἐκόσμει συναπτομένη προφανῶς, ὥς δεικνύει ἡ δεξιὰ ἀναθύρωσις τῆς πλακῶς Β, πρὸς συνεχίζουσιν αὐτὴν ἀκόσμητον ἐπιφάνειαν. Φαίνεται οὕτω ἀποκλειόμενον ὅτι ἡ ζωφόρος εὗρίσκετο εἰς τὴν συνήθη, κανονικὴν θέσιν, εἰς τὴν πρόσοψιν ὑπὲρ τὸ ἐπιστύλιον κιονοστοιχίας, ἐὰν βεβαίως δεχθῶμεν ὅτι ἡ πλάξ Α καὶ ἡ πλάξ Β ἀνῆκον εἰς τὴν αὐτὴν ὄψιν εἴτε ἐν ἀμέσῳ συνεχεῖα εἴτε παρεμβαλλομένων μιᾶς ἢ δύο περαιτέρω πλακῶν μεταξὺ αὐτῶν. Διότι θὰ ἦτο ἀπίθανον εἰς τοιαύτην θέσιν ἡ ζωφόρος νὰ ἔμενε μὲ ἀκόσμητα τὰ δύο ἄκρα. Θὰ ἦτο οὕτω δυνατόν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ζωφόρος ἀπλῶς διεκόσμει ἓνα τοῖχον, τὸν ἐσωτερικὸν τοῖχον τοῦ προδόμου π.χ. ἢ καὶ οἰονδήποτε ἄλλον εἰς περιορισμένην δὲ μόνον αὐτοῦ ἔκτασιν, ὅπως συχνάκις συμβαίνει, μάλιστα δὲ κατὰ τοὺς χρόνους, καθ' οὓς ἡ ἰωνικὴ ζωφόρος δὲν εἶχεν εὖρει ἀκόμη μόνιμον εἴσοδον καὶ σταθερὰν θέσιν εἰς τὸν ἰωνικὸν θριγκόν. Εἰς τὸ Πολυκράτειον Ἡραῖον τῆς Σάμου⁷ ἀποκαθίστανται δύο ζωφόροι εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν τοίχων τοῦ προνάου. Αἱ ζωφόροι ἐπίσης τοῦ Ἀρτεμισίου τῆς Ἐφέσου⁸ μοιράζονται : εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ ἡ μεγάλη καὶ εἰς τὴν σίμην ἡ μικρά. Ἐπίσης καὶ οἱ λαξευτοὶ τάφοι τῆς Λυκίας⁹ παρουσιάζουν ποικίλας τοποθετήσεις τῆς ζωφόρου. Ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ἡ ὁμοιότης πρὸς τὰς πλάκας τῆς ζωφόρου τῶν Σιφνίων ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν μίαν οὐχὶ πολὺ ἀπομεμακρυσμένην ἀπὸ τοῦ κανονικοῦ τύπου τοποθέτησιν εἰς τὸ οἰκοδόμημα.

Ἄλλ' ὅπωςδῆποτε εἶναι προτιμότερον νὰ μείνῃ τὸ πρόβλημα ἀνοικτὸν ἐν τῇ ἐλπίδι ὅτι μεταγενέστερα εὐρήματα θὰ βοηθήσουσιν εἰς τὴν λύσιν του. Ἄς σημειωθῇ

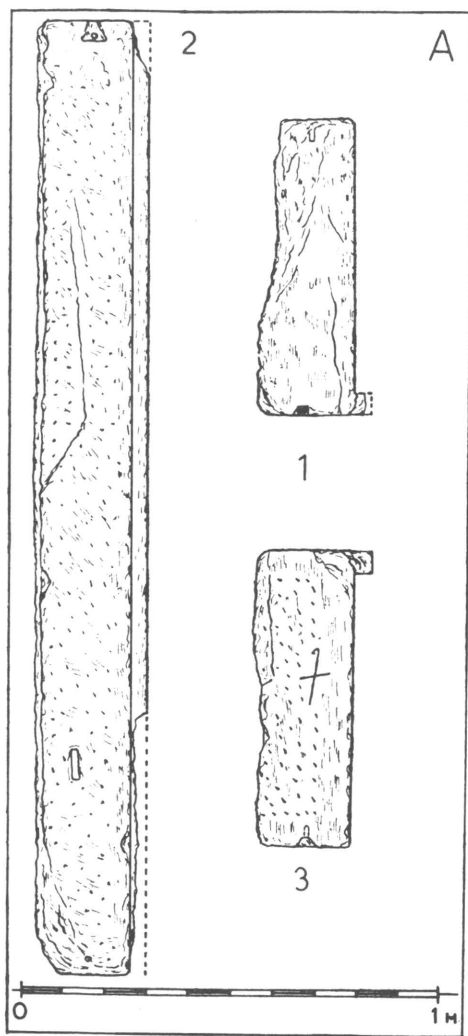
βάθυνσις μήκους 7,5 ἐκ., πλ. 1 ἐκ. καὶ βάθους 2,5 ἐκ. (μοχλοβόθριον;). Ὁ ἀριστ. κρόταφος φέρει εἰς τὸ μέσον τῆς κάτω αὐτοῦ ἀκμῆς τόρμον γομφώσεως (;) (εἰκ. 1,1) ὕψους 2 περ. ἐκ., πλ. 2 ἐκ. καὶ βάθους 4,5 ἐκ. Εἰς τὸ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀκμὴν αὐτὴν τμήμα τῆς κάτω ἐπιφανείας καὶ εἰς ἔκτασιν 28,5 ἐκ. παρέχεται ἄδροτέρα ὄψις, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὑπόλοιπον λείαν καὶ ἐπιμήκη βάθυνσιν ἐν τῷ μέσῳ κυκλικὴ βάθυνσις 5 ἐκ., διαμ. 2,5 ἐκ. ὑπάρχει εἰς τὸ δεξιὸν τμήμα τῆς αὐτῆς κάτω ἐπιφανείας. Εἰς τὸν δεξιὸν κρόταφον ἐκτὸς τῆς ἀναθυρώσεως, πλάτους 7,9 ἐκ., διακρίνεται σταυροειδὲς χάραγμα (εἰκ. 1,3).

⁷ E. BUSCHOR, Ath. Mitt. 58, 1933, 7 ἐ., 17 ἐ.

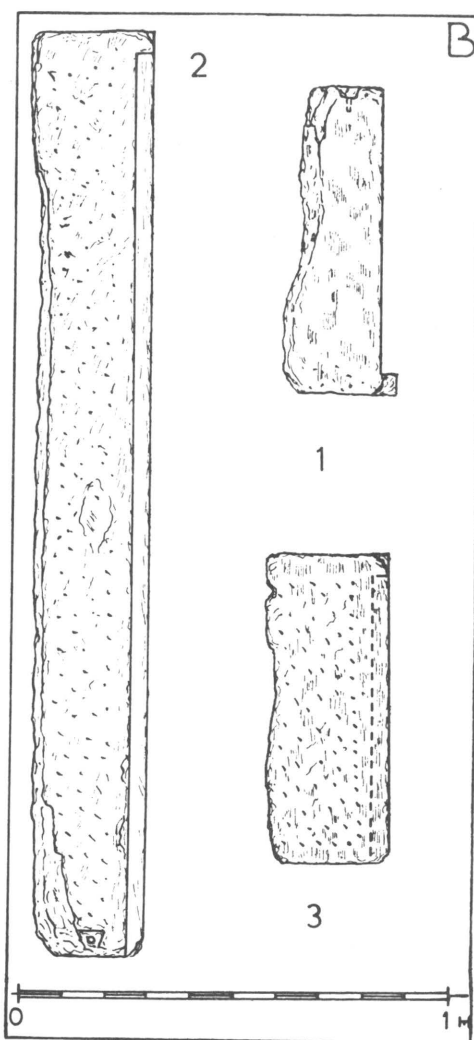
⁸ *Excavations at Ephesus*, 1908, 293 ἐ., F. N. PRYCE, *BMC Sculpt.* I 1, 1928, 47 ἐ.

⁹ Πρβλ. ἰδίως (ἐκ τοῦ 5ου πλέον αἰῶνος) τὰς ζωφόρους τῶν ἐπιτυμβίων οἰκοδομημάτων τῆς Ξάνθου τῆς Λυκίας, PRYCE, ἔ.ἀ. 135, Β 292 ἐ. ὡς καὶ *Fouilles de Xanthos* II: H. METZGER, *L'acropole lycienne*, 1963, ἰδίᾳ οἰκοδόμημα G, σ. 49 ἐ., εἰκ. 13 ἐ. Περιορισμὸς τῆς ἀναγλύφου παραστάσεως εἰς τμήμα μόνον τῆς πρὸς διακόσμησιν ζώνης δὲν εἶναι περίεργος.

μόνον ὅτι ἡ ἔλλειψις κανόνος εἰς τὸ ἄνω πέρασ τῶν ἀναγλύφων ὀφείλεται προφανῶς εἰς τὴν ὑπὲρ τὴν ζωφόρον ὑπαρξιν ἰδιαιτέρας ἐπιστέψεως, κυματίου προφανῶς, ἐξαίροντος αὐτήν.

Εἰκ. 1. Τοῦ ἀναγλύφου Α ἡ ἀνωτέρα (2) καὶ αἱ δύο πλάγαι ὄψεις (1 καὶ 3).

Εἰκ. 2. Τοῦ ἀναγλύφου Β ἡ ἀνωτέρα (2) καὶ αἱ δύο πλάγαι ὄψεις (1 καὶ 3).

Οἱ χρόνοι εἰς οὓς ἀνήκει ἡ νέα ζωφόρος δὲν θὰ ἀπέκλειον τὴν ἀπόδοσιν αὐτῆς εἰς τὸν ἰωνικὸν ναὸν τῆς ἀκροπόλεως τῆς Πάρου¹⁰. Ἀλλὰ τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ,

¹⁰ Τὸν ἀποκατασταθέντα ὑπὸ τοῦ G. WELTER, Ath. Mitt. 49, 1924, 22 ε.

15.15 μ., καὶ τὸ ὕψος δύο ἀποδοθειςῶν εἰς αὐτὸν πλίνθων, 94 ἐκ., καθιστῶσι σχεδὸν ἀδύνατον τὴν ἐκ τούτου προέλευσιν. Ἡ μικρὰ μόνον διαφορὰ ὕψους ἀπὸ τῆς ζωφόρου τοῦ θησαυροῦ τῶν Σιφνίων καθιστᾷ πιθανωτέραν τὴν ἀπόδοσιν εἰς ἀναλόγων διαστάσεων πρὸς αὐτὸν οἰκοδόμημα: ὁ τύπος τοῦ Ἡρώου ἔρχεται ἀμέσως εἰς τὸν νοῦν. Εἰς τὴν Πάρον τοιαῦτα οἰκοδομήματα ἐκ τῶν ὑστέρων χρόνων δὲν εἶναι ἄγνωστα¹¹, λαμβάνοντες δ' ὑπ' ὄψιν τὴν σχέσιν τῆς Πάρου πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Ἑλλάδα¹² καὶ τὴν εἰς τὴν περιφέρειαν ταύτης συχνοτέραν ὑπαρξιν πολυτελεσετέρων ἡρώων ἥδη ἀπὸ παλαιότερων χρόνων δυνάμεθα ἀκινδύνως νὰ θεωρήσωμεν ὅτι καὶ ἐν Πάρῳ ὑπῆρχον μνημειωδέστερα ἡρῶα καὶ κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν: τὰ μνημεῖα τῆς Ξάνθου ἐξηρητημένα, ὡς πιστεύω, κατὰ τὴν πλαστικὴν των διακόσμησιν ἐκ τοῦ κύκλου τῆς Μιλήτου - Πάρου, εἶναι χαρακτηριστικὰ παραδείγματα. Τὰ ἐσχάτως γνωσθέντα ταφικὰ μνημεῖα τῆς Τήνου ἀποτελοῦσι σημαντικὸν πλουτισμὸν τῶν σχετικῶν γνώσεων ἡμῶν¹³, ἐνῶ καὶ ἐκ τῶν Ἀθηνῶν ἔχομεν μαρτυρίας περὶ τῆς ὑπάρξεως γλυπτῶν διακόσμου εἰς τὰ ἐπιτάφια μνημεῖα τοῦ Κεραμεικοῦ¹⁴. Εἰκασία ἐκφερομένη εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης πραγματείας, ἐὰν ἤθελεν ἀποδειχθῇ ὀρθή, θὰ ὠδήγει καὶ εἰς τὴν ὀνομασίαν τοῦ ἡρώου τούτου τῆς Πάρου ὡς τοῦ «ἀρχαῖκοῦ Ἀρχιλοχείου».

Ἡ πλᾶξ Α (πίν. I - IV) φέρει ἀνάγλυφον παράστασιν «νεκροδείπνου» ἐνθυμίζοντος ἀμέσως — λαμβανομένης μάλιστα ὑπ' ὄψιν καὶ τῆς προελεύσεως — τὸ ἐκ Θάσου γνωστὸν νεκροδείπνον τοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ὁποῖον

¹¹ O. RUBENSOHN, JdI 50, 1935, 66. Πρβλ. καὶ Ἀρχ. Δελτίον 16, 1960 (1962), Χρονικά, 245. Πρὸς μνημεῖον ἀναλόγου τύπου ὡδηγοῦσι καὶ οἱ ὀρθοστάται τοῦ Ἀρχιλοχείου τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., Ἀρχ. Ἐφ. 1952 (1954) 33 καὶ σημ. 5 καὶ 6.

¹² N. M. KONTOLEON, Entretiens Hardt X, 1964, 39 ἐ.

¹³ Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐτ. 1958 (1959) 163, ΠΑΕ 1958 (1965), 222 ἐ.

¹⁴ F. NOACK, Ath. Mitt. 32, 1907, 543, πίν. XXII, 1. Ὁ NOACK συγκρίνει τὰς μετόπας ταύτας πρὸς τοὺς πηλίνους ἐπιταφίους πίνακας τοὺς ὑπὸ τοῦ P. WOLTERS, Ἀρχ. Ἐφ. 1888, στ. 181 ἐ. τὸ πρῶτον γνωσθέντας. Οἱ πίνακες οὗτοι θεωροῦνται ὅτι ἐκόσμου τοὺς τοίχους ἐνὸς ἐπιθυμίου κατασκευάσματος ἡμιᾶς μεγάλης βάσεως. Ὁπωσδήποτε ὁμως ἡ ἔννοια τῆς «μετόπης» εἶναι ἤδη διαμεμορφωμένη. Πρβλ. τὰ γραπτὰ πλαίσια τῶν μετοπῶν τοῦ Θέρμου ἢ τῆς «μετόπης» τῆς Τήνου, ΠΑΕ 1955 (1960), 259, πίν. 98 γ. Ὁπωσδήποτε χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διὰ τῶν πινάκων - μετοπῶν τούτων διακόσμησις καὶ ὄχι διὰ ζωφόρου. Αἱ «μετόποι» αὗται ἀπεικονίζονται ἤδη ἐν Ath. Mitt. 76, 1961, 105, Beil. 70 - 71. Βλ. αὐτ. 77, 1962, 97 («gewiss zu Recht als monumentale Gegenstücke der an Grabbauwänden befestigten Tonpinakes angesprochen» D. OHLY) καὶ 99 σημ. 45.

ὅμως εἶναι ἐλεύθερον ἀνάγλυφον καὶ ἀγνώστου προορισμοῦ¹⁵ ἀλλ' ἀποτελεῖ ὅπως δῆποτε χαρακτηριστικὸν δεῖγμα ἰωνικῆς πρωίμου κλασσικῆς τέχνης.

Εἰς τὸ παριακὸν ἀνάγλυφον ἡ ἐστίασις τελεῖται προφανῶς ἐντὸς τοῦ ἀνδρῶνος, εἰς τοὺς τοίχους τοῦ ὁποίου εἶναι ἀνηρτημένα τὰ ὄπλα τοῦ ἐπὶ τῆς κλίνης ἐξηπλωμένου ἀνδρός: πρώτη ἡ ἀσπίς τὸ κατ' ἐξοχὴν ὄπλον, τοῦ κυκλικοῦ ἀργείου τύπου, *κρέμαται*¹⁶ εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον κατέχουσα τὸ μεταξὺ τῶν δύο κυρίων προσώπων κενὸν καὶ κεκαλυμμένη διὰ τοῦ *σάγματος*¹⁷, τὸ ὁποῖον τὴν προφυλάττει ἀπὸ τῆς κατιώσεως, ὅταν δὲν χρησιμοποιῇται εἰς τὴν μάχην· εἰς τὴν πλαστικὴν εἶναι, καθ' ὅσον γνωρίζω, τὸ πρῶτον παράδειγμα κεκαλυμμένης ἀσπίδος· τὰ γνωστὰ παραδείγματα, οὐχὶ δὲ τόσον σαφῆ, προέρχονται ἐκ τῆς ἀγγειογραφίας¹⁸. Τὸ σάγμα ἐνταῦθα ἀφήνει ἀκάλυπτον τὸ κατώτερον μέρος τῆς ἀσπίδος κατερχομένων τῶν πτυχώσεων αὐτοῦ λοξῶς, δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ, δίκην « πελεκίνου », ὡς εἰς τὰ ἀρχαῖα ἱμάτια τῶν Κορῶν. Ἀσαφὲς ἔχνος μόνον διακρίνεται δεξιᾷ ταύτης ἐξ ἀντικειμένου ἀποκεκρουμένου καὶ ἀδιαγνώστου· ἴσως ἦτο ἡ περικεφαλαία τοῦ νεκροῦ. Λοξῶς ἀνηρτημένον, ὑπὲρ τὸ δεξιὸν γόνυ τοῦ ἀνδρός, εἶναι τὸ ἐν τῷ κολεῷ *ξίφος* μετὰ τοῦ τελαμῶνος αὐτοῦ, δεξιώτερον δὲ ὁ *θώραξ*, ἀποκεκρουμένος κατὰ τὸ κατώτερον αὐτοῦ δεξιὸν ἄκρον καὶ ἔχων δεδηλωμένας πλαστικῶς τὰς λεπτομερείας τοῦ στήθους. Ἐν συνεχείᾳ κρέμαται ζευγὸς *κνημίδων*, τῶν ὁποίων διαφαίνονται ἔχνη μόνον — ἀλλ' ἀσφαλῆ. Περαιτέρω ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τοῦ οἰνοχόου ὑπῆρχεν — ἐντελῶς ἀποκεκρουμένον νῦν — στρογγύλον ἀντικείμενον, προφανῶς ἰδιαι-

¹⁵ « Εὐρέθη εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς πόλεως προερχόμενον ἐξ ἐνὸς ἀστικοῦ κέντρου λατρείας », βλ. CH. PICARD, *Manuel*, II 1, 1939, 94 ἐνθα καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία. Πρβλ. ἐπίσης E. PFUHL, *JdI* 50, 1935, 14, G. RODENWALDT, *JdI* 28, 1913, 318, πίν. 26 καὶ *Das Relief bei den Griechen*, εἰκ. 87, M. SCHEDE, *Meisterwerke... Konstantinopel I*, 1928, πίν. 5, *Larisa am Hermos II*, 161, σημ. 2 εἰκ. 47, G. LIPPOLD, *Gr. Plastik*, 1950, 116, πίν. 40, 3, U. HAUSMANN, *Gr. Weihreliefs*, 27 εἰκ. 13.

¹⁶ Π.Χ. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ, *Ἀχαρν.* 56 ἐ.: « Ὠνόρες πρυτάνεις ἀδικεῖτε τὴν ἐκκλησίαν | τὸν ἄνδρ' ἀπάγοντες, ὅστις ἡμῖν ἤθελε | σπονδὰς ποιεῖσθαι καὶ κρεμάσαι τὰς ἀσπίδας ».

¹⁷ Πρβλ. ΕΥΡΙΠΙΔΗΝ, *Ἀνδρομάχη*, 617 κέ., ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗ, *Ἀχαρν.* 574. Γενικῶς DAREMBERG - SAGLIO I, 2, 1253. Ἐνίοτε ἀπαντᾷ καὶ ἡ λέξις *σαγή* π.Χ. ΑΙΣΧΥΛΟΣ, *Πέρσαις*, 240: « *φεράσπιδες σαγαί* » κ.ά.

¹⁸ Κύλιξ Βρύγου, BEAZLEY, *ARV*², 373, 48. Ἐνίοτε τὸ σάγμα — διότι περὶ αὐτοῦ πρόκειται — εἶναι ἐξηρτημένον ἀπὸ τῆς ἀσπίδος καὶ κατὰ τὴν μάχην BCH 87, 1963, 556 εἰκ. 7. Παραδείγματα παρὰ DAREMBERG - SAGLIO, ἔ.ά. Εἰς τὸν ἐν Βιέννῃ σχύφον τοῦ Βρύγου μὲ τὰ λύτρα τοῦ Ἀχιλλέως, προχείρως E. BUSCHOR, *Gr. Vasen*, εἰκ. 180, BEAZLEY, *ARV*², 380, 171, τὸ πλησίον τῆς ἀσπίδος ἀνηρτημένον ὕφασμα εἶναι ἴσως σάγμα μὴ ἔχον καλύψει ἀκόμη τὴν ἀσπίδα.

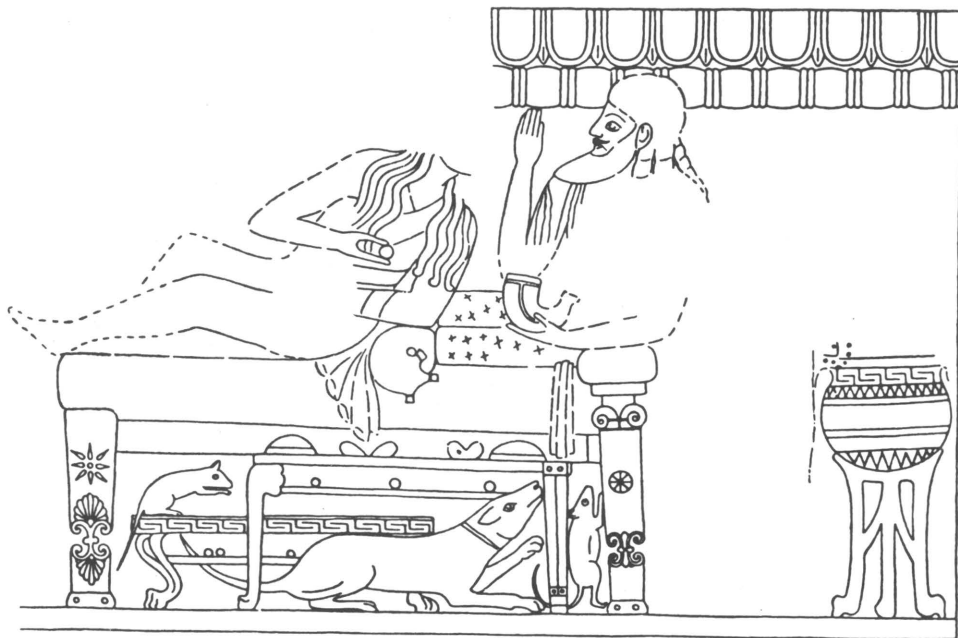
τέρως εἰργασμένον, ὅπερ ἑσπερευῶτο ἐντὸς βαθυτέρου κυκλικοῦ λαξεύματος· κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Θάσου θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὑπῆρχεν ἐνταῦθα κάτωπιτρον, οὐχὶ ὀρθῶς· διότι εἰς ἐκεῖνο κάτωθι τοῦ κατόπιτρον κáθηται ἡ γυνή, ἣτις ὁμῶς ἐνταῦθα εὐρίσκεται εἰς τὸ ἕτερον ἄκρον. Ὅθεν πιθανώτερον εἶναι νὰ θεωρήσωμεν ὅτι ἀγγεῖόν τι, ἴσως κύλιξ, ὡς συνήθως, ἡ ἑτερόν τι ἀνῆκον εἰς τὴν σκευὴν τοῦ ὀπλίτου ὑπῆρχεν ἐνταῦθα. Πλησίον, ἀκριβῶς δὲ ὑπὲρ τὸν λέβητα τοῦ τρίποδος κρέματα ἐπιβλητικῆς κατασκευῆς ἀντικείμενον, τοῦ ὁποίου ἡ ταύτις δὲν εἶναι ἀμέσως δυνατὴ· θὰ ἀσχοληθῶμεν περὶ αὐτοῦ εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης μελέτης.

Κάτωθι τοῦ ἀντικειμένου τούτου πλαισιῶν ἐκ δεξιῶν τὴν ὅλην παράστασιν εἰκονίζεται ὁ συνήθης εἰς τὰς παραστάσεις τῶν συμποσίων κρατῆρ στηριζόμενος κατ' ἀρχαϊκώτερον τρόπον ἐπ' ἰδιαιτέρου τρίποδος¹⁹ (πίν. IV). Σφύζεται ὁλόκληρος ὁ ἡμισφαιρικός, ἐχινοειδὴς μᾶλλον λέβης μετὰ πεπλατυσμένου ὤμου καὶ χαμηλοῦ λαιμοῦ μετὰ μικροῦ χείλους, ὡς ἀκριβῶς ὁ λέβης τοῦ δίνου. Τοῦ τρίποδος διακρίνεται μόνον ἡ ἐπὶ τοῦ κατωτέρου μέρους τοῦ λέβητος σύμφυτος πρὸς αὐτὸν λεπτή λωρὶς μαρμάρου ἡ ἀποτελοῦσα τὴν ἄνω στεφάνην τοῦ τρίποδος. Ἐκ τῶν ποδῶν αὐτοῦ προέρχονται δύο μικροὶ τόρμοι μετὰ μολύβδου ἐντὸς αὐτῶν, ὁ εἰς ἀριστερᾷ, εὐθὺς κάτωθι τοῦ λέβητος, ὁ ἕτερος δεξιᾷ πολὺ χαμηλότερον, ὀλίγον ὑπὲρ τὸν κανόνα τοῦ κάτω πέρατος τῆς πλακός· οἱ δύο οὗτοι τόρμοι ἀντιστοιχοῦντες εἰς τοὺς δύο ἀκραίους ἐκ τῶν ποδῶν τοῦ λέβητος προωρίζοντο διὰ τοὺς ἥλους στηρίξεως τῶν ἰδιαιτέρως προφανῶς εἰργασμένων ποδῶν. Ἐξαρμα μαρμάρου λεπτὸν ἐν ὀριζοντίᾳ κατευθύνσει σφύζεται ἀκριβῶς εἰς τὸ ὕψος τοῦ χαμηλοτέρου τόρμου, πλησίον τῆς θέσεως τοῦ ἀριστεροῦ ποδός, προφανὲς ὑπόλειμμα τῆς στεφάνης τῆς ἐνούσης τοὺς τρεῖς πόδας εἰς τὸ κατώτερον αὐτῶν μέρος· ἐν ὁμοίῳ κατακόρυφον ἔξαρμα διακρίνεται κάτωθι τοῦ δεξιοῦ πλευροῦ τοῦ λέβητος εἰς τὸν ἄξονα τοῦ ὑψηλοτέρου τόρμου. Οὕτω ὁ τρίπους ἀπετελεῖτο ἐκ συμφυῶν ἢ προσθέτων τεμα-

¹⁹ Ὁ « τριποδικὸς κρατῆρ » ἦτοι ὁ ἐπὶ ἰδιαιτέρου τρίποδος στηριζόμενος κρατῆρ (Stabdreifuss) εὐρίσκεται ἐνταῦθα ἀντὶ τοῦ δίνου, ὅστις συνήθως εἰκονίζεται ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰ. Περὶ αὐτοῦ μετὰ τὴν πρώτην διαπραγμάτευσιν ὑπὸ Α. FURTWÄNGLER *Olympia* 4, 94, πρβ. K. SCHWENDEMANN, *JdI* 36. 1921, 103 κέ. S. BENTON, *BSA* 35, 1934/35, 124 κέ., P. J. Riis, *Acta arch.* 10, 1939, 1 κέ., καὶ ἰδίᾳ U. JANTZEN, *Griech. Greifenkessel*, 87 κέ. Διὰ τὴν νεωτέραν ταύτην παραλλαγὴν στερουμένην τῶν προτομῶν τῶν γουπῶν καὶ τῶν Assurattaschen συνεχιζομένην καὶ μεταγενεστέρως, π.χ. B. GRAEF, *Akropolis · Vasen*, ἀρ. 654, SIEVEKING - HACKL, *Münch. Vasensml.* 1912, 900 πίν. 40, F. - R. πίν. 116 κ.δ.α., συχνὴν δὲ εἰς τὰ νεκρόδειπνα τοῦ 4ου αἰ., ὡς καὶ ἀργότερον μὲ διάφορον βεβαίως μορφήν, μεταχειρίζεται ὁ SCHWENDEMANN, ἔ.α. τὸν ὄρον « πτυκτοὶ τρίποδες » (Klappdreifüsse).

χίον λεπτῶν μαρμάρου, ἴσως δὲ καὶ τινων ἐκ χαλκοῦ, ἰδίᾳ διὰ τὰ λοξὰ στηρίγματα μεταξὺ τῶν κατακορύφων ποδῶν.

Ὁ τύπος οὗτω τοῦ εἰκονιζομένου κρατῆρος ἀποτελεῖ ἀρχαϊκωτέραν παράστασιν — ἀντὶ τοῦ συνήθως ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. εἰκονιζομένου δίνου — ὑποδεικνύουσιν ὅτι τὰ εἰκονιζόμενα πρόσωπα ἀνήκουν εἰς ἀπομεμακρυσμέ-

Εἰκ. 3. Πλάξ πηλίνης ζωφόρου ἐκ Λαρίσης (= *Larissa am Hermos II*, εἰκ. 21).

νον παρελθόν. Ὁ κρατὴρ εἰς τὸ συμπόσιον τῆς ζωφόρου τῆς Λαρίσης (εἰκ. 3, πίν. XI) εἶναι τὸ προσεχέστερον παράδειγμα²⁰.

Σημαντικώτεραι δυστυχῶς εἶναι αἱ ἀποκρούσεις καὶ αἱ διαβρώσεις εἰς τὰ τρία πρόσωπα τῆς συνθέσεως. Δεξιᾷ, ἀφῆνων ὅπισθεν αὐτοῦ τὸν κρατῆρα καὶ προχωρῶν πρὸς τὸν ἀνακεκλιμένον ἄνδρα, παρίσταται ὁ οἰνοχόος ἐν κατατομῇ πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ κρατῶν τὴν ἐλλείπουσαν κατὰ μέγα μέρος οἰνοχόην, ἣν ἔχει ἤδη πληρώσει ἐκ τοῦ κρατῆρος (πίν. IV A). Ὁ οἰνοχόος παρίσταται ὡς κοῦρος ὁρώμενος ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ αὐτοῦ πλευροῦ, προβάλλων δὲ οὗτω τὸν δεξιὸν πόδα. Τὸ ἀριστερὸν σκέλος ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ μηροῦ εἶναι ἐντελῶς ἀποκεκρουμένον, ἀλλ' ἦτο ἐργασμένον ἐντελῶς ἐλεύθερον ἀπὸ τοῦ βάθους· ἐλλείπει ἐπίσης ἀπὸ τοῦ ὤμου ὁ

²⁰ *Larisa am Hermos II*, εἰκ. 21, πίν. 31.

ἀριστερὸς βραχίον, ὃ ὁποῖος προεβάλλετο κατὰ μέγα μέρος ἐπὶ τοῦ κορμοῦ· ὁ ἀριστερὸς πῆχυς προεκτεινόμενος μὲ τὴν εἰς τὴν χεῖρα κρατουμένην οἰνοχόην εἶναι ἐπίσης ἀποκεκρουμένος· ταύτης διακρίνεται ἵχνος μόνον τῆς λαβῆς καθὼς καί, κατωτέρω, τόρμος πλήρης μολύβδου· ἐντελῶς ἐπίσης ἀποκεκρουμένον εἶναι τὸ πρόσωπον τοῦ οἰνοχόου. Ἐμπροσθεν αὐτοῦ διακρίνεται τμήμα μόνον τοῦ κορμοῦ καὶ ἵχνη τῶν ποδῶν κυνός.

Μεγάλη εἶναι ἐπίσης ἡ φθορὰ εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τοῦ ἀναγλύφου. Εἰς ἀπόστασιν 14 ἐκ. ἀπὸ τῆς ἀριστερᾶς ἀκμῆς²¹ παρίσταται ἐν τομῇ πρὸς τὰ δεξιὰ γυνὴ καθημένη ἐπὶ θρόνου μεγαλοπρεποῦς κατασκευῆς καὶ πατοῦσα ἐπὶ ὑποποδίου· οἱ πόδες τοῦ θρόνου ἦσαν τετράπλευροι καὶ κατέληγον εἰς ἐκείθεν τῆς ἀπολήξεως αὐτῶν προεκβαλλομένους λεοντόνυχας²². Ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἔρεισινώτου δὲν εἶναι σαφής, ἐνῶ τὸ ἔρεισίχειρον, ἐξ ἰδιαίτερου κανόνος, στηρίζεται κατὰ τὸ ἄκρον τοῦ θρόνου ἴσως διὰ μορφῆς ὅπωςδῆποτε δυσδιακρίτου²³.

Ἡ καθημένη *γυνή* (πίν. I καὶ II A) εἶναι ἐπίσης λίαν ἀποτετριμμένη. Αἱ λεπτομέρειαι τοῦ προσώπου δὲν εἶναι σαφεῖς. Ἐκ τῆς ἀμφίσεως, χιτῶνος καὶ ἱματίου, σαφεῖς πως εἶναι αἱ μεταξὺ τῶν κνημῶν πτυχώσεις. Μὲ καθειμένον καὶ ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ὀπίσω φερόμενον τὸν δεξιὸν βραχίονα στηρίζει τὸν δεξιὸν πῆχυν ἐπὶ τοῦ ἔρεισιχειρου. Ἡ ἀριστερὰ φέρεται, μετὰ τὴν κάμψιν τοῦ ἀγκῶνος, πρὸς τὰ ἄνω ἀνασύρουσα ἀπὸ τοῦ προσώπου τὸ καλύπτον τὴν κεφαλὴν ἱμάτιον τοῦ ὁποίου αἱ πτυχώσεις τῆς παρυφῆς κατέρχονται ὡς πυκνὴ μᾶζα πρὸς τὰ κάτω· αὕτη θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκληφθῇ ὡς ἰδιαίτερόν τι ἀντικείμενον· ἀκριβεστέρα ὁμως παρατήρησις ἐπιτρέπει τὴν διαπίστωσιν ὅτι καὶ ὑπὲρ τὴν χεῖρα πρὸς τὸ πρόσωπον ὑπάρχει τὸ ἱμάτιον ἀπλούμενον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς καὶ κρατούμενον διὰ τῆς ἀριστερᾶς, κατὰ γνωστότατον τύπον. Εἰς τὴν διάταξιν ταύτην θὰ ἐπανέλθωμεν λεπτομερέστερον περαιτέρω.

Τὸ μέσον τῆς ὅλης παραστάσεως κατέχει ὁ ἐπὶ κλίνης *ἀνὴρ* (πίν. I καὶ III)

²¹ Ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὀπισθεν τοῦ θρόνου ἴστατο κατὰ τὰ ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος πρότυπα θεραπαινίς, ἣτις ἤδη ἔχει ἐντελῶς ἀποκρουσθῇ, δὲν ἐπιβεβαιώνεται ὑπὸ οὐδενὸς ἱχνους. Ἐν τῇ φωτογραφίᾳ (πίν. I) φαίνεται ὡσεὶ τμήμα κατακορύφου κανόνος πλαισιοῦντος ἀριστερὰ τὴν ὅλην παράστασιν· πρόκειται ὁμως περὶ διαβρώσεως τῆς ἐπιφανείας τῆς πλακὸς ὀπισθεν τοῦ θρόνου.

²² Ὁ ὀπισθίος πούς τῆς θρήνου εἰσχωρεῖ ὀλίγον ὑπὸ τὸν θρόνον, τοῦ ὁποίου ὁ πρόσθιος πούς φαίνεται ὅτι προεξεβάλλετο εἰσχωρῶν ὑπὸ τὴν θρῆνυν. Τοῦτο ἦτο ἀναγκαῖον, ἔνεκα τοῦ εἰς λεοντόνυχας σχηματισμοῦ τῶν ἄκρων ποδῶν τοῦ θρόνου, ὡς εἶναι σαφὲς ἐκ τοῦ σφριζομένου ἱχνους τοῦ ὀπισθίου ποδός.

²³ Βλ. π.χ. τὸν θρόνον τοῦ Διὸς ἐν τῇ δυτικῇ ζωφόρῳ τοῦ θησαυροῦ τῶν Σιφνίων, *FdD* IV 2, 107 ἔ. P. DE LA COSTE MESSELIÈRE - G. DE MIRÉ, *Delphes*, 1957, πίν. 77 κάτω.

τοῦ ὁποίου αἱ ἐπὶ μέρους μορφαὶ εἶναι ἐπίσης ἀπελπιστικῶς ἀποτετριμμένοι, ἰδίᾳ τὸ πρόσωπον. Ἡ κεφαλὴ τῆς κλίνης εἶναι πρὸς τὸ δεξιὸν μέρος τῆς ὅλης παραστάσεως ὥστε ὁ ἀνὴρ εἶναι ἀντωπὸς πρὸς τὴν ἑνθρονον γυναῖκα. Ἡ κλίνη εἶναι τοῦ συνήθους τύπου· οἱ πόδες καταλήγουσιν ἄνω εἰς « κιονόκρανα » ἰωνικά, ἔχουσι δὲ τορνευτὸν τὸν σύνδεσμον πρὸς τὴν βάσιν αὐτῶν. Ἐμπροσθεν τῆς κλίνης ἴσταται *τράπεζα*, τῆς ὁποίας ἔχουσιν ἀποκρουσθῇ οἱ πόδες· διακρίνεται ὁ ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν αὐτῆς πῆχυς, ἐνῶ δυσδιάκριτα εἶναι τὰ ἐπὶ ταύτης ἐδέσματα. Μία κύλιξ μόνον εἶναι σαφῆς εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον· τμήμα τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ ποδὸς τῆς τραπέζης διακρίνεται ὀπισθεν τοῦ ποδὸς τοῦ χαμηλοῦ ἐπιμήκους *σκήμποδος*²⁴ τοῦ εὐρισκομένου ἔμπροσθεν τῆς τραπέζης. Μικροὶ στρογγύλοι τόρμοι ἐντὸς τινων τῶν ὁποίων διακρίνεται ἀκόμη τὸ ἐνσφηνωμένον χαλκοῦν στέλεχος ἢ ἴχνος τῆς περιμολυβδοχοήσεως, ὑπάρχουσιν ἐπὶ τῆς πλακὸς τῆς τραπέζης ἢ τῶν ἐπ' αὐτῆς ποπάνων (;), καθὼς καὶ ἕτεροι δύο, ἀνὰ ἓνα, δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ, ὑπὲρ τὸν κάτωθι ταύτης πῆχυν. Ἐκτὸς τοῦ στρώματος δύο προσκεφάλαια²⁵ ὑπάρχουσιν εἰς τὴν κεφαλὴν τῆς κλίνης, ἐν μεγαλύτερον καλύπτον τὴν κεφαλὴν τοῦ ποδὸς τῆς κλίνης καὶ ἐν μικρότερον ἐπ' αὐτοῦ· ἐπὶ τούτων χωρὶς νὰ τὰ καλύπτῃ στηρίζεται τὸ στρῶμα.

Ὁ ἀνὴρ ὀρθώνει τὸν ἄνω κορμὸν διὰ τῆς στηρίξεως αὐτοῦ τε καὶ τοῦ ἄρ. ἀγκῶνος ἐπὶ τοῦ προσκεφαλαίου, ἐνῶ ἐν συνεχείᾳ ὁ ἄρ. πῆχυς ἐκτείνεται ὀριζοντίως κρατῶν ἀποκεκρουμένην φιάλην εἰς τὴν χεῖρα. Ὁριζοντίως καὶ ἐντελῶς ἐκτεταμένον ἐπὶ τῆς κλίνης εἶναι τὸ ἀριστερὸν σκέλος, ἐνῶ τὸ δεξιόν, τὸ εἰς τὸ βάθος, παρίσταται ἔχον ἐντόνως ἀνακεκαμμένον τὸ γόνυ, ἐφ' οὗ στηρίζεται ἡ δεξιὰ, ἥτις ἀκολουθεῖ τὴν καθ' ὅλου ὀριζοντίαν ἑκτασιν τοῦ κάτω κορμοῦ μετ' ἐλαφροῦς κάμψεως τοῦ ἀγκῶνος. Ὁ ἄνω κορμὸς παρίσταται σχεδὸν κατ' ἐνώπιον, ἐνῶ τὸ πρόσωπον εἰκονίζετο κατὰ τομὴν πρὸς τὰ ἀριστερά, καὶ οὐχὶ κατ' ἐνώπιον ὥς ἐκ πρώτης ὀψεως φαίνεται²⁶.

Ἐκ τοῦ πλήθους τῶν παραστάσεων πολυπρὸσώπων συμποσίων ἢ ἐστιάσεως ἐνδὸς μόνον ἀνακεκλιμένου ἀνδρός²⁷, ὅσαι διετερήθησαν ἐκ τῆς ἀρχαιότητος δια-

²⁴ Πρβ. ὅμοιον ἐν *Larisa am Hermos* II, εἰκ. 20 - 22 (= ἐνταῦθα εἰκ. 3 καὶ 5). Ἄλλα παραδείγματα G. M. A. RICHTER, *Ancient Furniture...*, 1926, 72 ε. Ὁ σκήμπος οὗτος ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὴν ἀνοδὸν εἰς τὴν κλίνην.

²⁵ Δύο προσκεφάλαια καὶ ἐπὶ τῆς κλίνης τοῦ νεκροδεῖπνου τῆς ἐκ Σιδῶνος σαρκοφάγου τοῦ Σατράπου, I. KLEEMANN, *Der Satrapen - Sarkophag*, 1958, πίν. 14.

²⁶ Διακρίνεται ἀμυδρὸν ἴχνος τῶν ὀφθαλμῶν, τὸ ἄκρον τοῦ πηγουνίου ὥς καὶ μικρὰ ὀπὴ εἰς τὴν κόμμωσιν πρὸς προσήλωσιν ταινίας.

²⁷ Μεταξὺ τῶν διαφόρων τούτων σκηνῶν πολλὰ εἶναι τὰ κοινὰ γνωρίσματα· Ἡ ἐπὶ

κρίνεται διὰ τὴν τυπικότητα καὶ σοβαρότητα αὐτῆς ἢ κατηγορία τῶν καλουμένων « νεκροδείπνων », εἰς ἣν ἀνήκει ἡ παράστασις τῆς περιγραφείσης πλακὸς Α τῆς ζωφόρου τῆς Πάρου. Τὰ κύρια πρόσωπα εἶναι ὁ ἐν ἀνακλίσει ἐστιώμενος καὶ ἡ παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ καθημένη γυνή. Εἰς ἡ πλείονες θεράποντες καὶ ὁ κρατὴρ συμπληρῶνουν τὴν παράστασιν κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους. Αὕτη ἀργότερον μόνον πλουτίζεται διὰ τῆς εἰκονίσεως καὶ ἄλλων προσώπων. Τὰ δύο κύρια πρόσωπα εἶναι ἀσφαλῶς σύζυγοι²⁸ παριστανόμενοι ἐν ἐστίασει. Διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι μετὰ τοὺς Ὀμηρικοὺς χρόνους οἱ ἄνδρες ἔτρωγον ἀνακεκλιμένοι, καθήμεναι δὲ αἱ γυναῖκες²⁹.

Τὰ « νεκροδείπνα »³⁰ θεωροῦνται καὶ ταῦτα ἀνήκοντα εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν καλουμένων « ἡρωικῶν » ἀναγλύφων³¹. Ἀλλ' ὅπωςδῆποτε δὲν πρέπει νὰ

τῆς κλίνης ἀνάκλισις, ἡ τράπεζα, ὁ σκίμπος, ὁ κρατὴρ καὶ ὁ οἰνοχόος. Τὰ ἐπὶ τῶν τοίχων ἀνηρτημένα ὄπλα καὶ σκεύη καθὼς καὶ τὰ οἰκόσιτα πτηνὰ ἢ ζῶα (κύων, ἐνίοτε πίθηκος) τὰ ἀναμένοντα συνήθως τὰ ἀπορρίματα τῆς ἐδητύος. Ἄν μὴ ἄλλως δηλοῦται, ἡ ἐστίασις ἢ τὸ συμπόσιον τελεῖται οὕτω ἐν τῷ ἀνδρῶνι, πρᾶγμα ὅπερ καθ' ἑαυτὸ δυσχεραίνει τὴν ἐρμηνείαν τῶν νεκροδείπνων ὡς τῶν ἐπὶ τοῦ τάφου τελουμένων *περιδείπνων*, περὶ ὧν προχείρως P. STENGEL, *Kultusalz*.³, 1920, 146.

²⁸ Βλ. κατ. σελ. 366 ἑ., 372, 380 σημ. 114.

²⁹ K. SCHNEIDER, *RE* XIV, 524 ἑ. ἐν λ. *Mahlzeiten*.

³⁰ Ἐκ τῆς ἐκτεταμένης βιβλιογραφίας, ἐκτὸς τῶν ἐν τῇ ἐπομένῃ σημειώσει ἀναφερομένων, εἰδικῶς περὶ τῶν νεκροδείπνων σημειωτέα: K. ΡΩΜΑΙΟΣ, *Ath. Mitt.* 39, 1914, 189 ἑ. F. CUMONT, *Le Symbolisme funéraire...*, 418 ἑ., M. P. NILSSON, *Gesch. d. gr. Religion* I, 1941, 164 ἑ., 173, O. DEUBNER, *Studies... Robinson* I, 1951, 606 ἑ., O. WALTER, αὐτ. 601 ἑ., K. FR. JOHANSEN, *The Attic Grave - Reliefs*, 1951, 52, 163 καὶ κυρίως αἱ δύο πρόσφατοι διαπραγματεύσεις τοῦ U. HAUSMANN, *K(unst) u(nd) H(eilum)*, 1958, σ. 111 ἑ. καὶ *Gr(iechische) Weihr(eliefs)*, 1960, 29 ἑ., ὡς καὶ ἡ τῆς ILSE KLEEMANN, *Der Satrapen - Sarkophag aus Sidon*, *Istanbuler Forschungen* 20, 1958, 120 κἑ., 155 κἑ. — Διὰ τὰ πῆλινα εἰδώλια παραστάσεων νεκροδείπνων G. WEUILLEUMIER, *Tarente*, 399 ἑ., 502 ἑ., P. WOLTERS, *Festschrift Arndt*, 1925, 9 ἑ., *Notizie degli Scavi* 12, 1936, 107 ἑ., εἰκ. 42 ἑ. (Τάραντος), E. POTTIER ἐν *BCH* 10, 1886, 315 ἑ. (Μυρίνης), S. REINACH, *La nécropole de Myrina*, 1887 πίν. XL.

³¹ Γενικώτερον περὶ τῶν ἡρωικῶν ἀναγλύφων ἐκ τῆς παλαιότερας βιβλιογραφίας θεμελιώδη εἶναι πάντοτε: A. FURTWÄNGLER, *Collection Sabouroff* I, Εἰσαγωγή, ἰδίᾳ σ. 24 ἑ., τὸ ἄρθρον *Heros* ἐν ROSCHER's, *Lexikon der Mythologie* I 2, 2554 ἑ. (ὑπὸ F. DANKEKEN) ἐνθα τὰ ἡρωικά ἀνάγλυφα διακρίνονται ἀναλόγως τοῦ τρόπου καθ' ὃν παρίσταται ὁ « ἥρως » 1. ἱππεύς, 2. πολεμιστὴς ὄρθιος, 3. ἐνθρονος, 4. ἀνακεκλιμένος, εἰς ἀντιστοίχως τέσσαρας κατηγορίας. Ἐνταῦθα ἐνδιαφέρουσιν αἱ δύο τελευταῖαι. Βλ. ἐπίσης τὸ ἄρθρον *Heros* ἐν *RE* VIII, 1142 ἑ. (ὑπὸ S. EITREM) καὶ ἐν DAREMBERG - SAGLIO, *Dict. d. ant.* III, 152 ἑ. (ὑπὸ J. - A. HILD), P. GARDNER, *Sculp. Tombs of Hellas*, 1896, σ. 87 ἑ. Πρβ. ἐπίσης M. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΝ, *Λακωνικά ἀνάγλυφα*, *Πελοποννησιακά* 1, 1956, 253 ἑ., K. FR. JOHANSEN, ἑ.δ. 82 ἑ.,

λησμονῶμεν ὅτι ἀμφοτέρω ὁ ὅρις, ὡς καὶ ἡ ἐρμηνεία τῶν παραστάσεων τούτων ὀφείλονται εἰς τὴν νεωτέραν ἔρευναν· αἱ λέξεις εἶναι ὑπὸ τὸν τύπον τοῦτον ἄγνωστοι εἰς τὴν ἀρχαίαν φιλολογικὴν καὶ ἐπιγραφικὴν παράδοσιν. Ἀλλὰ καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν ἐπὶ τῶν ἀναγλύφων τούτων εἰκονιζομένων νεκρῶν, προκειμένου καὶ περὶ τῶν νεκροδείπνων, ὡς « ἡρώων » ἐν τῇ θρησκευτικῇ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως ὀφείλεται εἰς τὴν τυπολογικὴν διάκρισιν τῆς νεωτέρας ἐρευνῆς. Γενικῶς τὴν « ἡρωικὴν » ὑπόστασιν τοῦ νεκροῦ εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας τῶν νεκροδείπνων ὡς καὶ τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων θεωρεῖται ὅτι κυρίως ἀποδεικνύει α) ἡ παράστασις αὐτοῦ ὡς καθημένου ἢ ἀνακεκλιμένου καὶ β) ἡ ἐξεικόνισις συμβόλων τοῦ Ἄδου καὶ τοῦ θανάτου.

Ἀλλὰ βεβαίως ἡ ἐρμηνεία τῶν παραστάσεων τούτων τῶν ἡρωικῶν ἀναγλύφων, ἰδίως τῶν νεκροδείπνων καὶ τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων, πολὺ ἀπέχει, ὡς γενικῶς ὁμολογεῖται, τοῦ νὰ θεωρῇται ὡς ἀσφαλῆς. Τὸ κύριον πρόβλημα εἶναι :

Ἐὰν τὸ παριστανόμενον ζεῦγος — ἢ ὁ ἀνὴρ μόνον³² — εἰκονίζεται ἐν ἡρωικῇ ὑποστάσει, ὡς ἀφηρωισμένον³³, εἴτε ἐν εὐχίᾳ ἐν τοῖς Ἡλυσίοις εἴτε ἐν τῷ πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ τελουμένῳ « περιδείπνῳ », καθ' ὃ ὁ νεκρὸς τρόπον τινὰ ἐπιφαίνεται καὶ μετέχει τοῦ δείπνου ὡς ἡρώος δειπνίζων τοὺς ζῶντας³⁴.

Ἡ ἐὰν εἰς τὰς παραστάσεις ταύτας ἔχομεν ἀπλῶς εἰκόνα ἐκ τῆς ζωῆς τοῦ νεκροῦ³⁵, ὅπως εἰς τὸ μέγα πλῆθος τῶν ἐπιτυμβίων παραστάσεων.

117 ε., 135 ε., G. M. A. RICHTER, *The Grave-Stones of Attica*, 1961, 55 ε. Βλ. καὶ βιβλ. προηγ. σημειώσεως.

³² Ὁ A. FURTWÄNGLER, ε.ά. 28, ὡς καὶ ὁ P. GARDNER, ε.ά. 98, εἶχον ὑποστηρίξει ὅτι ἡ εἰκονιζομένη γυνὴ εἶναι προσωποποιήσις τῶν χθονίων δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι ὑπεδέχοντο τὸν ἥρωα. Ἡ προσπάθεια ἐρμηνείας τῶν λακωνικῶν ἀναγλύφων ὡς εἰκονιζόντων ζεῦγος χθονίων θεοτήτων ἀποτελεῖ καὶ μίαν διέξοδον ἐκ τῆς ἀμηχανίας πρὸς διάκρισιν τοῦ νεκροῦ. Περὶ τοῦ ζητήματος κατ. σ. 372 ε.

³³ Πρβ. χαρακτηριστικῶς J. - A. HILD, ἐν Daremberg - Saglio III 152 : « Nous n'avons à les (δηλ. τοὺς ἡρώας) envisager ici que dans l'exercice de leurs fonctions surnaturelles, après que par la mort, ils sont devenus, en compagnie des dieux et à leur image, un objet de vénération ».

³⁴ Ὁ M. P. NILSSON, ε.ά. 165 ἀρνεῖται ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐθεώρουν παρόντας τοὺς νεκροὺς καὶ μετέχοντας τῶν εἰς αὐτοὺς προσφερομένων δείπνων. Αἱ περὶ τοῦ ἀντιθέτου προσαγόμεναι μαρτυρίαι, ARTEMIDOROS V 82, IG XII 3, 330 δὲν εἶναι ἀσφαλεῖς. Ἀντιθέτως U. HAUSMANN, *KuH*, 111 ε., σημ. 445 καὶ I. KLEEMANN, ε.ά. 120 ε., παρ' οἷς διεξοδικὴ συζήτησις καὶ βιβλιογραφία.

³⁵ Ἡδὲ ὁ E. POTTIER, BCH 10, 1886, 315 ε. συνώψισεν εἰς τέσσαρας τὰς ἡδὴ ἀπὸ τοῦ WINKELMANN καὶ ἐξῆς ὑποστηρικθείσας ἐρμηνείας τῶν νεκροδείπνων : 1. Τὸ δεῖπνον εἶναι

Ἐπεὶ τῆς δευτέρας γνώμης ἐτάχθην ἐν παλαιότερᾳ μελέτῃ μου³⁶ θεωρήσας ὅτι καὶ ταῦτα ὡς καὶ γενικῶς αἱ παραστάσεις συμποσίων, αἱ ὑπάρχουσαι ἐπὶ τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων, ἰδίως εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς πλησιοχώρους περιοχὰς τὰς τελούσας ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης: ἡρώων, στηλῶν, σαρκοφάγων κλπ., ἀπαθανατίζουν τὴν ἐπίγειον ζωὴν τοῦ νεκροῦ. Τὴν γνώμην ταύτην στηρίζει καὶ ἡ νέα παράστασις, ὡς συντόμως θὰ προσπαθῇσω νὰ δείξω ἐν τοῖς ἐπομένοις.

Ὁ τύπος τῶν νεκροδείπνων προέρχεται ἐκ τῆς Ἀνατολῆς ἢ, ὀρθότερον, τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος. Γνωστὸν πρότυπον τῆς παραστάσεως θεωρεῖται τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Σαρδαναπάλου³⁷ (Ἀσσοῦρβανιπάλ, 669 - 626 π.Χ.): ὁ βασιλεὺς ἐπὶ κλίνης, ἡ βασίλισσα ἐπὶ θρόνου παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ, ὑπηρέται διακονοῦντες, τὰ ὅπλα τοῦ βασιλέως ἐπὶ πλησίον τραπέζης. Αἱ κύριαι διαφοραὶ εἶναι ὅτι ἐν τῷ Ἀσσυριακῷ τούτῳ ἀναγλύφῳ ἡ ἐστίασις γίνεται ἐν ὑπαίθρῳ, ἐντὸς παραδεισιακοῦ τοπίου, καὶ ἀκόμη περυσσότερον, τὸ ὅτι ἡ βασίλισσα μετέχει τῆς εὐωχίας πίνουσα

ἀνάμνησις ἐκ τῆς πραγματικῆς ἐπὶ τῆς γῆς ζωῆς τοῦ νεκροῦ. 2. Εἶναι ἡ εἰκὼν τῆς ἐπέκεινα ζωῆς τῶν νεκρῶν ἐν τῷ τόπῳ τῶν μακάρων. 3. Παράστασις ἐπιταφίου τελετῆς, τῶν νεκυσίων (περιδείπνων) ἥτοι δείπνον προσφερόμενον εἰς τὸν νεκρὸν ὑπὸ τῶν ζώντων κατὰ τακτὰς περιόδους καὶ 4. Παράστασις γεύματος προσφερομένου οὐχὶ εἰς θνητοὺς ἀλλ' εἰς θεοῦς. Βλ. καὶ τὴν βιβλ. τῶν προηγουμένων σημειώσεων. Ὁ τύπος θεωρεῖται γενικῶς ὡς προερχόμενος ἐξ Ἀνατολῆς, FURTWÄNGLER, ἔ.ἀ. 25, P. GARDNER, ἔ.ἀ. 87 καὶ G. LIPPOLD, *Gr. Plastik* 116, σημ. 6 (ἀνάγλυφον Θάσου). Ἀλλὰ πρβ. HAUSMANN, *KuH*, σημ. 442: «Einfluss... ostgriechischer Prägung» ἥτοι ὁ τύπος ἐν τῇ γνωστῇ του μορφῇ εἶναι δημιουργημα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολικῆς τέχνης, βλ. σημ. 37. Ἡ I. KLEEMANN, ἔ.ἀ. ἐπανερχομένη διεξοδικώτερον ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν προτύπων τοῦ νεκροδείπνου τονίζει ὅτι εἰς τὰ ἑλληνικὰ νεκροδείπνα πρόκειται περὶ ἐμποτισμοῦ ὑπὸ τῆς ἀτμοσφαίρας τοῦ θανάτου καὶ τῆς θλίψεως σκηνῆς ἢ ὅποια ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐσήμαινεν ἀπλῶς ἐστίασιν τῆς ζωῆς παραπέμπουσα εἰς παρατήρησιν τοῦ E. BUSCHOR, *Das Grab eines attischen Mädchens*, 1939, 50 ἔ., σχετικὴν πρὸς παραστάσεις τῶν λευκῶν ληκύθων αἵτινες ἐν ταύτῳ εἰκονίζουσι τὴν ἐπὶ τῆς γῆς καὶ τὴν ἐν Ἀἴθου ζωὴν. — Περὶ τῆς ἐννοίας τῶν συμποσίων βλ. καὶ R. DEMANGEL, *La frise ionique*, 1932, 437 ἔ.

³⁶ N. M. CONTOLÉON ἐν BCH 71 - 72, 1947 - 1948, 273 ἔ., ἰδίᾳ 290 ἔ.

³⁷ P. GARDNER, ἔ.ἀ. 87, εἰκ. 32. H. MÖBIUS, *Ath. Mitt.* 41, 1916, 173. H. FRANKFORT, *The Art and Arch. of the Anc. Orient*, 101 πίν. 114. I. KLEEMANN, ἔ.ἀ. 120, ἐνθα καὶ τὰ ἄλλα μνημεῖα Ἀνατολικῆς τέχνης ἀλλ' ὅπωςδήποτε ἐκ μεταγενεστέρων χρόνων. Οἱ B. MEISSNER - D. OPITZ, *Abhandl. d. Berl. Acad.* 1939, 18, σ. 98 ἔ. ἀποβλέποντες εἰς τὴν μοναδικότητα τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Σαρδαναπάλου ἐν τῇ Ἀνατολικῇ τέχνῃ θεωροῦσι τὸν τύπον ὡς δημιούργημα τῆς Μικρασιατικῆς Ἑλληνικῆς τέχνης. Ὁμοίως HAUSMANN, *KuH*, σημ. 442 (βλ. σημ. 35).

ἐκ φιάλης καὶ ἔχουσα ἀκάλυπτον τὴν κεφαλὴν. Δὲν εἶναι δὲ βεβαίως ἄνευ σημασίας τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ παλαιόταται γνωσταὶ παραστάσεις « νεκροδείπνων » ἐκ τοῦ ὅλου χώρου τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης συνδέονται ἀσφαλῶς πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Ἑλλάδα, ὥς δὲ θὰ ἴδωμεν, καὶ ὅταν ἀκόμη δὲν προέρχωνται ἐξ αὐτῆς.

Ἡ προσφάτως πραγματευθεῖσα τὸ θέμα ἐξ ἀφορμῆς τῆς παραστάσεως τοῦ « νεκροδείπνου » τῆς ἐτέρας τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς ἐκ Σιδωνος ἐν Κωνσταντινουπόλει σαρκοφάγου τοῦ Σατράπου I. Kleemann³⁸ ἀναφέρει ἐκ τῶν παλαιότερων χρόνων τὰς ἐπομένους παραστάσεις.

1. Ἀνάγλυφον ἐκ τῆς Τεγέας³⁹ (ἐκ παριακοῦ μαρμάρου)⁴⁰.
- 2-3. Θραύσματα δύο σαρκοφάγων ἐκ τοῦ Ἡρώου τῆς Τρύσης⁴¹.
- 4-5. Τὰ ἐκ Ξάνθου τῆς Λυκίας δύο ἀνάγλυφα τοῦ Βρετ. Μουσείου Β 309 καὶ Β 310⁴².

6. Τὸ ἀνάγλυφον τῆς Θάσου⁴³.

7. Τὸ ἐκ Γκιαβούζκιοι ἀνάγλυφον ἐν Κωνσταντινουπόλει⁴⁴.

8. Ἀνάγλυφον ἐκ Πειραιῶς⁴⁵.

Ἡ ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς τέχνης τῆς Ἀν. Ἑλλάδος προέλευσις τῶν πλείστων τῶν ἀνωτέρω μνημείων εἶναι ἐκ τοῦ καταλόγου τούτου φανερά. Δὲν πρόκειται δὲ περὶ ἀπλῆς ἐπιδράσεως ἀνατολικῆς εἰς ὅσα προέρχονται ἐκ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος.

Ἡ προέλευσις τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Πειραιῶς θεωρουμένου ἄλλως τε ὁρθῶς ὅτι εἶναι ἀναθηματικὸν εἰς τὸν Ἀσκληπιὸν⁴⁶ καὶ ἐξερχομένου οὕτω τῆς σειρᾶς τῶν

³⁸ Ἐ.ά. σ. 121.

³⁹ Ath. Mitt. 4, 1879 πίν. 7, P. GARDNER, *Sculpt. Tombs*, 90 εἰκ. 33, I. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Τὸ Ἑθν. Μουσεῖον*, 100, ἀρ. 55 πίν. 22, K. ΡΩΜΑΙΟΣ, Ath. Mitt. 39, 1914, 200 εἰκ. E. LANGLOTZ, *Frühgriech. Bildh.* 1927, 94 ἀρ. 49.

⁴⁰ A. MILCHHOEFER, Ath. Mitt. 4, 1879, 135, ὅστις τὸ ἐξαρχατήρισεν εὐθὺς ἀμέσως ὡς λακωνικῆς τέχνης.

⁴¹ O. BENNDORF, *Das Heróon von Trysa*, 1889, 220 εἰκ. πίν. XXIX 1-5, 10, 11.

⁴² F. N. PRYCE, *BMC Sculpt.* I 1, 1928, 142 εἰκ., Β 309 εἰκ. 186 καὶ 143 εἰκ. Β 310, πίν. XXIX, METZGER, Ἐ.ά. σ. 57 εἰκ. 10 καὶ 13, πίν. 41, 2 καὶ 3. (Ἐκ τοῦ οἰκοδομήματος G).

⁴³ Ἀνωτ. σημ. 15.

⁴⁴ MENDEL, *Catalogue* III 275 εἰκ., ἀρ. 1054, ΚΟΝΤΟΛΕΟΝ, Ἐ.ά. 289, I. KLEEMANN, σ. 174 ἀρ. 5 πίν. 33α, E. AKURGAL, *Kunst Anatoliens*, 1961, 173, εἰκ. 119. Ἐνταῦθα ὁ παριστανόμενος εἶναι Πέρσης ἐκ τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

⁴⁵ P. GARDNER, Ἐ.ά. 88 πίν. 3. I. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ἐ.ά. ἀρ. 1507 πίν. 83, P. JACOBSTAHL, *Theseus auf dem Meeresgrunde*, πίν. V, 10. U. HAUSMANN, *KuH* 115 εἰκ., *Gr. Weihr.* 31, εἰκ. 15 ὅστις τὸ θεωρεῖ ἀναθηματικὸν εἰς τὸν Ἀσκληπιόν.

⁴⁶ HAUSMANN, *KuH* αὐτ.

« νεκροδείπνων » ἵνα εἰσέλθῃ εἰς τὰ τυπολογικῶς συγγενῇ ἀνάγλυφα τῶν Θεοξενίων⁴⁷ ἥτοι τῶν νεκροδείπνων τῶν παριστάντων ἐστίασιν θείου ζεύγους, δὲν ἔχει σημασίαν, ἐφ' ὅσον τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο ἀνήκει πλέον εἰς τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνος· διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ τύπος διαδίδεται γενικώτερον καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τὰ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. ἐμφανιζόμενα « νεκροδείπνα » ταῦτα, εἰς ᾧ διακρίνεται σαφῶς τὸ θεῖον ζεῦγος ἀπὸ τῶν ἐπίσης παριστανομένων λατρευτῶν εἶναι βεβαίως ἀναθηματικά ἔλκοντα τὴν καταγωγὴν, ὡς τονίζει ὁ U. Hausmann, ἐκ τῶν ἐπιταφίων ἀναγλύφων⁴⁸.

Ἀντίθετος πρὸς τὴν προέλευσιν τοῦ τύπου ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος θὰ ἐφαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως τὸ ἐκ Τεγέας, ἀρ. 1, ἀνάγλυφον. Ὡς γνωστὸν ὅμως ἀνήκει τοῦτο εἰς τὸ Λακωνικὸν ἐργαστήριον· ἡ ὁμοιότης τῶν ποδῶν τοῦ θρόνου πρὸς τοὺς τῶν « Λακωνικῶν ἀναγλύφων » — ὁλόκληροι οἱ πόδες τοῦ θρόνου εἶναι σκέλη λεόντων — δὲν ἀφήνει καμμίαν ἀμφιβολίαν⁴⁹. Ἀλλ' ὅσον καὶ ἂν φαίνεται περιέργον, ἡσχέσις τῆς Λακωνικῆς τέχνης πρὸς τὴν Ἰωνίαν εἶναι πολὺ βαθύτερα ἢ ὅσον ἐπιτρέπουν νὰ ἴδωμεν αἱ ὑπάρχουσαι φιλολογικαὶ μαρτυρίαι. Οὕτω καὶ παλαιότερον⁵⁰ εἶχε τονισθῇ ἡσχέσις τῆς Λακωνικῆς πλαστικῆς πρὸς τὴν Ἰωνίαν καὶ προσφάτως πολὺ ἐντονώτερον⁵¹. Ἡ ἑλλιπὴς διατήρησις τοῦ ἀναγλύφου τῆς Τεγέας καὶ ἡ ὀπωσδήποτε κάπως κατωτέρα ποιοτικὴ του ἐκτέλεσις, ἥτις ἴσως τὸ ἐμφανίσει περισσότερο ἀρχαϊκὸν ἢ ὅσον πράγματι εἶναι, δὲν ἐπιτρέπει ἀκριβῇ τεχνολογικὴν του τοποθέτησιν. Ἀλλ' ἡ ἀπουσία τῶν « νεκροδείπνων » γενικῶς ἐκ τῆς τέχνης τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς ἀρχαϊκοὺς χρόνους ἐπιβάλλει τὴν συσχέτισιν μὲ τὴν Ἀνατολικήν. Ἀλλὰ καὶ περαιτέρω ἡσχέσις τῶν νεκροδείπνων πρὸς τὰ « Λακωνικὰ ἀνάγλυφα », τῶν ὁποίων ἐπίσης ἡ ἐκ τῶν ἀνατολικῶν τέρων περιοχῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου προέλευσις δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀσφα-

⁴⁷ M. P. NILSSON, *Gesch. d. gr. Religion* I 124, 383 ἐ. U. HAUSMANN, *Gr. Weihr.* 29 ἐ., *KuH* 115 ἐ. (βιβλ.).

⁴⁸ Εἶναι οὕτω ὑπερβολικὸς ὁ ἄνευ περιορισμοῦ ἰσχυρισμὸς ὅτι τὰ « νεκροδείπνα ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων », ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἐ.ἀ. 285, βλ. κατ. σελ. 372 ἐ.

⁴⁹ G. M. A. RICHTER, *Furniture*, 120. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ χωρίον τοῦ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Λυκούργω* 9, 4: καὶ τὰ πρόχειρα τῶν σκευῶν καὶ ἀναγκαῖα ταῦτα, κλιντῆρες καὶ δίφροι καὶ τράπεζαι, βέλτεστα παρ' αὐτοῖς ἐδημιουργεῖτο... ἀπηλλαγμένοι γὰρ οἱ δημιουργοὶ τῶν ἀρχέστων ἐν τοῖς ἀναγκαίοις ἐπεδείκνυντο τὴν καλλιτεχνίαν.

⁵⁰ E. LANGLOTZ, *Frühgr. Bildh.*, 94 ἐ.

⁵¹ E. LANGLOTZ, *Ath. Mitt.* 77, 1962, 115 ἐ.

λῆς⁵², δὲν ἐπιτρέπει ἀμφιβολίαν περὶ τῆς σχέσεως ἀμφοτέρων τῶν τύπων πρὸς τὴν Ἀνατολήν.

Ἡ ἀνέυρεσις τοῦ νέου ἀναγλύφου ἐν Πάρῳ ὄχι μόνον δὲν ἐκπλήσσει ἀλλ' ἀποτελεῖ ἐν ἐπὶ πλέον ἰσχυρὸν τεκμήριον τῆς διαπεπιστωμένης ἤδη στενотάτης ἐπαφῆς τῆς τέχνης τῆς Πάρου πρὸς τὴν Ἰωνίαν, ἰδίᾳ τοῦ κύκλου τῆς Μιλήτου-Χίου⁵³, ὁπόθεν ἀσφαλῶς εἰσῆλθεν ὁ τύπος τῶν νεκροδείπνων εἰς τὴν Ἑλλάδα δεδημιουργημένος ἤδη κατὰ τὸ τελευταῖον τοῦλάχιστον τέταρτον τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.

Ἡ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τοῦ προσώπου τοῦ καλύπτοντος ἱματίου, χειρονομία συχνοτάτη καὶ ἐρμηνευομένη ἐνίοτε διὰ τῆς συσχετίσεως πρὸς τὸ Ὅμηρικόν «*ἄντα παρειῶν σχομένη λιπαρὰ κρήδεμνα*»⁵⁴ εἶναι κοινὴ εἰς τὰ ἀνά-

⁵² Ἦδη ὁ Α. FURTWÄNGLER, *Coll. Sabouroff I*, 26 εὔρεν εἰς τὰ Λακ. ἀνάγλυφα Αἰγυπτιακὰ καὶ Χετταϊκὰ ἐπιδράσεις, ὡς τὰ Χετταϊκὰ ὑποδήματα τῆς γυναικός. Τὸ πρότυπον τοῦ καθημένου ζεύγους εἶδεν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν τέχνην ὁ R. ZAHN, *Ath. Mitt.* 23, 1898, 61 παραβαλὼν ἐκτὸς ἄλλων καὶ τὸ Κλαζομένιον ὄστρακον τοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, αὐτ. πίν. VI. Ἰωνικὴν ἐπίδρασιν εἰς τὰς καθημένας μορφὰς τῶν λακωνικῶν κυλίκων δέχεται, μετὰ τοῦ CH. DUGAS, *Rev. Arch.* 1907 II, 36 ἔ. ὁ H. MÖBIUS, *Ath. Mitt.* 14, 1916, 182. Ὁ C. BLÜMEL, *Die archaisch. gr. Skulpturen...* Berlin, 1963, 22 ἔ., ἀρ. 16, εἰκ. 42-44 δέχεται τὰ αἰγυπτιακὰ (θρόνος) καὶ ἀνατολικά ἰωνικά (ἐνδυμασία, κόμμωσις, ὑπόδεσις) πρότυπα παρατηρῶν ὅτι πρόκειται διὰ «*hereingetragene Äusserlichkeiten...; falsch wäre es aber... in dem Stil... jonische Einflüsse erkennen zu wollen*». Ἀλλὰ πόσον ἀνοικτὴ ἦτο ἡ Σπάρτη εἰς τὰς Ἰωνικὰς ἐπιδράσεις βλ. προηγ. σημειώσιν. Ὅπως καὶ εἰς ὅλην τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα, ὥστε ὀρθότερον θὰ ἦτο νὰ εἴπωμεν ὅτι τὸν ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος παραληφθέντα τύπον ἐξέφρασαν ἡ Σπάρτη διὰ τῆς ἰδίας αὐτῆς τεχντροπίας. Πρόβλημα ὁμως παραμένει κατὰ πόσον εἰς τὴν τεχντροπίαν αὐτὴν δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ ἐξευρεθῶσι καὶ Ἰωνικά στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς ὑπάρχουσιν.

⁵³ *Entretiens Hardt X* 1964, 54 ἔ.

⁵⁴ *JdI* 52, 1937, 174, Ἀρχ. Ἐφημ. 1956 (1959) 201, Ἀρχ. Ἐφημ. 1957 (1961), 145. Ἡ ἔκφρασις παρ' Ὁμήμῳ — ἰδίᾳ περὶ τῆς Πηνελόπης, α 334, π 416, σ 210, φ 65 κ.ά. — δὲν φαίνεται ὅτι ἔχει θρησκευτικὴν σημασίαν· ἡ κίνησις αὕτη ἦτο ἀναγκαία διότι ἄλλως τὸ κρήδεμνον ἢ καλύπτρα ἢ κάλυμμα θὰ ἐκάλυπτε τὸ πρόσωπον κατολισθαίνον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς. Ὁ W. HELBIG, *Das homerische Epos*², 1887, 216 ἔ. (...schrieb die damals herrschende Anstandsregel den Frauen, wenn sie mit Männern verkehrten, vor, das Tuch neben der Wange...) καὶ ἡ M. BIEBER, *G. Kleidung*, 1928, 24 καὶ *Entwicklungs-gesch. d. gr., Tracht*, 1934, 25, 27, θεωροῦσιν ὅτι πρόκειται περὶ «*μόδας*». Βλ. ἐπίσης F. STUDNICZKA, *Beitr. z. Gesch. der altgr. Tracht*, 126. Ἡ ἐντελής κάλυψις τοῦ προσώπου ὧν γυναικῶν πρὸς ἐκδήλωσιν πένθους, E. CAILLEMER, ἐν *Daremberg-Saglio I* 1, 261, HELBIG, ἔ.ά. 216, ἐγένετο κατ' ἐξαιρέσιν μόνον.

γλυφα τῆς Πάρου καὶ τῆς Τεγέας, καθὼς καὶ εἰς τὰ πλεῖστα ἐκ τῶν ἀναγλύφων μετὰ παραστάσεως νεκροδείπνου ἐκ τῶν ἀκολουθούντων χρόνων, ὧς καὶ εἰς τὰ Λακωνικά ἀνάγλυφα, ὧς ἔχει ἤδη πρὸ πολλοῦ παρατηρηθῇ⁵⁵. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ τὸ ἀνάγλυφον τῆς Θάσου⁵⁶ (ἀρ. 6) καὶ τὸ σχετικῶς νεώτερον τοῦ Πειραιῶς (ἀρ. 8). Ἡ χειρονομία αὕτη, γνωστὴ καὶ ἐξ ἄλλων μνημείων εἶναι ὁπωσδήποτε μέχρι καὶ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ἀρχαιότητος κύριον χαρακτηριστικὸν τῶν νεκροδείπνων, ἐξ οὗ καὶ ὁ τονισμὸς τῆς χειρονομίας ταύτης ὡς νεκρικοῦ ἢ χθονίου χαρακτηρισμοῦ⁵⁷.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ φαινομένη ἔλλειψις τῆς χειρονομίας ταύτης εἰς τὴν καθήμενὴν γυναῖκα τοῦ νεκροδείπνου τῆς σαρκοφάγου τοῦ Σατράπου (ἀρ. 9)⁵⁸. Ἡ γυνὴ εἶναι κεκαλυμμένη καὶ κατὰ τὴν κεφαλὴν ὑπὸ τοῦ ἱματίου ὅπερ ἀφήνει ἀκάλυπτον μόνον τὴν δεξιὰν χεῖρα, ἡ ὁποία κρατεῖ τὴν ἄκραν τοῦ ἱματίου κάτωθι τοῦ πηγουνίου. Περισσότερον ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ὁ ἀριστερὸς πῆχυς φερόμενος ἐπὶ τοῦ κώλπου καλύπτεται ὑπὸ τοῦ ἱματίου, ὁμοίως δὲ καὶ ἡ ἀριστερὰ χεὶρ κεκρυμμένη ἐπίσης ἐντελῶς ὑπὸ τὸ ἱμάτιον κρατεῖ τὴν ὦαν αὐτοῦ. Ἡ τοιαύτη διάταξις τῆς ἀριστερᾶς εἶναι προφανὲς ὅτι σημαίνει ὅτι παρίσταται μία κίνησις ἀποδίδουσα τὴν στιγμήν ἢ ὁποία ἀκολουθεῖ ἀμέσως τὴν πρὸ τοῦ προσώπου τοποθέτησιν τοῦ

⁵⁵ J. - A. HILD ἐν Dar. - Sagl. III 1, 154a.

⁵⁶ Εἰς τοῦτο ἡ καθήμενὴ γυνὴ ἀνυψώνει μὲν τὴν δεξιάν, ἥτις εἶναι ἡ χεὶρ τοῦ βάθους, λόγῳ τῆς ἀντιστροφῆς τοποθετήσεως, ὑπὲρ τὸ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατούμενον ἀλάβαστρον, χωρὶς νὰ ἀνακαλύπτεται. Εἶναι σαφές ὅτι ἡ ἐνταῦθα σύνθεσις ἀποτελεῖ ἀπομάκρυνσιν, παρερμηνείαν θὰ ἡδυνάτο τις νὰ εἴπῃ, ἀπὸ τοῦ ἀρχικοῦ τύπου. Διότι ἡ γυνὴ κάθεται ἐνταῦθα ὀπισθεν τοῦ ἐξηπλωμένου ἐπὶ τῆς κλίνης, εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον καὶ οὐχὶ ἀντωπῇ πρὸς αὐτόν. Προφανῶς ὁμοῦ καὶ τὸ παρεχόμενον ἐνταῦθα σχῆμα ἀποτελεῖ ἀπήχησιν τοῦ σχήματος τῆς ἀνακαλύψεως: ἀνύψωσις τῆς δεξιᾶς, ἀλάβαστρον ἀντὶ τῶν πτυχώσεων τῆς παρυφῆς τοῦ ἀνασυρομένου ἱματίου. Ἀντιστροφῶς ἔχει τεθῇ καὶ ὁ οἰνοχόος μετὰ τοῦ κρατήρος. Ὅσον καὶ ἐὰν ἡ νέα αὕτη σύνθεσις εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἱκανοποιητικὴ — «überlegte und ausgewogene Anordnung» ὡς παρατηρεῖ ὁ HAUSMANN, *Gr. Weihr.*, 27 — δὲν εἶναι ἀμέσως προφανὲς ὁ λόγος ὁ ὁποῖος τὴν προεκάλεσε. Τὸ πρᾶγμα θὰ μᾶς ἦτο σαφές ἐὰν ἐγνωρίζομεν ποῦ ἦτο ἀνατεθειμένον τὸ ἀνάγλυφον. Διότι διὰ τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ ἐπιτυμβία χρήσις. Ὅπως δὲ ἡ διάφορος τοποθέτησις τῆς γυναικὸς καὶ ἡ ἔλλειψις τῆς ἀνακαλύψεως εἶναι ἀλληλένδετα, βεβαίως δὲ δὲν πρόκειται περὶ τῆς ἐστίασεως τῶν Ἀνακαλυπτηρίων. Ἀκριβῶς ὁμοῦ καὶ ἡ ὑπαρξὶς τῶν μετὰ συνεπείας ἀποδοδεομένων διαφορῶν ἐνισχύει τὴν ὑποστηριζομένην ἐνταῦθα ἐρμηνείαν τῶν ἐπιτυμβίων νεκροδείπνων.

⁵⁷ Πρβ. ἰδίᾳ CH. PICARD ἐν Mon. Piot 32, 1932, 21 ἑ., Rev. Arch. 1936 II 39 ἑ. καὶ αὐτ. 1941, I 259, RÊG 59/60, 1946/47, 213.

⁵⁸ I. KLEEMANN, ἑ.ἀ. 21, πίν. 15.

ίματιού, ὡς ἐν τοῖς ἀναγλύφοις τῆς Τεγέας ἢ τῆς Πάρου. Διὰ τὴν τεχνίτην παρέστησεν ἐνταῦθα τὴν στιγμὴν ταύτην καὶ ὄχι τὴν προηγουμένην αὐτῆς ἀνακάλυψιν τοῦ προσώπου δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν. Ὅπως δὲ ὅμως πρὸς τὴν χειρονομίαν τῆς ἀνακαλύψεως, συνειδητῶς ἢ μὴ, συνδέεται καὶ ἡ χειρονομία τῆς ἐπὶ τῆς σαρκοφάγου τοῦ Σατράπου παραστάσεως. Αἱ παλαιότεραι τοῦλάχιστον παραστάσεις τῆς ἀνακαλύψεως ἐπὶ τῶν νεκροδείπνων ἀποτελοῦσιν ἓνα περαιτέρω στενὸν σύνδεσμον τούτων πρὸς τὰ Λακωνικὰ ἀνάγλυφα, ἐνθα αὕτη ἀποτελεῖ σταθερὸν γνώρισμα τῆς παρὰ τὸν ἄνδρα καθημένης γυναικός.

Ἡ χειρονομία τῆς ἀνακαλύψεως εἶναι συνήθης ἐπίσης εἰς τὰς παραστάσεις τῆς Ἱερογαμίας τῶν θεῶν⁵⁹, ὄχι δὲ μόνον Διὸς καὶ Ἥρας⁶⁰. Ὁ περιορισμὸς ὅμως ταύτης μόνον εἰς τὰς δύο ταύτας περιπτώσεις, τὰς Ἱερογαμίας καὶ τὰς ἐπιταφίους ἢ χθονίας παραστάσεις, θὰ ἦτο εὐλόγος μόνον ἐὰν αἱ Ἱερογαμίαι περιορίζοντο εἰς τὰς χθονίας θεότητας. Μολονότι δὲ δὲν ἀγνοεῖται καὶ ὁ χαρακτήρ αὐτῆς ὡς γαμηλίου συμβόλου⁶¹ ἀλλ' ὅμως δὲν ἔχει ζητηθῇ μέχρι σήμερον συνολικὴ ἐρμηνεία τῆς

⁵⁹ Πρβ. CH. PICARD, Mon. Piot 32, 1932, 22: «Le geste est connu, à la fois, et non par hasard, soit dans le rituel des hiérogamies, soit dans celui des cultes funéraires et chthoniens...», L. GHALI-KAHIL, *Les enlèvements... d'Hélène*, 1955, 118: «rite nuptial et funéraire, que l'on retrouve dans les hiérogamies». Ἡ περαιτέρω παρατήρησις ὅτι ἀργότερον, «la coquetterie de l'héroïne (= τῆς Ἑλένης) donnera un sens nouveau et érotique au geste du dévoilement» δὲν εἶναι ἐντελῶς ὀρθή. Ἡ περαιτέρω διάδοσις τῆς χειρονομίας εἰς τὰς γυναικείας μορφάς (κατ. σ. 371 κ.ά.) προσδίδει βεβαίως ἰδιαιτέραν χάριν εἰς ταύτας — πρβ. καὶ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΝ, ἔ.ά. 288 — χωρὶς νὰ τονίζεται ἰδιαιτέρα τις ἐρωτικὴ ἔννοια τὴν Ἑλένην χαρακτηρίζει ἡ ἀνακάλυψις ὡς νύμφην τοῦ Μενελάου ἢ τοῦ Πάριδος· βλ. σ. 371, σημ. 84.

⁶⁰ Διεξοδικῶς παρὰ A. COOK, *Zeus* III, 2, 1025 κέ. ...Ἱερὸν γάμον Ἀσκληπιοῦ καὶ Ὑγείας παριστᾶσι προφανῶς τὰ ἀνάγλυφα HAUSMANN, *KuH* 100 ἔ., εἰκ. 16, *Gr. Weihr.* εἰκ. 37 κ.έ. Ὅτι ἡ μετόπη τοῦ ναοῦ Ε τοῦ Σελινούντος παριστᾷ ὄχι Δία καὶ Ἥραν ἀλλὰ Διόνυσον - Ἀθηνῆν ἢ Διῶν - Περσεφόνην, CH. PICARD, *Rev. Arch.* 1936 II 35 ἔ. *Manuel* II 1, 131, J. TOUTAIN, *Rev. Ét. Anc.* 42, 1940, 350 ἔ., W. VOLLGRAFF ἐν H. G. BEYEN - W. VOLLGRAFF, *Argos et Sicyone*, 1947, 18 ἔ. εἶναι λίαν ἀμφίβολον, H. KÄHLER, *Das griech. Metopenbild*, 1949, σ. 105, ἀρ. 57.

⁶¹ J. TOUTAIN, ἔ.ά. 345 ἔ. CH. PICARD, *Rev. Arch.* 1941 I 259, L. GHALI-KAHIL, ἔ.ά. 118 (βλ. σημ. 59). Καθ' ὅσον ἡδυνήθη νὰ ἐρευνήσω, παρ' ὅλον ὅτι πρὸ πολλοῦ ἡ χειρονομία ἀποκαλεῖται ἀνακάλυψις (σελ. 11 σημ. 53) ὅμως δὲν ἐζητήθη ἡ ἀρχικὴ τῆς ἔννοια ἐκεῖ ὅπου κυριολεκτεῖται ἡ λέξις, ἀλλὰ θεωρεῖται ὅτι πρόκειται περὶ ἰδιαιτέρας ἐκάστοτε περιπτώσεως (rite nuptial et funéraire que l'on retrouve dans les hiérogamies, σημ. 59). Χωρισμὸν ἀλλὰ πολὺ γενικὸν τῶν περιπτώσεων ἐπιχειρεῖ καὶ ὁ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἔ.ά. 288 ἔ.

χειρονομίας ἐν συναρτήσῃ πασῶν τῶν περιπτώσεων — ὥς εἶναι καὶ αἱ πολυπληθεῖς παραστάσεις γυναικῶν αἵτινες μεμονωμένως παριστάμεναι ἀνακαλύπτουσι διὰ τοῦ αὐτοῦ χαρακτηριστικοῦ τρόπου τὸ πρόσωπον — ὥστε νὰ ἐπιτευχθῇ πληρεστέρα αὐτῆς κατανόησις. Ἀδυνατῶν νὰ ἐπιχειρήσω ἐνταῦθα διεξοδικήν περὶ αὐτῆς ἔρευναν θὰ ἀρκεσθῶ εἰς γενικωτάτην μόνον θεώρησιν.

Τὴν χειρονομίαν θὰ κατανοήσωμεν ἐκκινουῦντες ἐκ τῆς ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ σημασίας αὐτῆς καὶ ἐνθυμούμενοι ὅτι ὁ βίος τῶν θεῶν ἀποτελῶν τὴν ἰδέαν τοῦ ἀνθρωπίνου ἀμυδρῶς ἀντικατοπτρίζεται ἐν αὐτῷ.

Γνωστὴ εἶναι ἡ γαμήλιος ἐστίασις ἡ καλουμένη ἀνακαλυπτῆρια καὶ ἡ ὁποία παρετίθετο ὑπὸ τοῦ πατρὸς τῆς νύμφης κατὰ τὴν πρώτην ἐσπέραν τῆς τριημέρου ἑορτῆς τῶν γάμων εἰς τὴν οἰκίαν αὐτοῦ. Ἡ παλαιότερα γραπτὴ μαρτυρία ἀνάγεται εἰς τὸν Λυσίαν⁶². Συχνότεραι εἶναι αἱ ἐξ ὑστέρων χρόνων εἰδήσεις⁶³. Σημαντικὸς, ὥς περιγράφων ἀκριβῶς τὴν χειρονομίαν, εἶναι ὁ ἐν τῷ σχολίῳ τοῦ στίχου 682 τῶν Φοινισσῶν τοῦ Εὐριπίδου μνημονευόμενος στίχος τοῦ Εὐφορίωνος: *ὃν γαμέτην δτε πρῶτον ὀπωπήσεσθαι ἔμελλε, νυμφιδίου σπείριοι παρακλί- νασα καλύπτειν*⁶⁴.

Τὴν λαμπρότητα τῆς ἐστίασεως τῶν ἀνακαλυπτηρίων περιγράφει ἀπόσπασμα τοῦ κωμικοῦ Εὐαγγέλου ἐν τῇ κωμῳδίᾳ αὐτοῦ τῇ ἐπιγραφομένῃ Ἀνακαλυπτομένη⁶⁵. Ὡς παρατηρεῖ ὁ L. Deubner⁶⁶ ἡ ἀνακαλύψις τῆς νύμφης θὰ ἐγίνετο

⁶² Παρὰ ΘΕΩΝΙ, *Προγνυν.* 2, 69, 6: ὡς δτε περὶ τῶν Ἀνακαλυπτηρίων ἐπιγραφόμενος Λυσίον (δηλ. λόγος) καὶ ὁ περὶ τῆς ἀμβλώσεως. Παρὰ L. DEUBNER (ἐπ. σημ.) 148/9.

⁶³ Τὰ χωρία ἐν τῇ κεφαλαιώδει μελέτῃ τοῦ L. DEUBNER ἐν JdI 15, 1901, 144 ἐ., ἰδίᾳ 148 κέ. Σημειωθῆτωσαν: ΑἰΠΟΚΡΑΤΙΩΝ: Ἀνακαλυπτῆρια δῶρα διδόμενα ταῖς νύμφαις, παρὰ τε τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῶν οἰκείων καὶ φίλων, ὅταν τὸ πρῶτον Ἀνακαλύπτωνται, ὥστε ὀραθῆναι τοῖς ἀνδράσι, *Anecdota BEKKER* I, 200, 6: Ἀνακαλυπτῆρια δῶρα διδόμενα ταῖς νύμφαις, ὅταν πρῶτον ἀνακαλύπτονται ἐν τῇ ἐστιάσει τῶν γάμων, τοῖς ἀνδράσι καὶ τοῖς ἐστιωμένοις ὀρώμεναι. Πρβ. καὶ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΝ, *Τιμολέοντι*, 8, 4: τὴν νῆσον (δηλ. τὴν Σικελίαν) ἐν τοῖς γάμοις ἀνακαλυπτῆριον (= γαμήλιον δῶρον) αὐτῇ (δηλ. τῇ Κόρῃ) δοθῆναι· βλ. ἐπίσης P. STICOTTI ἐν *Festschr. O. Benndorf*, 181 ἐ., BLÜMNER, *Gr. Privatalt.*, 266, *RE* I 2031 (H. v. GAERTRINGEN), M. COLLIGNON ἐν *Daremborg - Saglio* III, 2, σ. 1639 ἐν λ. *matrimonium*. Πρὸς τὴν χειρονομίαν τῆς ἀνακαλύψεως δὲν εἶναι ἄσχετος ἴσως ἡ διήγησις τοῦ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Αἰτ. Ἑλλήν.* 49, 302e, περὶ τοῦ ἔθους τῶν Χαλκηδονίων γυναικῶν ὅταν ἀνδράσι ἀλλοτρίοις ἐντόχῳσι, μάλιστα δὲ ἄρχουσι, τὴν ἑτέραν παρακαλύπτεσθαι παρειάν.

⁶⁴ Ὁ στίχος ἀναφέρεται εἰς τὰ ἀνακαλυπτῆρια τῆς Κόρης, DEUBNER, ἔ.δ. 148, σημ. 26.

⁶⁵ Παρ' ΑΘΗΝΑΙΩ XIV, 664d ἐ. (= КОСК, *KGF* III 376).

⁶⁶ Ἐ.δ. 149. Ὁ J. TOUTAIN, ἔ.δ. 349 ἐ. δέχεται ὅτι ἀρχικῶς τὰ ἀνακαλυπτῆρια ἐγί-

κατὰ τὴν ὥραν τῶν σπονδῶν καὶ θυσιῶν, εἰς τὸ τέλος τῆς ἐστιάσεως καὶ ἀμέσως πρὸ τῆς πανηγυρικῆς ἀναχωρήσεως τοῦ ζεύγους τῶν νεονύμφων ἐπὶ ἀμάξης εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ.

Κατὰ τὴν ἐστίασιν ταύτην, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ ἀρχαῖαι εἰδήσεις ἡ νύμφη ἀνεκάλυπτε τὸ πρόσωπον αὐτῆς ὥστε νὰ τὴν ἴδωσιν ὁ γαμβρὸς καὶ οἱ οἰκεῖοι, διὰ πρώτην, ὡς λέγεται, φοράν⁶⁷. Παράστασιν τῆς κατὰ τὴν ἐστίασιν γινομένης ἀνακαλύψεως τοῦ προσώπου τῆς νύμφης δὲν ἔχομεν ἢ, ἀκριβέστερον, θεωρεῖται ὅτι δὲν ἔχομεν⁶⁸. Ἄλλ' ὅπωςδήποτε δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ἀνακάλυψις συνίστατο εἰς τὴν διὰ τῆς χειρὸς ἀπομάκρυνσιν τοῦ καλύπτοντος τὴν κεφαλὴν ἱματίου ἢ καλύπτρας ἢ πέπλου ἢ ὡς ἄλλως ἐλέγετο ἀπὸ τοῦ προσώπου. Ἡ φέρουσα οὕτω ἐπίβλημα καλύπτει τὴν κεφαλὴν ἀλλὰ μὲ ἀνακεκαλυμμένον τὸ πρόσωπον διὰ τῆς χειρὸς εἰκονίζει τὴν νύμφην ἢ ἀνακάλυψις ἐσήμαινε τὴν τέλεσιν τοῦ γάμου. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης ἀνῆκεν αὕτη εἰς τὸν σύζυγον.

Φυσικὸν ἦτο ἡ τέχνη νὰ παραστήσῃ τὴν καιρίαν στιγμὴν τῆς ἐορτῆς τοῦ γάμου καὶ ὄχι τὴν προηγουμένην, τὴν τῆς ἐγκαλύψεως. Οὕτω δέ, ἀνακεκαλυμμένην ἦγεν ἐπὶ τῆς ἀμάξης ὁ γαμβρὸς τὴν νύμφην εἰς τὴν οἰκίαν αὐτοῦ⁶⁹. Ὁμοίως δὲ παριστᾷ ταύτην ἡ ἀγγειογραφία εἰκονίζουσα τὴν νυμφικὴν πομπήν⁷⁰, προκειμένου δὲ ὄχι μόνον περὶ τῶν θνητῶν ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν θεῶν, τῶν ὁποίων ἡ σχετικὴ εἰκονογράφησις εἶναι πολὺ πλουσιωτέρα.

Οἱ θεοὶ ὁδηγοῦντες ἐπὶ ἄρματος τὴν νύμφην, ἀνακεκαλυμμένην δέ, ἀποτελοῦσι

νοντο μετὰ τὴν ἀφίξιν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ, ἀργότερον ὁμως ἠδύναντο νὰ γίνωνται καὶ κατὰ τὴν ἐστίασιν τῶν ἀνακαλυπτηρίων, ὅτε πλέον ἢ καλύπτρα τῆς νύμφης εἶχε παύσει νὰ ἔχῃ τὸν παλαιὸν ἀποτροπαϊκὸν χαρακτῆρα.

⁶⁷ Ἄνωτ. σημ. 61.

⁶⁸ Πρβ. J. TOUTAIN, ἔ.ἀ. 346: «Aucun texte, aucun document archéologique ne nous décrit le rite du dévoilement».

⁶⁹ Δὲν εἶναι ἐπομένως ὀρθὸν νὰ ἀναμένωμεν τὴν ἐπὶ τῶν μνημείων τῶν παριστάντων τὴν γαμήλιον πομπὴν ἐξεικόνισιν τῆς νύμφης πάντῃ ἀκριβῶς ἐγκακαλυμμένης, ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ, *Συμποσίῳ* 8, ὡς θέλει ὁ TOUTAIN, αὐτ. 347, ἐφ' ὅσον δέχεται, βλ. ἄνωτ. σημ. 66, ὅτι ἀρχικῶς τοῦλάχιστον ἡ ἀνακάλυψις ἐγένετο ὅταν ἐφθάνον οἱ νεόνυμφοι εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ. Ἡ διήγησις τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ IX 3, 1 κέ. περὶ τῆς ἐν Πλαταιαῖς ἐορτῆς τῶν Δαιδάλων, καθ' ἣν ὁ Ζεὺς ἦγεν ἄγαλμα ξύλου... ἐπὶ βοῶν ζεύγους ἐγκακαλυμμένον, διήγησις ἣν προσάγει ὁ Toutain δὲν ἀποτελεῖ ἀκριβὲς παράλληλον, ἀκριβῶς διότι πρόκειται περὶ τεχνάσματος, ἂν δὲ τὸ ξόανον ἦτο ἀνακεκαλυμμένον τοῦτο θὰ ἐσήμαινε τετελεσμένον ἤδη γάμον.

⁷⁰ Παραδείγματα ἤδη παρὰ E. GERHARD, *Auserl. gr. Vasenb.* IV 399 ἔ., πίν. 310 - 315 βλ. καὶ παρὰ M. COLLIGNON ἐν Daremberg - Saglio III 2, σ. 1639 ἐν λ. *matrimonium*. Προσφατώτερον JdI 52, 1937, 174 ἔ., J. BOARDMAN, BSA 47, 1952, 34.

τὸ πρότυπον τῶν μετὰ τὰ ἀνακαλυπτήρια γαμηλίων πομπῶν τῶν θνητῶν νεονύμφων. Ἀκριβῶς δὲ ἡ ἐπὶ τοῦ ἄρματος ἡ τῆς ἀμάξης τῆς γαμηλίου πομπῆς παραστάσις τῆς νύμφης ἀνακεκαλυμμένης ἀποτελεῖ τὴν ἀναμφισβήτητον μνημειακὴν ἀπόδειξιν ὅτι τὰ ἀνακαλυπτήρια ἐτελοῦντο κατὰ τὴν ἐστίασιν ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ πατρὸς τῆς νύμφης⁷¹.

Τῆς ἐστιάσεως ταύτης τῶν ἀνακαλυπτηρίων καὶ τῆς κατὰ ταύτην ἀνακάλυψως τοῦ προσώπου τῆς νύμφης, ὥστε ὁραθῆναι τοῖς ἀνδράσι, εἰκὼν εἶναι ἡ παράστασις τῶν «νεκροδείπνων».

Οὕτω ἐρμηνεύεται διατι εἰς τὰς παραστάσεις τῶν νεονύμφων ἐν τῷ νυμφικῷ θαλάμῳ ἡ νύμφη παρίσταται ἔχουσα μὲν κεκαλυμμένην τὴν κεφαλὴν καὶ ἀκάλυπτον τὸ πρόσωπον χωρὶς ὅμως τότε τὸ πρῶτον νὰ ἀνακαλύπτεται διὰ τῆς γνωστῆς χειρονομίας, ὅπως π.χ. εἰς τὴν γνωστὴν τοιχογραφίαν τῶν γάμων Adolbrandini ἢ τὴν ἐν τῇ Farnesina⁷².

Ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴν τῶν ἀνακαλυπτηρίων δυνάμεθα νὰ εἴμεθα βέβαιοι ὅτι αὕτη δὲν ὀφείλεται εἰς ἀνύπαρκτον βεβαίως ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι συνήθειαν, ἵνα αἱ νεάνιδες παραμένωσιν ἀθέατοι εἰς τοὺς ἀνδρας μέχρι τοῦ γάμου.

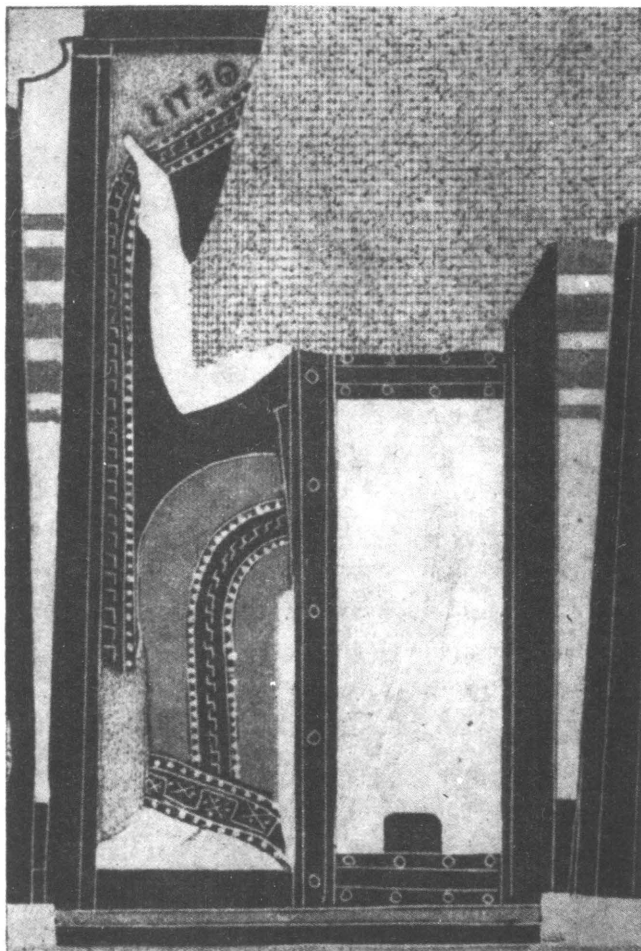
Πιστεύεται ὅτι ἡ καλύπτρα τὴν ὁποίαν ἔφερεν κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν γάμων ἡ μνηστὴ ὥς μελλόννυμφος ἐν ἐγκαλύψει καὶ εἶτα ὥς νεόννυμφος ἐν ἀνακαλύψει εἶχεν ἀποτροπαϊκὸν χαρακτῆρα⁷³ σκοποῦσα τὴν προστασίαν τῆς νύμφης ἀπὸ μαγικῶν ἐπιδράσεων. Εἶναι ὅμως πιθανώτερον, ἀνεξαρτήτως τῶν μαγικῶν δοξασιῶν, ὅσαι συνεδέοντο πρὸς τὴν καλύπτραν, νὰ ἐνθυμηθῇ τις τὸ εἰς πολλοὺς λαοὺς γνωστὸν ἔθιμον καθ' ὃ ὁ νυμφίος ὥφειλε νὰ ἀνέυρῃ τὴν νύμφην μεταξὺ περισσοτέρων γυναικῶν, ἀπασῶν ἐγκεκαλυμμένων καὶ τοῦ ὁποίου ἐθίμου ἔχνη ἐσφύζοντο καὶ

⁷¹ Βλ. καὶ G. GLOTZ, *Hist. gr.* II 575 : à la fin du repas (δηλ. τῶν ἀνακαλυπτηρίων) a lieu le dévoilement de la mariée, prétexte à cadeaux.

⁷² Σχετικὰ μνημεῖα καὶ παρὰ A. BRÜCKNER, 64es Berl. Wink. - Pr. 1904. Γάμος Adolbrandini, PFUHL, *MuZ* εἰκ. 709, Farnesina, RUMPF, *Malerei* 142, 169 πίν. 52, 5, Rizzo, *La Pittura Ellenistico-romana*, πίν. 135. Ὁμοίως καὶ εἰς τὰ ἐκ Μυρίνης εἰδώλια ἡ γυνὴ καθημένη ἐπὶ τῆς κλίνης φέρει τὴν καλύπτραν χωρὶς ὅμως νὰ ἀνακαλύπτῃ κατὰ τὴν στιγμὴν αὐτὴν τὸ πρόσωπον, TOUTAIN, *ἔ.ἀ.* 348 (= POTTIER - S. REINACH, *BCH* 10, 1886, 315 = *Necr. de Myrina*, σ. 442 ἀρ. 268 πίν. 40, 2, ἐνθα ἡδη ἡ συσχέτισις πρὸς τὰς ρωμαϊκὰς τοιχογραφίας).

⁷³ Πρβ. J. TOUTAIN, *ἔ.ἀ.* 349 κέ. (βιβλ.), ἐξ οὗ καὶ δέχεται ὅτι τὰ ἀνακαλυπτήρια ἐγίνοντο ὅταν ἡ πομπὴ τῶν νεονύμφων ἐφθανεν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ, ὥστε ἡ ἀποβολὴ τῆς καλύπτρας νὰ συμβολίσῃ τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν λατρειῶν τῆς πατρικῆς οἰκίας καὶ μύησιν εἰς τὰς τοῦ συζύγου, ὅπερ ὅμως εἶναι ἀντίθετον πρὸς τὴν μαρτυρίαν τῶν μνημείων.

εἰς τὴν ἀρχαίαν Ρώμην⁷⁴. Ἦτο δὲ δὲν ἦτο ἄσχετος καὶ ἡ ἐορτὴ τῶν Δαιδάλων ἐν Πλαταιαῖς⁷⁵ πρὸς τὴν συνήθειαν ταύτην.

Εἰκ. 4. Ἡ Θέτις ἐκ τοῦ κρατήρος τοῦ Κλειτίου καὶ Ἐργοτίμου.

Οὕτω ἐν γαμήλιον ἔθιμον, τὸ τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ προσώπου τῆς νύμφης, ἀπαντᾷ εἰς τὰς παραστάσεις τῶν γάμων καὶ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι

⁷⁴ Βλ. E. SAMTER, *Geburt, Hochzeit und Tod*, 1911, 98 ἐ. Εἰς τὴν Ρώμην ἡ Anna Perenna ὑπischneῖται νὰ βοηθήσῃ τὸν Ἄρη εἰς τὸν ἔρωτά του πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν γάμων τὴν ὁποίαν ἐτοιμάζει ὁ Ἄρης ἀνακαλύπτει ὅτι ἡ κεκαλυμμένη νύμφη ἦτο ἀντὶ τῆς Ἀθηνᾶς ἡ Anna Perenna, OBIΔΙΟΣ, *Fasti* III 675 ἐ. Ἡ Anna Perenna ἐμφανίζεται ἀντὶ τῆς ἀρχαίας θεᾶς Nerio, πρβ. SAMTER, αὐτ. 100 ἐ.

⁷⁵ Ἀνωτ. σημ. 69.

δὲ προφανὲς ὅτι τὸ ἔθιμον μετεφέρθη ἐκ τοῦ κόσμου τῶν θνητῶν εἰς τὸν κόσμον τῶν ἀθανάτων. Ἡ μετόπη τοῦ ναοῦ Ε τοῦ Σελινούντος μὲ τὴν Ἱερογαμίαν Διδὸς καὶ Ἡρας καὶ ἡ ἀνάλογος παραστάσις τῆς ἀγορᾶς τῶν θεῶν εἰς τὴν ἀνατολικὴν ζωφόρον τοῦ Παρθενῶνος ἔνθα ἡ ἀνακάλυψις σημαίνει τὴν ιδιότητα τῆς Ἡρας ὡς νύμφης τοῦ Διδὸς εἶναι τὰ λαμπρότατα παραδείγματα τοῦ θέματος. Τὸ θέμα, ἐκτὸς ἄλλων, διεπιστώθη προσφάτως ὅτι εἰκονίζετο ἐπὶ τῶν παραστάδων τῆς « πύλης τοῦ Διδὸς » ἐν Θάσῳ: ἐκάτερος τῶν θεῶν συζύγων εἰκονίζετο ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν παραστάδων, τῇ συνοδείᾳ τῆς Ἰριδος ἡ ἀνακαλυπτομένη Ἡρα, τοῦ Ἑρμοῦ ὁ Ζεὺς⁷⁶. Εἰς τὴν δαιδαλικὴν μετόπην τῶν Μυκηνῶν⁷⁷ δυνάμεθα ἴσως νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὴν παλαιότητα τοιαύτην παράστασιν τῆς Ἡρας καὶ δὴ καὶ εἰς μίαν κατ' ἐνώπιον ἐξεικόνισιν· δὲν δύναται νὰ ἔξη μεγάλην σημασίαν τὸ ὅτι ἐδῶ ἡ ἀνακάλυψις γίνεται διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ ὄχι διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ὡς συνήθως εἰς τὰς κατὰ τομὴν παραστάσεις τῆς νύμφης⁷⁸. Τὸ θέμα δὲν πρόκειται νὰ ἐξαντληθῇ ἐνταῦθα. Θὰ ἀναφέρω μερικὰς χαρακτηριστικὰς περιπτώσεις:

Ἡ Θέτις⁷⁹ τοῦ κρατῆρος τοῦ Κλειτίου καὶ Ἑργοτίμου καθημένη ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς καὶ ἀναμένουσα τοὺς κεκλημένους εἰς τοὺς γάμους (εἰκ. 4) διακρίνεται ὡς νύμφη ἀκριβῶς διὰ τῆς ἀνακάλυψως· ὅτι οἱ θεοὶ παρίστανται κομίζοντες δῶρα δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας, ἐφ' ὅσον ἀνακαλυπτήρια ἐλέγοντο, ὡς εἶδομεν, καὶ τὰ δῶρα τὰ διδόμενα κατὰ τὴν οὕτω καλουμένην ἐστίασιν.

Ὡς εἵπομεν ἤδη τὰ χαρακτηριστικώτερα παραδείγματα τῆς χειρονομίας τῆς ἀνακάλυψως γνωρίζομεν ἐκ τῶν παραστάσεων τῶν νυμφικῶν πομπῶν. Τὰ παλαιότατα τούτων ἀνήκουσιν εἰς τὸν 7^{ον} π.Χ. αἰῶνα, ὡς ἡ Ἀφροδίτη π.χ. ἐπὶ τοῦ Ναξιακοῦ ἀμφορέως⁸⁰ ὁδηγουμένη ὑπὸ τοῦ Ἄρεως ἢ ἡ Ἰόλη ἐπὶ τοῦ Παριακοῦ ἀμφορέως τοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν⁸¹ ἢ ἡ ἐπὶ θραύσματος ἄλλου Παριακοῦ

⁷⁶ P. BERNARD, BCH 85, 1961, 939 ε., αὐτ. 86, 1962, 945, FR. SALVIAT, BCH 88, 1964, 285 σημ. 4 καὶ 651 σημ. 3.

⁷⁷ G. RODENWALDT ἐν Corolla Curtius..., 1937, 63 ε. LIPPOLD, Gr. Plastik 25, πίν. 4, 3, H. KÄHLER, Metopenb., σ. 100, ἀρ. 33 - 34.

⁷⁸ Εἰς ἀττικὰς ἐπιτυμβίους στήλας τῶν κλασσικῶν χρόνων ἀπαντᾷ συχνάκις ἡ διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνακάλυψις, JOHANSEN, ε.ἀ. εἰκ. 21, 22, 79 κ.ἀ.

⁷⁹ F. - R. πίν. 3 κ.ἀ. Τὴν αὐτὴν πρὸς τὴν Θέτιν χειρονομίαν κάμνει ἐν τῇ μεγάλῃ πομπῇ τῶν θεῶν καὶ ἡ παρὰ τὸν σύζυγον Νηρέα ἱσταμένη Δωρίς.

⁸⁰ JdI 52, 1937, 166 ε., εἰκ. 3, 10 καὶ 12 (CHR. KARUSOS), BUSCHOR, Gr. Vasen εἰκ. 65, MATZ, GgK I, πίν. 174.

⁸¹ BUSCHOR, ε.ἀ. 67, MATZ, ε.ἀ. πίν. 173. Εἰς τὰ πρῶμα ταῦτα παραδείγματα δὲν εἶναι ἀκόμη δεδηλωμένη ἡ ἀνακάλυψις τοῦ προσώπου μὲ τὸν ἀκριβῆ τρόπον τὸν ὅποιον

ἀμφορέως ἀγομένη ἐπὶ ἄρματος νύμφη⁸². Τὸ θέμα τοῦτο τῆς νυμφικῆς πομπῆς παριστᾷ ἴσως καὶ τὸ τὰς κεφαλὰς μόνον τῶν δύο μορφῶν σφῶν τεμάχιον ἀναγλύφου τοῦ 7ου αἰ. ἐκ τῆς Ἀρκαδικῆς Ἀσέας⁸³, ἐνθα ἐκ τῶν δύο τούτων μορφῶν ἡ ἀριστερὰ μόνον ἀνακαλύπτεται, ἐνῶ ἡ δεξιὰ εἶναι προφανῶς ἀνδρική. Ὁ τύπος τῆς παραστάσεως καὶ μάλιστα κατὰ τὴν πρῶτον ταύτην ἐποχὴν δυσκόλως δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ κατὰ τρόπον ἄλλον. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωσις τῆς Ἑλένης, ἣτις παρίσταται ἀνακαλυμμένη πάντοτε, ὅσῳκις χαρακτηρίζεται ὄχι μόνον ὡς νύμφη — εἴτε τοῦ Μενελάου εἴτε τοῦ Πάριδος — ἀλλὰ καὶ ὡς ἐπιστρέφουσα νύμφη τοῦ Μενελάου⁸⁴.

Ὅτι ἡ ἀνακάλυψις τοιαύτην ἔχουσα τὴν ἀρχικὴν ἔννοιαν ἡδύνατο ἐνωρὶς ἤδη νὰ χαρακτηρίσῃ περαιτέρω καὶ μεμονωμένας γυναικεῖας μορφάς, ἵνα τονισθῇ ἡ ἰδιότης αὐτῶν ὡς ἐγγάμων καὶ κυρίως ὡς μητέρων ἤτο ἀπολύτως φυσικόν. Μία συστηματικὴ ἔρευνα τῶν παραστάσεων τούτων θὰ ἦτο λίαν διδακτικὴ. Ἐκ τῶν παλαιωτάτων παραδειγμάτων μνημονεύω τὰς ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ τοῦ παριακοῦ ἀμφορέως τοῦ Ἀπόλλωνος εἰκονιζομένας ἐν ἰδιαιτέρῳ ἑκατέρῳ « μετόπῃ » μητέρας τῶν μονομαχοῦντων ἡρώων⁸⁵.

Ἡ σύνδεσις τῆς χειρονομίας τῆς ἀνακαλύψεως πρὸς τὴν νενυμφον καί, κατ' ἐπέκτασιν, τὴν νενυμφευμένην εἶναι τόσον στενὴ ὥστε δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι εἰς τὰς παραστάσεις τῶν « νεκροδείπνων » εἰκονίζεται αὕτη αὕτη ἡ σκηνὴ τῶν Ἀνακαλυπτηρίων ἡ ἐρμηνεία αὕτη παρέχεται οἷονεὶ ἀφ' ἑαυτῆς. Δὲν ἦτο δὲ δυνατόν κατὰ τοὺς παλαιότερους μάλιστα χρόνους νὰ εἰκονισθῇ ὁλόκληρος ἡ ἐορτή. Ἀπομονοῦνται τὰ κύρια πρόσωπα, ὅπως ἀκριβῶς ἀπομεμονω-

βλέπομεν καὶ εἰς τὸ ἐπόμενον (σημ. 80) παράδειγμα. Πρόκειται ἀκριβῶς περὶ τῶν χρόνων καθ' οὓς διαμορφοῦται τὸ θέμα.

⁸² NEUGEBAUER, *Führer...* II, πίν. 16, JdI ἔ.ἀ. εἰκ. 13.

⁸³ Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, Ἀρχ. Ἐφ. 1957 (1961) 144, εἰκ. 35. Εἰκονίζεται καλύτερον ἐν: Τὸ Ἔργον... 1958 (1959) 138 εἰκ. 146.

⁸⁴ Τὰς παραστάσεις τοῦ θέματος παρὰ L. GHALI - KAHIL, ἔ.ἀ. (βλ. σημ. 59). Εἰδικῶς περὶ τῆς εἰκονογραφήσεως τῶν γάμων τῆς Ἑλένης, αὐτ. σ. 115 ἔ. Πρβ. καὶ E. SIMON, *Ant. Kunst* 1964, 91 ἔ. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ παράστασις τοῦ Χαλκιδικοῦ ἀμφορέως τοῦ Würzburg, LANGLOTZ, *Vasen in Würzburg*, πίν. 23, A. RUMPF, *Chalkid. Vas.* πίν. 31 - 32, BUSCHOR, ἔ.ἀ. εἰκ. 93, ARIAS - HIRMER, *Tausend Jahre*, πίν. 75, ἐνθα ἡ μὲν Ἀνδρομάχη ἰσταμένη παρὰ τὸν Ἐκτορα ἀνακαλύπτεται οὐχὶ ὁμως καὶ ἡ Ἑλένη εἰκονιζομένη παρὰ τὸν Πάριν, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ μάλιστα ἀποστρέφει τὸ πρόσωπον προφανῶς τονίζεται οὕτω ἡ διάφορος φύσις τῆς σχέσεως ἑκατέρας τῶν γυναικῶν πρὸς τὸν πλησίον ἄνδρα.

⁸⁵ ARIAS - HIRMER, ἔ.ἀ. πίν. 23 ἄνω. Τὴν χειρονομίαν ἀντιθέτως δὲν ἐκτελοῦσιν ἡ Ἀρτεμις καὶ αἱ ἀκολουθοῦσαι τὸν Ἀπόλλωνα παρθέναι.

μένοι παρίστανται καὶ οἱ νεκροὶ εἰς τὰς συνήθεις ἐπιτυμβίους στήλας τῶν παλαιότερων χρόνων.

Ἄν καὶ δὲν ἐπιθυμῶ νὰ εἰσέλθω εἰς μακροτέραν διαπραγμάτευσιν τῶν «*Λακωνικῶν ἀναγλύφων*» ὀφείλω ὅμως νὰ ἐπιμείνω ὀλίγον ἐπ' αὐτῶν. Διότι τὸ σχῆμα τῆς καὶ εἰς ταῦτα μὲ τὴν σιάσιν τῆς ἀνακαλύψεως καθημένης γυναικὸς ἀποτελεῖ, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ἀποφασιστικὸν στοιχεῖον συνδέσεως τῶν δύο τούτων κατηγοριῶν ἐπιτυμβίων μνημείων, τῶν νεκροδείπνων καὶ τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων, εἰς τὴν ὁποίαν δικαίως πάντες ἐπιμένουσιν⁸⁶.

Ἡ σημαντικώτερα μετὰ αὐτῶν τυπολογικὴ διαφορὰ συνίσταται εἰς τὸ γεγονός ὅτι ἐπὶ τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων ὁ ἀνὴρ κάθεται ἐπὶ θρόνου ἀντὶ νὰ εἶναι ἐξηπλωμένος ἐπὶ κλίνης. Ἄλλ' ἢ διαφορὰ αὕτη δὲν εἶναι διαφορὰ οὐσίας· εἰς ἀφοτέρας τὰς κατηγορίας πρόκειται περὶ συζύγων, τοῦτο δὲ κυρίως δηλοῦται διὰ τῆς ἀναμνηστικῆς τοῦ γάμου χειρονομίας τῆς ἀνακαλύψεως τῆς γυναικὸς παριστανόμενης ὡς νύμφης. Συνδέον ἐπίσης στοιχεῖον εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς κρατούμενον ἄγγειον πόσεως, κύλιξ ἢ κάνθαρος· μετὰ τῶν δύο τούτων δὲν ὑπάρχει οὐσιώδης διαφορὰ καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀπαλλαγῶμεν τῆς γνώμης ὅτι ὁ κάνθαρος εἶναι δηλωτικός, ἤδη μάλιστα ἀπὸ τοῦ 6ου αἰῶνος, τῆς μυσηριακῆς - «*ἡρωικῆς*» φύσεως⁸⁷ τῶν μνημείων ἐφ' ὧν ἀπαντᾷ.

⁸⁶ Τὴν σχέσιν τονίζει χαρακτηριστικῶς ὁ U. HAUSMANN, *Kult und Heiligtum*, 111, θεωρεῖ δὲ τὸ ἀνάγλυφον τῆς Τεγέας ὡς συνδετικὸν μέλος. Ἄλλ' ἤδη τοῦτο δὲν εἶναι πλέον τόσον μεμονωμένον.

⁸⁷ Κάνθαρον, ὡς γνωστόν, κρατεῖ εἰς τὴν δεξιάν ὁ Λυσέας τῆς γνωστῆς στήλης, JOHANSEN, ἔ.ἀ. 111 ἔ., εἰκ. 53, G. M. A. RICHTER, ἔ.ἀ. 48, ἀρ. 70 εἰκ. 159 - 160, 215, ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἔ.ἀ. 282 κ.ἀ. Ἡ κατόπιν τῆς παρατηρήσεως τοῦ BEAZLEY (RICHTER, αὐτ.) ἀπελευθέρωσις τοῦ Λυσέου ἀπὸ τῆς Διονυσιακῆς ἱερατείας — ὁ ἱππεὺς τῆς κατωτέρας στενῆς ζώνης ὑποδεικνύει ἵπποτροφοῦντα, RICHTER, αὐτ. — ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὸν κάνθαρον αὐτοῦ ἀπλῶς ὡς ἄγγειον σπονδῆς, ὡς καὶ τὴν φιάλην. Τὸ ἐπιχείρημα «*Ἀλλὰ ἐπειδὴ ὁ κάνθαρος δὲ(ν) σημαίνει — ἂν δὲ(ν) σημαίνη — Διόνυσος, δὲν ἔπεται ὅτι τὰ ἀνάγλυφά μας (δηλ. τὰ Λακωνικά) εἶναι ἐπιτύμβια*», ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἔ.ἀ. 283, δὲν ἔχει ἀποφασιστικὴν σημασίαν· διότι ἂν ὁ κάνθαρος εἰς τὴν χεῖρα τοῦ Λυσέου δὲν σημαίνει ἀναγκαστικῶς σχέσιν πρὸς τὸν Διόνυσον ἢ ἄλλον θεόν, τότε καὶ εἰς τὰ Λακωνικά ἀνάγλυφα δὲν δύναται νὰ σημαίνη ἀναγκαστικῶς σχέσιν — καὶ πολὺ ὀλιγώτερον ταυτότητα — πρὸς θεόν. Εἰς τὸ νέον ἐκ Σπάρτης ἀνάγλυφον, ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, αὐτ. 253 ἔ., εἰκ. 1 τὸ γεγονὸς ὅτι ἐκ τοῦ κανθάρου, τὸν ὁποῖον προτείνει ὁ καθήμενος ἤρως πίνει ὄφιν οὐδὲν ἄλλο σημαίνει εἰμὴ ὅτι οὗτος ἀνήκει πλέον εἰς τὸν κόσμον τῶν νεκρῶν. Ἐὰν εἶναι ἀνάγκη νὰ δεχθῶμεν ἓνα συγκεκριμένον συμβολισμόν εἰς τὴν παράστασιν τοῦ κανθάρου οὗτος θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι ὅτι: τῶρα

Ἡ προτίμησις τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἑτέρου τῶν ἀγγείων τούτων δὲν δύναται νὰ ὀφείλεται, εἴμῃ εἰς ἰδιαιτέρας τοπικὰς ἢ ἄλλας συνηθείας. Τὸ ἐν Κοπεγχάγῃ λακωνικὸν ἀνάγλυφον⁸⁸, δυστυχῶς κατὰ τὸ ἀριστερὸν μόνον ἤμισυ αὐτοῦ σφῆζόμενον, σχήματος δὲ κανονικῆς ἐπιτυμβίου στήλης — ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ οὐδεμία ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὸν προορισμὸν του — δεικνύει μετὰ τῆς δεούσης ἀποφασιστικότητος τὸν λόγον, δι' ὃν ὑπάρχει ὁ κἀνθάρος : Ἰσταμένη γυνὴ πληροῖ τοῦτον οἶνον ἐξ οἰνοχόης. Εἰς ἄλλα ἀνάγλυφα⁸⁹ ὁ ὀρθὸς ἰστάμενος ἥρωας ἀντὶ κανθάρου κρατεῖ κύλικα, τὴν ὁποίαν πρὸ αὐτοῦ ἰσταμένη γυνὴ πληροῖ ὁμοίως ἐξ οἰνοχόης. Οὕτω ὁδηγούμεθα εἰς γνωστότατον ἐκ τῆς ἀγγειογραφίας θέμα, ἐφ' ἧς τοῦτο εἶναι ἀδύνατον νὰ θεωρηθῇ δηλωτικὸν λατρείας τῶν ἡρώων — πρόκειται περὶ σκηνῆς εἰλημμένης ἐκ τῆς ζωῆς τῶν θεῶν ἢ τῶν ἡρώων — ὡς ἦσαν ἐν τῇ ζωῇ — ἢ τῶν θνητῶν.

Ἡ ὑπαρξίς ἐξ ἄλλου ἑνὸς κανθάρου ὡς τοῦ κυρίου καὶ μοναδικοῦ θέματος

ἐκ τοῦ κανθάρου δὲν πίνει πλέον ὁ δεῖνα, ἀλλ' ὁ ὄφρις ὁ φωλεύων ἐν τῷ τάφῳ του. — Ἡ ὑπόθεσις ἐπίσης τοῦ JOHANSEN, ἔ.ἀ. 117 ἔ. ὅτι ὁ Λυσέας παρίσταται «οὐχὶ πλέον κατὰ μίαν τῶν ἐν τῇ ζωῇ ἰδιοτήτων του, ἀλλ' ὡς νεκρὸς ἐνδεδυμένος τὸ σάβανόν (= τὸν ἐρυθρὸν χιτῶνα) του καὶ κρατῶν εἰς τὰς χεῖρας τὰ σύμβολα τῆς ἰσοθέου τάξεως (the god-like dignity) μὲ τὰ ὁποῖα τὸν ἐπροίκισεν ὁ θάνατος» δὲν δύναται νὰ εὐσταθήσῃ : ὁ Λυσέας παρίσταται ζῶν, ὡς ζῶντα τὸν ἐβλεπε πᾶς τις· τὸ πρόβλημα εἶναι ἂν παρίσταται ζῶν ἐπὶ τῆς Γῆς ἢ ἐν Ἀδου· τὰ σύμβολα τῆς ἰσοθέου τάξεως — ἐὰν ὄντως οἱ στάχυς καὶ ὁ κἀνθάρος ἠδύναντο νὰ ἐρμηνευθῶσιν οὕτω — τὰ ἐκράτουν οἱ μετέχοντες τῶν μυστηριακῶν λατρειῶν ἐπὶ τῆς γῆς ἵνα μετᾶσχῃσι ταύτης καὶ μετὰ θάνατον. Ἄς σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι καὶ ἡ πρώτη χριστιανικὴ τέχνη ἀναπτυχθεῖσα ἐν συνεχείᾳ μιᾷ ἀκμαίας μυστηριακῆς καὶ ἡρωολατρικῆς ἐθνικῆς παραδόσεως οὐδέποτε ἀπεικόνισε τὸν Σωτῆρα ἢ τοὺς Ἁγίους κατὰ τρόπον ἄλλον ἢ ὡς ἔζησαν ἐπὶ τῆς γῆς. — Καθημένη ἀνδρική μορφή καὶ κρατοῦσα κἀνθαρὸν εἰς τὴν προτεταμένην δεξιᾷ παρίσταται, ὡς γνωστόν, καὶ εἰς τὸ ἐπιτύμβιον τῆς Λεβαδείας, τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ., Ath. Mitt. 41, 1916, 172, πίν. 12, JOHANSEN, ἔ.ἀ. 114 ἔ. εἰκ. 56. Καὶ ἐὰν ἀκόμη τὸ σχῆμα τοῦ κανθάρου τοῦ 6ου αἰ. καὶ ἐξῆς δὲν κατάγεται ἀπὸ τῶν παλαιότερων ὁμοίων ἀγγείων μὲ τὰς ὑψηλὰς κατακορύφους λαβάς, P. COURBIN, BCH 1953, 322 ἔ., ἢ ἀνεύρεσις τούτων ἐν πλῆθει εἰς τοὺς τάφους, ἐὰν ὄντως ὁ κἀνθάρος ἐσήμαινεν τοὺς ἥρωας, θὰ ἀπεδείκνυνεν ὅτι κατὰ τοὺς πρῶιμους Ἑλληνικοὺς αἰῶνας ἡ ἡρωολατρεία καὶ ἡ σχέσις πρὸς τὸν Διόνυσον ἦσαν λίαν διαδεδομένα καὶ ὅτι εἰς τὸ πλῆθος τῶν τάφων τοῦ 8ου καὶ 7ου ἦσαν τεθαμμένοι ἥρωες, ἂν μὴ καὶ θεοί, ὡς οἱ τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων.

⁸⁸ A. FURTWÄGLER, Ath. Mitt. 8, 1883, 364, πίν. 16, FR. POULSEN, *Catalogue of Anc. Sculpt. in the Ny Carlsberg Glyptotek*, 1951, ἀρ. 23 (μετὰ βιβλ.), ANAPONIKOS, ἔ.ἀ. 286, 296 ἔ. εἰκ. 10. B. MEISSNER - D. OPITZ, Sitz.-ber. Berl. Ak. 1938, 137, 142 πίν. 3a.

⁸⁹ P. GARDNER, ἔ.ἀ. 96 ἔ., εἰκ. 36, 38.

διακοσμήσεως βοιωτικῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν⁹⁰ — συνήθων καὶ οὐχὶ ἀναθηματικοῦ χαρακτῆρος, ἀνηκουσῶν εἰς τάφους καὶ οὐχὶ ἱερὰ — ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ πλῆθος τῶν ἐν τοῖς τάφοις τῆς Βοιωτίας ἀνευρισκομένων κανθάρων, προφανῶς ἀντιστοιχῶν πρὸς τὰς συνήθεις ἀλλαχοῦ εὐρισκομένας κύλικας ἢ σκύφους, ἀγγεῖα τὰ ὅποια οὕτω εὐρισκόμενα δὲν ἔχουσιν οὐδεμίαν μεταφυσικὴν ἔννοιαν, ἀποδεικνύει ἀναμφισβητήτως τὴν κοινὴν ἐρμηνείαν τὴν ὁποῖαν πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τε τὴν κύλικα καὶ εἰς τὸν κάνθαρον. Διότι προφανῶς καὶ εἰς τὰς βοιωτικὰς ἐπιτυμβίους στηλάς ὁ κάνθαρος εἶναι τὸ « ἰδεόγραμμα » ἢ ἡ βραχυγραφία σκηνῆς συμποσίου ἢ σπονδῆς συνδεομένης εἴτε πρὸς τὸ συμπόσιον εἴτε πρὸς τὴν « ἀναχώρησιν » ἢ « ἐπιστροφὴν » πολεμιστοῦ, οἷα εἶναι ἡ ἔννοια τῶν σπονδῶν εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν.

Ἡ πρόσφατος ἀνέυρεσις πλήθους κανθάρων εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ ἥρωος Πιτῶν⁹¹, ἀνάλογος πρὸς τὴν εἰς πάντα τὰ ἱερὰ γινομένην ἀνάθεσιν φιαλῶν, κυλίκων καὶ γενικῶς ἀγγείων πόσεως, εἶναι ἀρκοῦσα ἀπόδειξις ὅτι εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην τῶν ἀγγείων ἀνήκει καὶ ὁ κάνθαρος. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ἐξυπηρετοῦσι τὸν βίον τῶν θεῶν, ὅστις ἀποτελεῖ τὴν εἰς τὴν περιοχὴν ἀκροτάτης μακαριότητος μεταφορὰν τοῦ ἀνθρωπίνου· διὰ τῶν ἀγγείων τούτων σπένδουσι καὶ πίνουσιν οἱ θεοὶ κατὰ τὸ ἀνθρώπινον « πρότυπον ».

Εἶναι ἀδύνατον νὰ δεχθῇ τις οὕτω τὴν γνώμην ὅτι ὁ κάνθαρος ὁ κρατούμενος ὑπὸ τοῦ « ἥρωος » τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων εἶναι διαφόρου σημασίας καὶ προορισμοῦ ἀπὸ τῶν ἀνωτέρω καταλεχθέντων παραδειγμάτων καὶ ἀπὸ τοῦ κανθαροῦ τοῦ Λυσέου ἢ τοῦ καθημένου τοῦ ἀναγλύφου τῆς Λεβαδείας⁹², ἔνεκα τῆς « ἐπιδεικτικωτέρας αὐτοῦ προβολῆς » εἰς τὰ Λακωνικὰ ἀνάγλυφα⁹³. Ὁ τονισμὸς τοῦ κανθαροῦ εἰς τὰ τελευταῖα ταῦτα ὀφείλεται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τὸ γεγονός

⁹⁰ Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ, Ἀρχ. Ἐφ. 1920, 29 ἀρ. 7, εἰκ. 11. Ἐκεῖ ἀναφέρονται καὶ ἄλλα δύο παραδείγματα.

⁹¹ BCH 1964, 869 εἰκ. 16, 18 - 20.

⁹² Πρβ. σημ. 87.

⁹³ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἔ.ἀ. 282: « ὁ κάνθαρος στὸ χέρι [τοῦ Λυσέου] δὲν ἔχει ὁμοιότητα μὲ τῶν λακωνικῶν, γιὰτὶ δὲν προβάλλει ἐπιδεικτικά, ὅπως σ' ἐκεῖνα », σ. 286: « Ὁ τρόπος πὺν κρατᾷ [ὁ Λυσέας] τὸν κάνθαρο δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ σύμβολο », σ. 288: « ὁ Λυσέας κρατᾷ τὸν κάνθαρο στὸ χέρι του, ὅπως θὰ κρατοῦσε ὁποιοδήποτε ἄλλο ἀγγεῖο, μιὰ οἶνοχόη π.χ. ἐνῶ ἡ ἀνδρική μορφή στὰ Λακωνικὰ ἀνάγλυφα τὸν προστατεύει χαρακτηριστικά, ὥστε νὰ παίρῃ αὐτὸς (δηλ. ὁ κάνθαρος) ἐξέχουσα θέση στὸ σύνολο τῆς παραστάσεως ». Δὲν εἶναι ὅμως ὀλιγώτερον ἐπιδεικτικὸς ὁ τρόπος καθ' ὃν οὗτος εἰκονίζεται εἰς τὰς βοιωτικὰς στηλάς, βλ. ἀν. σημ. 88, αἵτινες ἀνήκουσιν εἰς προσφάτους νεκροὺς καὶ ὄχι τοὺς θεοὺς τοῦ Ἄδου.

ὅτι ὁ Λυσέας παρίσταται ὄρθιος, ἀνυψῶν δὲ ἤδη τὴν ἀριστερὰν ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀνυψώσῃ καὶ τὴν δεξιὰν μὲ τὸν κἀνθαρον, διότι οὕτω ἡ παρὰστασις θὰ ἐλάμβανε διάφορον περιεχόμενον· ἄλλως δὲ ἡ προβολὴ τῆς χειρὸς μετὰ τοῦ κανθάρου δὲν ἔχει οὐδένα ἄλλον σκοπὸν, εἰμὴ τὴν πλήρωσιν αὐτοῦ οἴνου, βεβαίως δὲ ἡ προέκτασις αὕτη τῆς χειρὸς καὶ τοῦ κανθάρου πρὸς πλήρωσιν οἴνου γίνεται ὑπὸ τῶν καθημένων ἢ ἐξηπλωμένων συνήθως ἀνδρῶν ἀλλὰ καὶ ὀρθίων ὅταν εἰκονίζεται ἡ πρᾶξις τῆς πληρώσεως.

Εἰς τὸν Λυσέαν γίνεται ἀπλῶς ὑποδήλωσις μετοχῆς εἰς συμπόσιον ἢ τελέσεως σπονδῆς. Εἰς τὸν καθήμενον τοῦ ἀναγλύφου τῆς Λεβαδείας ὁ κἀνθαρος προτείνεται ἐξ ἴσου χαρακτηριστικῶς καὶ ἐπιδεικτικῶς ὥς καὶ εἰς τὰ λακωνικὰ ἀνάγλυφα, εἰς τὰ ὁποῖα ἄρα ἡ παρουσία καὶ ἡ σημασία τοῦ κανθάρου δὲν εἶναι τόσον μεμωμένη, ὅσον θεωρεῖται. Ἡ περαιτέρω δὲ ἐρμηνεία τοῦ κανθάρου ἐπὶ τῶν λακωνικῶν ἀναγλύφων ὥς ἔχοντος τὴν ἀποστολὴν ἵνα δεχθῇ ἐν τῷ αὐτοῦ σπονδῆν δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ εἰμὴ ὥς προερχομένη ἐκ παραδρομῆς⁹⁴, διότι, ὥς εἶναι γνωστόν, ἡ οἰνοχόη χέει μὲν τὸν οἶνον, ἀλλ' οὐχὶ πρὸς σπονδὴν, ἣτις δὲν γίνεται εἰμὴ μόνον διὰ τῶν ἀγγείων πόσεως: φιάλης, κύλικος, κανθάρου κλπ. Διότι ἡ σπονδὴ δὲν ἦτο οὐσιαστικῶς εἰμὴ πόσις ἐπίσης ὑπὸ τῆς θεότητος, εἰς ἣν αὕτη προσεφέρετο, ἐφ' ὅσον δὲ οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔπινον ἐξ οἰνοχόης, οὐδ' οἱ θεοὶ ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῶσι πίνοντες τὰς σπονδὰς κατὰ τρόπον ἀήθη καὶ ἀγεννῆ ἐξ οἰνοχόης. Σπονδὴ λοιπὸν καὶ πόσις ἐγίνετο διὰ τοῦ κανθάρου.

Ἡ μνημονευθεῖσα λακωνικὴ στήλη τῆς Κοπεγχάγης, κατὰ δύο τέταρτα αἰώ-

⁹⁴ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἔ.ἀ. 286: [Ὁ κἀνθαρος] «εἶναι γιὰ νὰ δεχθῇ σπονδὴ. Ἔτσι θὰ ἐρμηνεύσουμε καὶ τὴ σκηνὴ τοῦ ἀναγλύφου τῆς Γλυπτοθήκης Ny Carlsberg ὅπου... μιὰ κόρη τὸν γεμίζει — σπένδει — ἀπὸ οἰνοχόη. Τὸ θέμα τοῦτο, ὅπου ὁ ἦρως, ὅχι ὁ νεκρός, προτείνει τὸ ἀγγεῖο καὶ κάποια κόρη σπένδει πρὸς αὐτὸ ἀπὸ οἰνοχόη, τὸ ξέρομε ἀπὸ πολλὰ νεώτερα ἀττικά παραδείγματα». Ὁμοίως καὶ ἐν σ. 296: «γυναικεῖα μορφὴ οἰνοχοοῦσα, σπένδουσα, στὸν κἀνθαρο...». Ἡ παραδρομὴ εἶχε γίνῃ ἤδη ὑπὸ τοῦ JOHANSEN, ἔ.ἀ. 85: «into that (τοῦ κανθάρου) a standing young woman is gracefully pouring her libation as an adorer». Εἰς τὸ νεκρόδειπνον τῆς σαρκοφάγου τοῦ Σατράπου ὁ θεράπων πληροὶ τὸ ὅτυον τοῦ ἐξηπλωμένου Σατράπου, προφανῶς διὰ νὰ πῖνῃ. Σπονδαὶ γενόμεναι ἐκ κανθάρου ὑπὸ τοῦ Διονύσου δὲν εἶναι βεβαίως ἄγνωστοι, βλ. N. HIMMELMANN - WILDSCHÜTZ, *Zur Eigenart d. kl. Götterbildes*, 1959, εἰκ. 30, PFUHL, *MuZ*, εἰκ. 320, BEAZLEY, *ARV*², 126 ἀρ. 27. Γνωσταὶ εἶναι ἐπίσης σκηναὶ ἐνθα χαρακτηριστικῶς ὁ Διόνυσος κρᾶτῇ τὸν κἀνθαρον τὸν ὁποῖον ἐξ οἰνοχόης πληροὶ ὁ Οἰνοπίων: ἀμφορεὺς τοῦ Ἑξηκίου. BEAZLEY, *ARV*² 2, 6. Προχείρως ARIAS - HIRMER εἰκ. 65 καὶ 89. Σπονδὴ καὶ πόσις ἄλλως τε συνανήκουσι· πρβ. τὴν φιάλην τῆς Ἀκροπόλεως, GRAEF - LANGLOTZ, *Vas. Akrop.* II 29 καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς ΧΡ. ΚΑΡΔΑΡΑ, *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον Β*, 1964, 22 ἔ.

νος νεωτέρα τοῦ ἀναγλύφου τῶν Χρυσάφων, εἶναι φυσικόν, ὥς νεωτέρα, νὰ εἶναι περισσότερον ἀποκαλυπτική ὥς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῶν ἐπιτυμβίων παραστάσεων τῆς Λακωνικῆς. *Αποκλειομένου, ὥς ἐδείχθη, ὅτι ἡ ἱσταμένη γυνὴ σπένδει ἐντὸς τοῦ κανθάρου, ἡ πλήρωσις τοῦ κανθάρου, τὸν ὁποῖον προτείνει ὁ μὴ σφζόμενος ἀνὴρ, νοεῖται ἀσφαλέστερον ὥς ἀπότμημα σκηνῆς συμποσίου, ὥς εἰς τὰ νεκρόδειπνα εἶτε — ὀλιγώτερον πιθανῶς προκειμένου διὰ τὴν στήλην τῆς Κοπεγχάγης — σπονδῆς κατὰ τὸν τρόπον τῶν σπενδόντων θεῶν, ἡρώων ἢ κοινῶν θνητῶν⁹⁵, πολεμιστῶν μόνων ἢ ἱσταμένων παρὰ τὸν ἵππον αὐτῶν, ἔνθα γυναικεία μορφή ἢ Νίκη γεμίζει ἢ ἐτοιμάζεται νὰ γεμίσῃ οἶνον τὴν ὑπὸ τῆς κυρίας μορφῆς κρατουμένην φιάλην.

*Ὁ ἐκ τῆς ἀγγειογραφίας κυρίως γνωστὸς οὗτος τύπος⁹⁶ ἐλήφθη καὶ διὰ τὰ ἀναθηματικά ἡρωικά ἀνάγλυφα⁹⁷ ἐπὶ τῶν ὁποίων π ρ ο σ τ ῖ θ ε ν τ α ι, ὥς καὶ εἰς τὰ ἄνω νεκρόδειπνα, οἱ σεβίζοντες ἀναθέται. Καὶ εἰς τὰς ἀγγειογραφίας καὶ εἰς τὰ τελευταῖα ταῦτα ἀνάγλυφα ἡ μετὰ τῆς οἰνοχόης γυναικεία μορφή παρίσταται ἰ σ ο ὕ ψ ῆς πρὸς τὸν ἥρωα διακρινομένη οὕτω σαφῶς ἀπὸ τῶν μορφῶν τῶν εἰς μικρότερον μέγεθος παριστανομένων σεβιζόντων. Οὕτω αὕτη ὑπηρετεῖ σαφῶς τὸν ἥρωα χέουσα τὸν πρὸς πόσιν εἶτε σπονδὴν οἶνον ἐντὸς τοῦ κανθάρου ἢ τῆς φιάλης. Εἷς τινὰ τῶν ἀναγλύφων ἡ γυνὴ παρίσταται ἀνακαλυπτομένη⁹⁸ χαρακτηριζομένη οὕτω ὥς σύζυγος τοῦ ἥρωος.

Εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ W. Vollgraff συγκεντρωθέντα ἀνάγλυφα « *Ἡβης καὶ *Ἡρακλέους »⁹⁹ ὁ καθήμενος ἥρωας προτείνει φιάλην ἢ, ἐνίοτε, κάνθαρον, ὥς εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Νεαπόλεως¹⁰⁰ — ἄλλο τοῦτο παράδειγμα κανθάρου ἐκ τῆς *Ἀττικῆς —,

⁹⁵ Περί τοῦ θέματος τῶν σπενδόντων θεῶν τελευταῖον N. HIMMELMANN - WILDSCHÜTZ, *Zur Eigenart des klassischen Götterbildes*, 24 ἐ. Περί τῶν σπονδῶν τοῦ « ἀναχωροῦντος — ἢ ἐπιστρέφοντος — πολεμιστοῦ » πρβ. B. MEISSNER - D. OPITZ ἐν Sitz. - ber. Berl. Ak. 1938, 131 ἐ. Τὸ θέμα δὲν ἔχει ἐξαντληθῇ. *Ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὸν γραφεὰ τοῦ Κλεοφράδους, BEAZLEY, *ARV*² 182, 4 κ.ἀ. γίνεται συνηθέστερον εἰς τοὺς γραφεῖς τῶν Νιοβιδῶν, τοῦ Κλεοφῶντος, τοῦ Πηλέως κ.ἀ. *Ὁπωσδήποτε δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλος ἡ διάκρισις ἐὰν πρόκειται περὶ ἡρώων ἢ ἀπλῶς πολεμιστῶν. Βωμός παρίσταται συνήθως προκειμένου περὶ τῆς σπονδῆς θεῶν.

⁹⁶ Πρβ. καὶ τὸ ὑστεροαρχαϊκόν (;) ἀνάγλυφον τὸ δημοσιευόμενον ὑπὸ B. MEISSNER - D. OPITZ, ἔ.ἀ.

⁹⁷ *Ἀνωτ. σημ. 31, τύπον 1 καὶ 2.

⁹⁸ P. GARDNER, ἔ.ἀ. εἰκ. 38, *Ath. Mitt.* 3, 1878, 378 ἀρ. 140 κ.ἀ.

⁹⁹ H. G. BEYEN - W. VOLLGRAFF, *Argos et Sicyone* (1947) σ. 7 ἐ., ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, 287 σημ. 2 καὶ 298 σημ. 2.

¹⁰⁰ Αὐτ. 9 ἐ., πίν. II. *Ἡ ἀντίρρησης « *Ἡρακλῆς χθόνιος » ! αἱρεται διὰ τῆς ὑπάρξεως τῆς φιάλης καὶ εἰς τὰ ἄλλα ἀνάγλυφα.

τὸν ὁποῖον ἐτοιμάζεται νὰ πληρώσῃ οἶνου ἐκ τῆς οἰνοχόης ἡ Ἥβη. Ἄλλ' εἶναι προφανές, ἐὰν ἐννοῶμεν τὴν γλῶσσαν τῶν μνημείων, ὅτι τὴν ἐνταῦθα παράστασιν ὀφείλομεν νὰ ἐρμηνεύσωμεν ὥς σπονδὴν γενησομένην ὑπὸ τοῦ καθημένου ἥρωος ἐκ τῆς φιάλης ἢ τοῦ κανθάρου, ὅπως εἰς τὰς περιπτώσεις τῶν σπενδόντων θεῶν, ὅπου βεβαίως σπένδουσα δὲν εἶναι ἡ κρατοῦσα τὴν οἰνοχόην γυναικεία μορφή θεωροῦντες ὅτι τὴν σπονδὴν θὰ ἐπακολουθήσῃ ἡ πόσις¹⁰¹. Ἀλλὰ βεβαίως δὲν δύναται νὰ ὀνομασθῇ σπονδὴ ἡ οἰνοχόησις.

Τὸ συμπέρασμα ἐπομένως ὅτι ὁ κἀνθαρος τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων ἔχει σκοπὸν νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν μορφήν καὶ ὅχι νὰ δείξῃ ὅτι αὕτη πρόκειται νὰ τὸν χρησιμοποιήσῃ διὰ πρακτικὸν σκοπὸν¹⁰² δὲν εἶναι ὀρθόν. Αἱ περιπτώσεις κατὰ τὰς ὁποίας εἰκονίζεται ὁ κἀνθαρος ἢ ἡ φιάλη εἰς ἐπιτύμβια μνημεῖα ἢ εἰς ἀναθηματικά ἀνάγλυφα χθονίων θεοτήτων — ἡρώων ἀρχικῶς — ἀποτελοῦσιν ἀναμνήσεις ἢ συντημήσεις παραστάσεων ὁλοκλήρου συμποσίου ἢ σπονδῆς. Τοιαῦται ὅμως σκηναὶ ἐχαρακτίζον ὁμοίως τὸν βίον τῶν θεῶν, τῶν ἡρώων καὶ τῶν ἀνθρώπων.

Εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Κοπεγχάγης εἶναι ἀπίθανον οὕτω ὅτι ὀφείλομεν νὰ ἀναγνωρίσωμεν ἀναθηματικὸν ἀνάγλυφον ἀνάλογον πρὸς τὰ τῆς ομάδος Ἥβης· Ἡρακλέους ἢ τοῦ πηλίνου τῆς Ἀγγελόνας¹⁰³ καὶ τῶν ἄλλων προσαγομένων παραδειγμάτων¹⁰⁴. Καὶ ἐὰν ἀκόμη ἡ ἔλλειψις τῶν σεβιζόντων δὲν θεωρηθῇ ἀποφασιστικῆς σημασίας, ἡ ἀπόληξις τοῦ ἀναγλύφου εἰς ἀέτωμα συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἐπιτυμβίας χρήσεως τοῦ ἀναγλύφου τῆς Κοπεγχάγης. Ἐὰν τοῦτο εἶναι ἡρωικὸν ἀναθηματικόν, τότε καὶ τὸ ἀνάγλυφον ἐκ Λεβαδείας καὶ τὰ ὅμοια αὐτοῦ, ἀκόμη δὲ καὶ ἡ στήλη τῆς Λυσέου θὰ πρέπει ὁμοίως νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀναθηματικά.

Ὑπεδηλώθη ἀνωτέρω ἡ πρὸς τὸν κόσμον τῆς Ἀνατολικῆς Ἰωνίας σχέσις τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων. Τὰ νεκρόδαιπνα ὀδηγοῦσι πρὸς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Σαρδαναπάλου¹⁰⁵. Αἱ παραστάσεις τοῦ ἐνθρόνου Βασιλέως δεχομένου τὰ δῶρα καὶ τὸ σέβας τῶν ὑπηκόων του εἶναι πολὺ γνωσταὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἀλλ' αὗται εἶναι τὸ μακρινὸν μόνον πρότυπον τῆς δημιουργίας τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων χαρακτηριζομένων διὰ τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ «καθῆσθαι» δι' ἀμφοτέρους τοὺς

¹⁰¹ Προκειμένου διὰ τὸν Ἡρακλέα : τοῦ ποτοῦ τῆς ἀθανασίας κατὰ τὸν VOLLGRAFF, αὐτ. σ. 9.

¹⁰² ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἔ.δ. 286.

¹⁰³ Αὐτ. 296 κέ.

¹⁰⁴ Αὐτ. 296.

¹⁰⁵ Ἀνωτ. σημ. 37.

συζύγους. Ὁ κἀνθαρος καὶ ἡ ἀνακάλυψις τῆς γυναικὸς δυσχεραίνουσιν ἔτι περισσότερο τὴν συσχέτισιν πρὸς τὴν Ἀνατολήν. Ἀντιθέτως ὁμως συγγένεια περιεχομένου τῆς παραστάσεως τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων ὑπάρχει πρὸς ὠρισμένας Χετταιοαραμαϊκὰς ἐπιτυμβίους στήλας, ὡς τὴν στήλην τῆς Βασιλίσσης ἐκ Sendschirli¹⁰⁶ ἔνθα ἡ βασίλισσα καθημένη ἔμπροσθεν τῆς πλήρους ἐδεσμάτων τραπέζης κρατεῖ φιάλην εἰς τὴν δεξιὰν καὶ ἄνθος εἰς τὴν ἀριστεράν, ὡς καὶ τὰς ἐκ Marasch¹⁰⁷, ἔνθα ἡ ἔνθρονος ἀνδρική μορφή μὲ φιάλην πάντοτε εἰς τὴν δεξιὰν καὶ στάχυς εἰς τὴν ἀριστεράν κάθηται ἔμπροσθεν τῆς ἐπίσης πλήρους ἐδεσμάτων τραπέζης, ἐνῶ εἰς τὸ ἕτερον ἄκρον κάθηνται οἰκεῖοι αὐτοῦ: μήτηρ καὶ θυγάτηρ, γυνὴ κρατοῦσα μικρὸν παῖδα, κιθαρίστρια κλπ. Ἡ ἐκ Sendschirli στήλη τυπολογικῶς εἶναι ὁμοία πρὸς τὸ αὐτόθεν ἐπίσης ἀνάγλυφον ἐπὶ ὀρθοστάτου, ἐφ' οὗ εἰκονίζεται ὁ βασιλεὺς Barrekub ἐπὶ θρόνου καὶ πρὸ αὐτοῦ θεράπων¹⁰⁸. Ἀντικείμενα θεωρούμενα ὅτι συμβολίζουν τὰς περὶ ἀναστάσεως ἀντιλήψεις οὐδ' ἐκείθεν ἑλλείπουσιν.

Ταῦτα ἡ ἀνάλογα ἀνατολικά θέματα δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀνήκοντα ἀσφαλῶς μεταξὺ τῶν προτύπων τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων, ἐκ τῶν ὁποίων παραλείπεται ἡ ἐστίασις, τίθεται δὲ εἰς τὸ βάθος καὶ παρὰ τὸν ἄνδρα ἡ γυνὴ συμφῶνως πρὸς τὰς Ἑλληνικὰς ἀντιλήψεις.

Τὴν σχέσιν πρὸς τὸν Ἀνατολικὸν κόσμον ὑποδεικνύει ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι ζευγὸς ὁμοιον πρὸς τὸ τῶν Λακωνικῶν παραστάσεων εἰκονίζεται εἰς τὴν πηλίνην ζωφόρον VII τῆς ἐπὶ τῷ Ἑρμῇ Λαρίσης¹¹⁰, περὶ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. (εἰκ. 5, πίν. XI). Τὸ ζευγὸς κάθηται ὀπισθεν τῆς κεφαλῆς τῆς κλίνης συμποσίου. Δὲν βλέπω κατὰ ποῖον τρόπον εἰς τὴν ζωφόρον ταύτην θὰ ἡδύνατό τις νὰ ἴδῃ ἥρωας νεκροὺς ἢ θεοὺς τοῦ Ἄδου¹¹² ἀκόμη καὶ ἐὰν αἱ ζωφόροι αὗται ἡδύναντο νὰ συσχετισθῶσι πρὸς ἐπιτύμβιον οἰκοδόμημα¹¹⁴, ὁπότε θὰ εἴχομεν ἓν σημαντικὸν παράδειγμα μείξεως «νεκροδείπνου» καὶ «Λακωνικοῦ ἀναγλύφου». Ἀλλὰ καὶ ἐὰν εἶναι ἄσχετος ἡ ζωφόρος αὕτη πρὸς νεκρικὰ ἔθιμα καὶ πάλιν ἡ μαρτυρία αὐτῆς εἶναι — ἴσως δὲ καὶ περισσότερον — σημαντική. Διότι φανερώνει ὅτι τὸ «καθήμενον ζευγὸς»

¹⁰⁶ *Handbuch der Archäologie* I πίν. 162, 1.

¹⁰⁷ TH. BOSSERT, *Altanatolien*, 1942, ἀρ. 806 - 815, H. FRANKFORT, ἔ.ἀ. 185, εἰκ. 91, E. AKURGAL, *Kunst Anatoliens*, εἰκ. 17.

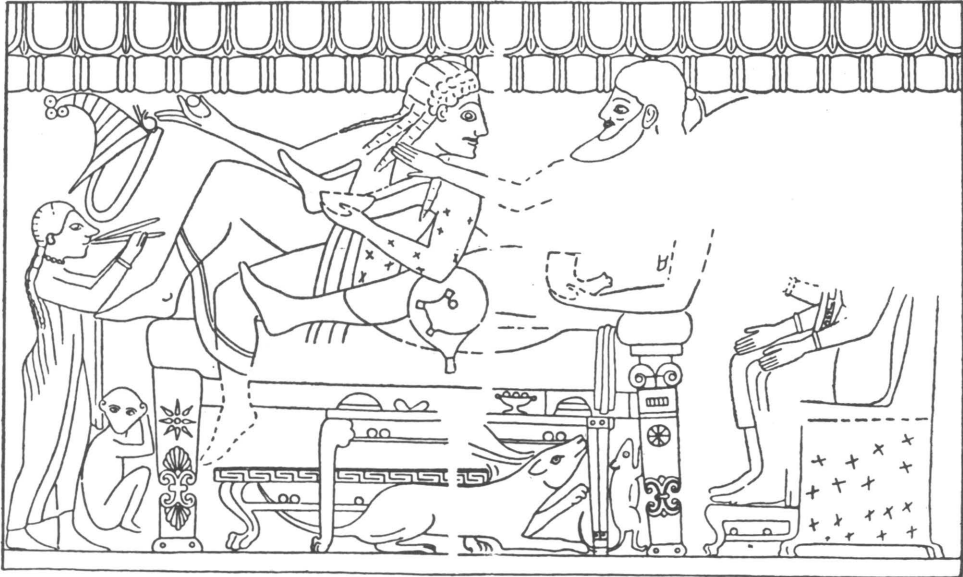
¹⁰⁸ *Handb. d. Arch.* I πίν. 162, 2.

¹⁰⁹ *Larisa am Hermos* II, εἰκ. 20, πίν. 31, 11, 13, 14 καὶ 3.

¹¹⁰ Ἡ θέσις ὅτι εἰς τὰ Λακωνικὰ ἀνάγλυφα παρίσταται ζευγὸς θεῶν τοῦ Ἄδου, ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἰδία σ. 305 ἔ., ἀποκρούεται γενικῶς U. HAUSMANN, *Gr. Weihreliefs*, σ. 25, σημ. 31, C. BLÜMEL, *Die arch. - gr. Skulpturen Berlin* (1963), σ. 22 ἀρ. 16.

¹¹¹ Ὡς τὰ ἀνωτ. σ. 352, σημ. 14 μνημονευόμενα.

προέρχεται ἐκ τοῦ εὐρυτέρου κύκλου τῶν παραστάσεων συμποσίων καὶ ὅτι δὲν συνδέεται ἀναγκαστικῶς πρὸς ταφικὰς μόνον ἀντιλήψεις καὶ εἰκονίσεις — ἀλλ' ὅτι ἀποδίδει στιγμήν τῆς ζωῆς θεωρουμένην ἀξίαν νὰ ἀπαθανατισθῇ ὑπὸ τῆς τέχνης. Τὸν τρόπον παραστάσεως τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Σαρδαναπάλου εὐρίσκομεν τοιοῦτοτρόπως συνηγμένον μὲ ἐκεῖνον τῶν Χετταιοαραμαϊκῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν εἰς τὰ

Εἰκ. 5. Πλάξ πηλίνης ζωφόρου (= *Larissa am Hermos*, εἰκ. 20).

ἀνάγλυφα τῆς Λαρίσης. Ἄλλ' ὅπωςδὴπότε διὰ τοῦ καθημένου ζεύγους τῶν ἀναγλύφων τῆς Λαρίσης γίνεται στενωτέρα ἢ ἐξάρτησις τῶν Λακωνικῶν μνημείων ἀπὸ τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης τῆς Ἀνατ. Ἰωνίας, τῶν ὁποίων καὶ ἡ τεχνοτροπία δὲν εἶναι ξένη πρὸς αὐτήν.

Ἡ ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης χρησιμοποίησις τοῦ θέματος ἤδη ἐν τῇ ζωφόρῳ τῆς Λαρίσης δεικνύει τὴν διαφορὰν τῶν δύο κόσμων, καθ' ὃν τρόπον γνωρίζομεν ταύτην καὶ γενικώτερον. Διότι παρὰ πᾶσαν Ἀνατολικὴν ρίζαν καὶ τὰ Νεκρόδειπνα καὶ τὰ Λακωνικὰ ἀνάγλυφα εἶναι δημιουργήματα τῆς τέχνης τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος¹¹². Νέον, Ἑλληνικὸν στοιχεῖον τῶν ἀναγλύφων ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἀνάγλυφα τῆς Ἀνατολῆς εἶναι ἡ τρόπον τινὰ λανθάνουσα αἰσθησις τοῦ βύθους ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἐπὶ τῆς αὐτῆς πλευρᾶς τῆς πλακὸς τοποθέτησις καὶ τῶν δύο συζύγων, τοῦ ἑνὸς παρὰ τὸν ἄλλον, δι' « ἀρχαϊκῆς » ἀντιμετωπίσεως

¹¹² Ἀνωτ. σ. 360, σημ. 35 καὶ 37.

τοῦ προβλήματος τοῦ χώρου, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ εἰς ἄλλην σφαῖραν μεταφορὰ ἐννοιῶν τῆς ὅλης παραστάσεως διὰ τῆς ἀπαλείψεως τῆς τραπέζης τῶν ἐδεσμάτων καὶ τῶν δευτερευόντων προσώπων· ἀπέμειναν μόνον ὁ κάνθαρος — ἀντὶ τῆς φιᾶλης τῶν Ἀνατολικῶν μνημείων — ὑποδηλῶν ἴσως, ὑπὲρ τὸ συμπόσιον, κυρίως τὴν « σπονδὴν » καὶ αἱ « προσφοραὶ » — ἀλέκτωρ, ψά, ρόα ἄνθος —, προστετέθη δὲ καὶ ὁ ὄφρις.

Ἄλλ' εἰς πάντα ταῦτα τὰ μνημεῖα ὁ κάνθαρος ἢ ἡ φιᾶλη ἢ ἡ κύλιξ καθὼς καὶ ἡ οἶνοχόη, ἐξ ἧς πληροῦται τὸ ἄγγειον τῆς πόσεως, ἀνήκουσι τυπολογικῶς εἰς τὴν *πρᾶξιν* τῆς *σπονδῆς*¹¹³. Ἄλλ' εἰς τοὺς νεκροὺς καὶ τοὺς χθονίους θεοὺς προσφέροντο ὡς γνωστὸν οὐχὶ σπονδαὶ ἀλλὰ *χοαί*. Ὅσον δὲ καὶ ἐὰν ἐνίοτε αἱ προσφοραὶ πρὸς τοὺς ἐν τῇ Γῇ ἐπιτρέπεται νὰ μὴ εἶναι ἄνευ οἴνου, αὐστηρῶς *νηφάλιοι*, ἀλλ' ὅμως ἡ τυπολογικὴ παράστασις σπονδῆς πάντοτε ἐπὶ τῶν ὑπὸ συζήτησιν μνημείων ἀποκλείει νὰ θεωρήσωμεν, ὅτι ἡ *πρᾶξις* αὕτη σημαίνει *χοήν*, τοσούτῳ μᾶλλον ἐφ' ὅσον εἰς τὰ σαφῶς ἡρωικὰ ἀνάγλυφα τὴν σπονδὴν ταύτην τελοῦσιν οὐχὶ οἱ σαφῶς διακρινόμενοι διὰ τῆς ἐν μικροτέρῳ μεγέθει παραστάσεως ὡς σεβίζοντες ἀλλ' οἱ ἥρωες· ὁ ἀνὴρ καὶ ἡ παρ' αὐτὸν ἰσοῦψῆς ἱσταμένη γυνή.

Ἡ προτίμησις τῆς παραστάσεως τοῦ ἀνδρὸς ὡς καθημένου ἀπέκλειεν πάντως τὴν ἐξεικόνισιν ἐστιάσεως. Ἀλλὰ καὶ ὅπου αὕτη ἀπέμεινεν, εἰς τὰ « νεκρόδαιπνα » δηλαδή, ἡ ἀπομόνωσις τοῦ ζεύγους ἀπὸ τῶν λοιπῶν συνδαιτημόνων, ἡ μεταφορὰ ἀπὸ τοῦ παραδεισιακοῦ τοπίου εἰς τὸν κλειστὸν ἀνδρῶνα προσέδωσαν καὶ εἰς ταῦτα μίαν ἰδιαιτέραν ἀτμοσφαῖραν, ἣτις δὲν εἶναι διάφορος ἐκείνης ἣτις περιβάλλει τὰς μοναχικὰς ἱσταμένας μορφὰς τῶν ἐπιτυμβίων ἀρχαϊκῶν στηλῶν, αἵτινες διηγοῦνται τὴν κυριωτέραν ἐκδήλωσιν ἐν τῇ ζωῇ των, ὡς ἐλέχθη ἤδη.

Καὶ εἰς τὰ νεκρόδαιπνα ἀλλὰ περισσότερον ἀκόμη εἰς τὰ Λακωνικὰ ἀνάγλυφα ἐξαίρεται ἡ στενὴ σχέσις τῶν συζύγων¹¹⁴. Ὅτι πρόκειται εἰς τὰ τελευταῖα ταῦτα

¹¹³ Ἀνωτ. σ. 375 ἔ.

¹¹⁴ Τὸ πρόβλημα ποῖος τῶν καθημένων συζύγων εἶναι ὁ νεκρὸς εἰς τὰ « νεκρόδαιπνα » ὡς καὶ εἰς τὰ Λακωνικὰ ἀνάγλυφα, πρβ. σ. 359, σημ. 32, εἶναι οὐσιαστικῶς ἀνύπαρκτον, — πβλ. JOHANSEN, ἔ.δ. 86 (μὲ παραπομπὴν εἰς FURTWÄNGLER, *Coll. Sab.* I 23 ἔ.) : «these monuments (τ.ἔ. τὰ λακ. ἀν.) were devoted not merely to the single individuals but to the family as a whole, and served as the common resort for the family's ancestor worship» — καθ' ὃν ἀκριβῶς τρόπον καὶ εἰς τὰς πολυπροσώπους ἀττικὰς στήλας, περὶ ὧν εὐστόχως παρατηρεῖ ὁ JOHANSEN, αὐτ. 54, ὅτι « ἡ ἔμφασις δὲν τοποθετεῖται first and foremost εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ νεκροῦ (ἦτοι εἰς τὴν ἑξαρσιν τοῦ νεκροῦ) ἀλλ' εἰς τὴν στενὴν ἔνωσιν αὐτοῦ μεθ' ἑνὸς ἢ πλείονων τῶν ἐπιζώντων ἐκ τοῦ κύκλου τῶν ἀμεσωτέρων του σχέσεων ». Δὲν εἶναι ἐπομένως ἀπολύτως ὀρθὸν ὅτι εἰς τὰς Ἀττικὰς στήλας « βλέπουμε καθαρὰ τὴ διαφοροποίησιν τῶν προσώπων », ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, 283.

περὶ ζεύγους θνητῶν πειθόμεθα ἐὰν ἴδωμεν μὲ ποῖον τρόπον ἀπέδωκεν τὸ θέμα ἡ τέχνη τῶν ἀκολουθούντων χρόνων. Ἄμεσον ἀπάντησιν νομίζω ὅτι δίδει τὸ ἀέτωμα τοῦ Μνημείου τῶν Νηρηίδων¹¹⁵. Ὁ ἀνὴρ καὶ ἡ γυνή, ἀνακαλυπτομένη ἐπίσης, κάθηνται ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος τοῦ τυμπάνου, ἀντωποί, ἐνῶ τὰ τέκνα τοῦ ζεύγους εἰς μικρότερον μέγεθος συμπληρώνουσι τὰ μεταξὺ κενὰ· πρόκειται εἰκονογράφησις τῆς οἰκογενείας τοῦ Λυκίου δυνάστου, εἰς ὅντινα ἀνήκει τὸ Μνημεῖον, ἐν τῇ ἀντιλήψει τοῦ τελευτῶντος πέμπτου αἰῶνος. Διάκονοι ὑπάρχουν εἰς τὴν γωνίαν. Ἡ ὑπαρξίς τῶν τέκνων θὰ ἡδύνατο νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἐνταῦθα ἡ χειρονομία τῆς ἀνακαλύψεως σημαίνει ἁπλῶς τὴν συζυγικὴν σχέσιν ἄνευ τῆς συγκεκριμένης ἀναφορᾶς εἰς τὴν ἐστίασιν τῶν Ἀνακαλυπτηρίων καὶ ὅτι τοῦτο θὰ ἡδύνατο ἐπίσης νὰ ἰσχύσῃ καὶ διὰ τὰ Λακωνικὰ ἀνάγλυφα. Πιστεύω ὅτι πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἀντίληψιν δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστος ἡ ὑπόθεσις ὅτι παρίστανται καὶ τὰ δύο: ἡ χειρονομία τῆς ἀνακαλύψεως εἶναι ἄμεσος ἀνάμνησις τῶν Ἀνακαλυπτηρίων, τῆς τελετῆς τοῦ γάμου τῆς ὁποίας ἐπηκολούθησεν ἡ δημιουργία τῆς οἰκογενείας.

Τὸ μικρὸν ἀέτωμα τῆς ἐγχαράκτου βοιωτικῆς στήλης τοῦ Ρύγχωνος¹¹⁶ κοσμεῖται δι' ἀναλόγου παραστάσεως: ζεῦγος ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς καθημένων ἀντωπῶν, ἐνῶ μικρὸν παιδίον ὄρθιον στηρίζεται εἰς τὸν καθημένον ἄνδρα. Εἶναι τὸ ζεῦγος τὸ ὁποῖον συναντῶμεν συχνότατα εἰς τὰ Ἑλληνικῆς τέχνης Μικρασιατικὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα, ὡς εἰς τὰ ταφικὰ μνημεῖα τῆς Ξάνθου καὶ τῆς Τρύσης εἴτε εἰς τὰς ἀετωματικὰς ἀπολήξεις τῶν στενῶν πλευρῶν Λυκιακῶν σαρκοφάγων ἢ τῶν λαξευτῶν

¹¹⁵ P. GARDNER, *Gr. Sc. Tombs*, εἰκ. 75, G. RICHTER, *Gr. Sculpture*, εἰκ. 472. Ὁ CH. RICHARD, *Manuel...* II, σ. 864 ἐρμηνεύει καὶ τὰς καθημένας μορφὰς τοῦ αἰτώματος τοῦτου ὡς Ἀθην καὶ Δήμητρα - Περσεφόνην προσθέτων ὅπως δὴποτε ὅτι «le fronton infernal» τοῦ Μνημείου τῶν Νηρηίδων ἀποτελεῖ σπανίαν περίπτωσιν.

¹¹⁶ Ὁ Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀρχ. Ἐφημ. 1920, 6 κέ., πίν. 1, ἀναγνωρίσας τὴν παράστασιν — ὁ VOLLGRAFF, BCH 26, 1902, 555, δὲν εἶχεν ἴδει τὸν παῖδα ἀλλ' εἶχεν ἐκλάβει ὡς παῖδα τὴν ἐπὶ τοῦ λίθου καθημένην γυναῖκα — καὶ ἐκτείνας τὴν περὶ *δαφνηφόρου* εἰκασίαν του εἶχεν ὑποθέσει ὅτι παρίστατο εἰς τὸ ἀέτωμα «τελετὴ τις σχετικὴ ἢ πρὸς τὴν καθιέρωσιν τοῦ δαφνηφόρου ἢ πρὸς τὰ ἱερατικὰ ἔργα αὐτοῦ», ὅτε ὁ Ρύγχων ἦτο παῖς. Προσθέτει ὁμως ὅπως δὴποτε ὅτι ἐὰν ἀποκλεισθῇ ἡ ἐρμηνεία τῆς δαφνηφορίας (ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ 9, 10, 4, ΠΡΟΚΛΟΣ παρὰ Φωτίῳ Βιβλ. 321) τότε ἡ σκηνὴ τοῦ αἰτώματος πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ ἐκ τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς — πατὴρ, μήτηρ, υἱὸς — «ἀλλὰ πάντως ἐνέχουσα περιεχόμενόν τι σημαντικόν, ὅπερ δὲν δύναται νὰ συλλάβῃ». Ἡ ἀναλογία πρὸς τὰ Μικρασιατικὰ πυραδείγματα ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ «νεκρόδειπνον» τῆς στήλης τοῦ Σαυγένους, αὐτ. σ. 10 κέ., πίν. 2, ἐνταῦθα εἰκ. 6, ἦτοι τύπον προερχόμενον ἐξ Ἀνατολῆς, πείθει διὰ τὴν ὀρθότητα τῆς παρεχομένης ἐνταῦθα ἐρμηνείας.

τάφων¹¹⁷ καθὼς καὶ εἰς τὴν ἀμέτρητον σειρὰν τῶν κλασσικῶν καὶ μεταγενεστέρων ἐπιτυμβίων στηλῶν, αἵτινες παριστάνουσι τοὺς δύο συζύγους, ἀδιαφόρως ἂν ἀμφοτέροι ἢ ὁ ἕτερος μόνον εἶναι νεκροί. Εἰς τὸν *παροδίτην* ἔπρεπε νὰ ἐντυπωθῇ ἐκ τῆς θέας τῆς ἐπιτυμβίου στήλης μία εὐτυχὴς στιγμή ἢ μία οὐσιώδης κατάστασις τῆς ἐπιγείου ζωῆς τοῦ νεκροῦ: ὁπότερος τῶν συζύγων ἦτο ὁ νεκρός, ἦτο μικροτέρου διαφέροντος εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην· οἱ σύγχρονοι θεαταὶ τῆς στήλης τὸ ἐγνώριζον· οἱ μεταγενέστεροι ἠδύναντο ἀκινδύνως νὰ θεωρῶσιν ὅτι καὶ οἱ δύο εἶναι πλέον νεκροί.

Ὁ τρόπος ἐπίσης μὲ τὸν ὁποῖον παρίσταται κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους τὸ ζεῦγος τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων ἐπιτρέπει ἀμφιβολίας περὶ τῆς ὁρθότητος τῆς ἐρμηνείας τῶν δυὸ μικρῶν μορφῶν τοῦ ἀναγλύφου τῶν Χρυσάφων καὶ τοῦ ὁμοίου πρὸς αὐτό¹¹⁸, ὥς σεβρίζοντων. Ἡ πρώτη ἀπορία εἶναι διατί, ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων τῶν θεῶν τοῦ Ἄδου, μόνον εἰς δύο ἀνάγλυφα οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὰ ἄλλα εἰκονίζονται οἱ σεβρίζοντες θνητοί.

Δύο ἄλλαι περιπτώσεις Λακωνικῶν ἀναγλύφων πρῶτον μὲν ὀφείλουσι θεματικῶς νὰ χωρισθῶσι, δεύτερον δὲ ἐνισχύουσι τὴν ἐρμηνείαν ἡμῶν. Οὕτω τὸ ἀνάγλυφον τῶν Βρυξελλῶν¹¹⁹ θεωρούμενον ἤδη, λόγῳ τῆς ἐπιγραφῆς του, ὥς ἀνήκον εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς *Κόρης Σωτείρας* ἐν Σπάρτῃ¹²⁰ δεικνύει ἀναμφιβόλως παιδικὰς μορφὰς *παρισταμένας* εἰς τὴν θεάν, ὅπως εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς « Ἰνουῦς - Λευκοθέας »¹²¹. Ἐὰν εἴχομεν σεβρίζουσας ἐνηλίκους οὐδεὶς λόγος ὑπῆρχεν ἵνα εἰκονισθῶσι μικραί, ὅπως εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῶν Χρυσάφων ἔνθα θὰ ἦτο ἐπὶ τέλους δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἔλειπεν ὁ ἀναγκαῖος χώρος. Εἰς τὸ ἐκ Γερωνθρῶν ἀνάγλυφον¹²² αἱ δύο οἶονεὶ αἰωρούμεναι μορφαὶ ἤδη λόγῳ τῆς γυμνότητος αὐτῶν εἶναι ἀδύνατον νὰ θεωρηθῶσιν ὥς σεβρίζοντες ἐνήλικοι, ὅσον καὶ ἐὰν εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῶμεν ὅτι πρόκειται καὶ εἰς τὴν δευτέραν ταύτην περίπτωσιν περὶ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου. Παραβολὴ πρὸς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Μαγούλας εἰκονίζον κοῦρον καθιστᾷ ἀμέσως φανερόν ὅτι οἱ κατασκευασταὶ τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων ἦσαν εἰς

¹¹⁷ Περὶ ὧν κατωτέρω.

¹¹⁸ Ath. Mitt. 2, 1877 πίν. 22, TOD - WACE, *Catalogue*, 133 ε. εἰκ. 2, ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ε.δ. 260 ε., εἰκ. 3.

¹¹⁹ FROEHNER, *Coll. Tyszkiewicz*, πίν. 16, E. LANGLOTZ, *Frühgr. Bildh.*, σ. 86 ἀρ. 3, σ. 91 πίν. 44d, F. CUMONT, *Cat. Mus. Cinq.* 50, W. H. JEFFERY, *Local Scripts*, 192 ε., 200 ἀρ. 25, πίν. 36.

¹²⁰ JEFFERY, ε.δ. 193.

¹²¹ CH. PICARD, *Manuel* II 1, 95 ε.

¹²² TOD - WACE, *Catalogue*, σ. 106.

θέσιν νὰ διακρίνωσι δι' ἀπλῶν μέσων τὴν ἡλικίαν τῶν εἰκονιζομένων προσώπων.

Ἐπιτρέπεται νομίζω, ἵνα τολμήσωμεν νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὰς δύο μικρὰς μορφὰς ὡς παιδικὰς. Τοῦτο ἀνταποκρίνεται περισσότερο πρὸς τὴν ὑπερβολικὴν διαφορὰν τοῦ μεγέθους μεταξὺ τῶν δύο ζευγῶν. Ἡ ἀναλογία πρὸς τὰς μικρὰς μορφὰς τοῦ Μνημείου τῶν Νηρηίδων καὶ τοῦ ἀετωματίου τῆς στήλης τοῦ Ρύγχωνος ὁδηγεῖ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην. Εἰς τὴν στήλην τοῦ πολεμιστοῦ ἐκ Πριινᾶ ὀρθῶς ἀναγνωρίζεται ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου μορφὴ παιδὸς καὶ ὄχι σεβίζοντος¹²³.

Τὸ θέμα : παῖς δὲν εἶναι ἄγνωστον εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν τέχνην, ὅσον καὶ ἔαν ἐν αὐτῇ δὲν ἔτυχε τοῦτο, ὥς ἦτο φυσικόν, ἰδιαιτέρας ἀναπτύξεως. Ἡ ἐνωρὶς ἀπαντῶσα διαφοροποιήσις : ἐνδεδυσμένα τὰ θῆλα, γυμνὰ τὰ ἄρρενα, δὲν εἶναι ἀπόλυτος¹²⁴. Κύριος τρόπος διαφοροποιήσεως μεταξὺ ἐνηλίκων καὶ παιδίων εἶναι ἡ διαφορὰ τοῦ μεγέθους¹²⁵. Περισσότερον ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρατήρησις τοῦ Μ. Ἀνδρονίκου ὅτι ἡ ἀνδρική ἐκ τῶν δύο μικρῶν μορφῶν φέρει βραχεῖαν κόμην ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς μακροὺς βοστρύχους τοῦ καθημένου ἥρωος¹²⁶. Αἱ μικκύλαι μορφαὶ ἀποδίδουσιν εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν τέχνην πάντοτε τὴν παιδικὴν ἡλικίαν· ὁσάκις πρόκειται νὰ διακριθῶσι διαφόρου φύσεως πρόσωπα, τοῦτο γίνεται εὐχερῶς χωρὶς αἱ ὑποδεέστεραι μορφαὶ νὰ παρίστανται ὡς παιδικαί, ὅπως π.χ. εἰς τοὺς Βοιωτικοὺς ἀναγλύφους ἀμφορεῖς¹²⁷. Τοὺς παῖδας-θεράποντας τῶν παραστάσεων συμποσίων ἐπίσης

¹²³ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἔ.δ. 281 ἔ. Καθ' ὅσον βλέπω μόνον ὁ G. W. ELDERKIN, *Kantharos, Studies in Dionysiac and Kindred Cult*, 1924, ἀναγνωρίζει εἰς τὰς μικρὰς μορφὰς οὐχὶ σεβίζοντας ἀλλὰ νεωστὶ θανόντας coming to be made divine and immortal, ὅπερ δὲν θεωρεῖ ἀδύνατον καὶ ὁ H. J. ROSE, *JHS* 44, 1924, 292.

¹²⁴ Βλ. π.χ. τὰς παιδικὰς μορφὰς τοῦ πίνακος τοῦ Πιτοᾶ, A. K. ORLANDOS, *Encicl. d. arte ant. class. e orientale* VI ἐν λ. *Pitsa*, παρένθ. πίναξ, HAUSMANN, *Gr. Wehr.* εἰκ. 4.

¹²⁵ Ν. Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, *Κρητικὰ Χρονικά* 15/16, 1963, Α' σ. 284 ἔ. Εἰς τὸν Κορινθ. κρατῆρα τοῦ Ἀμφιαράου F. - R. πίν. 121, E. PUHL, *MuZ* εἰκ. 179 ὁ ὀπισθεν τοῦ ἥρωος γυμνὸς παῖς μόνον διὰ τῆς σμικρότητός του διακρίνεται ἀπὸ ὀρίμου ἀνδρός.

¹²⁶ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἔ.δ. 284, ὅστις ὁμως ἐρμηνεύει τοῦτο ὡς προσπάθειαν διαφοροποιήσεως τοῦ θνητοῦ ἀπὸ τοῦ καθημένου θεοῦ. Ἄλλ' εἰς τὴν Λακωνικὴν ἀγγειογραφίαν καὶ οἱ θνητοὶ παρίστανται ἐπίσης μὲ μακροὺς βοστρύχους. Τοιαύτη δὲ διαφοροποιήσις δὲν γίνεται μεταξὺ τῆς καθημένης «θεᾶς» καὶ τῆς μικρᾶς γυναικείας μορφῆς φερούσης ἐπίσης μακρὰν κόμμωσιν. Βραχεῖαν κόμμωσιν φέρει καὶ ἡ μικρὰ μορφὴ τῆς στήλης τοῦ πολεμιστοῦ ἐν Πριινᾶ, JOHANSEN, εἰκ. 36, ἣν ὀρθῶς ὁ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἔ.δ. σ. 281 ἔ., ὀνομάζει παιδικήν.

¹²⁷ Θηβῶν : Ἐφ. Ἀρχ. 1892, 213 πίν. 8. Τήνου : ΠΑΕ 1953 (1956), 264 εἰκ. 9, Atti d. VII. Congresso di Arch. cl. I, 1962 268 ἔ. εἰκ. 2. Προχείρως K. SCHEFOLD, *Frühgr. Sagenb.* πίν. 12 καὶ 13.

ή σμικρότης μόνον χαρακτηρίζει¹²⁸. Τὰ ὑπὸ τῶν δύο τούτων μικκύλων μορφῶν τῶν δύο Λακωνικῶν ἀναγλύφων κρατούμενα: ἀλέκτωρ, ἄνθος, καρπός, ᾧ δὲ εἶναι βεβαίως συνήθεις προσφοραὶ πρὸς τοὺς νεκρούς, κρατοῦνται ὁμως συχνὰ καὶ ὑπὸ τῶν νεκρῶν ἥτοι τῶν ἐπὶ τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων καθ' ὃν τρόπον ἔζων εἰκονιζομένων προσώπων¹²⁹. Ἡ ἔκτασις τῶν χειρῶν δύναται ἀσφαλῶς νὰ ἐκληφθῇ ὡς χειρονομία προσφορᾶς ἀλλὰ καὶ τὰ κρατοῦντα τὰς προσφορὰς ταύτας πρόσωπα καὶ ἐπὶ τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἄλλην τέχνην, τὰς κρατοῦν συνήθως δι' ἐπίσης ἐπιδεικτικῶν τρόπων.

Ἄλλ' ἡ κυριωτέρα ἀπόδειξις τῆς ἐνταῦθα ὑποστηριζομένης ἐρμηνείας εἶναι τὰ ἀνάγλυφα τοῦ «Μνημείου τῶν Ἀρπυιῶν». Ὁ ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἐπὶ θρόνον καθήμενος βασιλεὺς ἡ ἥρωας δέχεται προσφορὰς ὑπὸ ἐνὸς παιδός, «a diminutive draped boy» κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Pryce¹³⁰. αἱ προσφοραὶ αὗται εἶναι ὁ εἰς τὴν δεξιὰν κρατούμενος ἀλέκτωρ — ἀκριβῶς ὅπως καὶ εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῶν Χρυσάφων — καὶ καρπός τις εἰς τὴν ἀριστεράν. Ἐὰν ἔλειπον αἱ δύο ἀκραῖαι πλάκες τῆς πλευρᾶς ταύτης, θὰ εἴμεθα ἠναγκασμένοι ἐπίσης, συμφώνως πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Λακωνικοῦ μνημείου, νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ παῖς οὗτος τοῦ Μνημείου τῶν Ἀρπυιῶν εἰκόνιζεν ὥριμον ἄνδρα ἐν παιδικῷ μεγέθει διὰ νὰ δηλωθῇ ἡ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ καθημένου θεοῦ ἡ ἥρωας διαφορά. Ἄλλ' εὐτυχῶς ὑπάρχουσιν αἱ ἀκραῖαι αὗται πλάκες τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἡ μεσαία τῆς δυτικῆς¹³¹ καὶ κυρίως ἡ μεσαία πλάξ τῆς νοτίας¹³² ὥστε νὰ ἔχωμεν σαφῆ συνείδησιν τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον ὁ τεχνίτης τοῦ «Μνημείου τῶν Ἀρπυιῶν» διέκρινε τὰς ἐνηλίκους ἀπὸ τῶν παιδικῶν μορφῶν¹³³.

¹²⁸ Βλ. π.χ. τὴν ἐκ τῆς Λαρίσης ζωφόρον, ἀνωτ. σ. 379, εἰκ. 5.

¹²⁹ JOHANSEN, ἔ.ἀ. 83, 85 σημ. 3, 86, 88, 117 ἔ., 134 ἔ., 157.

¹³⁰ PRYCE, *BMC Sculpt.* I 1, 1928, 126, πίν. XXIII.

¹³¹ Αὐτ. 126, πίν. XXIV, Ε. AKURGAL, *Die Kunst Anatoliens*, εἰκ. 87 καὶ 89.

¹³² PRYCE, ἔ.ἀ. 125, πίν. XII.

¹³³ Οὕτω εἶναι τοῦλάχιστον περίεργος ἡ διαβεβαίωσις τοῦ Ε. AKURGAL, ἔ.ἀ. 134 ὅτι ἡ ἐξαιρετικὴ σπουδαιότης τοῦ Μνημείου τῶν Ἀρπυιῶν ἐκ τῆς ἐπόψεως τῆς τέχνης τῶν ἐπιτυμβίων ὀφείλεται (ἐπίσης) εἰς τὸ γεγονός ὅτι ἐνταῦθα αἱ «σεβίζουσαι μορφαὶ δὲν εἰκονίζονται πλέον τόσον μικραὶ ὅπως εἰς τὰ Σπαρτιατικὰ ἀνάγλυφα τοῦ 6ου αἰῶνος. Εἰς τὸ Μνημεῖον τῶν Ἀρπυιῶν ἐμφανίζονται διὰ πρῶτην φοράν εἰς τὴν ἐπιτάφιον τέχνην, αἱ κεφαλαὶ τῶν σεβιζόντων εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος εἰς ὃ καὶ αἱ κεφαλαὶ τῶν ἐνθρόνων ἡρωποιημένων νεκρῶν». Ὁ Ε. AKURGAL προφανῶς λησμονεῖ, γράφων ταῦτα, τὴν παράστασιν τῆς βορείου πλευρᾶς. Ἄλλ' ἐκτὸς τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων, ποῦ ἀπαντᾷ, παλαιότερον τοῦ Μνημείου τῶν Ἀρπυιῶν, παράστασις σεβιζόντων εἰς μέγεθος παιδικῶν μορφῶν; Αἱ μορφαὶ τοῦ πίνακος τοῦ Πιτσᾶ, ἀνωτ. σημ. 124, δεικνύουν χαρακτηριστικῶς τὴν διάκρι-

Εἰς τὸν H. Möbius¹³⁴ χρεωστοῦμεν τὴν ἀσφαλῆ ἐρμηνείαν τῆς καθημένης μορφῆς τῆς νοτίας ταύτης πλευρᾶς ὡς γυναικείας — καὶ οὐχὶ ἀνδρικής, ὡς γενικῶς σχεδὸν ἐπιστεύετο —, ὡς βασιλίσσης ἢ ἡρώϊνης. Διὰ τῆς διαπιστώσεως ταύτης ἡ ἥδη ὑπὸ τοῦ Milchhöfer¹³⁵ παρατηρηθεῖσα σχέσις τοῦ Μνημείου τῶν Ἀρπυιῶν πρὸς τὰ Λακωνικὰ ἀνάγλυφα καθίσταται ἀκόμη μεγαλυτέρα: εἰς τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν εἰκονίζονται ἀντιστοίχως ἐπὶ θρόνου ὁ βασιλεὺς καὶ ἡ βασίλισσα — ὁ ἥρως καὶ ἡ ἡρώϊνη κατὰ τὴν κοινὴν ὀνομασίαν — δεχόμενοι προσφοράς τῶν οἰκείων αὐτῶν. Οἱ χρόνοι, σχεδὸν ἥμισυ αἰῶνος καὶ ἡ τοπικὴ ἀποστασις, δι' ὧν χωρίζονται τὸ Μνημεῖον τῶν « Ἀρπυιῶν » καὶ τὸ ἀνάγλυφον τῶν Χρυσάφων, δικαιολογοῦσιν ἀπολύτως τὴν μεγαλυτέραν ἀπλότητα καὶ τὴν συμβατικότητα τοῦ δευτέρου. Τὸ βασιλικὸν ζεύγος τοῦ πρώτου συνεσχέτισεν ὁ Möbius ἐν τῇ αὐτῇ μελέτῃ¹³⁶ πρὸς τὸ ἕτερον Λυκτικὸν ζεύγος τὸ εἰκονιζόμενον ἐν τῷ ἀετώματι τοῦ Μνημείου τῶν Νηρηίδων, τὸ ὁποῖον ἐξακμήρῃσιν ἀνωτέρω¹³⁷ ὡς τὴν μεταγραφὴν τοῦ « πυκνοῦ » κειμένου τοῦ Λακωνικοῦ ἀναγλύφου εἰς τὴν ἀναλυτικωτέραν γλῶσσαν τοῦ τέλους τοῦ πέμπτου αἰῶνος.

Εἰς τὸν Möbius ὀφείλομεν ἐπίσης τὸν πλουτισμὸν τῶν παραστάσεων τοῦ ζεύγους τοῦ παριστανομένου ἐπὶ τῶν Λυκτικῶν κυρίως ταφικῶν κατασκευῶν διὰ τῆς παραστάσεως τοῦ Λυκτικοῦ ἀετώματος μὲ τὰς ἐκατέρωθεν τοῦ κίονος δύο καθημένας μορφάς¹³⁸, αἵτινες γενικῶς ἕως τῶρα ἐθεωροῦντο ἀνδρικαί· εἰς τὴν πραγματικότητα ἀνδρική εἶναι μόνον ἡ δεξιὰ τοῦ κίονος καθημένη· ἡ ἀριστερὰ παριστανομένη ἀγένειος εἶναι γυναικεία¹³⁹.

σιν τοῦ μεγέθους, ὅπως καὶ αἱ μορφαὶ τοῦ Μνημείου τῶν Ἀρπυιῶν. Οὐδεμίαν ἔχω ἀμφιβολίαν ὅτι καὶ ἡ ὑπὸ τὴν δεξιὰν « Ἀρπυία » τῆς βορείου πλευρᾶς καθημένη καὶ θρηνοῦσα μικρὰ μορφή εἶναι ἐπίσης παιδική: τὸ πάριον τῆς γυναικείας παιδικῆς μορφῆς τοῦ ἀναγλύφου τῶν Χρυσάφων.

¹³⁴ Ἐν: « Θεωρία » Festschrift für W. - H. Schuchhardt, 1960, 159 ἔ.

¹³⁵ Arch. Zeitung 1881, 53 θεωρήσας πρῶτος ὅτι πρόκειται παράστασις ἀφηρωισμένων νεκρῶν· βλ. καὶ PRYCE, ἔ.δ. 128, ἐνθα προκειμένου περὶ τοῦ Μνημείου τῶν Ἀρπυιῶν γράφεται «heroified persons... to whom the members of the family bring offerings. This view... is supported by the analogy of other works, the series of early hero-reliefs from Sparta... In these we have seated figures... receiving gifts from adorants». Ὑποθέτω ὅτι ἡ analogy μεταξὺ τῶν δύο μνημείων ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν ὅτι εἰς ἀμφοτέρω αἱ ἱστάμεναι μορφαὶ πρέπει νὰ εἶναι εἴτε members of the family εἴτε adorants.

¹³⁶ H. MÖBIUS, ἔ.δ. 164.

¹³⁷ Ἀνωτέρω, σ. 381 ἔ.

¹³⁸ PRYCE, ἔ.δ. B 289, σελ. 131, πίν. 25.

¹³⁹ MÖBIUS, ἔ.δ. 163, ὅστις ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ εἰς τὰς ἄλλας ὁμοίας παραστάσεις Λυκτικῶν τάφων, τὰς μνημονευόμενας κατωτέρω ἐν τῇ μελέτῃ ἡμῶν.

Ἑρμηνεύοντες τὰς δυὸ μικρὰς μορφὰς τοῦ ἀναγλύφου τῶν Χρυσάφων ὡς παιδικὰς¹⁴⁰ καὶ ἐνθυμούμενοι ὅτι μεταξὺ τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων τὸ μνημεῖον τοῦτο εἶναι τὸ μοναδικὸν — πλὴν τῆς μιᾶς σφῆζομένης ἐπαναλήψεως αὐτοῦ —, ἐφ' οὗ συναντᾶται ὁ θεωρούμενος « σεβισμός » οὗτος, δυνάμεθα νὰ στραφῶμεν πρὸς δυὸ κατευθύνσεις: εἴτε νὰ δεχθῶμεν ὅτι καὶ αἱ παιδικαὶ αὗται μορφαὶ παριστῶσι τὰ ἐπίσης νεκρὰ τέκνα τοῦ κατημένου ζεύγους ἐπιμένοντες εἰς τὸν χθόνιον χαρακτῆρα τῶν προσφορῶν εἴτε νὰ θεωρήσωμεν ὅτι ἔχομεν ἐνταῦθα ἓνα μακρυνὸν πρόδρομον τῆς παραστάσεως τῶν τέκνων ἐνώπιον κουροτρόφων — χθονίας συνήθως φύσεως — θεοτήτων, ὡς γνωρίζομεν ἐκ μεταγενεστέρων¹⁴¹ ἀλλὰ ἤδη καὶ ἐκ μνημείων τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ.¹⁴² Ἀλλ' εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην περὶ πτωσιν ὡς γνωρίζομεν ἐκ τῶν σχετικῶν ἐξεικονίσεων τῶν ἀκολουθούντων χρόνων, οἱ παῖδες συνοδεύονται πάντοτε ὑπὸ τῶν γονέων ἢ οἰκείων αὐτῶν· οὐδέποτε παρίστανται μόνοι οἱ παῖδες ὡς εἶναι εὐνόητον.

Φαίνεται οὕτω ἀνάγκη ἵνα θεωρήσωμεν ὅτι τοὺς νεκροὺς παῖδας τοῦ κατημένου ζεύγους εἰκονίζει τὸ ἀνάγλυφον τῶν Χρυσάφων, ὅπερ ἀποδίδει ὁπωσδήποτε

¹⁴⁰ Δὲν εἶμαι εἰς θέσιν νὰ εἶπω, ἐὰν ἐπιτρέπεται σύγκρισις τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων πρὸς τὰ αἰγυπτιακὰ ἀγάλματα, ταφικοῦ προορισμοῦ, τὰ εἰκονίζοντα ζεῦγος ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς (συζύγου ἢ μητρὸς) κατημένους ἐπὶ εὐρέος θρόνου καί, ἐνίοτε, ἱστάμενα ὀρθία μεταξὺ αὐτῶν τὰ τέκνα των, W. WOLF, *Die Kunst Aegyptens*, 338 εἰκ. 392, (Senenmut μετὰ τῆς συζύγου καὶ τοῦ θυγατρίου, 18ης δυναστείας, βλ. καὶ SCHAEFER-ANDRAE, *Die Kunst des alten Orients*, Propyläen-Kunstg. II, 333, ALDRED, *The Development of Anc. Egypt. Art.* 62), WOLF, αὐτ. εἰκ. 393 (Τούθμωσις IV μετὰ τῆς μητρὸς του), WOLF, αὐτ. σ. 562 καὶ σημ. 119, 1 εἰκ. 555 (= FECHHEIMER, *Plastik* 66/67) κ.ά.

¹⁴¹ Πρβ. O. WALTER, 'Αρχ. Ἐφ. 1937 Α', 101 ἐ. (ἀνάγλυφον Ξενοκρατείας), ÖJh 30, 1937, 60, Studies... D. Robinson I, 596 ἐ. (νεκρόδειπνα, θεωρουμένου τοῦ ἀνακεκλιμένου ὡς θεοῦ ἢ ἡρώος τῆς φυλῆς εἰς τὸν ὅποιον ὀδηγοῦνται οἱ παῖδες πρὸς εὐλογίαν). Ὅπως δὲ τυπολογικῶς αἱ παιδικαὶ μορφαὶ δὲν εἶναι ξέναι πρὸς τὰ συγγενῆ τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων νεκρόδειπνα. Εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Σάμου, Studies... D. Robinson I, πίν. 57α ἡ χειρονομία τοῦ σεβίσματος τῶν δύο ὀρθίων συζύγων πείθει ὅτι πρόκειται περὶ ἀναθήματος εἰς χθονίαν θεότητα· ὅμοιον εἶναι καὶ τὸ αὐτ. σ. 600 ἐ. πίν. 58α. Ἀντιθέτως εἰς τὴν στήλην τῶν Θηβῶν, 'Αρχ. Ἐφ. 1920, 9 ἐ. εἰκ. 3, ὁ παριστανόμενος παῖς ἀσχολεῖται μὲ ἀλεκτρυονομαχίαν· σχέσιν ἴσως τῆς στήλης ταύτης πρὸς τὰ Λακωνικὰ ἀνάγλυφα ὑποδηλοῦσιν οἱ λεοντόποδες τοῦ θρόνου.

¹⁴² Ὅρθως, πιστεύω, ἐρμηνεύεται ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ τὸ ἀνάγλυφον τῆς « Ἰνουῶ - Λευκοθέας » ὑπὸ τοῦ CH. PICARD, *Manuel* II, 95 ἐ. Καθ' ὅμοιον τρόπον πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ τὸ προσεχῶς δημοσιευθησόμενον ἀνάγλυφον τῆς Ἰκαρίας· ἐπὶ τοῦ παρόντος Atti VII Congr. d. Arch. classica I, 1961, 272 βλ. καὶ BCH 80, 1956, 334 εἰκ. 13, Arch. Reports, 1956, 27 ἐ.

ἀρχαϊκώτερον καὶ περισσότερον περιορισμένον τρόπον παραστάσεως οἰκογενειακῆς σκηνῆς μὴ διασπᾶσαντα ἀκόμη τὰ πλαίσια τοῦ ἀρχαϊκοῦ κανόνος, καθ' ὃν μόνον οἱ ἤδη νεκροὶ εἰκονίζοντο ἐπὶ τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων.

Διὰ τῆς ἐρμηνείας τῶν μικρῶν μορφῶν τοῦ ἀναγλύφου τῶν Χρυσάφων ὡς παιδικῶν — προφανῶς δὲ ἡ ἐρμηνεία αὕτη ἐνισχύει καὶ τὴν ὁμοίαν ἐρμηνείαν τῆς μικρᾶς μορφῆς τῆς στήλης τοῦ Πριναῖ ¹⁴³ — ἀπαλλασσόμεθα ἀποφασιστικῶς τῆς μεταφορᾶς εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν ἀντιλήψεως, ἡ ὁποία μόνον κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ἀρχαίου διαφωτισμοῦ ἦτοι ἀπὸ τοῦ 2^{ου} ἡμίσεος τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ., δικαιολογεῖται καὶ ἐκφράζεται εἰς τὴν ἀρχαίαν τέχνην ¹⁴⁴ : τ.ἔ. τῆς εἰκονίσεως τῶν θνητῶν προσκυνητῶν - ἀναθειῶν ὁμοῦ μετὰ τῆς θεότητος. Διότι τὸ ἀνάγλυφον τῶν Χρυσάφων καὶ ἡ στήλη τοῦ Πριναῖ ἦσαν τὰ μόνα παραδείγματα δι' ὧν ἐθεωρεῖτο ὅτι ἐμαρτυρεῖτο διὰ τὸν 7^{ον} καὶ 6^{ον} αἰ. ἀντίληψις ἀναπτυσσομένη μόνον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ πέμπτου ¹⁴⁵.

Ἐκτὸς τοῦ Μνημείου τῶν Νηρηίδων καὶ τῆς στήλης τοῦ Ρύγγωνος, ὡς παράδειγμα εὐρυτέρας εἰκονογραφήσεως τῆς ἐν τῇ ζωῇ θέσεως τοῦ ζεύγους νεκρῶν συζύγων δύναται νὰ ἀναφερθῇ μετὰ τῶν ἄλλων καὶ ἀνάγλυφον ἐκ Θηβῶν ¹⁴⁶, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα κατέχουσιν οἱ δύο καθήμενοι σύζυγοι μετὰ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται οἰκεῖοι καί, ἀκόμη περισσότερον, τὰ Ἑλληνικῆς τέχνης Μικρασιατικὰ ἐπίσης, ὡς τὸ Μνημεῖον τῶν Νηρηίδων, παραδείγματα. Οὕτω εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ Ἡρώου τῆς Τρύσης ¹⁴⁷ κάτωθι τῶν περρωτῶν ταύρων ἀνευρίσκονται δύο καθήμενα ζεύγη ἀντιπῶν συζύγων, ἐνῶ ὀπισθεν ἑκατέρας τῶν γυναικῶν εἰκονίζεται θεραπαινίς· οἰκόσιτα ζῶα πλουτίζουν τὴν παράστασιν, σαφεῖς μάρτυρες τῆς ἐπιγείου ζωῆς. Τὸ θέμα ἐπανευρίσκεται εἰς τὰς ἀετωματικὰς στενὰς ὄψεις τῶν

¹⁴³ Ἀνωτ. σ. 383 σημ. 123.

¹⁴⁴ U. HAUSMANN, *Gr. Wehr.*, 34 καὶ ἰδίᾳ 57 ἔ.

¹⁴⁵ Μολονότι ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἀναγλύφου τῶν Χαρίτων ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ἀρ. 702, SCHRADER, *Die arch. Marmorbildw. d. Akr.*, ἀρ. 430, πίν. 178 - 179, N. HIMMELMANN - WILDSCHÜTZ, *Θεόληπτος*, 13 ἔ., HAUSMANN, *Gr. Wehr.*, 12, εἰκ. 1, δὲν εἶναι ἐντελῶς σαφές, ὅπως ὁποῦντε τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ εἶναι διάφορον, ὥστε δὲν δύναται νὰ στηρίξῃ τὴν ἐρμηνείαν τῆς ἐν ταῦτῳ παραστάσεως θεῶν καὶ ἀνθρώπων προκειμένου καὶ περὶ τοῦ ἀναγλύφου τῶν Χρυσάφων.

¹⁴⁶ Ἑθν. Μουσείον Ἀθηνῶν, ἀριθ. 1891, Mon. Piot. 3, 1896, πίν. 3, JdI 28, 1913, 331 ἔ., HAUSMANN, *Gr. Wehr.*, 31, εἰκ. 16 (βιβλ.).

¹⁴⁷ O. BENNDORF, *Das Heröon*, 57 ἔ., πίν. 4, 6, 25 : «Vier kleine Profilfiguren... welche in der Art von Grabreliefs einen bescheidenen porträthaften Eindruck machen... Ein paar Thiere vollenden den häuslichen Charakter der Darstellung... Wie ein Titel sprechen sie am Eingang des Baues seine Bestimmung aus».

« Λυκίακων » σαρκοφάγων¹⁴⁸ ἢ τοὺς λαξευτοὺς τάφους τῆς Μ. 'Ασίας· αἱ γυναῖκες συνήθως εἰκονίζονται καὶ ἐνταῦθα ἀνακαλύπτουσαι τὸ πρόσωπον. Τὰ μνημεῖα ταῦτα ὀρθῶς ἀνεγνώρισεν ὁ Johansen¹⁴⁹ ὡς τὰ ἀρχέτυπα τῶν κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους συνήθων οἰκογενειακῶν σκηνῶν τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν.

Ἐὰν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν τέχνην τὸ « καθῆσθαι » ἐσήμαινεν « ἦρωα » ἐν θρησκευτικῇ ἐννοίᾳ, θὰ ἔπρεπε καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς ἔνθα παρίστανται καθήμενοι ἄνδρες ἢ γυναῖκες νὰ θεωρηθῶσιν ἐπίσης ἡρωικά ἦτοι εἰκονίζοντα τὸν ἦρωα ἐν τῇ μετὰ θάνατον ζωῇ αὐτοῦ. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι τὴν ἔννοιαν ταύτην ἀπῆλειπεν ὁ βαθμιαίως συντελεσθεὶς ἐξανθρωπισμὸς τῶν παραστάσεων τούτων¹⁵⁰ δὲν αἶρει τὴν δυσχέρειαν, διότι καὶ οὕτω παραμένει ἀνερμήνευτον τὸ γεγονὸς διατί, παραλλήλως, μέχρι καὶ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ἀρχαϊότητος ἐπέζησεν ἡ ἡρωικὴ ἔννοια εἰς τὰ νεκρόδειπνα τὰ εἰκονιζόμενα ἐπὶ τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν καὶ ἀναφερόμενα ἀναμφισβητήτως εἰς τοὺς νεκροὺς εἰς τοὺς ὁποίους ἀνήκουσιν αἱ στηλαὶ αὗται, ἐνῶ ἡ ἐκ τῆς ἐπιδόσεως τοῦ ἀφηρωισμοῦ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους ἐρμηνευομένη εὐχὴ τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν: *ἦρως χρηστὲ χαῖρε*¹⁵¹ εἶναι συχνοτάτη καὶ ὅταν ἡ παράστασις εἶναι μία τῶν συνήθων οὐχὶ δὲ μόνον εἰς τὰς σκηνὰς συμποσίου.

Τὴν ἰδιαιτέραν « ἀτμοσφαῖραν τῆς θλίψεως καὶ τοῦ θανάτου » τὴν ὁποίαν

¹⁴⁸ Οὕτω π.χ. τὴν σαρκοφάγον τοῦ *Αἰσχύλου* καὶ *Δερείμου*, BENNDORF, αὐτ. 226 ἔ., παρενθ. πίν. I, II. Εἰς τὰς δύο στενάς πλευράς τῆς κορυφαίας δοκοῦ τοῦ καλύμματος — αἱ δύο μικραὶ κατέχονται ὑπὸ συμποσίου, κατ. σ. 392 σημ. 169 — ἔχομεν ἀνατολικῶς ἀντωποὺς τοὺς συζύγους μὲ τὴν σύζυγον φέρουσαν τὴν δεξιὰν πρὸς τὰ ἄνω προφανῶς ἐν τῇ χειρονομίᾳ τῆς ἀνακαλύψεως, ἐνῶ δυτικῶς ἡ γυνὴ κρατεῖ ἀδιάγνωστον ἀντικείμενον εἰς τὸν κόλπον. Εἰς τὰ τεμάχια τῆς σαρκοφάγου ἐκ τοῦ Ἡρόφου, αὐτ. σ. 220 ἔ. πίν. 29, ἀνωτ. σ. 361, ἀρ. 2 - 3, ἔχομεν εἰς τὴν ἐτέραν στενὴν πλευρὰν δύο πρόσωπα, νέον ὀρθιον ἐστραμμένον πρὸς ἄνδρα καθήμενον, — σφύζεται μόνον τὸ κατώτερον μέρος — ἀκριβῶς ὅπως εἰς τὰ ἐπιτυμβία ἀνάγλυφα. Ἡ παράστασις τῶν δύο χορευτριῶν « καλαθίσκου » εἰς τὴν ἐτέραν στενὴν πλευρὰν δὲν εἶναι ἐστραμμένη σημασίας, πρβ. Ν. Μ. CONTOLEON, ἔ.δ. 288. Ἄλλα παραδείγματα ἀναφέρει ὁ BENNDORF, αὐτ. σ. 226. Τὰ παραδείγματα ταῦτα εὐκόλως θὰ ἠδύνατο νὰ αὐξηθῶσι διὰ μιᾶς συστηματικωτέρας ἐξετάσεως τῶν ταφικῶν μνημείων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Πρβ. ὅπωςδήποτε καὶ τὰς στενάς ὀψεις τοῦ τάφου τοῦ *Payana*, A. H. SMITH, *BMC Sculp.* I ἀρ. 950. Πρβ. καὶ ἀνωτ. σ. 385, σημ. 139.

¹⁴⁹ JOHANSEN, ἔ.δ. 149.

¹⁵⁰ JOHANSEN, αὐτ.

¹⁵¹ Θὰ ἦτο ἐνδιαφέρουσα λεπτομερεστέρα ἔρευνα τῶν ἐπιγραφῶν τῶν ἀναγλύφων τούτων. Ἐκ γενικῆς ἐπισκοπῆσεώς μου διεπίστωσα ὅτι οἱ χαρακτηρισμοί: *ἦρως, ἡρώϊνη, ἀφηρωίζεν* ἀπαντῶσιν ἐντελῶς ἀσχέτως πρὸς τὸ εἶδος τῆς παραστάσεως.

ἀπὸ τοῦ 5ου αἰ. ὁ τεχνίτης ἐμφυσᾷ εἰς τὰς ἀπεικονιζομένας σκηνὰς τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων κυρίως διὰ τοῦ ἥθους τῶν παριστανομένων προσώπων καὶ ὀλιγώτερον δι' ἰδιαιτέρων συμβόλων¹⁵², ἀτμοσφαῖραν ὅμως εἰσχωροῦσαν εἰς τὸ βασίλειον τῶν ζώντων καὶ μὴ ἀποδίδουσιν ἰδιαιτέραν τινα κατὰστασιν τοῦ νεκροῦ μετὰ θάνατον, ἐκφράζει ἡ ἀρχαϊκὴ τέχνη διὰ τῶν ἀδρότερον συμβόλων τοῦ θανάτου, οἷα ὁ ὄφεις ἢ τὰ ἀγγεῖα τῶν σπονδῶν ἢ χοῶν. Οἱ ἀνάγλυφοι ὄφεις μικρῶν τινων μυκηναϊκῶν ὑδριῶν¹⁵³ καὶ ἀργότερον τῶν γεωμετρικῶν καὶ ἀνατολιζόντων ἀγγείων — ἀνάγλυφοι ἢ γραπτοὶ — ἀπαντῶντες δὲ κυρίως εἰς ἀγγεῖα σχετιζόμενα πρὸς τοὺς τάφους εἶναι ἐπίσης σύμβολα τοῦ θανάτου, ὅπως καὶ οἱ ὄφεις τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων.

Ἄλλ' ἐὰν ὁ ὄφεις καὶ αἱ χοαὶ εἰς τοὺς νεκροὺς εἶναι λαλοῦντα σύμβολα τῆς ἰδέας τοῦ θανάτου¹⁵⁴ ἀλλ' ὅμως οὐχ ἤττον τὴν αὐτὴν ἰδέαν ἐκφράζουσι καὶ αἱ ἄλλαι ταφικαὶ διακοσμήσεις. Οὕτω ἡ Σφιγξ - κύων τοῦ Ἄιδου¹⁵⁵ δηλοῖ ἀναμφισβητήτως διὰ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς τούτου τὸν κόσμον εἰς τὸν ὅποιον ἀνήκει, κόσμον κοινὸν πρὸς τὸν τοῦ ὄφεως ἢ Γοργώ, σύννηθες ἐπίσης κόσμημα τῶν ἀττικῶν ἐπιτυμβίων μνημείων¹⁵⁶, ὥς καὶ ἀργότερον ἡ Σειρὴν - Μοῦσα τοῦ Ἄιδου¹⁵⁷ δὲν προέρχονται ἀλλαχόθεν· τὰς ρίζας τῶν ἔχουσιν εἰς τοὺς κόλπους τῆς Γῆς. Ἄλλ' οὐδὲ τὰ ἀνθέμια ἔχουσι τεθῆ ὥς ἀπλοῦν, ἄνευ ἰδιαιτέρας σημασίας κόσμημα, ὥς ἐπίστεψις τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν : Εἶναι ὑπέργεια βλαστήματα ἐκ ριζῶν τῶν ὁποίων ἡ

¹⁵² E. BUSCHOR, *Das Grab eines attischen Mädchens*, 50 ε., I. KLEEMANN, 122 καὶ σημ. 648, 155 ε.

¹⁵³ Οἷαι αἱ ἐξ Ἰαλυσοῦ καὶ Νάξου, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1959, 128, εἰκ. 136. V. DESBOROUGH, *The Last Mycenaean and their Successors*, 1964, πίν. 7 c-d.

¹⁵⁴ Μεταξὺ τῶν χθονίων συμβόλων τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων νομίζεται ἐνίοτε καὶ ὁ κύων. Τοῦτο ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἔ.ἀ. 300, ἐνῷ εἶχεν ἀποκρουσθῇ ἡδη ὑπὸ τοῦ GARDNER, ἔ.ἀ. 185. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ κύων ἐνταῦθα πρέπει νὰ σχετισθῇ ὀλιγώτερον ἴσως πρὸς τοὺς κύνας τῶν νησιωτικῶν στηλῶν, περισσότερον δὲ πρὸς τοὺς ἀπαντῶντας εἰς τὰ νεκρόδελπνα ἀποτελῶν οὕτω στοιχεῖον περαιτέρω συνδέσεως τῶν δύο τούτων τάξεων. Βεβαίως δὲ δὲν δύναται νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὸν Κέρβερον, PICARD, Manuel II, 864.

¹⁵⁵ G. M. A. RICHTER, *The archaic Grave - Stones of Attica*, 6. Τὸ Θεσσαλικὸν ἐπίγραμμα τὸ παρέχον τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦτον τῆς σφιγγὸς δὲν βοηθεῖ λόγῳ τῆς ἑλλιποῦς διατηρήσεως — αἱ προτεινόμεναι συμπληρώσεις εἶναι μόνον exempli gratia — εἰς περαιτέρω διασάφησιν, Θ. Α. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Δώδεκα Θεσσαλικά ἐπιγράμματα*, 47 ε., W. ΠΕΡΚ, *Gnomon* 14, 1938, 476, P. FRIEDLÄNDER, *Epigrammata*, 1948, 139 A, W. ΠΕΡΚ, *Gr. Versinschriften I*, 1831.

¹⁵⁶ D. OHLY, *Ath. Mitt.* 77, 1962, 92 ε., ἰδίᾳ 101 ε.

¹⁵⁷ Σχετικῶς βλ. E. BUSCHOR, *Die Musen des Jenseits*.

αὔξεις καὶ ἡ ὑπαρξὶς νοεῖται ἐπίσης μόνον ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς γῆς. Ἐὰν ᾗδη ἀπὸ τοῦ 7ου αἰ. εὐρίσκωμεν τὰς σφίγγας μετεώρους ἐπὶ ὑψηλῶν ἰωνικῶν κιόνων δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι τὸ ἰωνικὸν κιονόκρανον τὸ ἀποτελοῦν τὴν βάσιν τῶν δαιμόνων τούτων εἶναι ἐπίσης ἐν βλάβη ἀπὸ τῶν κόλπων τῆς Γῆς, εἰς τοὺς ὁποίους ἐπιστρέφουσιν ἀποθνήσκοντες οἱ ἄνθρωποι¹⁵⁸. Περὶ πάντων τούτων ἀλλαχοῦ θὰ γίνῃ ἐκτενέστερος λόγος, ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἔπρεπε καὶ ἐνταῦθα νὰ τονισθῇ ὅτι τὰ σύμβολα ταῦτα, σύμβολα τοῦ θανάτου — ὅχι τῆς ἡρωικῆς ὑποστάσεως τοῦ νεκροῦ — δὲν περιορίζονται μόνον εἰς τὸν ὄφιν καὶ τὸν κύνταρον.

Χαρακτηριστικὸν κύριον τῶν ἡρώων ἰσχύον καὶ διὰ τοὺς ἥρωας τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν καὶ τοὺς ἥρωας ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς λατρείας — ἀπαμβλυνόμενον δὲ μόνον κατὰ τοὺς ὑστέρους χρόνους διὰ τῆς ἐπιδόσεως τοῦ ἀφηρωισμοῦ καὶ ἀποδεικνύον ὁπωσδήποτε τὴν ἐνότητα τῶν δύο ἐννοιῶν τῆς λέξεως — εἶναι ὅτι οὗτοι ἐθεωροῦντο ζήσαντες κατὰ μίαν παρωχημένην, μυθικὴν ἐποχὴν¹⁵⁹. Ἦτο οὕτω ἀδύνατον οἱ οἰκεῖοι νεκροῦ, κατὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, νὰ ἐγχαράξωσι σύμβολα ἡρωικῆς λατρείας ἐπὶ τοῦ τάφου αὐτοῦ. Οἱ ἥρωες προστάται τῆς πόλεως, ἀρχηγέται, γενάρχαι κ.τ.τ. ἔζων εἰς τὴν μνήμην τῶν πολιτῶν καὶ δὲν θὰ ἦτο ἐπιτετραμένον οἰοσδήποτε σύγχρονος νεκρὸς νὰ ἀναχθῇ εἰς τὴν τάξιν τῶν ἡρώων τούτων διὰ τῆς διακρίσεως τοῦ ταφικοῦ τοῦ μνημείου μέσῳ συμβόλων ἀνηκόντων εἰς τοὺς ἥρωας. Διάκρισις ἐγένετο μόνον διὰ τῆς μεγαλοπρεπεστερᾶς ἢ ἀπλουστερᾶς διακοσμήσεως, ἣτις ἦτο ἀδύνατον νὰ σημαίνει διάφορον τάξιν ἐν τῷ βασιλείῳ τοῦ Ἄδου. Ἦτοι τὰ θεωρούμενα σύμβολα ἡρωικῆς λατρείας, ὄφεις, κύνταρος, προσφοραὶ κ.τ.τ. δὲν εἶναι εἰμῇ ἀπλῶς σύμβολα τοῦ θανάτου.

Ἄς ἐπανέλθωμεν εἰς τὰ «νεκρόδειπνα» τῶν ὁποίων ἡ ἐξεικόνισις ἀποτελεῖ ἀνάμνησιν τῆς ἐστιάσεως τῶν Ἀνακαλυπτηρίων ὡς προσεπάθησα νὰ δείξω. Ταῦτα ὡς καὶ γενικῶς αἱ παραστάσεις τῶν συμποσίων εἶναι θ έ μ α ζ ω φ ό ρ ο υ¹⁶⁰. Ἡ ἐξο-

¹⁵⁸ Ὁ χθόνιος χαρακτήρ τῆς Σφιγγὸς τῶν Ναξίων ἐν Δελφοῖς ἔχει τονισθῇ ἤδη, P. AMANDRY, *FdD* II, *La colonne des Naxiens*, 1953, 32, N. KONTOLION, *Entretiens Hardt* X 1964, 45. Τὸν ἐν Δελφοῖς κίονα μὲ τὴν σφίγγα ἡρμήνευσεν ὡς τὸ ταφικὸν μνημεῖον τοῦ Διονύσου ὁ W. ZSCHITZSCHMANN, *Nachrichten der Giessener Hochschulgeseilschaft* 32, 1963, 93 κατὰ πληροφορίαν τοῦ φίλου Καθ. κ. F. ECKSTEIN.

¹⁵⁹ N. M. KONTOLION, *Mégaron* ἐν *Mélanges...* Merlier I 293 ἑ., ἰδίᾳ 308 ἑ.

¹⁶⁰ Ὁ A. FURTWÄGLER, *Coll. Sab.* 25 εἶχεν θεωρήσει ὅτι τὰ ἡρωικὰ ἀνάγλυφα ἐχρησιμοποιοῦντο οὐχὶ πρὸς διακόσμησιν τάφων ἀλλὰ νᾶων ἀφιερωμένων εἰς τοὺς χθονίους θεοὺς ἢ ἱερῶν ἀφιερωμένων εἰς τοὺς ἥρωας, κυρίως δὲ τοὺς προγόνους. Περὶ τῶν συμποσίων ὡς θεμάτων ζωφόρου R. DEMANGEL, *La frise ionique*, 1933, 437 ἑ., ἐνθα ἡ ἀρχὴ αὐτῶν

μοίωσις τοῦ σχήματος τῶν νεκροδείπνων πρὸς τὰ ἀναθηματικά ἀνάγλυφα ¹⁶¹ διὰ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πλάτους αὐτῶν, ὅπως ἤδη εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Θάσου, ὀφειλομένη εἰς τὸ ἀναγκαστικῶς κατ' εὖρος ἐκτεινόμενον θέμα, ἥτο ἤδη σαφῆς ἔνδειξις τούτου. Διὰ τὰ πολυπρόσωπα συμπόσια γενικῶς ἦτο ἤδη φανερὰ ἡ ἐκ τῆς ζωφόρου προέλευσις ¹⁶². Ἡ ἀνεύρεσις τῆς ζωφόρου τῆς Πάρου ἀποδεικνύει τοῦτο καὶ περὶ τῶν νεκροδείπνων.

Ἐκ τῶν γνωστῶν παραδειγμάτων νεκροδείπνων τῶν παλαιοτέρων χρόνων τὰ ἐκ τῆς Ἀνατολῆς προερχόμενα εἶναι κυρίως ζωφόροι σαρκοφάγων ¹⁶³ καὶ ἐπιταφίων οἰκοδομημάτων ¹⁶⁴. Διὰ τὸ ἀνάγλυφον τῆς Τεγέας ¹⁶⁵ ἀγνοοῦμεν τὴν προέλευσίν του, ἀλλ' ὅπωςδήποτε δὲν ἦτο διάφορος. Τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Πειραιῶς ¹⁶⁶ εἶναι πλέον ἀναθηματικόν, πιθανώτατα δὲ καὶ τὸ ἀνάγλυφον τῆς Θάσου. Ἀλλ' ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι εἰς τὰ ταφικὰ κατασκευάσματα αἱ στήλαι δὲν ἦσαν τὸ μοναδικὸν μνημεῖον τὸ κοσμοῦν τὸν τάφον. Τὰ νεώτερα ἀνάγλυφα τῆς Τεγέας ¹⁶⁷ δύνανται εὐχρῶς οὕτω νὰ εὕρωσι θέσιν ἐπὶ ταφικοῦ κατασκευάσματος.

σχετιζομένη πρὸς τὰ νεκρικά ἔθιμα τοποθετεῖται εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Ἰωνίαν, αὐτ. 438 σημ. 5. Ἀρχαιότατα παραδείγματα ἀναφέρονται ἡ πηλίνη ζωφόρος τῆς Λαρίσης, περὶ ἧς νῦν *Larisa...* II, ζωφόρος VII, 29, 64 ἐ., 160 ἐ. πίν. 22-33 καὶ εἰκ. 20-22 (ἀποκατάστασις H. SCHLEIF) καὶ αἱ σκηναὶ ἐκ τῆς Ἀσσοῦ. Εἰς ταῦτα προσθετέα καὶ ἡ τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου, ἀνωτ. σ. 350 σημ. 7. Δυστυχῶς εἶναι ἀγνωστον τὸ οἰκοδόμημα ἐξ οὗ προέρχεται ἡ ζωφόρος τῆς Λαρίσης. Ἐν τῇ δημοσιεύσει, *Larisa...* II, σ. 161 θεωρεῖται ὅτι ἐπειδὴ μέχρι σήμερον δὲν εἶναι γνωστὰ ἐκ τῆς βορείου Ἰωνίας ἡρῶα πρέπει νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὴν ζωφόρον τῶν συμποσίων οὐχὶ ὡς νεκροδείπνον ἀλλ' ὡς ἐστίασιν μετὰ τὴν θυσίαν (*Opferschmaus*)· τὴν ἐρμηνείαν ὡς νεκροδείπνου πιστεύω ὅτι ἀποκλείει ἐπίσης ἡ ἐν ἐρωτικῇ ὁμιλίᾳ ἀνὰ δύο προσώπων ἐφ' ἐκάστης κλίνης ἀνάκλισις· τοῦτο εἶναι λόγος ἵνα μὴ εἶναι δυνατόν νὰ νομισθῇ ἀσφαλὴς ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἐν Κῷ ἀναγλύφου, L. LAURENZI, *Cl. Rhodos* IX, 1938, 73 ἐ., πίν. 6 ὡς ἐπιταφίου, ἡ ὑποστηρικθεῖσα καὶ προσφάτως *Ath. Mitt.* 77, 1962, 124 ἐ. παρ. πίν. 35· ταύτην ὁμως θὰ ἐνίσχυεν ἡ ἐπιβεβαίωσις τῆς ὑποθέσεως ὅτι εἰς τὸ « νεκροδείπνον » τῆς στήλης τοῦ Σαυγένους, κατ. σελ. 396, ἡ δευτέρα ἀνακεκλιμένη μορφή εἶναι γυναικεία· προσφορὰν ἱατρικῆς βοηθείας ὑπὸ τοῦ παιδὸς πρὸς τὸν ἐπὶ τοῦ ἑδάφους κείμενον εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Κῷ βλέπει ὁ F. WAGENSEIL, ἐν *Südholfs Archiv f. Gesch. d. Medizin u.d. Naturwiss.* 48, 1964, 100 ἐ.

¹⁶¹ HAUSMANN, *Gr. Weihr.*, 24 ἐ.

¹⁶² R. DEMANGEL, *La frise ionique*, 437 ἐ.

¹⁶³ Ἀνωτ. σ. 361 ἀρ. 2-3, 9.

¹⁶⁴ Αὐτ. ἀρ. 4-5.

¹⁶⁵ Αὐτ. ἀρ. 1.

¹⁶⁶ Αὐτ. ἀρ. 8.

¹⁶⁷ K. RHOMAIOS, *Ath. Mitt.* 39, 1914, 190 ἐ.

Εἰς τὰς σαρκοφάγους καὶ τὰ ταφικὰ οἰκοδομήματα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας παρίσταται εἴτε ἐστίασις τοῦ ζεύγους¹⁶⁸ τῶν κυρίων τοῦ μνημείου εἴτε ἐν κοινὸν συμπόσιον ἀποδίδον σκηνὴν τῆς ἐπιγείου ζωῆς. Τὰ παραδείγματα καθ' ὅσον γνωρίζω δὲν ἔχουσι μελετηθῇ ἐν τῷ συνόλῳ των' προχείρως δύνανται νὰ ἀναφερθῶσιν ἢ σαρκοφάγος τοῦ *Δερείμιος* καὶ τοῦ *Αἰσχύλου* ἐν τῷ Ἡρώφ τῆς Τρύσης¹⁶⁹, ἢ σαρκοφάγος τοῦ *Merehi*¹⁷⁰, οἱ λαξευτοὶ τάφοι τῶν Καδυάνδων¹⁷¹, τοῦ Χοῦράν¹⁷², μὴ παραλειπομένου βεβαίως τοῦ μνημείου τῶν Νηρηίδων καὶ ὅσων ἐμνημονεύθησαν προηγουμένως. Ἡ σαρκοφάγος τοῦ Ἀθηνίου εἰς Κύπρον¹⁷³, ὡς καὶ ἡ στήλη

¹⁶⁸ Ὅπως π.χ. εἰς τὴν Σαρκοφάγον τοῦ Σατράπου ἐκ τῆς Σιδῶνος, ἀνωτέρω σ. 361, εἰς τὴν σαρκοφάγον τοῦ Ἡρώφ τῆς Τρύσης, τὴν σαρκοφάγον τῶν Καδυάνδων, BENNDORF, *Reisen* I, 141 πίν. 45, ὅπου οἱ προσερχόμενοι ἄνδρες, οἱ ἀντίστοιχοι τῶν σεβιζόντων εἰς τὰ μεταγενέστερα Ἑλληνικὰ νεκροδείπνα, ἐρμηνεύονται ὀρθῶς προφανῶς ὡς «Gaben bringende Männer ehren wieder ihren Patron», *Reisen...* II, 162, 194 εἰκ. 75.

¹⁶⁹ BENNDORF, *Das Heróon...*, 226 ἐ. παρ. πίν. I καὶ II: εἰς ἀμφοτέρως τὰς μακρὰς πλευρὰς τῆς ἄνω «δοκοῦ» συμποσιάζοντες ἐξηπλωμένοι ἐπὶ κλινῶν, τριῶν εἰς ἑκατέραν, μὲ δύο ἄνδρας ἐφ' ἑκάστης κλίνης· εἰς τοὺς πόδας τῆς μεσαίας κλίνης τῆς νοτίου μακρᾶς πλευρᾶς, κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ νεκροδείπνου, κάθεται ἡ γυνή, εἰς τὴν τρίτην κάθεται παῖς· εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον αὐλητρίς ὀρθή, εἰς τὸ ἀριστερὸν θεράπων καὶ ὀπισθεν τούτου κρατῇ ἐπὶ τρίποδος καλυπτομένου ὑπὸ ὑφάσματος κατὰ συχνὸν τρόπον ἀπαντῶντα εἰς μνημεῖα τοῦ 4ου αἰ. καὶ ἐξῆς — σχετικὰ παραδείγματα αὐτ. σημ. 1. Νεκροδεῖπνον παρίστατο ἐπίσης — ἐκτὸς τῶν τεμαχίων σαρκοφάγων, ἀνωτ. σ. 361 ἀρ. 2-3 — καὶ εἰς τὸ ἐκ τοῦ Ἡρώφου θραῦσμα ἀναγλύφου, *Heróon...*, 39 εἰκ. 28 σῶζον τὸν «πόδα» τῆς κλίνης, ἐφ' οὗ ὁ πούς τοῦ ἀνακεκλιμένου καὶ τμῆμα πρὸ αὐτοῦ ἱσταμένου ἀνδρὸς στηριζομένου ἐπὶ ράβδου.

¹⁷⁰ *Reisen...* II, 194, εἰκ. 75 (ἐν σ. 162), SMITH, *BMC Sculpt.* II, ἀρ. 951, 1, πίν. XIII: Ἀριστερεῖς ὁ κύριος τοῦ τάφου, ἐπὶ κλίνης, ὑπηρέτης πρὸ αὐτῆς, ὀπισθεν τῆς κεφαλῆς ἡ καθήμενὴ γυνὴ καὶ παῖς μετ' αὐτήν. Εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον ὁ νεκρὸς δικάζων, μεταξὺ δὲ ἄλλαι σκηναὶ τῆς ζωῆς αὐτοῦ.

¹⁷¹ FELLOWS, *Lycia*, 116, SMITH, *BMC Sculpt.* I, 766, *Reisen...* II, 193: «Ἀριστερεῖς ἄνδρες συμποσιάζοντες, εἰς δύο ομάδας, δεξιᾷ γυναῖκες ἐπίσης εἰς δύο ομάδας, μητέρες κρατοῦσαι τὰ τέκνα των, κοράσια παίζοντα κλπ. Εἰς σαρκοφάγον τῶν Καδυάνδων, *Reisen...* II, 195: «Πωγωνοφόρος ἐπὶ κλίνης κρατῶν ῥυτὸν ἢ κύλικα, κύων καὶ ἀγγεῖον ὑπὸ καὶ πλησίον τῆς κλίνης» ἄνδρες κομίζοντες δῶρα τιμῶσι τὸν ἀρχηγόν των. Οὐδαμῶς παρίστανται ἀφηρωισμένοι, ἔστω καὶ ἐὰν εἰς μερικὰς μεταγενεστέρως ἐπιγραφὰς δὲν λείπει ἡ λέξις ἥρωας, παρὰ μίαν μάλιστα γυναῖκα ὑπάρχει ἡ λέξις θεά. Ὁ παρὰ FELLOWS, *Lycia*, σ. 144 εἰκονιζόμενος εἶναι ἀσφαλῶς ὁ νέος, ὡς ἦτο ἐν τῇ ζωῇ, χαρακτηριστιζόμενος διὰ τῆς λέξεως ἥρωας ὡς τεθνηκὼς πλέον».

¹⁷² *Reisen...* I, 33 εἰκ. 25, II, 23 εἰκ. 16. Ἀνὴρ ἐπὶ κλίνης, ἀριστερεῖς τράπεζα μεταξὺ ὀπλιτῶν ἀριστερεῖς καὶ γυναικῶν δεξιᾷ.

¹⁷³ J. W. MYRES, *Handbook of the Cesnola Collection...*, ἀρ. 1364, G. M. A. RICHTER, *Gr. Sculpture and Sculptors*, 55, εἰκ. 111.

τῶν ὀρχηστρίδων τῆς Χίου¹⁷⁴ πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναφερθῶσιν ἐνταῦθα. Ἡ παράστασις τοῦ συμποσίου τῆς σαρκοφάγου τοῦ Δερεΐμιος καὶ Αἰσχύλου εἶναι ἰδιαίτε-
 ρως σημαντικὴ διότι ἐνταῦθα ὁ συνήθης τύπος τοῦ νεκροδείπνου εὐρύνεται διὰ
 τῆς παρενθέσεως δύο ἐπὶ πλέον κλινῶν τῆς μιᾶς δεξιᾶ καὶ τῆς ἐτέρας ἀριστερᾶ τῆς
 κεντρικῆς ἐφ' ἧς κάθεται ἡ σύζυγος¹⁷⁵. Εἶναι προφανὲς ὅτι πρόκειται περὶ μεγάλου
 συμποσίου ἀνδρῶν, ὅπερ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποδίδῃ περιδείπνον ἢ ἐστίασιν
 ἐν τοῖς Ἑλυσίοις. Θὰ ἦτο « ἀγορὰ ἡρώων » ἐν Ἄδου, ὧν εἰς μόνον θὰ συνωδεύετο
 καὶ ὑπὸ τῆς συζύγου του. Ἀνάλογος εἶναι ἡ ἐξεικόνισις τοῦ συμποσίου ἐν τῷ
 Ἡρώφ τῆς Τρύσης, ἐπὶ τοῦ νοτίου ἐσωτερικοῦ τοίχου, ἐνθα ἐπίσης εἶναι ἐξη-
 πλωμένοι ἄνδρες μόνον, ἀνὰ δύο, ἐπὶ ἐκάστης κλίνης· αἱ ὀρχηστρίδες τῆς κατω-
 τέρας ζώνης θὰ νοηθῶσιν ὡς συμπληρῶνουν τὴν εὐωχίαν ἀπὸ τῆς ὁποίας δὲν λεί-
 πουσιν οἱ θεράποντες¹⁷⁶. Ἀναλόγου ἐρμηνείας ὀφείλει νὰ τύχῃ καὶ ἡ παράστασις
 τοῦ συμποσίου τοῦ Μνημείου τῶν Νηρηίδων εἰκονίζοντος σκηνὴν τῆς ζωῆς τοῦ
 νεκροῦ δυνάστου. Τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὸ συμπόσιον τοῦ Ἡρώφ εἰς τὴν μεσαίαν
 κλίνην εἶναι ἐξηπλωμένος καὶ δεύτερος ἀνὴρ σημαίνει ἀπλῶς ὅτι ἐνταῦθα πρόκει-
 ται ἀνάμειξις τῶν δύο θεμάτων, διδακτικὴ ἀκριβῶς τῆς κοσμικῆς σημασίας τῆς
 παραστάσεως.

Ταφικὰ οἰκοδομήματα καὶ σαρκοφάγοι ἔχουσιν οὕτω ἀναλόγου περιεχομένου
 διακόσμησιν, διὰ ζωφόρων διηγουμένων βεβαίως τὴν ζωὴν τοῦ νεκροῦ, τὴν ὁποίαν
 ὁ τεχνίτης ἐντάσσων εἰς τὰς σκηνὰς τοῦ ἔπους, ὅπως εἰς τὸ Μνημεῖον τῶν Νηρηϊ-

¹⁷⁴ N. M. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝ, BCH 71/72, 1947/48, 273 ἐ. πίν. 47 - 48 (ὁρθὴ ὄψις ἢ τοῦ πίν. 48).

¹⁷⁵ Πρβ. σημ. 169.

¹⁷⁶ Ὅτι εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην πρόκειται περὶ « rites évidemment funéraires », PICARD, *Manuel* II, 879 οὐδαμῶς ἀποδεικνύεται. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῶν Ἑτρούσκων τοιχογραφιῶν ὡς σχετιζομένων μὲ τὰ ἔθιμα τῆς ταφῆς καὶ τῆς ἐν τοῖς Ἑλυσίοις ἐπέκεινα ζωῆς, N. M. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝ, ἐ.δ. σ. 291 (βιβλ.) ἐσχάτως M. PALLOTINO, *The Etruscans*, 195, καὶ *La peinture Étrusque*, 1952 (éd. Skira), 12 (: semblent transposées... de la sereine réalité de la vie dans l'hallucinante atmosphère de l'Averne...) ὡς σημειωθῇ ἡ γνώμη τοῦ K. LATTE, *Römische Religionsgeschichte* (Handb. der Altertumswissens.) 1963, 155 καθ' ἣν αἱ ἑτρούσκικαι τοιχογραφίαι εἰκονίζουσιν « eher das vergangene Leben als irgendwelche Paradiesvorstellungen ». Ἡδὴ ἀπὸ τῆς Νεκρίας τοῦ Πολυγνώτου μέχρι καὶ τοῦ τετάρτου μ.Χ. αἱ παραστάσεις τῆς ἐν Ἄδου ζωῆς οὐδεμίαν ἀπολύτως ὁμοιότητα ἔχουσι πρὸς τὰ θέματα τῶν ἡρωικῶν ἀναγλύφων βλ. π.χ. τὰς τοιχογραφίας τοῦ ἐθνικοῦ τάφου τοῦ VINCENTIUS ἐν τῇ κατακόμβῃ τοῦ Πραιτεξτάτου, προχείρως M. P. NILSSON, *Geschichte d. gr. Religion* II, 634 ἐ. Τὸ συμπόσιον αὐτ. 639 πίν. 14, 3 καὶ 4 ἀποδίδει λατρευτικὸν συμπόσιον ἐν τῇ Διὶ συναγωγῇ, θιάσῳ ἰουδαϊκῆς - ἐθνικῆς λατρείας.

δων ἢ τὸ 'Ηρώων τῆς Τρύσης ἀφ' ἧς ῥαίξει μὲν ἀλλ' ἐν κοσμικῇ, ἀνθρωπίνῃ μεγαλοπρεπείᾳ ἐννοίᾳ καὶ οὐχὶ ἐν τῇ συνήθως θεωρουμένῃ θρησκευτικῇ μεταθανατίῳ πίστει.

Ἡ ἐκ παραστάσεων ζωφόρων προέλευσις τοῦ τύπου τῶν νεκροδείπνων — ὡς καὶ τῶν συμποσίων γενικῶς — ἀποτελεῖ ἱκανοποιητικὴν ἐρμηνείαν τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ νεκροδείπνου εἰς τὰ κατὰ πλάτος ἐκτεινόμενα ἀναθηματικά ἀνάγλυφα ἤδη ἀπὸ τοῦ 5ου, κυρίως δὲ ἀπὸ τοῦ 4ου π.Χ. καὶ ἐξῆς αἰῶνος. Ἡ διαφορὰ τῶν ἀναθηματικῶν τούτων νεκροδείπνων ἀπὸ τῶν αὐστηροτέρας συνθέσεως παλαιότερων συνίσταται εἰς τὴν ἐν σμικροτέρᾳ κλίμακι παράστασιν θνητῶν σεβρίζοντων τὸ ζεῦγος τῶν νεκρῶν· οἱ σεβρίζοντες οὗτοι ἐλλείπουσιν ἀποφασιστικῶς ἀπὸ τῶν παλαιότερων μέχρι καὶ τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνος παραστάσεων. Οἱ σεβρίζοντες οὗτοι εἰς τὰ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι ἀπαντῶντα ὑστεροκλασσικὰ καὶ Ἑλληνιστικὰ ἀνάγλυφα εἶναι ἀσφαλῶς τὸ ἀντίστοιχον τῶν εἰς τὰς ὁμοίας Μικρασιατικὰς παραστάσεις κομιζόντων δῶρα ὑπηκόων εἰς τοὺς ἐν ἐστίασει ἐπὶ κλίνῃς παριστανόμενους δυνάστας τῶν.

Πρὶν ἢ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ δυνάστης ἢ ἀρχηγὸς τῶν Μικρασιατικῶν παραστάσεων ἐκλαμβάνεται εἰς τὰ ἀνάλογα Ἑλληνικὰ μνημεῖα ὡς ὁ ἀφηρωισθεὶς καὶ ὡς ἥρως λατρευόμενος πρόγονος, καὶ ὅτι οἱ ἐκεῖ δωροφοροῦντες ὑπήκοοι γίνονται ἐνταῦθα οἱ σεβρίζοντες ἀναθίεται ἡρωικῶν ἀναγλύφων, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐνθυμηθῶμεν ὅτι εἰς τὴν Ἑλλάδα ἤδη ἀπὸ τοῦ πέμπτου αἰῶνος τὸ θέμα τοῦ νεκροδείπνου ἐμφανίζεται ἀναμφισβητήτως καὶ ὡς παράστασις συνήθων ἐπίσης ἐπιτυμβίων στηλῶν. Ὁ Johansen θεωρεῖ ὅτι κατὰ τὰς περιπτώσεις ταύτας πρόκειται περὶ μεταφορᾶς εἰς τὴν ἀνθρωπίνην, καθημερινὴν σφαῖραν καὶ ὅτι τὸ θέμα δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ μᾶλλον ὡς ἐστίασις εἰς τὸν οἶκον τοῦ νεκροῦ, ὅστις παρίσταται οὕτω καὶ εἰς τὰ τελευταῖα χρονικῶς ταῦτα μνημεῖα¹⁷⁷ ὡς ἥρως.

Ἡ δὲ εἰς τὰς ἐπιτυμβίους στήλας αἵτινες ἀπεικονίζουσι γυναικείαν μορφήν ὀρθὴν ἢ καθημένην καὶ ὑπηρετουμένην ἐνίοτε ὑπὸ θεραπεινίδος, χαρακτηριζομένην δὲ διὰ τῆς χειρονομίας τῆς ἀνακαλύψεως δυνάμεθα ἀκινδύνως νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι πρόκειται περὶ θέματος ληφθέντος ἐκ τῆς συνθετωτέρας παραστάσεως τῶν

¹⁷⁷ JOHANSEN, ἑ.ἀ. 163 ἐνθα αἱ μετὰ νεκροδείπνου ἐπιτύμβιοι στήλαι θεωροῦνται περιοριζόμεναι εἰς μικρὰν Ἀττικὴν ὁμάδα τῶν μετὰ τὸν Δημήτριον τὸν Φαληρέα χρόνων. Ἄλλ' αὗται εἶναι πολυαριθμόταται, ἰδίως ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν νήσων, κυρίως δὲ αἱ συνοδεύουσαι ταύτας ἐπιγραφὰς οὐδαμῶς διακρίνονται ἀπὸ τῶν ἐπιγραφῶν τῶν συγχρόνων αὐταῖς συνήθων ἐπιτυμβίων στηλῶν.

νεκροδείπνων. Ἐὰν ἡ γυνὴ εἶναι ὀρθή, ὅπως ἡ Πολυξένη¹⁷⁸ τῆς Λαρίσης, ἡ καθημένη, ὅπως ἡ εἰκονιζομένη ἐν τῇ στήλῃ τῆς Θάσου¹⁷⁹ ἢ τῆς Θράκης¹⁸⁰ καὶ τῆς Σινώπης¹⁸¹, εἶναι ἄνευ σημασίας, ἐφ' ὅσον πρόκειται πλέον περὶ παραστάσεως τῆς γυναικὸς ἀπομεμονωμένης ἀπὸ τοῦ ἀρχικοῦ περιβάλλοντος τῆς ἐστιάσεως ἐξ οὗ ἐλήφθη· καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ ἡ Ἥρα ὡς νύμφη τοῦ Διὸς ἐν τῷ μετ' αὐτοῦ

Εἰκ. 6. Τὸ ἀέτωμα τῆς Βοιωτικῆς στήλης τοῦ Σαυγένους.

ἱερῷ γάμῳ παρίσταται ὀρθή, ὡς ἐν τῇ μετόπῃ τοῦ ναοῦ Ε τοῦ Σελινουῦντος ἡ καθημένη ὡς ἐν τῇ ζωφόρῳ τοῦ Παρθενῶνος, ἔστω καὶ ἐὰν ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιπτώσει ἡ ἀνακάλυψις εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς Ἥρας ὡς συζύγου ἀτελῶς τοῦ Διός. Ἡ « ἀνακάλυψις » ἦτο φυσικὸν νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν δῆλωσιν νεονύμφου ἢ ἀπλῶς ἐγγάμου γυναικὸς, μητρὸς κ.τ.τ.

Εἰς τὰς παλαιότερας παραστάσεις νεκροδείπνου ἐπὶ ἐπιτυμβίου στήλης ἀνήκοντος εἰς τὸν ὥρισμένον νεκρὸν τῆς στήλης, τῆς ὁποίας οὕτω ἀποκλείεται ἀπολύτως ὁ

¹⁷⁸ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσεῖον ἀρ. 733, JOHANSEN, ἔ.ἀ. 134 εἰκ. 67, ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἔ.ἀ. 288/289, ὅστις, ἂν ὀρθῶς ἐννοῶ, ἀρνεῖται τὴν συσχέτισιν πρὸς τὴν ὁμοίαν χειρονομίαν τῶν Λακωνικῶν ἀναγλύφων θεωρῶν ὅτι ἡ ἀνακάλυψις τῆς Πολυξενίας μένει ἀπομεμονωμένη, ἐνῆ εἰς τὰς Ἀττικὰς στήλας τοῦ 5ου αἰ. παρουσιάζεται ὡς φυσικὴ ἐκδήλωσις γυναικείας χάριτος, εἰς δὲ τὰ Λακωνικὰ ἀνάγλυφα καὶ τὰς παραστάσεις Ἱεροῦ γάμου « ἔχει χαρακτῆρα ἰδιαίτερα ἐντονο... σημεῖο πού πρέπει νὰ προσέξῃ ὁ θεατής ». Νομίζω ὅτι τοιαύτη αὐθαίρετος χρησιμοποίησις τοῦ θέματος ἀποκλείεται καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν παλαιότεραν Ἑλληνικὴν τέχνην.

¹⁷⁹ CH. PICARD, Mon. Piot 32, 1932, 21 ἔ. πίν. II. Ὁ Picard θεωρῶν τὴν ἀνακάλυψιν ὡς « rituel pour les divinités féminines » πιστεύει ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται μᾶλλον διὰ θεᾶν προστάτιν τῶν νεκρῶν καὶ τοῦ τάφου.

¹⁸⁰ Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Ἀρχ. Ἐφημ. 1956 (1959), 199 ἔ. Δέχεται μετ' ἐπιφυλάξεως ὅτι τὸ ἱμάτιον ἐκάλυπτε τὴν κεφαλὴν, αὐτ. 201 σημ. 1.

¹⁸¹ ΕΚΚΡΕΜ AKURGAL, 111. Berl. Wink.-Programm 1955, *Die Kunst Anatoliens*, 270 ἔ. εἰκ. 237, 238. Εἰς ταύτην — πιθανῶς καὶ τὴν προηγουμένην ὡς καὶ εἰς πλῆθος ἐκ τῶν στηλῶν τῶν ἀκολουθούντων χρόνων — ἡ ἀριστερὰ στηρίζεται εἰς τὸ πηγούνιον κατὰ τὸν τύπον τῆς Πηνελόπης. Ἀσφαλῶς ὁμως καὶ ἡ στάσις αὕτη προέρχεται ἐκ τῆς χειρονομίας τῆς ἀνακαλύψεως.

ἀναθηματικὸς χαρακτήρ, εἶναι τὸ συμπόσιον τὸ εἰκονιζόμενον εἰς τὸ αἵτωμα τῆς ἐκ Τανάγρας Βοιωτικῆς στήλης τοῦ Σαυγένους¹⁸² (εἰκ. 6). Ὁ Ἀντ. Κεραμόπουλλος ἐθεώρησε καὶ τὰς δύο ἀνακεκλιμένας μορφὰς τοῦ μικροῦ τούτου « νεκροδείπνου » ὡς ἀνδρικός, ὅτι δὲ ἡ κυρία ἐξ αὐτῶν, ἡ στηριζομένη ἐπὶ τοῦ προσκεφαλαίου ἦτο αὐτὸς οὗτος ὁ Σαυγένης, ἐνῶ ἡ δευτέρα παρίστανε « χθόνιον τινα ἥρωα ἢ θεὸν κοινῇ ἀπολαύνοντα τῶν « νομιζομένων » προσφερομένων τοῖς νεκροῖς καὶ δαίμοσιν ἐπὶ τοῦ τάφου ». Τὰ εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον εἰκονιζόμενα σκεύη, ἀμφορεὺς διὰ τὴν βαφὴν — διὰ τὴν ἐστίασιν - νεκρόδειπνον, ὑπάρχει ὁ συνήθης κρατὴρ εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τῆς παραστάσεως —, ἄκμων ἐπὶ ἄκμοθέτου, σφῦρα καὶ λαβὴς ἢ πυργάγρα ἡρμηνεύθησαν ἀναμφισβητήτως ὁρθῶς ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Κεραμοπούλλου ὡς δηλωτικὰ τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ Σαυγένους, ὅστις οὕτω ἦτο μεταλλουργός, χαλκεὺς πιθανώτατα. Δὲν παρέλιπεν ὅμως νὰ σημειώσῃ ὁ Κεραμόπουλλος ὅτι ἡ δευτέρα μορφή ἐκράτει τὴν κύλικα εἰς τὴν δεξιὰν καθ' ὃν τρόπον κρατεῖται αὕτη ὑπὸ τῶν παιζουσῶν τὸν κότταβον γυναικῶν· ὁ εἰς μορφὴν « καλαθίσκου » φερόμενος ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ προσώπου στέφανος, μολονότι οὐχὶ ἀποκλειστικῶς, κυρίως ὅμως φέρεται ὑπὸ γυναικῶν ἐπίσης. Πιθανώτατα τὸ ἱμάτιον δι' οὗ ἡ μορφή αὕτη περιβάλλεται ἔπεισε τὸν ἐκδότην ἵνα θεωρήσῃ αὐτὴν ὡς ἀνδρικήν· βεβαίως ὅμως κατὰ τοὺς παλαιότερους μάλιστα χρόνους δὲν εἶναι ἀσυνήθεις αἱ μεθ' ἱματίου ἐξηπλωμέναι ἐπὶ τῶν κλινῶν μετ' ἀνδρῶν γυναῖκες. Διὰ τοῦτο νομίζω ὅτι δὲν ἀποκλείεται — εἶναι μάλιστα πολὺ πιθανώτερον — ὅτι ἡ παρὰ τὸν Σαυγένην μορφή εἶναι ὀρχηστρίς¹⁸³ μᾶλλον καὶ οὐχὶ χθόνιος ἥρωας.

Ἡ μαρτυρία τῆς μικρᾶς ταύτης παραστάσεως νομίζω ὅτι εἶναι ἀποφασιστική: « Νεκρόδειπνον » κοσμεῖ τὴν ἐπιτύμβιον στήλην προσφάτου νεκροῦ, ἀγάμου ἀκόμη, πεσόντος ἐν πολέμῳ, ὅστις παρίσταται ἐπὶ ταύτης εὐχούμενος μετ' ἔλευθέρας γυναικός. Ἡρωικῆς λατρείας δὲν ὑπάρχει ἐνταῦθα οὐδ' ἔχνος. Ὅπως εἰς τὸ νεκρόδειπνον ἐκ Γκιαβούτζιοι¹⁸⁴ ἢ τὴν σαρκοφάγον τοῦ Σατράπου¹⁸⁵ παρίσταται καὶ ἐδῶ σκηνὴ ἐκ τῆς ζωῆς τοῦ νεκροῦ. Εἶναι ἐπίσης, καθ' ὅσον γνωρίζω, τὸ πρῶτον γνωστὸν νεκρόδειπνον ἐν Ἑλλάδι, τὸ ὁποῖον κοσμεῖ σαφῶς ἐπιτύμβιον στήλην. Τὸ γεγονός περαιτέρω ὅτι ἡ παράστασις αὕτη τίθεται ἐν τῷ αἵτωματι τῆς στήλης ὑποδεικνύει ἴσως τὴν ἐκ τῆς συγγενοῦς ζωφόρου μεταπήδησιν.

¹⁸² Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ, Ἀρχ. Ἐφημ. 1920, 10 ἐ., πίν. 2.

¹⁸³ Ν. Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝ, ἔ.ἀ. 279 ἐ.· πρὸς τὸ νεκρόδειπνον τοῦ Σαυγένους δύναται νὰ παραβληθῇ ἡ παράστασις τοῦ κρατῆρος τοῦ Λένινγκραντ, Α. COOK, *Zeus* III, 1001 ἐ. εἰκ. 811: νέος ἀνακεκλιμένος καὶ πρὸ αὐτοῦ ὀρχηστρίς μετὰ καλαθίσκου κοτταβίζουσα.

¹⁸⁴ Ἀνωτ. σ. 361, ἀρ. 7.

¹⁸⁵ Ἀνωτ. σ. 361.

Εἰς ἄλλην ὁμοίας τεχνικῆς Βοιωτικὴν στήλην¹⁸⁶ τὸ νεκρόδειπνον κοσμεῖ τὸ κύριον πεδῖον αὐτῆς, τοῦτο δὲ θὰ ἀποτελέσῃ συχνοτάτην συνήθειαν μέχρι καὶ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ἀρχαιότητος, ἀποτελοῦσαν δὲ τὸ ἓν — ἀρχικὸν ὅπωςδῆποτε — σκέλος τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ θέματος, ἐνῶ παραλλήλως ἀνεπτύχθη καὶ ἡ χρησιμοποίησις τούτου ἐπὶ τῶν ἀναθηματικῶν εἰς τὰς χθονίας δυνάμεις ἀναγλύφων, ἔνθα αὐται, θεοὶ ἢ λατρευόμενοι ἥρωες, παρίστανται μετὰ τῶν σεβιζόντων ἀναθετῶν.

Διὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ « νεκροδείπνου » σημαντικαὶ εἶναι αἱ γενόμεναι διαπιστώσεις : ὅτι τοῦτο ἔχει τὴν ἀρχὴν του εἰς τὴν τέχνην τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος καὶ ὅτι ἐχρησιμοποιήθη κυρίως εἰς τὰς ζωφόρους σαρκοφάγων καὶ ταφικῶν οἰκοδομημάτων. Ἡ χρησιμοποίησις του δὲ εἰς τάφους βασιλέων ἢ δυναστῶν ἐξηγεῖ καὶ τὴν σπανιωτέραν χρησιμοποίησιν εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα ἀσφαλῶς δὲ εἰς τάφους ἐξεχόντων προσώπων — ἐξεχόντων διὰ τῆς ἐπὶ γῆς ζωῆς των καὶ ὄχι λόγῳ τῆς μετὰ θάνατον ἰδιαιτέρας μοίρας αὐτῶν. Ἀσφαλῶς δὲ ἐξέχοντος Παρίου ἦτο τὸ οἰκοδόμημα τὸ ὁποῖον ἐκοσμεῖτο διὰ τῆς νέας ζωφόρου. Ἐὰν δὲ οὗτος ἦτο ὄντως ὁ Ἀρχίλοχος, δι' οὗς λόγους θὰ ἀναπτύξωμεν κατωτέρω, ἀποκτῶμεν ἀσφαλῆ μαρτυρίαν περὶ τῆς ἐν γένει σημασίας τῶν νεκροδείπνων. Μεταξὺ τῶν πολλῶν σχετικῶς εἰδήσεων περὶ τῶν τιμῶν τῶν ὁποίων ἔτυχεν οὗτος παρὰ τῶν Παρίων οὐδεμία ἀναφέρεται εἰς τὴν μετὰ θάνατον « ἡρωικὴν » αὐτοῦ ὑπόστασιν· αἱ θεσπισθεῖσαι ὑπὸ τοῦ χρησμοῦ τοῦ δοθέντος εἰς τὸν Μνησιέπη ἦσαν ὅμοιαι πρὸς τὰς εἰς τοὺς νεκροὺς ἀναφερομένας· ὁ κύκλος μόνον τῶν προσφερόντων ἠδυνήθη πέρα τῶν οἰκείων αὐτοῦ, ἐνῶ ἡ χρονικὴ ἔκτασις τῆς προσφορᾶς τῶν τιμῶν τούτων (Εἰ 16 ἔ. : *τόν τε τόπον καλοῦμεν Ἀρχιλόχειον καὶ τοὺς βωμοὺς ἰδρύνεθα καὶ θύομεν καὶ τοῖς θεοῖς καὶ Ἀρχιλόχῳ καὶ τιμῶμεν αὐτόν*) ἐκάλυπεν δλόκληρον τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν τῆς Πάρου.

Ἄς συνοψίσωμεν : Ἡ ἀπὸ τοῦ τοῦ 5ου αἰ. ἀσφαλῆς χρῆσις τῶν « νεκροδείπνων » ἐν τῇ διακοσμήσει τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν ὀδηγεῖ ἀναγκαστικῶς εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ « νεκρόδειπνα » δὲν εἶναι ἀποκλειστικῶς ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα. Τὰ « νεκρόδειπνα » ἀποδίδουσι σημαντικὸν γεγονὸς τῆς ἐπιγείου ζωῆς τοῦ νεκροῦ, νεκροῦ δὲ ὅπωςδῆποτε, κατὰ τοὺς παλαιότερους τοῦλάχιστον χρόνους, κατέχοντος ἰδιαιτέρως ἐξέχουσαν θέσιν· εἰς τοῦτο ἐδόθη ἀσφαλῶς ἐκ τῆς Ἀνατολῆς ἢ παρόρμησις. Ἡ σκηνὴ τοῦ συμποσίου, ὡς θέμα καθ' ἑαυτὸ ἄξιον νὰ εἰκονογραφηθῇ εἰς ἐπιτύμβιον μνημεῖον, συνεσχετίσθη ἰδιαιτέρως μὲ τὴν ἐστίασιν τῶν

¹⁸⁶ Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.δ. 9 εἰκ. 4.

*Ανακαλυπτηρίων ἥτις κυρίως ὑπῆρξεν ἡ ἀφορμὴ τῆς ἐπιδόσεως τοῦ θέματος. Τὸ γεγονός περαιτέρω ὅτι τὸ θέμα ἐλήφθη ἐντεῦθεν διὰ τὰ ἀναθηματικά « ἡρωικά » ἀνάγλυφα καθίσταται ἀναμφισβήτητον ἐκ τῆς διαπιστώσεως ὅτι τὰ ἀναθηματικά ἀνίγλυφα ἀναφέρονται ἀποκλειστικῶς εἰς χθονίους, παλαιούς ἥρωας ἥτοι νεκρούς οὐχὶ δὲ τοὺς Ὀλυμπίους θεούς. Ἡ χειρονομία τῆς ἀνακαλύψεως ἐρμηνεύεται οὕτω ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς εἰς πάσας τὰς περιπτώσεις ἔνθα αὕτη ἀπαντᾷ: εἶναι ἡ χειρονομία τοῦ γάμου, ἐκ τῶν θνητῶν μεταφερομένη καὶ εἰς τοὺς ἀθανάτους, ἐνῶ ἀκριβῶς ἡ χρησιμοποίησις αὐτῆς εἰς τὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα ἐρμηνεύεται ἀναγκαστικῶς ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ταῦτα εἰκονίζουσι σκηνὴν τῆς ζωῆς, τὴν τῶν *Ανακαλυπτηρίων. Εὐλόγον ἦτο ἡ πολυπροσωποτέρα αὕτη παράστασις μεταφερομένη εἰς ἐπιτύμβιους στήλας νὰ συντημηθῇ, τμήματα δὲ μόνον ταύτης ἢ καὶ τῆς γενικωτέρας παραστάσεως τοῦ συμποσίου νὰ ἀποτελέσωσιν ἰδιαιτέρον, ἀπλούστερον ἐπιτύμβιον θέμα. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ κύκλου ἀντιλήψεων ὠρμήθησαν καὶ τὰ Λακωνικά ἀνάγλυφα ἡ ἀρχὴ τῶν ὁποίων ὀφείλει νὰ ζητηθῇ εἰς τὸν *Ιωνικὸν μετ' *Ανατολικῶν ἐπιδράσεων κόσμον. Ὅπωςδὴποτε ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐν ἀρχῇ τεθὲν ἐρώτημα εἶναι ἀσφαλές: Καὶ τὰ νεκρόδειπνα καὶ τὰ Λακωνικά ἀνάγλυφα εἰκονίζουσι σκηνὴν τῆς ζωῆς, ὅσον καὶ ἂν ἡ τυπικότης τῆς παραστάσεως προδίδει τὸν θάνατον.

Τοῦ ἀναγλύφου Β (εἰκ. 2, πίν. V - VIII Α) παριστάνοντος σπαραγμὸν ταύρου ὑπὸ λέοντος ἡ ἐπιδερμὶς εἶναι ἐπίσης ἀποτετριμμένη καθ' ἅπασαν τὴν ἔκτασιν τῆς παραστάσεως πλὴν μικροῦ τμήματος εἰς τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ τοῦ λέοντος. Γενικῶς ὅμως αἱ μορφαὶ τῶν ζώων εἶναι εὐδιάκριτοι, παρουσιάζουσι πλουσίαν πλαστικὴν διαμόρφωσιν ἀντιθέτουσαν ἰσχυρῶς τὸ νευρῶδες, ἰσχυρὸν καὶ εὐλύγιστον σῶμα τοῦ λέοντος πρὸς τὸν ὀγκωδέστερον καὶ πτωχότερον εἰς ἀντιθέσεις κορμὸν τοῦ ταύρου, τοῦ ὁποίου τὴν ἀδυσώπητον μοῖραν ἐκφράζει μὲ τρομερὰν ἔντασιν ἡ ἐν τῇ συνθέσει τοποθέτησις, φυσικὸν ἀποτέλεσμα τῆς ὑπὸ τοῦ λέοντος λαβῆς.

Κατὰ σπανιώτερον ἀπαντῶντα τρόπον τὸ πρόσθιον τμήμα τοῦ θύματος εἶναι ἀκόμη ἐλεύθερον, μὲ ἀνυψωμένον τὸν λαιμὸν μετὰ τῆς κεφαλῆς, ἐν τῇ τελευταίᾳ ἀγωνιώδει — ἐνστικτώδει πλέον — προσπαθείᾳ διαφυγῆς, ἐνῶ ἐκ τοῦ ἀνοικτοῦ στόματος ἐξέρχονται οἱ τελευταῖοι μυκηθμοὶ καὶ ἡ τελευταία πνοὴ ζωῆς. Ὁ ταῦρος ἐν τῇ τελευταίᾳ του ταύτῃ προσπαθείᾳ δὲν εὗρίσκει πλέον στήριγμα παρὰ εἰς τὸ ἡμῖς μόνον — ἀλλ' ἀντιστρόφως — ἑκατέρου τῶν προσθίων σκελῶν: τὸν δεξιὸν μηρὸν ἀφ' ἐνὸς στηριζόμενον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους διὰ τοῦ γόνατος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἡ κνήμη ἀνορθοῦται διαγωνίως πρὸς τὰ ἄνω καὶ τὴν ἀριστερὰν κνήμην ἀφ' ἑτέρου ἀπολήγουσαν, ὥς εἰς ἀντέρεισμα, εἰς τὴν γωνίαν τῶν πλαισιούντων τὴν παράστα-

σιν κανόνων· ὁ ἀριστερός — ἀθέατος — μηρὸς ἐφέρετο ὀριζοντίως ἀδυνατῶν πλέον ἐκ τοῦ βάρους τοῦ καταπίπτοντος σώματος νὰ κρατηθῇ ὀρθίως.

Ὁ κορμὸς τοῦ ταύρου εἶναι οὕτω ἐκτεταμένος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐκ τῆς ἰσχυρᾶς πίεσεως τοῦ λέοντος. Τὸ ὀπίσθιον δεξιὸν σκέλος τοῦ θύματος ἐκτείνεται ἐπίσης ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὀριζοντίως καὶ πρὸς τὰ ὀπίσω πατούμενον ὑπὸ τοῦ δεξιοῦ ὀπισθίου πέλματος τοῦ λέοντος· τὸ ἀριστερόν, παρίστατο κατὰ τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν καλυπτόμενον ὑπὸ τοῦ δεξιοῦ.

Τὸν σπαραγμὸν ὑφίσταται ὁ ταῦρος ὑπὸ τῶν ὀδόντων τοῦ λέοντος ἐπὶ τῆς ράχεως αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν δάκνει ὁ λέων ἐγκαρσίως μὲ τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην κατ' ἐνώπιον. Τὴν ἄνυσιν τοῦ σπαραγμοῦ ἔχει ἐξασφαλίσαι οὕτω τὸ θηρίον διὰ τῆς ἀκίνητοποιήσεως τοῦ ταύρου διὰ τῶν δύο προσθίων σκελῶν· τοῦ δεξιοῦ τὸ ὁποῖον βλέπομεν φερόμενον ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ πλευροῦ τοῦ ταύρου μὲ τοὺς ὄνυχας ἐμπεπηγμένους εἰς τὰς σάρκας αὐτοῦ, ἐνῶ ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ βλέπομεν μόνον τοὺς ὄνυχας ἐπὶ τῆς ράχεως τοῦ ταύρου, καὶ τοῦ δεξιοῦ ὀπισθίου, δι' οὗ πατεῖ ἰσχυρῶς ἐπὶ τοῦ ἀντιστοίχου τοῦ ταύρου.

Τὸ κενὸν κάτωθι τῆς κοιλίας τοῦ λέοντος διακόπτει ἡ οὐρὰ τοῦ ταύρου, ἐνῶ ἡ τοῦ λέοντος ἀποτελεῖ τὴν μόνην διακόσμησιν εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τῆς πλακός.

Οὕτω ἡ « δρᾶσις » ἐντοπίζεται εἰς τὸ δεξιὸν κυρίως ἥμισυ τῆς παραστάσεως· ἀριστερῶς προετοιμάζεται μόνον ὁ σπαραγμός, ὅστις τελεῖται εἰς τὴν περιοχὴν τῆς κεφαλῆς τοῦ θηρίου καὶ κλείει μὲ τὴν περαιτέρω ἐκδήλωσιν τοῦ πόνου εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ τὸ στόμα τοῦ θύματος.

Σπαραγμὸς ταύρου ὑπὸ λέοντος δὲν εἶναι, ὥς γνωστόν, σπάνιον θέμα καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀσχοληθῶμεν λεπτομερέστερον περὶ αὐτοῦ¹⁸⁷. Σπάνιος, ὥς εἴπομεν, εἶναι κυρίως ὁ τρόπος τῆς συνθέσεως, τὸν ὁποῖον ἀπαντῶμεν ἐνταῦθα ἥτοι ἡ ἐκ τῶν ὀπισθεν ἐπίθεσις τοῦ λέοντος ὅστις ἀκίνητοποιεῖ τὸν κορμὸν τοῦ ταύρου κάτωθι αὐτοῦ¹⁸⁸. Ὁμοίαν σύνθεσιν ἀνευρίσκομεν εἰς τὴν ἀριστερὰν γωνίαν τοῦ

¹⁸⁷ Διὰ τὴν κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν παράστασιν τοῦ θέματος Α. EVANS, *Palace of Minos* IV, 528 ἔ. Πρβ. ἐπίσης H. GALLET DE SANTERRE - J. TRÉHEUX ἐν BCH 71/72, 1947/48, 165 ἔ. Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους: E. BUSCHOR, *Ath. Mitt.* 47, 1922, 101 ἔ., E. KUNZE, *Kretische Bronzereliefs*, 1931, 169 ἔ., R. DEMANGEL, *La frise ionique* 367 ἔ. βλ. καὶ D. OHLY, *Griechische Goldbleche des 8. Jahrh.*, 1953, 73 ἔ.

¹⁸⁸ R. DEMANGEL, ἔ.δ. 369 σημ. 4: « sur les vases archaïques, le sujet, mainte fois repris, montre plus volontiers, semble-t-il, le lion attaquant de face sa victime ». Ἀνάλογος εἶναι ἡ παράστασις καὶ εἰς τὰ Ἑτρουσκικὰ παραδείγματα, π.χ. P. DUCATI, *Storia dell'arte etrusca* II, πίν. 74 εἰκ. 221, 108 εἰκ. 288 κλπ. Ζωφοροειδὲς εἶναι ἡ παράστασις καὶ

ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ ἐν Δελφοῖς ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ ἐκτελεσθέντος ὑπὸ τῶν Ἀλκμεωνιδῶν. Τὰ σφζόμενα λείψανα τῆς ἀετωματικῆς ταύτης συνθέσεως¹⁸⁹ ἀνηκούσης εἰς τὴν ἐποχὴν 513-506 π.Χ. πείθουσιν ἀσφαλῶς περὶ τῆς ὁμοιότητος τῆς συνθέσεως, ὁμοιότητος ἰδίᾳ ὥς πρὸς τὴν ἄγνωστον ἀλλαχόθεν στροφὴν τοῦ λαιμοῦ καὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ ταύρου πρὸς τὰ ἄνω. Ἔνεκα τῆς μοναδικότητος τοῦ σχήματος τούτου ὁ P. De la Coste - Messelière εἶχε θεωρήσει¹⁹⁰ ὅτι πρόκειται ἴσως διὰ μίαν ἡθελημένην παράστασιν θυσίας πρὸς τοὺς Ὀλυμπίους θεοὺς, ἀντιθέτως πρὸς τὰ πώρινα ἀετώματα τῆς Ἀκροπόλεως, ἔνθα ἡ στροφὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ ταύρου πρὸς τὰ κάτω θὰ ἐδήλου λατρείαν τῶν χθονίων θεοτήτων. Εἶχεν ἐπίσης θεωρήσει οὗτος ὅτι οἱ Ἀλκμεωνίδαι ἐκ πνεύματος συντηρητισμοῦ διετήρησαν εἰς τὸ ἀέτωμα τὰς παλαιὰς παραστάσεις σπαραγμοῦ ζῶων — σπαραγμὸς ἐλάφου ὑπὸ λέοντος παριστάνεται εἰς τὴν δεξιὰν γωνίαν — μολοντί ὅμοιοι δὲν εἶχον πλέον χρησιμοποιοῦν εἰς τὰ μαρμάρινα ἐναέτια τοῦ ναοῦ τῶν Πεισιστρατιδῶν¹⁹¹.

Ἄλλ' ἤδη προστίθενται δύο νέοι σημαντικοὶ παράγοντες σχετικῶς πρὸς τὴν τοιαύτην διάταξιν: ἡ ὕπαρξις τοῦ αὐτοῦ θέματος ἐν Πάρῳ καὶ ἡ χρησιμοποίησις του ἐπὶ ζωφόρου. Τὰ πώρινα ἐναέτια τῆς Ἀκροπόλεως ἀποτελοῦσιν ἀσφαλῶς τὰς σημαντικωτάτας γνωστὰς παραστάσεις σπαραγμοῦ ζῶων, αἱ ὁποῖαι ὅπωςδήποτε δὲν ἔλειπον καὶ ἐκ τῶν ἤδη γνωστῶν ζωφόρων¹⁹², δὲν πρέπει ὅμως νὰ λησμονῇται ὅτι γενικῶς τὰ θέματα τῶν ἀετωμάτων προέρχονται ἐκ ζωφόρων.

εἰς τὸν ἐξ ἀντιθετικῆς ἐπιθέσεως σπαραγμὸν ταύρου τοῦ πηλίνου βωμοῦ ἐκ Centuripe, LANGLOTZ - HIRMER, *Die Kunst der Westgriechen*, πίν. 32. Τὸ ἐξ Ἀκάνθου (;) ἀνάγλυφον ὡς καὶ οἱ στατήρες τῆς πόλεως, EVANS, ἔ.ἀ. εἰκ. 494 καὶ ὁ σκαρβαῖος τῆς Γέλας, αὐτ. εἰκ. 493 παρὰ τὴν κυκλικὴν διάταξιν δεικνύουσιν ἐπίθεσιν ἐκ τῶν ἔμπροσθεν ἐπίσης. Ἀντιθέτως σπανιωτέρα εἶναι ἡ ἐκ τῶν ἔμπροσθεν, ἀντιθετικῶς, ἐπίθεσις ἐναντίον δορκάδος, ὅπως π.χ. εἰς τὸν κρατῆρα τοῦ Ἐργοτίμου καὶ Κλειτίου, ARIAS - HIRMER, εἰκ. 45.

¹⁸⁹ Ὡς ἀποκατεστάθη ὑπὸ τοῦ F. COURBY. Πρβ. BCH 38, 1914, 328 ἔ. *FdD* II, *La Terrasse du Temple*, IV 3, 37 ἔ., 8, 11-13, πίν. 33, 1 καὶ πίν. ἐκτὸς κειμένου 5, DE LA COSTE - MESSELIÈRE - G. MIRÉ, *Delphes*, πίν. 147, 148. E. LAPALUS, *Le fronton sculpté en Grèce*, 1947, εἰκ. 22.

¹⁹⁰ *FdD* IV 3, 37.

¹⁹¹ Αὐτ. 38 σημ. 5.

¹⁹² Δὲν ἔχει σημασίαν ὅτι μέχρι σήμερον τὸ θέμα εἶναι ὀλιγώτερον γνωστὸν ἐκ ζωφόρων· πρβ. R. DEMANGEL, ἔ.ἀ. 369: « Les luttes d'animaux... font rarement le sujet des frises architectoniques. Elles s'encadraient mieux dans un fronton ou dans un tableau isolé ». Ἡ ἐντύπωσις αὕτη δικαιολογεῖται μόνον ἐν ὄψει τῶν ἐναετίων τῆς Ἀκροπόλεως καὶ γενικῶς τῶν διασωθέντων μνημείων τοῦ 6ου αἰῶνος. Ἡ μαρτυρία τῶν πρωίμων Ἑλληνικῶν « ζωφόρων » βλ. κατ. σ. 402 ἔ., τῆς ἀγγειογραφίας καὶ τῆς μικροτεχνίας ἐν γένει διδάσκει τὴν ἐκ τῶν ζωφόρων παραλαβὴν τοῦ θέματος ὑπὸ τῶν ἀετωμάτων. Ἡ « διηγούμενη »

Τὸ θέμα σπαραγμοῦ ταύρου ὑπὸ λέοντος δὲν εἶναι γενικῶς ἄγνωστον εἰς τὴν Κρητομυκηναϊκὴν τέχνην¹⁹³. Ἐκεῖ ὁ λέων σιτηρίζεται ὁλόκληρος ἐπὶ τοῦ ταύρου ἢ ἄλλου βοοειδοῦς ἐν γένει, ἐνῶ ὁ ταῦρος ἴσταται ἀκόμη ὀρθῶς ἢ καταπίπτει μὲ τὰ σκέλη αὐτοῦ κεκαμμένα ὑπὸ τὸ σῶμα. Ἐκφρασιν τοῦ παλαιοῦ τούτου σχήματος θὰ ἦτο ἴσως δυνατὸν νὰ ἴδωμεν ἐν τῇ πνεύματι τοῦ τελευτώντος ἐβδόμου αἰῶνος εἰς τὸ ἐναέτιον τῆς λεαίνης τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν¹⁹⁴, ὅπου ὁ ταῦρος σπαράσσεται κρατούμενος κάτωθι τῆς κοιλίας τῆς λεαίνης. Ὁ σπανιώτερος καὶ περισσότερον πρὸς ἀνατολικά πρότυπα σχετιζόμενος τρόπος παραστάσεως, καθ' ὃν λέων καὶ ταῦρος παρίστανται παλαιότες ἀκόμη¹⁹⁵, εἰκονίζει ἐν τῇ πραγματικότητι οὐχὶ μίαν ἐκ τῶν ὀπισθεν ἐπιθέσεων, ὥς ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ ἦδύνατο νὰ νομισθῇ ἀλλὰ πάλιν διεξαγομένην ἐν μετωπικῇ ἀντιθέσει τῶν δύο ζώων.

Ἡ ἐπιθέσις δύο λεόντων ἐναντίον ταύρου ἂν καὶ σπανιώτερα δὲν εἶναι ἐπίσης ἄγνωστος κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην· εἰς σφράγισμα ἐκ Κνωσοῦ¹⁹⁶ π.χ. καὶ οἱ δύο λέοντες ἐπιτίθενται κατὰ τοῦ προσώπου τοῦ ταύρου ἀλλ' ὁ δεύτερος λέων προστρέχει ἐκ τῆς ἀντιθέτου πρὸς τὸν ταῦρον κατευθύνσεως καὶ λαμβάνει διὰ τοῦ στόματος τὸν τράχηλον αὐτοῦ, ἐνῶ ὁ κυρίως ἐπιτιθέμενος λέων ἔχει ἤδη πηδήσει ἐπὶ τοῦ σώματος τοῦ σπαρασσομένου ζώου κατὰ τὸ σῆνθος, ὥς εἶδομεν, σχῆμα.

Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα καὶ δεικνύουσα προετοιμαζομένους τοὺς τρόπους παραστάσεως τῶν νεωτέρων χρόνων εἶναι ἡ ἐφθαρμένη δυστυχῶς ἐν ταῖς λεπτομερείαις ἐλεφαντίνῃ πλάξ τῆς Δήλου¹⁹⁷: Ὁ ταῦρος (;) ἔχει ἤδη καταπέσει ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἔχων συνεσταλμένα τὰ σκέλη ὑπὸ τὴν κοιλίαν, ἐνῶ ὁ μὲν ἔμπροσθεν (ἀριστερῶ) αὐτοῦ λέων δάκνει τὸν τράχηλον, ὁ δὲ ὀπίσθιος τὸ ὀπίσθιον μέρος τοῦ ζώου.

Ὁ Ὅμηρος ἀναφέρεται εἰς σπαραγμὸν ταύρου εἴτε ὑπὸ ἑνὸς εἴτε καὶ ὑπὸ

ζωφόρος ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ, la frise parlante, πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ R. Demangel εὗρισκεν ἀσυμβίβαστον τὸ θέμα τοῦ σπαραγμοῦ τῶν ζώων «dans son raccourci dramatique et immobile», αὐτ. 370 καὶ σημ. 2, δὲν ὁμίλει πλέον κατὰ τοὺς ὑστέρους ἀρχαῖκους καὶ τοὺς κλασσικούς χρόνους τὴν αὐτὴν ὥς καὶ κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους γλῶσσαν. Ἀλλ' ἡδη αἱ διὰ σειρῶν ζώων κοσμούμεναι ζῶναι τῶν ἀγγείων τοῦ 6ου αἰ. ἀπετέλουν προφανῶς διὰ τὴν ἐποχὴν των τὴν ἐπιβίωσιν ἀρχαϊκῆς «διαλέκτου», ἡ ὁποία μὲ νέον περιεχόμενον συχνότατα ἐχρησιμοποιεῖτο ὅπου ἦτο ἀνάγκη, ἰδίᾳ εἰς τὸν Ἀνατολικὸν Ἑλληνικὸν κόσμον καὶ τὰς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ τελούσας περιοχάς.

¹⁹³ Παραδείγματα παρ' EVANS, ἔ.ἀ. εἰκ. 483 - 486.

¹⁹⁴ Προχείρως F. MATZ, *Gesch. d. gr. Kunst* I, πίν. 141.

¹⁹⁵ EVANS, ἔ.ἀ. εἰκ. 475, 479.

¹⁹⁶ Αὐτ. 487.

¹⁹⁷ H. GALLET DE SANTERRE - J. TRÉHEUX, ἔ.ἀ. 162, ἀρ. 2 πίν. 2.

δύο λεόντων¹⁹⁸. Πιθανώτατα δ' εἰς τὰς Ὀμηρικὰς ταύτας εἰκόνας ὑπόκεινται ἐμμέσως ἢ ἀμέσως παραστάσεις ἔργων τῆς τέχνης.

Ἀνεξαρτήτως τοῦ ζητήματος κατὰ πόσον τὰ συνθετικὰ ταῦτα σχήματα τῆς προϊστορικῆς τέχνης τῆς Ἑλλάδος ἐπέδρασαν ἢ μὴ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν ἀναλόγων τύπων ἐν τῇ ἀπὸ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. καὶ ἐξῆς τέχνῃ — ζητήματος εἰς τὸ ὁποῖον ἡ ἀπόκρισις ἐν γενικῇ θεωρήσει πρέπει νὰ εἶναι καταφατικὴ¹⁹⁹ — ὡς γενικὴ διαπίστωσις διὰ τὴν παράστασιν ἐπιθέσεως λέοντος ἐναντίον ταύρου δύναται νὰ ἰσχύσῃ τὸ ὅτι ἐνωρὶς ἐμφανίζονται ἀμφοτέρω τὰ θέματα: καὶ ἡ ὑπὸ ἐνὸς καὶ ἡ ὑπὸ δύο λεόντων ἐπίθεσις ἐν ἀκολουθίᾳ τῆς Ὀμηρικῆς μαρτυρίας.

Εἰς τὰς ἀσπίδας τοῦ Ἰδαίου ἄντρου π.χ. τοῦτο εἶναι σαφές, ἐνῶ ἤδη εἰς τὰ χρυσᾷ διαδήματα τοῦ 8ου αἰ.²⁰⁰ προδιαγράφονται ἀμφοτέροι οἱ τύποι. Ἄλλ' ἐνῶ εἰς τὰς παλαιότητας ταύτας παραστάσεις²⁰¹ ἡ ἐκ τῶν ὀπισθεν ἐπίθεσις τοῦ λέοντος συντελεῖται διὰ τῆς ἐκ τῆς παρατακτικῆς διατάξεως προελθούσης ἐπαφῆς τοῦ προσώπου τοῦ λέοντος πρὸς τὸ ὀπίσθιον μέρος τοῦ προπορευομένου ταύρου²⁰², ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος ἐπικρατεῖ ἡ σύνθεσις, καθ' ἣν λέων καὶ ταῦρος μὲ ἀντίθετον ἑκάτερος κατεύθυνσιν ἐπιτίθενται κατ' ἀλλήλων διὰ τῶν κεφαλῶν. Τρόπος ἐπιθέσεως τὸν ὁποῖον εἶδομεν ἤδη καὶ ἐν τῇ παλαιότερᾳ τέχνῃ. Γνωστὸν παλαιὸν παράδειγμα εἶναι ἡ ἐξαιρετικὴ παράστασις ἐπὶ τῆς πρωτοκορινθιακῆς ὀλπης τῆς Villa Giulia²⁰³.

¹⁹⁸ Πρβ. Ο 630 ἐ.: ὡς τε λέων ὀλοόφρων βουσὶν ἐπελθὼν... ἐν μέσσησιν ὀρούσας βοῶν ἔδει, Π 487: ἥντε ταῦρον ἔπεφνε λέων ἀγέληφι μετελθὼν κ.ά. Ἄλλὰ Σ 579: σμερδαλέω δὲ λέοντε δὴ ἐν πρώτῃσι βόεσσι ταῦρον ἐρύγμῃλον ἐχέτην.

¹⁹⁹ Αἱ ἀνωτέρω Ὀμηρικαὶ εἰκόνας δυνάμεναι νὰ ἀναχθῶσιν ἐξ ἴσου καὶ εἰς τὴν προηγηθεῖσαν καὶ εἰς τὴν μεταγενεστέραν τοῦ ποιητοῦ ἐποχὴν μαρτυροῦσιν εὐγλώττως περὶ τούτου.

²⁰⁰ Εἰς ταῦτα περιέργως δὲν ἀπαντᾷ βοοειδές.

²⁰¹ Ἀνάλογος παρουσιάζεται ἡ εἰκονογράφησις τοῦ θέματος καὶ εἰς τὰ ἀνάγλυφα ἀγγεῖα τῆς Τήνου ὡς καὶ τὰς «Βοιωτικὰς» πόρπας.

²⁰² KUNZE, ἔ.ά. 171, ONLY, ἔ.ά. 73: «Die Raubtiere schreiten mordlustig, offenen Rachens, dicht hinter ihren Opfern; diese aber folgen — unbekümmert der nahen Gefahr — ihrer stillen Lebensweise». Ἐν ἐκ τῶν παλαιότητων, τῆς 3ης τοὐλάχιστον π.Χ. χιλιετηρίδος, παραδειγμάτων ἀναλόγων συνθέσεων εἶναι τὸ ἐκ Warka λίθινον ἀγγεῖον FRANKFORT, ἔ.ά. 11 σημ. 34 πίν. 5 Α. Τὰ πρῶιμα ἑλληνικὰ παραδείγματα τῆς συνθέσεως ἀποτελοῦσιν οὕτω μίαν ἀρχαϊκωτέραν συνθετικὴν ἀντίληψιν ἐν σχέσει πρὸς τὰ χρητομηχναϊκὰ, ὥστε καὶ ἐδῶ τὴν «ἀναγέννησιν» τῶν θεμάτων τούτων — ὀρθότερον: ἐπανεμφάνισιν — ἐν τῇ ἀντιλήψει τῆς Κρητομηχναϊκῆς ἀκμῆς ἀνευρίσκομεν κατὰ τὸν ἔβδομον π.Χ. αἰῶνα.

²⁰³ H. PAYNE, *Protok. Vasenm.* πίν. 26, 1, F. MATZ, ἔ.ά. πίν. 152, 6, BUSCHOR, *Gr. Vasen*, εἰκ. 38.

Παραλλήλως αναπτύσσεται εις τὰς ζωφόρους τῶν ἀγγείων καὶ τὰ ἀετώματα ἡ ἀμφοτέρωθεν ὑπὸ ἐνὸς λέοντος ἐπίθεσις ²⁰⁴. Δυνάμεθα ἴσως νὰ θεωρήσωμεν ὅτι ἡ ὁπωσδήποτε αὐτοτελὴς παράστασις τῆς ἀντιπῆς ἐπιθέσεως, ὡς εἰς τὴν ὅλην τῆς Villa Giulia, προσιδιᾶζει εἰς παράστασιν μετόπης — σύνθεσις ἄλλωστε ἀποδίδουσα πιστότερον τὸν ἀρμόζοντα εἰς λέοντα καὶ ταῦρον τρόπον ἀγῶνος —, ἐνῶ ἡ ἐκ τῶν ὀπισθεν ὑπὸ ἐνὸς λέοντος ἐπίθεσις ἀνήκει εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς διηγηματικῆς παραστάσεως τῆς ζωφόρου. Ἡ ἀνάπτυξις τῆς ὑπὸ δύο λεόντων ἐπιθέσεως — ἐκ δεξιῶν καὶ ἐξ ἀριστερῶν — εἶναι ἀναμφίβολον ὅτι δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἄνευ τῆς ὑπάρξεως ἡ τοῦλάχιστον τῆς ἐννοίας τῶν ἀετωματικῶν συνθέσεων, εἰς ἃς κυρίως ἀνήκει ὁ ἀμφοτέρωθεν σπαραγμὸς τοῦ ταύρου. Ὡς παραδειγματικῶς δεικνύει τὸ πώρινον ἐναέτιον τοῦ « ἀρχαίου ναοῦ » τῆς Ἀκροπόλεως ²⁰⁵, οἱ λέοντες δὲν περιορίζονται εἰς σπαραγμὸν τῶν ἀκραίων τμημάτων τοῦ ταύρου ἀλλὰ δαμάσαντες πλέον τοῦτον ἔχουσι κάτωθεν αὐτῶν ἀρκετὸν αὐτοῦ τμήμα.

Θὰ ἡδύνατο βεβαίως νὰ τεθῇ τὸ ἐρώτημα μήπως ἡ ἐξειλιγμένη πλέον παράστασις τῆς ζωφόρου τῆς Πάρου, ὡς σύνθεσις, δὲν προέρχεται ἀμέσως ἐκ τῆς παρατακτικῆς συνθέσεως τῶν παλαιότερων χρόνων ἀλλ' εἶναι ἴσως παράστασις ἀποδίδουσα τὸ ἡμισυ τῶν μὲ τοὺς δύο λέοντας ἀετωματικῶν συνθέσεων, ἀπαλειφθέντος δηλαδὴ τοῦ ἑτέρου, τοῦ ἐκ τῶν ἔμπροσθεν σπαράσσοντος λέοντος. Βεβαίως δὲν ἀποκλείεται ὅτι ἴσως πρόκειται γενικώτερον περὶ ἐπιδράσεως ἐξ ἀγῶνος λέοντος πρὸς ἄλλα μικρότερα ζῷα καί, ἐπομένως, ἐξομοιώσεως τοῦ θέματος πρὸς τὸν σπαραγμὸν δορκάδος π.χ. ὑπὸ λέοντος. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἡ συνήθης παράστασις δεικνύει τὸ σχῆμα τῆς ἐκ τῶν ὀπισθεν ἐπιθέσεως, ὅπως μνημειωδῶς παρίσταται

²⁰⁴ Ἦδη ἐπὶ τῶν ἀσπίδων τοῦ Ἰδαίου ἄντρου, KUNZE, 173 πίν. 39 ἀρ. 49. BUSCHOR, Ath. Mitt. 47, 1922, 92 ἐ., Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Ἀγγεῖα Ἀναγ., 81 ἐ. Τὰ παραδείγματα δύναται εὐκόλως νὰ αὐξηθοῦν, CVA Altenburg, πίν. 29, ἐνῶ εἰς τὰς σαρκοφάγους τῶν Κλαζομενῶν, π.χ. Ant. Denkm. II 3 πίν. 25 καὶ 26, ἡ τοῦ ἀμφορέως, αὐτ. πίν. 55, 3 α καὶ β, ὁ ἀγὼν εἶναι ἀκόμη χαλαρός. Ἀνεστραμμένος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους παρίσταται ὁ λέων τοῦ Ἑτρουσκικοῦ ἀναγλύφου W. L. BROWN, The Etruscan Lion, 88 πίν. 33 C, περὶ τὸ 500 π.Χ. Τὴν ποικίλιαν τῶν τύπων δεικνύει καὶ ἡ παράστασις λέοντος φέροντος τὸ θῦμα τοῦ ἐπὶ τοῦ ὤμου, ὅπως εἰς τὰ χρυσὰ ἐλάσματα τῶν Δελφῶν (δορκάδα, ὄχι ταῦρον), P. AMANDRY, Ath. Mitt. 77, 1962, 48 ἐ. Beibl. 6, 7 καὶ 9.

²⁰⁵ HEBERDEY, 87 ἐ., 167 ἐ. W. - H. SCHUCHHARDT, Ath. Mitt. 60, 1935, 87 ἐ. Πρὸς τὸ ἐκ Παρίου μαρμάρου ἀέτωμα Ἀθηνῶν - Νέας Ὑόρκης, G. M. A. RICHTER, Handbook³, 1953, πίν. 1146, Catalogue, ἀρ. 7 πίν. 10, πρβ. καὶ W. - H. SCHUCHHARDT, Gnomon 50, 1958, 435, ἐνθα ἡ κεφαλὴ τοῦ ταύρου κεῖται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐπίσης ἀλλὰ μὲ πρόσωπον κανονικῶς ἐστραμμένον πρὸς τὰ ἄνω, τέλος τοῦ 6ου αἰῶνος.

εἰς τὴν δεξιὰν γωνίαν τοῦ Δελφικοῦ αἵτωματος ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν²⁰⁶. Ἄλλὰ τοῦτο εἶναι ὀλιγώτερον πιθανόν. Βεβαίως καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς δορκάδος ἡ ὑπὸ δύο λεόντων ἀμφοτέρωθεν ἐπίθεσις δὲν εἶναι ἄγνωστος²⁰⁷, ἀλλ' ὅπως-δήποτε ἐδῶ τὸ θήραμα ἦτο ἀνεπαρκές καὶ μικρὸν διὰ δύο λέοντας συγχρόνως.

Ἡ σύνθεσις τῆς Παριακῆς ζωφόρου καὶ τοῦ Δελφικοῦ αἵτωματος εἰκονίζουσα τὸν ταῦρον ἀπλευθερωμένον τοῦ ἐκ τῶν ἔμπροσθεν ἐπιτιθεμένου λέοντος ἐπέτρεπε καὶ ἐπέβαλλεν εὐλόγως τὴν ἀνύψωσιν τοῦ λαιμοῦ καὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ ταύρου. Εἰς τὸ αἶτωμα τῶν Δελφῶν, λόγῳ τῆς θέσεως μάλιστα εἰς ἣν ἔχει τοποθετηθῇ ἡ σύνθεσις, ἦτο ἐπιβεβλημένη καὶ ἡ παράλειψις τοῦ προσθίου λέοντος καὶ ἡ ἀνύψωσις τοῦ λαιμοῦ τοῦ ταύρου ἵνα ἀκολουθηθῇ ἡ ἀνύψωσις τῆς ἀρ. πλευρᾶς τοῦ αἵτωματος. Ἄλλ' οὐδὲν ἐπιβάλλει ἵνα δεχθῶμεν ὅτι εἰς τὸ Δελφικὸν αἶτωμα ἡ τοιαύτη σύνθεσις ἐδημιουργήθη ἐκ τῆς ἀνάγκης προσαρμογῆς πρὸς τὴν κλίσιν τοῦ αἵτωματος. Διότι εἰς αὐτὸ ὅπωςδήποτε αἱ δύο αὗται γωνιαῖαι συνθέσεις σπαραγμοῦ ζῶου ὑπὸ λέοντος, ὡς παρετήρησεν ὁ P. De la Coste - Messelière²⁰⁸, ἀποτελοῦσιν ἐπιβίωσιν παλαιότερων θεμάτων μὴ εὐρισκομένων δ' ἐνταῦθα ἐν ἀμέσῳ σχέσει πρὸς τὴν κυρίαν παράστασιν. Εἶναι πολὺ πιθανωτέρα ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ τεχνίτης τοῦ αἵτωματος διὰ τὴν συμπληρώσιν τὰς γωνίας ἔλαβε δύο θέματα γνωστὰ εἰς αὐτὸν ἐκ τῶν συνθέσεων τῶν ζωφόρων²⁰⁹. Τὴν ἀμεσωτέραν αὐτοῦ πηγὴν μανθάνομεν νῦν ἐκ τῆς Παρίας ζωφόρου, ἐφ' ὅσον, ὡς δεικνύει τὸ μαρμαρίνον αἶτωμα τοῦ « ἀρχαίου ναοῦ » τῆς Ἀκροπόλεως ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ πώρινον δυτικὸν αἶτωμα τοῦ ναοῦ τῶν Ἀλκμεωνιδῶν, οἱ τεχνίται τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος εἶχον ἤδη ἀπὸ τοῦ αἵτωματος τῆς Κερκύρας ἄλλους τρόπους πρὸς ὑπερνίκησιν τῶν δυσχερειῶν τῆς συνθέσεως εἰς τὰς γωνίας ἦτοι τὴν μέχρι καὶ τοῦ ἄκρου τῶν γωνιῶν τούτων διὰ

²⁰⁶ Ὅπως π.χ. εἰς τὸν ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ ἀμφορέα τοῦ Νέσσου, προχείρως MATZ, ἔ.ἀ. πίν. 212 ἢ τοῦ σπαραγμοῦ ἡμιόνου εἰς τὴν ὑδρίαν τῆς Καίρης, *Ant. Denkm.* II 3 πίν. 28, NEUGEBAUER, *Führer* II, 34 πίν. 18, BROWN, ἔ.ἀ. 74 πίν. 26 α.

²⁰⁷ Βλ. π.χ. τὸν Χαλκιδικὸν ἀμφορέα τοῦ Braunschweig CVA, πίν. 1, 7 ἢ τοῦ Orvietto, RUMPF, πίν. 8 ἢ τὸν Κλαζ. ἀμφορέα *Ant. Denkm.* II 3 πίν. 25 — 14' εἰς τὸ θέμα λέων-δορκᾶς εἰς τὰς παλαιότητας παραστάσεις τὸ θηρίον ἀκολουθεῖ, ὀπισθεν τοῦ ζῶου: Βοιωτικὴ πόρπη R. HAMPE, *Frühe gr. Sagenb... Bōiotien*, 1936, πίν. 12, ἀμφορεὺς Βόννης CVA πίν. 19.

²⁰⁸ Πρβ. ἀν. σημ. 190.

²⁰⁹ Διὰ τὴν δεξιὰν γωνίαν πρβ. τὴν « ζωφόρον » τοῦ ναοῦ τῆς Ἀσσοῦ, F. SARTIAUX, *Rev. Arch.* 22, 1913, 39 ἀρ. XIII εἰκ. 19. Ἐπίσης εἰς τὴν αὐτὴν ζωφόρον, αὐτ. 37, ἀρ. XI εἰκ. 17, σπαραγμὸς ταύρου ὑπὸ λέοντος — ἀλλὰ κατὰ τὸ σύνθηδες ἀντιθετικὸν σχῆμα ἐπανευρισκόμενον καὶ εἰς σπαραγμὸν δορκάδος, αὐτ. 39, ἀρ. XIV εἰκ. 20.

τῶν ἐξηπλωμένων μορφῶν ἐπέκτασιν τῆς διηγήσεως τοῦ αἰτώματος. Τὴν δυνατότητα ὅτι αἱ δύο ἀκραῖαι συνθέσεις τοῦ Δελφικοῦ αἰτώματος κατάγονται ἐκ τύπου, ἐν τῇ ὁποίᾳ αὐταὶ κατεῖχον συμμετρικῶς τὸ μέσον αἰτώματος εἰς τρόπον ὥστε ἡ ὑψουμένη κεφαλὴ μετὰ τοῦ λαιμοῦ τῶν δύο σπαρασσομένων ζώων νὰ πλαισιώνωσιν ἑκατέρωθι τὸν κεντρικὸν ἄξονα τοῦ αἰτώματος πρέπει μᾶλλον νὰ τὴν ἀποκλείσωμεν. Διότι οὐδεὶς ἀνάλογος σχηματισμὸς ἔχει διασωθῇ ²¹⁰.

Τὴν ἐκ τῶν ζωφόρων ἄλλως τε καταγωγὴν τῶν θεμάτων τῶν αἰτωμάτων, ὡς ἐλέχθη καὶ προηγουμένως, ἰδίᾳ δὲ ὡς πρὸς τὰς ἐξεικονίσσεις ζώων δεικνύει νομίζω καὶ τὸ γεγονός ὅτι αὐταὶ οὐδέποτε ὑποτάσσονται εἰς τὸν κεντρικὸν ἄξονα τοῦ αἰτώματος — μάλιστα εἰς τὰς Ἀθήνας, ἐνθα ὁ κεντρικὸς οὗτος ἄξων οὐδέποτε τονίζεται ἰδιαιτέρως. Ἡ μνημονευθεῖσα πώρινος ἐναέτιος σύνθεσις τοῦ « ἀρχαίου ναοῦ », δημιουργηθεῖσα ἀκριβῶς διὰ νὰ καταλάβῃ τὸ μέσον τοῦ αἰτώματος, ὅμως δὲν καλύπτει, πολλοῦ γε δεῖ, τὸν κεντρικὸν ἄξονα, ὅστις ὑπὲρ τὸ σῶμα τοῦ ταύρου ἐξαίρεται ὡς κενόν. Ἀντιθέτως ἡ κατ' εὖρος ἀνάπτυξις τῆς συνθέσεως ἐνώνουσα μᾶλλον τὰς δύο πτέρυγας τοῦ αἰτώματος, παρὰ τὴν ἀντιθετικὴν των κατεύθυνσιν, ἀμβλύνει τὴν μεταξὺ ζωφόρου καὶ αἰτώματος, διαφορὰν ἡ ὁποία τονίζεται κυρίως εἰς τὰ « δωρικά » αἰτώματα ²¹¹ διὰ τῆς ἐν τῇ μέσῳ κατ' ἐνώπιον εἰκονιζομένης κεντρικῆς μορφῆς, ἣτις συνήθως εἶναι μία θεότης ἢ ὅπωςδήποτε μία ὑπερανθρώπινος δύναμις, ὅπως διαπιστοῦμεν τοῦτο ἤδη ἀπὸ τοῦ αἰτώματος τῆς Κερκύρας.

Ἡ ζωφόρος τῆς Πάρου κειμένη χρονικῶς ἐγγύτατα πρὸς τὸ αἶτωμα τῶν Ἀλκμεωνιδῶν συνηγορεῖ οὕτω ὑπὲρ τῆς ὑποθέσεως ὅτι αἱ γωνιαῖαι συνθέσεις τοῦ τελευταίου τούτου δὲν ἐδημιουργήθησαν εἰδικῶς ἐνταῦθα διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς κλίσεως τοῦ αἰτώματος, ὅπως π.χ. οἱ ὄφεις εἰς τὰ πώρινα αἰτώματα τῆς Ἀκροπό-

²¹⁰ Ἡ ἀντίστροφος ἐπανάληψις τοῦ αὐτοῦ ζώου δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος τοῦ αἰτώματος, ὡς ἐν τῇ ἀρχαϊκῇ αἰτῳματι τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος, *Art. Orthia*, 1929, σ. 23 εἰκ. 11, ἐνθυμίζουσα τὸ « αἶτωμα » τῆς πύλης τῶν Μυκηνῶν δὲν δύναται βεβαίως νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀντένδειξις. Ἡ δυνατότης αὕτη ἀποκλείεται διότι ἀκριβῶς θὰ ἐτόνιζε τὸν χωρισμὸν τῶν δύο πτερύγων ἐνῶ καὶ εἰς τὰ μὴ « δωρικά » αἰτώματα ἀποφεύγεται πάντοτε νὰ ἀπομένῃ κενὴ καὶ διαχωρίζουσα ἡ γραμμὴ αὕτη. Τοῦ αἰτώματος τῆς λεαίνης ἡ συμπλήρωσις, BUSCHOR, *Grössenverh.* σχεδ. 2, εἶναι βεβαίως ἐντελῶς ὑποθετικὴ. Ἡ σύνθεσις τοῦ ὑπὸ δύο λεόντων σπαρασσομένου ταύρου τοῦ ἀρχαίου ναοῦ ἐνώνει τὰ δύο πτερά.

²¹¹ Ἀλλ' ἡ στενοτέρα ἐξάρτησις τῶν ἀρχαϊκῶν αἰτωμάτων τῶν Ἀθηνῶν ἐκ τῶν ἰωνικῶν ζωφόρων ἢ, γενικώτερον, τῆς κατὰ ζῶνας διακοσμήσεως προβάλλεται ἀφ' ἐαυτῆς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ αἰτώματα μὲ τὴν κεντρικὴν μορφήν τὴν καλύπτουσαν τὸν κεντρικὸν ἄξονα, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν διαπιστώνεται ὁμοία σχέσις, χωρὶς βεβαίως νὰ λείπουν αἱ ἀλληλοεπιδράσεις.

λεως τῶν Ἀθηνῶν ἀλλ' ἐλήφθησαν μετὰ μικρῶν ἐπιβεβλημένων παραλλαγῶν ἐκ παραστάσεων ζωφόρου.

Εἶναι ἀναμφιβόλως ἀδύνατον νὰ βεβαιωθῇ ἀπολύτως ὅτι εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ θέματος αἰτία ὑπῆρξεν ὁ νεκρικός προορισμὸς τοῦ οἰκοδομήματος, ἐξ οὗ προέρχεται ἡ ζωφόρος. Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι πολὺ πιθανόν²¹². Ἐὰν δὲ ἀπὸ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς καὶ ἐξῆς τοποθετεῖται ὁ λέων ὡς σύμβολον τῆς ἀλκῆς τῶν θανόντων, ἡ ἀρχαϊκὴ ἀντίληψις ἔβλεπεν εἰς τὸν λέοντα περισσότερον τὴν ὑπερτέραν δύναμιν τῆς φύσεως ἐνώπιον τῆς ὁποίας ἦτο ἀνίσχυρος ὁ ἀνθρώπος. Διότι ἐνῶ πρὸς τὰς δυνάμεις τοῦ Ἄδου, Γοργόνας, Σφίγγας κ.τ.τ. οὐδὲν ἠδύνατο νὰ ἀντιβληθῇ, καὶ ἡ ἐξεικόνισις αὐτῶν ἐσήμαινεν ἀπλῶς τὴν δύναμιν τὴν ἀδυσώπητον τοῦ θανάτου, ἐνταῦθα τονίζεται χαρακτηριστικῶς ἡ ἔννοια τοῦ φόνου. Ὁ Ζεὺς ἐφορᾷ ὄχι μόνον τὰ ἔργ' ἀνθρώπων λεωργὰ καὶ ἀθέμιστα²¹³ ἀλλ' ἐνδιαφέρεται ἐπίσης καὶ διὰ τὴν ὕβριν καὶ τὴν δίκην τῶν θηρίων, ὥστε καὶ ταῦτα νὰ μὴ ἀπομένωσιν ἔξω τῆς θεωρήσεως τοῦ οἴος ἔνσους ἀνθρώπους ἔχει²¹⁴.

Ἡ ἔννοια τοῦ βιαίου φόνου, ὅταν πλέον ἡ ἀτμοσφαῖρα τοῦ θανάτου καὶ τῆς θλίψεως ἀρχίζει νὰ ὑπεισέρχεται εἰς τὰς ἐξεικονίσεις τῆς ζωῆς τῶν νεκρῶν²¹⁵ δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι κατὰ τινὰ τρόπον ὑποδηλώνεται εἰς τὴν πλάκα Β τῆς Παρίας ζωφόρου.

Κατὰ τὸ τέλος τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, εἰς τὸ ὁποῖον, ὡς εἶναι φανερόν, ἀνήκει ἡ ζωφόρος τῆς Πάρου, εὐρίσκομεν οὕτω ἐν τῇ νήσῳ τὸν κανονικὸν — ἢ σχεδὸν — τύπον τῆς ἰωνικῆς ζωφόρου, καθ' ὃν τρόπον αὕτη μᾶς ἐμφανίζεται εἰς τὰ ἰωνικὰ οἰκοδομήματα τῶν Δελφῶν: Κάτω καὶ πλαγίως περιοριζομένη ὑπὸ κανόνος, ἄνω δὲ στεφομένη ὑπὸ ἰδιαιτέρου κυματίου· ἡ ὕπαρξις τοῦ τελευταίου τούτου πρέπει νὰ θεωρηθῇ βεβαία.

Μετὰ τοὺς Δελφούς, πρὸς τὰς ζωφόρους τῶν ὁποίων οὕτω στενῶς εἶναι συνδεδεμένη, τοῦλάχιστον ἐξ ἐπόψεως τεχνικῆς, ἂν μὴ τοποθετήσεως, ἀποτελεῖ ἡ ζωφόρος τῆς Πάρου τὸ πρῶτον παράδειγμα τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τούτου μέλους εἰς τὴν ἐντεῦθεν τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος περιοχὴν. Ἡ πρὸς ἐκείνην στενὴ σχέσις τῆς Πάρου ἐρμηνεύει τὴν ἐν τῇ νήσῳ πρῶτην ἐμφάνισιν, ἐμφάνισιν ἡ ὁποία ἀκριβῶς ἀποτελεῖ καὶ ἐν περαιτέρῳ τεκμήριον τῆς σχέσεως ταύτης. Δυνάμεθα δὲ μετὰ

²¹² LANGLOTZ-HIRMER, *Die Kunst der Westgr.*, σ. 65 ἀρ. 32.

²¹³ ΑΡΧΙΔΟΧΟΣ, ἀπ. 94, Diehl.

²¹⁴ Αὐτ. ἀπ. 67 α, στ. 7.

²¹⁵ Ἀνωτέρω 359, σημ. 35 καὶ 388 ἐ.

περισσῆς πιθανότητος νὰ ὑποθέσωμεν γενικώτερον, ὅτι εἰς τὸν δρόμον τῆς Ἰωνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς πρὸς τοὺς Δελφούς σημαντικὸς σταθμὸς ὑπῆρξαν αἱ Κυκλάδες καὶ κυρίως ἡ Πάρος. Ἡ ὑπαρξὶς Παρίων εἰς τοὺς Δελφούς²¹⁶ ἤδη κατὰ τοὺς ἀρχαῖκους χρόνους, ἡ συχνὴ χρῆσις Παρίου μαρμάρου καὶ ἡ ἀναμφισβητήτως Παριακὴ προέλευσις σημαντικοῦ μέρους τῆς Δελφικῆς πλαστικῆς — ἡ Β. καὶ ἡ Α. πλευρὰ τῆς ζωφόρου τοῦ θησαυροῦ τῶν Σιφνίων²¹⁷ δὲν εἶναι τὸ μόνον δεῖγμα²¹⁸ — ἵποτελοῦσι σαφεῖς ἀποδείξεις περὶ τῆς συμβολῆς τῆς Πάρου εἰς τὴν μετάδοσιν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν τῆς Ἀνατολικῆς Ἰωνίας εἰς τοὺς Δελφούς καὶ γενικώτερον τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ἀνεύρεσις τοῦ τοσοῦτον ἀξιολόγου γλυπτοῦ τούτου ἔργου ἐν Πάρῳ εἶναι σημαντικωτάτη διὰ τὴν Παριακὴν πλαστικὴν. Ἡ ἔρευνα πρὸς διασάφησιν καὶ πλουτισμὸν τῆς εἰκόνης ταύτης θὰ ὤφειλεν ἐπομένως νὰ κατευθυνθῇ πρὸς τὴν προσπάθειαν ἀνευρέσεως ἔργων, αἵτινα λόγῳ τῆς συγγενείας των πρὸς τὰ νέα μνημεῖα θὰ ἔπρεπε νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς Παριακὰ προσπαθουμένης μιᾶς εὐρυτέρας ἐρεῦνης περὶ τῆς πλαστικῆς τῆς νήσου. Ἀντ' αὐτοῦ ὅμως θὰ ἀρκεσθῶ ἐνταῦθα εἰς ὠρισμένας, ὀλίγας μόνον παρατηρήσεις δυναμένας νὰ βοηθήσωσιν εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν νέων γλυπτῶν.

Ἡ συγγένεια τούτων πρὸς τὴν ζωφόρον τοῦ θησαυροῦ τῶν Σιφνίων καὶ τοῦ ἐκ Παρίου μαρμάρου αἰτώματος τῶν Ἀλκμεωνιδῶν ἔχει ἀρκούντως τονισθῇ ἀνω-

²¹⁶ Ὅπως οἱ παῖδες τοῦ Χαροπίνου, οἱ γνωστοὶ διὰ δύο δελφικῶν ἐπιγραφῶν α) ἐπὶ βάσεως κούρου *FdD* IV 1, 55 εἰκ. 24 καὶ β) ἐπὶ κίονος αὐτ. εἰκ. 25, *Syll.*³ 16 α καὶ β. Ὁ Ο. RUBENSOHN ἀρνούμενος περιέργως τὴν ὑπαρξὶν ἰδιαιτέρας Παριακῆς Σχολῆς, πλαστικῆς τε καὶ ἀγγειογραφίας, ἐν τῷ περὶ Πάρου ἐν *RE* ἐν λ. *Paros* ἐξαιρέτῳ ἄλλως ἀρθρῳ του, πιστεύει, ἀντιθέτως πρὸς τὴν γενικὴν πεποίθησιν, ὅτι ὁ Χαροπῖνος καὶ οἱ παῖδες ἦσαν οὐχὶ γλύπται ἀλλὰ ἰδιοκτῆται ἐργαστηρίου καὶ προμηθευταὶ Παρίου μαρμάρου εἰς τοὺς Δελφούς, αὐτ. στ. 1866. Διὰ τὴν ἐν Πάρῳ ἰδιαιτέραν χρῆσιν τῆς λέξεως *παῖς* ἀντὶ υἱός, πρβ. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝ, *Entretiens Hardt* X, 1964, 67 ἔ. Αἱ ἀντιρρήσεις τοῦ RUBENSOHN περὶ τῆς ὑπάρξεως Παριακῆς τέχνης βεβαίως δὲν δύνανται νὰ γίνωσι δεκταί, ἐνῶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ συσχέτισις τῆς Νίκης τῆς Δήλου πρὸς τὸν Ἀρχερμον *Mitt. d. Inst.* I 1948, 42 ἐπιβεβαιώνει τὴν σχέσιν τῆς τέχνης τῆς Πάρου πρὸς τὴν τέχνην τῆς Χίου - Μιλήτου, ΚΟΝΤΟΛΕΟΝ, ἔ.δ. 64 ἔ.

²¹⁷ Βλ. γενικῶς DE LA COSTE MESSELIÈRE, *Au Musée de Delphes*, 413 ἔ. ὅστις ἀντικρῶει μὲ σκεπτικισμόν τὴν εἰς ὠρισμένον ἐργαστήριον ἀπόδοσιν.

²¹⁸ Ἐκ τῶν Δελφικῶν γλυπτῶν ὁ Ε. LANGLOTZ, *Frühgr. Bildh.*, 132 ἔ. ἀποδίδει εἰς τὴν Πάρῳ τὸν κούρον *FdD* IV 1, 56 εἰκ. 26 (Χαροπῖνος), αὐτ. 57 εἰκ. 27 καὶ τὸ ἀνάγλυφον LANGLOTZ, αὐτ. ἀρ. 15 πίν. 81. Βλέπε γενικῶς τὴν βιβλ. περὶ Παριακῆς πλαστικῆς παρὰ RUBENSOHN, ἔ.δ. στ. 1860 ἔ.

τέρω. Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ ἐντελὴς ὁμοιος τρόπος τῆς παραστάσεως τοῦ σπαραγμοῦ ἐν τῷ ἀναγλύφῳ Β καὶ ἐν τῇ γωνίᾳ τοῦ αἰτώματος εἶναι ξένος πρὸς πᾶν ὅτι γνωρίζομεν ἐξ Ἀττικῆς ἢ καὶ ἀλλαχόθεν, εἶναι ἀδύνατον νὰ θεωρήσωμεν ὅτι ἡ Παρία σύνθεσις εἶναι μίμημα τῆς Δελφικῆς. Ἐφ' ὅσον τὸ ἀνατολικὸν αἰτώμα τοῦ ναοῦ τῶν Ἀλκμεωνιδῶν θεωρεῖται Ἀττικόν²¹⁹ θὰ ἔπρεπεν εἰς τὴν ὁπωσδήποτε ἀρκούντως γνωστὴν Ἀττικὴν τυπολογίαν τοῦ σπαραγμοῦ ζῶν νὰ ἔχη αὕτη προδρομούς, οἱ ὅποιοι ὅμως, εἰς ἐμὲ τοῦλάχιστον, εἶναι ἄγνωστοι. Καὶ ἐὰν ἀκόμη ἡλήθευεν ἡ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα δυνατότης, ὅτι δηλ. ὁ τρόπος τῆς συνθέσεως ὁ ἀνευρισκόμενος ἐν Πάρῳ καὶ Δελφοῖς προέρχεται ἐκ τῆς διασπάσεως τοῦ τύπου τοῦ ὑπὸ δύο λεόντων σπαρασσομένου ταύρου καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ θὰ εἴχομεν νέον τύπον, τοῦ ὁποῦν ἡ δημιουργία θὰ ἐνοεῖτο κυρίως ἐν περιοχῇ ἔνθα ἡ ἐπεξεργασία τῶν ζωφόρων ἀπετέλει οἰκείαν δραστηριότητα ἥτοι ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἰωνίᾳ. Διότι οὔτε ἐκ τῆς Ἀττικῆς οὔτε ἐκ τῶν Κυκλάδων πλὴν τοῦ νέου παραδείγματος τῆς Πάρου γνωρίζομεν ἀκόμη ἀρχιτεκτονικὰς ζωφόρους τοῦ κανονικοῦ τύπου²²⁰. Εἰς τὰ ἀρχαῖα ἡρία τοῦ Κεραμεικοῦ ἡ ὁπωσδήποτε σπανία, καθ' ὅσον γνωρίζομεν μέχρι σήμερον, γλυπτὴ διακόσμησις περιορίζεται εἰς μετωπικὰς πλάκας²²¹.

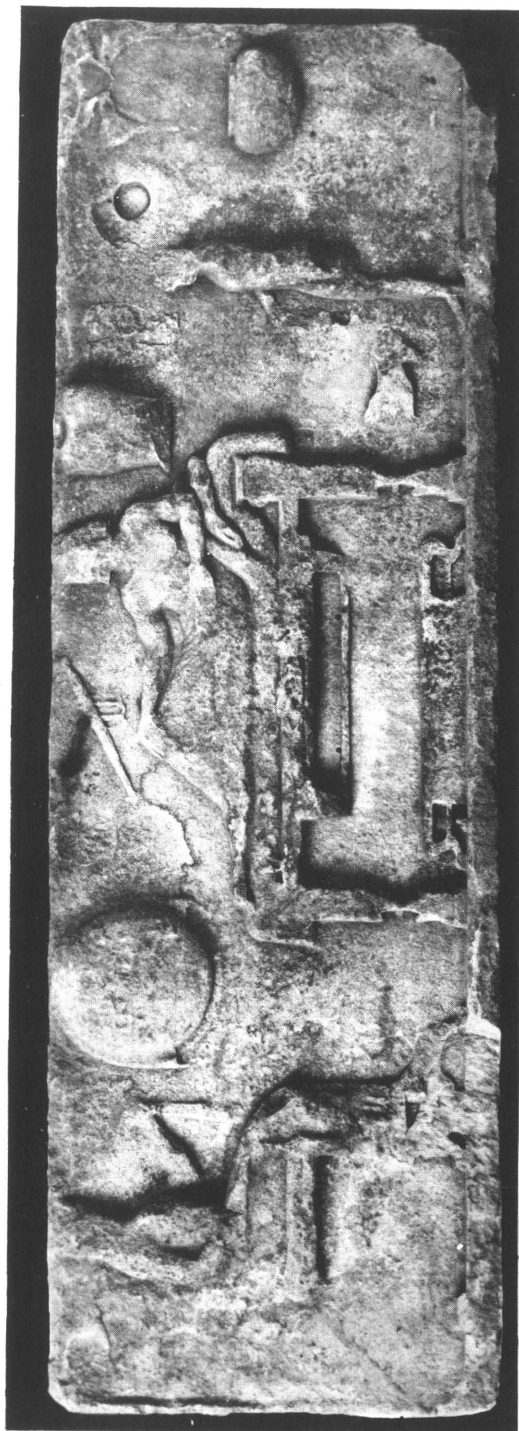
Ἀνακύπτει οὕτω τὸ ἐρώτημα μήπως τὸ ἀν. αἰτώμα τῶν Δελφῶν ἢ τοῦλάχιστον ἡ γωνιαία σύνθεσις τοῦ λέοντος σπαράσσοντος ταῦρον²²² εἶναι ὄχι Ἀττικὸν ἀλλ' Ἰωνικὸν καὶ δὴ καὶ Παριακὸν ἔργον. Ἡ ἐν γένει σύνθεσις παρέχει βεβαίως

²¹⁹ DE LA COSTE - MESSELIÈRE, *FdD* IV 3, 67 ε. Γενικῶς G. LIPPOLD, *Gr. Plastik*, 81. Ὁπωσδήποτε αἱ γωνιαῖαι παραστάσεις τοῦ σπαραγμοῦ τῶν ζῶων ἀποδίδονται εἰς ἄλλην ἢ τὴν τοῦ Ἀντήνορος χεῖρα, LIPPOLD, ἔ.δ. σημ. 7. Ἀντιθέτως, συνάπτει πρὸς τὸν Ἀντήνορα ὁ P. DE LA COSTE - MESSELIÈRE, αὐτ. 73. Ὁ H. PAYNE, ἔ.δ. 64 εὐρίσκει δύσκολον, ἂν καὶ δυνατὴν, τὴν συσχέτισιν τῆς κόρης τοῦ Ἀντήνορος ἣν θεωρεῖ παλαιότεραν τῆς κόρης τοῦ Δελφικοῦ αἰτώματος.

²²⁰ Ἡ εἰς τὸν πώρινον ἀρχαῖον ναὸν ἀποδιδόμενη «ζωφόρος» τῶν πανθήρων, SCHUCHHARDT, *Ath. Mitt.* 60, 1935, 100 ε. εἰκ. 18, H. SCHRADER, *AMA*, 337 ε. εἶναι πολὺ παλαιότερα καὶ ἀποτελεῖ διάφορον παράδοσιν. Ἡ πρὸς τὸν μαρμάρινον ναὸν τῶν Πεισιστρατιδῶν ὑπὸ τοῦ SCHRADER συναπτομένη, αὐτ. 387 ε., LIPPOLD, *Gr. Pl.*, 83 καὶ σημ. 1, δὲν δύναται νὰ ἀνήκῃ παρὰ εἰς τὸ τέλος πλέον τοῦ 6ου αἰ. ἀνεξαρτήτως δὲ τοῦ προβλήματος τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς προελεύσεως, ἥδη ἕνεκα τῶν μεγάλων αὐτῆς διαστάσεων, ὕψος 1. 21 μ. δὲν ἀνήκει ὁπωσδήποτε εἰς ζωφόρον Ἰωνικοῦ θριγχοῦ ἢ Ἰωνικοῦ γενικῶς οἰκοδομήματος. Ἀλλὰ καὶ γενικώτερον ἢ ἐκ Παριακοῦ μαρμάρου ζωφόρος αὕτη νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν τέχνην τῆς Πάρου.

²²¹ Ἀνωτ. σ. 352.

²²² Ἀνωτ. σ. 400.

Ἀρχαῖα ζυφόρος ἐκ Πάρου. Πλάξ Α : παρίστασις « νεχροδείτνου »

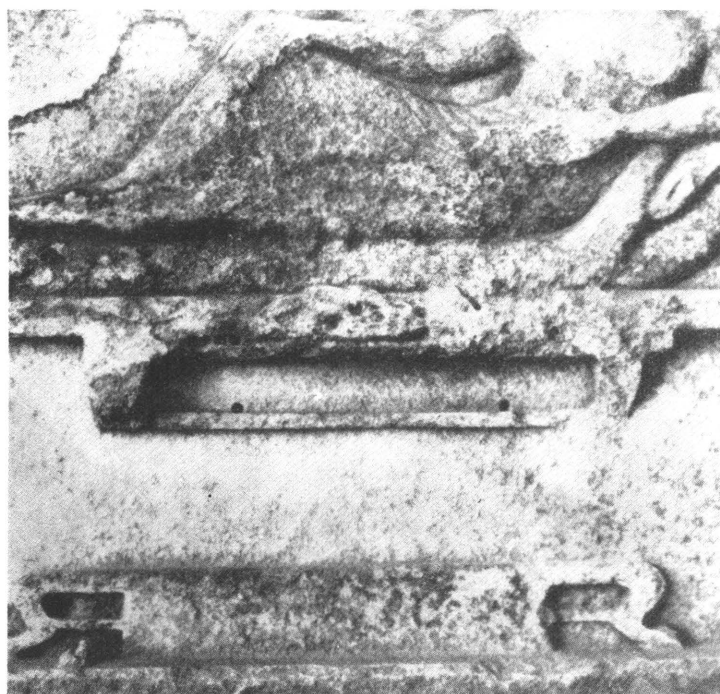
Α. Πλάξ Α. (Λεπτομέρεια). Ἡ ἀνακαλυπτομένη γυνή

Β. Πλάξ Α. (Λεπτομέρεια). Ἡ κρεμασμένη ἀσπίς

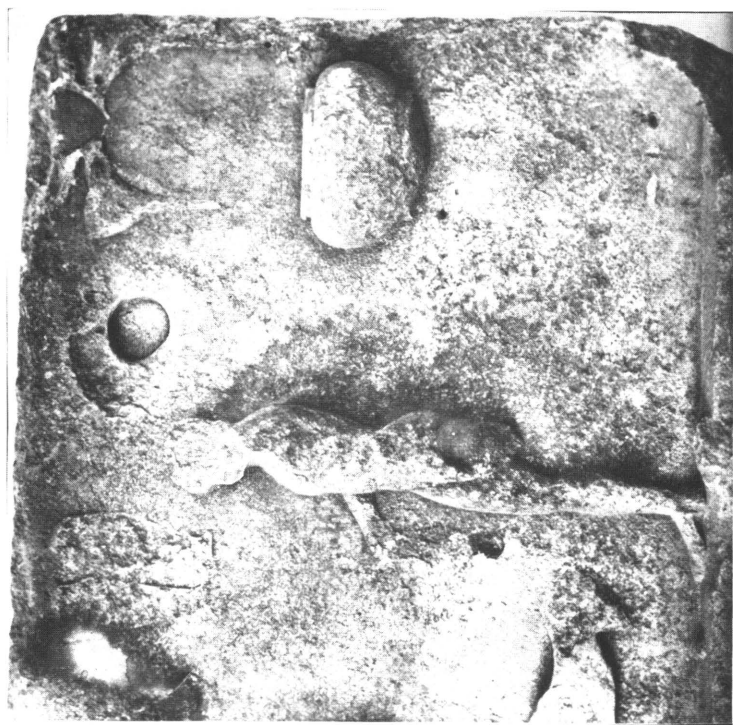
Α. Πλάξ Α. (Λεπτομέρεια). Ὁ ἀνακεκλιμένος ἀνὴρ

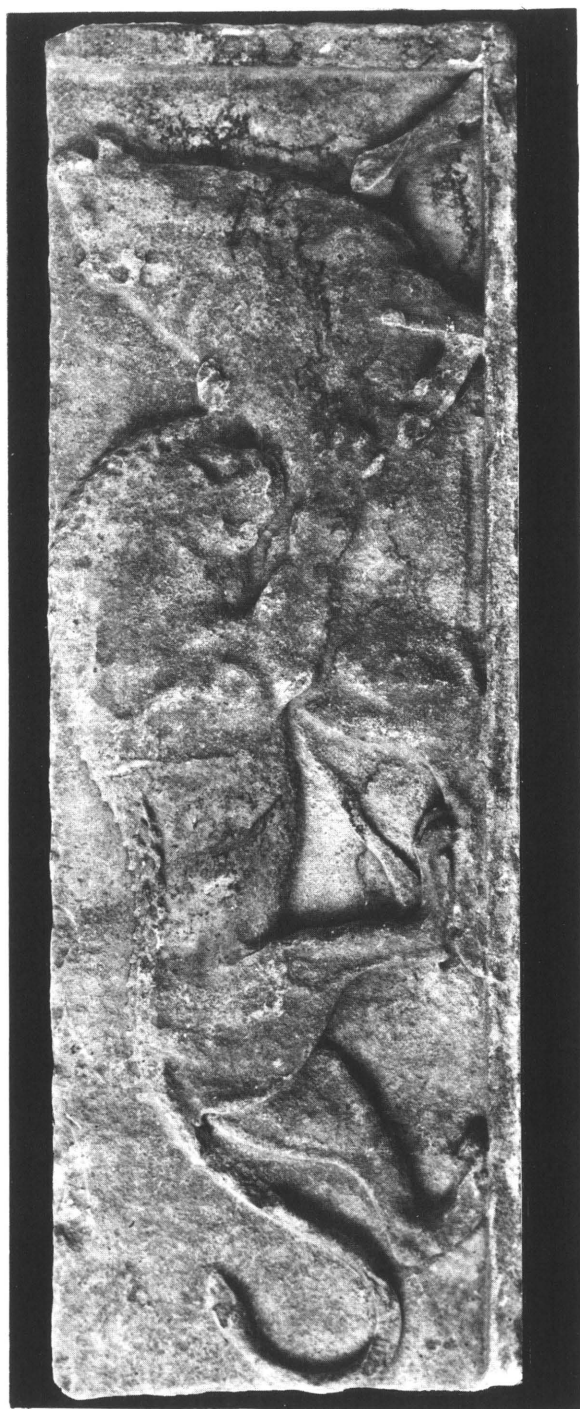
Β. Πλάξ Α. Λεπτομέρεια τῆς ἄνω εἰκόνης

Β. Πλάξ Α. Ὁ λέβης τοῦ κρατῆρος καὶ ἡ ὑπὲρ αὐτοῦ λύρα

Α. Πλάξ Α. (Λεπτομέρεια). Ὁ οἰνοχόος καὶ ὁ κρατὴρ

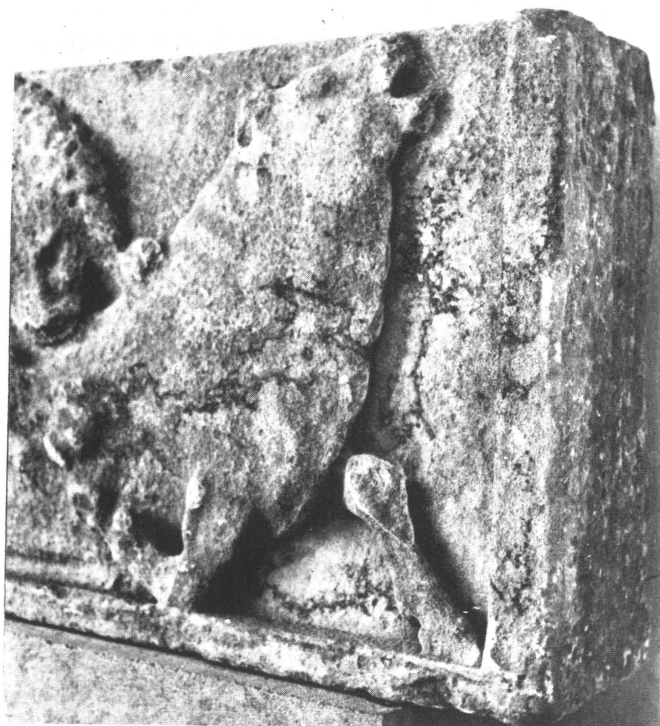
* Αρχαϊκή ξυφόρος ἐκ Πάρου. Πλάξ Β. Παράστασις λέοντος σπαράσσοντος ταῦτον

Πλάξ Β. (Λεπτομέρεια). Τὸ ἀριστερόν ἄκρον τῆς πλακῆς

Α. Πλάξ Β. (Λεπτομέρεια). Τὸ ὀπίσθιον σῶμα τοῦ λέοντος

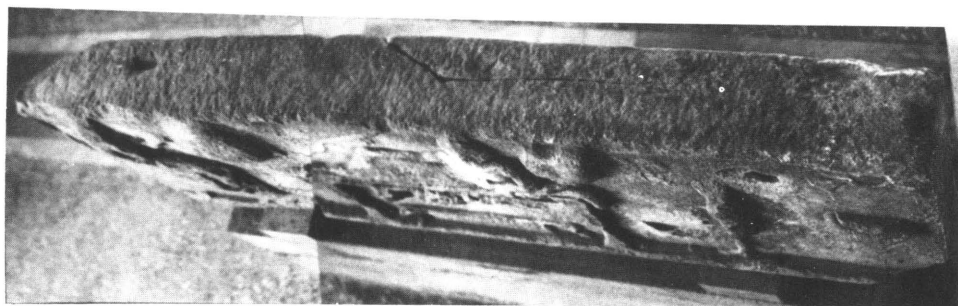
Β. Πλάξ Β. (Λεπτομέρεια). Τὸ πρόσθιον σῶμα τοῦ ταύρου

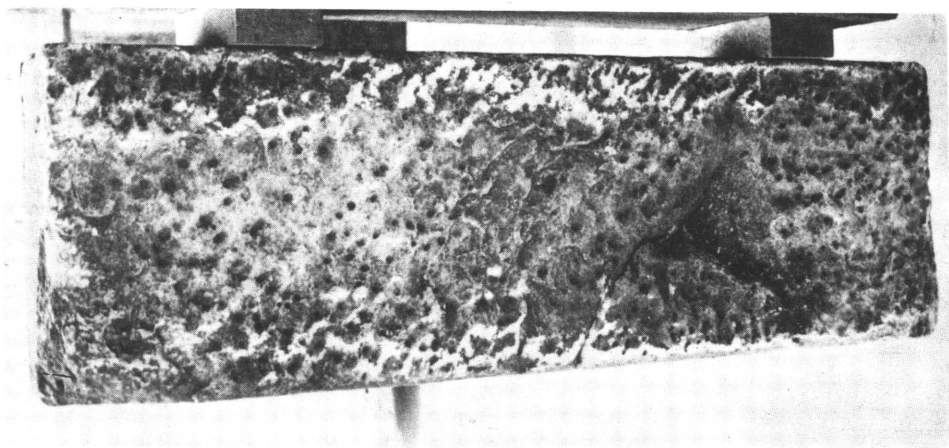
Β. Ἡ κεφαλὴ λέοντος τοῦ ἄρματος τῆς Κυβέλης (Δελφοί)

Α. Ἡ κεφαλὴ τοῦ λέοντος τῆς πλακῶς Β

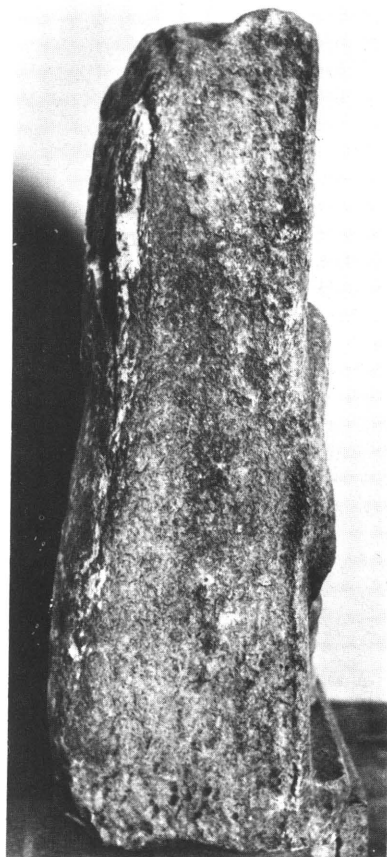
Α. Ἡ ἄνω πλευρὰ τῆς πλακῶς Α

Β. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ τῆς πλακῶς Α

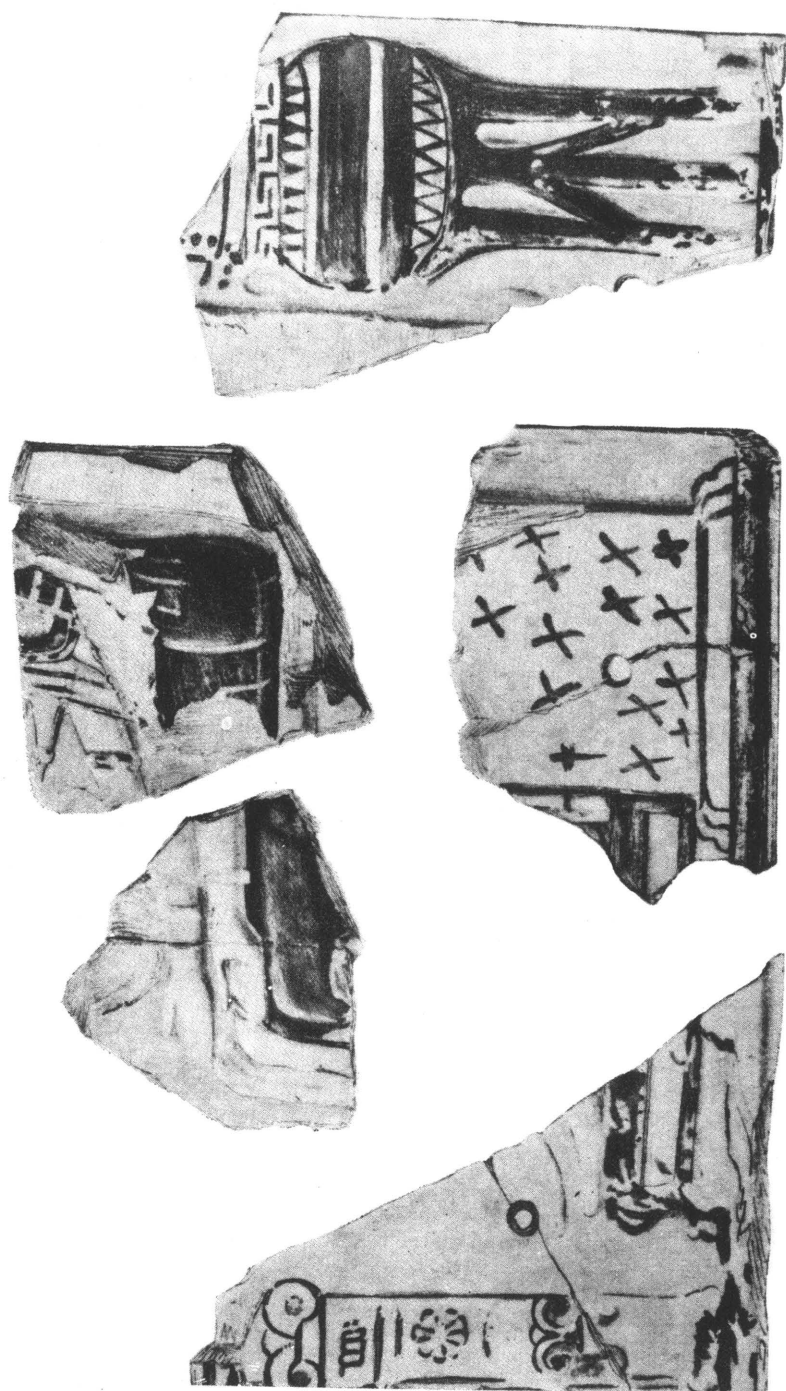
Α. Ἡ ἀριστερὰ πλευρὰ τῆς πλακὸς Α

Β. Ἡ ἀριστερὰ πλευρὰ τῆς πλακὸς Β

Γ. Ἡ ἄνω πλευρὰ τῆς πλακὸς Β

Πηλινὴ ζυφόρος ἐκ τῆς παρὰ τῷ Ἑρμοῦ Λαρίσης (*Larisa am Hermos* II, πίν. 31)

καταφατικήν ἀπάντησιν. Δυσχερεστέρα εἶναι ἢ ἀπόκρισις προκειμένου περὶ τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν. Αἱ εὐρεῖαι, σαφῶς διακρινόμεναι ἐπιφάνειαι, ἡ κατασκευὴ τῶν σωματίων ἐν γένει φαίνονται ἐκ πρώτης ὄψεως προδίδουσαι ἰσχυροτέραν, τεκτονικωτέραν κατασκευὴν εἰς τὸ Δελφικὸν ἔργον ἀντίθετον πρὸς τὴν μαλακότητα, τὴν εὐγραμμον καὶ ὀλιγώτερον θηριώδη κατασκευὴν τῶν Παριακῶν ἀναγλύφων. Ἀλλὰ ἡ σύγκρισις δυσχεραίνεται αἰσθητῶς ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἐπιδερμὶς τοῦ Παριακοῦ ἔργου εἶναι λίαν κατεστραμμένη. Ἐὰν ὅμως τὸ Δελφικὸν ἔργον, παρὰ ταῦτα, παρουσιάζει μίαν μεγαλυτέραν ἀδρότητα, ὅπως π.χ. εἰς τὰ βοστρυχίδια τῆς χαίτης τοῦ λέοντος ἢ τὰς πτυχώσεις τοῦ λαιμοῦ τοῦ ταύρου καὶ τὸ ταπεινὸν « πλαισιον » τῶν σκελῶν τοῦ λέοντος, ἡ σύγκρισις μορφῆς πρὸς μορφὴν, ἐφ' ὅσον ἐπιτρέπει τοῦτο ἡ διατήρησις, δὲν ἀποδεικνύει παρὰ ὁμοιότητος. Μία λεπτομέρεια ἡ ὁποία θὰ ἦτο λίαν χαρακτηριστικὴ πρὸς σύγκρισιν ἦτοι ἡ ἐπὶ τῆς ράχεως τοῦ λέοντος συνέχισις τῆς χαίτης δὲν φαίνεται ἐπὶ τοῦ Δελφικοῦ λέοντος²²³ ἀλλ' ἡ ὑπὸ τῆς χαίτης πλαισίωσις τοῦ προσώπου παρουσιάζει τὸ αὐτὸ σχῆμα εἰς ἀμφοτέρους, ὅσον καὶ ἐὰν τὸ ἀριστερὸν — ὡς πρὸς τὸν θεατὴν — τμήμα αὐτῆς εἰς τὸν Παριακὸν λέοντα εἶναι ἐφθαρμένον. Οἱ μαρμαρίνοι λέοντες τῆς Ἀκροπόλεως²²⁴ τῶν ὁποίων ζητεῖται ἡ καταγωγὴ μεταξὺ Ἀττικῆς καὶ Κυκλάδων δὲν εἶναι ἀνόμοιοι ἐν τῇ ὅλῃ τῶν νησιωτικῇ δομῇ· περισσότερον ἐμφανὲς εἶναι ἡ συγγένεια πρὸς τὸν λέοντα τῆς Κνίδου, τοῦ ὁποίου ἡ ἐκ τῆς Ἰωνικῆς τέχνης προέλευσις εἶναι ἀναμφισβήτητος²²⁵.

Ἐκ πρώτης ὄψεως ὅμως ἀπαραινόμενος εἶναι ἡ ὁμοιότης τοῦ νέου Παριακοῦ λέοντος πρὸς τοὺς λέοντας τοῦ ἄρματος τῆς Κυβέλης ἐν τῇ β. ζωφόρῳ τοῦ θησαυροῦ τῶν Σιφνίων (πίν. VIII B)· τὸ τριγωνικὸν ῥύγχος, οἱ λοβοὶ ὀφθαλμοί, ἡ στροφὴ τῆς κεφαλῆς ἐπαναλαμβάνονται ὅμοιοι καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις. Ἡ ὁμοιότης δὲν εἶναι μικροτέρα πρὸς τοὺς λέοντας τοῦ ἔχινου τῆς Καρυάτιδος²²⁶ ἢ τὰς λεοντοκεφαλὰς²²⁷ καὶ τὸν λέοντα τῆς σίμης²²⁸ τοῦ αὐτοῦ οἰκοδομήματος. Εἰς

²²³ Ἀλλ' ὅπωςδὴποτε δὲν ὑπάρχει εἰς τὸν λέοντα τῆς δεξιᾶς γωνίας *FdD* IV 3, 34 ε. Ἡ παράστασις τῆς ἐπὶ ὀλοκλήρου τῆς ράχεως παραστάσεως τῆς χαίτης εἶναι κυρίως Ἰωνικὴ. Πρβ. P. AMANDRY, *Ath. Mitt.* 72, 1962, 52 ε.

²²⁴ H. SCHRADER, *AMA*, ἀριθ. 382 - 384, πίν. 166 ε., PAYNE - YOUNG, *Arch. Mar. Acr.*, 50 (: « προφανὲς ὁ Ἀττικὸς χαρακτήρ, δι' οὗ ἠλλαξεν ἐν ξένον βεβαίως κυκλαδικὸν πρότυπον ») πίν. 133, 1 - 2. Βλ. καὶ *Ath. Mitt.* 73, 1958, 126.

²²⁵ Ἐσχάτως : C. BLÜMEL, *Die arch. gr. Skulpturen... Berlin*, σ. 40, ἀρ. 32, εἰκ. 87 - 89.

²²⁶ *FdD* IV 2, 64 εἰκ. 31 πίν. 20, *Delphes*, πίν. 63 καὶ 65.

²²⁷ *Delphes*, πίν. 92 κάτω καὶ 93.

²²⁸ *Delphes*, αὐτ. πίν. 92 ἄνω.

τοὺς λέοντας τοῦ ἐχίνου ἐπαναλαμβάνεται ἐπίσης ἡ χαίτη τῆς ράχews τοῦ λέοντος, χαρακτηριστικὸν ἰωνικὸν γνῶρισμα. Θὰ ἐπεθύμουν νὰ μνημονεύσω ἐπίσης παρὰ τὴν διάφορον σύνθεσιν τὴν παράστασιν σπαραγμοῦ ταύρου ὑπὸ λέοντος τὴν κοσμοῦσαν πῆλινον βωμὸν ἐκ Κεντυρίπων, περὶ τὸ 500 π.Χ.²²⁹, παράστασιν εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι ἐκδηλοὶ οἱ Ἴωνικοὶ χαρακτηῆρες ὅσον καὶ ἡ μακρὰν τῆς Ἰωνίας κατασκευή. Μία ἀπομεμακρυσμένη ἀπήχησις τῆς Ἰωνικότητος τοῦ θέματος ἐν τῇ αὐτῇ γενικῶς, ὥς καὶ ἐν Πάρῳ, συνθέσει εὐρίσκεται εἰς τὸν γλυπτὸν διάκοσμον τῆς κλίμακος τοῦ ἀνακτόρου τῆς Περσεπόλεως ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ.²³⁰.

Ἡ παρὰ τὰ Δελφικὰ μνημεῖα τοποθέτησις τοῦ λέοντος δεικνύει καὶ τὴν χρονολογικὴν γειτνίασιν τῆς ζωφόρου τῆς Πάρου²³¹, εἰς τὴν ὁποίαν ὅσον καὶ ἂν ἡ ἀρχαϊκὴ ἀπόδοσις τῶν μορφῶν εἶναι ἀκόμη ἀδιάσπαστος, ὅμως εἶναι φανεροὶ οἱ τελευταῖοι χρόνοι τοῦ ἀρχαϊσμοῦ. Ἀκριβεστέρα παρατήρησις τῶν προσώπων τοῦ λέοντος τῆς Πάρου καὶ τοῦ τῆς Κυβέλης ἐκ τῆς ζωφόρου τῶν Σιφνίων (πίν. VIII) δεικνύει ἕνα ἐλαφρὸν τόνον περαιτέρω ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τοῦ ἀρχικοῦ ἀγρίου «προσωπείου» μὲ τὸ ὅποιον ἐμφανίζονται οἱ λέοντες τῆς παλαιότερας ἐποχῆς· ἡ εὐλυγισία τοῦ σώματος τοῦ Παριακοῦ λέοντος μὲ τὸ ὥραϊον κοιλόκυρτον ἄνω περιγραμμά — εἰς τὸ ὅποιον ἡ φοβερά ἔντασις τῶν παλαιότερων χρόνων ἀμβλύνεται διὰ τῆς ἐνυπαρχούσης ἐπιτηδεύσεως χάριτος — καὶ τὴν πλουσιωτέραν πλαστικὴν διάμρφωσιν προδίδει ἐπίσης μίαν νεωτέραν κάπως αἰσθησιν, καθὼς καὶ ἡ ὁπωσδήποτε εὐσυννοπτέρα ἀπόδοσις τοῦ κορμοῦ.

Τοὺς χρόνους τοῦ τελευτῶντος πλέον ἔκτου αἰῶνος προδίδει καὶ ἡ κατασκευὴ τῆς πλακὸς Α. Λεπτομερέστεραι συγκρίσεις ἀποκλείονται καὶ ἐδῶ λόγῳ τῆς ἀκόμη μεγαλυτέρας φθορᾶς. Ἄλλ' ὠρισμένα θέματα δύνανται ἀσφαλῶς νὰ βοηθήσωσιν. Ὁ τρόπος τῆς ἀνακλίσεως τοῦ ἀνδρὸς π.χ. εἶναι χαρακτηριστικός· ἡ ἀρχαϊκὴ ἀκαμψία τῶν ὁμοίων σκηνῶν εἰς τὸν κορινθιακὸν κρατῆρα τῆς Ἰόλης²³² καὶ τῆς ὅλης ἀκολουθούσης σειρᾶς²³³ ἢ τῶν πηλίνων ζωφόρων τῆς Λαρίσης²³⁴ ἀνῆκουσι χωρὶς ἀμφιβολίαν εἰς πολὺ παλαιότερον στάδιον, ἐνῶ ἀντιστρόφως εὐρισκόμεθα ἀκόμη μακρὰν τῆς εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Θάσου²³⁵ παρατηρουμένης διαμορφώσεως: κατὰ

²²⁹ Ἀνωτ. σημ. 188.

²³⁰ FRANKFORT, ἔ.ἀ. πίν. 179, Handb. d. Arch. τόμ. I πίν. 179, 2.

²³¹ Θησαυρὸς Σιφνίων (*Au Musée* 339): 525, ἀέτωμα (*FdD* IV 3, 67): 513 - 506.

Ἡ G. M. A. RICHTER, *Kouroi*², 130 χρονολογεῖ τὸ ἀέτωμα περὶ τὸ 520.

²³² H. PAYNE, *NC*, πίν. 27, BUSCHOR, *Gr. Vasen*, εἰκ. 75, ARIAS - HIRMER, πίν. IX.

²³³ E. POTTIER, *Vases antiques du Louvre* I, E 663, 629, 630 κ.ἀ.

²³⁴ Ἐ.ἀ. II, πίν. 22 - 33.

²³⁵ Ἀνωτ. σ. 253 σημ. 15.

τὸν πέμπτον αἰῶνα ἀρχίζει ἡ κάμψις τοῦ ἐσωτερικοῦ — δεξιῶ συνήθως — γόνατος νὰ γίνεται ἡπιωτέρα ὥστε νὰ ταπεινοῦται τὸ ὑπὸ τοῦ σκέλους τούτου σχηματιζόμενον τρίγωνον.

Αἱ παραστάσεις τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 6ου αἰῶνος εἶναι πλησιέστεραι πρὸς τὴν ἡμετέραν: εἰς τὸν Ἡρακλέα — ἰδίᾳ τὸν ἐρυθρόμορφον — τοῦ « διγλώσσου » ἀμφορέως τοῦ Ἀνδοκίδου²³⁶ ἡ κάμψις τοῦ κορμοῦ γίνεται ἐπίσης ὅπως καὶ εἰς τὴν πλάκα Α τῆς Πάρου μετὰ τὴν αὐτὴν ἡπὶαν καμπύλην χωρὶς τὴν σκληρότητα τῶν παλαιότερων χρόνων. Ὁ Ἀχιλλεὺς τῆς κύλικος τοῦ Ὀλτου²³⁷ παρὰ τὴν στροφὴν τῆς κεφαλῆς, εἶναι ἀκόμη περισσότερον ὅμοιος ἐξ ἴσου καὶ ὁ ἀνακεκλιμένος τῆς ὕδριās τοῦ Φιντίου²³⁸ παρὰ τὴν φαινομένην σκληροτέραν κάμψιν ἀντιπροσωπεύει προφανῶς τὴν αὐτὴν βιθμίδα ἐξελίξεως ἀντιθέτως εἰς τὰς παραστάσεις μετὰ τὴν ἐξεικόνισιν τῶν λύτρων τοῦ Ἀχιλλέως²³⁹ τοῦ σκύφου τοῦ Βρύγου ἢ τοῦ Δούριδος²⁴⁰ εὐρίσκομεν τρόπον ἀποδόσεως ὁδηγοῦντα πρὸς ἐκεῖνον τοῦ ἀναγλύφου τῆς Θάσου ἢ τοῦ στάμνου τοῦ Σμίκρου²⁴¹. Ἡ πρόωμος ἐποχὴ τοῦ Εὐφρονίου²⁴² ἐκ τῆς Ἀττικῆς ἀγγειογραφίας θὰ ἠδύνατο περὶπου νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀκολουθεῖ ἀμέσως τὴν σκηνὴν τῆς πλακὸς Α.

Τὴν κατάταξιν ταύτην ἐνισχύει καὶ ὁ οἰνηρὸς θεράπων²⁴³, ὁ ὁποῖος καθ' ὅσον σφύζεται, ἐμφανίζεται ὡς κοῦρος ἐν τομῇ μετὰ προτεταμένον τὸ δεξιὸν σκέλος ἢ ἀρχαϊκὴ δομὴ τοῦ εἶναι ἀκόμη ἀδιάλυτος. Ἡ χάρις τῶν παίδων τῆς αὐλῆς τοῦ Πολυκράτους, ὡς ὕμνησεν αὐτοὺς ὁ Ἀνακρέων²⁴⁴, εἶναι φανερά καὶ εἰς τὸν κάπως δυσμικώτερον ἀκόλουθον αὐτῶν Πάριον παῖδα. Τὰ ὥραϊα Σαμιακὰ χαλκᾶ

²³⁶ Βλ. τὰς ἀπεικονίσεις παρὰ LULLIES - HIRMER, πίν. 1 ἐ., BEAZLEY, *ARV*², 4, 9. Χαρακτηριστικαὶ εἶναι αἱ διαφοραὶ μεταξὺ ἐρυθρᾶς καὶ μελαίνης παραστάσεως ἢ στροφῆς τοῦ κορμοῦ τῆς Παριακῆς παραστάσεως — σχεδὸν κατ' ἐνώπιον — εἶναι ὁμοία πρὸς τὸν μελανόμορφον Ἡρακλέα, ἐνῶ ἡ κάμψις τοῦ κορμοῦ εἶναι ὁμοιωτέρα πρὸς τὴν τοῦ ἐρυθρομόρφου.

²³⁷ LULLIES - HIRMER, πίν. 11 ἄνω, BEAZLEY, αὐτ. 61, 74.

²³⁸ LULLIES - HIRMER, πίν. 10 κάτω. BEAZLEY, 24, 12. Πρβλ. καὶ τὸν συμποσιάζοντα τῆς ὕδριās πίν. 35 ὡς πρὸς τὴν ὁμοιότητα τῆς στροφῆς τοῦ ἄνω κορμοῦ.

²³⁹ BEAZLEY, αὐτ. 72, 16. Βλ. τὴν ἀπεικόνισιν παρὰ F. - R. πίν. 73, 2 καὶ G. NICOLE, *La peinture des vases grecs*, πίν. 21.

²⁴⁰ BEAZLEY, ἔ.δ. 380, 171, BUSCHOR, εἰκ. 180.

²⁴¹ BEAZLEY, αὐτ. 128, 437, LULLIES - HIRMER, ἔ.δ. πίν. 93.

²⁴² BEAZLEY, αὐτ. 20, ἀρ. 1. NICOLE, πίν. 31. Πρβ. καὶ τὰς ἐταίρας τοῦ ψυκτῆρος τοῦ Λένινγκραντ, BEAZLEY, αὐτ. 16, 15, BUSCHOR, ἔ.δ. εἰκ. 159 ἐ.

²⁴³ Πρβ. *Poetae melici graeci*, ed. D. L. PAGE, ἀπ. 454.

²⁴⁴ Αὐτ. ἀπ. 402, 471, 503.

εἰδώλια τὰ ἀπηχοῦντ' αὖ τὴν φωνὴν τῶν παίδων ἐκείνων²⁴⁵ ἀπέχουσι καὶ χρονικῶς καὶ τοπικῶς. Εἰς τὰ περιγράμματα τοῦ οἰνοχόου τοῦ ἀναγλύφου Α παρατηρεῖται μία γενικὴ — χρονικῆς μᾶλλον φύσεως — ὁμοιότης πρὸς τὸν Ναξιακὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Δειναγόρου²⁴⁶ ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει δυνατότης περαιτέρω συγκρίσεως: αἱ μορφαὶ εἶναι ἐκεῖ ἀρκούντως βαρύτεραι, ἀντίθετοι πρὸς τὴν μεγαλυτέραν ραδιότητα τοῦ Παρίου. Ἡ βραχεῖα ὑπὲρ τὸν αὐχένα περιδεδεμένη κόμη, χαρακτηριστικῶς Παριακὴ, καὶ τὸ ἰσχυρότατον καμπύλον περίγραμμα τῶν νώτων — ἀπὸ τοῦ αὐχένος εἰς τὴν μέσην — χαρακτηρίζουσι σαφῶς τοὺς ὑστερωτέρους ἀρχαῖκους χρόνους, ἐνῶ ἡ ἔντονος ἀκόμη καμπύλη τῶν μηρῶν, εὐρισκομένη εἰς προφανῇ ἀντίθεσιν πρὸς τὴν εὐθειαν, λοξὴν ἀπὸ τοῦ στήθους μέχρι τῆς μέσης, γραμμὴν τοῦ περιγράμματος φανερώνει τὴν ζωηρὰν εἰσέτι δύναμιν τῆς ἀρχαϊκῆς κατασκευῆς. Ἡ σύγκρισις πρὸς τὰς μορφὰς τῆς ζωφόρου τῶν Σιφνίων εἶναι δυσχερεστέρα τὴν αὐτὴν στάσιν εὐρίσκομεν εἰς τὸν Νέστορα τῆς ἀνατ. πλευρᾶς²⁴⁷ τοῦ θησαυροῦ τῶν Σιφνίων, ὅστις ὅμως εἶναι ἀκόμη κάπως βαρύτερος, ἀρχαϊκώτερος. Ὁ Ἑρμῆς τοῦ καλᾶθου τῆς ἀνωνύμου πλέον Καρνάτιδος²⁴⁸ φαίνεται πολὺ πλησιέστερος. Τὰ περιγράμματα τοῦ οἰνοχόου τῆς Πάρου παρουσιάζουσιν ὁμοιότητα καὶ πρὸς τὸν παῖδα τῆς Ἀκροπόλεως ἀρ. 692²⁴⁹ καὶ ἴσως περισσότερον ἀκόμη πρὸς τὸν αὐτόθεν ἐπίσης ἱματιοφόρον ἀρ. 633²⁵⁰, εἰς τὸν ὁποῖον ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἀνωτέρου κορμοῦ εἶναι ἰδιαιτέρως ἀνάλογος. Ἐκ τῆς Ἀττικῆς ἀγγειογραφίας θὰ ἡδύνατο ἴσως ἐκ πολλῶν νὰ μνημονευθῶσιν ὁ Γανυμήδης τῆς ἀγορᾶς θεῶν τῆς κύλικος τοῦ Ὀλτου ἐν Corneto²⁵¹, ὡς ἐπανάληψις τοῦ Παρίου οἰνοχόου, ἐνῶ

²⁴⁵ E. BUSCHOR, *Altam. Standb.*, 69 ε., εἰκ. 285 ε. Ἰσως θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ καὶ μεταξὺ τῶν κατατηξιτέχνων ἀρχαϊκῶν κομμώσεων ὅλως ἰδιάζων σχηματισμὸς τῆς κόμης τοῦ ὠραίου Σαμιακοῦ χαλκοῦ ἀγαλματίου E. BUSCHOR, *Altam. Standb.*, 70, εἰκ. 293 - 300 — περὶ τὸ 530 π.Χ. — ἐπιτρέπει, νομίζω, τὴν ἀναφορὰν εἰς τὴν *Σμέρδιος κόμην* τὴν ὁποῖαν ὑμνησεν ὁ Ἀνακρέων, ἀπ. 402, 414 (PAGE).

²⁴⁶ G. RICHTER, *Kouroi*², ἀρ. 175 (βιβλ.) εἰκ. 515 - 517. E. BUSCHOR, *Frühgr. Junglinge*, 118, εἰκ. 136 - 138.

²⁴⁷ *Delphes*, πίν. 81, *FdD* IV, πίν. XI - XII, 2.

²⁴⁸ *FdD* IV, 2, σ. 4 ε., παρὲνθ. πίναξ 2. Μετὰ τὸν ἀποχωρισμὸν τοῦ ἀνωτέρου τοῦτου κορμοῦ Καρνάτιδος ἀπὸ τοῦ θησαυροῦ τῶν Κνιδίων ἡ χρονολόγησίς της — ὡς καὶ τῶν μορφῶν τοῦ καλᾶθου — εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 6ου αἰ. δὲν παρουσιάζει δυσχερείας, πρβλ. DARSOW, *Mitt. d. Inst.* 3, 1950, 119 ε.

²⁴⁹ H. SCHRADER, *ε.δ.* ἀρ. 300, πίν. 118 - 119.

²⁵⁰ Αὐτ. ἀρ. 308, πίν. 128 - 129. PAYNE - JOUNG, πίν. 102.

²⁵¹ BEAZLEY, *ARV*², 60 ἀρ. 66, A. BRUNN, *Olios*, πίν. 1.

ὁ Θησεὺς τῆς γνωστῆς κύλικος τοῦ Εὐφρονίου²⁵² ἔχει πλεον διασπάσει τὸ ἀρχαῖκον σχῆμα.

Αἱ πρόχειροι αὐται συγκρίσεις νομίζω ὅτι εἶναι ἀρκεταί, ἐφ' ὅσον ἡ διατήρησης τῶν προσώπων εἰς τὰ ἀνάγλυφα δὲν ἐπιτρέπουσι πληρεστέρας μορφολογικὰς ἀναλύσεις. Ὡς πρὸς τὸ ἀρχαϊκώτερον σχῆμα τοῦ τρίποδος, ἐκτὸς τῆς ὁμοιότητος πρὸς τὸν τρίποδα τῆς ζωφόρου τῆς Λαρίσης ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἴσως μίαν ἔνδειξιν ἰωνικότητος, δὲν δύναται νὰ γίνουν περαιτέρω παραλληλισμοί· πιθανῶς πρόκειται δι' ἡθελημένον ἀρχαῖσμόν.

Ἐὰν εἶναι ἀνάγκη νὰ μνημονευθῇ εἰς ἀριθμὸς διὰ τὴν δῆλωσιν τῶν χρόνων τῆς κατασκευῆς τῆς ζωφόρου οἱ χρόνοι πρὸς ἣ περὶ τὸ 510 π.Χ. φαίνονται οἱ περισσότερον ἐνδεδειγμένοι διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς νέας ζωφόρου.

Ἐν πρόβλημα τὸ ὁποῖον δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μείνῃ ἄνευ συζητήσεως εἶναι ἂν ὁ νεκρὸς χαρακτηριζόμενος ὡς πολεμιστῆς, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν κρεμαμένων ὅπλων, δύναται νὰ νοηθῇ εἰς τὴν Πάρον κατὰ τοὺς χρόνους τούτους. Πολεμικὰ γεγονότα συνδεόμενα πρὸς τὴν νῆσον δὲν μαρτυροῦνται ἐκ τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ. Ἄλλ' ἡ γειτονικὴ Νάξος κατὰ τὸ 500 π.Χ. διέθετεν ἀξιόλογον δύναμιν: *Πυνθάνομαι γὰρ ὀκτακισχίλην ἀσπίδα Ναξίοισι εἶναι καὶ πλοῖα μακρὰ πολλὰ*²⁵³. Ἀνάλογος δύναμις θὰ ὑπῆρχε βεβαίως καὶ εἰς τὴν Πάρον, ὡς ἄλλως τε σαφῶς μαρτυρεῖ ἡ ἰσχυρὰ ἀντίστασις τῶν Παρίων πρὸς τὸν Μιλτιάδην ὀλίγον μετὰ τὸ 490²⁵⁴.

Ἄλλ' ἡ ἀνέγερσις ἐνδὸς οὕτω πλουσίως διακεκοσμημένου ἡρώου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἔγινε δι' ἓνα οἰονδήποτε ὀπλίτην. Ὁ νοῦς ἀναζητεῖ ἓνα ἐξέχοντα Πάριον, ἡρῶον δ' ἐν Πάρῳ γνωρίζομεν τὸ ἀφιερωμένον εἰς τὸν Ἀρχίλοχον, *θεράποντα τοῦ Ἐνναλίου καὶ ἐν ταυτῷ ἐπιστάμενον τὸ δῶρον Μουσέων*²⁵⁵. Τὰ ὅπλα κρέμονται εἰς τοὺς τοίχους.

Τὴν *λύραν* τὴν ὁποίαν *ἔδωρήσαντο*²⁵⁶ αἱ Μοῦσαι δυνάμεθα, πιστεύω, νὰ ἀναγνωρίσωμεν εἰς τὸ περιεργὸν ἀντικείμενον τὸ ἀνηρτημένον ὑπὲρ τὸν λέβητα. Ἀρχικῶς εἶχον σκεφθῇ ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τῶν δύο λόφων περικεφαλαίας ἀλλ' αἱ δυσχέρειαι πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ σχήματος καὶ τὸ ὑπερβολικὸν μέγεθος τὸ

²⁵² BEAZLEY, αὐτ. 318, ἀρ. 1.

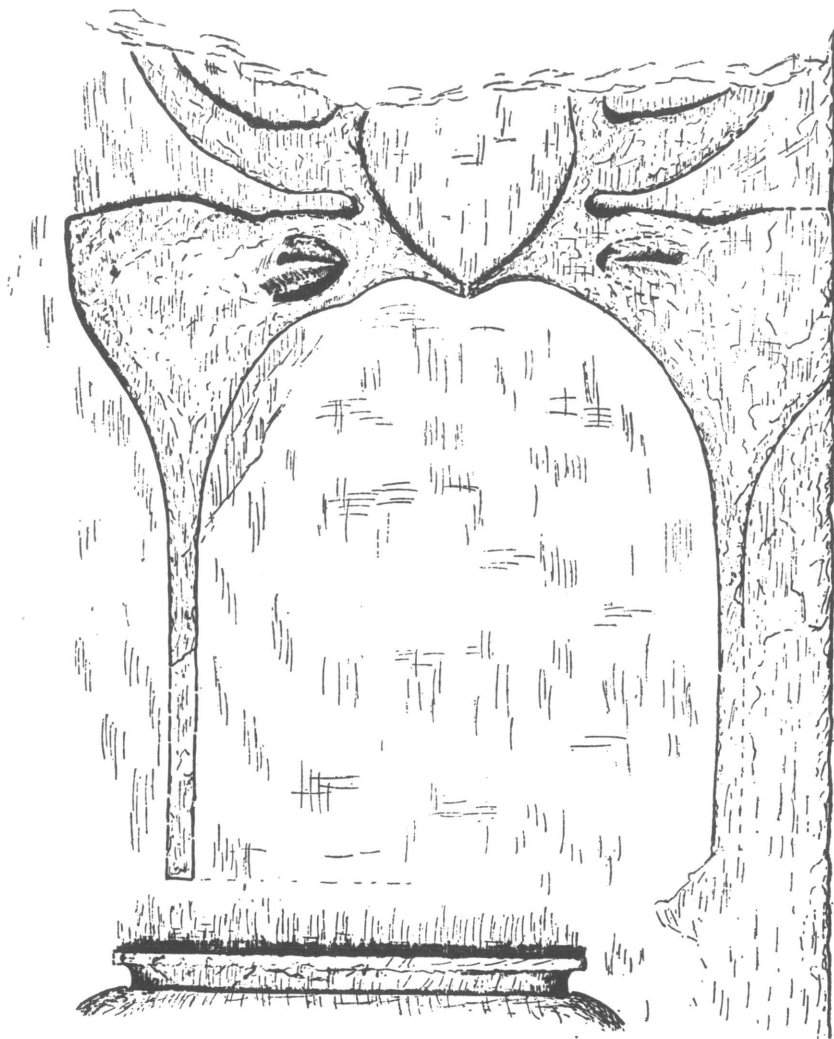
²⁵³ ΗΡΟΔΟΤΟΣ V, 30.

²⁵⁴ ΗΡΟΔΟΤΟΣ VI, 133 ἐ.

²⁵⁵ Ἀπόσπ. 1 D.

²⁵⁶ Ἐπιγραφὴ E₁ στ. 38. Ἡ τελευταία μελέτη περὶ τοῦ Ἀρχιλοχεῖου μετὰ τῆς βιβλιογραφίας ἐν Fondation Hardt, Entretiens sur l'Antiquité Classique, Tome X, 1964, σ. 38 ἐ.

ὁποῖον αὕτη θὰ εἶχεν ἀπετέλουν ἐμπόδιον διὰ τὴν ἐρμηνείαν. Ἡ γνώμη ὅτι ἐνταῦθα ἔχομεν λύραν ἐφαίνετο ὀλοὸν καὶ πιθανωτέρα. Πᾶν ὅ,τι δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν ἐξ αὐτῆς δεικνύει μὲ πᾶσαν ἀκρίβειαν τὸ εἰκονιζόμενον σχεδίασμα (εἰκ. 7). Ἡ λύρα εἶναι ἀνηρτημένη μὲ τὸ ἥχειον πρὸς τὰ ἄνω.

Εἰκ. 7. Σχεδίασμα τῆς ὑπὲρ τὸν κρατῆρα λύρας.

Σαφεῖς εἶναι οἱ δύο πῆχες οἱ κατερχόμενοι πρὸς τὰ κάτω καὶ οἱ ὁποῖοι καμπυλούμενοι ἄνω δὲν ἐνώνονται ἐντελῶς ἀλλ' ἀφήνουν μίαν μικρὰν ἀπόστασιν μεταξὺ των. Δυσχερεστερά ἐμφανίζεται ἡ κατανόησις τοῦ ἥχειου. Ὑπερθεν τῆς ἀπολήξεως τῶν πῆχεων σχηματίζεται εἰς κύκλος καὶ ἐκατέρωθεν ἐκφύονται δύο κερα-

τοιδεῖς ἀπολήξεις πρὸς τὰ ἄνω. Τὰ παραδείγματα εἰς τὰ ὁποῖα τὸ ἡχεῖον τῆς λύρας σχεδιάζεται ὡς ἄπλοῦς κύκλος τέμνων μάλιστα ἐν μέρει τὴν καμπύλην ἔνωσιν τῶν ζυγῶν δὲν εἶναι ἄγνωστα κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους. Τοιοῦτον π.χ. εἶναι τὸ σχῆμα τῆς λύρας εἰς τὸν λαιμὸν τῆς ὑδρίας τοῦ Ἀναλάτου ἢ εἰς μολύβδινον ἀγαλμάτιον ἐκ τῆς Ὀρθίας. Πλέον ἐξειλιγμένον ἀλλὰ βασικῶς ὅμοιον εἶναι τὸ σχῆμα τῆς λύρας τὴν ὁποίαν κρατεῖ ὁ Θησεὺς εἰς τὸ ἀγγεῖον Francois ἢ μία τῶν Νηρηίδων εἰς τὴν γνωστὴν κορινθιακὴν ὑδρίαν²⁵⁷. Τὸ εἰς τὰς ἀπολήξεις τῶν πῆχεων ἐξωτερικὰ προσφύματα θὰ ἠδύναντο εὐκόλως νὰ θεωρηθῶσιν ὡς κεφαλὴ βοός, ἂν μὴ τὰ ὡς ὧτα φαινόμενα ἀκραῖα αὐτῶν προσφύματα ἦσαν τοποθετημένα εἰς τὸ κατώτερον μέρος τῆς « κεφαλῆς ». Ἀλλ' εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ διατήρησις εἶναι τόσον ἑλλιπὴς ὥστε οὐδὲν νὰ δύναται νὰ λεχθῇ περὶ τῆς λεπτομεροῦς μορφῆς τῶν προσφυμάτων τούτων. Ἡ συσχέτισις ἄλλως τῆς λύρας τοῦ Ἀρχιλόχου πρὸς βοῦν²⁵⁸ καὶ γενικώτερον ἡ ἐξομοίωσις αὐτῆς πρὸς βοῦν²⁵⁹ καθιστῶσιν ἀσφαλῆ τὴν τοιαύτην ἐρμηνείαν τῶν δύο ἀκραίων προσφυμάτων.

Βεβαίως ἡ ἐρμηνεία δὲν εἶναι ἀμέσως προφανὴς ἀλλ' ἀμφιβάλλω ἂν εἶναι δυνατὸν νὰ εὐρεθῇ πειστικώτερα. Ἐὰν οὕτω πρόκειται περὶ λύρας, οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι αἱ πλάκες τῆς ζωφόρου ἐκόσμου τὸ ἀρχαῖκόν Ἀρχιλόχειον τοῦ ὁποίου ἀποκαλύπτεται οὕτω ἢ ὑπαρξίς. Ἡ ἱστορία του ἡ ὁποία μέχρι τοῦδε μᾶς εἶχεν ὀδηγήσει μέχρι τοῦ 5ου αἰ.²⁶⁰ ἀνέρχεται τώρα κατὰ μίαν πεντηκονταετίαν. Ἀποκτῶμεν συγχρόνως τὸ παλαιότερον ἡρῶν τῆς Ἀρχαιότητος, ἓνα ναόσχημον πιθανώτατα τάφον τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰῶνος.

Ἀλλ' οὕτω τὸ ἰωνικὸν κιονόκρανον τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίησεν ὁ Δόκιμος Νεοκρέωντος²⁶¹ διὰ τὸν τάφον τοῦ Ἀρχιλόχου δὲν ἦτο ἐν οἰονδήποτε κιονόκρανον. Οἱ χρόνοι του δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστοι πρὸς τοὺς χρόνους τῆς ζωφόρου, σφίγγα δὲ πιθανώτατα ὑπεστήριξε τοῦτο εἰς τὸ ἀρχαῖκόν Ἀρχιλόχειον²⁶². Ὁ Δόκιμος τὸ ἐχρησιμοποίησεν ἐκ νέου κατὰ μίαν ἐπισκευὴν τοῦ μνημείου. Αἱ τιμαὶ τῶν

²⁵⁷ Περὶ τῶν σχημάτων τῆς λύρας καὶ τῶν διακρίσεων αὐτῆς βλ. W. WEGNER, *Das Musikleben der Griechen*, 28 ε.

²⁵⁸ Ἡ λύρα ἐδόθη πρὸς τὸν Ἀρχιλόχον ὡς ἀντίδοσις τῆς βοός.

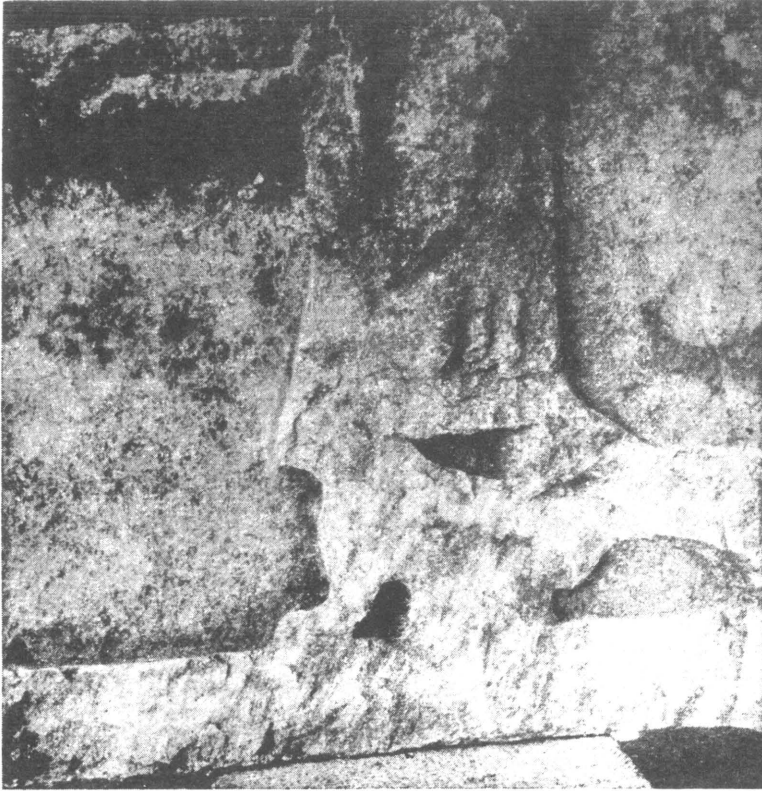
²⁵⁹ Ἀρχ. Ἐφημ. 1952, σ. 66, σημ. 3.

²⁶⁰ Πυξίς Βοστώνης, ἔνθ' ἂν. πίν. 1, πρβ. ἐπίσης HIMMELMANN - WILDSCHÜTZ, *Zur Eigenart des kl. Götterbildes*, πίν. 20.

²⁶¹ Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας 1960, 189 εἰκ. 206 - 207, 1961, 196 εἰκ. 202 - 203, *Entretiens Hardt* X, 1964, 44 πίν. II.

²⁶² *Entretiens Hardt* X, 1964, 45.

σοφῶν τὰς ὁποίας μνημονεύει ὁ Ἀλκιδάμας²⁶³ ἐμφανίζονται ἔχουσαι τὰς ρίζας των εἰς τοὺς ἀρχαῖκους χρόνους.

Εἰκ. 8. Τὸ κάτω μέρος τῆς καθημένης γυναικός.

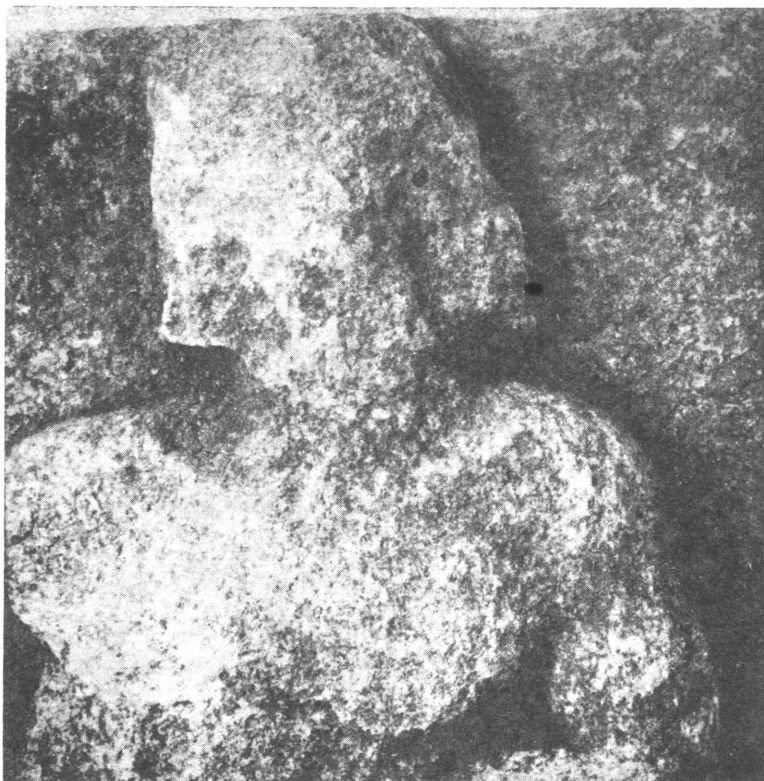
Ἐὰν καὶ μεταγενέστερα εὐρήματα ἀποδείξωσι τὴν ὀρθότητα τῆς ὑποθέσεως ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος ἐν τῇ ἐστιάσει τῆς πλακὸς Α εἶναι ὁ Ἀρχίλοχος θὰ διαπι-

²⁶³ Ν. Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, *Νέαι ἐπιγραφαὶ περὶ τοῦ Ἀρχιλόχου ἐκ Πάρου*, Ἀρχ. Ἐφ. 1952 [1954] 49 σημ. 2.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ. Ἐξ ἐπανεξετάσεως τῶν ἀναγλύφων κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν τῆς παρούσης πραγματείας προσθέτω ἐνταῦθα ὀλίγας διασαφήσεις καὶ τινας συμπληρώσεις :

Σελ. 349 ἑ. Ἡ ἀναθύρωσις τοῦ δεξιοῦ κροτάφου τῆς πλακὸς Β (εἰκ. 2, 3) εἶναι ἀρκετὰ ἀσαφής, ὑπὲρ τοῦτον δ' ἀκριβῶς δὲν ἔχομεν τόρμον συνδέσεως. Οὕτω φαίνεται ὅτι ἀποκλείεται ἢ μετὰ τὴν πλάκα Β ὑπαρξίς ὁμοίας, ἐπίσης δὲ εἶναι ἀδύνατον ἢ πλάξ νὰ ἀπετέλει τὴν ἀπόληξιν τῆς ζωφόρου, διότι εἰς τὴν μακρὰν πλευρὰν τοῦ οἰκοδομήματος θὰ παρουσιάζετο ἀδρὰ ὄψις. Ὅθεν εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι μετὰ τὴν πλάκα ταύτην ὑπῆρχε κατακόρυφον ἀρχιτεκτονικὸν μέλος, παραστάς ἢ τι ἀνάλογον.

στωθῇ μετ' ἀπολύτου ἀσφαλείας ὅτι εἰς μίαν ἀσφαλῆ περίπτωσιν ἡρωικῆς λατρείας ἢ παράστασις τοῦ « νεκροδείπνου » εἰκονίζουσα συγκεκριμένον ἐπεισόδιον τῆς

Εἰκ. 9. Ὁ κορμὸς καὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀνακεκλιμένου ἀνδρός.

ἐπιγείου ζωῆς τοῦ ἥρωος εἶναι ἐντελῶς ἄσχετος καὶ πρὸς τὴν μετὰ θάνατον ζωὴν αὐτοῦ καὶ πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς γῆς μεταθανάτιον λατρείαν. Οὕτω τὸ εὔρημα τοῦ

Σελ. 349, σημ. 3. Ἀκριβεστέρα παρατήρησις τῆς ὀπισθίας ὄψεως τῶν πλακῶν Α καὶ Β πείθει ὅτι αὕτη εἰς ὕψος 20 περ. ἐκ. ὑπὲρ τὴν ἀκμὴν παρουσιάζει ὄντως μίαν ἐλαφρὰν ἀλλὰ ἀσφαλῆ κοίλανσιν καὶ μικρὰν μείωσιν ὑπὲρ αὐτήν, αἱ ὁποῖαι ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν διακρίνονται λόγῳ τῆς ἀποκρούσεως τῶν ἀκμῶν. Τὴν ὑπαρξιν δὲ γενικώτερον τῆς μειώσεως ταύτης δεικνύει καὶ ὁ κατακόρυφος κανὼν — ταινία μᾶλλον — τῆς πλακῶς Β τοῦ ὁποίου τὸ πλάτος : 7, 5 περ. ἐκ. κάτω, μειοῦται εἰς 6, 5 ἐκ. περίπου ἄνω.

Σελ. 355, τελευτ. στ. Τοῦ οἰνοχόου ἐλευθέρων ἀπὸ τοῦ βάθους ἦτο οὐχὶ ὁλόκληρον τὸ ἀριστερὸν σκέλος ἀλλὰ μόνον ἡ ἀρ. κνήμη.

Σελ. 356. Εἰς τὰς μεταξὺ τῶν κνημῶν πτυχώσεις τοῦ ἱματίου τῆς καθημένης γυναικὸς διακρίνεται (εἰκ. 8) ἀριστερᾷ πτυχώσει κατερχομένη χαμηλότερον, ὥστε διεκρίνετο ἡ

τιμωμένου διὰ τοῦδε τοῦ « Χαριστηρίου » ἀποκτᾷ ἀκόμη μεγαλυτέραν σημασίαν, ὑπὸ πολλαπλῇ δὲ ἔννοιαν: Διὰ τὸν Ἀρχίλοχον, τὴν ἀρχὴν τῶν ἡρώων, τὴν σημασίαν τῶν νεκροδείπνων.

Ἀθῆναι

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ

« παρυφή » τοῦ ἱματίου. Δι' ὅλου τοῦ πέλματος πατεῖ μόνον ὁ ἀριστερὸς πούς, ἐνῶ ὁ δεξιὸς πατεῖ μόνον διὰ τοῦ προσθίου αὐτοῦ τμήματος.

Σελ. 357, σημ. 26. Ἐκ τοῦ σφζομένου περιγράμματος τοῦ ὀπισθίου μέρους τῆς κεφαλῆς φαίνεται (εἰκ. 9) ὅτι ἡ κόμμωσις συνεχίχeto διὰ ταινίας, κάτωθι τῆς ὁποίας κατέπιπτεν αὕτη μέχρι τοῦ μέσου σχεδὸν τοῦ λαιμοῦ, κατὰ τὸν συνήθη τρόπον τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 6ου αἰ. Ἡ διακρινομένη ὁπὴ ἀνήκει προφανῶς εἰς τὸ οὖς καὶ ὄχι εἰς ταινίαν ὥς ἔχει σημειωθῆ.

Σελ. 363, σημ. 52. Τὸ εὐρὺ π.χ. ἄκρον τοῦ ἱματίου τὸ καταπίπτον ὀπίσθεν τῶν μορφῶν τῶν ἀναγλύφων τῶν Χρυσάφων ἐπανευρίσκεται ὁμοίως ἀποδεδομένον καὶ εἰς τὸν ἱππέα τῆς ἀν. πλευρᾶς τοῦ τάφου τοῦ Λέοντος τῆς Ξάνθου, PRYCE, *BMC* I 1, σ. 120 πίν. 19, ἀργότερον δὲ καὶ εἰς τὸ Μνημεῖον τῶν Ἀρπυιδῶν, αὐτ. ἀρ. 287, πίν. 21 ε. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην δὲν πρόκειται βεβαίως μόνον περὶ ἐξωτερικοῦ στοιχείου, ὥς ἐπίσης καὶ εἰς τὰ ἀνθήμια τοῦ θρόνου τοῦ ἀναγλύφου τῶν Χρυσάφων, τῶν ὁποίων τὴν Ἰωνικὴν μορφήν ἐτόνισεν ὁ Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Πελοποννησιακὰ Γ' - Δ', 1958 - 59 [1960], 263 ε. Τὸ θέμα τῆς « Ἰωνικότητος » τῆς Λακωνικῆς τέχνης εἶναι ἀρκετὰ ἐκτεταμένον καὶ ἐλπίζω ἄλλοτε νὰ τὸ ἐξετάσω λεπτομερέστερον.

Σελ. 367, σημ. 69. Ἄς σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι προφανῶς εἰς τὸν τύπον τῆς ἀνακαλυπτομένης Ἥρας θὰ παρίστατο καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Πausanίου IX, 2, 7 ἀναφερόμενον ἄγαλμα τῆς Ἥρας ἐν Πλαταιαῖς τὸ ποιηθὲν ὑπὸ τοῦ Καλλιμάχου: *Νυμφευομένην δὲ τὴν θεὰν ἐπὶ λόγῳ τοιῷδε ὀνομάζουσιν...*

Σελ. 370, σημ. 76. Κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ παρόντος ἔλαβον γνῶσιν τοῦ μόλις δημοσιευθέντος ἄρθρου τοῦ P. BERNARD, *Les deux piliers sculptés de la Porte de Zeus et d'Héra à Thasos*, BCH 89, 1965, 64 - 89.

Σελ. 374, τελευταῖος καὶ προτ. στίχος τοῦ κειμένου. Ἀντί: Ὁ τονισμὸς τοῦ καθάρου... νοητέον: Ὁ ἐκ τῆς συγκρίσεως πρὸς τὴν στήλην τοῦ Λυσίου συναγόμενος τονισμός...

Σελ. 384, σημ. 133, στ. 3. Μετὰ τὸ ἐν παρενθέσει ἐπίσης παρελείφθη τὸ ἐρωτηματικόν.

Σελ. 398. Προφανῶς εἰς τὸ ἀποκεκρουμένον κέρας τοῦ ταύρου ἀνήκει ἡ ἔμπροσθεν τοῦ ὠτὸς διακρινομένη πρόσφυσις.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Α' ΤΟΜΟΥ

	Σελ.
Ἐκκλησις τῆς Ἐπιτροπῆς ἐκδόσεως τοῦ Χαριστηρίου	ε' - ς'
COOK J. M. : Ὕμνος	ζ'
ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ ΦΩΤΗ : Λίγα ταπεινά λόγια γιὰ τὸν Ἀναστάσιον Ὁρλάνδον	η' - ι'

ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

A'. Βιογραφικά, Τίτλοι Σπουδῶν, Ἀξιώματα καὶ τιμητικαὶ Διακρίσεις .	ια' - ιδ'
Συμμετοχὴ εἰς Συνέδρια	ιε' - ις'
B'. Βιβλιογραφία	ιζ' - λδ'
Συντομογραφίαι	ιζ'
I. Κλασσικὴ Ἀρχαιολογία	ιη' - κα'
II. Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία	κβ' - λα'
III. Φραγκικὴ Ἀρχαιολογία	λα'
IV. Μουσουλμανικὴ Ἀρχαιολογία	λα'
Νεκρολογίαι	λβ' - λγ'
Ὑπὸ ἐκτύπωσιν	λδ'
Γ'. Ἔργασίαι Ἀναστηλώσεως ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν Ἀναστασίου Κ. Ὁρ- λάνδου	λε' - μγ'
Δ'. Ἀνεγερθέντες ἐπὶ σχεδίων Ἀ. Ὁρλάνδου ναοὶ νεοβυζαντινοῦ ρυθμοῦ	μδ'

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΙ

TALBOT RICE D. : On the Date of the Mosaic Floor of the Great Palace of the Byzantine Emperors at Constantinople. Pl. I - II	1 - 5
LAVAGNINI BRUNO : Il Re e l'Archimandrita	6 - 11
ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ ΣΠ. : Ἀετός. Εἰκ. 1-5, Πίν. 1-2	12 - 22
ΚΤΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤ. Δ. : Ὄνόματα «Μαρικὰ» καὶ Κρητομυκηναϊκὰ .	23 - 26

	Σελ.
MORAVCSIK GYULA : Σημειώσεις εἰς τὰ καλλιτεχνικά μνημεῖα τῶν οὐγροβυζαντινῶν σχέσεων	27 - 35
LAURENT V. : Les Vêpres siciliennes et la dévaluation de l'Hyperpère	36 - 45
ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ Γ. : Κορύφωμα ἐπιτυμβίας στήλης ἐκ Μαρωνείας. Εἰκ. 1, Πίν. 1-3	46 - 56
DEMUS O. : Eine Reliefplatte in San Marco. Taf. 1	57 - 58
RICHTER GISELA M. A. : The Origin of the Bust Form for Portraits. Fig. 1-12	59 - 62
ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ Ε. Π. : 'Ο φόβος καὶ ὁ ἔλεος τῆς τραγωδίας	63 - 77
DAUX GEORGES : Deux stèles d'Acharnes. Pl. I - IV	78 - 90
PICARD CH. : Sur les dédicaces monumentales apposées en Grèce aux entablements de façades d'édifices sacrés ou civils. Fig. 1-4, Pl. I - II	91 - 107
ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. : Περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς ἐορτῆς τῆς ἁγίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας καὶ ἡ εἰσαγωγή τῆς ἐορτῆς τῆς εἰς τὸ ἐορτολόγιον	108 - 116
BLEGEN CARL W. : Architectural Notes from Pylos. Pl. I - V	117 - 125
ΜΙΧΕΛΗΣ Π. Α. : 'Η γλῶσσα τῶν εἰκόνων στὴν 'Αρχιτεκτονική	126 - 135
DEICHMANN FRIEDRICH WILHELM : Zur Entstehung der spätantiken zweizonen - Tierkapitelle. Taf. I - IV	136 - 144
ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ : Ζεὺς 'Ελάστερος	145 - 147
COOK J. M. : Mimnermus' River	148 - 152
ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ ΚΩΝΣΤ. Ι. : Τὸ φίλον καὶ τὸ κοινὸν ἐν τῇ πόλει	153 - 165
VANDERPOOL EUGENE : The Acharnian Aqueduct. Fig. 1, pl. I - II	166 - 175
ΚΑΡΟΥΖΟΥ ΣΕΜΝΗ : 'Ο Σάτυρος τῆς Λαμίας - ἀκρωτήριο ; Εἰκ. 1, Πίν. I - XI	176 - 186
ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ Α. : Περὶ τινος ἀσυνήθους βυζαντινοῦ θόλου. Πίν. I - IV	187 - 192
MERRITT BENJAMIN D. : The Year of Kydenor. Pl. I	193 - 197

Σελ.

BABINGER FRANZ : Nikolaos Sagoundinos, ein griechisch - venedischer Humanist des 15. Jhdts. Zu seinem 500. Todestag am 22. März 1964	198 - 212
ΜΥΛΩΝΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. : 'Η Βορεία Πύλη τῶν Μυκηνῶν. Σχέδ. 1 - 7. Πίν. I - V	213 - 227
WEINBERG SAUL S. : An archaic greek Bronze and Iron hanging Lamp. Fig. 1 - 2. Pl. I - III	228 - 232
ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ Α. : Περί μίαν μικρογραφίαν τοῦ κώδικος Laurentianus VI 23. Πίν. 1	233 - 239
GRABAR A. : Images de l'Ascension d'Alexandre en Italie et en Russie. Fig. 1 - 3. Pl. I - IV	240 - 249
ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΑΣΤ. ΙΙ. : Γῆς καὶ οἰκίας ἔγκτησις κατὰ τὸ 'Αττικὸν δίκαιον	250 - 260
ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ Μ. Ι. : 'Ανέκδοτος ἐπιστολὴ καὶ ἄγνωστος εἰκὼν τοῦ Φιλοθέου Σκούφου. Πίν. I	261 - 277
LEMERLE PAUL : Un Praktikon inédit des archives de Karakala (Janvier 1342) et la situation en Macédoine orientale au moment de l'usurpation de Cantacuzène. Pl. I - II	278 - 298
DARROUZÈS JEAN : Obits et Colophons	299 - 313
THOMPSON HOMER A. : A Colossal Moulding in Athens. Fig. 1 - 2, Pl. I - II	314 - 323
ROBERT LOUIS : Noms de métiers dans des documents byzantins. Pl. I - IV	324 - 347
ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. : 'Αρχαϊκὴ ζωφόρος ἐκ Πάρου. Εἰκ. 1 - 9, Πίν. I - XI	348 - 418
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Α' ΤΟΜΟΥ	419 - 421

